

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

J. P. TRAP

HERTUGDØMMET
SLESVIG

II

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN
1975

**GENOPTRYKT MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD**

ISBN

87 7500 701 0 (compl. 1-2 +plan.)

87 7500 703 7 (vol. 2)

**AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET PÅ SPECIAL-TRYKKERIET, VIBORG A/S**

1975

Statistisk-topographisk Beskrivelse

af

Hertugdømmet Slesvig

ved

J. P. Trap.

Kjøbenhavn.

I Commission hos Boghandler G. E. C. Gad,

Verdingste Bogtrykkeri ved L. R. Zaldar.

1864.

Andet Bind.

Speciel Deel.

København Amt	S. 325—364
Sønderborg og Nordborg Amter	— 365—420
Staden Flensborg	— 421—456
Flensborg Amt	— 457—504
Gottorp Amt	— 505—566
Om Danevirke	— 587—592
Pütten Amt	— 593—623
De adelige Godser	— 629—664
Femern Amt	— 665—678

Supplement og Rettelser.

Sted-Register.

Fortegnelse over de stildrende Bilag.

Aabenraa Amt

med Kjøbstaden Aabenraa og de adelige Godser Aartoft, Grøngroft, Rabegaard, Skovbølgaard og Søgaard

begrænses mod Nord af Haderslev Amt, mod Vest af Lønner Amt, mod Syd af Flensborg Amt og Flensborg-Fjord, mod Øst af Nyhøl-Nor og Sønderborg Amt, Als-Sund, Aabenraa-Fjord, Lille-Velt og Gjenner-Fjord. Den Barsø i Lille-Velt hører til Amtet. Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Aabenraa og de adelige Godser er omtrent 12 □ Mile.

Aabenraa Amt hører med hele sin østlige Deel omkring Gjenner-Fjord og Aabenraa-Fjord, ved Als-Sund, Nyhøl-Nor og Flensborg-Fjord til Kullesteenslerets bølgefornige Terrain. Større og mindre Skove samt levende Hegn mellem Marterne og langs Veiene findes her, som paa hele Slesvigs Østkyst. De største Skovgrupper ligge i den inderste Vig af Aabenraa-Fjord og Øst for Nyhøl-Nor. Den nordøstligste Deel af Amtet, det mellem Gjenner-Fjord og Aabenraa-Fjord beliggende Løit Sogn, kjælnes sig fra den øvrige østlige Deel af Slesvig ved en kjendelig Plateaubannelse, af Gjennemsnitshøide 160 Fod og med flere betydelige Vallter. Vest for disse frugtbarere Egne strækker sig Høiderhyggen (Kullesteenslandet) i nord-sydlig Retning med en udløbende Spids mod Øst (Kliplev-Trekanten). Her findes kun enkelte Skove og næsten ingen plan-
tede Hegn; tvende større Indsøer, Hostrup-Sø og Søgaard-Sø, samt den mindre Sul-Sø ere her beliggende. Mod Vest har Amtet endelig betydelige Strækninger henhørende til Hedestetternes Terrain, hvor Kjærstrækninger, Heber og Enge, disse sidste langs med de talrige Aaer og Bække, i Terrainindhold langt overvie de opdyrkede Agre. Af Høidepunkter i Aabenraa Amt mærkes: det 307 Fod høie Knivsbjerg ved Gjenner-Fjord, Steenbjerg mod Nordvest, 281 Fod, Brundbjerg og Blaa-bjerg i Løit Sogn.

Vandløbene i Aabenraa Amt have fornemmelig en vestlig Retning. Paa den nordlige Grænse mod Haderslev Amt løber Rude-Bæk, der

ved Immervad antager Navn af Immervad-Na, senere kaldes Sønder-Na, Jarle-Na, Gjels-Na og som saadan med Flads-Na danner Ribe- eller Nips-Na. I den nordvestlige Deel af Amtet løbe Suus-Væf og Røde-Na, der forenede kaldes Arn-Na, hvilken i Tønder Amt med Hvirf-Na danner Bid-Na. Hvirf-Na har ogsaa sit Udspring her i Amtet, ligeledes Søderup-Væf og Lund-Væf, der danne Slogs-Na, og Grøn-Na, der optager den næst foran nævnte Na og falder i Bid-Na, samt Bjernbrup-Na, der optager Vandløbene fra Hofstrup, Søgaard og Jul-Søer. Geil-Na, der i Tønder Amt i Forening med Bjernbrup-Na danner Sønder-Na, hvilken senere forener sig med Bid-Na, kommer fra Eggen om Graasteen sydsøfelig i Amtet og danner paa en Strækning den sydlige Grændse mod Flensborg Amt. Et eneste betydeligere Vandløb flyder mod Vest, nemlig Gjenner-Na, der falder i Gjenner-Fjord. Amtets Østgrændse mod Sønderborg Amt dannes deels af den sydlige i Nybøl-Nor flydende Fissbæk og deels af den nordlige i Als-Sund flydende Borup-Væf.

Efter Folketællingen i 1860 havde Amtet med Tiliggende c. 27,200 Indbaanere, hvoraf i Kjøbstaden Nabenraa 5133, Kartoft Gods 243, Grøngrøft 366, Ladegaard 1058, Skovbølgaard 415, Søgaard 2133. Paa 1 □ Mil levede omtrent 2300 Indbaanere.

Nabenraa Amt, der er forenet med Nordborg og Sønderborg Amter under een Amtmand, indbefatter Herrederne **Ris**, **Sønder-Rangstrup** og **Lundtoft** samt det med sidstnævnte Herred forenede **Barnæs-Virk**. Under Amtmanden i Nabenraa Amt som Overøvrighed forterer derhos Nabenraa Kjøbstad og (under Benævnelsen Kongelig Commisfair) de 3 abelige Gods **Grøngrøft**, **Ladegaard** og **Skovbølgaard**. Paa Søgaard og Kartoft abelige Gods over Amtmanden over Flensborg Amt fortiden Overøvrighedsmyndigheden. Ifølge Regulativ af 21de Mai 1861 er der til Varetagelse af de kommunale Anliggender i Nabenraa Amt oprettet Herredsraad resp. for **Ris** og **Sønder-Rangstrup** Herreder i Forening og for **Lundtoft** Herred. Ethvert af disse kommunale Raad bestaaer af en dertil af Amtmanden bestiftet Embedsmand som Formand samt et valgt Medlem for hvert Sogn i Districtet. Hvert Sogn vælger dog 2 Medlemmer; derhos vælge i **Lundtoft** Herred de større Landeendomsbesiddere eet Medlem. En nærmere Bestemmelse er forbeholdt om, til hvilket Herredsraadsdistrict **Barnæs-Virk** bliver at henlægge.

Aabenraa Amt er ansat til 359¹/₃ ordinaire og 512³/₄ extraordinaire Plove; 47,613 Skattedønder med Taxationsværdi 3,898,450 Rd. Kjøbstaden Aabenraa (foruden Slotsghaden) er ansat til 50 Plove; de adelige Godser til 99 Plove.

I Aaret 1859 fandtes i Amtet og de 5 adelige Godser 23 Jordbrug større end en Heelgaard, 17 Præstegaarde, 1236 Bøndergaardene (hele eller Dele deraf), 944 Huse med Jord og 591 Huse uden Jord. Gaardene kaldes endnu paa sine Steber (navnlig i Lundtoft Herred) Boel; Raad er den gamle Benævnelse for Huse med Jordtilliggende, Understebeber for Huse uden Jord eller kun med en Raalhøve; af andre Benævnelser for Landeieendomme i Amtet forekomme enkeltviis Toftboelsteber og Parcelsteber. De fleste Landeieendomme besiddes med fuldommen Eieendomsret; de adelige Godfers Underhørigere ere Arvefæstere med en meget ringe Afgift.

Følgende Sogne af Aabenraa Amt danne i Forening med Nabsted og Bylderup Sogne i Slogs Herred, Tønder Amt, 4de Valgdistrict for de mindre Landeieendomsbesiddere til den fæstligste Stænderforsamling: Bested, Egvad, Hellevad, Øster-Løgum, Løit, Aabenraa Landsogn, Nis, Hjortkjær, Bylderup, Tinglev, Uge, Holbøl, Klipleve og Ensted; Sognene Fjeldsted, Barnæs, Kvers, Ringenæs, Graasteen og Adsbøl danne i Forening med Sognene i Nybøl Herred, Sønderborg Amt, 5te Valgdistrict; Aabenraa danner Kjøbstædernes 3die Valgdistrict. Aabenraa Amt, Sønderborg og Nordborg Amt med Vrs og de deri liggende Stæder, Flækker og adelige Godser vælge 1 Medlem af Rigsraadet (5te Valgkreds).

I geistlig Henseende danner Aabenraa Kjøbstad og Aabenraa Amt, med Undtagelse af Adsbøl og Graasteen Sogne, Aabenraa Provsti. Amtmanden og Provsten ere Kirkevisitatorer. I Kjøbstaden Aabenraa er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne Dansk. Det thidske Compastorat i Kjøbstaden Aabenraa besættes umiddelbart; de øvrige Præsteskald besættes ved Valg efter Præsentation af Kirkevisitatoriet, med Undtagelse af Pastoraterne i Klipleve og Kvers, til hvilke Eierne respective af Søgaard og Ladegaard Godser præsentere.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Aabenraa Kjøbstadsjurisdiction tvende Landjurisdictioner, nemlig: 1) Nis og Sønder-Rangstrup Herreder, 2) Lundtoft Herred med Barnæs-Virk og de 5 fornævnte adelige Godser. For hver Jurisdiction er ansat en Herredsfoged og en Actuar eller Thingsskriver. Den ordinaire Ret dannes af Herredsfogden som Dommer, af Actuaren som Protocolfører og af 2 Bisiddere (Sandmænd), disse sidste uden Stemme. Med Hensyn til

de directe Skatters Oppebørsel banner Amtet et eget Amtstuebistric. De adelige Godser høre ikke til Amtets Amtstue- og Huusfogebdistricter eller Brandbirectorat. Nabenraa Amt samt de i Amtet liggende adelige Godser høre til 1ste Slesvigste Udskrivningsbistric. For Amtet er ansat 2 Huusfogder, nemlig 1 for Ris og Sønder-Rangstrup Herreder og 1 for Lundtoft Herred, hvorhos Førstnævnte er constitueret for Barnæs Birk. Amtet banner et Pshficatbistric og et Brandbirectoratbistric. Dvrigheds- og Politimvndigheden samt Skatteoppebørsen paa de adelige Godser udøves enten af Besidderne eller af dertil bestillede Inspecturer. Den nordlige Deel af Nabenraa Amt incl. Ensted og Uge Sogne samt Tønder Amt banner Nabenraa Skovbistric. Den sydfostlige Deel af Amtet, incl. Barnæs, er derimod henlagt under Sønderborg Skovbistric; Hølebøl og Klipleb Sogne høre under Flensborg Skovbistric.

Nabenraa Amt, tidligere Brundlund Lehn, kom ved Delingen 1544 til den gotorpiske Andeel, og forblev ved samme indtil den inddroges 1713. Amtet, der oprindelig kun omfattede Ris og Sønder-Rangstrup Herreder samt Barnæs Birk, forstørredes 1702 ved Opøsningen af Svabsted Amt med Fogderierne Kølstrup og Sundved-Rybøl, 1777 ved mindre Dele af Domcapitelbistricet og Norkjær Amt, 1796 ved en Gaard i Kællerup fra Lindeved Gods. 1807 bleve nogle forhen til Aarup Gods hørende Boelsfæder, Grønnebækgaard, forenede med Sønder-Rangstrup Herred med Hensyn til Jurisdiction. Derimod blev Fogderiet Sundved-Rybøl 1814 skilt fra Nabenraa Amt og lagt til Sønderborg Amt. Ved Circulairstrivelse af 17de September 1850 angaaende en bedre Aronbering af de nordlige Amter i Hertugdømmet Slesvig henlagdes Lundtoft Herred, der hidtil havde hørt til Tønder Amt, til Nabenraa Amt; Hølderup Sogn, der deels havde hørt til Nabenraa Amt deels til Tønder Amt, henlagdes heelt til Nabenraa Amt, Ris Herred; Kautrup By, der ogsaa tildeels havde hørt til Tønder Amt, henlagdes heelt til Uge Sogn, Lundtoft Herred. Gjenner-Distric af Høllerlev Fogderi lagdes heelt under Sønder-Rangstrup Herred, hvorimod Strandløbjørn Distric af samme Fogderi lagdes heelt under Nørre-Rangstrup Herred, Høderlev Amt. Den 2den Marts 1853 kom ogsaa de Graasteenske Godser, med Undtagelse af Auenbølgaard Lehn og noget Stragods indenfor Rybøl Herreds Grændser under Nabenraa Amt. Dvrsvrighedsforholdet til Nabenraa Kjøbskad er bestemt ved Instrux af 28de Octbr. 1850 og til de adelige Godser Søgaard med Aartoft, Grøngroft, Ladegaard og Skovbølgaard ved Høljendtgjørelse af 27de Octbr. 1852. Da den nuværende Amtmand senere kjøbte Søgaard og Aartoft, overdroges det Amtmanden for Flensborg Amt under disse Forhold at udøve Dvrsvrighedsfunctionerne for disse Godser.

Af specielle Beskrivelser af Nabenraa Amt findes kun „Beschreibung der Aemter Apenrade und Fugumtkoster“ i Niemanns Miscellanea I. S. 1. See forøvrigt de ved de foran bestrevne Amter nævnte almindelige Bærter over Hertugdømmet Slesvig.

Nabenraa.

Den dybe Nabenraa-Fjord stjerer sig med en Længde af $1\frac{1}{2}$ Miil og en Brede af indtil $\frac{1}{2}$ M. fra Lille-Vest ind i Landet. Ved dens nordvestlige Vinkel banner Fjorden en lille Vig i nordlig Retning. Ved dennes Vestside ligger Nabenraa omsluttet af skovklædte Bakker, under $55^{\circ} 2' 43''$ n. B. og $3^{\circ} 9' 32''$ v. L., c. 30 M. v. f. v. i lige Linie

fra Kjøbenhavn, ad Landeveien $3\frac{1}{4}$ M. s. for Haderslev og $3\frac{1}{4}$ M. n. for Flensborg. Terrainet, hvorpaa Byen er bygget, er ujevnt, og navnlig ligger Kirken høit. Umiddelbart sydvest for Byen ligger Amtmandsboligen, det lille Slot Brundlund, som dog ikke hører under Byens Jurisdiction. Med Kjøbstaden er i kirkelig Henseende forenet et Landsogn (om dette see S. 338).

Byen, med hvilken nu ifølge Allerhøieste Resolution af 31te Octbr. 1860 den tidligere under Amtsjurisdiction hørende Slotsgade er forenet, bestaaer af en meget lang Hovedgade og en omtrent jevnlignende med samme løbende Sidegade forbunden med 6 Tvergader saavel som nogle Gader til og ved Skibsbroen. Efter Navnene har Byen 20 Gader og Stræder og 3 Torve. Ved Havnens er i de senere Aar anlagt en ny Forbindelsesvei ved Opfyldning i Stranden, hvilken dog ikke er bestemt til Behøggelse. Byen er fra ældre Tid inddeelt i 4 Fjendinger, hvortil nu kommer Slotsgaden. Den tæller (1863) 465 brandforsikrede Grundeendomme.

Nabenraa Commune eier et Areal af 124 Tdr. 171 □ B. Land à 260 □ B., der ere beliggende under Nis og Sønder-Kangstrup Herreders Jurisdiction, samt 8 Tdr. 195 □ B. Eng beliggende umiddelbart ved Byen og under dennes Jurisdiction. I Aarene 1854—56 er derhos den inderste Viig af Fjorden, Kiil kalbet, mellem Byens Skibsbro og Lensnakke (hvis Inddæmning blev paabegyndt for en lang Aarrække siden), fuldstændig indbygget og lagt tør. Beføstningerne ved det ældre Dige Udvidelse og Forhøielse samt ved de senere foretagne Grøftningsarbejder m. v., der ere udførte for Byfæstelsens Regning, have udgjort omtrent 10,000 Rd., hvorved er indvundet c. 40 Tdr. fortrinlig England (under Byens Jurisdiction). Samtlige Jorder ubleies, og Indtægten flyder i Byens Kasse. Den største Deel af Jorderne ere ikke skattefrie, idet Byen kun svarer Landstat efter Frdn. 15de December 1802 af 15 Skattetønder, vurderede til 2400 Rd., samt i saakaldet „Gammel-Pligt“ 32 Rd. 51 St. Af Private tilhørende Jorder høre kun 8 Smaalodder, beliggende vest for Byen, under sammes Jurisdiction.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

St. Nicolai Kirke, der ligger paa en Banke omtrent midt i Byen, nu Nabenraaes eneste Kirke. Den er bygget af Muursteen, paa en Fod af huggen Granit, og anlagt i Korsform. Istedetfor Taarn har den et Spiir over Midten, paa det Sted, hvor Tværstibet stiger Langhuset. Som den nu staaer, frembyder den kun et lidet tiltalende Ydre. De faa Refter af oprindelige Former, som her vise sig, kunne nemlig ved første Blik næsten kun gjøre sig gjældende som Besynderligheder ved Siden af de mange, langt mere fremtrædende, moderne Dm-dannelser. Alle Fløienes Gable ere saaledes afbrudte og erstattede ved teglhængte Straatage; senere Tilbygninger forstyre ikke blot Grundrissets oprindelige Form, men skjule ogsaa de bedst bevarede Partier af Sidemurene; de nuværende Vinduer saavel som Hovedportalet paa den søndre Korsarm have endelig Former, der i saa høi Grad som muligt foruægte Middelalderens Character. Det er derfor først ved De-

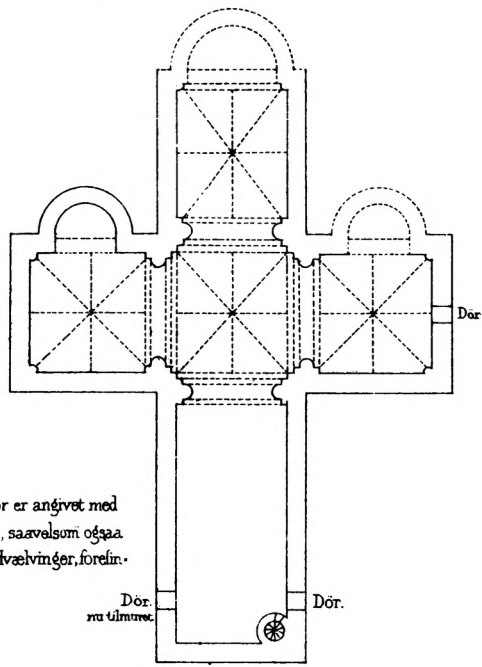
tragtningen af det Indre og ved en opmærksom Undersøgelse af nogle mere skjulte Partier, at man overbeviser sig om, at vi i denne Kirke have haft og dog tildeels endnu have for os et mere end almindeligt interessant Mindesmærke fra Rundbuestilens Slutningstid.

Medens den indre Længde af Kirken nu ubgjør lidt over 70 danske Alen, har den kun en Brede indvendig af omtrent 11, udvendig af 15 Alen. Men fra først af har Kirken heller ikke været saa lang. Godt Halvdelen af den østlige Korsfløi viser sig nemlig tydeligt at være kommen til i en senere Tid ved Forlængelse af det oprindelige Chorparti. Længs med Nord siden af samme Korsfløi er der endvidere, paa Størstedelen af dens nuværende Længde, ligeledes senere blevet tilføjet en omtrent 7 Alen bred Bygning, der udvendigfra tager sig ud som et Sidsstib, medens den i Virkeligheden blot indeholder tvende mindre Lokaler, af hvilke det længst imod Vest har Træloft, hvorimod det nærmest ved Korsfløien er dækket med en Krypthvælving af seen Character. Fra dette sidste Locale er der, paa Straa op igjennem Hjørnemuren, brudt en Dypgang til Kirkens Præbikistol, som befinder sig indenfor ved det nordøstlige Hjørne af Korsets Midtqvadrat. Udmuren af den nævnte Sidebygning træffer omtrent Midten af en halvbrudt Udbygning, som springer frem fra den nordlige Korsfløis østlige Side, og som tydeligt giver sig tilkjende at være Udsiden af en dyb Alternische. Overraskende er det inde i Dværstibet selv at finde Indgangen til denne Rundbygning aldeles tilmuret. Dog skimter man endnu under Hvidtningen hele Omridset af den over 6 Alen brede, runde Bue, hvorigjennem det nu utilgængelige Alterrum tidligere udmundede. Skjøndt den søndre Korsfløi nu ikke har nogen saadan Alterrunding bevaret, sees det dog let, at der forhen ogsaa har været en saadan her. Midt paa Østsiden af denne Fløi er nemlig ikke blot Muurværket fornyet, men de hugne Soffelsteen, hvoraf dette bæres, vidne ved deres buede Yderflade tilstrækkeligt om, at de tidligere have haft Plads under en Rundbygning. Have nu altsaa begge Dværstibets Fløie haft fremspringende Alterrundinger, saa tør man vistnok med Sikkerhed slutte, at Østfløien — den egentlige Chorbygning — heller ikke har manglet en Absis, hvilken er falden bort ved denne Fløis Forlængelse. Vi blive paa denne Maade, trods Forstyrrelserne, endnu istand til at fremstille Nabenraa Kirkes oprindelige og smukke Grundrids, der minder os om en meget hyppigt forekommende Anordning af senere rundbuede Kirkebygninger. Paa Halsøen er Kirken i Veng ved Skanderborg i det Væsentlige anordnet paa samme Maade.

Kirkens vestre Korsarm, det egentlige Stib, har — nutildbogs i det Mindste — ingen Hvælvinger, men kun et Brædeloft, der rigtignok er lagt i Form af en Tøndehvælving. Man stiger op herover ad en Bindeltrappe, som er anbragt inde i en svær, rund Muurpille, hvilken har sin Plads i Stibets sydvestlige Hjørne, lige indenfor den gamle rundbuede Indgangsdør, som endnu benyttes, medens den tilsvarende Dør ligeoverfor paa Kirkens nordlige Side er bleven tilmuret og Halvdelen af dens Ydre skjult af en i nyere Tid opført, Straat opadgaende Støttepille. Derimod ere de øvrige Korsarme, saavelsom Midtqvadraten forsynede med Hvælvinger, hvilke ere oprindelige i Bygningen og paa det Næreste i Sammenhæng med dens hele Architectur. De som Rundbuer opførte Hvælvingsgjorder ere dannede som svære Rundstave og bæres

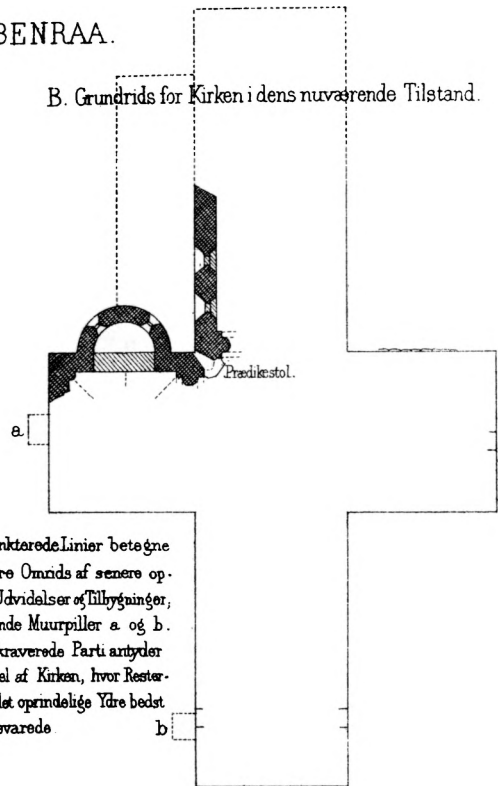
GRUNDRIDS AF KIRKEN I AABENRAA.

A. Grundrids i Kirkens oprindelige Tilstand.

Alt hvad her er angivet med fulde Linier, saavel som ogsaa de antydede Hvælvinger, forefindes endnu.

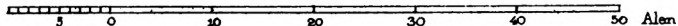
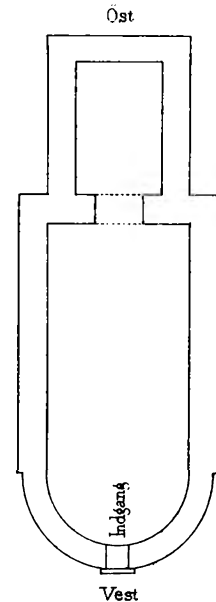
B. Grundrids for Kirken i dens nuværende Tilstand.

De punkterede Linier betegne de ydre Omrids af senere opførte Udvidelser og Tilbygninger, de tvende Muurpiller a. og b. Det skraverede Parti antyder den Del af Kirken, hvor Resterne af det oprindelige Ydre bedst er bevarede.

NYBØL KIRKE

i Sundeved.

af — eller ere egentlig kun en Fortsættelse af — stærke, lave Halvchindre, der foroven afluttes med en Gesims, medens de forneden have Spilefødder, der endnu nogle Steder have bevaret deres Hjørneknolle. Fra de lave Gjorder og de deels halvrunde, deels spidsbuede Skjoldbuer stige de mellemliggende Hvælvinger op med en stærkt kuppet Form og faae saavel herved som ved de 8, af tre Rundstave sammensatte Ribber, hvorved enhver af dem er prydet — unbtagen Midtqvadraten, der kun har 4 Ribber — enbeel Lighed med Midtsribets Hvælvinger i Ribe Domkirke. Hvad de tvende Hvælvingesfag angaaer, hvormed Choret senere er blevet forlænget, da ere de vel i det Væsentlige dannede efter de oprindelige Partiets Forbillede, men Afvigelser ere dog let kjendelige, ligesom ogsaa Kirkens Indre paa dette Sted bliver lidt bredere, idet hver af Sidemurene her er gjort omtrent 9 Tommer tyndere.

Formen af Kirkens oprindelige Binduer lærer man bedst at kjende oppe ovenover den alt nævnte senere lille Hvælving, som dækker Tilbygningen nærmest imellem den østre og den nordre Korsarm. Vi finde nemlig her paa den udvendige Side af Choret's gamle Muur tvende temmelig høie og smalle, rundbuede Binduer nær ved Siden af hinanden. Da disse Binduer kun ere tilmurede paa den indre Side, har man her Leilighed til at see den smukke og nøiagtige Maade, hvorpaa deres Rammer ere dannede og udkaarne. Ogsaa paa den endnu bevarede Alterrundings Udside ere tydelige Spor forhaanden af mindre, rundbuede Binduesaabninger, ligesom Omribsene af et større Bindue ere at see paa Façaden af den nordre Korsarm. Kirkens gamle Gesims under Taget er ogsaa for en Deel bevaret. Den udmærker sig ved den samme Nøiagtighed og simple, fordringsløse Skjønhed, som er eiendommelig for alt Oprindeligt i denne Kirke, og som gjør, at vi tiltrods for Hvælvingernes Løshed, Binduernes Forandringer og den fuldstændige Overhvidtning dog i dens Indre endnu modtage Indtrykket af en langt mere gjennemført og Charakterfuld Bygningsstil, end vore mindre Kirker sædvanligviis give os.

Nicolai Kirke skal være bleven anlagt, efterat Staden tilligemed den gamle St. Knuds Kirke var bleven afbrændt under Krigsurolighederne 1247. I Bygningsstilen synes der Intet at være, som modsiges denne Efterretning, der vinder i Sandsynlighed ved det, man ellers veed om Byens tidligere Beliggenhed og ældste Historie. Det hedder fremdeles, at Banken, hvorpaa Kirken ligger, dengang skal have været udenfor — nordligt for — Byen selv, og at den har været omgivet med særskilte Volde og Grave; ja ifølge „Danste Atlas“ skal der endnu henimod Slutningen af forrige Aarhundrede have været Spor tilbage af disse. I Kirken fandtes i Middelalderen 7 Altare. Præsterne, der gjorde Tjeneste ved disse, udgjorde her, ligesom det ogsaa forekommer andetsteds, et eget Broderskab, der var helliget til Jomfru Maria, hvorfor de kaldtes „Marianere.“

Kirkens nuværende Alter er 1647 stenet den da nylygt istandsatte Bygning af Amtmand Joachim Dankward, hvis Portrait tilligemed hans Frues findes derpaa. Hovedbilledet fremstiller Korsfæstelsen. Kirken har ingen gammel Døbefont, men istedet derfor kun et perlemalet Trækar nær foran Alteret. Prædikestolen, fra 1565, men senere restaureret, har raat faarne Relieffer af Syndefaldets Historie og af Christi Seir

over Djævelen. Orglet er anbragt i Kirkens vestlige Ende. Hele Kirken er navnlig 1758 undergaaet en meget gennemgribende Restauration, som vistnok har havt den væsentligste Indflydelse paa dens nuværende Udseende. Pladsen nærmest omkring Bygningen har været Kirkegaard, indtil denne 1826 blev forlagt udenfor Byen mod Vest.

Den **Günderothske Stiftelse**, oprettet 1743 og 1747 af Overtendant over de gravensteenske Godsfrø Hinrich von Günderoth, dennes Hustru Sophie født von Salbern samt hans Broder fyrstelig eutinst Staldmester Ernst Christoph von Günderoth. Stiftelsen har to Afdelinger: den Günderothske Stiftelses Skole for fattige Børn og den Günderothske Stiftelses Fattighuus for 8 Familier. Den forenede Stiftelse eier 118 $\frac{1}{2}$, Dagslet Marstjorð beliggende i Kudebøl Røg og en Capital paa c. 1700 Rb.; Skolen eier i særlig Capital c. 5540 Rb., Fattighuset i særlig Capital c. 13,440 Rb. Ved Skolen er ansat 3 Lærere og 1 Lærerinde; Børnene nyde Underviisningen frit, og Byen sparer saaledes herved at holde en særlig Friskole, men bidrager dog Noget til den Günderothske. Fattighuset er ombygget 1860 efter Tegning af Bygningssinspecteur Prof. Winstrup. Det er særdeles bekvemt indrettet og frembyder Bolig for 8 Familier, der hver har sin Leilighed og derhos aarlig nyder mellem 78 og 96 Rb.

Stiftelserne for Fattige. Foruden den Günderothske Stiftelses Fattighuus bestaae følgende Fattigholiger ved egne Midler: det Schwennefenske Fattighuus (Capital 3300 Rb.), oprettet af Kjøbmand Jacob Schwennefen for 8 Fattige; det saakaldte Fattigløster, for 12 Fattige, oprettet af Amtmand Joachim Danquard, til hvilket en Borger i Kjøbenhavn ved Navn Rønnemann, der var født i Aabenraa, 1833 skænkede et Legat paa 4000 Rb. (Capitalen nu 5150 Rb.); Borgermester Jens Hansens Fattighuus, hvortil det Schmettauiske Legat paa 800 Rb., og det Leistmannske Fattighuus samt H. P. Hansens Stiftelse med en Capital af c. 5000 Rb. (Legater af Benner, Lorenzen m. fl.)

Raadhuset, grundmuret Bygning paa 2 Etager, opført 1828. Telegraphbureauet er indrømmet Plads paa Raadhuset. Den ældre Raadhuusbygning var forðum Præsternes (Marianernes) Gildehuus.

Borgerfskolen, ved hvilken er ansat 6 Lærere og en Lærerinde.

Endvidere: Arbeids- og Forsørgelsesanstalten, Sygehuset, Toldebøden. Et Gasværk vil blive anlagt i 1863.

Indbaaernes Antal var i 1860, Slotsgeben incl., 5133 (hvoraf 2574 af Mdkj. og 2559 af Rvkj.); i 1855: 4920; i 1845: 4086; i 1803: 2834; i 1769: 2701.

Aabenraa har især Handel med Jern og Tømmer, i hvilken sidste Henseende Søgningen strækker sig meget langt i vestlig og nordvestlig Retning. Med Korn er Handelen i Opkomst. De fleste mindre voluminøse Varer indbringes landværts fra Hamborg og Altona. Spøvrts tilføres: Hamp og Hør fra Rusland, Jern, Steenkul og Salt fra England, Møllestene fra Holland, Trælast fra Finland, Sverrig og Norge.

Af de vigtigere fremmede Varer blev her i Aaret 1862 for tolt bet: Bomulds-garn 13,670 Pb. (i 1861: 21,962 Pb.), Bomuldsmanufakturvarer 30,219 Pb. (i 1861: 41,115 Pb.), fremmed Brændeviin og Rom

764 Btl. (i 1861: 967 Btl.), Hamp 133,344 Pb. (i 1861: 92,888 Pb.), Røejern 215,986 Pb. (i 1861: 178,500 Pb.), Stang- og Baandjern 544,965 Pb. (i 1861: 422,612 Pb.), Jern-Ånere og Ræder 63,011 Pb. (i 1861: 70,601 Pb.), Kaffe 74,380 Pb. (i 1861: 81,864 Pb.), Metal-Plader, Stænger og Søm 42,911 Pb. (i 1861: 41,605 Pb.), Riis og Riismeel 23,448 Pb. (i 1861: 17,780 Pb.), Salt 1758 Tdr. (i 1861: 2336 Tdr.), Steenful 11,369 Tdr. (i 1861: 6843 Tdr.), Sukker 6474 Pb. (i 1861: 13,505 Pb.), Sirup 47,715 Pb. (i 1861: 30,101 Pb.), Tobak, ufabrikeret 10,806 Pb. (i 1861: 12,044 Pb.), Træløst 1774 Com.-Læster og 109,487 Cbfb. (i 1861: 1648 Com.-Læster og 101,968 Cbfb.), Uldmanufacturvarer 15,780 Pb. (i 1861: 11,965 Pb.), Wiin 2274 Btl. og 518 Bout. (i 1861: 1836 Btl. og 662 Bout.)

Af Kornvarer og Frøsorter var den samlede Udsørsel — med Undtagelse af Exporten til andre Steder i Provindsen Slesvig, hvis Størrelse ikke er ophjst — i 1862 14,725 Tdr., hvoraf til Udlandet 11,698 Tdr. Af nyssævnte 14,725 Tdr. var 10,012 Tdr. Boghvede.

Af andre Varer udsørtes i 1862: 54,126 Pb. Kreaturbeen (til Udlandet), 25,845 Pb. Brød (til Udlandet), 49,250 Stk. Drainrør, 2500 Stk. Fliser af Leer (til Indlandet), 562,800 Stk. Muursteen (hvoraf 27,000 Stk. til Udlandet, Resten til Indlandet, hovedsagelig til Kongeriget), 9800 Stk. Tagsteen (til Indlandet), 13,829 Pb. Flest (til Udlandet), 17,898 Pb. Kjøb (saagodisom alt til Udlandet), 587 Tdr. Smør (for Størstedelen til Holsteen, til videre Export til fremmede Sted).

Skibsfarten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 657 Fartøier af 4152¹/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 1789 Læsters Bestuvning, udgaaet 638 Fartøier af 4259 Com.-Læsters Drægtighed med 2315¹/₄ Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart: indgaaet 97 Fartøier af 3689¹/₂ Com.-Læsters Drægtighed med, 3354 Læsters Bestuvning, udgaaet 88 Fartøier af 4275 Com.-Læsters Drægtighed med 445 Læsters Bestuvning.

Med Aabenraa Tølbsted og i sammes District var ved Udgangen af Aaret 1862 hjemmehørende 81 Fartøier af 5601¹/₄ Com.-Læsters Drægtighed.

Tølb- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862: 49,992 Rd. 72 St., i 1861: 47,279 Rd. 36 St., i 1860: 44,761 Rd. 91 St.

Paa Aabenraa-Fjord drives fra Byen Aabenraa af kun lidet Fiskeri, Muslingefangsten er dog af nogen Betydning. 300 à 350 Skp. aarlig til en Værbi af 1 Rd. 4 Mk. til 2 Rd. 4 Mk. pr. Skp. Der nedrammes i Fjorden Pæle paa hvilke Muslingen gjerne ansætter sig. Deraf Benævnelser Pæle-Muslinger.

Med Hensyn til den industrielle Virksomhed har fra gammel Tid Skibsbyggeriet været og er endnu af aldeles overveienende Betydning. Fra de 5 Værfter ere i 1862 7 Skibe med en samlet Drægtighed af 896 Com.-Læster udgaaede som færdige og 5 Skibe med en samlet Drægtighed af 776 Com.-Læster paabegyndte. Arbeidernes Antal har til sine Tider af Aaret været 2—300 Mand*). Efter Skibsbyggerierne

*) I „Freia“ for 6te August 1861 gives følgende Udsigt over Skibsbyggeriet i Aabenraa: „Trods den i de senere Aar saa almindelige Lamenteren over Penge-

maa nævnes de langse Fjordens Kyster og i Nærheden af disse beliggende Teglbærnerier, ialt 24, der tilsammentagne have en ikke ringe Betydning, idet, som foran bemærket under Udførselen, der er udført betydelige Partier af deres Productioner. Disse udgjøre efter de officielle Opgivelses c. 5,000,000 Muursteen, c. 70,000 Tagsten og c. 800,000 Drainrør aarlig; af 4 Teglværker i Aabenraa Amt ved Flensborg-Fjord resp. 2,320,000, 350,000, 1,000,000. Af de øvrige industrielle Anlæg fortjener at fremhæves Marcusens bekjendte udmærkede Orgelbyggeri, der beskæftiger henved 30 Arbeidere, og et Jernstøberi med et Antal af 20 Arbeidere. I Landdistriktet findes 8 Dampbrænderier og 9 almindelige Brænderier, hvilke tilsammen i Aaret 1862 have produceret 511,765 Potter Brændevin, hvoraf den erlagte Afgift har udgjort 21,659 Rb.

Aabenraa har et Bogtrykkeri, hvorfra udgives Dagbladet „Freia.“

I Byen afholdes aarlig følgende Markeder: hver Tirsdag i Fasten med Heste; i Slutningen af Juli 3 Dage med Heste og derefter 3 Dage med Kram; i den anden Halvdeel af October 3 Dage med Kvæg og derefter 3 Dage med Kram; i Begyndelsen af November een Dag med Kvæg, og i Midten af December 2 Dage med Heste.

mangel, flette Handelsconjuncturer o. s. v. vedbliver Stibsbggeriet dog at blomstre i vor By og at udgjøre dens vigtigste Erhvervsstilde. Grunden dertil er imidlertid ikke vanskelig at finde; thi ikke alene er de her byggede Stibes Fortrinslighed almindelig anerkendt, men vore Stibsbggere udholde derhos en Virksomhed, som med Føie kan kaldes overordenlig, hvorom nedenstaaende Oversigt over de her i Byen af vore nulevende Stibsbggere byggede Stibe tilstrækkelig vidner. Det ældste Værst her i Byen har alt igjennem tredje Generation været i samme Families Besiddelse og vil forhaabentlig vedblive at være det, da dets nuværende Eier Hr. Jørgen Paulsen har Sønnen i Forretningen. I Aaret 1836 overtog Fr. J. Paulsen Værstet efter sin Fader, afsøde Dannebrogsmænd J. Paulsen, og har siden den Tid bygget 44 Stibe med en Drægtighed af ialt 4860 Commercelæster. Af disse Stibe var netop Halvdelen Xremastere, af hvilke det største havde en Drægtighed af 287 Efst., 4 af 200 og de øvrige af over 100 Emlst. hver. Hr. Thorvald Andersen har paa sit Værst bygget 57 Stibe med en Drægtighed af ialt 5590 Efst. (deriblandt et Fyrstib for Regjeringens Regning). Af dette Antal Stibe, hvoriblandt 22 Xremastere, var det største, der nu særes som Væststib mellem Hamborg og New-York, 323 Efst. drægtigt, 4 være over 200 og de øvrige over 100 Efst. Hr. Andersens ældste Søn, Stifter Andersen, har i de senere Aar været hans Medhjælper. Disse ere de to ældste Stibsbggerier her i Byen; senere ere tilkomne afsøde Mads Michsens Værst, som nu fortsattes af hans Slægtning N. Jacobsen, og senere Hr. Reimers Værst. Som selvstændig Eier af Værstet har Hr. N. Jacobsen bygget 5 Stibe med en Drægtighed af ialt 560 Efst.; deriblandt 3 Xremastere, hvoraf den største paa 168½, de to andre hver paa over 100 Efst. Paa Hr. Reimers Værst endelig er der siden 1857 bygget ikke færre end 9 Stibe med en Drægtighed af ialt 890 Efst.; deriblandt 1 Xremaster paa 164 og 3 Xremastere hver paa over 100 Efst. Disse Stibe ere næsten alle konstruerede for de længste Farter og Robberlaste. For Dieblisset staae 4 Stibe paa Stabel, nemlig hos Hr. Paulsen et Værstib paa omtrent 130 Efst. og hos Hr. Reimer en Brig og en Værst, hver paa omtrent 150 Efst.; desuden løb i Lørdags Aftes paa Hr. Andersens Værst en Brig paa omtrent 120 Efst. af Stapel. Den større Halvdeel af de her anførte Stibe ere hjemmehørende her i Byen, medens endeel ere byggede for udenlandt, navnlig Hamborgs Regning.“

Amtmanden over Aabenraa Amt er Dverøbrighed for Aabenraa By. Communalbestyrelsen dannes af Magistraten og de deputerede Borgere. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, der tillige er Byfoged og Bytfriver, samt 4 Raadmænd. De deputerede Borgeres Antal er 12. Kirke- og Skolevæsenet forestaaes henholdsvis af Kirke- og Skolecollegiet, i hvilke Kirkevisitatorerne for Aabenraa Provsti samt Magistraten og i sidstnævnte Collegium tillige Byens 2 Præster have Sæde. Foruden Kirke- og Skolevæsen er ogsaa Fattig- og Gjorbemodervæsen fælles for Byen og Landsfognet. I de saaledes fælles oeconomiske Anliggender er Medvirksomhed indrømmet en af 3 Medlemmer bestaaende Repræsentation for Landsfognet.

Communens Eiendomme ere foruden de fornævnte Jorder og de offentlige Bygninger en Capitalformue af 43,700 Rd., hvorimod Gjælden, der er forøget ved et Vandværks Anlæg, er 107,651 Rd. Det nye Gæsværk, der skal anlægges i 1863, er anslaaet til c. 40,000 Rd.

Communens Udgifter vare i de 4 Aar 1858—61 følgende:

	1858	1859	1860	1861	
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	
Fattigvæsen	5421	4995	5481	5559	} fælles for Byen og Landsfognet.
Skolevæsen	4232	3540	3924	4152	
Brandvæsen	723	902	733	713	
Politivæsen	1664	1647	1622	1499	
Criminalvæsen . .	176	58	191	80	
Drolægning	414	458	714	311	
Gadebelysning . .	357	306	344	381	
Vandforsyning . .	11,240	3374	134	60	

Indtægter for Communal-kassen:

	1858	1859	1860	1861	
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	
Lignet paa Formue og Leilighed (incl. Kæring)	12,614	12,768	12,532	14,525	} 3 1861 Slots- gaden medregnet.
Grundafgift	876	876	876	816	
Særlige Indtægter	5423	5782	5625	5605	
Lignet paa Brand- forsikringen . . .	739	750	764	784	

Aabenraa har hverken Borgervæbning eller Politicorps, men et Brandcorps bestaaende af 1 Dverbrandmester, 4 Brandmestere, 6 Sprøitecommandeburer, 10 Straaleførere, 24 Underbrandmestere og 88 Mand foruden Afsløsningsmandskab.

Havnevæsenet sjaaer under Dveropsyn af Communalbestyrelsen. En lønnet Havneinspecteur fører det daglige Tilsyn. Havnevæsenets Indtægter beløbe 4—5000 Rd. aarlig. Havnens Dybde er nu ved daglig Vande 13 Fod. Skibsbroen bliver ved Opfyldning udvidet saaledes, at Skibsværfterne kunne forlægges fra Indrehavnen til belvæmmere Sted, og Indrehavnen, der for Størstebelen alt er forsynet med for-

trinlige Steenbolværter, gjøres fri for Handelen. Disse Arbejder forventes fuldførte, inden den nordflesvigiske Jernbane, der fra Riss skal affatte en Sidebane til Aabenraa, bliver sat i Drift.

I geistlig Henseende er, som foranført, med Aabenraa Kjøbstadsogn forenet et Landsogn. Ved Kirken er ansat tvende Præster, nemlig en dansk Compastor og en thjst Compastor, af hvilke den første ansættes efter Valg, den sidste Allerhøifstumiddelbart; begge Embeder ere anslaaede til en Indtægt af 1600 Rd. aarlig for hver. Kirkesproget er blandet. Foruden Borgerstolen og den Günderothske Fristole (om hvilke see foran) findes der i Byen en privat Realskole med 3 Lærere, hvortil Communen deels hder noget Bidrag, imod at et vist Antal Børn af Byen nyder Underviisning for nedsat Betaling, deels Statskassen midlertidigen giver Tilskud. En privat Navigationskole er nylig oprettet.

Byen hører til Aabenraa Physisatdistrict (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker.

Ved Aabenraa Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, en Toldcontrollleur og 4 Toldassistentter; ved Postvæsenet en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Til den flesvigiske Stænderforsamling vælger Aabenraa een Deputeret (Kjøbstædernes og Flækkernes 3die Valgdistrict).

Følgende private Foreninger findes fortiden i Aabenraa: en Spare- og Aaenekasse, hvori ved Udgangen af 1861 indestod 81,113 Rd., hvoraf 67,493 Rd. Indskud og 13,620 Rd. opsparat Fond; en Sæmandskasse for trængende Søfolk; en borgerlig Enkekasse; en saakaldet Ligkasse eller Forening til Begravelseshjælp.

Al Anlæg og Spadseregange findes her: en Spadseregang langs Byens Østside, en lignende fra Byen til Vandværket, et lille Uystanlæg paa Rolsstrup-Bakke, en Allé forbi Brundlund-Slot til Hjelm Haver (Smaahaver, der af Byen overlades uformuende Indvaanere til Brug) saavel som til et Uystanlæg i Hjelm-Skov.

„Aabenraa Fjords aabne Strand, der er ligesaa smilende og yndig, som underkastende Erhverbet paa Landet og paa Vandet, har indbudt til Bebyggelse, og det er naturligt, at denne „opnæ dræ“ fra først af er blevet Navnet paa de der opførte Boliger, og at dette siden er vedblevet, da de bleve en liden By.“ Denne deelttes senere i tvende Dele, nemlig: gammel Dpner, der vedblev at være en Landsby, og Dpneraa, s: Dpner ved Aaen, senere forandret til Aabenraa, fortykket til Apenrade, der successive gif over til at blive en Kjøbstad. 1148 skal Byen være afbrændt af Bønderne. Midt i Byen fandtes et Slot, Aabenraa huus, hvor den oprørske Bisp Valdemar af Slesvig blev tagen tilfange af Kong Knud VI. 1193; det blev tilligemed Byen afbrændt i Borgerkrigen mellem Brødrene Kong Erik Floypenning og Hertug Abel af den første 1247, men genopbygget, og stod til 1411, da det blev nedbrudt af Dronning Margrete, som ihædedfor samme tæet udenfor Byen paa dens sydvæslige Side opførte det lille Slot Brundlund, der i de tre sidste Aarhundreder har været Amtmandsbolig. Allerede af Kong Valdemar II. sit Byen Græsningsræt paa Landsbyerne Høstrups, Stubbæls, Aarups, Selsø, Gammel-Dpners, Køits og Brundes Marker. 1257 forekommer Aabenraa først som Havneplads, idet Kong Christoffer I. gav Fogum-Kloster Toldfrihed i Aabenraa Havn;

1250 (efter Suhm 1264), da den blev pantsat til den fædavigste Biskop Nicolaus, kaldes den „villa forensis“ (Torveby, Fleske). Opneraa Skraa, der opbevares paa Raadhuset, er stadfæstet af Hertug Waldemar V. 1ste Mai 1335 og upaarvilliglig skrevet i Byen selv ved den Tid. Den er affattet i det latinske Sprog og indeholdes paa eet stort Pergamentsblad. Dens Bestemmelser gaar tilbage til Kong Waldemar II.'s Tid. Foruden Skraaen har Byen ogsaa en Stadsret, der imidlertid kun er en Tillem্পning af den Flensborgske. I Slutningen af Waldemar Atterdags Regjering var Aabenraa-Slot tilligemed Faderslev og Lønber-Slotte i Kongens Besiddelse, og han satte En ved Navn Spider til Høvedsmand paa førnævnte Slot, men efter Kongens Død bleve de alle af de tydske Høvedsmænd solgte til de hollænske Grever; dog fik den kloge Dronning Margrete 1404 Slottet og Byen tilbage ved at tilveiebringe et Giftermaal imellem den da afdøde Grev Nicolaus's Datter Elisabeth, som havde dem i Besiddelse, og Hertug Eric af Sachsen-Lauenborg, og denne Afstaaelse stadfæstes ved et følgende Forlig med disse 1411, hvorefter Dronningen endnu samme Aar, som ovenfor omtalt, lod det gamle Slot nedrive. 1429 blev Byen og Slottet erobret af Hertug Vilhelm af Brunsvig i Spidsen for Hansestædernes og de hollænske Tropper. Ved Hertugdømmernes første Deling 1490 kom Aabenraa By og Slot til den segebergske Deel under Kong Hans. 1523 blev Byen besat af en Hov af Frederik I.'s Soldater og meget haardt medtaget. 1544 ved Hertugdømmernes anden Deling kom den til den gottorpiske Deel, der 1713 incorporeredes i den danske Krone. 1609 begyndtes med Anlæget af Skibbroen. 1628 havde Wallenstein en Lidlang fik Hovedquarteer i Aabenraa, hvorfra han lod udruste en Escadre af 18 Skibe, der deels bleve tagne af danske Krigsskibe, deels forgik i en Storm. 1796 blev Byen forsynet med Springvand fra en Kilde fra det tæt nord for Byen beliggende Aarbjerg. 1858 afstødes dette ufuldstaaende Anlæg af det nye Vandværk. Den nye Kirkegaard udenfor Byen blev indviet i August 1826, og Anlægene i Hjelm Stov paabegyndtes 1831.

I den katolske Tid havde Aabenraa foruden sin nuværende, St. Nicolai, Kirke endnu en St. Knuds Kirke, der laae i Skibbrogaden og afbrændte tilligemed Byen i Krigen 1247, hvorefter den dog atter skal være opført og forst neblagt efter Branden 1610; et St. Andreas-Capel^{*)}, der skal have været endnu ældre, beliggende udenfor Byen mod Syd paa det saakaldte Capelbjerg og nebrudt efter Reformationen (det er formodentlig dette Capel, der menes i et gammelt Skrift „om den papistiske Messe“ fra 1533, og hvor det undergjørende Træbillede af „Sancta Anna i Døenraa“ fandtes, s. Danske Mag. II. S. 90 f.); samt et St. Jørgens-Capel, hørende til en St. Jørgens-Gaard eller Hospital nordfor Byen, nebrudt 1600.

Foruden de omtalte Krigsulykker har Aabenraa ogsaa lidt af andre Ulykker, saaledes af pestagtige Sygdomme (1582 og 1620), og meer end nogen anden By i Slesvig af Ildsvaabe, nemlig 1576 d. 16de Octbr. (i Helvobærs Sylva chronol. II. p. 201 den 25de Octbr.), da over Halvdelen af Byen skal være brændt ved en Piges Uforsigtighed, og atter den 15de Novbr. s. A., 1610 d. 19de Mai, da en ved Uforsigtighed fremfaldt Ild fortærede 156 Huse (efter Helvobærs, næsten hele Byen, nemlig 266 Huse foruden Kirke og Raadhuus), 1629 (24 Huse), 1669, 1679, 1680, 1694 og 1707 (38 Huse). Imidlertid har Byen, der allerede paa Kong Hans's Tid blev forøget med Kamphered, forundet alt dette, og er stadig gaaret fremad, hvortil i den nyere Tid dens fortrinlige Skibsværfter især have bidraget.

Den udmærkede Lægenhævniske Læge Etatsraad og Professor ved Universitetet Dr. Johan Daniel Perholdt var født i Aabenraa d. 10de Juli 1764; ogsaa den af Danksheden i Slesvig fortjente Frederik Fischer, forhen Udgiver af „Aabenraa Ugeblad“, er født her den 7de Februar 1809.

Claus Møller, Organist i Aabenraa, har optegnet historiske Efterretninger om Byen 1620, hvoraf Meddelelser findes i Apenraber Wochenblatt 1827 Nr. 157 fig. og i Prov.-Ber. 1790. V. S. 508 fig. og 1791 IV. S. 28 fig.

Om Aabenraa Skraa og Stadsret see V. G. Thorsen: „De med tydske Lov

^{*)} St. Andreas var Fiskernes Patron ligesom St. Nicolaus Skibpernes

beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev" S. 50—63, 163—230.

Om den store Ildbrand i Aabenraa 1610, af Fr. Høfner. Slesv. Provindskalest., 2det Bind, 3die Hefte S 215 fig.

Ris Herred,

omgivet af Lille-Velt, Aabenraa-Fjorb, Aabenraa Kjøbstad, Lundtoft Herred, Tønder Amt og Sønder-Rangstrup Herred, strækker sig med en Længde af 3 Mile og en Brede af 1 Mil fra Veltet af ind i Landet mod Sydvest, stærkt bakket i den østlige Deel, i Midten flodrigt, mod Vest rigt paa Enge og Kjørstrækninger. Arealet er c. $3\frac{2}{3}$ □ M. Det omfatter Aabenraa Landsogn, Løit Sogn, Størstedelen af Ris Sogn (det Øvrige i Sønder-Rangstrup Herred, see dette), Hjortkær Sogn og Bjølberup Sogn. Indvaanernes Antal er c. 6700. I 1859 havde Herredet 5 Præstegaarde, 5 Gaarde større end en Heelgaard, 84 Heelgaarde, 79 $\frac{3}{4}$ G., 128 $\frac{1}{2}$ G., 70 $\frac{1}{4}$ G., 60 mindre Gaarde samt 227 Huse med Jord og 208 Huse uden Jord.

Aabenraa Landsogn omgivet af Kjøbstaden Aabenraa, Aabenraa-Fjorb, Løit, Ris og Hjortkær Sogne samt Ensted Sogn i Lundtoft Herred. Arealet c. 3147 Tdr. Land, hvori er indbefattet Kjøbstaden Aabenraas Grund, hvoraf c. 968 $\frac{1}{2}$ Td. er. Domainestov (Fjergensgaard Skov 279 Tdr., Nørrestov 128 Tdr., Langbjerg 41 Tdr., Vestermark 57 Tdr., Enemark 33 $\frac{1}{2}$ Td., Nørre-Hesselmark 36 Tdr., Hjelm 82 Tdr., Sønder-Hesselmark 128 Tdr., Rogang 44 $\frac{1}{2}$ Td. og Sønderflov 140 Tdr., desuden 45 Tdr. Embedsjord, 40 Tdr. ubevoget Areal; eudribere noget Bønderflov til Kølstrup). Den øvrige Deel bestaaer af frugtbart Agerland og ikke ubehydelige Engstrækninger. I Sognet findes flere mindre Aaløb (Møllea og Skjelbæl, hvilken sidste danner Grænsen mellem Ris og Lundtoft Herreder). Hovedlandeveien fra Aabenraa til Haderslev og Flensborg og Landeveien fra Aabenraa til Tønder og Løgumkloster passerer Sognet.

I Landsfognet: Byen Kølstrup, Amtmandsboligen Slottet Brundlund, Skovribergaarden Vesterlund, Møllekær Skovfogedbolig, 1 større Gaard à 90 Skattetønder; Øv. Fjergensgaard, Forlystelsesstedet Sneik, Elisabethsminde (hvor for Tiden Herredsfogden boer), Peterslund, Enemark og Ceciliekøst; Vandmøllerne Rymølle, Slotsmølle, Farvermølle og Stampen; Teglværkerne Posekær, Skjelbæl med fl. Ialt i Landsfognet 1 større Gaard, 1 Heelgaard, 2 $\frac{3}{4}$ G., 5 $\frac{1}{2}$ G., 11 $\frac{1}{4}$ G., 23 H. med Jord og 14 H. uden Jord. Udenfor Byen ere beliggende 16 G. og 30 H.

Indvaanere: 650. Foruden Jordbrug, som er Hovederhvervet,

gives ved Skovarbejde og Dagarbejde i den nærliggende Kjøbstad et ikke ringe Erhverv for de i Sognet boende Huusmænd og Dagleiere. I Sognet er der 6 Teglværker.

Landsognet hører under Kis Herreds Jurisdiction (Aabenraa), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Kis og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogebdistrict (Aabenraa), Aabenraa Pphycatdistrict (Aabenraa). Det danner Amtets 28de og 29de Lægd. Landsognet udgjør eet Sognefogebdistrict. Kirke- og Skolevæsen samt Fattig- og Gjordemodervæsen er fælles for Kjøbstaden og Landsognet (Kgl. Resolution 30te October 1860); 1 Huus i Steentoft og 3 H., 1 $\frac{1}{4}$ G. og 1 $\frac{3}{4}$ G. (Straagaard) i Abæk i Løit Sogn høre i Kirke- og Skolesager til Aabenraa Landsogn.

Efter Landsbyen Kolstrup, der ligger umiddelbart til Byen mod Nordvest, benævnedes indtil 1701 et Fogderi i Bispeamtet Svabed. Jørgensgaard har sit Navn og sin Oprindelse fra det gamle St. Jørgens Hospital (see Aabenraa), og blev 1596 lagt til Slottet; 1619 var det en Aalsgaard, og siden 1672 er det et af Hertug Christian Albrecht med Privilegier forsynet Teglværk. Landsbyerne Hesel og Dypner (i Jordebogen 1231 „Hæslæ“ og „Dypner“) ere for længe siden forsvundne; efter forskrivninge benævnes endnu nogle Strækninger sydfest for Byen Sønder- og Nørre-Beisel. Om Brundlund-Slot see Beskrivelsen af Aabenraa.

Løit Sogn omgivet af Aabenraa Landsogn, Kis Sogn og Øster-Løgum Sogn i Sønder-Rangstrup Herred samt Lille-Belt, Gjenner-Bugt og Aabenraa-Fjord. Kirken nordvestlig i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Aabenraa og $2\frac{1}{4}$ M. s. s. v. for Haberslev. Arealen, c. 10,195 Tdr. Land, er i høi Grad ujevnt og bakket (Blahøi, Tasthøi, Lammetshøj, Brundbjerg, Høghøj); Jordsmønnen er i den vestlige Deel af Sognet sandet med Moser (Bodum-Mose, Nørreby-Mose m. fl.) og Hebestrækninger, i den østlige Deel sandmuldet med smaa Engstykter mellem de overalt bakkede Agerjorder. Barsmark og den østre Deel af Skovby udmærke sig ved Muldjord med Leerunderlag. Langs med Strandkanten, hvis østligste Punkt er Knudshoved, gives flere usammenhængende smaa Skovstykker, hvoraf Nørskov og Sønderskov ere de største. I Sognet ere 4 mindre Indsøer. Gjenner-Laløber langs med Sognets nordvestlige Grændse fra Vest til Øst, hvor den falder ud i Gjenner-Bugt. Hovedlandeveien imellem Haberslev og Aabenraa passerer Sognet. Til Sognet hører Den Barsø, beliggende c. $\frac{1}{2}$ M. fra dette, ligeoverfor Gjennerhavn, paa den nærmeste Deel

*) J. R. Schmidt skriver i „Slesvigs Land og Fjell“, S. 7—8 Terrainforholdene i Løit Sogn saaledes: „Overgangen til det karakteristiske Løit Sogn dannes ved det 308 Fod høie Knivshøjbergs Fjergreninger, der ende i Sønderballe-Hoved. Steilt synker Høiden ned mod Gjenger-Fjord, hvor den, især ved dens inderste Vinkel, danner romantiske Smaadale og Kløfter (Runde Mølle), bevækkede med smaa Skovpartier; jævnere er Straaningen mod Vest. Syd for Fjorden hæver sig Løit Sogn, den eneste Deel af Hertugdømmet, hvor i nogen mærkelig Grad Plateaubannelsen fremtræder. Overfladen er tildeels mindre frugtbar og i høi Grad ujevn, dog uden at nogen Hoveddreining for Sænkningen lader sig angibe; ja paa nogle Steder, s. Ex. n. v. for Kirkebyen, fremtræder Sanden temmelig stærkt og der forsvinde Høgnene. Smaa Indsøer uden noget som helst Afløb, rivende Smaabække, som især bemærkes i umiddelbar Nærhed, smaa Skovpletter uden Forbindelse karakterisere denne Palomaane, der begrænses af høie Kyter.“

c. $\frac{1}{4}$ M., c. 4000 Alen lang og c. 3000 Alen bred. Dens sydbestligge Deel er bakket, sandet og temmelig stenet; den østlige og nordlige Deel er i det Hele jevnere og Jordbunden mere leerholdig; Dens østlige Deel afbrydes paa en lang Strækning ud mod Havet af en steil Leerbæg, hvis nederste Deel mere og mere bortstykkes.

3 Sognet: Løit Kirkeby (med c. 180 G. og H., c. 1100 Indb., $\frac{1}{4}$ M. lang) med Kirke, 2 Præstegaarde, 2 Skoler, 1 Fattighuus, 2 Kroer, Bobum ved Hovedlandeveien med Kro og Teglværk, Nørrebj med Kro, Barsmark (støder næsten umiddelbart til Kirkeby, c. 70 G. og H., over 400 Indb.) med Skole, Skovby med Skole, Stollik med Beværtningsstedet Knappen, Teglværk (Fladsteen) og Barsby paa Den af samme Navn, med Skole og Vindmølle; enkelte Samlinger af Beboelser ere Dybbighoved, Sønderstov, Spramhuse, Høgebjerg, Skjærrev, Dyrehaven (9 H.), Steentoft, Abæk (tildeels under Abenraa Landsogn) Bassehuse, Hvibbjerg, Hellet og Elsholm; Gdne Hunhøi, Lammetsbjerg, Trinabild, Brøde, Tasthøi, Dalholt, Elfestræer, Holm, Jacobsgaard, Kobberholt, Møllegaard, Høigaard, Fogedgaard, Styrtoft, Østergaard, Ottesgaard, Høigaard, Kragsgaard, Stolligaard, Brundbjerg, Fladsten og Sillehul; Vandmøllerne Store og Lille-Kundemølle, Dalholt Mølle og Steenbjerg Stampemølle. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 22 Heelgaarde, 29 $\frac{3}{4}$ G., 57 $\frac{1}{2}$ G. og 29 $\frac{1}{4}$ G., c. 300 H. med og uden Jord.

Indvaanere: 3057. Foruden Jordbrug, som er Hovederhvervet, er Søfart Sognets vigtigste Indtægtskilde. Noget Erhverv findes ved Fiskeri og Tørrefabrication.

Sognet hører under Ris Herreds Jurisdiction (Abenraa), Abenraa Amtstuedistrict (Abenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Abenraa), Abenraa Pphicatidistrict (Abenraa). Det banner Amtets 49de, 50de, 51de, 52de, 53de, 54de, 55de og 56de Lægd. 2 Sognesogedistricter (det ene for Bars alene). 3 Kirke- og Skolefager høre 1 Huus i Steentoft, 3 Huse, 1 $\frac{1}{4}$ G. og 1 $\frac{3}{4}$ G. i Abæk til Abenraa Landsogn. Ved Løit Kirke er ansat tvende Præster, en Sogneprest og en Diaconus; begge Embeder besættes ved Valg. Indtægterne anslaaes resp. til 2000 Rd. og 1150 Rd. aarlig. 3 Løit Kirkeby er et Fattig- og Arbeidshuus opbygget i 1855.

Løit Kirke er en anseelig Bygning med et 128 Fod høit Taarn, der ligesom flere Kirkeaarne i det nordvestlige Slesvig ender i en Spids omgivet af 4 Gavl, og som, endskjøndt $\frac{1}{2}$ Mil fra Kysten i en bakket Egn, afgiver et vigtigt Sømærke. Kirkens Stib og Øvr. af Kampesteen, ere fra det 12te Aarhundrede med Hvælvinger fra en yngre Tid; senere Tilbygninger have givet Kirken Korsform; Altartable med Billedskærerearbejde fra 1520; paa Choret's Hvælving er malet den sidste katolske Biskop Gottschalk von Ahlefeldts Vaaben; et Kiffelmaleri og flere andre ret gode Malerier findes i Kirken; ligeledes findes i det rummelige hvælvede Sacristi et interessant malet Billede forestillende Apostlen Peters Anger; Orgel. Kirken eier en Capital af c. 7000 Rd. og har foruden Renten af denne en aarlig Indtægt af c. 300 Rd.

Sognets Navn findes i gamle Documenter skrevet „Lucht“, „Luchte“, „Lüchte“, „Lichteneße.“ Allerede 1203 fik Abenraas Indbyggere Grænsningsret paa Løits Marker. Kirkeby leed meget 1712 ved Svensterne, som her vare indtværterede. Barsmark nævnes som Kongsgods i Fordebogen 1231. Høgebjerg var forhen en heruelig Adelsgaard, der af en af de gottorpse Hertuger skænkedes til dennes Secretair ved Navn Nienstetten; den kaldes stundom endnu Cancelligods, uagtet

dens Privilegier ikke bleve confirmerede ved sidste Thronfølste. Ved mangfoldige Udskiftninger er selve Gaardens Tilliggende gaaet ned til 30 Tdr. Land, medens Resten er fordeelt mellem en stor Mængde Steder.

En By Sønderby, der laae sydvest for Kirkeby ved Abenraa Landevei, er forsvunden; ligeledes Gødet Jggylsiholm, der 1351 tilbødtes Marquard Rauh af Hertug Baldemar V.

I Sognet findes en Mængde Gravhøie (Steenfætninger paa Lie Kobbet Davshøi og Virrethøi med 2 Steentamre).

Ris Sogn, hvoraf endeel hører til Sønder-Rangstrup Herred, omgivet af Abenraa Landsogn, Løit og Hjortkjer Sogne samt Sognene Øster-Løgum og Egvad i Sønder-Rangstrup Herred. Kirken midt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Abenraa og $4\frac{1}{4}$ M. n. v. for Tønder. Arealet, c. 8122 Tdr. Land, hvoraf nogen Skov (Domaineskoven Ris-Skov 275 Tdr. Land, Søst-Skov 30 Tdr. Land), henhører til Landets Høideryg, men er dog temmelig jævnt; Jordsmønnet er deels af sandet deels af leret Bessaffenhed, ved Mjøl og Lunderup findes endnu Hebestrækninger; med Undtagelse af de tvende sibstnævnte Byer har Sognet ret gode Enge. Ved Brunde og Hjarup findes betydelige Moser. Landveien imellem Abenraa og Løgumkloster saavel som den saakaldte Drevei passere Sognet.

I Sognet henhørende til Ris Herred: Bjerne Ris med Kirke, Præstegaard og Skole, Søst med Skole, Hjarup med Skole, Brunde med Skole, Kro, 2 Kalkbrænderier, Nørre-Dulev; Ørne Risgaard, 118 Skattetønder, Egelund, 98 Skattetønder, og Skovgaard, 85 Skattetønder, Ø. Skedbjerg; i den Deel af Sognet, som henhører til Sønder-Rangstrup Herred: Bjerne Mjøl med Skole og Lunderup; Dhyvad (2 $\frac{1}{2}$ G.); Røde Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 3 større Gaarde, 4 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 20 $\frac{1}{2}$ G., 28 $\frac{1}{4}$ G., 15 mindre G., 82 Huse med Jord og c. 30 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 6 G. og 45 H.

Indvaanere: 1369. Jordbrug er Høvederhvervet. Noget Erhverv haes ved Skovarbeide og Tørvedproduktion.

Sognet hører under Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Jurisdiction (Abenraa), Abenraa Amtstuedistrict (Abenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Abenraa), Abenraa Pphysicadistrict (Abenraa). Det udgjør Amtets 30te, 31te, 32te, 33te, 34te, 35te og 36te Lægg. Et Sognefogeddistrict. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 1800 Rd. aarlig.

Den ældgamle Kirke, opført oprindelig af Kampsteen med senere tilbygget ottekantet 110 Fod høit Taarn af Muursteen; hvælvet; gammelt mærkeligt Alterblad.

Kirkebyen har givet Herredet Navn (i Baldemar II.'s Jordebog „Risbæret“). Det ved samme findes Spor af en gammel Borg. Risgaard er et 1774 parcellet Kammergods. Søst nævnes i det 16de Aarhundrede („Jøffe“).

Hjortkjer (Jordkjer) Sogn omgivet af Abenraa Landsogn, Ris og Bjolderup Sogne samt Sognene Egvad og Hellevad i Sønder-Rangstrup Herred, Ravsted i Slogs Herred og Ensted i Lundtoft Herred. Kirken midt i Sognet, 1 M. v. f. v. for Abenraa og 4 M. n. v. for Tønder. Arealet, c. 5998 Tdr. Land, er høitliggende, navnlig i den østlige Deel af Sognet, og Jordsmønnet der af leermuldet Bessaffenhed, hvorimod dette i den vestlige Deel, hvor der findes gode Enge, er sandet. I den østlige Deel af Sognet er noget Skov (Aarslev-Skov, c. 120

Ødr. Land, og Nybøl Skov sammenhængende med Røllum og Bolderslev Skove). Skjelbæk udspringer i Sognets østlige Deel. Landeveien imellem Abenraa og Tønder samt den saakaldte Ørevei passerer Sognet. Jernbane-Signalstation i Hjortfjær.

3 Sognet: Byerne Hjortfjær med Kirke, Præstegaard og Skole, Marslev med Skole og 2 Teglværker (Christiansminde og Nyværk), Nybøl, Alslev, hvoraf 3 G. i kirkelig Henseende høre til Bjolderup Sogn, Søderup, Kasø med Skole, Sønder-Dulev med Kro; Taageholm (2 G.); Gb. Toldsted, 92 Skattetønder, Gallehuus Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 50 Heelgaarde, 3 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G. og 22 mindre Gaarde, c. 30 H. med og 6 uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 10 G. og 11 H.

Indvaanere: 785. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Ris Herreds Jurisdiction (Abenraa), Abenraa Amtstuedistrict (Abenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Abenraa), Abenraa Physicatdistrict (Abenraa). Det udgjør 9 af Abenraa Amts Lægder, Nr. 37—45 incl., og banner eet Sognefogeddistrict. 3 Gaarde af Alslev By høre i kirkelig Henseende til Bjolderup Sogn. Præstekaldet er Valgkald; bets Indtægter anslaaes til c. 1100 Rd. aarlig.

I et Kongebrev af 8te Marts 1196, hvori Guldholt-Klosters Eiendomme opregnes, nævnes ogsaa Byen „Hjortteker“ (Suppl. Danm. Hist. VIII. S. 705). Navnet freves dog lige til den nyeste Tid mindre rigtigt Jordfjær efter den almindelige Udtale, eller, som i D. Atl., Jordtirk. Sognet er først oprettet 1522 af Sønder-Dulev Sogn, hvis Kirke var bleven afbrændt af Erik af Pommerns Soldater 1411 (det kaldes ogsaa Guldlev) samt nogle Byer i de tre nærmeste Sogne Ris, Bjolderup og Selvevad, som Kong Christiern II. lagde dertil; Kirken er bygget i Aarene 1520—22 (Heltvabers Sylva chronologica II. S. 46) af Kampsteen fra omliggende Gravhøje, uden Dvælbinger og Taarn.

Søderup („Sudthor“) og Marslev („Arslø“) nævnes som Kongsgods i Jordebogen 1231. I førnævnte By, hvor Kongen havde Fæstebønder (coloni) og vist ogsaa en Gaard, bode Kong Svend Estridsøn d. 2de April 1076, efter at være ankommen hja dertil fra Arneboved-Thing. Ogsaa dette berømte Thingsted søge Nogle i dette Sogn ved Toldsted, som har Navn af den tidligere der erlagte Stuedels; see Bjolderup Sogn. Ovennævnte Kongebrev af 1196 viser, at Guldholt-Kloster ogsaa havde Eiendele i Marslev („Arslø“) og Nybøl („Nobøl“).

Bjolderup Sogn omgivet af Hjortfjær Sogn og Sognene Uge og Ensted i Lundtoft Herred samt Sognene Tinglev, Bylderup og Raosted i Slogs Herred. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. v. for Abenraa og $3\frac{1}{4}$ M. n. v. for Tønder. Areal, c. 10,000 Tdr. Land, henhører til Hedeletternes Terrain og bestaaer for en stor Deel af Hede, Klær og Mose; Jordsmonnet er af sandet Bestaafenhed. Omtrent 110 Tdr. Land Skov, tildeels dog kun Kratskov (Bolderslev-Skov m. fl.) findes den østlige Deel af Sognet. Landeveien imellem Abenraa og Tønder samt Øreveien passerer Sognet.

3 Sognet: Bjolderup Kirke, ved hvilken Præstegaard, Skole og Kro; Byerne Perbøl, Bjolderup med en Vinterskole, Møllerup, Bolderslev med Skole, Bindmølle, 2 Kroer, Tødsbøl med Skole, Gaaskjær, Smedager, Vollerup med Skole og Kro og Ravved med Kro; Ingebøl (egentlig 2 G.) og Rebhøl (2 G.); Nygaard, Skovhuus (begge under Bolderslev Commune) samt Abobhuus. Ialt i Sognet Præstegaarden, 7 Heelgaarde, 38 $\frac{3}{4}$ G., 40 $\frac{1}{2}$ G., 11 $\frac{1}{4}$ G.

og 6 mindre Gaarde, c. 70 H. med og uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 9 G. og 18 H. 5 G. i Vollerup, 1 G. i Gaaktjør og 1 G. i Ingebøl høre under det adelige Gods Søgaard i Rundtoft Herred. Indboanere: 1116. Jordbrug er Hoveberhvervet.

Sognet hører under Nis Herreds Jurisdiction (Aabenraa), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa) og Nis og Sønder-Rangstrup Herredets Huusfogeddistrict (Aabenraa); de foransførte Gaarde i Vollerup, Gaaktjør og Ingebøl under Søgaard Gods høre under Rundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen) og forøvrigt under 2det Angler adelige Gods-district, Aabenraa Pphficatdistrict (Aabenraa). Sognet udgjør Amtets 46de, 47de og 48de Løgd, og de til det Søgaardste Gods henhørende Gaarde høre til 2det Angler adelige Gods-districts 45de og 46de Løgd. Sognet danner eet Sognefogeddistrict. 3 Gaarde af Nslev By i Hjortkær Sogn høre i firkelig Henseende til Sognet. Præstekaldet er Valg-fald; dets Indtægter anslaaes til 1600 Rd. aarlig.

Kirken, forbum helliget St. Maria, ligger som foransført uden omgivende By; den er temmelig anseelig, fornemmelig ved dens høie milevidt udover Sletten spnlige tilspidsede Taarn. Selve Kirken, der har Chor med Apse, er opført af Ramesteen, Taarnet af Muursteen; stadt Loft. En 6 Fod høi Stuesteen, der tidligere laa paa Kirkegaarden, med Indskrift: „Kiul Urna ligir hir“ er nu i Museet i Kiel.

Sognets Navn findes i et Document fra c. 1200 (Ser. rer. Dan. VIII. p. 81) frevet „Byældrop“; en By af dette Navn vides aldrig at have eksisteret.

I Vollerup („Waldborp“ i ovennævnte Document) havde Røgum-Kloster Besiddelser. Bjolderup, Sognets første og anseeligste By, hvorefter et Fogderi benævnes, er meget gammel, og Sagnet henfører den til Valder; herfra hidrører det gamle Vers:

„Valder, Rune aa hans By
di ypped dem en stor Ays,
men aa Cohsi
der slov Valder Rune doi;“

den nævnes 1283 som Røngsgods („Baldestøf“, Suhms Danm. Hist. X. S. 1024). Valders Borg vil man paavise øst for Byen i Skoven; og paa Byens Mark der i Nærheden tæt nord for Herredsgaarden paa den jævne Høi Røgpold (d. e. Lev-høi) antager J. A. Schmidt i en Afhandling om Urnehoved-Eggen i Antiquar. Tidsskr. 1819—51 S. 47—57, at det berømte Urnehoved-Landsþing („Ur-nense placium“), som man har henlagt til tre forskellige Sogne (isr. Hjortkær og Uge Sogne), har været holdt. Her raadsloge Slesvig's frie Mænd om Landets Lær (Svend Estridsen var tilstede her kort før sin i det nærliggende Søderup indtruine Død, see Hjortkær Sogn); her valgtes Harald Ressa til Konge 1135 og Knud VI. hylledes 1182; ogsaa Landdagen holdtes indtil ind i det 16de Aarhundrede paa Urnehoved; her var det ogsaa, at Herredsfogden Nis Henrik af Hattstrupgaard (see Rylberup Sogn S. 162) 1524 tog Frederik I i Forsvar mod Sønderne, som holdt med den sandkyaarige Christiern II., og kun ved Flugten undgik at blive dræbt af deres Pile. Efter Svend Aagesen og en anden gammel Krønike (Ser. rer. Dan. I. p. 22) blev Kong Erik Emun dræbt paa Urnehoved-Þing; ogsaa et gammelt Rim lader Kongen sige:

„Paa Urnehovit, Jndlands Þing,
som jeg blant Volkit stod i Ring,
mig slog der Plog hin Sorte;“

men dette Røngemord fandt snarere Sted paa Hviding-Þing, see S. 85.

Sønder-Rangstrup Herred,

det nordligste Herred i Aabenraa Amt, strækker sig i 4 Miles Længde med meget forffjellig Brede ind i Landet fra Gjenner-Bugt af, omgivet af denne Bugt, Haderslev Amt, Løgumkloster Amt, Tønder Amt og Ris Herred. Herredets Fladeindhold er c. 3 □ M. Det omfatter Sognene Øster-Løgum, Egvad, Størstedelen af Hellevad (Goltbæk og Muspyt høre til Nørre-Rangstrup Herred), Størstedelen af Bøsteb Sogn (Arndrup By hører til Slogs Herred) samt en Deel af Ris Sogn (Bjerne Mjøl og Lunderup, Gaarden Dybvad, Røde Kro). Mod Øst er Herredet bakked med flere Skovstrækninger; mod Vest ere Hebe- og Kjørstrækninger overveiede. Indvaanernes Antal er c. 3800. I 1859 havde Herredet 3 Præstegaarde, 6 Jorbrug større end en Heelgaard, 9 Heelgaarde, 21 $\frac{3}{4}$ G., 104 $\frac{1}{2}$ G., 79 $\frac{1}{4}$ G., 30 mindre Gaarde, 262 H. med Jord og 66 H. uden Jord.

Sønder-Rangstrup Herred udgjorde oprindelig med Nørre-Rangstrup Herred eet Herred af betydelig Udstrækning, som bar Navn af Byen Rangstrup i Agerstov Sogn (see S. 81). Dog seer man af Baldemar II.'s Jordebog 1231, at Rangstrup Herred allerede da bestod af to Dele („Rafasthorphæret XX. marce puri et de alia parte XXV. marce“), og i et Løgumkloster Document af 1209 er der Tale om begge Rangstrup Herreder („in uroque Ranxstrupherret“). Fra gammel Tid hørte Herredet til Barwith Syssel og i Kirkelig Henseende til Ribe Stift, med Undtagelse af Øster-Løgum Sogn, der hørte til Slesvig Stift; ved Amternes Oprettelse kom Nørre-Rangstrup Herred til Haderslev Amt og Sønder-Rangstrup Herred til Aabenraa Amt.

Øster-Løgum Sogn omgivet af Egvad Sogn og Gjenner-Bugt samt Sognene Øst og Ris i Ris Herred, Bøsteb i Nørre-Rangstrup Herred og Bøsteb og Hoptrup i Gram Herred. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. v. for Aabenraa og $2\frac{1}{4}$ M. s. v. for Haderslev. Areal, c. 13,432 Tdr. Land, er i det Hele taget bakked; mod Øst findes saaledes i Nærheden af Gjenner-Bugt et af Slesvigs høieste Punkter Knivsbjerg (307 Fod); mod Vest hæver sig blandt en Række af Lyngbakker Steenbøi (281 Fod) og Vorbjerg. Jordsmonnet er i Almindelighed af sandet Bestaaffenhed og flere Steber dækket af Lyng; østlig i Sognet findes dog ogsaa lerede Jorder. I Sognet er noget Skov (Domainestoven Veirskov Plantage, c. 262 Tdr. Land, samt c. 51 Tdr. Fæsteskov og omtrent dobbelt saameget Selveieriskov, Alt under Gjenner og Hovslund) og ikke ubetydelige Løvmooser. Gjenner-Aa og Rød-Aa dannet Størstedelen af Sognets sydlige Grænse, og Røde-Bæk samt Immervad-Aa enbeel af Sognets nordlige Grænse. Hovedlandbeveien fra Haderslev til Aabenraa, Følbingbro-Aabenraa Landevei og Drebeien passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Øster-Løgum, beliggende mellem magre Bakker, med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Fattighuus og Teglværk, Hovslund med Skole, Nørre-Hjarup, Rugbjerg med Skole,

Andholm og Gjenner med Skole og Kro; Gdne Grønnebækgaard og Leirskov (c. 600 Tdr. Land à 77 Skattetønder); endvidere Samlinger af Beboelser og enkelte Steber: Hesselbjerg, Barlund, Røpsholt, Thyholm, Hjaruplund, Damgaard, Ellebjerggaard, Gundersgaard, Høvefjær, Lundsgaard, Styrtom, Skjelfjær, Smedegaard, Møllegaard, Østergaard med Teglvært, Rnibsbjerg og Rukkehuus; Faarehuus Kro og Sandkro samt Havgaard's Vind- og Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 51 $\frac{1}{2}$ G., 28 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre G., c. 200 H. med og uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 23 G. og 57 H.

Indvaanere: 1574. Jordbrug er Hovederhvervet. I Gjenner drives nogen Søfart næsten ubelukkende med Tørv, som desfra og fra Løit Sogn udføres til Als, Krø, Teglværkerne i Sundebød og andre Steber. Lidt Fiskeri.

Sognet hører under Sønder-Rangstrup Herreds Jurisdiction (Aabenraa), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Aabenraa), Aabenraa Pphysicatdistrict (Aabenraa). Det banner Amtets 18de, 19de, 20de, 21de, 22de, 23de, 24de, 25de, 26de og 27de Lægd og udgjør endnu 2 Sognefogeddistricter, hvoraf det ene for Gjenner og det andet for den øvrige Deel af Sognet, en Sammenbragning er under Forhandling. Præstefaldet er Valgfaald; dets Indtægter anslaaes til 2200 Rb. aarlig.

Denimod Gjenner-Fjord laae efter Antiel og Meier den forresten ubekjendte, inden 1474 forvundne Kirke St. Jacobi.

Øster-Øsgum Kirke, forstum helliget St. Nicolaus, hører til de gamle Kvadersteenskirker fra Rundbuetiden; Chor og Taarn senere tilføiede af Muursteen; Skibet har fladt Loft, Chor og Taarn Hvelvinger; Altertavle af Træsnit; i Sacristiet en ældre Altertavle, der skal have antiqvarisk Værd; paa Prædikestolen sees Mærstallet 1567.

Grønnebækgaard har sin Oprindelse fra 3 Boelssteder, 1 Bærtshuus og 1 Raadnersted, som Hertug Christian August for den lange Frakands Styld 1727 solgte fra Narup (see denne Gaard i Ensted Sogn) til Amtsskriver Ries i Aabenraa. Af tvende af de nævnte Boelssteder dannedes 1799 den nuværende Grønnebækgaard, hvis tilliggende Areal dog har været underkastet flere Forandringer. Gaarden betragtes som hørende til de adelige Godser. Dens Underliggende blev ved Resolution 19de Mai 1807 indlemmet i Sønder-Rangstrup Herred med Undtagelse af Hovedparcellen.

Leirskov var tidligere en Bøndeby med 5 Gaarde, hvis Jorder 1660 sammenbrøges, fordi Besidderne i Krigens Tid havde forladt dem.

I Sognet findes en stor Mængde Steensætninger og Gravhøie. Ved Hovslund (Hoborslund) er indfat i et Dige ved Landeveien en 7 Fod høi Muresteen, hvis Indskrift er Mandsnavnet Heirulfr. En lille Bold med en dyb Grav ligger sydvest for Dyen Øsgum; det er formodentlig fra en meget gammel Tid. See Indberetning om Dilsager i Øster-Øsgum Sogn i Antiq. Annaler, 1ste Bind, af Peder Rjar, Præst i Øster-Øsgum fra 1802 til 1834 (om ham see Provinzialb. 1834. 3. 404—456). Om Steensætninger ved Gjenner see N. Staatsb. Mag. III. S. 456.

Hellebad Sogn omgivet af Anneret Egvad og Bøsted Sogn samt Sognene Ravsted i Slog's Herred, Tønder Amt, Hjortfjær i Ris Herred og Agerstov i Nørre-Rangstrup Herred, Haderslev Amt. Kirken østlig i Sognet, 2 M. v. n. v. for Aabenraa og $3\frac{1}{2}$ M. s. v. for Haderslev. Arealet c. 5938 Tdr. Land, er i det Hele fladt, med flere Hede- og Kjærstrækninger. Imellem Hellebad og Muspht samt Goltbæk findes en Høidesstrækning, hvori er anlagt et Par Teglværker. Jordsmønnet

er sandet, paa ganske enkelte Steder med Leerunderlag; nogen Engbund findes i Sognet. I Sognets østlige Deel ere to mindre Aalsøb, Susbækken ved Kirkebyen og Nøbaa. Landveien fra Aabenraa til Søgumkloster passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Hellevad med Kirke, Præstegaard, Skole, Hvidevad, Klovtost med Skole og Farveri, Sveilund, Hinderup med Biskole, og Drølev, samt Bjerne Muspøt (3 G. og 2 H.) og Goltbæk (2 G. og 2 H.), som høre til Nørre-Rangstrup Herred i Haderslev Amt; Gb. Sveilundgaard; Grenegaard, Lønholm, Sophiegaard og Heselgaard; Kløveres Kro, Kirke Kro, Hellevad Bind- og Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 1 Heelgaard, 12 $\frac{3}{4}$ G., 16 $\frac{1}{2}$ G., 16 $\frac{1}{4}$ G., 11 mindre Gaarde, c. 90 H. med og uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 14 G. og 35 H.

Indvaanere: 809, af hvilke 61 boe i Muspøt og Goltbæk. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører med Undtagelse af Bjerne Muspøt og Goltbæk, som høre under Nørre-Rangstrup Herreds Jurisdiction (Tostlund), Haderslev Besteramtsstuedistrict (Haderslev) og Besteramts Huusfogeddistrict (Tostlund), Gram Pphficatdistrict (Gram), under Sønder-Rangstrup Herreds Jurisdiction (Aabenraa), Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Aabenraa), Aabenraa Pphficatdistrict (Aabenraa). Sognet banner tilligemed Annexet Egvad eet Sognefogeddistrict. Det udgjør Amtets 5te, 6te, 7de, 8de, 9de, 10de, 11te, 15de, 16de og 17de Lægd samt Dele af 12te og 14de Lægd. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 2000 Rd. aarlig.

Kirkebyen antages at have Navn af en saatalbet „Pelligvandskilde“, som man tillagde Løgetkraft, og som forud blev stærkt besøgt, især St. Hansnat. Kirken (opført af Kampstern, med Taarn, fladt Loft i Stibet, Svælvning i Sacrifitiet og under Taarnet, rundbuet), som skal være bygget 1118, blev c. 1186 af Ribe Biskop Somerus skænket Kannikerne i Ribe (Subms Danm. Hist. VIII. S. 131).

Nord for Hellevad har ligget en By Brystrup, hvorefter Brystrupshiene benævnes. Ogsaa det sydligere liggende Kalsø har hørt til dette Sogn, men blev 1521 lagt til det nyoprettede Hjortshøj Sogn. Herom minder følgende Indskrift af en af Sognets Præster, som findes i Hellevad Kirke: „Quicquid delirant Reges, plectuntur Achivi“ anno. M.D.XXI. Kam Casso fra Helleway.“

Den bekendte Forfatter Astrologen Niels Hellevad (Nicolaus Heldanus) var født 1564 i Hellevad, hvor hans Fader var Præst, og hvorefter han antog Navn; han blev selv Præst der efter Faderens Død 1590 indtil 1609, da han blev afsat, atter indsat 1611, da hans Efterfølger Jørgen Lund var halshugget formodet et beqaæet Nord, men anden Gang afsat 1612, hvorpaa han opholdt sig i Svendborg, indtil han 1616 blev kaldet til Kjøbenhavn som kongelig Kalendariograph, hvor han døde 1634.

Egvad Sogn, Annex til Hellevad Sogn, omgivet af dette, Hjortshøj og Øster-Søgum Sogne samt Sognene Ris i Ris Herred og Agerstov i Nørre-Rangstrup Herred. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. n. v. for Aabenraa og $3\frac{1}{4}$ M. s. v. for Haderslev. Arealet, c. 5248 Tdr. Land, er i det Hele fladt med Hebe- og Kjørstrækninger paa flere Steder. Jordsmonnet er ligesom i Hovedsognet af sandet Bestaaffenhed. En lille Stov og ikke ubetydelige Tørdemoser findes i Sognet. Susbæk gjennem-

*) Frit oversat: Naar de Store slaaes, gaar det ud over de Smaa.

Løber Sognets nordlige Deel. Rødaa løber i Sognets sydlige Deel. Vandveien imellem Aabenraa og Evgumkloster passerer Sognet.

I Sognet: Egvad Kirke, eenligt beliggende; Bjerne Hønkys med Skole, Øbening, Horsbølg, og Hofstrup med Skole; Ny Kro. Ialt i Sognet 1 Heelgaard, 14 $\frac{1}{2}$ G., 17 $\frac{1}{4}$ G., 14 mindre Gaarde, c. 100 Huse med og uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 12 G. og 45 H.

Indvaanere: 683. Jordbrug er ligesom i Hovedsognet det overveiende Erhverv; Lørdproduktionen i Bjerne Horsbølg og Hofstrup er af væsentlig Betydning for disse Byer.

Sognet hører til de samme Administrativinddelinger som Hovedsognet. Det hører til Amtets 14de Lægd og danner i Forening med Hellevad Sogn eet Sognesogedistrict.

Egvad Kirke (opført af Kampsteen, med Taarn, fladt Loft, rundbuet) ligger nu alene, siden Hønkys, Sognets største By, der laae ved samme, men blev afbrændt i Krigen under Erik af Pommern (formodentlig 1411, da flere Byer i Slesvig havde denne Skiebne), blev forlagt længere mod Syd til Rødaa. D. Atl. beretter, at „i de katolske Tider har Præsten her ved Kirken tillige forrettet Tjenesten i Hellevad, Bsted og Ravsted Kirker, nemlig om Morgenen tidlig i Hellevad, om Middagen i Bsted, om Aftenen i Ravsted og endelig om Midnattstid her, og er her endnu en stor Jernlygte at see ved Prædikestolen, som dertil er bleven brugt.“ Schrøder fortæller det Samme for det 13de Aarhundredes Beskommende, men indskrænker det til en bestemt Dag, d. 4de October, og Jensen i hans kirkelige Statistil til en bestemt Præst, Tertild (Lygten findes ikke mere). Præstedoligen var ved Egvad Kirke, indtil Byen blev forlagt derfra, ved hvilken Leilighed den kom til Hellevad.

Bsted Sogn (under forskjellige Jurisdictioner) omgivet af Hellevad Sogn samt Sognene Nørre-Evgum i Evgumkloster Amt, Høisteb og Ravsted i Slogs Herred og Agerstov i Nørre-Rangstrup Herred. Kirken østlig i Sognet, 2 $\frac{3}{4}$ M. v. n. v. for Aabenraa og 2 $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Tønder. Arealen, c. 6022 Tdr. Land, er overveiende fladt, med Kjær- og Hedestrækninger paa flere Steder, enkeltviis dog bakket (Gravlund Bjerg, Terp Banke, Maarbæk Bjerg). Jordsmønnen er af sandet Bestaafenhed med Gruusunderlag paa de fleste Steder; i Sognets nordvestlige og nordøstlige Deel findes bedre Jorber med Underlag af Leer og Mergel. Risbæk løber i Sognets nordlige Deel, Arnaa i den sydlige. Vandveien imellem Aabenraa og Evgumkloster passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Bsted med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øster-Terp med Skole, Gravlund, Maarbæk og Arndrup; Sivkro, Arndrup Vandmølle med en anseelig Bygning. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde (resp. 188, 159, 152, 96 Stattetønder), 3 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 24 $\frac{1}{2}$ G. og 5 mindre Gaarde, 54 Huse med Jord og 14 H. uden Jord. Af disse Gaarde og Huse høre under Evgumkloster Amts Fogderi Alslev 2 G. og 5 H. i Bsted, 4 G. og 1 H. i Øster-Terp, 1 G. i Maarbæk, hele Byen Gravlund (3 G. og 4 H.) og 5 G. og 11 H. i Arndrup, samt under Tønder Amts Tønder Nørre Herred 1 G. og 3 H. i Øster-Terp (Rogsbøl Commune) og 1 H. i Arndrup (Solvig Commune). Udenfor Bjerne ere beliggende 13 G. og 22 H.

Indvaanere: 659. Jordbrug er Hovederhvervet. Endeel af Sognets kvindelige Befolkning ernærer sig ved at forfærdige Kniplinger.

Jurisdictionforholdene ere meget forviklede: Arndrup By hører under Slogs Herreds Jurisdiction i Lønder Amt, Lønder Huusfoged-district og Løgumkloster Amtstuedistrict. 1 Gaard og 3 Huse i Øster-Terp høre til Kogsbøl Commune og sortere under Lønder Amts Nørre-Herreds Jurisdiction, Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict og Lønder Amtstuedistrict. Den øvrige Deel af Sognet hører under Sønder-Rangstrup Herreds Jurisdiction, medens de derbørende Beboere, som høre til Alslev Fogderi under Løgumkloster Amt, inbtage dog i Jurisdictionforholdene en særegen Stilling: disse Beboere ere nemlig alle uden Undtagelse thingpligtige til Sønder-Rangstrup Herred, saa at de i Rettergangssager, der behandles i den ordinaire Procesform, maa søge Sønder-Rangstrup Herreds Thing, hvor ogsaa de dem vedkommende Criminalsager behandles. I Physicat- og Veisager ere de fuldstændig underlagte Abenraa Amt og regnes med til dette ved Folketællinger og ved Optagelse af Rister over Valgberettigede til de umiddelbare Valg til Monarchiets Rigsraad. Derimod udøve Embedsmændene i Løgumkloster endnu Skiftejurisdictionen og bestyre Overtormyndervæsenet, afholde Auctioner, udsærbige Contracter og Obligationer og føre Skuld- og Panteprotocollen, ligesom Virketfogden i Løgumkloster har Behandlingen af de summariske Sager og udøver Politijurisdictionen, saavel den executive som den dømmende. Hvad de egentlige Administrativsager angaaer, saasom Statte-, Bevillings-, Nærings-, Lægds- og Brandvæsenet, høre Løgumkloster-Tjenerne ubelukkende under Løgumkloster Amt, undtagen for Veisagernes Vedkommende som ovenfor bemærket. Den Deel af Sognet, som ligger i Abenraa Amt, hører under Abenraa Amtstuedistrict og Ris og Sønder-Rangstrup Herreders Huusfogeddistrict (Abenraa). Sognet danner Abenraa Amts 1ste—4de Lægd. Det henhører til Abenraa Physicatdistrict alene med Undtagelse af Arndrup. Sognet udgjør 2 Sognefogeddistricter og danne en Deel af Løgumkloster Amts Fogderi Alslev, for hvilket Fogderi den ene Sognefoged er ansat.

Præstefaldet er Valgfald; dets Indtægter anslaaes til 1000 Rd. aarligt.

Kirken, hvis Skib og Chor er opført af Kampsteen og henhører til Rundbue-tiden, har et trappegavlet Taarn af Muursteen; ogsaa den østlige Gavl, der er opført 1857, er Muursteen. Dyrmaleren Lundby, der i den sidste Krig faldt ved et Baabestud, ligger begravet paa Kirkegaarden.

Sognets Navn freedes tidligere Bilsjede. Arndrup har tidligere hørt til Høsteb Sogn i Lønder Amt.

Lundtoft Herred

med **Barnæs Birk***) og de adelige **Godser Søgaard, Aartoft, Grøngroft, Ladegaard og Skovbølgaard**

er beliggende mellem **Tønder Amt, Flensborg Amt, Flensborg-Fjord, Nybøl Herred, Abenraa-Fjord og Ris Herred**. Herredets **Fladeindhold** 5¼ □ **Meil.** Det omfatter **Sognene Uge, Ensted, Felsted, Klipleb, Rvers, Ringenæs og Barnæs samt Dele af Sognene Holbøl og Absbøl**. Den østlige Deel af Herredet hører til **Slesvigs Kjønneste og frugtbareste Egne** med betydelige **Skovstrækninger**; i **Midten** fremtræder **Kullesteenssandets** bakkebe **Terrain**, der atter mod **Vest** gaaer over til **fladt Land** med **Hede- og Kjørstrækninger**. **Indvaanernes Antal** var efter **Folketællingen** i 1860 c. 11,500. I 1859 er Herredet med **Godserne** opgivet at have 9 **Præstegaarde**, 12 **større Gaarde** 55 **Heelgaarde**, 47 ¾ **G.**, 304 ½ **G.**, 80 ¼ **G.** og 86 **endnu mindre Gaarde**, samt 455 **Huse** med **Jord** og 317 **Huse** uden **Jord**.

Lundtoft Herred (i **Valdemar II.'s** **Jordebog** „**Clyppælsøhæret**“ efter **Kirkebyen Klipleb**) havde i **ældre Tid** omtrent samme **Omfang** som nu. En **Deel** deraf var **Kongsgods** og gif senere over til at blive **adeligt Gods**; navnlig fremgik deraf det store **Gods Søgaard**, der eiedes af de mægtige **Kimbækter**, hvilke snart ogsaa erhvervede det **Øvrige** af **Lundtoft Herred** som **Pantegods**. Fra **Kimbækterne** gif **Godset** og **Pantet** ved **Giftermaal** over til **Ablefæderne**. 1498 erhvervede **Hertug Frederik** en **Søfterlod** i **Søgaard**, og af denne **Søfterlod** opstod **Tønder Amts Lundtoft Herred**, medens det **Øvrige** blev ved **Søgaard**. Denne **Gaard** eiedes indtil 1725 af **Ablefæderne**, men i dette **Aar** maatte **Familien** give **Godset** under **Concurs** og ved **Salg** udfiktes **Aartoft, Aarup, Graaheen, Grøngroft, Riding, Kjelsrup, Kistbæk, Ladegaard og Stoltelund** som egne **Godser**. **Graaheen, Aarup, Riding, Kjelsrup og Kistbæk** kjøbtes af **Hertugen af Augustenborg** og bannede med **Avenbølgaard** det saakaldte **Gravensteenske Godsdistrikt**, som ved den nuværende **Hertug af Augustenborgs Cessions- og Renunciationsact** af **30te December 1852** blev **Stats-eiendom** og derefter igjen for første **Deel** henlagdes under **Lundtoft Herred**. Dette **Herred** var alt forinden i **Aaret 1850** med **Byen Lavtrup** henlagt fra **Tønder Amt** til **Abenraa Amt**, og med **Herredet** bleve i **jurisdictionel Henseende** i **Aaret 1853** ogsaa forenebe de i **Øverstriften** nævnte 5 **adelige Godser** hørende under **Ødet angelfke Godsdistrikt**. **Barnæs** var tidligt som et gammelt **Kongsgods** adskilt fra **Herredsinddelingen (Nybøl Herred)**. Allerede 1411 var det henlagt under **Abenraa Slot** og hørte ogsaa senere under **Abenraa Amt**. Ved **Ophævelsen** af **Domcapitelsdistriktet** blev **Birket** 1777 forøget med 1 **Plov**. Den til de **Graaheenske Godser** hørende **Deel** af **Dorup** blev 1853 forenet med **Birket**. **Stoltelund adelige Gods**, der tidligere i **jurisdictionel Henseende** var forenet med **Lundtoft Herred**, er nu henlagt under **Slogs Herred** i **Tønder Amt**.

*) **Barnæs-Birk** er egentlig et selvstændigt **Jurisdictionsdistrict**, men behandles her under **Tet** med **Lundtoft Herred**, fordi siden 1852 samme **Justitsembedsmand** er beskiftet for **Herredet** og **Birket**.

Stole (beriblandt Domainestovene Narup-Stov, næsten 400 Tdr. Land og Hostrup-Krat, 53 Tdr. Land) af leret Bestaffenhed; mod Syd, hvor Hostrup-Sø for en stor Deel danner Grændsen, ere Jorderne lette, sandede og grusede. I Sognets midterste og sydlige Deel ere ikke ubethdelige Moser (Røllum, Stubbæk og Hostrup Moser). En mindre Indsø, Agesø, i Sognets nordlige Deel. Stjelsbæk danner Sognets Nordgrændse. Hovedlandeveien fra Aabenraa til Flensborg og Landeveien fra Aabenraa til Sønderborg passere Sognet.

I Sognet: Ensted Kirke; Byerne Stubbæk med Præstegaard, Stole og Kro, Røllum med Stole, Fattiganstalt og Kro, Hostrup med Stole og Kro, Torp med Kro og Teglværk; 2 Samlinger af Beboelser Stjrtom med Kro og Hostrupstov (herunder indbefattet Gaarden Felsbæk eller Bjerregaard) med 2 Teglværker; Hovedgaarden Narup med 504 Tdr. Land Ager og Eng samt 30 Tdr. Land Mose, alt à 240 □ B.; Ensted Kro, Dybbjær Kro, Lundsbjerg Kro, Laß Vandmølle og Teglværk, Høffelbjerg Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 7 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 32 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G., 10 mindre Gaarde, 58 Huse med Jord og 50 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 15 G. og 41 Huse.

Indvaanere: 1285. Jordbrug er Hovederhvervet. Fiskeri drives i Aabenraa-Fjord i ikke ubethdeligt Omfang, navnlig af Beboerne i Hostrupstov og Stjrtom. Stovarbejde og Tilvirkning af Tørv er et anseeligt Vierhverv.

Sognet hører under Kundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Aabenraa Amtstuebistric (Aabenraa), Kundtoft Herreds Huusfogedbistric (Graasteen) og Aabenraa Pphysicatbistric (Aabenraa). Det danner Amtets 69de, 70de, 71de og 72de Vægd. Sognet udgjør eet Sognefogedbistric. Præstekaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 12—1300 Rb. aarlig.

Ensted Kirke ligger temmelig langt fra enhver af Sognets Byer, tæt ved den gamle Landevei fra Aabenraa til Flensborg. Da den ikke har nogen mere end almindelig Størrelse, da den hverken har Taarn eller Spit, og dens Chor vertil imod Vest er sluttet med en flad Muur, tager den sig i Afstand temmelig uanseelig ud. Nærmere beseet viser den sig derimod at være en smukt bygget Granitkirke, hvis Kvadre, Bueslag, Søller og Gesimsere ere omhyggeligt behandlede og udsorte. I alle oprindelige Partier i denne Kirke er den runde Bue gennemgaaende, og alle Enkeltbøder bære umiskjendeligt Præget af den saakaldte Rundbuefiers Tidssalder, om end maaskee nok af et noget senere Afsnit deraf. Særligt fortsæner at nævnes de smukt fattede Granitpiller, der bære Chorbuene, og de tvende smaa afsideagtige Jordpindinger, der findes i Muren paa begge Sider af sidnævnte, udad imod Kirkestibet. Et oprindeligt, lille, rundbuet Vindue sidder tilmuret midtfor i Choret's Slutningsmuur; andre lignende, ligeledes tilmurede, kunne sees paa Kirkens Nordside. Der kan isølge det her Anførte ikke være Tvivl om, at denne Kirke er ældre end Dronning Margretes Dage, og at det er med Urette, at Sagnet vil sætte dens Ovsorelse i Forbindelse med denne Dronning og hendes Gave af Kvadre fra det nedbrudte Slot Aabenraahuus. Langt snarere er det rimeligt, at den nuværende Bygning allerede var til ved Tiden 1270—80, da Ensted Kirke og dens Præst udtryffeligt omtales; ja det er endog muligt, at den stod 1231, da Naonet „Enstath“ første Gang forekommer. Overbølen af Kirkens Bestaavl er ombygget med Muursteen og ved Jernziffer betegnet med Aarstallet 1742. Bygningens Indre er npligt blevet smukt istandsat saavel med Hensyn til Mure som Træværk, saa at det nu gjør et meget lyst og venligt Indtryk. Af Kirkens gamle Inventariefager er Døbefonten den ældste og mærkeligste. Den er bygget af Granit og udenfor af

samme Alder som Bygningen selv. Prydelserne paa dens Rumme, — bestaaende deels af regelmæssige Løvbærksbygninger, deels af en fortløbende Seilestilling, forbunden med smaa runde Duer, — saavel som Udsmykningen af den tærningebannede Fod synes ligesom Bygningen nærmest at henpege paa det 13de Aarhundrede. Denne gamle Steenfont fortjente nok en bedre og mere synlig Plads end det Afstue, hvori den nu staaer skult oppe i Choret nærved den nordre Væg. Prædikestolen med Relieffer af det nye Testamentes hellige Historie og plattypiske Bibelsprog tilhører Slutningen af det 16de Aarhundrede, om end Et og Andet derpaa senere er blevet ombannet. Over Chorbuen hænger et stort gammelt Crucifix, om hvis Hoved der foruden Tornetronen findes en semdeelt Straaalglorie. I Kirkens vestre Ende er der anbragt et Pulpitur. Et Vaabenhus af Muursten er tilbygget foran den gamle sydlige Indgangsdør til Skibet, hvilkens nu alene benyttet. Kirkens to Klokker hænge i et Klokkerhus, der staaer paa Kirkegaarden.

Aflerede 1203 til Abenraas Indvaanere Græsningsret paa Byerne Hofstrup („Dorflor“, i Fordebogen „Dorflorhouath“), Stubbæks („Stubbeby“) og Aarups („Athorp“) Marker. Sidstnævnte By, der bestod af 6 Gaarde, blev 1608 nedlagt af Frederik Hølsfeldt og gjort til en Avlsgaard under Søgaard, hvilkens 1725 blev kjøbt af Hertug Christian August af Augustenborg, hvis Efterkommere derpaa eiede Aarup, indtil den 1852 blev Statseindom og i Foraaret 1868 som upriviligeret, uden Bøndergods eller Skov, solgt til Hr. Tolderlund. Bøndergodset under Aarup, 2201 Stattetønder, er, ligesom Hovedgaarden, men uden nogen Forbindelse med denne, indlemmet i Abenraa Amt, Lundtoft Herred. Aarup Hovedgaard har Jagtret paa sin egen Grund og hjemler Valgberettigelse til den fjerde Stænderforsamling i Godseierklassen. Nord for Aarup stod forhen paa den saakaldte „Capellykke“ ved „Helligbækken“ (hvor efter Sagnet Egnens første Christne skulle være døbt) et Capel Helligsted („Hillingstede“), til hvilket der valsestedes ad en Fodsti over en Mosse, som kaldes „Pilgrimstien.“

Følsted Sogn omgivet af Ensted, Kliplev, Rvers, Adshøl og Var-næs Sogne samt Abenraa-Fjord. Kirken vestlig i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. s. o. for Abenraa og $2\frac{3}{4}$ M. n. v. for Sønderborg. Areal, c. 8596 Tdr. Land, er bakket (Nordbjerg med smuk Udsigt til Als og Fyen, brat nedludende mod Nord, Høholt, Tastbjerg, 234 Fod). Jordsmønnet er af meget forskjellig Bestaffenhed, deels leret og leermuldet, deels sandet, sandmuldet og gruset, i den østlige Deel af Sognet med Underlag af Leer og i den vestlige Deel af Sand og Gruus. I Sognets nordvestlige Hjørne, tildeels som Stjel mod Ensted Sogn, løber en lille Å, som ogsaa staaer noget Tilløb fra Agesø og som driver 2 Vandmøller, den udmunder i Abenraa-Fjord ved Felsbæk-Mølle; ved Sognets nordøstlige Grændse er Dyrbæk-Å. Nogen Skov findes i den nordvestlige, nordøstlige og sydøstlige Deel af Sognet, men uden nogen større Betydning. Landveiene fra Abenraa til Sønderborg og Graasten passere Sognet.

I Sognet: Byerne Følsted med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Lumbøl med Skole og Fattighuus, Trassbøl med Skole, Gammel-Skovbøl med Skole og Kro, Ny-Skovbøl med 2 Teglværker, Sveirup med Kro, Følstedskov med Vistole, Kro, Teglværk og Kalkbrænderi; mindre Samlinger af Beboelser benævnes Nordballe, Rjøling (2 H.), Stensvang, Skovbølgaardmark, Slyngesten; de adelige Gods Grøngrøft med en Stamparcel af 640 Tdr. Land à 240 □ B. (det øvrige Gods c. 500 Tdr. Land, udparcelleret, men i administrativ Forbindelse), Skovbølgaard med en Hovedparcel af 120 Stattetønder (det øvrige Gods henved 900 Tdr. Land, udparcelleret, men i administrativ Forbindelse); Hovedgaarden Ribing, hvis Hovedgaardsjorder angives til 831 Tdr. Land à 240 □ B., Skov c. 125 Tdr. Land; Od. Stenskjær; Stenskjær

Teglværk, Fjlsbæk Vandmølle, Krus Vandmølle med Brænderi. Ialt i Sognet Præstegaarden, 3 større Gaarde, 9 Høelgaarde, 13 $\frac{3}{4}$ G., 65 $\frac{1}{2}$ G., 25 $\frac{1}{4}$ G., 34 mindre Gaarde, 44 H. med Jord og 38 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 105 G. og 39 H. Storftebelen, 27 G. og 9 H., af Byen Fjlsted (29 G. og 9 H.), 4 G. af Byen Tumbøl og 5 G. af Fjlstedstov høre til det abelige Gods Ladegaard i Kvers Sogn.

Indbaanere: 1981. Jordbrug er Hovederhvervet. Løvfabrikationen er ikke ubetydelig i Sognet, hvorimod Fiskeri i Abenraa-Fjord og Skovarbejde give et mindre betydeligt Erhverv. I Sognet er der 5 Teglværker, hvoraf de 2 tillige ere Kalkbrænderier.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Abenraa Amtstuedistrict (Abenraa), med Undtagelse af endeel Beboere af Fjlsted By (under Ladegaards Gods), i Tumbøl (under Grøngrøft Gods), i Gl.-Skovbøl, i Sveirup og Ny-Skovbøl (under Skovbølsgaard Gods); Lundtoft Herreds Huusfogebdistrict (Graasteen), undtagen for Skovbølsgaards Vedkommende, og Abenraa Physicadistrict (Abenraa). Det banner Abenraa Amts 73de, 74de og 75de Læg og det 2det Angler abelige Godsdistricts 18de, 19de og 20de Læg (Skovbølsgaards Gods), 23de, 24de, 25de og 26de Læg (Ladegaards Gods), 28de Læg (Ladegaards Gods med Grøngrøft), 29de og 30te Læg (Grøngrøft Gods) samt 37te Læg (Søgaard Gods med Aartoft). Sognet banner et Sognefogebdistrict for den under Amtet hørende Deel; Gødsjerne danne Districter hver for sig. Præstefaldet er Valgkald; dets Indtægter anslaaes til 2200 Rd. aarlig.

Kirken, der af Sagnet gjøres til en af de ældste i denne Egn af Landet, har været indviet til St. Dionysius og var fra Slutningen af 13de Aarhundrede annekteret til Provsteembedet for Elumssyssel. Ifølge „Danste Atlas“ havde den „for saa Aar siden“ (altsaa nu for omtrent 100 Aar siden) „et temmelig høit Taarn“ (formodentlig dog kun et Spiir) næsten midtover Nygningen, og indtil den Tid vare ogsaa endnu nogle Sag af den tællede med Kobber, sandsynligviis en Leaning af det fuldstændige Kobbertag, hvorom Sagnet melder. Efterat dens Ydre har mistet disse Prydsler, har dette kun lidet Tiendommeligt og mere Aftalende ved sig. Dens Mure, der ere opførte af brændte Steen ovenpaa en Soffel af temmelig raat tilbugget Granit, ere bedækkede med et tykt Kalklag og savne al arkitektonisk Udmykning. Inde i Kirken, hvor Skibet har Hjælkeloft, imedens Choret er hvælvet, gæjer Nygningens temmelig betydelige Hvide og Brede sig bedre gældende. Alle de oprindelige Buer ere runde; saabanne sees i Sporene af et lille tilmuret Vindue i Chorets flade østlige Slutningsmuur, fremdeles i den endnu brugelige Indgangsdør paa Skibets nordre Side (den modsvarende paa den søndre Side er nu tilmuret), og endelig i den høie, forøden mod begge Sider i en senere Tid stærkt ubrødede Chorbue. Kirkens hele Tiendommelighed synes nærmest at henpege paa det 13de Aarhundrede., Vestsfacaden er, som det paabestede Aarstal angiver, 1780 bleven istandsat eller ombygget, og sandsynligviis ere ved den Leilighed de tre herværende Muurstøber blevene opførte. 1858 er Kirken undergaaet en omfattende Istandsættelse, hvorved den er bleven forsynet med Hissguld, Murene astrutne og Træværket malet, saa at dens Indre nu gjør et lyst og venligt Indtryk. De i nyere Tid omfattede Klokker hænge i et paa Kirkegaarden af Lømmerværk opført Klokketue, hvilket ligesom Kirken selv er tækket med Bly. Et Vaabenhuus findes tilbygget foran Kirkens Indgangsdør. Den gamle Døbefont er hugget af Granit og paa Rummen prydet med Relieffremstillinger, som vel kun ere daarligt og fladt udførte og paa Grund af den derover anbragte marmorerede Olemaling endnu vanskelige at opfatte, men som dog ganske vist forjæne Dymærksomhed paa Grund af Indholdet. Blant Andet sees her et Skib med fire Personer, en Jagtscene, hvor tvende Hunde forfølge et flygtende Dyr o. s. v. Saavel Alterets gamle Steenbord som det der-

over værende Alterflak skrive sig fra Ribbelsalderen. Dettes Sideskæie faaer nu imidlertid tomme, men i Hovedtablen findes tvende Kæstter af Fremstillinger anbragte under gothiske Baldakiner. Foroven throner Presteren, holdende Himmel-tuglen, ved Siden af sin Moder, begge med Guldkroner paa Hovederne. Nærmest ved Siden af dem svinge to Engle Højskeltar, og endvidere faaer i samme Række Apostlene Petrus og Johannes, Paulus og Jakob den Ældre. I Kæstten derunder findes andre Apostel- og Helgenfigurer; med de under dem anbragte, i nyere Tid opmalede Ravne ere for en Deel feilagtige. Ovenover Tablen selv er den Kors-fæste sat imellem den sørgende Moder og Johannes; men disse i en langt større Maalestok udførte Figurer have neppe fra først af havt deres Plads paa dette Sted. Dgsaa findes et gammelt Mariebillede i en Nische i Muren ved Siden af Chor-buuen. Prædikestolen har ingen billedlige Fremstillinger, men er prydet med Slyn-gninger og andre Ornamenteer efter antike Forbilleder. Kirkens Orgel er anbragt paa Sydsiden, et stort Pulpitur paa Nord- og Vestsiden af Skibet. Præstens Stol, der faaer oppe i Choret ved den nordre Side, bærer ved sit Smitværk og den op-høiede Skrift, hvormed de derpaa anbragte plattypste Bibelsprog ere udførte, Præget af Slutningen af 16de Aarhundrede. Disse Skriftstæder faaer nedenfor med forpyntet eller indridset Skrift oversatte paa Dansk, og vedeb er tilføiet: „1624. N. K.“ Af samme senere Paand ere ogsaa flere latinske Skriftstæder indskaarne i denne lukkede Stol. Indtil Reparationen 1858 fandtes i Kirken en Ligsten over Præsten Jørgen Beyer († 1660). I blandt Kisterne i de ved den Keilighed tillastede aabne Be-gravelses bar en en Bisplade med Navnet af Præsten Andr. Petrus († 1726), en anden en Messingsplade med en dansk Indskrift over Marie Margrete Seidelin f. Bachmann († 1757).

Sognet, som nu er næsten stovløst, har i ældre Tider efter D. Ail. været heelt bevokset med Stov og meget lidt bebygget, hvorfor der heller ikke i hele Egnen findes Spor af hebenste Altere eller Gravbøie.

Stovbøisgaard er et gammelt adeligt Gods, der i det 16de Aarhundrede til-hørte Familien Ul eller v. Uden (1543 Paul Ul, hvis Sønnesøn af samme Navn blev stift 1589), i det 17de Aarhundrede Familien Buchwald (1626 og 1642 Jasper v. Buchwald, Marquard, Claus 1662—75), derpaa Bendix Frederik Rumohr, som 1700 solgte det til Stattholder Frederik v. Ahlefeldt; 1725 kom det i Borgerliges Hænder, og blev senere for en stor Deel udparcelleret; det tilhørte i sidstnævnte Aar Paulsen, 1730 Behn, derpaa Provst Koch i Abenraa, hvis Søn Justitsraad Chri-stoffer Trogillus Koch eiede det, da D. Ail. udkom, 1785 Paulsen, 1788 Egidius og siden 1822 Kittel.

Hovedgaarden Kiding har sin Oprindelse fra en Landsby, der blev nedlagt 1716 og gjort til en Avlsgaard under Søgaard; 1725 blev det kjøbt af Hertugen af Augustenborg, blev 1852 Statseieendom, 1862 som uprivilegeret Eieendom med 831 Tdr. Land Ager og Eng à 240 □ B. samt 125 Tdr. Land Stov (Kiding, Tyl og Traaslov) solgt ved Auction til Kammerherre Rosenørn-Lehn for 274,500 Rd. Kiding har Jagret og Eieendomme hjemler Balsgret til den festsigste Stænderforsamling i Godseierklassen. Det forrige Bøndergods (i Forup og Traaslov) udgjorde 1659 Skattetønder. Dgsaa Grøngrøst var en Avlsgaard under Søgaard, der ved Godsets Adspaltelse 1725 kom i Borgerliges Hænder; 1728 tilhørte det A. Paulsen, derpaa Seidelin, 1756 D. Peterien, 1758 H. Peterien til Ladegaard, 1759 Asmus Boyen, 1809 T. Boyen, 1815 Boyen-Bachmann, og nu E. Bachmann.

Kliplev Sogn omgibet af Holbøl, Rvers, Fæstet, Ensted og Uge Sogne samt Tinglev Sogn i Slogs Herred. Kirken, sydlig i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Abenraa og $2\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Flensborg. Arealet, c. 12,000 Tdr. Land, hvoraf 3 à 400 Tdr. Land Skov (Søgaard-Skov og nogle tilstødende Skovstykker til søgaardste Fæstebøl) er høit-liggende; Jordsmønnen er i den østlige Deel af Sognet af mere muldet og tildeels leerblandet Bestaffenhed end i den vestlige Deel, hvor der findes Sandjorder og endnu noget uopdyrket Heide. Iffe ubetydelige Moser (Holmmose o. fl.) findes i den østlige Deel og ret gode Enge i den vestlige Deel af Sognet. I Sognet er der 2 større Indsøer, Hoftrup-Sø, c. 4000 Alen lang og c. 3000 Alen bred paa de fleste Stæder, og Søgaard-Sø, der har været c. $\frac{1}{4}$ M. lang og c. 900 Alen bred, nu

overflaaret af Flensborg-Nabenraa Chaussee, samt paa Sognets Vestgrense 2 mindre Indsøer, Tinglev-Søer, der tildeels ere forvanblede til Enge. Fra Søgaard-Sø løber Bjerndrup-Aa mod Nordvest til Nord og derefter mod Sydvest ind i Tinglev Sogn. Hovedlandeveien imellem Nabenraa og Flensborg og den saakaldte Drevei passere Sognet.

3 Sognet: Bjerne Kliplew med Kirke, Præstegaard, Skole, Grønmølle og et Arresthuus for Godserne Søgaard og Artoft (siden Patrimonialjurisdictionens Dphør benyttes Graasteens Arresthuus); Hovedgaarden Søgaard med Brændeviinsbrænderi; Søgaards Teglværk, Søgaards Beirmølle, Søgaards Kro, Lundtoft med Skole og Kro, Verbøl, Bjerndrup med Skole, Vind- og Vandmølle, 2 Kroer, Artoft med Pottemageri; mindre Samlinger af Beboelser Holm, Bjergstov med Skole ved Søgaard, Søgaardsmark, Bjerndrupsmark, Bestergerde, Braa; Stamparcellen af Hovedgaarden Artoft, flere fra Søgaard og Artoft ublagte Parcelsteder (en Parcel Gøljær i Kvers Sogn er endnu ubebygget); Frigaarden Holm, Pøvlskro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 8 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 37 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G., 17 mindre Gaarde, 78 H. med Jord og 24 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 36 G. og 80 H.

Indvaanere: 1532. Jordbrug er Hovederhvervet. Løvproductionen er en meget væsentlig Erhvervskilde for Beboerne i den østlige Deel af Sognet. 3 Sognet er et Teglværk. 3 Kliplew holdes tvende aarlige Markeder, i Begyndelsen af April og i Midten af September, med Heste og Kvæg.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), og ikke under noget Amtstuebistricit eller Huusfogedbistricit, da Godseieren oppebærer og indestaaer for de kongelige Skatter og udfører Huusfogedforretningerne ved sin Godsinspecteur, der er fælleds for begge Godserne (Artoft med Artostmarkt og Pøvlskro hører under Artost Gods, og den øvrige Deel af Sognet under Søgaard Gods), Nabenraa Physicatbistricit (Nabenraa), Sognet danner 2det Angeler Godsdistricit 35te, 36te, 37te, 41be, 42de og 47be Løgd. Øvrighedsmyndigheden paa begge Godser er forbleven hos Søgaards Eier, uden Deeltagelse af det nedlagte Artosts Stamparcells Besidder. Eieren af Søgaard og Artost Godser har Forslagsret til Præsteembedet; Menigheden vælger. Præstefalnets Indtægter anslaaes til 1596 Rd. aarlig. 3 Sognet er en Fattigarbejdsanstalt med et Landbrug.

St. Hjælper (o: Frelserens) Kirke i Kliplew var i Middelalderen en af Landets meest bekjendte og besøgte Balsartskirker. Den er opført af store røde Muursteen tildeels blandede med mindre Muursteen og utilbuggede Kampsteen, Alt dog nu for største Deelen skjult under et Dørræt af Kalk, og den hviler, i det Mindste tildeels, paa en Soffel af bugaen Granit. Denne Kirkes ydre Udseende er meget forskjelligt fra vore almindelige Kirkebygningers. Dens østlige Deel, over hvis Tag et naaleagtigt Spiir (en Tagrytter) hæver sig iveitret, er nemlig tværtimod den sædvanlige Regel betydeligt høiere end det vestlige Parti. Den mangler Taarn; men yderst ved Bestanden har Stibet tvende symmetriske, med det selv lige høie Tilbygninger, hvorved der for den ydre Betragtning fremtømmer ligesom et regelmæssigt Dværklib, hvis vestlige Sidemure gaar i Flugt med den egentlige Kirkes Bestagade. Derved faaer Bygningen paa dette Sted en Udtrækning fra Nord til Syd af henimod 40 danske Alen, hvil et endog overgaaer Kirkens hele Længde fra Ost til Vest. Mod Nord er der desuden oppe ved Choret tilbygget et Sacrifi (deri anbragt Kirkeuhrets Bart) og paa Sydsiden findes der foruden Korsstøien endnu

tvende andre Tilbygninger, hvilke have samme Side og springe ligesaa langt frem som denne. Disse tre sydlige Tilbygninger have vel hver for sig sit særskilte Tag og Gavl ud imod Syd, men da de ligge umiddelbart op til hinanden, tage de sig alligevel ubvendigfra ud som et fortløbende Sideskib. Hvad de tvende vestligste af dem angaar, da kunne de ogsaa for Kirkens Indre betragtes som et saabant. Derimod er den østligste af dem indvendig afsondret fra de andre og ubetvibol af betydeligt yngre Oprindelse, ligesom den ogsaa er det eneste af alle Kirkens Totaliteter, der mangler Svælvning. Den banner en Forhal eller et Baabenhuus foran Kirkens Indgangsdør, hvorigennem man træder ind i det vestligste af de tre Svælvingsfag, som tilhøre dennes østligste og høieste Affnit. Dette Parties indre Længde udgjør omtrent 22, dets Brede lidt over 13 Alen. De høie, spidsbuede Vinduer, — hvis oprindelige Former imidlertid ere blevne forspærrede ved Anbringelsen af jernskibte Rammer med lave Gable foroven —, de korte Svælvingsfag og de her-værende Ribbers Profiler bære, ligesaa vel som den nævnte Indgangsdør og Gav-lens ydre Udmykning, en udpræget gotisk Character og synes nærmest at henpege paa det 14de Aarhundrede. Skibets vestligste Affnit har samme Brede som det nævnte Parti af Kirken, men det er kortere (omtrent 12 Alen langt), og, som alt antydet, meget lavere. Architecturen har her, uagtet de tvende her-værende Svælvninger i det Væsentlige ere bannede paa samme Maade som de tre østligere, i det Hele en langt farveligere Character. Paa Grund af Murenes Gjenbrydninger ind til de forskjellige Sidebygninger ere her imidlertid kun faa mere eiendommelige Former blevne bevarede, saa at det bliver vanskeligt med fuld Sikkerhed at angive, hvilket af Kirkens tvende Hovedpartier der er det ældste. Saameget er dog i alt Fald vist, at det oprindelig har været Meningen at forisætte Kirkens Bygning imod Vest med samme Side i Mure og Svælvninger, som udmærker den østlige Deel. Derom overbevise man sig oppe ovenover de vestlige Svælvninger, hvor man paa Bækkiden af Skillemuren imellem begge Affnit seer den spidsbuede brede Kuge antat, hvori en meget høiere liggende Svælvingskappe Skulde have været indspændt. Den naturlige Maade at forklare sig Forskjellen og Sammenhængen paa imellem Kirkens anseeligere og dens uanseeligere Affnit synes altsaa at være den, at man ved Mangelen paa Midler er bleven hindret i at fuldføre Bygningen efter den oprindelig lagte og hidtil fulgte Plan. Saavel Svælvningerne indvendig som Muurskiverne ubvendig paa Vestfacaden tillade i alt Fald ikke at tænke paa en i nogen væsentlig Grad høiere Albor for dette lavere Parti; og hvad de halvrunde Buer angaar, hvoraf her forekomme nogle, da ere de aldeles Characterløse og have Intetsomhelst med Rundbuefilen at gjøre. En stor Deel af Kirkens Ydre fremviser nu Muur-værk, der er udført i nyere Skifter; men dette skyldes senere Ijsandfættelser, af hvilke den, der blev foretagen i Aarene 1754—55, især synes at have været meget omfattende. Om denne bevares Mindet endnu paa Bygningen selv deels ved en Indskriftstavle over Indgangsdøren, deels ved flere af Jernantene bannede Aarsial paa Kirkens nordlige og vestlige Mure.

I de tvende sydlige Tilbygninger til Kirkens lavere Deel, hvilke dog maaffet rettest maas betragtes som en enkelt sammenhængende Capelbygning, der ved to store Bueaabninger er sat i Forbindelse med Kirkeskibet, findes der flere ret interessante Liggene med Portraitfigurer, navnlig fra anden Halvdeel af 16de Aarhundrede. Nogle af dem ere meget bestabigede; paa andre staae Ravnene endnu fuldkomment tydelige (saaledes Gregorius v. Anevelde med Fru, Gotfred v. Alevelbt og Detlev v. Alevelde med Fru Mette v. A.). Endnu har Herkabet paa Søgaard sin opstiede lukkede Stol i dette Capel, nemlig i dets østlige Afdeling, lige-overfor Prædikestolen. Tilbygningen ved Skibets nordvestlige Hjørne er nu adskilt fra dette ved en Muur, der dog ikke naaer heelt op i Bueaabningen, og bruges nu til Materialhuus. Derinde ligger en gammel Liggene med en Portraitfigur af en Rangau. Maaffet var det i dette Capel „paa Nordfiden“, at det naalundtunde undergjørende Christus- („St. Hjælper“) Billede med Guldkroneu, de forgyldte Hænder og Sto tilbades i den katolske Tid. Ja selv et Par Menneaalbere efter Reformationens Indførelse anraabtes dette Billede for al Slags Sygdom hos Menneffer og Kvæg; men tilfaldt „kunde, som det hedder, St. Hjælper ikke hjælpe sig selv.“ Endnu 1628 var Billedet til, men da tun „som en afsmægtig Gub, uden Arme og Been.“ Kirkens nuværende Alter fremviser en prunkende Bygning med sneede Søiler, allegoriske Figurer o. s. v. og med et større Maleri, fremstillende Christi Dypnelse, og et mindre med Naderen. Det er fra 1775, tildeels efter Kunstner af Alteret i St. Nicolai Kirke i Hensborg. Daaben, der er forfærdiget af

Træ, er ligesom Prædikestolen fra 1614. Næved denne sidste findes en Minde-tavle over Jomfru Virgite Ahlefeldt, der 1580 skjentebe 2000 M. lybst til Kirken og derved skal have grundlagt dens nuværende store Formue (c. 30,000 Rd. foruden Præstegaarden og tilliggende Jorder). I Kirkens vestlige Ende findes et gammelt daarligt Orgel. Paa Kirkegaarden staaer et Klokketårn af Træ.

Efter Kirkebyen benævnedes forhen Herredet (i Jordebogen „Clippeløshæret“). Indtil 1704 var Kvers Anner dertil, og her var da ansat to Præster. Kirken havde i den tidligste Tid en rig Indtægtskilde i de hyppige Balsarter, som gjordes til det Christusbillede (Jespersen, St. Salvator), der fandtes her; der var ogsaa i Sognet et geistligt Broderskab, „elende Laas“ til fattige Pilegrimes Understøttelse. I Bjernrup har der forhen været en Kirke, som gik ind henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede; i en Bondes Have, hvor Kirkegaarden har været, findes endnu ofte Dødningsbeeen, og en Eng ved Byen hedder Præsteengen. Byen Lundtoft har givet Herredet dets nuværende Navn (1344 „Lyungtofshæret“).

Søgaard (i Folkeproget Sjøgaard, i gamle Documenter „Sejegarden“, Sehegardt, „Segarden“ og „Segaarden“) er et af Hertugdømmets Slesvigs ældste adelige Gods, og har igjennem Aarhundreder været Ahlefeldtternes Herresæde. Det har forudm været af bejdeligt Omfang (245 Møve), idet Graaskeer, Lade-gaard, Grøugrøst, Fiskbæk, Ribing, Karup, Kjelstrup, Bøgeffov m. M. med de dertil nærmest som hoveriagjørende henlagte Bønderkæter samt det saataldte gamle Lundtofts Herreds 49 Møve, ere udlagte derfra, næsten alle som Avls-gaarde af nedlagte Landsbyer. Eiernes Række lader sig angibe fra Midten af det 12te Aarhundrede, idet en Conrad v. Ahlefeldt, indvandrede fra Tydsland, nævnedes som Eier 1152. Efter 5 Ahlefeldter fulgte efter hverandre 3 Limbeller, hvoraf den første, Johan Limbel, 1344 erholdt Lundtoft Herred pantfaal af Hertug Waldemar V. (Pantebrevet er dateret Sønderberg, Dagen efter St. Benedicts Dag d. e. 22de Marts 1344, og lyder paa 500 M. reent Sølv og 265 M. lybst Ducater, samt overdrager Pantbaveren alle Pantfætterens egne Rettigheder). Hans Efterfølger Ruder Limbel forpligtede sig 1375 til, at Søgaard altid skulde være et aabent Slot for de høfsteenske Grever. Med Hans Limbels Datter kom Søgaard til Wolf Pevnist, hvis Datter ved Giftermaal atter bragte Godset tilbage til Ahlefeldterne, i hvilken Familie det nu forblev i mere end 300 Aar, fra 1398 til 1725, da alle Familiens Besiddelser i Slesvig efter Stattholter Grev Carl Ahlefeldt til Langeland og Akingen bleve solgte og adskilte. Søgaard, som fra c. 1500 til 1668 havde været deelt imellem to Linier af den Ahlefeldtske Familie, blev tilligemed Aartoft, som siden stede har været forenet med det under samme Eier, solgt til Landraad Godse v. Thienen, efter hvis Brodersøn Hieronymus v. Thienen dennes Halbroder Grev Werner v. d. Schulenburg arvede begge Gods. Sidstnævnte udskiftede Aartoft og enbeel af Søgaard Hovedgaard, opbavede Livengenkabet og indførte Arveskifte. I hans Enkes Besiddelsestid (fra 1810) opbavedes det Statteforhold, hvori saagodsom samtlige i 1725 adskilte Godsere vare vedblevne at staae til Søgaard som Stamgaard. Efter hendes Arving, preussisk Landraad Baron v. d. Schulenburg købtes Søgaard og Aartoft Gods 1834 af G. F. Gtingel, og efter dennes Enke 1854 af den nuværende Eier Kammerherre og Amtmand over Abenraa Amtmandskab Pelsen.

Af det gamle Søgaard, der laae paa en D i den c. 200 Tdr. Land store Ss (deraf Gaardens Navn), og som 1643 blev nedstødt af den sleske General Lørfenon, er saagodsom ingen Spor tilbage, idet successive Stenene ere bortfolgte, ligesom ogsaa Hensborg-Abenraa Ghausseelanlag over Soen har bidraget til at udslette samme. Gaarden har, efterat endeel afhændede Parceller ere erbreruede tilbage, noget over 600 Tdr. Land Ager og Eng (å 240 □ Roder), c. 270 Tdr. Land Skov, c. 190 Tdr. Land Mose, c. 80 Tdr. Land forhenværende Skov under Tilplantning, c. 50 Tdr. Land Hebe, hvoraf omtrent Halvdelen nu er kultiveret, et Teglværk, en Kro med c. 40 Tdr. Land, adskillige Strojorder, c. 100 Tdr. Land udørret Ss, og udgjør incl. det bortarveskede Bøndergods c. 17,900 Tdr. Land å 260 □ B. Contributionsopstovtalet udgjør tilfammen; efterat de udskilte Godsere have faaet deres særskilt, 63¹/₁₀₀ Møve. Bøndergodset (incl. Aartofts) indbefatter Kliplev Sogn, endel af Soanene Kvers, Holbøl og Fjeldet, samt Strø-gods i Age, Bølberup, Bylberup, Ravsked og Tinglev Sogne. Desuagtet havees kun Patronat til een Kirke, i Kliplev, og til 4 Støter. Godsernes Stattetaxationsværdi udgjør 807,600 Rd., og Folketaalet var d. 1ste Februar 1860 2376. Af Parcel-

feder paa gammel Hovedgaardgrund findes 25, af Boelsfeder (Bøndergaarde) 113, af Raadner-, Jnderste- og deslige Steder c. 130.

Ligeoverfor Kartoft findes Spor af en nu forsvunden Gaard Fruermark paa et Grundstykke af samme Navn.

Kvers Sogn omgivet af Klipleb, Fjlsted, Aabøl, Ringenæs og Solhøl Sogne. Kirken vestlig i Sognet, 1³/₄ M. s. v. for Aabenraa og 2¹/₄ M. n. o. for Flensborg. Arealet 3393 Tdr. Land, hvoraf ikke ubetydelig Skov (Ladegaards Dyrehave). Jordsmønnen er i den østlige Deel af leret Bestaaffenhed, hvorimod den vestlige Deel af Sognet for Størstedelen er nypdyrket og tildeels endnu uopdyrket Hebejord. Landeveien fra Aabenraa til Graasteen passerer Sognets nordøstlige og østlige Deel.

3 Sognet: Bjerne Kvers med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro, Brænderi, 2 Fattighuse, og Thyrsbøl med Skole; Samlinger af Beboelser ere Kversløkke, Kversballe, Hebehuse (Søgaardshede) og Ladegaardsstov; Hovedgaarden Ladegaard (Hovedparcel) 315 Tdr. Land Ager og Eng, 46 Tdr. Land Skov (240 □ B. pr. Td.) med et Brændeviinsbrænderi (det øvrige Gods c. 2600 Tdr. Land frasolgt, dog endnu i administrativ Forbindelse med Hovedgaarden); følgende fra Ladegaard udlagte Parceller: Pugholm (2 G.), Frisfeld (1 G.), Tvingholm (1 G.), Snurom (1 G. og 1 H.), Engstov og Kothave; Overballe, Baadsbøl, Spang; Snurom Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 9 Heelgaarde, 10 ³/₄ G., 17 ¹/₂ G., 23 ¹/₄ G., 20 mindre Gaarde, 10 H. med Jord og 15 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 55 G. og 7 H. Bjerne Kvers med Kvershede hører til Ladegaard Gods, Thyrsbøl, med Undtagelse af 1 G. og 1 H., som hører under det gamle Lundtoft Herred, tilligemed Søgaardshede til Søgaard Gods, og Ladegaardsstov, med Undtagelse af 1 H., som hører under Grøngrøft Gods, til Lundtoft Herred.

Indvaanere: 908. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen); 10 G. og 1 H. af Ladegaardsstov samt 1 G. og 2 Raadnersteder af Thyrsbøl høre under Aabenraa Amtstuebistric (Aabenraa) og Lundtofte Herreds Huusfogedbistric, hvorimod den øvrige Deel af Sognet hører under de respective Gøbser (med forannævnte Undtagelser Thyrsbøl med Søgaardshede under Gøbset Søgaard og den øvrige Deel til Gøbset Ladegaard), Aabenraa Pphycatbistric (Aabenraa). Det danner Amtets 78de og 82de Lægd, det 2det Angler adelige Gødsbistric's 21de, 22de, 25de og 26de Lægd (Ladegaard Gods), 27de og 28de Lægd (Ladegaard med Grøngrøft Gods), 29de Lægd (Grøngrøft Gods), 37te og 38te Lægd (Søgaard med Kartoft Gods). Sognet udgjør et District under hvert Gods; den ikke under noget Gods hørende Deel af Ladegaardsstov forterer under Ager Sognefogedbistric. Eieren af det adelige Gods Ladegaard har Præsentationsret til Præsteembedet; Menigheden vælger. Præstefaldets Indtægter anslaaes til 1500 Rd. aarlig.

Kirken, for Størstedelen af Kampsteen, er uden Taarn og Svævinger. Ved den nordre Side af Kirken er en aaben Begravelse for Eierne af det adelige Gods Ladegaard og disses Familier.

Sognets Navn skrives i D. Atl. Dværs. Det var forhen Anner til Klipleb Sogn. Paa Præstegaardens Jord ved Ladegaard Engstov og Kothave findes Muur-

brokker paa en Forhøining i en forhøiende Sø, hvor Hans Kimbels Slot skal have staaet i det 14de Aarhundrede; den dertil hørende Dæmning mod Syd kaldes endnu „gamle Hans Kimbels Bei.“

Størstedelen af Sognet hører, som foranført, til Godset Ladegaard (i D. Atl. og oftere Lagaard), som indtil 1725 var Sogaards største Lade- eller Avlsgaard, hvoraf bets Ravn. Dets Eiere have siden været Ritmester Bøhme, 1758 P. Petersen, siden 1811 Dblsen. 1764 og 1765 bleve efter D. Atl. mange Stykker bortsolgte fra Godset. Dets Folketal var d. 1ste Februar 1862 1058.

Ringenæs Sogn omgivet af Ndsbøl, Rvers og Holbøl Sogne samt Flensborg-Fjord. Kirken, i den nordvestlige Deel af Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. s. o. for Abenraa og 2 M. n. o. for Flensborg. Areal, c. 3114 Tdr. Land, er rigt paa smukke Skov- og Valfepartier; Jordsmønnet er deels af sandmuldet, deels af leret og leermuldet Bestaffenhed. Chausseen fra Flensborg til Sønderborg passerer Sognet.

3 Sognet: Ringenæs Kirke eenligt beliggende c. $\frac{1}{4}$ M. fra Byen Ringenæs, der beles i Nderby og Overby, og strækker sig over $\frac{1}{3}$ M. langs Flensborg-Sønderborg Landevei, med Skole, 2 Kroer, 1 Fattigarbeidshuus, Byen Bækken med Skole; Samlinger af Beboelser Havgaard (1 G. og 7 H.), Markbæk (2 H.), Sandager (1 G. og 12 H.), Dalsgaard (15 H.), Trappen (22 H.), en Deel af Alnor (10 H.) med Teglbærk, Stranderød (7 H.) og Bolsballe (7 H.); 1 G. 162 Tdr. Land, og Buskemose 146 Tdr. Land; Munkes Bind- og Vandmølle (bekjendt af sin smukke Beliggenhed ved Flensborg-Fjord); Jorderne nord for Ringenæs mellem Byen og Skoven kaldes Nørremark, hvad der heraf befindes sig nord og vest for Kirkeveien kaldes Ringenæs Mark, Søndermark betegner Jorderne mellem Byen Ringenæs og Flensborg-Fjord. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 5 Heelgaarde, 19 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 82 H. med Jord og 42 H. uden Jord. Udenfor Byerne og de nævnte Samlinger af Beboelser ere beliggende 9 G. og 3 H. Nogle Jorder under Kuldemose i Holbøl Sogn ligge indenfor Ringenæs Sognestjæl.

Indboanere: 1325. Jordbrug er Hovederhvervet. Søfart og ikke ubetydeligt Fiskeri give Mange Erhverv. 3 Sognet er der 3 Teglværker.

Sognet hører til Rundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Abenraa Amtstuedistrict (Abenraa), Rundtoft Herreds Huusfogebdistrict (Graasteen) og Abenraa Pphysicadistrict (Abenraa). Det danner Amtets 76de og 77de Lægd og Dele af bets 78de og 81de Lægd. Et Sognefogebdistrict. Den i Holbøl Sogn beliggende Hesselgaard hører i geistlig Henseende til Ringenæs Sogn. Præstekalbet er Valgkalb; bets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. aarlig.

3 Sognet er en Fattigarbeidsanstalt. Et Legat, oprindeligt 320 Rd. nu stort c. 400 Rd., er bestemt til fattige Børns Opdragelse.

Kirken, gammel Rundbuebygning fornemmelig af Kampsteen, uden Taarn og Hvælvinger. 3 Kirkegulvet tvende Ligtene over Medlemmer af Familien Bennis. Tvende Tavler over Præsterne og over Kirkens Velgjørere.

Byen Ringenæs, der nu ligger Syd for Kirken, har forhen ligget paa den anden Side af denne, $\frac{1}{2}$ M. nordligere langs med Skoven, og skal da have hedt Valenby; der findes endnu Bronskedeb og Muurbrokker. Efter Sagnet har i gamle Dage en Sørover King havt sit Sæde paa Rættet, og Byen deraf faaet sit nuværende Navn. „St. Kirkins Slot paa Bjerget“ var i den katolske Tid en berømt hellig Kilde. Peter Bennis i Ringenæs blev adlet af Kong Hans 1488,

og hans Efterkommere boede længe paa en Frigaard i Bpen (formodentlig den ovenfor nævnte Gaard paa 162 Tdr. Land, der nu eies og beboes af Cancelliråd, Tingsskriver Jepsen, ofte endnu kaldet Bennichs Gaard); ogsaa Hovgaard var en Herregaard, der 1554 beboedes af Fru Dorthe Munk, som i dette Aar gav Prædikestolen til Kirken.

En or (Alfsnor) skal have Navn af en Sørover Alf, som søgte Tilflugt i Egernsund, naar han blev forfulgt.

I Ringenæs skød det første Blod i sidste flersvige Krig d. 6te April 1848, hvorom en Støtte minder.

Barnæs Sogn omgivet af Fjellsted Sogn, Ullerup Sogn i Nybøl Herred samt Aabenraa-Fjord og Als-Sund. Sognets nordligste Epids kaldes Barnæshoved. Kirken vestlig i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. o. for Aabenraa og $2\frac{1}{2}$ M. n. v. for Sønderborg. Areal 4880 Tdr. Land, hvoraf nogen Skov; Jordsmønnet, som ved Stranden er sandet, er forøvrigt af sandmuldet og leermuldet Bessaffenhed. Flere mindre Vandløb findes i Sognet; de betydeligste ere: Borup-Væk og Blaa-Na eller Blaa-Væk, som danne Øst- og Sydgrænsen for Sognet, og Dyr-Væk, som gjør Vestgrænsen, samt Høsteb-Væk, som løber midt igjennem en Deel af Barnæs Byes Marker. Nordøstlig i Sognet er en mindre Sø (Skovsø). Landeveien fra Aabenraa til Sønderborg passerer Sognets sydlige Deel.

I Sognet: Barnæs Kirke, eenligt beliggende; Byerne Barnæs med Præstegaard, Skole, Kro, og Borup med Skole og 2 Kroer (begge Byer ere af meget adspredt Beliggenhed); Samlinger af Beboelser ere Øvre- og Nedre-Blaakrog med Kro; adspredt liggende Steder ere Hovedhuus, Høsteb, Kørrefkov, Ørnumgaard, Malttang, Hørtoft, Stangled, Vibekjær, Bolden, Boldkær, Mikkelsdam, Sneleb, Vesterfkov, Vestermark, Brangkjær, Vallesbøl, Møllehøi, Blaa-høi, Barnæs-Løkke o. fl. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, $4\frac{3}{4}$ G., 86 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G. og 3 mindre G., 49 H. med Jord og 52 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 99 G. og 37 H. Den ene Kro af Borup By høre under Nybøl Herred, Sønderborg Amt.

Indvaanere: 1396. Jordbrug er Hovederhvervet; en ikke ubetydelig Deel Træfrugt produceres i Sognet. Fiskeriet er ubetydeligt og anvendes ikke i den Udstrækning, som denne Erhvervsgreen fortjener.

Den største Deel af Sognet hører under Barnæs Dirks Jurisdiction (Graasteen) og Aabenraa Amtstuedistrict (Aabenraa), hvorimod de til det adelige Gode Bøggflov hørende Indvaanere høre under Nybøl Herreds Jurisdiction (Broager), og hvad Stattepligten og det administrative Politii angaaer under Godeøvrigheden for Bøggflov Gode (Godeinspectorat i Sandbjerg), den ene Kro i Borup hører under Nybøl Herreds Jurisdiction (Broager), Sundeved Oppebørjelsdistrict (Broager), Barnæs Huusfogeddistrict (Aabenraa). Sognet hører, med Undtagelse af det adelige Gode Bøggflov og Kroen i Borup, som hører til Sønderborg Pphysicadistrict (Sønderborg), til Aabenraa Pphysicadistrict (Aabenraa). Barnæs Sogn er et eget Huusfogeddistrict. Det danner 10 af Amtets Lægder, fra 57de til 66de incl. og 2det Angler adelige Godebistricts 64de og 65de Læg samt en Deel af dette Godebistricts 61de Læg. Barnæs og den forhenværende graasteenske Andeel af Borup have hver sin Egnefoged. Præstefaldet er Valgfald; dets Indtægter

anflaaets til 2600 Rbd. aarlig. Sognet eier 7 mindre Legater, hvoraf Renterne for Størstedelen tilfalde det kirkelige Fattigvæsen.

Kirken, der har været indviet til St. Peter, hvis Billede findes i dens Segl, er en gammel, for Liden temmelig forfalden Bygning, opført af raae Kampsteen, men dog hvilende paa en Jod af huggen Granit. Den mangler Taarn; dens forholtsvis lange Ghorbygningss østlige Slutningsmuur er flad, og i det Indre har den allevegne kun Træløst. Ved den søndre Side af Skibet er en stor Fløibygning senere bleven tilføjet, ligesom der ogsaa findes et Waabenhuus anlagt foran Kirkens gamle nordre Indgangsdør. Saa vel denne som den modværende, men nu tilsmurede, søndre Indgang ere begge rundbuede og indfattede med hugne Steen. Samme Bueform vise de smaa tilsmurede Vinduer paa Choret's nordlige og østlige Side. Derimod er Chorbuen spidsbuet, men sandsynligvis hidrører dette fra en senere Forandring. Kirkens nuværende Vinduer ere alle meget stærkt udvidede og formløse. Døbefonten hviler paa en muret Jod; men dens gamle Krumme er bugget af Granit og heelt rundt prydet med det hertillands sjældent forekommende Jiskatornament, der forøvrigt er temmelig raat udført. Den derover værende gamle, af Træ udfaarne Himmel bærer plattypisk Jndskrift. Alteret har endnu baade det gamle Steendør og derover det gamle Alterflad fra Slutningen af Middealderen. Hovedfremsstillingen her er Korsstiftelsen med de sædvanlige talrige Figurer af Kvinder, Ryttere, den Blinde o. s. v., hvilket dog alt kun er temmelig raat udfaarret. Paa Forsiden af Sideskæbene staae de tolv Apostle. Paa Bagsiden deraf saavel som paa tvende andre bevægelige Fløie findes Spor af tidligere foraaendværende, men nu affrabede Malerier. Prædikestolen, der bærer Aarstallet 1606, er paa Grund af den paa Syd siden tilbyggede Fløibygning bleven anbragt ligeoverfor denne paa Skibets nordre Side. Den er smykket med Reliefer af Freskerens Historie. Himmelen derover er isølge Jndskriften derpaa givet af „Maß Asmußs tho Warn“, hvis Portrait tilligemed hans Hustrues findes udfaarret derpaa. Ved Dypgangen til Prædikestolen findes en Jndskrift angaaende Kirkens Reparation 1790. Pulpituren i Skibets Bestende bærer Aarstallet 1709, og paa Præstens Stol findes en Jndskrift, isølge hvilken den 1621 er foræret til Kirken af „Nis Tho,msen tho Warns.“ Under nogle flere Vægsnede foran Alteret hvile Præsterne Fab'rius (+ 1700), Egibius (+ 1733) og Meyland (+ 1777) med Hustruer. Jndskriften paa den Sidstnævntes Steen er dansk, paa de tvende Andres tydsk. Kirken har to Klokker, som hænge i et Klokketue af Træ paa Kirkegaarden. Paa den Side af dette, der vender henimod Stien fra Kirkegaardsporten til Waabenhuusdøren, hænger et gammelt Palsjern i en fort Lænke, sandsynligvis et Minde om en sounden Tid's strenge Kirketugt. Flere Sagn om „Ridder Biggo“ ere knyttede til Barnæs Kirke. Høit oppe paa Choret's Dæmure sees et af Steen udhugget Hoved, hvilket antages for hans Portrait, ligesom ogsaa en Vandbeholdning, der findes i den hule Stamme af et nær derved staaende gammelt Hjørnetræ og som siges albrig at slippe op, benævnes „Ridder Biggos Vand“ og endnu vidtom i Eggen nyder stor Anseelse for sin helbredende Kraft. En Hovedreparation af Barnæs Kirke, hvorved den tillige vil faae et lille Spiir, er besluttet.

Sognets to store Byer Barnæs og Borup nævnes som Kongegods i Jordebogen 1231 („Barnæs“ og „Bogthorp“) under „Sundwith“; og dette er vistnok Grunden til, at Sognet allerede 1411 forekommer som et eget Virk, Kilt fra Nybøl Herred, i Forbindelse med Aabenraa=Slot. I Aarene 1710 og 1711 ophævedes allerede her Kæleskabet.

3fte langt fra Barnæshoved ved Vigge=Vig ligger en Borgplads.

Holbøl Sogn, der tildeels hører til Bis Herred, Flensborg Amt, omgivet af Ringenæs, Kvers og Klielev Sogne, Linglev Sogn i Sloy's Herred og Bob Sogn i Bis Herred samt Flensborg=Kjod. Kirken i den nordlige Deel af Sognet, 2¼ M. s. s. o. for Aabenraa og 1½ M. n. for Flensborg. Areal, c. 9214 Tdr. Land, hvoraf endeel Skov (Domainestoven Kjelsstrup=Skov med Kjelsstrup=Plantage, 317 Tdr. Land, under Flensborg Skovriderdistrict, Høckerup=Skov, Hønsnap=Skov m. fl.), er bakket og Jordsmonnet er af sandet Be-

staaenhed. Afte faa Hedebrænger og bethdelige Moser findes i Sognet. Geilaa løber omtrent midt igjennem Sognet, hvorefter den danner endeel af Sognets sydbestlige Grændse. I Flensborg-Fjord ere beliggende 2 mindre Der, Dæserne, som i geistlig Henseende høre til Sognet men forøvrigt til Flensborg Amt. Ghausfeerne fra Abenraa til Flensborg og Sønderborg passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Holbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Øster-Geil, Høkkerup med Skole og Kro samt de udslyttede Gaarde Kuldemose og Hesselgaard (denne sidstnævnte i geistlig Henseende til Ringenæs Sogn), Undelev med Kro, Geilaa med Kro, Bilsbæk med Skole, Kro og Ørnhølle, Hønsnap og Sønderhave; mindre Samlinger af Beboelser ere Kjølstrupskov (16 H.), Røns-hoved med Kro (1 G. og 16 H.) og Drekjær; Hovedgaarden Kjølstrup, 421 Tdr. Land à 240 □ B. og et tilhørende Parcelsted 38 Tdr. Land, Holbi Kro. Bjerne Undelev, Geilaa og Bilsbæk høre til Søgaard Gods, Bjerne Hønsnap og Sønderhave til Bis Herred, Flensborg Amt. Salt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 6 Heelgaarde, 7 $\frac{1}{4}$ G., 33 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 71 H. med Jord og c. 100 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 9 G. og 34 H. Munke-Mølle Baaningshuus i Holbøl Sogn, den øvrige Eiendom i Ringenæs Sogn.

Indvaanere: 1344. Foruden ved Jordbrug, som er Hovederhvervet, maa særlig nævnes Løvedproductionen som en væsentlig Erhvervskilde for hele Sognet, ligesom ogsaa Søfart, Fiskeri og Stovarbejde ere Erhvervsøgrene, som ikke ere uden Betydning.

Den største Deel af Sognet hører under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Abenraa Amtstuedistrict (Abenraa) og Lundtoft Herreds Huusfogeddistrict (Graasteen), hvorimod Landsbjerne Hønsnap og Sønderhave samt Store- og Lille-Drepe høre under Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg), Flensborg Amtstuedistrict (Flensborg) og Flensborg Huusfogeddistrict (Flensborg); 1 Raadnersted, Fruestov, hører til St. Marie Kirke i Flensborg, hvortil det er stattepligtigt; Bjerne Undelev med Drekjær, Bilsbæk og Geilaa ere med Hensyn til Øvrighedsmyndigheden og Stattepligtigt underlagte Søgaards Godsinspectorat. Sognet hører med Undtagelse af de under Bis Herreds Jurisdiction hørende Bjer, som høre til Flensborg Pphysicatdistrict (Flensborg), til Abenraa Pphysicatdistrict (Abenraa). Sognet danner Amtets 79de Lægd og en Deel af dets 78de Lægd, udgjør Flensborg Amts 22de Lægd og det 2det Angler abelige Godsdistricts 39te og 40de samt en Deel af dette Godsdistricts 36te Lægd. Det udgjør eet Sognesogeddistrict (Søgaards Underhørighe dog ikke hertil). Præstefalbet er Valgfald; dets Indtægter anslaaes til 1500 Rb. aarlig.

Kirken, for Størstedelen en gammel Kampsteensbygning fra Rundbuetiden, er uden Taarn, Hvalving i Choret, i Skibet fladt Loft.

Nordvest for Kirkebyen er en stor, nu for Størstedelen udjævnet Gravhøi, „Kongens Høi“, som indeholdt et af Kampsteens hvalvet Gravkammer. Bilsbæk nævnes allerede 1231 i Fordebogen („Wiaalsbæk“), ligeledes de to Dæser („Øksno major et minor“).

Hovedgaarden Kjølstrup var indtil 1725 en Avlsgaard under Søgaard, oprettet af en nedlagt Landsby paa 4 Gaarde. Ved de søgaardske Godsers Adspaltelse blev det kjøbt af Der-Inspecteur Paulsen, senere af Hertugen af Augstenborg, og er nu Statseieendom siden 1852.

Adsbøl Sogn med Graasteen, der tildeels hører til Nybøl Herred, Sønderborg Amt, omgivet af Ringenæs, Rvers og Fjlsted Sogne, Ullerup og Nybøl Sogne i Nybøl Herred samt Flensborg-Fjord med Egernsund og Nybøl-Nor, af hvilket en Deel er af-dæmmet. Adsbøl Kirke østlig i Sognet, 2¹/₄ M. s. o. for Abenraa og 1¹/₂ M. n. v. for Sønderborg. Arealet c. 3849 Tdr. Land, hvoraf henimod 700 Tdr. Land Skov (Graasteen-Dyrehave, 204 Tdr. Land, Roben, 248 Tdr. Land, Nederstjerne- og Øverstjerne-Skov, 57 Tdr. Land, Stængerodde-Skov med Vandholm, 14 Tdr. Land, ialt 523 Tdr. Land, tilhørende Eieren af Graasteen-Slot, samt den med Hovedgaarden Røbing i Fjlsted Sogn folgte Skov Tral-Skov, 100¹/₂ Td. Lant; Ulvsnæs-Skov er af Statskassen solgt med Rydningsret); Jordsmønnet er af leret og leermuldet Vestfæstet og meget frugtbart Fiskebæk. Na gjennemløber Sognets østlige Deel. Chausseen fra Sønderborg til Flensborg og Landveien fra Graasteen til Abenraa passerer Sognet.

I Sognet: Byen Graasteen ved den afdæmmede Biig af Nybøl-Nor med Graasteen-Slot og Ladegaard (om den see nedenfor), Apothek, Embedsbolig for Herredsfogden for Lundtoft Herred, Arresthuus, Fattighuus, Hospital med 8 Friboliger, Klædefabrik, 3 Kroer, 2 Røjmandsgaarde (60 Huse med c. 600 Indb.); Byerne Adsbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Dvnd Kro, en Deel af Alnor, hvorfra Overfart til Egernsund, Bøgestovskov med Kro og Vindmølle; Samlinger af Vebøelser Holbæk, Fiskebækskov med Kro, Ladeplassen Stængerodde, 2 Huse af Ladegaardskov, hvoraf Resten hører til Rvers Sogn, Kalmadebro og Røberholm; Hovedgaarden Fiskebæk (om den see nedenfor), og Stamparcellen af det adelige Gods Bøgstov, 285 Tønder Land, hvoraf 103 Td. Td. Skov (see forøvrigt Grevstabet Reventlow), Fiske-næs Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde, 1 Heelgaard, 3 ¹/₂ G., 57 H. med Jord og 112 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 7 G. og 37 H.

Indvaanere: 1499. I Graasteen er Handel, Haandværksdrift, Søfart og Fiskeri Hovederhvervet; Stovarbejde om Vinteren og Teglværkerne om Sommeren ernære mange Familier. Af Haveproducter og især Vbler afsættes aarlig endeel, af Vbler i gode Frugtaar for over 1000 Rd. I den øvrige Deel af Sognet er Jordbrug Hovederhvervet.

Af Sognet hører Flækken og Slottet Graasteen, Adsbøl By med Holbæk, eet Raadnersted i Røberholm, Fiskebæk og Fiskebækskov under Lundtoft Herreds Jurisdiction (Graasteen), Abenraa Amtstuebistric (Abenraa) og Lundtoft Herreds Huusfogedbistric (Graasteen). Derimod hører Røberholm med Undtagelse af det ansørte Raadnersted, Bøgstov og Bøgstovskov, under Nybøl Herreds Jurisdiction (Broager), og hvad Statters Indbetaling og det administrative Politi angaaer, under Godsøvrigheden for Bøgstov Gods (Inspectoratet for Grevstabet Reventlow og de adelige Godser Bøgstov og Ballegaard paa Sandbjerg). Sognet hører med Undtagelse af de Steber, som høre til Nybøl Herreds Jurisdiction, der henhøre under Sønderborg Pphiscatbistric (Sønderborg), til Abenraa Pphiscatbistric (Abenraa). Sognet hører til Abenraa Amts 82de Lægd og 2det Angler adelige Godsbistric's 61de Lægd og 62de Lægd. Den Deel af Adsbøl Sogn, som hører til Lundtoft Herred, banner eet

Sognefogeddistrikt. Adbøl og Graasteen Sognekald hører under Sønderborg Provsti. Det besættes Allerhøist umiddelbart af Kongen; dets Indtægter angives til 1500 Rd. aarlig. I Sognet er et Hospital i Graasteen, bestaaende af 8 Friboliger, hver med 1 Stue og eget Kjøkken samt et lille Stykke Havejord. Sognet har følgende 3 Legater: Vettes Brudeudstyrlegat, stort 2000 Rd., hvoraf Renten anvendes til Brudeudstyr for ulastelige og uberhyggede Piger i Adbøl By; Vettes Vaanelegat stort 2000 Rd. og opsamlende Renter af 1000 Rd., hvoraf Renten udlaanes mod 2 $\frac{1}{2}$ pCt. til trængende Dagleiere eller Haandværkere, og Adbøl Kirke- og Skolelegat, stort 1120 Rd. à 5 pCt., stiftet af Hertug Christian August og Gemalinde til Fordeel for Adbøl Kirke og fattige Skolebørn fra de Graasteenffe Godser.

Adbøl (forhen „Attisbøll“) Kirke er bygget uden Taarn med fladt, gibbet Loft i Skibet; Choret, der staaer flævt mod Skibet, hvælvet. Kirken blev ombygget 1768 af Hertug Frederik Christian af Augustenborg; Altertavle malet 1856 af F. Lund; Klokketaarn ved Kirken. Sognepræsten er tillige Slotspræst til Graasteen. Den sidste fleevigste Krigs andet Felttog aabnedes med en Fægtning ved Adbøl d. 3die April 1849.

Graasteen var oprindelig en Adbøgaard under Søgaard Gods og laae noget sybligere; efter at være afbrændt 1599 blev den forlagt til sit nuværende Sted. Skottet er først bygget af Gregorius v. Ahlesfeldt 1616. Fra den Tid forekommer Graasteen som et eget Gods, og blev af Hans v. Ahlesfeldt solgt for 90,000 Rd. Spec. til Hertug Philip af Glücksborg, som dog allerede 1662 igjen overlod det til Frederik v. Ahlesfeldt paa Søgaard. 1725 kom det ved Concurser over de søgaardske Godser til Hertug Christian August af Augustenborg. 1757 afbrændte Storskibelen af Skottet, men det blev gjenopbygget af Hertug Frederik Christian 1758. Skolebygningerne ere opførte i Renaissancestil og af betydeligt Omfang. En Ombygning blev foretaget 1842. I et af Skottets Kloie er Capellet, der skal være indrettet efter Model af Jesuiterkirken i Antwerpen; her holdes Guds-tjeneste for Flækkens Beboere. Væggene i Kirken ere behængte med bibelske Stykker, Altertavle med 4 Malerier (ansees for at have Kunstværld); nyt Orgel af Drael-bygger Gregersen i Kjøbenhavn, anskaffet 1852 istedetfor et ældre, der i sidste Krig blev ødelagt af de brundvigste Tropper. Tilligemed de øvrige augustenborgske Besiddelser blev Graasteen 1852 Statsejendom.

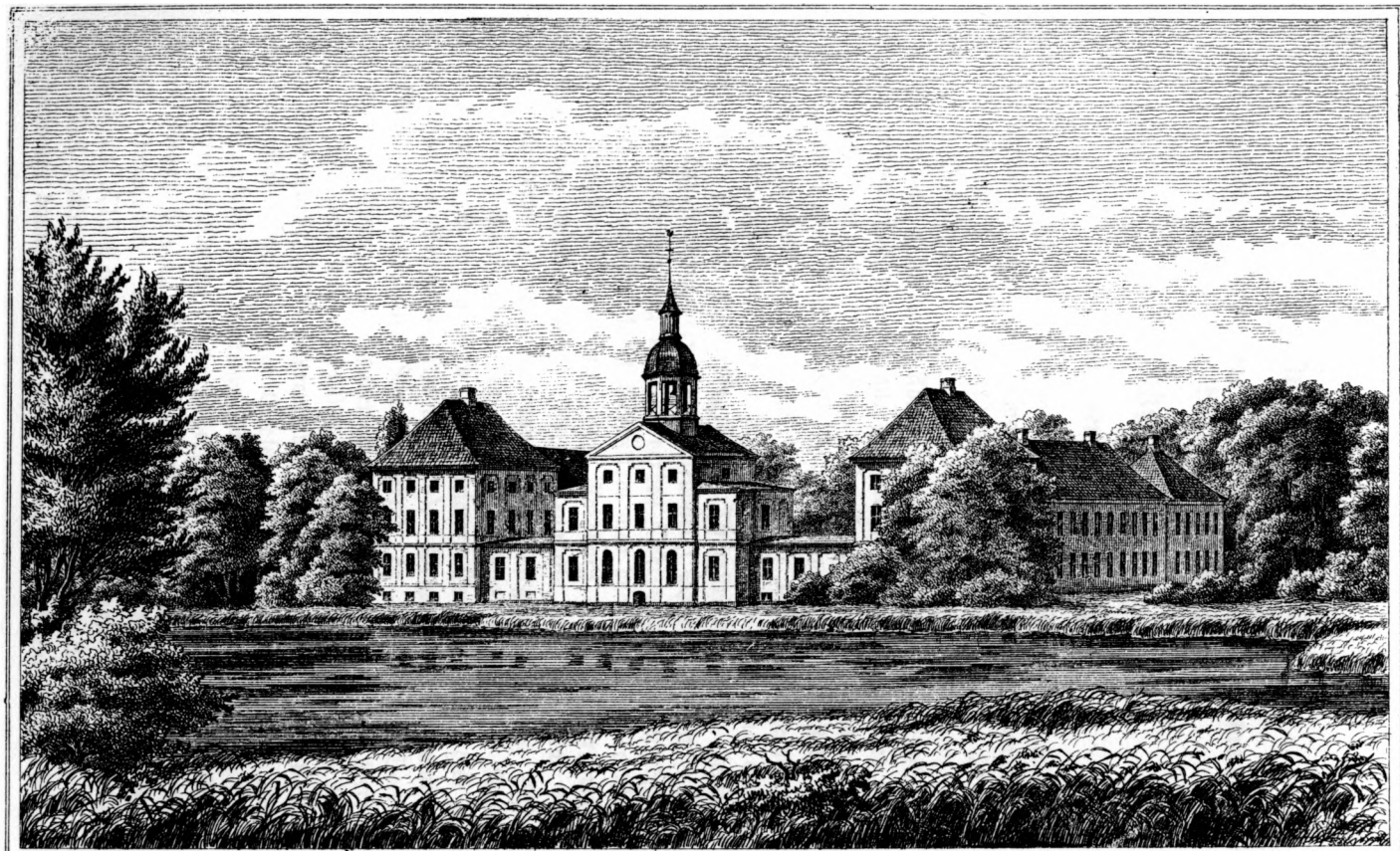
Godset Fiskebæk er opstaaet 1601 af en nedlagt Landsby, og hørte til Søgaard indtil 1725, da det tilfaldt Hertugen af Augustenborg tilligemed Graasteen, med hvilket det siden er fulgt.

Graasteen Skot og Ladegaard, Fiskebæk Hovedgaard og Skovene Graasteen Dyre-have, Roden, Stangerødde, Døre- og Rødre-Etjerne, Band- og Saltholm, ialt 1740 Edr. Land, solgtes i Aarene 1861 og 62 af Statskassen til det Hvitfeldtske Fidei-commis, Besidder Geheimeconferentsraad Grev Moltke-Hvitfeldt, for 504 200 Rd. som uprivilegerede Eiendomme, dog med Jagtret paa det Solgte og Balgret til den fleevigste Stænderforsamling i Gødsøier-Balgklassen. Alt Søndergøbiet er derimod uden særegen Forbindelse med Hovedgaardene fuldstændig indlemmet i Amts-, Herreds- og øvrige Commune-Inddeling. Det udgjør (incl. Pastorats- og Skole-jorber) 8626 Skatteønder, og er beliggende deels i Lundtoft Herred, deels i Rybøl Herred. Graasteen Hovedgaard har nu 590 Edr. Land Ager og Eng à 240 □ B., Fiskebæk Hovedgaard er solgt med 534 Edr. Land.

Om Vægstov Gods see Søittrup Ergn i Rybøl Herred.

I „Bericht von der Halbinfel Sundewiit“ S. 19 anføres: „Es giebt auch viele Baumfrüchte, vornehmlich ist bekannt der Gravensteinische oder Cantorapfel, den der Erberr zu Gravenstein Carl von Ahlesfeldt hieher von Holland bringen lassen.“

Zfr. Beschreibung des Kirchspiels Adbüll von Pastor Dürchardi i Prvb. 1792 S. 329 ff.

F. Lund del. H. Jensen lith.

Em. Esentzen & Co lith. Inst.

GRAASTEEN.

Sønderborg Amt

med Kjøbstaden Sønderborg og Grevstabet Reventlow samt de adelige Godser Ballegaard og Bøggstov,

Nordborg Amt

med Kjøbstaden Vrøeskjøbing

blive her at omhandle under Eet som Oversøvrigheds-Districter betragtede, idet det derhos er anseet hensigtsmæssigt at give særskilte Beskrivelser af disse Districters 3 Hoveddele: 1) Sundebed (Nyhøi Herred); 2) Den Als og 3) Den Vrø.

Sønderborg og Nordborg Amter med Den Vrø dannede indtil 1851 et eget Amtmandskab, men er nu, som alt foran anført, forenet under een Amtmand med Aabenraa Amt. De Augustenborgske Godser hørte indtil Patentet 2den Marts 1853 ikke under noget Amtmandskab, men stode under en Hertugelig Overinspecteur, der i flere Henseender udøvede Oversøvrighedsfunctioner. Ligeledes dannede Godserne et eget Herred med særskilt Herredsfoged og Thingssriver. Ved bemeldte Patent er Augustenborg Herred nu indlemmet i Sønderborg Amt. Amtmanden over Sønderborg Amt er derhos Oversøvrighed for Kjøbstaden Sønderborg og for Grevstabet Reventlow med de adelige Godser Ballegaard og Bøggstov. Amtmanden over Nordborg Amt er Oversøvrighed for Kjøbstaden Vrøeskjøbing. Ifølge Regulativ af 21de Mai 1861 gives i Amterne 4 Communalraad for Landsognene, nemlig Nyhøi Herredsraad, Augustenborg og Sønder Herreders Raad, Nørre-Egen Herreds Raad og Vrø Landdistricters Communalraad (see forøvrigt respective Sundebed, Als og Vrø). Sønderborg Amt omfatter Landskabet Sundebed eller Nyhøi Herred og den sydlige Deel af Als med 2 Herreder, Sønder-Herred og Augustenborg Herred, $5\frac{1}{10}$ □ M. stort med c. 24,000 Indvaanere, hvoraf 3894 i Kjøbstaden Sønderborg, 1370 i Grevstabet Reventlow og 1212 paa de med dette Grevstabs forenede adelige Godser Ballegaard og Bøggstov. Nordborg Amt omfatter den nordlige Deel af Den Als med de nu til eet Herred forenede Nørre- og Egen-Herreder og Den Vrø med Kjøbstaden Vrøeskjøbing; $3\frac{1}{5}$ □ M. stort, hvoraf $1\frac{1}{2}$ □ M. falder paa Vrø; 19,694 Indvaanere, af hvilke 8276 i det egentlige Nordborg Amt, hvoraf igjen 1713 i Flækken Nordborg; 11,418 paa Vrø og af disse igjen 1713 i Vrøeskjøbing og 2590 i Handelspladsen Marstal. I geistlig Henseende danne Den Als, med Undtagelse af Sønderborg Kjøbstad

og Regenæs Sogn, samt Den Vrå et eget Bispedømme under Kongeriget's Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet. Dette Bispedømme oprettedes i Aaret 1819, indtil hvilken Tid Bispedømmets 18 Kirker hørte under Fyens Stift. Kirkerne i Bispedømmet staae i økonomisk Henseende under en af Amtmanden og Biskoppen bestaaende saakaldet Overdirection for de Kongelige Kirker for Als og Vrå, under hvilken 3 Kirkeinspectorater fortere (for Nørre- og Egen-Herreder, for Augustenborg Herred og for Vrå). Sønderborg Rådskib og Regenæs Sogn samt Nybøl Herred og Adsbøl Sogn med Graasteen, der tildeels ligge i Lundtoft Herred, Aabenraa Amt, danne Sønderborg Provsti under Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig. Sønderborg og Nordborg Amt henhøre under Hertugdømmet Slesvigs 1ste Udskrivningsdistrict; de danne 2 Pphysicadistricter, nemlig Sønderborg District (Sundeved og Als) og Vrå District.

Sønderborg og Nordborg Amt med Vrå samt Aabenraa Amt med de deri liggende Stæder, Flækker og abelige Godser vælge et Medlem til Rigsraadet (5te Valgkreds).

Sundeved.

Nybøl Herred

med Grevskabet Reventlow og Godserne Ballegaard og Bøgstov.

Nybøl Herred, der omfatter Sognene Broager, Dybbøl, Nybøl, Sottrup og Allerup samt en Deel af Adsbøl Sogn (henhørende til Bøgstov Gods, see Aabenraa Amt, Lundtoft Herred), danner en Halvø og omgives af Lundtoft Herred og Børnæs Birk, Alsund, Lille-Belt med Bugten Bemmingbund og Flensborg-Fjord med Egernsund og Nybøl-Nor. Borup-Væk, der falder i Alsund, gjør Grændsen mod Børnæs-Birk og Fjstbæk, der falder i Nybøl-Nor, paa en Strækning mod Lundtoft Herred. Disse tvende smaa Vandløb danne ligeledes Grændsen for Sundeved Landstabs*). Nybøl Herred har et Areal af $2\frac{1}{2}$ □ Meil med et Indvaanertal af lidet under 9,000, altsaa henved 4000 Indvaanere paa Kvadratmilen. Sundeved hører til Slesvigs frugtbareste Landstaber, det omgivende Hav, Kullesteenslerets hølgende Høie, en Mængde større og mindre Skove samt de Eiendommene adskillende levende Hegn gjøre det i Forening tillige til et af de skønneste. Nybøl Herred henhører,

*) See „Bericht von der Halbinsel Sundewitt und dem Glücksburgschen Erblande“ S. 13 og „Topographisch-historische Darstellung der Halbinsel Sundewitt“ von E. Duus, S. 4. Oprindeligt har Børnæs-Birk været regnet med til Sundeved.

som foransført, under Sønderborg Amt. Amtmanden er Oversøvrighed for Grevskabet Reventlow med Vallegaard og Bøggflov. Ifølge Regulativ for Communalrepræsentationerne i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter af 21de Mai 1861 er det saa Aar forinden indførte Herredsraad for Nyhøi Herred omordnet saaledes, at Nyhøi Herredsraad nu bestaaer af en af Amtmanden dertil bestiftet Embedsmand som Formand og af 6 valgte Medlemmer, nemlig 2 for Broager Sogn og 1 for hver af Herredets 4 øvrige Sogne. Herredet har en egen Herredsfoged samt en egen Tingstriver, ligeledes en egen Oppebørselsbetjent der tillige er Huusfoged. Det henhører under Sønderborg Pøhysicatbistric. Herredsretten bestaaer af Herredsfogden og 2 Sandmænd (i Livsfager 8). Tingstriveren fører Protocollen. For hvert Sogn i Herredet er der en Sognesfoged, for Broager Sogn 2; hver By har en Byforstander, Broager By har 2. Nyhøi Herred danner 37 af Sønderborg Amts Lægder. Grevskabet Reventlow med Vallegaard og Bøggflov udgjøre Lægderne 48—65 af 2det Angelste Godsdistric. I geistlig Henseende hører Herredet under Sønderborg Provsti.

Nyhøi Herred henhører til 5te Valgdistrict, for de mindre Landeieendomsbesiddere til den fletvigste Provindsalfstænderforsamling (Valgsted Ullerup).

Domainestovene i Sundeved (Auenbølshed 82 Tdr. Land, Bøffelkobbøl 25 Tdr. Land, Folekobbøl 53 Tdr. Land, Skjelle-Stov 133 Tdr. Land, og Skodsbølgaard's Stov 93 Tdr. Land), høre under Sønderborg Skovriderbistric.

Nyhøi Herreds ordinaire Plovtal andrager 167 Plove, dets extraordinaire 185 Plove (Domcapitelsstæderne i Nyhøi Herred, som endnu ikke ere underlagte Sundeved Oppebørselsdistric, ere ansatte til $2\frac{5}{8}$ Pl., hvilke ere indbefattede i Plovtallet for Sønder-Herred paa Als), Grevskabet Reventlow er opført med 30 Plove (den oprindelige Ansættelse $51\frac{1}{8}$ Pl., men som danst Lehnsgrevskab har det $21\frac{5}{8}$ Pl. fri for Contribution). Vallegaard $12\frac{27}{32}$ Pl., Bøggflov $20\frac{23}{32}$ Pl.

I selve Herredet findes 8 Præstegaarde, 7 større Gaarde, 155 Heelgaarde, 50 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 445 H. med Jord, 205 H. uden Jord; i Grevskabet Reventlow (Dybbøl og Sottrup Sogne), 2 større Gaarde, 41 Heelgaarde, 8 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 48 H. med Jord, 58 H. uden Jord; paa Vallegaard Gods (Ullerup og Sottrup Sogne), 1 større Gaard, 13 Heelgaarde, 9 $\frac{1}{2}$ G., 51 H. med Jord, 41 H. uden Jord; paa Bøggflov Gods (Ausbøl Sogn) 1 større Gaard, 1 $\frac{1}{2}$ G., 25 H. med Jord, 10 H. uden Jord (desuden til Bøggflov i Barnæs Sogn 19 $\frac{1}{2}$ G., 7 H. med Jord og 12 H. uden Jord). Godsinspecteuren for

Grevstabet med Vallegaard og Bøggflov har Oppebørslerne for samme og udøver Øvrigheds- og Politimyndigheden.

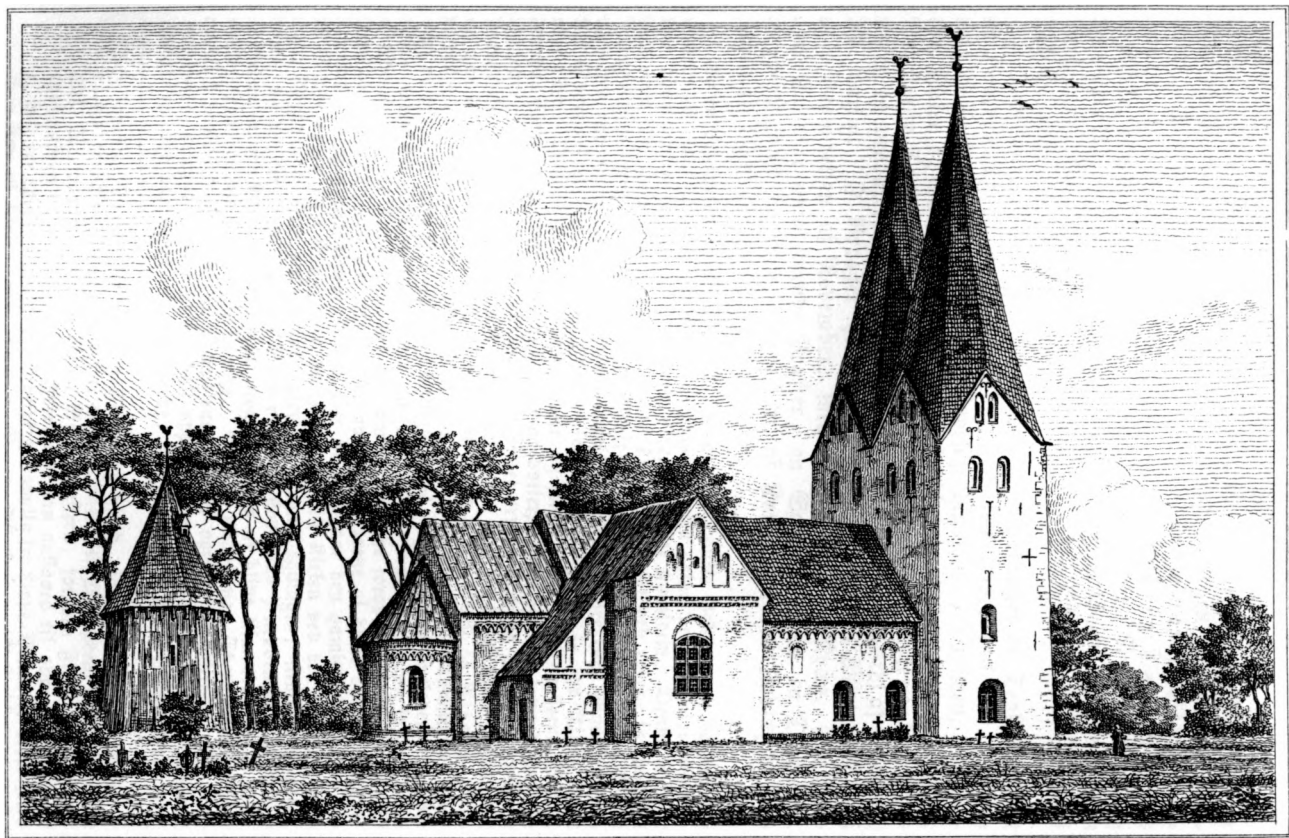
Inddelingen af Eiendommene er efter Boel, Raadnerstæder, Parcelfliststæder og Huse.

Det almindelige gjældende Landmaal er Tønden til 260 □ B., men de øvrige Inddelinger af Tønde Land efter 320 □ B., 240 □ B. og 192 □ B. forekomme. Det gamle Maal „Mark Gulb“ gjælder for visse kommunale Præstationer, et Boel = 6 Mark Gulb, en Mark = 9–10 Tdr. Land.

Sundevad (i Baldemar II.'s Jordebog Sundwith) har Navn efter det Sund, der stiller samme fra Als og efter de Skove, der i Oldtiden dækkede den største Deel af Landet. Det havde Als i det 18de Aarhundrede et eget Herred som i det følgende Aarhundrede benævnedes Nybøl Herred. Herfra afsplittes Barnæs-Birk og forenedes med Abenraa Amt. Alt tidligt erhvervede Geistlighed og Adel Besiddelser i Sundevad. Det Slesvigske Bispedømme, Domcapitlet ved Slesvigs Domkirke og Nybe-Kloster eiede her Jordegods. Biskopsgodterne bandede Fogderiet Sundevad-Nybøl. Kong Baldemar Atterdag tilbagegav Hertuginde Rigtiga Sønderborg-Slot med Als og Sundevad, hvilket han havde erobret; hvoraf fremgaaer, at dengang var Sundevad allerede henlagt til hint Slot, i Forbindelse med hvilket det ofte senere forekommer. Da Hertug Johan den Yngre 1571 kom i Besiddelse af Sønderborg med Lilliggenbe, søgte han at arrondere sine Besiddelser, kjøbte og byttede, nedrev Gaarde og oprettede nye, saaledes ogsaa i Sundevad. Ved hans Død 1622 deektes Gaardene mellem 3 af hans Søønner. Stielgaard og Lundsgaard tilskaldt Hertug Philip af Glücksborg, der ogsaa senere oprettede Gaardene Philipsborg, Krammark og Stodsølsgaard. Hertug Philip Ernst kjøbte 1717 Blandsgaard. Da den Glücksborgske Linie uddøde 1779 blev dennes Besiddelser i Sundevad, som da omfattede største Deelen af Sognene Broager, Nybøl, Sotttrup og Allerup, Kongelige, og af dem dannedes det Kongelige Nybøl Herred under Sønderborg Amt. Det forhenværende Svabstedske Fogderi Sundevad-Nybøl, som 1702 var henlagt til Abenraa Amt, blev 1813 henlagt til Nybøl Herred; til dette var 2 Aar jorinden ogsaa henlagt Godset Blandsgaard. Sin seneste Udvidelse har Herredet modtaget ved Henlæggelsen af forskellige til de forhenværende Graaftenke Godser, til Marie og St. Nicolai Kirkerne i Flensborg til St. Jørgens Hospitalet i Sønderborg henhørende Stæder, ligesom ogsaa ved Henlæggelse af nogle enkelte, forhen med Sønder Herred paa Als forenede ældre Domcapitelsstæder samt Grevstabet Reventlow med Godterne Vallegaard og Bøggflov under samme. Over Sundevad haves toende Beskrivelser, der ere nævnte i den paa S. 364 anførte Anmærkning.

Broager Sogn, det største i Sundevad, danner en mindre Halvø ved den større, omgivet af Dvbbøl og Nybøl Sogne, Nybøl-Nor, Egernsund, Flensborg-Fjord, Lille-Velt og Bugten Bemmingbund. Kirken er beliggende 2¼ M. n. o. for Flensborg, 3 M. s. o. for Abenraa og 1 M. v. s. v. for Sønderborg. Arealen, 7830 Tdr. Land, er i det Hele høitliggende, af sandmuldet, enkeltviis leerholdig Bestaffenhed; flere Stovstrækninger navnlig ud mod Kysten, deriblandt Domainestovene Stodsøls-Skov, Folekobbøl og Skjelle Skov. Krumbøl, der udspringer ved Kirkebyen, har et Løb af c. ¾ M. og falder i Østersøen. Sognets sydligste Punct kaldes Vorreshoved, det sydvestligste Brunsnæs, hvorfra Overfart til Holnæs i Angel.

I Sognet: Vherne Broager med Kirken, 2 Præstegaarde, 3 Stoler, Bolig for Herredsfogden, Oppebørselsembudsmanden og Tingsriveren, Herredets Fængselsbhugning, Fattigarbeidshuus, Rjødmandsgaard, Vind-

J. Kornerup del. H. Jensen lith.

Em. Baerentzen & Co lith. Ins.

BROAGER KIRKE.

mølle, Hørfabrik, 7 Kroer, Skodsbøl, Dønt med Vindmølle, Smøl, Sammelgab, Skjelle med Skole, Egernsund med Skole og 10 Teglværker, Vindmølle, Skibsbyggeri, Iller med Skole og 8 Teglværker; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder Nøbbøl-Nor med 10 Teglværker beliggende i nogen Afstand fra hverandre, Mølmark, Rode, Dverstov, Krammark, Skodsbølgaard, Skjelgaard eller Freileben, Kennberg Teglværk med Apskole, oprettet af Eieren, Laagmade Fisserleie, Reis Vand- og Vindmølle. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 6 Gaarde større end en Heelgaard, 69 Heelgaarde, 22 $\frac{1}{2}$ Ø., 3 $\frac{1}{4}$ Ø., 260 H. med Jord og 164 H. uden Jord.

Indvaanere: 4039. Ved Siden af Agerbruget er Teglværksdrift en Hovednæringsvei. Fra Laagmade Fisserleie drives Fisseri. I Sognets 29 Teglværker produceres almindelige Muursteen, Tagsteen, Drainsrør, Fliser og Gefimsstene til en Værdi af henved 400,000 Rd. aarlig *). Det største Teglværk i Sognet er Kennberg, der beskæftiger c. 100 Mennesker og producerer forskjellige Slags Steen til Exportværdi af c. 50,000 Rd. aarlig. I Broager holdes aarlig 2 Markeder, i Midten af Mai og i Begyndelsen af November, med Kram, Heste og Kvæg. For Broager Sogn er ansat tvende Præster, en Sognepræst og en Diaconus. Begge Kalbene besættes umiddelbart af Kongen, deres Indtægter anslaaes til 3000 Rd. og 1600 Rd. aarlig.

Kirken udmærker sig ikke blot ved sin særdeles smukke Beliggenhed og ved sine tvende med flanke Spir fornyede Tvillingtaare, men ogsaa ved sin halvbrunde skellige Chorstuining og ved det hele Anlægs regelmæssige Korsform. Denne sidste er imidlertid ikke oprindelig, men i en senere Tid tilveiebragt ved tvende symmetriske Tilbygninger, som i lige Høide med Skibet mod Nord og Syd ere blevne frøiede til dets østre Ende. Kirkens Hovedmateriale bestaar af store røde Muursteen **). Alt Muurværk er dog i Kirkens Ydre — som i dens Indre — for Tiden stærkt overfaltet. Den af flere Led sammensatte og smukt dannede Muursteens Sokkel, hoorpaa Choret tilligemed dens Rundbygning hviler, saavel som den sammenslyngede Rundbueste, der baade her og paa hele Skibet pryder Murens Dørdeel, peger i Forbindelse med flere andre Dverestemmelse hen paa, at denne Kirke er samtidigt og nær beslægtet med de smukke Muursteens Kirker i Bredlum og Rifeby. Oprindeligt har Broager Kirke havt tre Indgangsbøer, nemlig som sædvanligt to ligeoverfor hinanden nær ved Skibets vestlige Ende, og desuden saaledes som det ogsaa andetsteds hyppigt forekommer, en særskilt for Præsten paa den sydlige Side af Choret. Disse Indgange, der alle vare rundbuede foroven, ere nu imidlertid samtlige tilmurede; dog sees man endnu tydeligt Sporene af deres oprindelige ydre Omrids udvendig paa Kirken. Endnu lige til 1855 var den gamle sydlige Dør ind til Skibet aaben og i Brug; men da Indgangen til Kirken ved den dengang foretagne Reparation blev forlagt ind igjennem Taarnbygningen, tilmuredes ogsaa denne, og det der foran værende Baabenhuus („Rarnhuus“) nedbrødes. Heller ikke af Kirkens gamle Vinbuer har noget undgaaet enten at blive tilmuret eller at blive udbytt paa den meest formløse Maade. Saavel østlig paa Chorrundingen som nordlig paa Kirkens Skib sees Omridsene af deres oprindelige Stikelse. De vare rundbuede, temmelig smaa og sad høit oppe. Samme Characterer som de anførte oprindelige Led har ogsaa den rundbuede, hele 8 Alen brede Chorbue med dens

*) I samtlige Teglværker omkring Flensborg-Fjord, ialt 57, produceres for c. 7—800,000 Rd. aarlig, nemlig c. 60 Millioner Stk. Muursteen, c. 20 Millioner Stk. Drainsrør, c. 3 Millioner Stk. Tagsteen, foruden Fliser, Formsteen, Gefimssteen m. m. Antallet af Arbeiderne kan anslaaes til over 1200, hvoraf c. 200 ere tykke indvandrede Arbeidere, navnlig fra Lippe-Deilmold. Udførselen flaar især til Kjøbenhavn, Sverrig, Norge, Østersøen og Bestindien.

**) Deres Rangbe udgør 11 til 12 Tommer, deres Tykkelse omtrent 4 Tommer.

rundskavagtige Kragbaand, og ligeledes de tvende 2 Alen høie, $1\frac{1}{4}$ Alen brede og $1\frac{1}{4}$ Alen dybe Nischer, der i Muurpillerne paa begge Sider af Chorbuen aabne sig ud imod Skibet. Ifte mindre gælder det Samme om Rundbygningens Faldtuppel-hvælving.

Nedens det hidtil Betragtede maa henføres til Rundbuestilens senere Tid — maaskee Slutningen af 12te, men dog vel snarere Begyndelsen af 13de Aarhundrede, — saa tilhøre derimod de tvende Korsstøie saavel som det Choret's Nordside tilbyggede Sacrifii Slutningen af Middelalderen. Noget ældre er sandsynligviis Chorfirkantens Krydshvælving med sine gotisk profilerede Ribber. Derimod tilhører Indbhøvlingen af Skibet, der har den betydelige Brede af 14 (danske) Alen, en Tid, der i alt Fald ikke er ældre end Korsstøienes Tilbygning, hvilket fremgaar deraf, at det østligste Hvælvingssag for deres Skjold er gjort betydeligt længere end de øvrige. Alle Ribberne i Skibets Hvælvinger have kun et simpelt retvinklet Profil. I hint større Sag har Hvælvingen 7 Ribber; de øvrige Hvælvinger have hver kun 4 saadanne.

Til Bestanden af Skibet slutter sig en mægtig Taarnbygning, hvis ydre Udstrækning i Kirkens Længderetning udgjør lidt over 13 Alen, og hvis Brede beslæber sig til $23\frac{1}{4}$ Alen, saaledes at den mod hver Side springer $8\frac{1}{4}$ Alen frem foran Kirkens tilskodende Parti. Først i en betydelig Høide affattes mod Nord og Syd paa denne tvære Forbygning de tvende smaa særskilte Taarne, over hvis lave Gavle de ottekantede, spaantakte Spir stige høit iveiret, synlige i flere Miles Afstand ud over Havet, hvorefter de ogsaa ere af ikke ringe Betydning som Sømærke. Da disse tvende Spir skulle ligge nøiagtigt i samme Meridian, maa altsaa ogsaa den egentlige Kirkebygning være nøiagtigt „orienteret“ (i øst-vestlig Retning). Taarnenes Gavlforjiringer have en meget seent Character, og hvad den brede Underbygning angaar, da bærer den baade i det Ydre og Indre mange Spor af de i ældre og nyere Tid foretagne Istandsættelser, hvorom kristlige Efterretninger høves opbevarede. Kirkens 3 Klokker, som nu ere andragte i et særskilt Tømmehuus paa Kirkegaarden, skulle tidligere have havt deres Plads i Taarnbygningen, men nedtoges deraf 1650, da denne viske sig brøstfældig. 1721 omtales en betydelig Istandsættelse herved og 1773 er Bygningens Sydside bleven restaureret, som det fremgaar af det herved nævnte Aarsstal og mange Jernantere deromkring. Langt mere omfattende har dog den Istandsættelse været, som hele Taarnbygningens Bestielse, saavel isølge kristlige Efterretninger som isølge det paapeftede Aarsstal, udbergif 1804. Nebens Taarnet forresten ligesom hele den øvrige Kirke er opført af røde Muursteen, er Beffacaden derimod fuldstændig beklædt med raat tilhuggede Granitkvadre, hvilke fastholdes ved Hjælp af en stor Mængde Jernantere, og denne Granitbeklædning er ganske vist ikke ældre end det nævnte Aar*). Endelig er Taarnbygningens nederste Stokværk i Aaret 1855 blevet underkastet nogle Forandringer, som; betragtede fra et archæologisk Standpunkt, meget maa beklages. Indtil da var Taarnet udvendig fra utilgjængeligt, imedens derimod dets nederste overhvælvede Stokværk ved vide Aabninger stod i Forbindelse med Kirkeskibets Indre, saaledes at Stolestaderne endog fortsattes ind i denne lave Forbygning. Men da, som ovenfor anført, ved den Keilighed Kirkeskibets gamle sydlige Indgangsdør tilmuredes, brød man igjennem Taarnets tykke sydlige Muur en Indgang til dets nævnte nederste Parti, og forjirede den udvendig med en lidet heldig Efterligning af en antik Portaldecoration. Det aflange hvælvede Parti under Taarnet blev nu indrettet til en Forhuus for Kirken, og de gamle store Forbindelsesaabninger imellem begge tilmuredes derfor, saaledes at kun en Døraabning udvaredes midtfor Skibet. De oprindelige Forhold ved Forbindelsen imellem disse to Partier ere ved disse Forandringer blevne noget uklare. Men i og for sig er Taarnets nederste Stokværk endnu et ret smukt og interessant Parti. Ved tvende retvinklede og rundbuede Gjorder er det addeelt i tre Hvælvingssag. I det mellemste af disse er Hvælvingen paa nogle ubetydelige Nester nær ødelagt; i det nordlige og sydlige Sag sidde de derimod bevarede i deres oprindelige Tilstand. Vi have her ribbeløse Krydshvælvinger, hvis Kanter eller Somme foroven ganske tabe sig („Speilhvælvinger“). Characteren af de konsolagtige Fremtrænginger, der bære deres Skjoldbuer, stemmer nøiagtigt med Stilen i den egentlige Kirkebygning's oprindelige Enkeltheder og for-

*) Behandlingen af Stenene og den hele Opførelsesmaade stemmer ganske med, hvad vi foresknde i Granitbygninger fra den nyere Tid, saaledes f. Ex. med den 1772-1802 opførte Kirke i Drenselv (see ovenfor S. 210), der 1779 opbyggede Klokketaarn i Kulstov i Angel o. s. v.

viiser os om, at denne brede Taarnbygning, i alt Fald i sine lavere Partier, er i det Mindste nogenlunde samtidig med Kirken selv. Ovenover Hvalvingerne findes indvendig i Taarnbygningen, i en Afstand indbyrdes af noget over en halv Snees Alen, 3 forskellige Afstær i Murene, hvorved disse efterhaanden gjøres tyndere og tyndere. Paa disse Afstær saavel som paa Overdelen af flere imellem den østre og vestre Muur indpændte Buer hvile de høiere Stovværts Bjælkelofter.

Med Hensyn til Broager Kirkes tvende Taarne har man i Omegnen flere forskjellige Sagn. Medens et af disse tilskrives to paa en nærliggende Herregaard boende Søstre deres Opsørelse, er et andet derimod næsten en ordret Hjertagelse af det gamle Sagn, der knytter sig til de tvende Kirketaarne i Fjenneslevlille i Sjælland, da det beretter, at de ere opførte i Anledning af et Par Tvillingbrødrers Fødsel til Underretning for den fraværende Fader, naar han ved Tilbagekomsten nærmede sig Hjemmet. Udtrykkelig omtalt findes Kirken i Broager førsteagang 1209, da dens Tiender lagdes til Ny-Kloster. Patronatsretten over den gik 1385 ved et Bytte over til Biskop Johannes Skondelev. Det antages, at denne Kirke har været indviet til St. Jørgen (Georg). Det anseelige Træbillede af denne Helgen tilhæft, som fordmum fandtes her i Kirken, er endnu bevaret oppe over Taarnhvalvingen. Det er udført i omtrent naturlig Størrelse og skriver sig fra Slutningen af Midtsealderen. Hesten er i meget høi Grad beskadiget og defect, medens Ridderen, hvis rige Paar har været stærkt forgyldt, endnu er i en ret god Stand. Kirkens Indre er lyst og venligt. Ved Alteret er endnu det gamle Steenbord bevaret, ligesom ogsaa et Røgelsekar fra den katolske Tid. Altertavlen med et Maleri af Kvinderne ved Korset, samt et mindre med Redtagelsen af Korset synes at tilhøre Begyndelsen af 18de Aarhundrede og er uden Interesse. Den gamle Døbefont er hugget af Granit, meget plum, og marmoreret malet med Blåfarve. Træstolsen er anbragt inde under den vide Chorue, ved den sydlige Side. Dens sex Sideskæbter ere smykkede med Relieffer af Syndesaldets og Forløsningens Historie. Den maa hidrøre fra Tiden ved omtrent 1600. Kirken er forsynet med mange Pulpiturer. Allerede 1592 erholdt den et Orgel; det nuværende er anbragt i den vestre Ende.

I Broager Sogn har ligget 3de glücksborgske Hertuger tilhørende Gaarde, nemlig: Krammart, oprindelig Præstegaard, erhvervet 1631 af Hertug Philip mod Beberlag i Rikebyen for de samme tilliggende 7 Mark Guld, parcelleret 1785, Skelgaard eller Freileben, oprettet 1601 af Hertug Johan den Yngre, parcelleret 1785, Stovsøgaard eller Riehof oprettet af Hertug Philip af 6 i Krigstiden 1659—59 overlagte Sol, parcelleret 1785. Flere Borgpladse fra en endnu ældre Tid end disse Gaarde findes i Sognet saaledes ved Smøl (Smølvold), ved Gaarden Overstov, nord for Broager, ved Skjelle og ved Gammelgab.

Dvhbøl Sogn omgives af Bemmingbund, Alsund, Sottrup og Nybøl Sogne. Kirken $\frac{1}{2}$ M. v. for Sønderborg. Areal, 2606 Tdr. Land, er høitliggende (Dvhbølbjerg 229 Fod), leerholdige Jorder; smaa Skovlobber flere Steder. Chausseer fra Sønderborg til Flensborg og Aabenraa passere Sognet.

I Sognet: Øyerne Dvhbøl med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer (veest i Øster-Dvhbøl og Vester-Dvhbøl) og Kagbøl med Kro; mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere: Dvhbølbjerg, Dvhbøllund, Dvhbøl Vindmølle, Surlykke, Batterup, Ravnstokkel, Liden, Tvingen, Sandbjerg Vindmølle, Pøthuse, Randerogaard, Stavgård, Stengård, Lille-mølle. Ialt i Sognet 1 Præstegaard, 35 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 4 $\frac{1}{2}$ G. 1 $\frac{1}{4}$ G., 38 H. med Jord og 34 H. uden Jord.

Indvaanere: 915 (hvoraf 697 under Grevstabet Reventlow). Jordbrug er Hovederhvervet. I Sognet tvende Brændebeviinsbrænderier.

Af Dvhbøl Sogn høre 40 Gaarde og 53 Huse under Grevstabet Reventlow.

Præsten præsenteres af Besidderen af Grevstabet Reventlow og vælges af Menigheden. Præsteskaldets Indtægter anslaaes til 1800 Rd. aartlig.

Kirken skal være bygget i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede, den er lille, i Aaret 1857 er der tilbygget et trappegavlet Taarn; Orgel; Begravelseskapel for den Neventlowke Familie.

Paa Dybbølbjerg er nu opført en Række af Standsse for at sikke det i Krigstidsalder vigtige Punct. Allerede i 1848 blev ligeoverfor Sønderborg opført to Broveeder.

Dybbølbjerg var Skuepladsen for flere for de danske Vaaben hæderlige Fægtninger i Krigen 1848—50, navnlig d. 28de Mai 1848, d. 5te Juni s. A. og d. 13de April 1849, dengang de danske Feltbatteriers Indfjæring paa Øiden imponerede og forblændede Fienden i den Grad, at han, efterat have tabt 2 Kanoner, indbildte sig selv og Andre, at have seirende bestormet nogle Standsse og erobret biskes Styk. 3 Eppfland ere Hædersmedailler prægede og aarlige Fester afholdte i Anledning af „die Bestürmung der Düppeler Schanzen“ endskiønt disse slet ikke eksisterede i 1849, og endskiønt ikke et eneste Stykke Styk tabtes af de Danske“. (Baggelen, „Den danske Stat i Aaret 1860“, Speciel Beskrivelse, S. 192.)

Den interimistiske Bro der i 1848 blev lagt over Alsund er siden d. 21de September 1856 afløst af „Kong Frederik den Syvendes Bro over Alsund“, der er bygget paa Pontonner.

Paa Dybbølbjerg ligger den store Degger- eller Barsteen. (Om denne see Provinzialberichte 1830. 2. S. 255 fig.)

Ullerup Sogn omgibet af Alsund samt af Sognene Sottrup, Nybøl, Adbøl, Feldsted og Barmæs. Kirken ligger $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Sønderborg. Areal 5886 Tdr. Land afvejlende fladt og bakket (Bøgebjerg ved Sognehyen), gode Leerjorder; Skove i Sognets vestlige Deel, deriblandt Domainedoven Avnbølsned (82 Tdr. Land). Borup Bæk stiller Sognet fra Barmæs Sogn, Adbølsbæk paa en Strefning fra Sottrup Sogn. Sønderborg-Aabenraa Landevei passerer Sognets sydlige Deel.

3 Sognet: Øerne Ullerup ved Aabenraa-Veien, med Kirke, Præstegaard (noget nord for Øyen), Diaconatbygning, Skole og 2 Kroer, Avnbøl med Skole, Blans med Skole og 2 Kroer. Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Gaarde ere: Avnbølsmark, Avnbølgaard (Stamparcel af det adelige Gods Avnbølgaard, 283 Tdr. Land, Statteværdi 45,280 Rd.), Ballegaard (Stamparcel af det adelige Gods Ballegaard, 120 Tdr. Land), Balle Mølle, Bøggflov, (Parceller af Hovedgaarden, selve Stamparcellens Bygning i Adbøl Sogn), Blansgaard, Bøgebjerg, Brobøl, Græshøj, Junkershof, Lundsgaard, Philipsborg, Store- Stabel, Lille- Stabel, Trunbro Kro, Snoghøj Færgegaard (hvorfra Dverfart til Hardsenhøj paa Als), Blans-Østermark. Ialt i Sognet 2 Præstegaarde, 2 Gaarde større end en Heelgaard, 38 Heelgaarde, 25 $\frac{1}{2}$ G., 108 H. med Jord og 43 H. uden Jord.

Indraanere: 1765 (hvoraf 489 under Ballegaard Gods, 170 under Bøggflov Gods). Jordbrug er Hovederhvervet.

Til Sognet høre 22 G. og 77 H. af Ballegaard Gods samt nogle Gaarde og Huse af Bøggflov Gods.

For Ullerup Sogn er ansat 2 Præster, Sognepræsten og Diaconus. Vegge Embeder besættes umiddelbart af Kongen, deres Indtægter anslaaes til 2200 Rd. og 750 Rd. aarlig.

Kirken, der har været indviet til St. Laurentius, er i sine oprindelige Dele opført af raa Kampsteen, men hviler dog paa en Fod af huggen Granit. Den har tidligere havt et Taarn; men dette er i forrige Aarhundrede blevet nedbrudt. Ligeledes har den fra først været bygget med en rund Ghorstning imod Vst, men ogsaa denne er falden bort, idet Choret's firkantede Affatt — sandsynligvis i Slutningen

af Middelalderen — er blevet forlænget i den dobbelte Udstrækning til denne Side. Endel af Soffelstenene, der ligge under denne af Muursteen opførte Forlængelse, vidne endnu ved deres buede ydre Omrids om de oprindelige Forhold. Medens Skibet selv har Bjæsteloft, har ikke blot Choret Hvalvinger (2 Sag), men saadanne findes ogsaa i den store Fløisbygning, der, som det synes, ligeledes med Slutningen af Middelalderen er søiet til Kirkefløisets søndre Side. Denne Tilbygning, hvis Materiale er Muursteen, er nu adskilt til tvende Lokaler, hvoraf det ene danner en Korstue foran Indgangen til Kirken, hvorimod det andet bruges til Afholdelsen af Møder. Oprindeligt har den egentlige Kirkebygning haft smaa rundbuede Vinduer, ligesom Chorbuen ogsaa endnu har bevaret sin runde Form. Omridsene af de gamle Vinduer sees flere Steder, hvor de sidste ere tilmurede. Derimod ere de nuværende Vinduer store og spidbuede. Det kan ikke nægtes, at Bygningen ved de mange Forandringer, som her ere foregaaede i ældre og nyere Tid, for største Delen har tabt sin oprindelige Character; men paa den anden Side maa det heller ikke oversees, at dens Indre navnlig ved den sidste store Reparation 1858 er blevet sat i en i det Hele taget meget god, smuk og til de forhaandenværende Forhold hensigtsmæssig Stand. Navnlig fortjener det at fremhæves, at Skibets Bjæsteloft, Orgel og andet Træværk da er blevet malet med megen Smag og Skonomsømhed. Bønderligere vil det derimod lade sig forsvare, at Kirkens gamle Steenfont i nyere Tid er blevet solgt bort fra Kirken og bleven erhvættet med et malet og forgyldt Trætar. Prædikestolen er anbragt ved Chorbuens nordre Side, vistnok for Fløisbygningens Styrb, hvilken tidligere har været i mere umiddelbar Forbindelse med Kirkens Indre. Den bærer Årstallet 1578 og er eiendommelig ved sin Udmytning, idet den paa Sidesældterne iskebeffor de sædvanlige udslaarne Viller af den hellige Pistorie viser os ser smaa Medaljoner med stærkt opstående og paa en Characteristisk Maade udførte Portraiter af Riddere og andre Mænd, som maatte i Forering have besejlet denne Prædikestol. Alteret har endnu det gamle Steendbord; derimod er Altertavlen, hvis Hovedfremstilling viser os Kvindernes ved Korset, men hvorpaa der endnu ses flere andre mindre Malerier af Herrens Livsels Historie og Forherligelse, først opsat 1707. I Slutningen af den katolske Tid var her i Kirken endnu et særskilt Alter for St. Anna, hvilket blev stiftet 1506. Et Orgel fik Kirken 1638; dette blev 1766 afløst af et nyt, og dette sidste atter 1837 af et tredie. Paa Kirkegaarden staaer et Klokkerhus af Træ, hvori findes to Klokker. Den ene af disse er støbt 1728; den anden har derimod en særdeles mærkelig Pistorie, hvoraf Begyndelsen er opbevaret i dens Indskrift, hvis Hovedstykke lyder saaledes: „Anno 1629 alle id hadde gehangen 122 Ibar, tho der ehre gotties gegeben minen slange, vho bin id den 4 feb. dorich vorwahrlosung der solbaten m. ihur thoretens; de van der lidt hebben mi wedderune laten getten dorich m. peter melchiorfen anno 1632.“ Kun i 2 Aar Iod den omstøbte Klokke for Sognekfolkene i Litz, der som bekendt gif under sammen med største Delen af Nordstrand ved Oversømmelsen 1634. Sagnet fortæller om, hvorledes denne Klokke derefter blev funden ved Stranden af en fattig Kone og om hendes Findelse; men en paalidelig og omstændelig Beretning er endnu bevaret i Ullerup Kirkes Regnskabsbog, om hvorledes denne Klokke 1640 blev kjøbt af dette Sogn for 800 Rt. og afhentet i Husum paa en stor Vogn med 8 Peste for m. m.

Sognets og Kirkebyens Navn skreves tidligere „Oldorp“, „Ugelthorp.“ Ved Ullerup leveredes Langfredag d. 6te April 1849 en Erænting, idet de danske Forsposttropper angrebes af en overlegen fiendtlig Styrke, som blev kastet tilbage.

J. Blans, tidligere „Blaanæs“, var Maleren Profesfor Edersberg født 1783. 1315 foretkommer blandt Forloverne for Hertug Erik af Sønder-Jylland ved det Forlig, han sluttede i Nyborg med Kong Erik Menved, „Herr Erik Blaanes“ og „Petrus Riclesøn de Blaanes.“

Vonstgaard ved Øyen Vonstøl, var forhen beskæftet. Den tilhørte i det 16de og 17de Aarhundrede Familien Hoed (Diderik 1593 og 1608, Moris 1622, † 1644, Diderik til 1653, Wulf 1662, Hans til 1694), derpaa Storamtstet Grev Frederik Ahlefeld; da dennes Datter Sophie Amalie blev gift med Hertug Frederik Vilhelm af Augustenborg, kom den som Brudeudstyr til den hertugelige augustenburgske Familie, og tilsligemed dennes øvrige Besiddelser 1852 under Kronen.

Ballegaard tilhørte i sidste Halvdeel af det 15de Aarhundrede Familien Holl, af hvilken Dellek Holl 1590 solgte Godset til Hertug Hans den Yngre. Ved Delingen efter hans Død 1622 mellem hans Søner kom det til Nordborg, og blev 1669 solgt til Grev Ahlefeld til Søgaard. Fra 1725 tilhørte det Familien Paulsen

(da D. Atl. udtom 1781 Cancelliraad Penning Paulsen, der 1771 opførte det store Baaningshuus, hvilket faaer endnu); derpaa kom det til Grev Conrad Reventlow til Sandbjerg, som 1798 parcellerede Godset, og hvis Efterkommere, Greverne af Reventlow siden den Tid have eiet Dallegaard. Ogsaa Bøggflov en, oprindelig en Landsby, som Hertug Hans den Yngre 1601 bortbyttede til Gregorius v. Ahlesfeld til Graasten, der nedlagde den og oprettede en Avlsgaard. Efter Carl v. Ahlesfelds Død købte Oberinspector Paulsen Bøggflov i Aaret 1725. Den tilsalbt derefter hans Datter Ida, efter hvem hendes Søn Justitsraad Koch til Storbjergaard arvede Gaarden 1748. Efter ham blev Sønnen Cancelliraad Koch Eier og efter ham igjen hans Svoger Penning Paulsen til Dallegaard. Efter Sidnevntes Død blev Gaarden solgt til Grev E. Reventlow, opført som adeligt Gods og udparcelleret i Aaret 1784. Godset har senere vedblevet at være forenet med Grevskabet Reventlow. Dallegaard har et Areal af 1078 Tdr. Land, Taxationsværdi 169,220 Rbd., 1 Gaard større end en Heelgaard, 13 Heelgaarde, 9 1/2 G., 10 Raab; 41 S. med og 41 S. uden Jord, beliggende i Ullerup og Sottrup Sogne. Bøggflov har et Areal af 1762 Tdr. Land, Taxationsværdi 263 880 Rbd., 1 Gaard større end en Heelgaard, 20 1/2 G., 25 Raab og Parcelstæber, 7 S. med og 12 S. uden Jord, beliggende i Nybøl og Barmæs Sogne.

Førhenværende Herregaarde ere: **Blansgaard** (Baaningshuset kaldtes Schönleben), lyb for Byen Blans, som i lang Tid tilhørte den adelige Familie Magnussen (Magnus Jepsen 1483, hans Søn Jeppe Magnussen 1530, Paul Magnussen 1543, † 1596, Otto, † 1600, Jacob, † 1620, Henrik, Paul), derpaa Johan Herits († 1667), Johan v. d. Wisch, hvis Søn Christian Albrecht 1717 solgte Godset til Hertug Philip Ernst af Glücksborg, blev kongeligt efter den glücksborgske Linies Uddøen 1779, parcelleret 1796, incorporeret Sønderborg Amt 1811, mistede sin egen Jurisdiction 30te Mars 1835; **Lundsgaard**, tæt ved Sottrup Kirke, oprettet af Hertug Hans den Yngre 1593 isæbeffor Avnbøllund (i Sottrup Sogn), nedbrudt 1633 med Udtagelse af Ladegaarden, blev kongelig 1779, parcelleret 1791; og **Philipsborg**, et af Hertug Philip af Glücksborg 1635 af 2 Gaarde ved Ravn Kalund, 1 Gaard Rosmoes og 1/2 Gaard i Avnbøl oprettet Slot med Kirke isæbeffor Lundsgaard, hvorfra Materialierne benyttedes hertil, men da det henfod ubeboet, forfalt det og blev ligeledes nedbrudt, hvorpaa Godset 1779 blev kongeligt og 1785 nedlagt.

Aldeles forbundne ere følgende gamle Gaarde her i Sognet: **Fravesgaard** i Blans, som tilhørte Domkirken i Slesvig; **Baldemarskøft** paa Blans Mark, 1486 beboet af Baldemar v. d. Ferberge og nedbrudt i det 16de Aarhundrede; **Jægtovgaard** i Avnbøl, der tilhørte Familien v. Dualen og 1500 blev solgt til Hertug Hans den Yngre, som strax bortbyttede den til Diderik Voed til Avnbøllgaard; og **Wratborg**, hvis sidste Besidder var Hans Blome, som Ammanden Paul Uff til Avnbøllund lod flyde 1591. De 3 sidnevnte findes dog i Ravne for enkelte Steder.

D. W. Müller: „Historische Nachricht von der auf Sundewitt belegenen Gemeine Ulderup“ i Schlesw.-holst.-Anzeig. 1759 S. 506—11.

Nybøl Sogn omgivet af Broager, Dybbøl, Sottrup, Ullerup og Avnbøl Sogne samt Nybøl-Nor. Kirken omtrent 1 M. v. n. v. for Sønderborg. Areal, 2388 Tdr. Land, bestaaer for største Delen af sandmulbede Jorber; Sagnet er riigt paa Skov, blandt disse Domainestoben Bøffelkobbøl (24 1/2 Td. Land). Sønderborg-Flensborg Chaussée passerer Sagnet.

3 Sogner: **Bjerne Nybøl** med Kirke, Præstegaard, Skole, Ting- og Kettersted, Kro, 5 Teglgaaarde, Vandmølle og Vindmølle, **Stenderup** med Skole og 2 Kroer, **Bøgegaard**. Sagnet har ialt 1 Præstegaard, 29 Heelgaarde, 6 Halvgaarde, 45 S. med Jord og 12 S. uden Jord.

Indbaanere: 677. Jordbrug er Hovederhvervet, ved Siden deraf er Teglblænderiet af Betydning.

Præstetallet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1920 Rbd. aarlig.

Kirken, der ligger næved den, endnu i forrige Aarhundrede freensatte, firkantede Plads, hvorpaa Herredstinget fordm holdtes, er for den væsentligste Deel — i Choret er der nemlig ogsaa brugt Muursteen — opført af raa Kampsteen, og dækket med røde Tagsten. Da den mangler Taarn og i sig selv kun er en lav Bygning, har den et temmeligt uanseeligt Ydre. I dens Indre er intet Parti af den forsynet med Hvelvinger. Men mærkeligt og heritillands vistnok enskæbende er dens Grundrids, idet Kirkestibets Bestende slutter med en halvrund Udbygning. Omvendt har verimod Choret, hvis Anordning forøvrigt ganske følger den sædvanlige Regel, kun en flad Slutningsmuur imod Vst. Inde i Kirken slutter den nævnte Halvbrunding sig som en umiddelbar Forsættelse til det godt 13½ (danske) Alen brede Stib. Udvendig viser der sig dog en stærkere Adskillelse imellem begge, da Stibets Muur her paa hver Side springer 4—5 Tommer frem foran Rundbygningens; i denne sidste er Murens Tykkelse nemlig et Par Tommer mindre end 2 Alen, medens den i det retvinklede Parti udgjør omtrent ligesaa meget derover. Da alt Muurværk, fornemmelig her i Kirkens vestre Ende, fortiden er dækket af et tykt Kalklag, som skjuler ethvert smøkket Spor, der ellers muligt kunde være forhaanden af mere eienbømmelige architectoniske Former, ligesom det hindrer i at see de nærmere Forhold ved Forbindelsen af de tvende Bygningsaffnit, er Sammenhængen imellem disse ikke ganske tydelig. Saameget lader sig dog vistnok med Sikkerhed sige, at Halvbrundingen ikke kan være at betragte som en vestlig Afslut. Foruden andre vægtige Grunde tale allerede dens Bredeforhold bestemt herimod. Betragte vi verimod Kirkestibet noget højere, vil det ikke undgaa Opmærksomheden, at detses usædvanligt store Brede bliver endnu mere paafaldende paa Grund af Bygningens Lavhed og Kortbed. Længden af Stibets tvende retlinede Sidemure udgjør saaledes ikke engang det Dobbelte af deres indbyrdes Afstand*). Men da nu denne Kirkestibets betydelige Brede netop svarer til Rundbygningens egen Brede og Tværlinie, maa den formodning ligge nær, at vi i Halvbrundingen have en Rest af en ældre Bygning for os, der er bleven bibeholdt og gjort til Udgangspunct ved Opførelsen af den forhaandenværende Kirke. Forholdsvis er Rundbygningens indre Tværmaal for stort og omvendt dens Muurtykkelse for ringe, til at vi kunde tænke paa, at her var en Levning af et saadant sætningssagtigt rundt Kirketaarn, som vi endnu foreskænde i Dveris, Rosel og Syderkabel. Den rimeligste Forklaring synes det derfor at maatte blive, at vi i Halvbrundingen have en Levning af et rundt Capel eller af en ganske lille Rundkirke. Muligvis kunde det gamle Thingstedes Nærhed, maaffet endogsaa Sognets Navn og dets ringe Udstrækning indeholde Bin med Hensyn til den nuværende Kirkes Forhold til en tidligere forhaandenværende mindre Bygning.

Som Rundbygningen nu staaer, udgjør Høiden af dens Muur knap 8 Alen. Midtfor imod Vest er Kirkens Indgangsdør bleven anbragt ved en for saa nær siden foretagen Restauration. Den Esterligning af en antik Portaldecoration, som herved er bleven foranlediget udvendig paa Runddelen, harmonerer ligesaa lidt med den gamle Bygning selv som med de store spidsbuede Binduer, hvilke man ved samme Tid aabnede igjennem den herværende krumme Muur. For den nævnte Iftandsættelse traadte man ind i Kirken igjennem Stibets gamle Dør paa Nordfiden næved den vestre Ende. Foran denne Indgang var da et Vaabenhuus; men da Døren blev tilmuret, blev ogsaa dette nedbrudt. Udenfor Rundbygningen ere Kirkens meget stærkt udvidede Binduer foroven rundbuede. Af et Bindue i den oprindelige form ere Omridsene bevarede paa Kirkens Nordside. Skjøndt det er uligge mindre end Bygningens nuværende Binduer, er det dog forholdsvis temmelig stort. Dets Bue er ligesom Chorbuen, — hvis Piller mangle Gesimser, — rund men lidt Characteristisk. Paa det Ydre af Choret's flade Slutningsmuur have vi umistkendelige Spor af Middelaiberens senere Tid. Den herværende Blindingsdecoration, det tilmurede, foroven med en flad (segmental) Bue sluttede Bindue or Gavlcamerne bære alle Gotthens Mærke. — Kirkens Døbefont er raat bugget a. Granit, uden Frydbelser; dens Fod har Lærningform. Den har sin Plads sydlig i Chorbuen næved Prædikstolen, der er udskæret af Egetræ, fra Tiden ved omtrent 1600. Reliefferne, hvormed den er smykket, fremstille Begivenheder af Frelserens Historie. Alteret er endnu det gamle Steenbord; dets Table fremstiller et større Billede med Herrens Aabenbarelse for Maria Magdalena ester Opstandelsen, og foroven et mindre med Himmelfarten. Paa et Pulpitur i Kirkens Bestende (Runddelen) findes et Orgel. Kirkens 2 Klokker hænge i et Træstaur eller Klokketuus paa Kirkegaarden.

*) Den retvinklede Deel af Stibet er 21¼ Al. lang. Høle Kirkens indre Længde udgjør: 46¼ Al. Et Grundrids af Kirken er meddeelt paa Platen over Tabernakel Kirke.

Sottrup Sogn omgivet af Alsund samt Ullerup, Nbhøl og Dyhbøl Sogne. Kirken l. M. v. n. v. for Sønderborg. Areal, 3695 Tdr. Land, er for største Delen leermuldet Jord. Flere Skovstrækninger ud mod Alsund. Snogbæl løber gennem Sognet ud i Sundet. Landeveien fra Sønderborg til Abenraa passerer Sognets sydlige Deel.

3 Sagnet: Byerne Sottrup (Vester- og Øster-, fornemmelig hørende til Grevskabet Reventlow), med Kirken, 2 Skoler, Diaconatbolig, 4 Kroer, et Brænderi, et Teglværk, Snogbæl (Vester- og Øster-) med Præstegaard, Fattig- og Arbejdshuus og Skole. Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere: Raahauge, Dal, Sandbjerg Gaard, en Parcel, Sandbjerg Alsgaard, Sandbjerg Vandmølle, Bjerggaard, Nørremølle Dampbrænderi. Ialt i Sagnet 2 Præstegaarde, 2 Gaarde større end en Heelgaard, 37 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 14 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 52 H. med Jord og 39 H. uden Jord.

Indvaanere: 1199 (hvoraf 673 under Grevskabet Reventlow). Landbrug er Hovederhvervet. 3 Sagnet findes et Teglværk.

Af Sognets Gaarde og Huse høre under Grevskabet Reventlow 2 Gaarde større end en Heelgaard, 19 Heelgaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 8 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 24 H. med Jord og 29 H. uden Jord.

For Sottrup Sogn er ansat 2 Præster, Sognepræsten og Diaconus; begge disse Kalb befættes umiddelbart af Kongen; deres Indtægter aflaaes resp. til 2000 Rd. og 800 Rd. aarlig.

Den med sit høie Taarn og Spiir vidt omkring synlige Kirke ligger smukt imellem Træer tæt ved Landeveien fra Abenraa til Sønderborg. Dovedmaterialet i dens oprindelige Partier er utilhugne Kampsteen; dog findes der her ogsaa hugne Sten, ikke blot i den fremtrædende og paa Overkanten profilerede Sokkel, men ogsaa i et Par Rækker ovenover denne og paa Hjørnerne endnu i en større Pølse. Choret er henimod Slutningen af Middelalderen blevet forlænget imod Øst med Benyttelse af brandte Sten. Dets nuværende flade Slutningsmuur er derfor udbendig prydet med en gothisk Blindingsdecoration, ligesom der ogsaa paa begge Partiers Nordside sees Sporene af et tilmuret bredt Bindue, der foroven er sluttet med en flad Bue. De oprindelige Binduer i Kirkens ældste Afsnit ere derimod smaa og af den almindelige rundbuede Form. Paa Skibets Nordside sees et Par saabanne, der dog ere tilmurede. Hvorimod de Binduer, der endnu føre Lys ind i Kirken, i en senere Tid ere forandrede og ubsidebe. Man træder ind i Kirken igjennem den gamle Indgang paa Skibets sydlige Side. Den herværende gamle svære Egetræs Dør er mærkelig ved sit mægtige Jernbeslag og overordentlig solide Luffelse, som om den var beregnet paa at skulle kunne modstaae et fjendeligt Anfald. Baabenhuset herudenhjør er 1862 ombygget af gule Muursteen i en smul gothisk Stiil. Taarnet, som ogsaa i en senere Tid er blevet opført foran Bestendens bærer mange kjendelige Spor af de Ulykker, der til forskjellige Tider ere trufne det og dets meget høie Spiir. En Tavle, som hænger inde i Choret beretter, at det 1625 paa Søndagen „Deuli“ (i: 3die Søndag i Fasten) blev nedkastet af en Storm fra Sydvest, just som Gudstjenesten var endt, og at ved den Leilighed 7 Jag af Kirkens Tagværk blev ødelagt. Endnu samme Aar blev det 53 Aen høie Spiir igjen opført. Senere den i samme Aarhundrede befandtes Taarnet selv saa brokfaeldigt, at man 1666 maatte nedtage Kirkens to Klokker af det og anbringe dem i et Sommerhus paa Kirkegaarden. De meget svære Muurpiller, hvormed det er blevet stættet paa Syd- og Vest siden, synes isølge de her anbragte Aarsaal at være opførte 1686. Men det næste Aar, d. 7de August 1687, ramte en ny Ulykke Taarnet, der blev truffet og stærkt beskadiget af Lynild. Mindet om Istandsættelsen derefter er bevaret ved Aarsaalene 1690, hvis flere Jernstæffe ere anbragte midt imellem det fornævnte Aarsaal og Taarnets øverste, ganske nye og smukke Muurafsnit, der er betegnet med 1682.

I Midtsommeren 1860 blev Taarnet atter ramt af Lynilden, hvorved det høie Spiir brændte. Den beskadigede Muur er nu bleven istandsat og gjort 7

Alen høiere end tibliger; Klokkerne have efter næsten 200 Aars Forløb atter faaet Plads i Taarnet. og Spiret er igjen opført til den samme Høide af 80 Alen, som det ogsaa tibliger udgjorde i Forening med Taarnet. (Saameget som dette sidste Muurværk blev forhøiet, saameget kunde selvstændig Spirets Tømmerværk nu gøres lavere). Kirken har en smul gammel Døbefont af Granit, hvis Rumme er prydet med veludsørte Forjtringer af Løvværk. Denne Font er imidlertid ved en Iftandfættelse af Kirken 1843 bleven laseret og ligger nu henflængt i en Krog i Kirkens Vestsæde. I dens Sted har man anskaffet et Døbefat af brændt Lær, udført paa Kennberg og forsynet med hvid Perlemaling og Forgyltning. Alteret er opsat 1703; saavel dets Malerier, der fremstille Nadderer, Dykandelsen og Himmelfarten, som detses Indfatning ere holdte i en meget vruftig Stil. Prædike-stolens udfaarne Relieffer og dens frisksaaene Figurer paa Hjørnerne have i det Hele samme Character. Kirken har i den seneste Tid faaet en nyt Orgel. I Chor-buen hænger et lille Marmorcrucifix, der ifølge den nudenunder paa Tørbjælken anbragte Indskrift 1696 er skienet til Kirken af Præsten Laurentius Ottonis Kiese. Paa Kirkegaarden findes en smul Mindesteen, der af Sognets Beboere er sat over 27 danske Krigere (af 3. Ref. Jægercorps, 2. Forstærkn. Bataillon, og 3. Ref. Bataillon), som ere faldne her i Kærheden i Hægtningen 6te April 1849.

Ved Byen Snogbøl laae forhen Gaarden Schnabelund, som Hertug Hans den Yngre 1595 kjøbte af Henning Meinkorf og lod nedbygge 1600; Materialerne blede benyttede ved Dyfrelsen af Rumohrsgaard paa Als. I Sogner laae ogsaa den lille Gaard Arnbøllund, som, efterat den sidste Eier, Amtmanden i Sønderborg, Paul Uff, havde ladet Junter Hans Blome paa Brattborg kope (see Ullerup Sogn) og derfor var gaaet i Landflygtighed, blev indbraget 1592 og nedlagt af Hertug Hans, som ifødetfor samme opførte Lundsgaard i Ullerup Sogn.

I Sognet ligger det i antiquarisk Henseende meget mærkelige Stær Nydam, hvor man i 1865 har fundet Stroget af 2 Skibe og en Mængde Gjenstande fra Jernalderen, efter de sundne Mønter af samme fra det 3die Aarhundrede af vor Tidsregning.

Sandbjerg er Hovedgaarden i Grevskabet Reventlow, det eneste Lehn i Hertugdømmet Slesvig. Godset blev oprettet 1576 af Hertug Hans den Yngre af 4 nedlagte Bøndergaarde, og eiebes derpaa af hans Efterkommere i den ældste Linie, Hertugerne af Sønderborg, indtil Hertug Christian Adolf 1667 for Gjæld maatte overlade sine Besiddelser til Kong Frederik III. Christian V. folgte 1673 Godset til Amtmand Conrad Reventlow til Clausholm, Kals m. N. (den senere beskjendte Storamtler), og oprettede det d. 3die Decbr. 1681 til et dansk Lehnsgrevskab (d. 3die Octbr. 1685 fik det alle de danske Grevskaber tilskaaede Privilegier, med 2 1/2 % Plove fri af dets 5 1/2 %, ifødetfor de 300 Tdr. Pft. som Grevskaberne i Kongeriget havde fri), hvilket efter Grev Conrad Reventlows Død 1708 er gaaet i Arv til hans mandlige Efterkommere: hans Søn Grev Christian Ditlev Reventlow, Kong Frederik IV.'s Svoger (+ 1738), dennes Søn Grev Conrad Ditlev Reventlow (+ 1750), dennes Søn Grev Christian Ditlev Reventlow (+ 1759), Sidknevntes Farbroder af samme Navn (+ 1775), dennes Søn Grev Conrad Georg Reventlow (+ 1815), dennes Broder, den ædle af den danske Bondestand høitfortjente Statsminister Grev Christian Ditlev Frederik Reventlow (+ 1827), dennes Søn Grev Christian Ditlev Reventlow (+ 1851) og endelig hans Søn den nuværende Besidder Kammerherre og Hofjægermester Grev Ferdinand Carl Otto Reventlow, der ogsaa eier Balløgaard og Bøgglov i Ullerup Sogn, tillige er Besidder af det lollandske Grevskab Christianshøde og det spenke Baroni Brætteløbeberg. Gaarden blev parcelleret 1788. Godsets Areal er 3497 Tdr. Land à 260 □ B. med en Exarationsværbi af 527.555 Rd.; dets Folketal var 1ste Febr. 1860: 1370. Til den umiddelbart under Grevskabet Reventlow hørende Auløgaard Sandbjerg, der er bortforpagtet, hører 85 Tdr. Land; det udparcellerede og bortarvesøende Gods er beliggende i Sognene Dybbøl og Sottrup og omfatter 1 første Gaard, 41 Deelgaarde, 8 1/2 G., 12 1/2 G., 4 1/2 G., 48 Huse med Jord og 58 P. uden Jord. Stovaraalet er 204 Tdr. Land, hvoraf Stor- og Lille-Stoven og Sandbjerg 103 Tdr. Land, umiddelbart under Grevskabet. Grev F. Reventlow stillede i November 1857 Bygningen til Disposition for General Bülow, Seterherren ved Fredericia, og her tilbragte Generalen sine sidste Dage.

Den Als,

afskilt fra Slesvigs Fastland ved det smalle men dybe Alsund, ligger mellem $55^{\circ} 05' 15''$ og $54^{\circ} 51' 20''$ n. B. og $2^{\circ} 56' 15''$ og $2^{\circ} 30' v. L.$ Dens største Længde fra Tontoft-Nakke til Regenæs Fyr er 4 M., og dens største Brede fra Sønderborg til Mommark Færgegaard $2\frac{1}{4}$ M. Fladeindholdet er $5\frac{7}{10}$ □ M.

Als nævnes med Rette som en af de skønneste blandt de danske Der. Skodrig, frugtbar, veldyrket og overalt gjennemflaaret af levende Segn, har Den Righed med en stor Have, der oplives af smukke, med Frugttræer omgivne Bøndergaarde. Den er temmelig høitliggende; et sammenhængende Bakkestrøg strækker sig midt igjennem Landet (høieste Punkt Høgebjerg, 256 Fod, ved Landsbyen Aseballe), med et jevnt bølgeformigt Affald til begge Sider mod Stranden, hvor der især paa Østkysten findes steile, dog ikke høie Brinker. Den nordligste Deel af Den er i det Hele taget høiere og stærkere bølgeformet end den sydlige. Vandløbene ere indskrænkede til høist ubetydelige Bække, der neppe fortjene at ansøres. Af Indsøer findes flere mindre, nemlig paa Dens Midte Miang sø, og i den nordlige Deel af Den Nordborg sø, Bundsø, Melsø og Dibenør, hvilke tre sidste dog ere under Udtørring.

Als er paa Nord-, Øst- og Sydsiden omgivet af Lille-Belt, der kun paa Sydsiden affætter den dybe, $1\frac{1}{2}$ M. lange og $\frac{1}{4}$ M. brede Fjord Hørup-Hav, der først i en nordøstlig og siden i en sydøstlig Retning stjerer sig ind i Den og danner Halsøen Regenæs, hvilken blot ved en smal Landstrimmel „Draget“ („Dreiet“) hænger sammen med den øvrige Deel af Den. I Fjorden, som er en Vinterhavn af 1ste Klasse, er en Dybde af 6—15 Favne. Den er paa Vestsiden omgivet af Alsund, der bestaaer af en nordlig bredere og en sydlig smallere Deel; den nordlige Deel, der har en Brede af $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ M., affætter flere mindre Bugter og Vig, nemlig Stegsvig, som ved et smalt Sund „Gabet“ staaer i Forbindelse med Dyvig, der igjen er forbundet med Melsvig, længere mod Syd affætter den Sandvig og Stevning-Nor og endelig den 4—5 Favne dybe Augustenborg-Fjord, der er en Vinterhavn af 1ste Klasse; denne Fjord affætter igjen Kettinge-Nor, Sebelev-Nor og Augustenborg-Nor, hvis inderste Deel ved en Dæmning er forvandlet til en lille Sø; Als-Sunds sydlige smallere Deel har en Længde af $1\frac{1}{4}$ M. og en Gjennemsnitsbrede af 400 Alen; den affætter den lille Kjær-Vig. Over den sydlige Deel af Sundet er ved Sønderborg lagt en Pontonbro.

Gjennem Den gaar en større Landevei fra Sønderborg til Nord-

borg, den affætter tvende andre Beie, hvoraf den ene fører til Fjnsøhav; den anden til Rommark Færgested.

Den er sflovrig, især paa Østlyst; Domainestovenes Areal er 2766 Tdr. Land.*) De private Stove ere for største Delen smaa Bønderstove, der ere spredte over hele Den.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Den Als et Antal af 23,188 Indbaanere, hvoraf i Kjøbstaden Sønderborg 3894, i Flækken Nordborg 1304. Der levede saaledes 4068 Mennesker paa □ Milen.

Den Als hører til tvende Amter, nemlig til Nordborg Amt, hvortil ogsaa regnes Den Vrå, og til Sønderborg Amt, hvis øvrige Deel er beliggende paa Slesvigs Fastland. Nordborg Amt indbefatter Nørre- og Egen-Herreder, hvilke Herreder ere saaledes forenede, at de kun ere at betragte som eet Herred; til dem høre Sognene Nordborg, Egen, Hagenbjerg, Svenstrup og Drbøl samt en Deel af Notmark; den paa Als beliggende Deel af Sønderborg Amt indbefatter Augustenborg Herred (bestaaende af det forhenværende adelige augustenborgske Gods-district) med Sognene Augustenborg, Landslet, Hørup, Ulkebøl, Kettinge, Aseballe og Dele af Rysabild og Notmark, og Sønder Herred med Regenæs Sogn og en Deel af Rysabild Sogn. Amtmanden i Aabenraa Amt er tillige Amtmand i Sønderborg og Nordborg Amter; under ham som Oversvrighed forterer Kjøbstaden Sønderborg.

Ifølge Regulativ for Communalrepræsentationer i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter af 21de Mai 1861 har Als tvende Communalraad for Landsognene, nemlig 1) Augustenborg og Sønder Herreders Raad og 2) Nørre-Egen Herredsraad. Hvert af disse Raad har en af Amtmanden bestilket Formand. Forøvrigt bestaaer Augustenborg og Sønder Herreders Raad af 11 valgte Medlemmer, nemlig resp. for Augustenborg Slotsmenighed 1, Kettinge Sogn 1, Notmark Sogn, forsaavidt det hører under Augustenborg Herred, 1, Aseballe Sogn 1, Landslet Sogn 1, Hørup Sogn 1, Ulkebøl Sogn 1, Rysabild Sogn 2, Regenæs Sogn 1, de større Landeieendomsbefiddere 1. Nørre-Egen Herredsraad bestaaer af 7 valgte Medlemmer, nemlig resp. for Flækken Nordborg, den øvrige Deel af Nordborg Sogn, Drbøl Sogn, Hagen-

*) Als Sønderstov 728 Tdr. Land, Landbjerg Indtægt 176 Tdr., Madstov 36 Tdr., Augustenborg Stov 65 Tdr., Arnkilde Stovene 151 Tdr., Dvelgønne Stove og Lille Frede 38 Tdr., Frynderholm og Græstobbel 79 Tdr., Dleestobbel 102 Tdr., Blomestobbel 76 Tdr., Als Nørrestov 1222 Tdr.

bjerg Sogn, Svenstrup Sogn, Egen Sogn, Notmark Sogn, forsaavidt det hører under Egen Herred.

Paa Als findes en Inddeling i Lehn, der stammer fra de tidligere og nuværende Hovedgaarde, efter hvilke Lehnene ogsaa føre Navn.

I Flovtal er Als ansat saaledes:

Nørre-Egen Herreder ordinaire 269, extraord. 302, Augustenborg Herred ord. 129⁵/₆, extraord. 129⁵/₆; Sønderborg Herred ord. 39¹/₂, extraord. 67¹/₂ (foruden 2⁵/₈ Pl. i Sundebek).

I Aaret 1859 fandtes paa Den udenfor Kjøbstaden Sønderborg, 15 Jordbrug større end en heel Bøndegaard; af Præstegaarde fandtes 13, af Bøndergaarde (hele eller Dele deraf) 738, af Huse med Jord 1330 og af Huse uden Jord 390. Af dette Antal var beliggende i Sønderborg Amt 11 større Jordbrug, 8 Præstegaarde, 397 Bøndergaarde, 827 Huse med Jord og 197 Huse uden Jord, og i Nørdborg Amt 4 større Jordbrug, 5 Præstegaarde, 341 Bøndergaarde, 503 Huse med Jord og 193 Huse uden Jord.

De forhenværende hertugelig-augustenborgske Hovedgaarde ere nu for Størstebelen afhændede til Private; Bøndergøbset, som hørte til disse Gaarde, er Arvbestegøds (Fæstequaliteten kan afløses, og er tilbeels afløst, for 2 pCt. af Taxationsværdien) og staaer ikke mere i Forbindelse med disse.

Den almindelige Benævnelse paa Bøndergaardene er Boel eller Dele deraf; Husene med Jord kaldes „Raad“, eller forsaavidt de ere Parcelles af neblagte Domainegaarde, „Parcelsteder“; Husene uden Jord kaldes almindelig Indersteder.

Den Als vælger 1 Deputeret for de mindre Landeendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling, og banner i denne Klasse 6te Valgdistrict, medens Kjøbstaden Sønderborg i Forening med Flækken Nørdborg vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 4de Valgdistrict. Sønderborg og Nørdborg Amter med Den Krø danne i Forening med Abenraa Amt 5te Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigetsraadet.

I geistlig Henseende hører Als, med Undtagelse af Sønderborg og Regenæs Sogne, til det under Kongerigets Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet forterende Als og Krø Bispebømme, hvormod de to nævnte Sogne høre under Slesvig Stift. Den til Als og Krø Stift hørende Deel af Den er inddeelt i 2 Provstier, nemlig Nørre Herreds Provsti, hvortil hører Sognene Nørdborg, Drbøl, Hagenbjerg, Svenstrup

og Egen, og Sønder Herreds Provsti, hvortil hører Sognene Kettinge, Notmark, Åsjeballe, Augustenborg, Tandstet, Rysabild, Hørup og Ulkebøl. De under Slesvig Stift forterende tvende Sogne høre til Sønderborg Provsti. Samtlige Præstefald i Als og Vrå Stift besættes af Kongen efter Indstilling af Kongerigets Kirke- og Underviisningsministerium; Kirkesproget er dansk. For hver af de tvende Herreder findes særskilte Kirkekasser hvori Kirkerne's Indtægter indskyde og Udgifterne afholdes. Amtmanden og Biskoppen have under Navn af Overdirection for de Kongelige Kirker paa Als og Vrå Bestyrelsen og Tilsynet (Frd. 7de Novbr. 1832 § 17) under Kirke- og Underviisningsministeriets Overtilsyn. Regnskabsførelsen for Nørre- og Egen Herreder er overdraget Amtsforvalteren i Nordborg som Kirkeinspecteur; for Augustenborg Herred er en Embedsmand constitueret som Kirkeinspecteur. Hovedpræstefaldet i Rjøbstaden Sønderborg og Præstefaldet i Regenæs Sogn besættes umiddelbart af Kongen efter det slesvigsk Ministeriums Indstilling, hvorimod Diaconatet i Rjøbstaden Sønderborg er et Valgfald, hvortil det slesvigsk Ministerium præsenterer og Menigheden vælger. Kirkesproget er blandet i Rjøbstaden Sønderborg og dansk i Regenæs Sogn.

I juridisk Henseende omfatter Den Als foruden Sønderborg Rjøbstadsjurisdiction følgende 3 Landjurisdictioner: 1) Augustenborg Herred og 2) Als Sønder Herred under Sønderborg Amt, samt 3) Nørre- og Egen-Herred under Nordborg Amt. Den ordinaire Ret dannes af Herredsfogden som Dommer, af Retskriveren og af Synsmænd som Bisidderne. Foruden denne Function i Retten have Synsmændene forskellige underordnede administrative og Politiforretninger i de Districter, for hvilke de ere besiddede. I de fleste Sogne ere ogsaa ansatte saakaldte Brøgere til Assistance for Synsmændene i Politiforretningerne. Borgermesteren og Politimesteren i Sønderborg er tillige Herredsfoged i Als Sønder Herred.

Als hører til det 1ste Slesvigsk Udskrivningsdistrict; Nordborg Amt omfatter 114 Lægder, og den paa Als beliggende Deel af Sønderborg Amt 58 Lægder. Als tilligemed Sundeved danner Sønderborg Phhysicadistrict. Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Als deelt i Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg) og Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg, med regelmæssige Oppebørselsbøge i Sønderborg). Den danner 1 Branddirectorat (tillige Nybøl Herred, exclusive Godserne) og 2 Huusfogeddistricter; Amtsforvalteren i Sønderborg Amtstuedistrict er tillige Huusfoged i Augustenborg Herred; Branddirecteuren for hele Den er tillige Huusfoged i Nørre og Egen Herred samt i Als Sønder Herred. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsen udgjør Nordborg Amt tilligemed

Notmerk og Afsballe Sogne af Sønderborg Amt samt Den Hrs Nordborg Skoddistrikt (1504 Tdr. Land); den øvrige Deel af Sønderborg Amt tilligemed. Barnæs Vird og Sognene Udsbøl, Graasteen, Kvars, Ringenæs og Fjellsted af Aabenraa Amt danner Sønderborg Skoddistrikt (1540 Tdr. Land).

Als, i Baldemar II.'s Jordebog 1231 Alsæ, Alsia (Scr. rer. Dan. VII. p. 524, 530), er fra gammel Tid deelt i to Herreder: Nørre- og Sønder-Herre d (i Jordebogen „Nørreherret“ og „Syndreherret“). Egen eller Igen synes at have været Søde for en Landsdommer for Als og det er at antage, at der af Landsthinget efter Dens Deling er opstaaet et Herredsting, fra 1790 under en fælles Herredstoged med Nørre Herred. Den første Oprindelse til Augustenborg Herred maa søges i Domcapitelsbogen, der 1651 kjøbtes af Hertug Ernst Günther, hvortil senere af Augustenborgerne erhvervedes Rumohrsgaard Gods (1669), Byen Bro (1674), Gundestrup og Gammelgaard (1730), Malbølgaard Ladegaard og Kønhave (1764) De to Amter, Nordborg og Sønderborg Amt, ere opkomne af og benævnte efter Dens to gamle Slotte; det første indbefatter tillige Den Hrs, det sidste tillige Rybøl Herred i Sundeved paa Slesvigs Fjaskland. Under Tjergterfrigene i det 12te Aarhundrede blev Als ofte plyndret af de vendiske Sorøvere. Siden var Den et Twivenskab mellem Kongerne og Hertugerne af Sønder-Jylland af Abels Linie: d. 2de Mai 1285 blev den ved Dymand Udømt Kronen, og ved Forliget i Ryborg d. 31te Marts 1286 maatte Hertug Baldemar IV. for at blive løsladt af Fængslet paa Søborg afstaae fra alle Forbringere derpaa; vel maatte Entedronning Agnes efter Kong Erik Glippings Nørd overlade Her Igen Als, Hrs og Femern samt tage ham til Nigsforstander og Retsformynder for den unge Konge Erik Menved 1287, men da han senere kom i Strid med Kongen og hans Flaade var bleven slaat i Grønland, maatte han ved Forliget i Bordingborg d. 3die Febr. 1296 igjen afstaae disse Her til Kongen; dog som Als i Rigets paafølgende Opføsningsperiode atter til Hertugen. 1358 gjorde Kong Baldemar Atterdag under en Strid med sin Svoger Hertug Baldemar V. et Tog til Als, erobrede Nordborg og besatte Den, men lod dog Hertuginde Richza (Rixe, Riccardis) beholde Den og Sønderborg-Slot, som han var isærd med at beleire, imod at hun udfædte en Revers (sfr. Sønderborg). Da Hertuginde senere som Enke d. 1ste Januar 1373 gav sig under Kong Baldemars Børgemaal og overgav Als med de flestgjætte Herreder paa Fjasklandet, som hørte til hendes Livgebing, til hans Baretægt, kom Kongen saaledes paa en frebelig Maade i virkelig Besiddelse af denne vigtige D, men Krugterne af den dygtige Konges Beskræbeller for at bringe Sønder-Jylland med høfliggende Her tilbage i dets gamle Forbindelse med det ved hans utrættelige Virken atter samlede Danmarks Rige gif, som helsenbt, tabte efter hans Død, og Penning Meyenskorps, som han havde anbetruet Als, viste samme Utroskab som de Høvedsmænd, han havde indsat paa de flestgjætte Slotte paa Fjasklandet, idet han folgte Den med dens Slotte til de høfligste Grever (Scr. rer. Dan. VII. p. 400 fig.). I Begyndelsen af den langvarige Krig mellem Kong Erik af Pommern og Greverne om Slesvig blev Als 1410 besat af Kongen, men strax efter Dronning Margretes Død 1412 igjen af Høfligterne, og de gjentagne Forsøg, Erik lod gjøre paa at bemægtige sig Den, 1421 under Anførsel af Sver Brysse og 1430 under Anførsel af Erik Krummedige, mislykkedes, hvorfor han ogsaa ved Fredslutningen i Bordingborg 1435 maatte overlade Als tilligemed næsten hele Sønder-Jylland til Grev Adolf af Høflsten. Ved begge Delingerne af Hertugdømmerne 1490 og 1544 forblev Als ved den kongelige Deel og kom til at udgjøre Christian III.'s Entedronning Dorotheas Livgebing, men efter hendes Død 1571 kom begge Dens Amter isølge en ny Deling 1564 til hendes yngre Søn Hertug Hans den Yngre, dog ikke som regerende Herre, efterom Stænderne standhaftig vægrede sig ved at hylde ham. Hans efterlod sig en talrig Aftom, der deelte sig i mange Linier, mellem hvilke hans Besiddelser udsplyttedes (see Sønderborg); dog ere de alle efterhaanden komne tilbage under Kronen. 1667 maatte Hertugen af Sønderborg og 1669 Hertugen af Nordborg formædelt Gjæld overlade deres Besiddelser til Kong Frederik III., efterat Den havde lidt meget ved den svenske

Occupation i Karene 1657—59; og efterat Nørdborg (sfr. dette) var blevet overladt til en anden Linie af Hertug Hans's Slægt, kom det atter 1730 ved Hertugens frivillige Afstaaelse tilbage til Kronen. Efterhaanden kom den augustenburgske Linie, som anført, i Besiddelse af flere Godser, hvilke efter 1848 bleve Statsdomainer og for første Delen nu ere bortsolgte, (sfr. Augustenborg). Under sidste Krig var Als af stor Bigtighed for Danmark, idet de danske Tropper i Karene 1848 og 1849 traf sig tilbage hertil, naar de trængtes af en overlegen Fjende, og atter herfra, naar Liden fandtes beleilig, saldt ham i Flanten, hvorfor ogsaa Den som Danmarks Povevdaabensplads ligesom var ombannet til een stor Fæstning.

I geistlig Henseende hørte Als (med Undtagelse af Staden Sønderborg og Regnæs Sogn, som høre til Sønderborg Provsti under Slesvig Stift) tidligere under Hers under Sjens Stift indtil 1819, da det af disse Der med nævnte Undtagelser oprettedes et eget Bispedømme under Kongeriget. Dens to Amt, der siden 1765 vare forenede under een Amtmand, have siden 1850 Amtmand sælleds med Aabenraa Amt.

„Ueber die kirchlichen Verhältnisse auf Alsen und Arrö“, Staatsb. N. V. 1826 S. 784 ff. „Streitigkeiten über Alsen zwischen Dänemark und Schleswig in Mittelalter“ i Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte II. S. 415 ff.

Sønderborg

Kjøbstad beliggende paa den sydbestlige Side af Den Als ved Alsunds Udmunding i Østersøen, under $54^{\circ} 54' 44''$ n. B. og $2^{\circ} 47' 24''$ v. L. c. 26 M. i lige Linie fra Kjøbenhavn ad Landeveien, 5 M. f. o. for Aabenraa og $4\frac{3}{4}$ M. n. o. for Flensborg. Byen har en ualmindelig smuk og malerisk Beliggenhed paa Højningen af de af talrige Veirøssler besatte Banker, der straaene ned mod Sundet, hvor paa en fremspringende Odde det ærværdige gamle Sønderborgs Slot er beliggende. Umiddelbart op til Byen ligger mod Øst en Række Huse, der henrøves Mølleby; de henhøre til Ulkebøl Sogn.

Byen er inddeelt i 4 Qvarterer, har 2 Torve og 27 Gader og Stræder, af hvilke 2 ere anlagte i Aaret 1856. Under Byens Jurisdiction ligger 546 brandforsikrede Grundeendomme; udenfor denne ligger 6 Grundeendomme, der i enkelte Henseender maae regnes til Byen. Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 1ste April 1863: 950,940 Rb. (i 1848: 687,250 Rb.). Mange af Bygningerne ere opførte med Gavlens ud mod Gaden, og flere af disse ere meget gamle og mærkelige ved deres Bygningsform (tvende saabanne, henhørende til det 16de og 17de Aarhundredes Stiil for Bindingsværksbygninger, findes afbildede paa Byens Grundtegnning). I den vestlige Deel af Byen ere flere af Gaderne temmelig steile.

Byen har ingen egentlig Bymark; til Byen hører kun 65 Stattertønder Land. Jorderne ere ubstiftede.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Sønderborgs Slot (beliggende paa Amtsgrund, nu afgivet til Brug for Landmilitæretaten.) Om dette see nedenfor den historiske Beskrivelse).

Marielkirken ligger i Byens nordvestlige Deel, ny opbygget 1594—1600 af Hertug Hans. Den har et Spiir; er hvælvet, har et meget godt Orgel, anskaffet 1852, Altermaleri, der forestiller Nadverens Udbetelse. Den første Kirke (maaskee kun et Capel) skal have ligget ved Byens Sydende, imellem Provstens Huus og Møllen. Ny Kirkegaard i Nærheden af Kirken, anlagt 1817; paa denne 2 Epitaphier over de i den sidste Krig Faldne.

St. Jørgens Hospital, nævnes allerede 1307 (Hospitale in Sønderburgh Alsø) og var, som næsten alle St. Jørgens Stiftelser, bestemt for Spedalske. Det var ikke noget egentligt Kloster, omendstjondt det i daglig Tale nu kaldes Klosteret. I Aaret 1860 er opført en ny Bygning (det ny Kloster) efter Tegning af Bygningsspecteur Profesfor Winstrup. Hospitalet eier 67 Tdr. Land à 192 □ V. ved Sønderborg, desuden noget Strøgods i Omegnen. I Hospitalet er et Capel, hvori der 12 Gange om Aaret afholdes Gudstjeneste. I Hospitalet erholde 19 Lemmer fri Bolig, Brændsel, Lægehjælp og Medicin, samt hver 1 Rd. ugentlig og ved Juletid 4 Rd. Hospitalet staaer under en Direction, bestaaende af Amtmanden, Provsten og Byens Magistrat.

Raadhuset, en toetages Bygning hvorpaa er anbragt et lille Spiir, er en ældre Bygning, restaureret for c. 30 Aar siden. I den underste Etage ere Byens Arrester og Bolig for Raadstuetjeneren.

Skolerne. Byen har en Realskole, oprettet 1862, hvortil Sønderborg Sparekasse yder et aarligt Tilskud af 500 Rd. og Statskassen et Bidrag; Borger- og Almueskolen har 4 Dreng- og 3 Pige-Klasser samt 1 Klasse for forsømte og forsummelige Børn. Det paatænkes at oprette en 5te Drengeklasse og en 4de Pigeklasse.

Hjælpeanstalten for idiotiske og svagfinde Børn for Hertugdømmet Slesvig er i Aaret 1862 flyttet til Sønderborg fra Byen Slesvig. Communen har kjøbt og indrettet det fornødne Locale til Anstalten, som herfor svarer en aarlig Leie af 500 Rd. Anstalten bestyres af en Forstander under Overbestyrelse af Medicinalinspecturen for Hertugdømmet Slesvig; det daglige Tilsyn føres af Pphsicus, der tillige er Anstaltens Læge; fortiden 4 Elever, for hvilke der betales et Veberlag af 160 Rd. aarligt for hver.

Kong Frederik den Syvendes Bro over Alsund, anlagt i Aaret 1856 paa Pontonner; den bestaaer af 2 faste Brodele ved begge Sider af Sundet, disse forbindes ved bevægelige Broklapper med den egentlige Pontonbro, som dannes af 9 Broled, hver bestaaende af 3 med hinanden forbundne Pontonner. Omtrent i Midten af Pontonbroen findes Aabningsleddet, der omkring een paa det nærmeste Broled anbragt Aaer udbygges saaledes at det staaer lobret paa Broen og derved tilveiebringer en Aabning af c. 70 Fods Brede for gennemseilende Skibe. Passagen for disse er i 4 Timer daglig gratis; i de øvrige Timer af Døgnet aabnes Broen for gennemfarende Skibe mod Erløggelsen af en ubetydelig Afgift.

Tvangsarbejdsanstalt og Fattighuus, opført i Aaret 1856. Communens Sygehuus indrettet i den ældre Hospitalsbygning (det gamle Kloster), det tilhører St. Jørgens Hospital.

Tolbød, Telegraphstation (i en privat Bygning), Embedsbolig for Hovedpræsten.

Af private Bygninger mærkes en tæt ved Torvet beliggende Gaard paa to Etager, der er opført af Hertug Ernst Günther til Residents, men, efterat Slottet paa Augustenborg var fuldenbt, bestemtes til Enkesæde for den hertugelige Familie. 1751 gik det over i Privateie. Om dette see N. Stb. M. I. S. 689 ff.

Indvaanernes Antal var i 1860: 3894 (hvoraf 1894 af Mdkj. og 2000 af Rvkj.); i 1855: 3997; i 1845: 3299; i 1803: 2761; i 1769: 2692. Forringelsen i Indvaanerantallet fra 1855 til 1860 antages at hidrøre fra Forlæggelsen af endeel af Landmilitairetatens Personale, der her havde Station. Indvaanerantallet vil imidlertid nu være betydelig forøget, da den 7de Infanteribataillon siden 1861 garnisonerer i Byen. Handelsomsætningen har siden 1848 taget et rask Opving i Sønderborg; hvad der især har bidraget hertil, ere de store Pengesummer, som i Krigsaarene bleve forbrugte til de saavel i Byen som paa hele Den stationerede betydelige Troppemæssers Forpleining, og hvoraf Størstedelen forblev i Sønderborg, ligesom ogsaa den nye Pontonbro over Alsund har lettet Forbindelsen med Halsøen Sundebød, der er Byens rige Opland paa Fastlandet. Dog har Pengecrisen her som allevegne trykket Omsætningen.

Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1862 fortoldet: Bomulds-garn 12,366 Pb. (i 1861: 15,434 Pb.), Bomuldsmanufacturvarer 17,057 Pb. (i 1861: 14,145 Pb.), Kom 1393 Vtl. (i 1861: 2112 Vtl.), Rujern 303,495 Pb., Stang- og Baandjern 246,323 Pb. (i 1861: 203,618 Pb.), Kaffe 100,304 Pb., Risengryn og Riismeel 17,136 Pb. (i 1861: 24,297 Pb.), Salt 3143½ Tdr. (i 1861: 902 Tdr.), Steenkul 82,542 Tdr. (i 1861: 69,114 Tdr.), Suffer 6414 Pb. (i 1861: 7872 Pb.), Thee 2041 Pb. (i 1861: 1943 Pb.), Trælaf 82,434 Ebsb. og 221½ Com.-Læster (i 1861: 81,747 Ebsb. og 175 Com.-Læster), Uldmanufacturvarer 13,558 Pb. (i 1861: 11,876 Pb.), Viin 3690 Vtl. og 568 Boutil. (i 1861: 4094 Vtl. og 602 Boutil.).

Af Kornvarer var den samlede Udsørsel i 1862 — med Undertagelse af Udsørselen til andre Steder i Provindsen Slesvig, hvilken ikke er oplyst — 15,399 Tdr., hvoraf til Ulandet 4818 Tdr. I 1861 var Udsørselen 17,995 Tdr., hvoraf til Ulandet 6917 Tdr. Af andre Varer udsørtes i 1862 12,300 Pb. Kreaturbeen, 14,704 Pb. Flest, 3187 Pb. Rjød, 456,000 Pb. Dilegager, 32,158 Pb. Ost, 3080 Pb. Skind og Huber og 435 Tdr. Smør.

Skibsfarten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 702 Fartøier af 8607½ Com.-Læsters Drægtighed med 2263¼ Læsters Bestuvning, udgaaet 825 Fartøier af 15,378½ Com.-Læsters Drægtighed med 2553 Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 128 Fartøier af 4520 Com.-Læsters Drægtighed med 4483½ Læsters Bestuv-

ning, udgaaet 54 Fartøier af 2196³/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 314¹/₂ Læsters Bestuoning.

Ved Udgangen af Aaret 1862 var ved Sønderborg Toldsted hjemme hørende 93 Fartøier af 2601¹/₂ Com.-Læsters Drægtighed, (i selve Sønderborg 26 Skibe med 2257 Tnlst.), hvorunder 1 Dampskib paa 15¹/₂ Com.-Læster af 32 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfartsafgifterne have udgjort i 1862: 49,454 Rd. 70 Sk., i 1861: 42,550 Rd. 69 Sk., i 1860: 42,387 Rd. 59 Sk.

Brændeviinsbrændingsafgiften udgjorde i 1862: 14,418 Rd. 16 Sk., i 1861: 14,319 Rd. 88 Sk., i 1860: 12,831 Rd. 56 Sk.

Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Mølmølle, et betydeligt Bajerstølbrggeri, 1 Sprit- og Eddikefabrik, 1 Klædefabrik med Valkemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberegningsfabrik, 1 Eichorie- og Cementfabrik, 2 Saugmøller; samtlige disse Etablissementer drives ved Dampkraft. Desuden findes et Dampbrænderi og flere almindelige Brændeviinsbrænderier, 2 Sæbesyberier, 1 Høstøberi, 2 Kalkbrænderier og 1 større Fiskefilberednings-Etablisement samt 1 Olie-Vindmølle. Men Sønderborgs vigtigste industrielle Virksomhed er dog Skibsbyggeriet, der beskæftiger c. 60 Arbeidere. I 1862 byggedes 3 Skonnerter af resp. 91,71¹/₂ og 66 Com.-Læster, ligesom en Jagt paa 20¹/₂ Com.-Læster fattes paa Stabelen. Byen har et Bogtrykkeri, hvorfra udgives Bladet „Den danske Slesviger“.

I Sønderborg afholdes aarlig følgende Markeder: 3 Krammarke-der, der hvert varer to Dage henholdsvis i den fulde Uge efter Pintsen, paa St. Laurentius Dag, 10de August, eller, hvis denne indtræffer en Søndag, Dagen efter, og i samme Uge som Mikkelsdag; 22de—23de October med Kvæg; 28de April og 5te Mai med magert Kvæg, samt Hestemarked hver Torsdag i Fasten og 12te September.

Amtmanden over Sønderborg, Nordborg og Aabenraa Amter er Overøvrighed for Sønderborg By. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Byfoged, Politimester, Auctions-directeur og Byssriver, og 3 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere. Raadmændene beskiftes af Kongen gjennem det Høivigste Ministerium; Magistraten indstiller efter at have forelagt samtlige Ansøgninger til Deputeretcollegiets Erklæring. De deputerede Borgere vælges af samtlige stattede Borgere paa almindelige Borgermøder. Bycollegiernes Forhandlinger ere offentlige.

Andre kommunale Embeds- og Bestillingsmænd ere: Bykassereren, Havnefogden, Proforskriveren og Veiermesteren.

Særskilte collegiale Bestyrelser ere: Kirke- og Skolecollegiet, hvori Amtmanden og Provsten have Sæde, Skolecommissionen, der fører det daglige Tilsyn med Borger- og Almueskolen, Havne- og Brocommis-sionen, Fattigcollegiet, Brandcommissionen, Markcommitteen, Indqvar-teringscommissionen og Vrolægningscommissionen.

Sønderborg har ingen særlig Stadret; den jydste Lov er gjældende for Byen.

Byens faste Eiendomme ere følgende: 1) Hovedgaard'en Sønderborg Ladegaard (kjøbt i 1860 af Statskassen for 180,000 Rd.), hvis Jorder ere beliggende i Ulkebøl Sogn, Augustenborg Herreds Jurisdiction, have et Areal af 676 Tdr. Land (à 240 □ B.) Gaardens Stattermaal er 620 Stattetønder med en Taxationsværdi af 160 Rd. pr. Skattetønde eller ialt 99,200 Rd. anfat til 10 Bol. Af Gaardens Jorder ere 226 Tdr. Land bortforpagtede i mindre Parceller til Byens Indvaanere, og Stamparcellen med c. 450 Tdr. Land bortforpagtet samlet under Eet. Alle Gaardens Marker blive drainede for Communens Regning og er til Dato (Juni 1863) henimod Halvdelen af disse Drainingsanlæg fuldførte. Først naar Drainingen er tilende skal en Amortisation af Kjøbscapitalen finde Sted. 2) Helbredelsesanstalten for idiotiske og sinnssyge Børn, kjøbt for Communens Regning og indrettet til det nævnte Brug i Aarene 1861—62 for en Sum af ialt 11,000 Rd. 3) Kong Frederik den Syvendes Bro over Alsund. 4) Kirken. 5) En Præstebolig. 6) Raadhuset. 7) 3 Skolebygninger. 8) Fattighuset med Arbejdsanstalt, samt nogle mindre Bygninger.

Communen eier i Obligationer 22,080 Rd., deraf i kongelige 4% rentebærende Obligationer 20,800 Rd. og hos Private 1280 Rd.

Byens Gjælb beløber sig til 58,454 Rd. 26 Sk., hvori ikke er indbefattet Pontonbroens Gjælb, der har sin egen Conto og oprindelig beløb sig til 70,000 Rd., men som nu ved Afbetaling er nedbragt til 57,000 Rd., ei heller Gjælden i Anledning af Ladegaardens Kjøb.

Byens Udgifter have beløbet som følger:

	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁	18 ⁶¹ / ₆₂	18 ⁶² / ₆₃
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsen*)		5489	6525	5254	
Skolevæsenet	3397	3219	3709	3833	3772
Delinqventomkostninger**).	619	471	660	1193	1408
Indquartering	432	404	394	3832	8102
Belvæsening	464	468	468	471	470
Brolægning	391	710	440	913	2677
Forrentning og Afbetaling af Byens Gjælb	2237	2422	7819	10181	11006

Byens fortrinlige Havn er en Sommerhavn af 1ste Klasse og en Vinterhavn af 2den Klasse, ved dens tvende bequemme Skibsbroer kunne Skibe lægge til med 18 Fods Dybgaaende. Havnevæsenet administreres

*) Fattigvæsenets Regnskabsaar gik tidligere fra 1ste Januar til 31te December; i 1868 var Udgiften 5085 Rd., i 1859: 5489 Rd.; derefter forandrede Regnskabsaaret i Lighed med hvad forøvrigt gjælder for Communens Regnskaber, saa at der under de ovenfor nævnte 6,525 Rd. (18⁶⁰/₆₁) er indbefattet 5 Dvartaler fra 1ste Januar 1860 til 31te Marts 1861.

**) Under Beløbene for 18⁶¹/₆₂ og 18⁶²/₆₃ er indbefattet Lønning til 1 Polibejant og 4 Bøggere.

af Havnecommissionen; Overskuddet af Indtægterne flyder i Bykassen, af hvilken ogsaa Udgifterne udredes, forsaavidt de overstride Indtægterne. I de senere Aar ere de ældre Træbøværker i omtrent Halvdelen af Havnens Udstrækning blevne afløste af Steenmøler.

Et Gasværk er anlagt i 1857 af et Actieselskab.

Byen har hverken Borgervæbning eller Politicorps, men et Brandcorps.

Føriben den ansførte veldædige Stiftelse St. Jørgens Hospital har Sønderborg følgende Legater: de tvende-Momsenste hvert paa 1600 Rd., hvis aarlige Rente anvendes til Kirke- og Skolevæsen, samt det Poul-senfte paa 1600 Rd. og det Larsenfte paa 3200 Rd., hvis Renter forbeles blandt værdige Huusarme.

I geistlig Henseende danner Sønderborg By et Kjøbstadsogn, der hører til Sønderborg Provsti, Slesvig Stift. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst (Indtægt 1700 Rd. og fri Bolig) og en Diaconus (Indtægt 1000 Rd.). Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen; Diac-onatet er et Valgkab, hvortil det slesvigste Ministerium præsenterer og Menigheden vælger.

Byen hører til Sønderborg Phhysicadistrict (Phhysicus boer i Byen). 1 Apothek. Sønderborg Amts 50de Løgd.

Til den slesvigste Stænderforsamling vælger Byen Sønderborg i Forening med Flækken Nordborg en Deputeret; de slesvigste Kjøbstæders 4de Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Sønderborg Toldsted er ansat en Toldforvalter, en Told-controlleur og 4 Toldassistenten, samt en Toldoppebørselscontrolleur i Fjnhshav. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Sønderborg: en Spare- og Laanekasse, hvori indstod d. 31te Marts 1863 333,651 Rd. med et opsaaert Fond af 42,786 Rd., en Forening for forsømte Børn, 2 Begravelsesforeninger; de privilegerede Foreninger Skipperlauget og Skyttelauget; i Aaret 1861 er oprettet en Skytteforening for Byen og Omegn. Af Foreninger i selskabeligt Diemed findes: Enigheden, Harmonien, Borgerforeningen, og den borgerlige Sangforening.

Af offentlige Spadseregange og Anlæg findes Kirkegaarden med den til samme hørende Allee; i Aaret 1858 er anlagt en smuk Spadserevei med Anlæg over Strænten af den Banke, der ligger bagved Havbogaden, og lignende Spadsereveie ere nu anlagte langs Stranden syd for Byen og derfra øst om Byen til bennes nordøstlige Udgang.

Byens Historie er nøie knyttet til det gamle Slot, som den spilder baade sit Navn, sin Oprindelse og tilveels sin Dylomst. Den nævnes første Gang 1253, da den tilligemed Slottet blev erobret (af Kong Christoffer 1.), hvilken Skjæbne den senere gjentagne Gange havde, hvorom nedenfor. Desuagtet havde den sig ved sin gunstige Beliggenhed for Skibsfart, som endnu er Byens Hovederhvervs-green, og Handel; men naar den er bleven Kjøbstad, kan ikke angives, da den aldrig har havt nogen egen Kjøbstadret. 1488 nævnes første Gang en Borgmester i Sønderborg. Saavel 1610 som 1666 blev en Deel af Byen ødelagt ved Ildbrand, 1582 grasserede Pesten her. I Krigen med Sverrig i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede blev

mange Skibe fra Sønderborg taagne af svenske Kapere; men i den sidste Deel af Aarhundredet havde Skibsfarten sig, 1795 havde Sønderborg 67 Skibe af 1346 Comm.-Læster. Siden 21de Septbr. 1856 er Sønderborg, som foransført, ved „Kong Frederik VII.'s Bro over Alsund“ sat i Forbindelse med Sundeved, hvorved Communicationen ved Fjældet er meget lettet.

Sønderborgs Slot er gammelt, kjendt yngre end Als-Slot eller, som det, efterat Den havde faaet to Slotte, kaldtes, Nørdborg-Slot i Modsetning til sørfra. Det antages at være opført kort efter 1169 af Kong Valdemar den Store som Bærn mod de vendiske Sørøvere og først at have staaet ved Stavenhøls-Fjærg, omtrent hvor nu Augustenborg ligger. 1253 blev Slottet, som ovenfor omtalt, erobret tilligemed Byen i Begyndelsen af de langvarige Stridigheder imellem Kongerne og Hertugerne i Sønder-Jylland af Kongehulets ældre Linie. 3 Documenter forekommer det første Gang i et Bekræftelsesbrev for Løgum-Kloster af Hertug Valdemar III., dateret „Sønderburg Alsie“, d. 15de Juli 1256 (Ser. rer. Dan. VII. p. 113). Den bekendte Droft Peder Hofeel blev 1289 af Hertug Valdemar IV. sat fangen paa Sønderborg. Den 30te Marts 1326 sluttede den unge Hertug Valdemar V. af Sønder-Jylland her den Forbindelse med de misfornøiede danske Magnater Laurits Jonsen og Ludvig Albertsen, som havde Kong Christoffer II.'s For drivelse til Følge. Valdemar Atterdag holdt ved sin Tronbestigelse i Juni 1340 paa Sønderborg-Slot Bryllup med nysnævnte Hertug Valdemars Søster Helvig, og den 26de August 1344 sluttede Kongen her et Forlig med de hollænske Grever Henrik og Nicolaus. Ved Aar 1353 vides Hertug Valdemar at have resideret paa Slottet. Under en følsomme Strid imellem Hertugen og Kong Valdemar befatte denne 1358 Als og beleirede Sønderborg-Slot i Hertugens Fraværelse; men paa Hertuginde Richizas Bøn lod han hende beholde Slottet, imod at hun udsædte en Revers, at Hertugen ikke skulde have nogen Hielp fra Den eller Slottet, saalænge Krigen varede (dat. d. 19de Juni 1358, trykt i Suhms Danm. Hist. XIII. S. 831 fg.). 1410 i Begyndelsen af den langvarige Slesvigske Krig blev Sønderborg belejret af Erik af Pommern, men han kunde ikke indtage det; det var under denne Beleiring, at Kongen lod sagsøge og d. 28de August udenfor Sønderborg henrette den mægtige svenske Ridder, Dronning Margretes Yndling Abraham Broderisen, hvem Beleiringen var overdraget. 1470 pantsatte Kong Christiern I. Sønderborg med Tilliggende til sin Dronning Dorothea for 14,000 rhinske Gylden. Hvad der især har gjort Sønderborg-Slot mærkeligt i Historien, er den ulykkelige Konge Christiern II.'s langvarige og haarde Fængsel her, hvor han mod Tro og Love blev henstat af sin Farbroder Kong Frederik I. og det danske Rigsraad i Begyndelsen af August 1582, og hvorfra han først efter henved 17 Aar i Februar 1549 førtes til et friere Ophold paa Kallundborg-Slot. Han var indespærret i et Kammer i Slottets sydsørlige Taarn, og havde kun sin norske Dverg og efter at have mistet ham en gammel Soldat til Selskab; Døren blev muret til efter ham; igjennem et Hul paa Bæggen ralle man ham Maden, og Lyset fik han igjennem et Vinbue med tykke Jernstænger. I een Nische stod Kongens Seng, i en anden en Kamin*) og i Midten et stort Marmorbord, i hvis Plade der skal have dannet sig en Fure af hans Finger, naar han gik rundt om Bordet, ligesom ogsaa Gulvets Stene bære Mærker af hans tunge Vandringer. I de sidste Aar, Kongen maatte tilbringe her, fra 1544, da han sluttede et Forlig med sin Fætter Kong Christian III., hvorved han fratogte sig alle Fordringer paa Kronen, nød han dog et mildere Ophold og kunde frit gaa omkring i Byen**).

Saa vel ved Hertugdømmernes første Deling 1490 som ved den anden 1544 var Sønderborg kommen til den kongelige Deel, som derefter ved den anden Deling benævnedes den sønderborgske Deel. Fra 1569 tjente Sønderborg-Slot til Residens først for Christian III.'s Enke Dronning Dorothea, til hvis Livgæding det hørte, og som døde her d. 7de Octbr. 1571, og derefter for hendes yngre Søn Hertug Hans den Yngre, Stifteren af den yngre Kongelige Linie, hvem hans Broder Kong Frederik II. 1564 efter det endnu paa den Tid herskende Udfærdsnings-system i Hertugdømmerne havde overladt Sønderborg, Nørdborg og Vær, samt dennes Efterkommere indtil 1667. Hertug Hans den Yngre (født 1545, † 1622) blev i to Hættekæder Fader til 23 Børn (11 Sønner og 12 Døttre), og fra 4 af

*) Fængselskammeret er afbildet i Danske Aft. 7de Bind ved Side 431. Til Lidsfordriv havde Kongen blandt andet udskaaet et Prospect af Ridsenhavn's Slot, som skal have udmærket sig ved sin Næagtighed.

**) Jfr. G. Behrmann: Christian II.'s Fængsels- og Beirættelses-Hist., Kbhvn. 1812.

hans Søner nedstamme de talrige efter hans Residents benævnte Sønderborgske Linier af det oldenborgske Kongehus. Den ældste af disse 4 Søner, Hertug Alexander (født 1573, † 1627), der efter sin Fader residerede paa Sønderborg-Slot, er Stifter af den egentlige Sønderborgske Linie, der igjen ved hans 5 Søner deelte sig i 5 Linier: den franskagense, af hvilken Alexanders Søn Johan Christian (f. 1607, † 1653) og Sønnen Christian Adolf (f. 1641, † 1702) ogsaa residerede paa Sønderborg, indtil Sibstinaonte 1667 formedelst Gjæld maatte overlade Sønderborg til Kong Frederik III., hvorpaa han tog sit Sæde i Franzhagen i det Lauborgske Linien uddøde med hans Søn Ludvig Carl 1708; den skleske eller katolske (uddød 1727); den augustenburgske, der nedstammer fra Hertug Ernst Gynther (f. 1609, † 1689); den bedste, siden 1825 yngre glücksborgske, der nedstammer fra Hertug August Philip (f. 1612, † 1675); og den wiesenburgske (uddød 1744). Den anden af Hertug Hans den Yngres søromtalte 4 Søner, Hertug Frederik (f. 1581, † 1658), blev Stifter af den nordborgske Linie (uddød 1722); den tredje, Hertug Philip (f. 1584, † 1663), Stifter af den ældre glücksborgske Linie (uddød 1779); og den fjerde, Hertug Joachim Ernst (f. 1595, † 1671), Stifter af den plønne Linie, der igjen deelte sig i den ældre plønne (uddød 1706), den yngre nordborgske og plønne (uddød 1761) og den rethviskiske (uddød 1729). Samtlige Sønderborgske Linier ere saaledes uddøde i forrige Aarhundrede paa to nær: den augustenburgske, der igjen har deelt sig i to Linier, og den yngre glücksborgske, af hvilken, naar den kongelige Hovedlinie uddør, isølge Thronfølgeloven af 31te Juli 1858 Prinds Christian til Danmark og hans mandlige Efterkommere vil bestige den danske Trone. Medens de Sønderborgske Hertuger residerede paa Slottet, blev det 1657 tilligemed Byen besat af de Svenske; ogsaa 1658 laae den svenske Oberst Åskenberg her med sit Corps, indtil han blev forbrævet af de Allierede, som belejrede Slottet, idet han Ratten mellem d. 7de og 8de Decbr. i al Stillsed begav sig med hele sit Mandskab ud paa nogle nylig antomne svenske Skibe, og efterlod 1100 Peste, 24 Kanoner tilligemed en stor Deel af sin Bagage, som han ikke kunde føre med sig (see Kirkerods Dagb., udg. af Molbech, S. 17—19). 1659 blev Slottet atter stormet af Fjenden, som dog denne Gang blev tilbageslaaet. Derefter lod Kong Frederik III. lægge Befæstning paa Slottet, men da Hertugen bekværede sig derover, tillod han 1662, at den maatte drage bort, paa den Betingelse, at Hertugen skulde lade de to Rundsdele mod Byen og den ene mod Søen sløise, forat en Fjende ikke i Krigstid skulde betjene sig deraf. Denne Betingelse var dog ikke opfyldt, da Slottet tilligemed Byen og Amtet 1667 kom under Kronen. Siden den Tid afsaa det Bolig for Amtmændene. 1764 overlod Kongen Slottet til de augustenburgske Hertuger. I den sidste Krig blev Slottet brugt til Lazareth, Waabendepot, Bagthold o. s. v., ligesom det i det Hele siden den Tid er fillet til Militæretatens Disposition.

Sønderborg-Slot er bygget paa Pæle paa en i Vandet udfjædt Grund ved den sydvestlige Side af Byen, og var i Middelalderen stærkt befæstet, omgivet med Ringmure med 8 Rundsdele (hvoraf endnu findes Spor) og udenom samme Grave mod Landfiden. Slottet er bygget i en fælv Kirkeant; det havde tidligere et stærkt, med Skydehuller besat Taarn i hvert Hjørne, nemlig et firkantet mod Byen og tre runde mod Søen; men under Kong Frederik IV. blev det første nedbrudt og de andre berøvede deres Spiir, isædskfor hvilke traadte flade Tage som Altaner. Det sydsørlige Taarn, i hvilket Kong Christian II sad fangen, blev nedbrudt 1755; nu er kun en Rest af det nordvestlige Taarn tilbage. Af Kong Christianens Fængselstrum sees dog endnu en Deel, nemlig det Segment af det runde Taarn, som gaar ind i Bygningen. Fængslets Diameter har været 7—8 Alen. Et gammelt katolsk Capel findes endnu i Slottet; ogsaa Riddersalen er endnu at see, med Spor af tavlet Stengulv og Bjelkefløst med Malning. I en af Slottets Hæde er det skønne Slots capel, i hvilket der, medens Slottet tjente til Residents, holdtes Gudstjeneste af en egen Hofpræst, med en smuk Altartavle og Kong Christian III's Slægtregister af fortrinlig Arbejde, og de Sønderborgske Hertugers Begravelser. Disse findes i to Capeller. I det ene Gravcapel faaer der 17 Rækker med Lig af de ældre Hertugers Familie, nemlig 1) Hertug Hans den Yngre; 2) hans første Hustru Elisabeth af Brunsvig, † 11te Februar 1586; 3) hans anden Hustru Agnes Hebbig af Anhalt, † 1616; 4) Hertug Ernst Gynther af Augustenburg (see ovenfor); 5) hans Hustru Augusta af Glücksborg, f. 27de Juni 1633, formælet paa Kjøbenhavns Slot 15de Juni 1651, † 1701 paa Augustenburg; 6) hans Broder Georg Frederik (f. 1611, † 1676 ugift); 7) Hertug Johan Adolf, Søn af Hertug Hans d. Yngre (f. 1576, † 1624 ugift); 8) Her-

tug Alexander af Sønderborg (see ovenfor); 9) hans Ægtefælle Dorothea af Schwarzburg (f. 1579, † 1639); 10—17) 3 store og 5 smaa Rister uden Inscription; efter D. Atl. er Hertug Johan Christian af Sønderborg (see ovenfor) her begravet og 8 af Hertug Hans den Yngres Børn, der døde i en spæd Alder. I det andet Gravcapel faaer der 27 Rister med Liig af den yngre hertugelige Familie, nemlig 1) Frederik Vilhelm af Augustenborg, Domprovt i Hamborg, dansk Generalmajor (f. 1668, † 1714); 2) hans Ægtefælle Sophie Amalie af Ahlefeldt-Langeland og Niringen († 1742); 3) deres Søn Hertug Christian August af Augustenborg, efter Inscriptionen paa Risten født 4de Septbr. 1696, form. 21de Juni 1720, † 28de Jan. 1754; 4) hans Ægtefælle Frederike Louise Danneffold-Samsøe (f. 1699, † 1744) i en Kiste uden Inscription; 5) deres Datter Sophie Charlotte, efter Inscriptionen f. 31te Marts 1725, † 7de Octbr. 1752; 6) deres Søn Hertug Frederik Christian af Augustenborg, f. 6te April 1721, † 13de Novbr. 1794; 7) hans Ægtefælle Charlotte Amalie Wilhelmine af Holsteen-Pløn, f. 23de April 1744, form. 26de Mai 1762, † 11te Octbr. 1770; 8) Charlotte Marie, en Datter af ovennævnte Frederik Vilhelm (Nr. 1), f. 5te Septbr. 1697, form. med Hertug Philip Ernst af Glücksborg d. 17de Octbr. 1726, † 30te April 1760; 9) hendes Søster Louise Sophie, efter Inscriptionen f. 1ste Mai 1699, † 16de Octbr. 1765; 10) Prinds Emil August, dansk General, Søn af Hertug Christian August (f. 1722, † 1786 ugift); 11) hans Søster Sophie Magdalene, efter Inscriptionen f. 1724, † 2den Juli 1792; 12) hendes Søster Charlotte Amalie, efter Inscriptionen f. 24de Januar 1736, † 22de Mai 1815; 13) hendes Søster Ulrike (Inscriptionen mangler); 14) den sidst afdøde Hertug af Augustenborg Frederik Christian, en Søn af den ældre Hertug Frederik Christian (Nr. 6), f. 28de Septbr. 1765, † 14de Juni 1814*); 15) hans Ægtefælle Louise Augusta, dansk Kronprindsesse (Datter af Kong Christian VII. og Dronning Caroline Mathilde), f. 7de Juli 1771, † 13de Januar 1843; 16) Hertug Frederik Carl Ludvig af Slesv.-Holst.-Sønderb.-Bek, dansk General, f. 20de August 1757, efter Inscriptionen † 25de Mai 1816; 17) hans Ægtefælle Frederike Amalie, født v. Schlieben, f. 28de Febr. 1757, † 17de Decbr. 1827 (Prinds Christian til Danmarks Bedsteforældre); 18—27) 10 smaa Børn, hvoriblandt en Søn og en Datter af den nuværende Hertug af Augustenborg og en Datter af Prindsen af Roer.

Om Sønderborg-Slot see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 269 ff.

Landsoffene.

Regenæs Sogn bestaaer af en Halvø, der ved en smal Landtunge „Draget“ („Dreiel“) er forbunden med Lysabild Sogn og forøvrigt heelt omgivet af Lille-Belt med Hørup-Hav. Kirken spdbestligt i Sognet, 1 M. f. o. for Sønderborg i lige Linie, hvorimod Afstanden fra Sønderborg ad Landeveien til Regenæs Kirke er $3\frac{1}{4}$ M. Areallet, c. 3330 Tdr. Land, er fladt med enkelte steile, dog ikke høie Brinker langs Beltet; Sognet har tidligere været tæt begroet med Skov, men er nu aldeles skovløst; Jordsmønnet er af god muldet Bestaafenhed, paa enkelte Steder noget sandet. Midt paa Halvøen ligger den lille nu næsten udtørrede Hart sø. Mindre Bugter af Hørup-Hav kaldes Bolsvig og Gaaesvig; Sognets vestligste Pynt kaldes Regenæs-Ende.

I Sognet: Regenæs Kirke (med but Taarn, ikke hvælvet), der med Præstegaard og Skole ligger tæt nord for Byen Sønderby med Kro og Teglværk; endvidere Byen Østerby med Kro, Fattighuus og

*) Efter den fra Stedet meddelte Beretning skal Inscriptionen paa Risten have været „født den d. 4de Decbr. 1754, gestorben d. 18 Juli 1814“, som er urigtigt.

Vindmølle; de øvrige Eiendomme i Sognet ligge meget adspredt og ere deels ubflittede fra de to nævnte Byer, deels Parceller af de nedlagte Domanialgodsfer Hjortholm og Nygaard; Hovedparcellen af Hjortholm har 86 Stattetønder, Hovedparcellen af Nygaard kun 30 Stattetønder. Benævnelser paa endeel af de øvrige Steder ere Vesterby, Vestermark, Grønnemark, Vesterkobbøl, Torsthoved, Midtekobbøl, Skoven, Kongenshoved, Bøgehoved, Kronborg, Damkobbøl, Søndertrænge, Nygaard, Lillekobbøl, Bjørneodde, Sønderkobbøl og Bredsteen med Skole; endvidere 3 Vindmøller og Regenæs Fhretablissemment; paa Halsøens Nordvestsøde er et Færgehøus, hvorfra Dverfart til Høruphav $\frac{1}{4}$ M. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, $21\frac{1}{2}$ G., $5\frac{1}{4}$ G., 124 H. med Jord og 20 H. uden J.

Indvaanere: 1015. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeri og Søfart drives noget.

Sognet hører under Als Sønderherreds Jurisdiction (Sønderborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Sønderherreds Huusfoged-district (Norborg) og Sønderborg Byhyscatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 43de, 44de, 45de, 46de, 47de og 48de Løgd. Sognet er inddeelt i 4 Districter, nemlig Sønderby, Østerby, Hjortholm og Nygaard, hvoraf de 3 første udgjøre Hjortholm Lehn med 2 Slynsmænd, det 4de hører til Nygaards Lehn i Lysabild Sogn. Kirken, der ikke har nogen Indtægt af Tiender, vedligeholdes af Renterne af en Capital paa 2466 Rd. Præstefaldet besættets umiddelbart af Kongen. Indtægterne kunne ifølge den foreliggende Beretning anslaaes til 1700 Rd.

Regenæs Fyr er beliggende 76 Fod over Havets Overflade og er et fast Fyr af 5te Orden med Lindsapparat; Lysvidde $2\frac{3}{4}$ Mil.

Korbum var hele Halsøen bedækket med Skov, og efter Jonas Høyers Beretning kunde ved Aar 1595 1600 Sviin her blive mærkede; den blev først ryddet 1615 og Kirken samtidig bygget af Hertug Hans den Yngre, der lod bygge to Byer, Sønderby og Østerby, hver paa 20 Huse, og Gaardene Hjortholm (Hirschholm) og Nygaard (Nienhof), som bleve parcellerede 1765. Efter Hertug Hans's Død 1622 tom Regenæs til den sønderborgske Andeel i Arven, og blev med samme kongelig 1667.

Ved Hjortholm bemærker D. Atl., at dette Gods skal i forrige Tider have været pantat til en Junker Ratlau, „som tyranniserede Undersaatterne og især misbrugte Konerne, hvis Mænd deraf endnu kaldes de Kelenis-Junkere. Denne Ratlau havde til sit Forsvar bygget et lidet Fort, hvoraf endnu ere Ruvera.“

„Nachrichten von der Halbinsel Kelenis, der Nüberburg Kayburg und dem fürstlichen Gute Kelenisgaard“, mitgetheilt von Schmidt in Sønderburg, Prvb. 1831. II. S. 307. See og om Kayborg og Kaynæsgaard Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 292.

Lysabild Sogn hører deels til Augustenborg Herred, deels til Als Sønderherred og er omgivet af Hørup og Landslet Sogne samt af Lille-Belt og Hørup-Hav; ved Draget er Sognet landfast med den Halsø, der udgjør Regenæs Sogn. Kirken nordvestligt i Sognet, 2 M. o. f. o. for Sønderborg og $3\frac{1}{4}$ M. f. o. for Nordborg. Arealet, c. 6168 Tdr. Land, er bølgefornig bakket med jævnt Affald mod Havet; Sognet er skovløst og har Mangel paa Moser; derimod findes ret gode Enge, især i den sydlige Deel, hvor der strækker sig en større sumpig Engstrækning, hvis nordlige Deel kaldes Birk og sydlige Deel

Pøl; her ligger den lille Lysabild-Sø og tvende mindre Søaa-føer. Jordbønnen er af fortrinlig leermulbet og mod Skydst af sandmulbet Bestaffenhed. Flere mindre Bække falde deels i Veltet, deels i Hørup-Hav; den største er Humbækken, der falder i en Bugt af Veltet, Hummelvig. Landveien fra Sønderborg til Nømmark Færge passerer Sognets nordlige Deel.

I Sognet: Bjerne Lysabild med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, den spredt liggende By Lysabildskov med Skole og Windmølle, Store- og Lille-Nømmark med 2 Windmøller, hvoraf den ene kaldes Hedemølle, Teglværk og Nømmark Færgegaard, hvorfra Overtart til Søby paa Værø 1 $\frac{1}{2}$ M., Sarup, Skovby med Kro, Valle, Fjølby og Vibøge; Hovedgaarden Regenæsgaard med 395 Tdr. Land à 240 □ B.; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Ny-Pøl med Humbæk Vandmølle, Gammel-Pøl, Pommersgaard, Kobbertoft, Taskelund og Vibæk Bind- og Vandmølle. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 90 Heelg., 1 $\frac{1}{4}$ G., 95 H. med Jord og 40 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 1 Hovedgaard, 19 G. og 31 H.

Indvaanere: 1660. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeri og Søfart, hvortil findes god Leilighed, drives kun lidet.

Under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg) og Augustenborg Huusfogeddistrikt (Augustenborg) høre af Bjerne Lysabild og Lysabildskov 19 G. og 17 H., hele Bjerne Store- og Lille-Nømmark, Sarup, Ny- og Gammel-Pøl, Kobbertoft 3 H. og Hovedgaarden Regenæsgaard; under Als Sønder Herreds Jurisdiction (Sønderborg) og Sønder-Herreds Huusfogeddistrikt (Norborg) høre af Bjerne Lysabild og Lysabildskov 9 G. og 16 H., hele Bjerne Skovby, Valle og Fjølby samt Vibøge. Hele Sognet hører under Sønderborg Amtstuebidistrict (Augustenborg) og Sønderborg Pshysicatbidistrict (Sønderborg). Danner Amtets 38te, 39te, 40de, 41de og 42de samt 77de, 78de, 79de, 80de, 81de, 82de og 83de Lægd. Hver By med Tiliggende udgjør et Bydistrikt med en Byforstander; dog udgjøre Bjerne Valle, Skovby og Fjølby eet Grandelag med ifkun 2 Byforstandere. Hver Jurisdiction danner et Synsmændsdistrikt med 2 Synsmænd. En Deel af Regenæs Sogn (see dette) hører til Sønder-Herreds Synsmændsdistrikt. Kirken vedligeholdes for Kirketienden.

Lysabild Kirke er høitliggende, stor og smuk, med et 150 Fod høit Taarn, der tjener til Sømærke. Kirken selv har dobbelte Svælvvinger, der bæres af Søiler. Alterbladet er en Copie efter Rubens, foretillende Redtagelsen af Korset.

Sognets Navn skrives i D. Ait. og oftere Lysabbel. I et Document af 22de Octbr. 1245 nævnes blandt flere Byer paa Als Lysabild („Linsapeld“), Vibøge („Wibeki“) og Fjølby („Fialbothæ“), hvor Hertug Abel og Christoffer overlod deres Broder Kong Erik Floppening en Deel af Arven efter deres Fætter Greb Albert af Drlamünde (Suhms Danm. Hist. X. S. 965). Kirken skal være bygget af en Herremand, der boede paa det Sted, hvor den staaer (Voldsporene vare endnu synlige inbtill 1841, da Kirkegaardens planeredes), til Søne for et paa en anden Adelsmand, der boede paa Abbelehoved, begaaet Mord. Længere hen i Tiden som denne Kirke i et eget Ny, efterat her var oprettet et Delligblods-Capel, som der siges, til Minde om den danske Admiral Jørg Brylles Nederlag ved Nømmark ved et Angreb paa Als 1421; hertil flete hyppige Valkarter, da Pilegrimstreiserne til Wilsnach i Brandenburg vare oplyste, hvorved Kirken berigedes, og et efter Capellet benævnet Marted opkom, hvilket senere er forlagt til Norrborg. Kirkens Taarn var forhen 18 Alen høiere og meget smukt.

Regenæsgaard nævnes allerede 1373, da Jon Thormendson overgav Kong Valdemar Aftredag to Breve, hvorved Hertug Henrik af Sønder-Jylland havde pantsat ham Regenæs Gaard og sit Gods i Skeuby for 200 Mark lybft (see Suhms Danm. Hist. XIII. S. 712). Senere blev Gaarden kongelig, og Kong Christian IV. skænkede den til sin Livkarl eller Kammertjener Thomas Kylling. Efter ham kom Hertug Hans den Yngre ved Kjøb i Besiddelse af Regenæsgaard, ubvidebe og forbedrede Godset betydeligt, og byggede et Slot paa 2 Etager, som var omgivet med nyde Grave, hvoraf der endnu findes Spor. Det forblev i hans Familie, indtil Hertug Christian Adolf 1667 for Gæld maatte overlade det med sine øvrige sønderborgske Besiddelser til Kongen. Frederik V. lod 1758 den forsalde Bygning nedbryde, den nuværende opføre og Gravene tildeels opfylde. 1764 blev Godset overdraget Hertug Frederik Christian af Augustenborg som Fideicommiss, og forblev derefter i hans Familie, indtil det 1852 tilligemed de andre augustenborgske Besiddelser kom under Kronen. Statskassen solgte det 1857 for 126,100 Rb. til Forpagter Andersen. Gaarden ligger meget lavt og har ofte lidt af Overflommelser, navnlig 1594, 1694, 1793 og 1835. Da Tordenstjød paa et Besøg her 1718 hos Hertugen af Augustenborg, hvor han bivaaned en Jagt, ved over den forsalde Vindebro, gif den itu under ham, og hans Pekt druknede i Borggraven.

Om Vorgen Lysabild see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 312 ff.

Tandstet Sogn omgivet af Hørup, Rettinge og Lysabild Sogne samt af Lille-Velt og Hørup-Hav. Kirken vestligt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. ø. for Sønderborg og $2\frac{3}{4}$ M. f. o. for Nordborg. Arealet, c. 3774 Tdr. Land, er bølgeformig bakket med endeel smaa Bønderstove spredt over Sognet; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Landveien fra Sønderborg til Mommark Færge passerer Sognet.

I Sognet: Bjerne Tandstet med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro (Byen ligger spredt og forskjellige Dele af den føre Navn af Holballe, Tandsgaard og Pilene, længere bortliggende Dele ere Tandsholm- og Tandshede), Ertebjerg med Kro, ligger ligeledes spredt med Randsbjerg, Ertebjergskov og Thorsshavn, Dverø og Neder-Festrup med Pæleværk, Tandfelle med Skole, Lebøl med Skole og Kro, de mindre Bjer Lebølgaard og Lebølløkke; særskilt benævnte Steder ere Festrupgaard, Favrholm, Elleholm, Steensgaard med Vindmølle, Svens Vandmøller og Lebøl Vindmølle. Salt i Sognet Præstegaarden, 51 Heelg., $2\frac{1}{2}$ G., 98 H. med Jord og 6 H. uden Jord samt 2 Vindmøller og 2 Vandmøller. Udenfor Bjerne ere beliggende 7 G. og 57 H.

Indvaanere: 1274. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeri og Søfart giver noget Erhverv. Affætningen af Frugt er ikke ubetydelig.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Pphysicadistrict (Sønderborg). Danner 7 af Amtets Lægder, nemlig Nr. 70—76. Sognet er delt i 6 Grandelag, hvert med en Forstander. Det har 3 Synsmænd for Gammelgaards Lehn og 1 for Nalbølgaards Lehn (Lebøl med Udflyttere). Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Sognet eier 2 Legater, hvert paa 480 Rb., hvoraf Renten uddeles til værdige Trængende, der ei nyde Understøttelse af Fattigvæsenet. Til Lebøl Skoledistrict hører Byen Mintehjerg i Hørup Sogn.

Kirken er en temmelig anseelig Bygning, opført af Kampsteen, med et lille Spiir over Choret, men uden Taarn. Paa Kirkegaarden et Klokketuus af Træ. Choret ender i en Palbrunding.

Den 20de Novbr. 1183 skænkede Hertug Knud, Kong Valdemar den Stores Søster søn, to Bol i „Tandstete“ til St. Knuds-Kloster i Døense (see Suhms Danm.

Sift. VIII. S. 37). Paa flere Steder i den adspredt liggende By har der faaet aavelige Gaarde, af hvis Befæstninger der endnu findes Spor, saasom Landsgaard, Elholm, Steensgaard, Jesstrupgaard o. fl.

Om Landsgaard og Steensgaard see Arkiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 318.

Hørup Sogn omgivet af Ulkebøl, Kettinge og Landslet Sogne samt af Hørup-Hav. Kirken midt i Sognet, 1 M. o. n. o. for Sønderborg og $2\frac{1}{2}$ M. f. o. for Nordborg. Arealet, c. 4914 Tdr. Land, er høitliggende, bølgeformig bakket, med Domainestoven Lambjerg=Indtægt, 127 Tdr. Land, og endeel smaa Bønderstove spredt over Sognet; Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Veffaffenhed. Den lille Pulverbæk med Miangsø danner Grændsen mod Nord. Landveien fra Sønderborg til Mommark Færge passerer Sognet.

3 Sognet: Bjerne Hørup, deelt i Hørup=Dverby med Kirke, Skole og Vindmølle, og Hørup=Kederby med Præstegaard, Hørup-hav med Færgehøus og Kro, herfra Overfart til Halsøen Regenes $\frac{1}{4}$ M., Lambjerg med Fattighøus, Lambjergskov, Miang, Maibøl med Kro, og Mintebjerg; Hovedgaarden Maibølgaard: særskilt benævnte Steder ere Bromølle Kro, Tomshave, Maileb, Mianghøi, Maibølløkke, Bjørnemose, Ryde, Staartofte, Hørupriis, Skivegaard, Parabisgaard, Hørsløkke, Røi og Mintebjerg-hav. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 55 Heelg., 3 $\frac{3}{4}$ G., 11 $\frac{1}{2}$ G., 69 H. med Jord og 52 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 1 Hovedgaard, 17 G. og 31 H.

Indvaanere: 1369. Landbrug er Hovederhvervet. Beboerne af Byen Høruphav ernære sig næsten udelukkende ved Fiskeri og Søfart. Ved Stovarbejde haves nogen Fortjeneste.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Høusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Byhyscatdistrict (Sønderborg). Danner 9 af Amtets Vægter, nemlig 61—69. Sognet har 3 Synsmænd for Ladegaards Lehn og 1 for Maibølgaards Lehn (Mintebjerg fælles med Lebøl i Landslet Sogn); 6 Byhyscatdistricter eller Grandelag, hvert med en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Sognet eier 3 mindre Legater; Renten af det største Legat paa 400 Rd. udbeles til værdige Trængende.

Kirken, forhen helliget St. Jørgen, ligger høit nord for Kirkebyen, er bygget deels af Kampsteen, deels af Muursteen, har Taarn, hvælvet i Choret, fladt Loft i Skibet; paa Nordkøben er indmuret en Steen, hvortil er udhugget 2 Løver, mellem hvilke et Mennekehoved.

Maibølgaard er oprettet 1640 af Hertug Johan Christian af Sønderborg af 5 Bøndergaarde i de nærmeste Byer; 1667 kom den med de øvrige sønderborgske Befiddelser til Kongen; 1764 blev den af Kong Frederik V. overdraget Hertug Frederik Christian af Augustenborg, og 1852 kom den atter tilligemed de andre augustenborgske Befiddelser under Kronen.

Ulkebøl Sogn omgivet af Hørup Sogn, Augustenborg-Fjord, Alsund med den lille Rjør-Vig og Lille-Velt med Hørup-Hav, samt af Sønderborg Bymarker. Kirken østligt i Sognet, $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Sønderborg og 2 M. f. s. o. for Nordborg. Arealet, c. 7526 Tdr. Land, er bølgeformigt, høitliggende med brattere Affald mod Alsund og Veltet og jevnt sraanende mod Augustenborg-Fjord; i Sognet ligge Domainestovene Sønderstov, 728 Tdr. Land, Madestov, 35 $\frac{1}{2}$ Td.

Land, Arnkil-Frebe og Folekobbøl, 130 Tdr. Land, og Arnkil-Mai, 21 Tdr. Land, foruden nogle mindre private Støve. Jordsmønnen er af god leermuldet Bestaffenhed, ofte fortrinligt. Sognets nordligste Pønt kaldes Arnkilsøre. Landeveiene fra Sønderborg til Nordborg og til Mommark Færge passere Sognet.

I Sognet: Øerne Ulkebøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Spang Kro med Grønsmølle, Kjær med Skole, Sundsmark, Vollerup med Kro, Klinting og Mølby med 4 hollandske Vindmøller (denne By er ifølge sin Beliggenhed at betragte som en Deel af Kjøbstaden Sønderborg); Hovedgaardene Rønhave med et Areal af 540 Tdr. Land à 240 □ B.; Ladegaard med et Areal af 560 Tdr. Land; Samlinger af Beboelser og særskilt benævnte Steder ere Ulkebøl-Nørre- og Vestermark, Kjær-Vestermark, Hestehaven, Orntofte med Kro, Steenholt, Baadsager, Lysemose, Klandsager, Hølegaarde, Vblegaard, Skovridergaarden i Sønderstov, Skovfogedhusene i Sundsmark og Arnkil. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 Hovedgaarde, 55 Høelg., 3 $\frac{3}{4}$ G., 11 $\frac{1}{2}$ G., 123 H. med Jord og 44 H. uden Jord. Udenfor Øerne ere beliggende de 2 Hovedgaarde, 38 G. og 19 H.

Indvaanere: 1985. Landbrug er Hovederhvervet. Noget Fortjeneste høves ved Søfart, Fiskeri og Skovarbeide. Beboerne af Vben Mølby ernære sig hovedsagelig ved Dagleie i Sønderborg.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Pøhificatdistrict (Sønderborg). Danner 10 af Amtets Lægder, nemlig Nr. 51—60. Sognet har 4 Sønsmænd, 2 for Rønhave Lehn og 2 for Ladegaards Lehn. Hver By har en Forstander. Kirken eier en Capital paa 12,148 Rb. og har i aarlig Tiende 52 Tdr. Øhg og 87 Tdr. Havre.

Ulkebøl Kirke er en af Slesvigs smukkeste, lysfæste og rummeligste Landsbykirker, bygget af Muursteen, Laarn i Vest og et lidet Spær i Øst, Orgel, en meget gammel Altartavle af Billedhuggerarbeide ophængt i Kirkens vestre Ende.

Øerne Ulkebøl og Klinting nævnes begge i første Halvdeel af det 13de Aarhundrede, den første („Ulkebøla“) i et Document af 1245 (jfr. Eysabild Sogn), den anden („Elintynng“) som Kongsgods i Jordbogen 1231.

Ladegaarden ved Sønderborg, til hvis Slot det forhen hørte (fortydfættet Langenborwerk) kom 1667 med den sønderborgske Andeel til Kongen; 1764 blev Godset givet til Hertugen af Augustenborg, hvem det allerede 1746 var blevet overladt paa Livstid, og 1852 kom det tilligemed de andre augustenburgske Besiddelser under Kronen. Godset var oprindelig kun lille, men efterhaanden bleve forskjellige Estræninger af Øerne Ulkebøl, Vollerup og Sundsmark lagte dertil. Fra 1760 til 1805 var her et Stutteri. 1860 kjøbte Staden Sønderborg Ladegaarden med 676 Tdr. Land à 240 □ R. for 180,000 Rb.

Rønhave (fortydfættet Rønshof) var i gamle Dage en fast Borg, som i et Par Aarhundreder tilhørte Familien Hold, der 1590 folgte den til Hertug Hans den Jngre, som forsøgte Gaarden ved at nedlægge en By Skovhuse, hvoraf endnu findes Spor nord for Rønhave. Ligesom Ladegaard og flere andre Gaarde kom Rønhave 1764 til Hertug Frederik Christian af Augustenborg og 1852 under Statskassen, som i 1855 folgte den for 160,000 Rb. til Entefrue Berling; den eies nu efter dennes Død af hendes Svigerføn DrilogsCaptain Møller.

Kettinge Sogn strækker sig i en temmelig smal Strimmel tværs over Den og er omgivet af Augustenborg, Hørup, Landslet, Afsballe og Notmark Sogne samt af Lille-Belt og Augustenborg-Fjord med Ket-

tinge-Nor og Sebelev-Nor. Kirken nordvestligt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. o. for Sønderborg og 2 M. s. o. for Nordborg. Areal, c. 3348 Tdr. Land, er bølgefornig, bakket, med Domainestoven Blomestokkel ved Beltet (75 Tdr. Land) og den lille Sebelevskov ved Augustenborgfjord; Jordsmønnet er af god muldet og sanbuldet Bestaffenhed. Den lille Na Pulverbæk danner paa en Strækning Eydgrænflen og løber gennem de smaa fiske- og Søer Miangsø og Nydam, hvilken sidste er afbæmmet fra Augustenborg-Nor. Sønderborg-Norrborg Landevei passerer Sognet og affatter Landeveien til Fynshav.

3 Sagnet: Bjerne Kettinge med Kirke, Præstegaard tæt øst for Byen, Skole, 2 Kroer, Bispegaarden, hvor Bistoppen før boede, Sebelev med Skole og Kro, Bro med Kroen Bromølle (hvilken sidste dog i kirkelig Henseende hører til Hørup Sogn), her holdes aarlig Marked den 13de Juni og 18de September med Heste; Hovedgaardene Gammelgaard med Vandmølle, Areal 800 Tdr. Land à 240 □ B., Gundestrup med Areal 167 Tdr. Land à 240 □ B.; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steber ere Osbæk 5 H., Blegébælt, Trolsborg, Skaffenberg, Blæsborg Windmølle; ved et Huus ved Østersøen er et Landingssted, som kaldes Lyø Landingssted. Ialt i Sagnet Præstegaarden, 2 Hovedgaarde, 27 Heelg., 4 $\frac{3}{4}$ G., 4 $\frac{1}{2}$ G., 128 H. med Jord og 20 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende Præstegaarden, 3 Hovedgaarde, 6 G. og 34 H.

Indvaanere: henved 900. Landbrug er Hovederhvervet.

Sagnet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuebistric (Augustenborg), Augustenborg Huusfogedbistric (Augustenborg) og Sønderborg Pshficatbistric (Sønderborg). Danner Amtets 84de, 85de, 86de, 87de og 88de Læg. Sagnet har 4 Synsmænd, 2 for Augustenborg Lehn og 2 for Gammelgaards Lehn. Hver By har en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Sagnet eier et Legat paa 160 Rd., hvoraf Renten uddeles til værdige Fruentimmer.

Kirken er opført 1772—73 (Taarnet er ældre); den er en ganske anseelig og rummelig Bygning, men uden særlige Mærkværdigheder. Fra den gamle Kirke stammer et Mariebillede og nogle Ornamente.

Ved Bro findes en Skandse, som i sin Tid skal være anlagt af de Svenske.

I Fordebogen 1231 nævnes Byen Kettinge („Ketyng“) som Kongsgods. Her holdtes fordom et Thing (hvoraf i Forbindelse med Kjær Byens Navn skal være kommet); et Huus ved Kirkegaarden kaldes endnu „paa Thing“, og sydsra fører en Dæmning over en Mose til det gamle Thingsted.

Gammelgaard tilhørte i det 14de, 15de og 16de Aarhundrede Familien Sture: 1344 Christiern Sture, 1476 Thomas Sture, 1507 Henrik Sture, Wolf Sture 1548, Thomas Sture († 1568); Sidstnævntes Sviger søn Hans Blome folgte den for 87,500 Rd. til Hertug Hans den Yngre. Denne ubvidede strax Gaardens Areal, idet han nedlagde en nærliggende Landeby Laurup. Gammelgaard, der maa være bleven betydelig udvidet i Bygninger, var bereiter under Navn af Slot Residentis for Dorothea, Hertug Alexanders Enke, † 1639 og for Anna, Hertug Christians Enke, † 1668. Slottet laae i den nuværende Have, det blev nedrevet ved Aar 1730. Tilligemed de andre sønderborgske Besiddelser blev det 1667 kongeligt; 1756 blev dette betydelige Gods tilligemed flere andre af Kong Frederik V. skænket Hertug Frederik Christian af Augustenborg, og 1852 kom det under Kronen. Den gamle Bygning blev nedbrudt i Midten af forrige Aarhundrede. Gundestrup, oprettet af Hertug Ernst Gynter, og Berthemine vare Avlsgaarde under Gammelgaard og deelte Skjæbne med samme. Berthemine solgtes 1857 af Statskassen for 160,500 Rd. til Proprietair Ahlmann, Gundestrup samme Aar for 60,050 Rd. til H. L. Winkelman, Gammelgaard 1860 for 213,000 Rd. til Proprietair Møller.

Augustenborg Sogn omgivet af Kettinge Sogn og Augustenborgs-fjord med Sebelev-Nor og Augustenborg-Nor, hvis inderste Deel ved tvende Dæmninger er forvandlet til to smaa Indsøer. Kirken i den nordre Slotsfløi, 1 M. n. o. for Sønderborg og 2 M. s. s. o. for Nordborg. Areal, c. 629 Tdr. Land, er bølgefornigt med Domainestoven Augustenborg Skov og Palais have, 69 Tdr. Land; Jordsmønnen er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed.

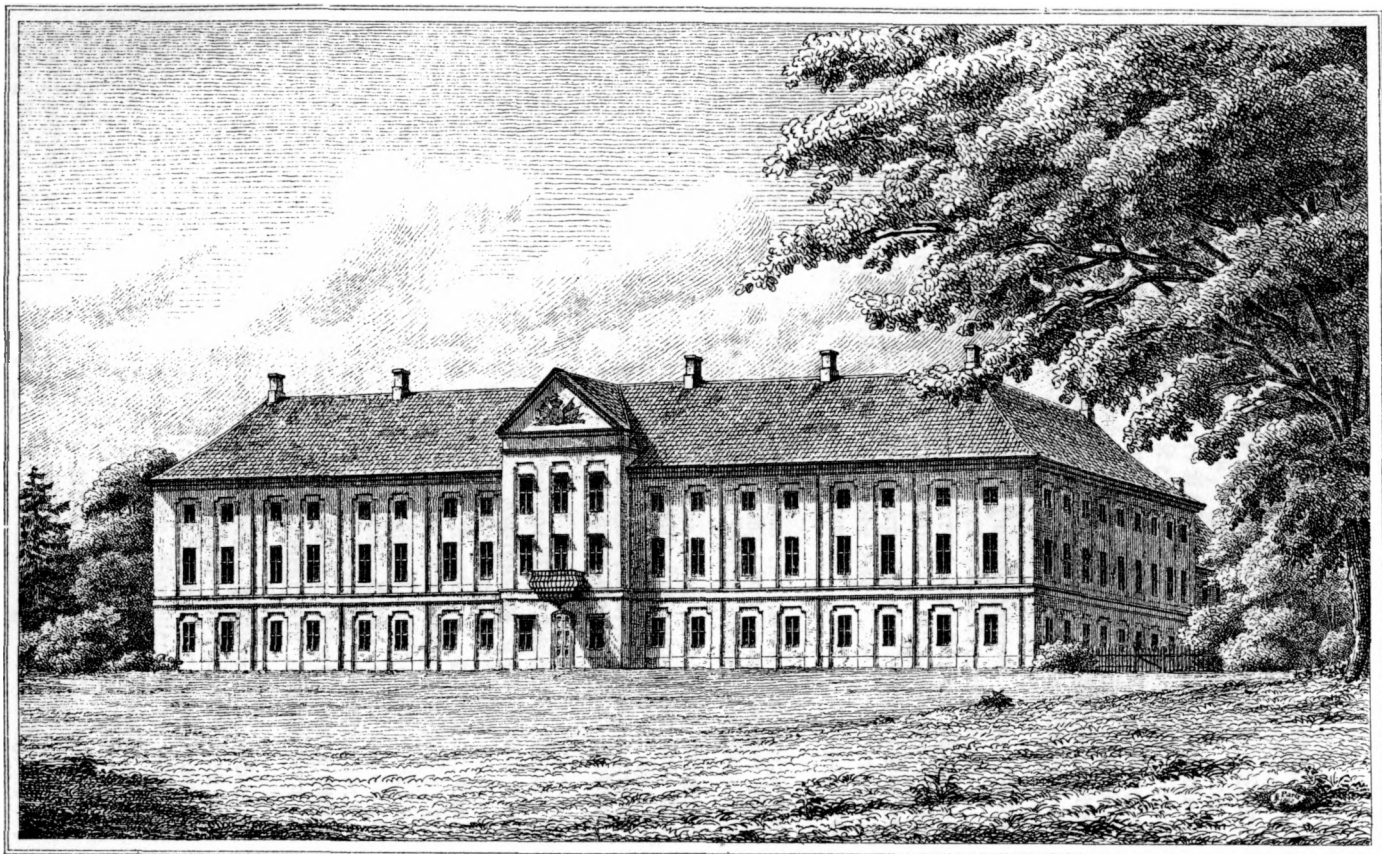
3 Sognet: Augustenborg=Slot med Palais og Augusten-Hovedgaard af 382 Tdr. Land (240 □ B.); øst for Slottet strækker sig en af c. 70 Huse bestaaende Gade, der danner Augustenborg By; her findes 1 Skole, 1 Apothek, 2 Kroer, 1 Dampbrænderi, 1 HOSPITAL, enkeel Haandværkere og et Par Handelsetablissementer; i Byen boer en Læge og flere Embedsmænd; ved den første Dæmning over Augustenborg-Nor er en Ladeplads og Skibsbro.

Indvaanere: 531. Haandværk og Handel er Hovederhvervet.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Pphysicadistrict (Sønderborg). Danner Amtets 96de Lægb. Kirken, der, som ovenansført, er i den nordre Slotsfløi, vedligeholdes af Staten.

Augustenborg=Slot med hosliggende Flække har en overordentlig smuk Beliggenhed ved den efter Slottet benævnte Fjord af Alsund. Her laae forhen den til Bispeamtet Svabsted hørende By Stavensbøl (nævnt i Aaret 1271), som Hertug Ernst Gynsther af den Sønderbergiske Linie 1651 kjøbte (tilligemed den tidligere ogaa biskoppelige By Sebelev) af Kong Frederik III., og som han neblagde; paa det Sted, hvor Stavensbøl havde staaet, byggede han et Slot, som han efter sin Egtefælle Hertuginde Augusta af Glücksborg kaldte Augustenborg, og hvor han selv († 1689) og Hertugerne af hans efter Slottet benævnte Linie: hans Søn Frederik (f. 1662, † 1692) og dennes Brødre Ernst August (f. 1660, † 1731) og Frederik Wilhelm (f. 1668, † 1714), Sidstnævntes Søn Christian August (f. 1696, † 1754), hans Søn Frederik Christian den Ældre (f. 1721, † 1794), hans Søn Frederik Christian den Yngre (f. 1765, † 1814) og dennes Søn Christian Carl Frederik August (f. 1798) derefter have resideret, indtil den Sidste med sin Familie forlod deres skønne Fædreneshjem ved de danske Troppers Ankomst til Slesvig i Begyndelsen af April 1848, og senere ved en Cessions- og Renunciationsact, dat. Frankfurt am Main d. 30te Decbr. 1852 for sig og sine Efterkommere afstod samtlige augustenborgske Besiddelser paa Als og Slesvigs Haffland til den danske Krone for 1½ Mill. Spec. Den ældre Hertug Frederik Christian lod det ældre Slot nedbryde og i Aarene 1770—76 det nuværende opføre. Det er en anseelig Bygning, bestaaende af 3 Fløie, hvoraf Hovedfløien har 3 og hver af Sidesfløiene 2 Etager; den nordlige Fløi indeholder det smukke Slotskapel i Renaissancestil, hvorved der indtil 1858 var anfat en egen Slotspræst. 3 moale anseelige Bygninger ved Slottet havde den sidste Hertug et kostbart Stutteri (1836 60 Fuldblodsheste). Paa Vestfløien strækker sig langs med Fjorden den herlige Have og Lysskov, og i dens ligger en lille smuk Villa, almindelig kaldet Palais, der tjente til Entersidentens for Entehertuginde Louise Augusta, Kong Frederik VI.'s Søster, som døde her d. 13de Januar 1843. Gaavel Slottet som Palais var under den slesvigiske Krig indrettet til Lazareth. Flækken har efterhaanden dannet sig paa Slottets Østside og var for Starkestelen beboet af Høstetjente. Augustenborg Hovedgaard solgtes i 1861 af Statskassen til Kammerraad Fenger.

Alsbalke Sogn omgivet af Kettinge og Notmark Sogne samt af Lille-Velt. Kirken vestligt i Sognet, 1¾ M. n. o. for Sønderborg og 2¼ M. s. o. for Nordborg. Areal, c. 1820 Tdr. Land, er høitliggende og bakket med det høieste Punkt paa Den, Høgebjerg, 256

F. C. Lund del. H. Jensen lith.

Em. Böttgerosen & Co lith. in.

AUGUSTENBORG

Jod; Domaineskovene Dleskobbel og Græskobbel, tilsammen 108 $\frac{1}{2}$ Td. Land, ligge i Sognets østlige Deel. Jordsmonnet er af muldet og sandmuldet. Bestaffenhed. Landeveien fra Sønderborg til Fjnhav berører Sognets vestlige Hjørne.

3 Sognet: Byerne Åseballe med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vindmølle, Åseballestov, spredt liggende og deelt i Nørre-Åseballestov og Sønder-Åseballestov med Vindmølle, Skole og Kro; den spredt liggende Kettingestov med Kro; Hovedgaarden Werthemine 425 Tdr. Land à 240 □ W. (om Werthemine see foran Kettinge Sogn); særskilt benævnte Steder ere Snurum 1 G. og 2 H., Harevad og Ringmose. Ialt i Sognet Præstegaarden, 23 G., 87 H. med Jord og 5 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 4 G. og 3 H.

Indbaanere: c. 1200. Landbrug er Hovederhvervet. Lidt Søfart og Fiskeri drives, og nogen Fortjeneste høves ved Stovarbejde.

Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg) og Sønderborg Pphyssicatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 93de, 94de og 95de Vægd. Sognet danner et Sognsmandsdistrict; hver By har en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden.

Kirken har oprindelig kun været et Capel, men er i Midten af forrige Aarhundrede bleven betydelig udvidet ved en Tilbygning i Vest og en Fløi mod Nord. Kirkens ældre Deel er af Kampesteen. Choret er hvælvet; Skibet har fladt Loft. I Skedet for Taarn Klokkerhus paa Kirkegaarden.

3 Sognet har forhen ligget en Herregaard med Bolde og Grave, kaldet Munkgaard. Den tilhørte flere Led af den adelige Familie Hartvigsen. Den sidste Eier, Jørgen Hartvigsen, solgte Gaarden til Peterus Hans den Ungare, drog til Fyen, og ligger (+ 1596) med sin Hustru, Fru Anna Sebested fra Nallestgaard, begravet i St. Knuds Kirke. Gaarden blev senere henlagt under Gammelgaard. Boldskedet sees endnu.

Rotmark Sogn, hvoraf den nordøstlige Deel hører til Nørre- og Egen Herred, er omgivet af Åseballe, Kettinge og Egen Sogne samt af Lille-Velt og Kettinge-Nor. Kirken midt i Sognet, 1 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Sønderborg og 2 M. s. o. for Nordborg. Arealet, c. 4188 Tdr. Land, er bølgefornig bakket, med en bethdelig Deel af Domaineskoven Nørrestov i den nordøstlige Deel; endvidere ligge Domaineskovene Evgund og store- og lille-Fredstov, 38 Tdr. Land, og Kumohrsgaards Dyrehave, 56 $\frac{1}{2}$ Td. Land, her i Sognet. Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed. Den lille Kornbæk løber gennem Sognets sydlige Deel ud i Veltet. Landeveiene fra Sønderborg til Nordborg og til Fjnhav passere Sognet.

3 Sognet: Byerne Rotmark med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Hunslev med Kro, Almsted med Kro, Rotmarkstov med Skole, Helvit med Skole, Vandmølle og Fjrhendal Kro med Brænderi, Katrh (Katrøb) med Malmose; endvidere Parceller af det neblagte Domainegods Frederikshof, hvoraf ingen have en Gaards Størrelse; Hovedgaarden Kumohrsgaard med Fredstoven Dyrehaven, 625 Tdr. Land à 240 □ W.; Uvlsgaard Evgunde, c. 80 Tdr. Land; særskilt benævnte Steder ere Villemølle Vandmølle, Hagelbjergmose, Pabholm, Langmose, Cosmusgaard, Egebjerg

eller Nørre Vindmølle og Anholt. Den forrige Færgegaard Fjnsøhav er nu nedrevet, da Færgefarten er ophørt. Paa dens Sted ligger Søkeri, Kro, Grønmølle og Brænderi. Ialt i Soguet Præstegaarden, 1 Hovedgaard, 1 større Aulsgaard, 36 Heelg., 3 $\frac{3}{4}$ G., 1 $\frac{1}{2}$ G., 144 H. med Jord og 21 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 13 G. og 60 H.

Indvaanere: 1559. Landbrug er Hovederhvervet. Søfart og Fiskeri give, navnlig Beboerne af Røtmarkskov, endeel Erhverv. Om Vinteren havees nogen Fortjeneste ved Arbejde i de kongelige Stove.

Den største Deel af Sognet hører under Augustenborg Herreds Jurisdiction (Augustenborg), Sønderborg Amtstuedistrict (Augustenborg), Augustenborg Huusfogeddistrict (Augustenborg). Danner Sønderborg Amts 89de, 90de, 91de og 92de Lægd. Byerne Helvit og Katri med Ralmose samt Frederikshøjs Parceller høre under Nordborg Amt, Nørre og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg). Danner Nordborg Amts 1ste, 2det og 53de Lægd. Hele Sognet hører under Sønderborg Pphiscatdistrict (Sønderborg). Sognet har 4 Synsmænd, hver By en Forstander. Kirken vedligeholdes for Kirketienden. Fattigvæsenet eier Legater til et Beløb af 320 Rd.

Ved Fjnsøhav er et Tolboppebørselscontrolsted, ved hvilket er ansat en Oppebørselscontrolleur. Tolbforretningerne ere imidlertid af meget ringe Betydning. I Aaret 1862 indførtes ingen tolbppligtige Varer, medens der udførtes — alene til Kongeriget — 186 Tdr. Grøn, 14 Favne Brænde, 640 Pd. Klippst og 80 Tdr. Frugt.

Der indklareredes fra indenrigske Steder — udenrigs Fart fandt herfra ikke Sted — 81 Fartøier af 301 Læsters Drægtighed med 189 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestubning, og udklareredes 47 Fartøier af 231 Læsters Drægtighed med 85 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestubning.

Tolbsafgifter oppebæres i 1862 ikke, hvorimod Skibsafgifterne udgjorde den ubetydelige Sum af 15 Rd. 63 Sk.

Kirken, fordem helliget St. Marie, er meget gammel og i sine ældre Dele opført af Kampsteen, Taarnet bredere end Kirken. Kun Choret er hvælvet. 1857 blev et Sacrifi tilbygget mod Vst. Ud for Choret staaer et Epitaphium ubrugget i Steen over Thomas Stur til Helvit og Gammelgaard, Amtmand til Sønderborg og Nordborg, † 1563, og Hustru. Om denne Thomas Stur fortælles paa Ms: Da Kong Christian II., idet han forlod sit Fængsel paa Sønderborg, saae den alt ældede Amtmand, sagde han til ham: „Det har været en stem Storm, Thomas, der har blæst Paaret af dit Hoved“. Thomas Stur svarede dertil: „Det var en værre Storm, Christian, der blæste Kronen af Dit.“ Desuden findes i Kirken et Epitaphium med et godt Maleri over Johan Francis von Nibelberg, i 15 Aar Amtmand til Nordborg og Søbygaard, † 1692, og Hustru, og 2 Malerier forestillende 2 Præster, med Familier, af Præsteskægten Erucov, af hvilken 4 beklædte efter hverandre Præsteembedet fra 1550 til 1699. Den sidste af dem, Frederik Erucov, har 1688 bygget Præstegaarden som den endnu staaer. Allertavlen, forestillende den bedende Kristus i Gethsemane, er en Copie efter Ethersbergs Maleri i Hagenbjerg Kirke. Kirken fik 1856 et nyt Orgel af Demant. Series pastorum fra 1341, dog ikke complet.

Rumohrsgaard heed forden Søbo; Ditto Breide besad 1514 Søbo, 1561 Sønnen Joachim Breide, hvis Datter Anna ved Giftermaal bragte den til Ditlev Rumohr; han solgte den 1600 til Hertug Hans den Yngre, der uddvide Gaarden med nogle Gaarde i Hunslev og med Jorderne til Byen Kolsaad i Ketting Sogn, samt kaldte den efter de forrige Besiddere Rumohrsgaard. I den sønderborgske Concurss udlagdes den til Creditorer, af hvilke den 1669 solgtes til Hertug Ernst

Günther af Augustenborg; med de øvrige Augustenborgske Godser kom den 1852 under Kronen. Egelunde var en Aalsgaard fra Numohrsgaard. Om Numohrsgaard og Sebo see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 297 ff. Om Helvitgaard see Mørholm i Egen Sogn. Numohrsgaard med Fresthøven Dyrehaven solgtes af Statskassen i 1862 for 164,000 Rb. til Proprietair J. Pellemann.

Nordborg Sogn omgivet af Drbøl og Hagenbjerg Sogne samt af Østersøen, Aalsund med Stegsvig, Dvrig og Melsvig. Kirken østlig i Sognet, $2\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Sønderborg. Arealet, c. 5589 Tdr. Land, er bølgeformigt og høitliggende med jævnt Afald mod Østersøen; Sognet er stovløst paa enkelte smaa Skovpletter nær, men har temmelig betydelige Moser (Hopsø Mose, Gammeldam, Holmmose, Stevning Mose samt Mosestrækninger langs den nordre Kyst, som dog kun indeholde Salttørv). Jordsmønnet er af stærk leret og leermuldet Bestaffenhed, der dog i den nordlige Deel nær Beltet bliver noget lettere og sandet. En Bæk danner Afløb fra Nordborg=Ø, hvoraf omtrent Halvdelen ligger her i Sognet; Smaasøer ere Hopsø, Helleø og Oldenør, hvilken sidste er under Ugtørring. Paa Sognets sydvestlige Side affætter Aalsund den dybe Bugt Stegsvig, som ved en smal Snevring staaer i Forbindelse med Dvrig, der igjen er forbunden med Melsvig; den smalle Landtunge, som strækker sig imellem Stegsvig og Dvrig, kaldes Stegshoved. Sognets og Den Aals nordligste Pynt kaldes Tontoft=Plakke. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Flækken **Nordborg**, beliggende ved den nordøstlige Bred af Nordborg=Ø, i en overordentlig frugtbar, smuk, noget bakket Egn, omgivet af Haver og levende Hegn; i Flækken findes foruden Kirken og Præstegaarden Tontoftgaard (der dog, ligesom Apotheket, ikke ligger paa den egentlige Flækkes Grund, men paa saakaldet Parcelgrund) en Drengeskole, en Pigeskole, Thing- og Arresthuus, Poststation, Amtsforvalterbolig, 3 Køger, 1 Apothek, flere Kjøbmandsetablissementer, alleslags Haandværkere, 2 Vinbmøller. Paa en Ø i Søen ligger en Længde paa een Etage af det forrige Nordborg=Slot, nu en Gæstgivergaard. Nordborg er Toldsted, hvorved er ansat en Tølbforvalter, en Controllleur og en Assistent. Udfibningsstedet for Flækken er Dvrig, $\frac{1}{4}$ Miil derfra, hvor der er en Havn. Indløbet til Dvrig har med dagligt Vand 8 Fod Vand, ved Proen er henved 10 Fod. Nordborg har 1304 Indvaanere, 1 Hovedgade, der affætter nogle smaa Sidegader og Stræder, og 166 Vaaningshuse, der i Aaret 1858 vare brandforsikrede for 165,000 Rb. Herredsfogden og Thingskriveren, samt en Postexpediteur og 3 Tølbembedsmænd boe for Tiden i Nordborg, hvis oeconomiske Anliggender bestyres af Herredsfogden i Forening med 4 Borgerrepræsentanter. Handelen er ikke af stor Betydning, og kun de mere volumineuse Varer indføres directe fra Ublandet, medens de lettere Varer hovedsagelig indføres fra Flensborg, Sønderborg og Kiel. Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1862 her fortolet: Bomuldsmanufacturvarer 933 Pd., Kaffe 3925 Pd. (i 1861: 1622 Pd.), Steenkul 1207 Tdr. (i 1861: 1060 Tdr.), Trælast 5129 Cfb. og $81\frac{7}{10}$ Com.=Kæster (i 1861: 6439 Cfb. og 104 Com.=Kæster), Ulbmanufacturvarer 760 Pd. (i 1861: 582 Pd.), Viin 466 $\frac{1}{2}$ Btl. (i 1861: 419 $\frac{1}{2}$ Btl.). Af Kornvarer og Frøsorter var den samlede Udsørsel 5502 Tdr., der alene gik til Hol-

steen, medens ingen Udførsel til fremmede Steder eller til Kongeriget fandt Sted. I 1861 udførtes 7906 Tdr., hvoraf til Holsteen 7744 Tdr. og til Kongeriget 162 Tdr. Af Frugt udføres betydelige Partier fra Nordborg; Udførselen i 1862 var dog mindre end ellers, idet der kun udførtes til Rusland c. 140 Tdr. og til Kjøbenhavn c. 1300 Tdr. Skibsfarten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 288 Fartøier af 1198 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed med 574 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 285 Fartøier af 1216 Com.-Læsters Drægtighed med 618 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 120 Com.-Læsters Drægtighed med fuld Ladning, udgaaet 4 Fartøier af 106 Com.-Læsters Drægtighed med 13 Læsters Bestuvning. Ved Udgangen af Aaret 1862 var ved Nordborg Tolbsted hjemmehørende 14 Fartøier af 31 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed. Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862: 2300 Rd. 70 St., i 1861: 2204 Rd. 77 St.

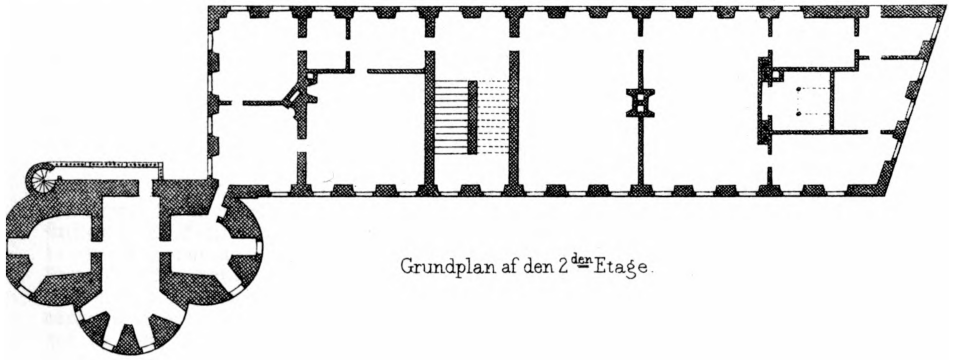
Aarlige Markeder Onsdag og Torsdag for den stille Uge og den 21de og 22de September med Kram; d. 6te Mai med Heste og Kvæg; d. 31te October med Kvæg.

Endvidere i Sognet: Landsbherne Holm med Skole og Kro, Bøl; Samlinger af Beboelser og enkeltliggende Steder ere Kjøbingsmark (7 G. og 11 H.), Parcellejerne af det neblagte Domainegods Nordborg ere Østerog Vesterlund (7 G. og 14 H.), Søvang og Rugløkke (2 G. og 8 H.), Augustenhof (9 G. og 5 H.); andre benævnte Steder ere Dydig Ladeplads med Skibsbro, Hesnæs 4 H., Brønd 2 G., Nørsløkke 5 G., Greisbjerg 1 G., Lønsmade 1 G., Stoltebøgegaard, Helleløkke, Steenbækgaard, Følkær, Bestre Bind- og Vandmølle, Helleløkkegaard med Færge til Fastlandet, den privilegerede saakaldte Michelbergske Gaard, Tangsholm, Fruelund. Ialt i Sognet — foruden de i Flækken værende 166 Huse — 94 Gaarde, 128 H. med Jord og 42 H. uden Jord. Udenfor Bherne ere beliggende 36 G. og 58 H.

Indbaanere: 2693, hvoraf 1304 i Flækken og 1389 i Landsfoguet. Landbrug i Forbindelse med det fornævnte Næringsbrug i Flækken er Hovederhvervet. Udførselen af Frugt, fornemmelig Æbler, er ikke ubetydelig.

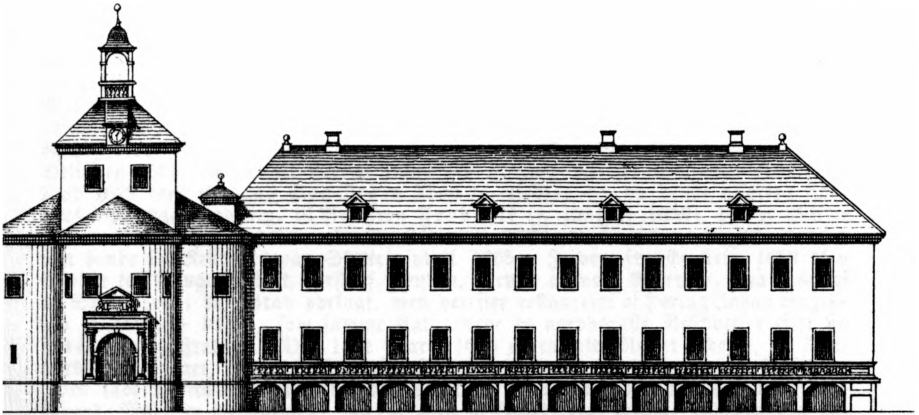
Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Physicatdistrict (Sønderborg). Danner 12 af Amtets Lægder, nemlig 38—49. Sognet har 3 Synsmænd, nemlig 1 for Nordborg Parcellejer og 1 for hver af de to Landsbher Holm og Bøl; Nordborg har 4 Borgerrepræsentanter, Parcellejerne 2 Brøgere. Af det neblagte Capellani har Sognets Skolevæsen en aarlig Indtægt af 425 Rd. Fattigvæsenet eier 3 mindre Legater til et Beløb af c. 960 Rd.

Flækken Nordborg bærer det gamle Æt for samme liggende Nordborg-Stot sin Oprindelse og sit Navn. Den heed oprindelig Kjøpning (d. e. Handelssted), hvilket Navn har vedligeholdt sig i Kjøbingsmark. I den nordvestlige Udkant af Byen ligger paa en Høi Kirken, kaldet Kontoft (St. Anna i Kontoft); den er forsvunden og har Taarn; ved dens østlige Ende er 1700 tilbygget et Liggecapel med kvadratisk Grundflade og hvalvet Loft, hvori der staaer 11 Rister med Ligg af den ældre Sønderborg-nordborgske og den yngre

Grundplan af den 2^{den} Etage.

10 5 0 10 20 30 40 50 Alen

NORDBORG SLOT.

(Udvendig Facade)

(Efter Thras danske Vitruvius.)

nordborg-plønstre Linie, nemlig 1) Hertug Christian, ældste Søn af Hertug Hans den Yngre, som ved Delingen efter dennes Død 1622 fik *Ærs*, efter Indskriften født 6te Novbr. 1570, † 14de Juni 1633 paa sin Residens Graafsteen paa *Ærs* (ugift); 2) hans Broder Hertug Frederik af Nordborg, Stifteren af den ældre nordborgske Linie (f. 1581, † 1658); 3) dennes første Hæteskælle Juliane af Sachsen-Lauenborg (f. 1589, † 1630); 4) deres Søn Hertug Johan Bugislaw af Nordborg (f. 1629, † 1679); 5-6) deres to spæde Børn (Juliane, f. og † 1628, og et Barn, med hvilket Moderen døde i Barselseng 1630); 7) Hertug Frederiks anden Hæteskælle Eleonore af Anhalt-Zerbst: efter Indskriften f. 10de Novbr. 1608, gift 5te Febr. 1632, † 2den Novbr. 1680 paa Wierholm (disse 7 Uig af den ældre Linie stode først i et Capel ved Egen Kirke, men blev 1813 flyttede hertil); 8) Hertug August af Nordborg, Capellet og det nyere Slots Opbygger, efter Indskriften f. den 9de Mai 1635, † d. 17de Septbr. 1699; 9) hans Hæteskælle Elisabeth Charlotte af Anhalt-Darßgerode, efter Indskriften f. 11te Febr. 1647, gift første Gang (med Wilhelm Lubwig Fyrste af Anhalt-Köthen) 24de Aug. 1663, anden Gang (med Hertug August) 6te Octbr. 1666, † 20de Jan. 1723; 10) deres Datter Charlotte Sophie, efter Indskriften f. 6te April 1672 i Magdeburg, † 10de April 1720 paa Wierholm (ugift); 11) deres Sønedatter Dorothea Augusta Frederike (en Datter af Hertug Joachim Frederik af Nordborg og siden tillige af Pøen), efter Indskriften f. 18de Novbr. 1712, Kanoniske i Gandersheim, † 24de Juli 1765. I Kirkens Sacrifi over Indgangs-døren til Capellet hænge tvende stet udsorte oliemalede Portraiter af Hertug August og hans Svigermoder Sophie Augusta Fyrstinde af Anhalt (født Prindsesse af Nassau) uden Ramme. Kirken var Sognkirke foruden for Byerne Pøen og Pøel, tillige for Byen Lontoft, der nu er gaaet op i Nordborg, men har efterladt sit Navn til Kirken. Indtil 1805 havde Kirken to Præster.

Nordborg-Slot var det ældste af *Als*'s to Slotte, og skal allerede være bygget i Midten af det 12te Aarhundrede af Kong Svend Grathe. Dette Slot, der først kaldtes *Als-Slot*, men, efterat Sønderborg-Slot var bygget, i Møbsætning til dette fik Navnet Nordborg, laa paa en lille *D* i den vestlige Ende af den langstrakte efter Slottet benævnte *Sø*, og da det var stærkt befæstet, blev det brugt som Fængsel, saaledes for den slesvigiske Biskop Valdemar, da han var tagen tilfange paa *Nabensaa-Slot*, i Aarene 1193-98 (han blev derfra ført til Søborg i Sjælland), og senere, efterat *Als* var kommen i Hertugen af Sønder-Jyllands Besiddelse, 1261 i nogle Aaaneeder for den tolvaaarige Konge Erik Glipping, da han var bleven fangen i Slaget paa Lohede, og den slesvigiske Biskop Nicolaus. 1358 blev Nordborg-Slot erobret af Kong Valdemar Atterbag, og d. 14de August 1410 maatte den holstænske Adelsmand Claus v. Zbienen, da Slottet kun havde en Besætning af 25 Mand, ved Capitulation overgive det til Kong Erik af Pommern. Ved Hertugdømmernes to første Delinger 1490 og 1544 kom Nordborg til den kongelige Deel, og udgjorde tilligemed Sønderborg Enkedronning Dorotheas Livgeding, men ved Delingen 1564 kom det til Hertug Hans den Yngre, og ved Delingen efter hans Død 1622 først til hans Søn Johan Abolf (f. 1576), og da denne allerede døde 1624 ugift paa Nordborg, til Broderen Frederik (f. 1581, † 1658), der er Stifter af den ældre med hans Sønesøn Ernst Leopold 1722 uddøde nordborgske Linie, som havde sin Residens paa Slottet indtil 1665. I den svenske Krig 1658 blev Slottet tre Gange erobret, først af Tjenden, derpaa af vore Allierede, saa atter af de Svenske og i høi Grad ødelagt, men derefter restaureret af Hertug Johan Bugislaw (f. 1629, † 1679), som samme Aar arbejdede de nordborgske Besiddelser efter sin Faber Hertug Frederik. Den 14de Martz 1665 afbrændte Slottet aldeles. I *Virkerøds Dagbøger*, udg. af Molbech, S. 99 omtales denne Slotsbrand saaledes: „Den 14de Martz 1665 afbrændte det fyrstelige Slot Nordborg paa *Als* med indeværende Mobilier og Formue, saa at man fik Intet deraf reddet. Ibebranden begyndte om Aftenen efter Solens Nedgang og varede til Midnat.“ Disse ulykkelige Begivenheder nekkjærede Hertug Johan Bugislaw i en saa betydelig Gjæld, at han 1669 maatte afstaae sit Hertugdømme til Kong Frederik III., hvorefter han til sin Død levede som Privatmand i Nordborg og tilligemed sine Brødre nød en kongelig Appanage. Nordborg blev imidlertid snart efter overdraget til Hertug Joachim Ernst af Pøen for hans Arveret til Grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst, og denne overlod det ved sin Død 1671 til sin anden Søn Hertug August (f. 1635, † 1699), Stifteren af den yngre nordborgske Linie, som opførte et nyt noget mindre Slot paa to Etager 1678 (efter Indskriften over Indgangsdøren), og tillige byggede Gravcapellet ved Nordborg Kirke, som blev

fuldsført 1700, saa Naaneder efter hans Død, og hvor han selv først sit Hvilkested. Hertug August efterlod sig to Sønner, af hvilke den ældre, Joachim Frederik, efter ham blev Hertug af Nordborg og 1706 tillige arvede Pølen, men døde 1722 uden at efterlade sig Sønner; den yngre, Christian Carl, der var preussisk General, foretrak sig under sit Dypbold hos sin Moder paa Osterholm i hendes Hofdame, den skønne Frøken Dorothea Christiane v. Nischberg, en Datter af Amtmanden i Nordborg Johan Frantz v. Nischberg, og ægtede hende 1702 imod sin Families Villie, hvorfor han maatte frafrivne sig alle synderlige Rettigheder for sine tilkommende Børn, saa længe hans ældre Broders Mandstamme blomstrede. Hertug Christian Carl døde d. 23de Mai 1706, og hans Ægtefælle fødte efter hans Død d. 4de August en Søn Frederik Carl, som voksede op under Navnet „Herr v. Carlstein“, men, efterat hans Farbroder, den nordborg-plønstre Hertug Joachim Frederik, var død 1722 uden at efterlade sig Sønner, af Kong Frederik IV. blev erklæret for Hertug og tiltraadte Arven i Nordborg, hvor han tog sin Residentz; den plønstre Arv blev derimod gjort ham stridig af hans Faders Fætter Hertug Johan Ernst Ferdinand af Rethwisch, men da ogsaa han døde barnløs 1729, kom Hertug Frederik Carl ikke alene i uomtvistet Besiddelse af Pølen, men arvede ogsaa Rethwisch, hvorimod han af Erkjendilighed 1730 afstod Nordborg til Danmark. Han var den sidste Hertug af Pølen, og døde d. 18de Decbr. 1761, efterladende sig i sit Ægteskab med Christiane Imengard Reventlow (en Broderdatter af Dronning Anna Sophie) 3 Døttre, af hvilke den ene var gift med Hertug Frederik Christian (den Ældre) af Augustenborg og de to andre med tydske Fyrster. 1766 blev Nordborg-Slot solgt af den danske Regjering, og flere Dele af samme bleve nebbbrudte, saa at nu kun enkelte Bygninger ere tilbage.

Nordborg Flaakte har lidt af Ildsvaade 1680, 1792 og 1825.

Byen Holm nævnes allerede i Kongebrevet af 31te Mars 1196, hvor Guldbolm-Nobers Eiendomme opregnes. Nordborg-Ladegaard blev neblagt og parcelleret 1772. Augustenboj var forhen et hertugeligt Lysslot med en stor Have, nu Navnet paa flere smaa Parceller ved Østersøen.

Egen eller Igen Sogn omgivet af Rotmark og Svenstrup Sogne samt af Lille-Belt og den fra Alsund affatte Augustenborg-Fjord med Stevning-Nor og Kettinge-Nor. Kirken sybligt i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. o. for Sønderborg og $1\frac{1}{2}$ M. s. o. for Nordborg. Arealet c. 6588 Tdr. Land, er bølgeførmig bakket med Størstedelen af Domainestoven Nørrestov (hele Skoven, beliggende i Sognene Rotmark, Egen og Svenstrup, udgjør 1222 Tdr. Land); ved Stevning-Nor ligger den mindre Dønnevitstov, og spredt i Sognet findes smaa Skovpletter. Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Bestaffenhed, noget lettere ved Egen By. Et mindre Vandløb Røn bæk løber gennem Fjordmosen i Lille-Belt. Den fremspringende Bunt mellem Augustenborg-Fjord og Kettinge-Nor kaldes Egen-Næs; et fremspringende Punkt i Bøstet kaldes Bøstehoved. Den lille ubeboede Ø Katholm i Augustenborg-Fjord, 7 Tdr. Land stor, hører her til Sognet. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Egen med Kirke og Kro, Guderup med Præstegaard og Skole, Sjellerup med Kro, Dønved med Skole og Kro (aarligt Marked den 14de Juli med Heste og Kvæg), Stolbro, Elstrup med Christians-Stolen og Kro med Brænderi; en Samling af Beboelser kaldes Egenmølle med Vind- og Vandmølle, Kro, Farveri og 2 Huse; endvidere Parceller af det neblagte Domainegods Osterholm, Hovedparcellen Rysholm, 115 Skattetønder og 94 Tdr. Land à 320 □ W., mindre Parceller ere Bommelund, Bøstebraa, Gammel-Osterholm, Strælbjerg 2 H., Rismushuse 2 H. og Nyled 2 H.; andre benævnte Steber i Sognet ere Skovridergaarden Nygaard, Skrivergaard, Thinggaard, Mosen, Lindegaard og Trømpelhyng 2 H. Salt i Sognet Præstegaarden,

1 større Gaard, 71 Heelg., 3 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 122 H. med Jord og 56 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ere beliggende 15 G. og 48 H.

Indvaanere: 1781. Landbrug er Hovederhvervet. Forfærdigelsen af Trævarer er betydelig og over 40 Familier have deres vigtigste Erhverv herved. Nogen Fortjeneste haves ved Skovarbejde og Fiskeri. Hundsfliden staaer her, som overalt paa Als, paa et høit Trin; dog indskrænker Productionen sig hovedsagelig til eget Forbrug.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordsborg), Nordborg Amtstuebistric (Nordborg), Nordborg Huusfogebistric (Nordborg) og Sønderborg Pphycatbistric (Sønderborg). Danner Amtets 3die—15de samt 52de Lægd. Sognet er deelt i 4 Synsmandsbistricter. Biskoppen over Als og Krø er fortiden tillige Sogneprest til Egen. Kirken vedligeholdes ved Kirketienden og Renteu af en Capital paa 3448 Rd.

Kirken er bygget til forskjellige Tider, anseelig, men uden Taarn; ifødetfor dette et Klokkerhus paa Kirkegaarden. Til Kirken er af Hertug Frederik af Nordborg 1628 bygget et Capel, nu Sacristi; i dette Capel hvilede foruden Hertug Frederik selv hans to Hgtefæller, 3 af hans Børn samt hans ældste Broder; i Aaret 1813 førtes samtlige disse tiig til Tontoft Kirke. Alterbilledet er et nyere Arbejde, Copy af Stubs den hellige Madvere. Et lille Madonnabillede synes at være af kunstnerisk Værd. Kirkegaarden er planeret og forsynet med Anlæg; herfra en sjon Udsigt.

Egen Sogn skal have Navn af sine fordoms store Egtebove, hvoraf endnu ofte findes Spor i Løvemoerne.

Guderup, hvor Præsten (Biskoppen) boer, nævnes allerede („Gudthorp“) i Kongebrevet af 31te Mars 1196, og Elstrup („Elesforp“) i det oftere omtalte Document af 1245.

Osterholm heed tidligere Helvitgaard, hvilket allerede forekommer 1341, da det tilhørte Laurentius Sture eller Stur, i hvis Familie det længe forblev. Thommas Sture (+ 1563) lod her bygge et med Bolde og Grave omgivet Slot, og af hans Svigersøn Hans Blome blev det 1583 for 51,000 Mark solgt til Hertug Hans den Yngre, som salbte det Osterholm, udvidede Hovedgaarden og forsøgte Jorderne ved at neblægge Byen Bøshed. Ostergaard saldt til den nordborgske Linie og blev benyttet som Entefæde for Hertugindeerne. Efter sin Bedremoder Hertuginde Elisabeth Charlottes Død 1723 overlod den sidste nordborg-plante Hertug Frederik Carl Osterholm til Kong Frederik IV. 1735 blev Slottet nedbrudt, og 1768 blev Godset parcelleret. Om Osterholm see Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 310. I den nære langs Østersøen sig strækkende Stov findes endnu Levninger af en gammel stærkt besøgt Borg.

Hagenbjerg Sogn omgivet af Nordborg, Dybøl og Svenstrup Sogne samt af Lille-Belt og en Bugt af Alsund, Sandvig. Kirken midt i Sognet, 2 M. n. o. for Sønderborg og $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Nordborg. Arealet, c. 4170 Tdr. Land, er bølgeformig bakket med Fald mod Lille-Belt og Alsund; langs Østersøen findes den ikke ubetydelige Hagenbjerg-Skov og ved Alsund den mindre Brandshøls-Skov; Jordsmonnet er af fortrinlig leermuldet Bestaaffenhed. I Sognet ligger endeel af den lange, smalle Nordborg-Sø, ligesom ogsaa endeel af den under Udtørring værende Bund-Sø; et mindre Vandløb falder i Lille-Belt og danner paa en Strækning Grændsen mod Svenstrup Sogn. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Bjerne Hagenbjerg med Kirke, Præstegaard, Skole, Vindmølle og Brænderi, Langebøhy (Lauenbøhy) med Bøhy Kro, Lunden, Elsmark og Brandshøls med Vindmølle og Kro; særskilt benævnte Steder ere Fægteborg med smukke Haveanlæg, Arnbjerg og Raikro med Brænderi og Olbryggeri. Salt i Sognet Præstegaar-

den, 51 Heelg., 1 $\frac{3}{4}$ G., 1 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 63 H. med Jord og 22 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 2 G. og 11 H.

Indvaanere: 999. Landbrug er Hovederhvervet. Lidt Fiskeri drives. Til de fleste baade større og mindre Steder høre Frugthaver, hvis Udbytte ikke er ubetydeligt.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuebistric (Nordborg), Nordborg Huusfogedbistric (Nordborg) og Sønderborg Pphiscatbistric (Sønderborg). Danner Amtets 23de, 24de, 25de og 26de samt 34te, 35te, 36te og 37de Lægd. Sognet er deelt i 3 Sønsmandsbistricer: Hagenbjerg og Langeføh, Lunden og Elsmark, Brandsbøl. Kirken vedligeholdes af Kirketienden og Renten af en Capital paa 13,534 Rd. Skolevæsenet eier 2 mindre Legater og har flere mindre Indtægter, ialt til et Beløb af 72 Rd. aarlig. Sognet er saa heldig stillet, at der i Aaret 1859 kun fandtes 4 Personer, som uøde Understøttelse af Fattigvæsenet.

Kirken ligger paa en Høi sydvestlig for Byen Hagenbjerg, opført af Kampesteen, Choret hvælvet, Skibet med fladt Loft, smul Altertable saf Ekersberg, forestillende Christus i Gethsemane, opsat 1831, series pastorum. Indtil 1857 var Kirken uden Taarn, men i dette Aar sit den et nyt Taarn med Spiit.

Brandsbøl („Brandsbøle“) nævnes i Kongebrevet af 31te Marts 1196, hvor Guldhølm-Klosters Tienomme opregnes, og Langeføh („Langefo“) ved Afkønden af den langstrakte Nordborg-Sø med en Gaard „Gunnildbøl“ i det oftere omtalte Document af 1245.

Svenstrup Sogn omgivet af Egen og Hagenbjerg Sogne samt af Lille-Belt og Alsund med Bugterne Sandvig og Stevning-Nor. Kirken nordvestlig i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. n. o. for Sønderborg og $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Nordborg. Arealet, c. 3682 Tdr. Land, er bølgeformig bakket (Igebjerg skal være det næsthøjeste Punkt paa Als); endeel af Domainestoven Nørreskov er beliggende i den nordøstlige Deel af Sognet; ved Alsund ligger den mindre Stevningsskov. Jordsmønnet er af fortrinlig leermuldet Beskaffenhed. Et mindre Vandløb falder i Østersøen og danner paa en Strækning Nordvestgrænsen. Den mellem Sandvig og Stevning-Nor i Alsund fremspringende Landtunge kaldes Stevningnæs; et i Lille-Belt fremspringende Punkt kaldes Tranerødde. Sønderborg-Nordborg Landevei passerer midt igjennem Sognet.

I Sognet: Byerne Svenstrup med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Vindmølle med Brænderi, i Byen holdes Egen Herreds-Ting, Himmark, Torup, Klingbjerg, Stevning med Skole, 2 Kroer og Vindmølle; endvidere Parceller af det neblagte Domainegods Hjortspring, Hovedparceller ere Hartspringgaard med 108 Skatteønder og 97 Tdr. Land à 320 □ B., Solbjerggaard med 94 Skatteønder og 88 Tdr. Land à 320 □ B., herved en Planteskole af fortrinlige Frugttræer, mindre Parceller ere Skabborg, Boldkilde, Enegaard, Hjørnegaard, 4 Steder og 1 jordløst Huus kaldes Sønderlund; benævnte Steder i Sognet ere Bjerggaard, Lyremosegaard, Dalagergaard, Bærensmølle, en neblagt Vandmølle, Skjærhøi; ved Stevning-Nor er en Ladeplad, her ligger Søllinggaard med Teglværk. Ialt i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 30 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 9 $\frac{1}{2}$ G. og 9 $\frac{1}{4}$ G., 72 H. med Jord og 37 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 16 G. og 18 H.

Indvaanere: 1124. Landbrug er Hovederhvervet. Endeel Frugt affættes og en betydelig Deel Trætoi forfærdiges, som affættes til det sydlige og vestlige Slesvig. Om Vinteren habes nogen Fortjeneste ved Arbejde i de kongelige Skove.

Sognet hører under Nørre- og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfogeddistrict (Nordborg) og Sønderborg Pphycatdistrict (Sønderborg). Danner Amtets 16de 22de samt 51de Læg. Sognet har 2 Sidsmænd, nemlig en for Evensstrup District (Evensstrup, Himmart, Torp og Klingbjerg) og en for Stevning District (Stevning By og Hartspring's Parcellister). Kirken vedligeholdes for Kirketienden, den har en Gjæld paa 1537 Rd., hvoraf der dog ikke svares Rente.

Kirken er uden Taarn, med Klokketuis paa Kirkegaarden, opført af Kampesteen, i Eheret Korsbvalsing, skabt gibset Loft i Stibet, gammel Døbefont. Kirkegaarden er beplantet med Trær; over Indgangsporten læses „De Fortklarede boe ikke her; dog fredes om Stedet, hvor Støvet henlægdes. MDCCCVII“.

Hartspring (Hortspring) er det gamle Melwithsgaard (Melletgaard), en befæstet, med en bred Grav omgivet Borg, som i Reformationstiden var kongelig og findes ofte at være bortforlejet. I salge Delingen 1564 tilfaldt den Hertug Hans den yngre. Efter dennes Død 1622 kom det til den nordborgske Linie, og blev 1722 af den sidste Hertug Frederik Carl affaaet til Kong Frederik IV. og indlemmet i Amtet. Borgen var for længe siden nedbrudt. Det var derefter kongeligt Kammergods indtil 1771, da det blev nedlagt og parcelleret. Hovedparcellen ligger paa den gamle Borgplads. Om Hartspring see Arkiv f. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 309 ff.

Drbøl Sogn omgivet af Hagenbjerg og Nordborg Sogne samt af Alsund med Stegsvig, Dyvig og Melsvig. Kirken østligt i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. n. n. v. for Sønderborg og $\frac{1}{2}$ M. s. for Nordborg. Areal, c. 3886 Tdr. Land, er bølgeformig bakket med jævnt Affald til Alsund og brattere Affald mod Vigene; i den sydlige Deel af Sognet findes flere Smaastove. Jordsmønnet er af udmærket frugtbar Bestaffenhed, i den østlige Deel stærkt leret, i den vestlige Deel med Alsund mere let og sandet. I Sognet ligge de to ender ikke ubetydelige Søer Mels-Sø og tilbeels Bund-Sø, hvilke begge ere under Udtørring. Den vestligste Punt af Sognet kaldes Lyngen.

I Sognet: Byerne Drbøl med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Broballe med Bindmølle og Kro med Brænderi, Mels med Skole og Kro; endvidere Parceller af det nedlagte Kammergods Melsgaard, Hovedparcellen Melsgaard med 93 Stattetønder, $84\frac{1}{2}$ Td. Land à 320 □ B. med Bindmølle og Ladeplads, de mindre Parceller Engfletgaard, Steensgaard, Skovsgaard, Damsgaard, o. fl.; særskilt benævnte Steder i Sognet ere Harbeshøi Færgegaard, hvorfra Overfart til Ballegaard i Sundebød, Stegshuus, Kolmosegaard, Ellesgaard, Tornbjerg, Bøgebjerg, Sarsgaard, Lyskøigaard og Espehøi. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 større Gaard, 20 Heelg., 18 $\frac{3}{4}$ G., 12 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 2 endnu mindre G. 77 H. med Jord og 25 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 17 G. og 37 H.

Indvaanere: 1228. Landbrug er Hovederhvervet; noget Fiskeri og Søfart drives. Affætningen af Frugt er ikke ubetydelig.

Sognet hører under Nørre og Egen Herreders Jurisdiction (Nordborg), Nordborg Amtstuedistrict (Nordborg), Nordborg Huusfoged-

distrikt (Norborg) og Sønderborg Pfyficatdistrikt (Sønderborg). Danner Amtets 27de—33te samt 50de Lægd. Hver af Sognets 3 Byer udgjør et Sønsmandsdistrikt. Kirken vedligeholdes for Kirketienden og Renten af en Capital paa 4492 Rd.

Kirken (St. Maria) er opført af Kampsteen, med Taarn og Spiir. Over Choret har ogsaa i sin Tid været et Spiir, men dette blev nedtaget 1674, som en tidligere Præst paa Stedet beretter „formedelst Alder og Regnvand, sed maxime impulsu alicujus mali spiritus.“ I Choret og under Taarnet findes Hvalvinger, forøvrigt fladt Loft. I Aaret 1853 blev Kirkens Indre restaureret; Stiket blev gibset, Pulpituret sammesteds ombygget og forsynet med Orgel; Alteret blev aldeles ombygget og forsynet med en smuk Altertavle; Maleriet forestiller Marie Debudelse, Copi ester en Original paa Christiansborg-Slot. Paa Kirkens Nordside har Forvalter Peter Enevold paa Mølsgaard i Aaret 1697 ladet opføre en grundmuret hvælvet Tilbygning, hvor hans og hans Husfrus Been hvile i 2 Kister.

Ørbøl Sogn fal efter D. Atl. tilforn have været en Palbø, næsten ganfle omringet af Havarme, som Hertug Hans med stor Befestning lod opfylde. 1515 folgte Kirkine, Claus Jensens Enke, sin Gaard i Ørbølle til Lehnsmanden Manderup Hold paa Kongens Vegne; ligeledes kjøbte Kongen 1517 3 Gaarde sammesteds af Ulf Hold tilligemed 2 Gaarde i Ørbøl.

Møls („Mialles“) nævnes i Documentet af 1245 (ifr. Iysabild Sogn). Mølsgaard tilhørte 1517 Familien Hold; med Slutningen af det 16de Aarhundrede blev det kjøbt af Hertug Hans den Yngre, ved hvis Død 1622 det kom til den norrbørgske Linie, og 1730 til Kongen. Com kongeligt Kammergods blev Mølsgaard, der fra een Gaard efterhaanden var voret op til et Gods af betydeligt Omfang, 1767 neblagt og parcelleret. Om Mølsgaard see Arkiv i. Staats- und Kirchengeschichte IV. S. 368 ff.

Vers,

omgivet af Lille-Belt og Østersøen, ligger i mindst Afstand $1\frac{3}{4}$ Miil øst for Als, $\frac{5}{8}$ M. vest for Langeland og $1\frac{1}{4}$ M. syd for Fyen. Den har i det Hele en sydøstlig-nordvestlig Retning og har i denne en Udstrækning af 3 Miil mellem den nordligste Spids Skjolbnæs og den sydligste Veinæs-Nakke. En bred Bugt, der ender sig i Graasteens-Noer, stærrer sig mellem Urehoved og Dmmelshoved i sydlig Retning ind i Landet og deler det i 2 kun ved en smal Landstrimmel, Dreiet*), forenebde Dele, hvoraf den mindre Deel (kun $\frac{1}{4}$ □ M.) kaldes Skovland. Øst for Vers ligge følgende til samme henhørende Smaaøer og Holme: Store-Egholm, Lille-Egholm, Halmø, Deirs og Langholm; paa Halmø findes en Gaard, de øvrige ere ubeboede. Desuden ligge i fornævnte Bugt de tvende Kragnæs-Holme og Been-Holm. Disse Der og Holme iberegnebde har Vers et Fladeindhold af $1\frac{1}{20}$ □ M. Mellem Urehoved og Bornæs danner Havet, vestlig for den fornævnte større

*) Saadanne smalle Landstrimler, for hvilke Drei (Drag) er det almindelige Ravn, findes flere Steder paa Vers: de fornævnte Landspidser Urehoved og Dmmelshoved ere forbundne med det øvrige Land ved Drei; det samme er Tilfældet med Vens Sydøstspids Verseshale.

Bugt, en mindre Bugt, der ender sig i Stolkeby-Noer. Af Indsøer findes kun Hvid-Sø paa Nordvestsiden af Landet. Den stilles kun ved en Landstrimmel fra Havet og har sandsynligviis tidligere været et Noer. Ærs er med saa Undtagelser høit og bakket, især vest for Dreiet. De høieste Puncter ere Sønderhøi, 226 Fod, og Olde Møllebakke, 204 Fod; Rife Kirke, Tranderup Kirke, Bregninge-Mølle og Vester-Mølle ved Søbygaard ligge ogsaa paa meget høie Puncter. Jordbunden er mergelblandet Leer, hvis ydre Skorpe paa de fleste Steder er god Muldjord; Den er som Følge heraf særdeles frugtbar. Skove findes ikke, uagtet Den i ældre Tid har været meget skovrig, hvilket ikke alene berettes af ældre Forfattere, men ogsaa godtgjøres ved Benævnelsen Skovland for en Deel af Den og ved mange Steppenævnelser, hvori Ordet Skov forekommer. Den har Mangel paa Moser.

Indvaanernes Antal var efter sidste Folketælling 11,418 (hvoraf i Ærøestjøbing 1713 og i Marstal 2590). Dette udgjør c. 7600 paa Kvadratmilen (naar Ærøestjøbing og Marstal regnes fra, c. 4750 paa Kvadratmilen i Landdistriktet). Folkemængden angaves i 1769 til 5118, i 1803 til 7573, i 1827 til 9120, i 1831, da Sundhedscommissionen lod foretage en Folketælling, til 8979, i 1845 til 10,185 og i 1855 til 11,120. Grunden til den hurtige Fremvæxt i Folkemængden er, foruden saadanne almindelige Aarsager som tidlige Ægtestaber og gunstige Betingelser for Sundheden, især Søfartens Tiltagen og Udparcelleringen af Dens 4 Herregaardes Hovmarker, samt derhos den betydelige Udparcellering af Bondejord.

Ærs henhører, som foransørt, til Nordborg Amt; Amtmanden er Overøvrighed for Staden Ærøestjøbing og tilligemed Biskoppen Medlem af Overkirkeidirectionen for Den. Ved Forordningen af 18de November 1773 er der anordnet en Stad- og Landret for hele Den med Indbegreb af Staden Ærøestjøbing. Denne Ret bestaaer af en Præsæs, der tillige er Landfoged, og 2 Assessorer, hvoraf den første tillige er Amtsforvalter og Huusfoged, den anden tillige Actuar ved Retten. Landfogden har som saadan omtrent de samme Forretninger som Herredsfogden i Herreberne; han udfører tillige Byfogdens og Politimesterens Forretninger i Ærøestjøbing. Landfogden og Actuaren deeltage med Staden Ærøestjøbings Bycollegium, bestaaende af 6 Medlemmer, i Bestyrelsen af Stadens Deconomi. Actuaren har alle en Bystrivers Forretninger. Ærs danner et eget Pphysicatdistrict; Pphysicus boer i Ærøestjøbing. Med Hensyn til Udstrivningsvæsenet hører Den under 1ste flegsigste Udstrivningsdistrict. Som foransørt er der for de directe Statters Oppebørsel ansat en Amtsforvalter. Hele Tolbvæsenet paa Den staaer under en Tolbinspecteur, der boer i Marstal; i Ærøestjøbing er ansat en Tolboppebørselscontrolleur med 3 Tolbassistenter, i

Marstal ligeledes en Toldopbeørselscontroleur med 2 Toldassistenten. I Vrøeskjøbing er en Postmester, i Marstal en Postexpediteur.

Vrø danner Hertugdømmet Slesvigs 1ste blandede Valg-district for Valg til Provindsialstænderforsamlingen for Hertugdømmet; med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet er Den en Deel af 5te Valgkreds.

I Henseende til Kirke- og Skolevæsen hører Vrø under Kongerigets Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet og har i Forening med Størstedelen af Als siden 1819 en egen Biskop. Tidligere stode disse tvende Der under Fyens Biskop. Forordning af 7de Novbr. 1832 giver nærmere Bestemmelser for Grændserne mellem den geistlige og verdslige Lovgivning, Administration og Jurisdiction i Als og Vrø Bispedømme. Den har sin egen Provst. Kirkerne paa Vrø eie sig selv. For dem er ansat under Overkirkeirectionen en Kirkeinspecieur, der baade er Kassierer og Regnskabsfører og har Tilsyn med Bygnings- og Reparationsarbejderne. Samtlige Kirkers Formue bestyres i Fællesskab og anvendes til Kirkerne's Bedste, uanset om den ene eller den anden har større eller mindre Formue og Indtægter. Efter Regnskabet pro 18°/₆₂ eiede Vrøeskjøbing Kirke 1620 Rb., Marstal R. 3217 Rb., Rise R. 26,633 Rb., Tranderup R. 3565 Rb., Bregninge og Søby R. 24,318 Rb.

Vrø omfatter 6 Sogne, nemlig Vrøeskjøbing Kjøbstadsogn og de 5 Landsogne Søby, Bregninge, Tranderup, Rise og Marstal. Marstal Sogn deles igjen i Handelspladsen Marstal og Marstal Landsogn eller Landbdistrict. Ifølge Regulativ for Communalrepræsentationen i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter af 21de Mai 1861, bestaaer Vrø Landbdistricts Communalraad af 6 Medlemmer, nemlig 1 for Marstal Handelsplads, 1 for den øvrige Deel af Marstal Sogn og 1 for hver af de andre 4. Sognesogder have ikke, men Flækken Marstal og Dens 15 gamle Landsby-Bylag have hver deres Sandemand, der besørger Regnskabsvæsenet, har Opsigt over Veiene samt Opbeørsel af forskellige Smaaafgifter, tilfiger til Kjørsler og Haandtjeneste. For de 4 nedlagte Gudsers Parcellister træder en Braager for hvert Guds (for Guds gave dog 2) istedetfor Sandemanden. En Braager gives dog ogsaa i de egentlige Byer; han er der Brandoplynsmand og har nogle mindre Politiforretninger. Indre Bynliggende paa Landet besørge Lehnsmænd, hvoraf 3 i hver By: een for Boelsmændene, een for Raadnerne og een for Huusmændene.

Vrø's Plovtal angives til 218³/₆; Skattearealet beløber sig til 11,555 Skattetønder, taxeret til 1,448,740 Rb. Eiendommene i Landsognene bestaae efter Opgivelser fra 1859, foruden 3 Præstegaarde, i 2 Gaarde større end en Heelgaard, 134 Heelgaarde eller Boel, 10³/₄ G., 173¹/₂ G., 44¹/₄ G., 234 Gaarde mindre end en¹/₄ G., for-

nemmelig Parcelsteder, 412 H. med Jord (Raadnersteder) og 289 H. uden Jord. Et Boels eller en Gaarbs Størrelse er 50—60 Tdr. Land. En Tønde Land regnes paa Ærs efter saakaldet Byggsædemaal = $213\frac{1}{3}$ \square Vaand (Rode). En stor Deel af de mindre Eiendomme ere Parceller af Dens 4 udskiftede Hovedgaarde (Vubrup 42 Parceller, Graasteen 33 P. , Gubsgave 67 P. og Søbhgaard 74 P.). Hver Parcelist boer paa sin Parcel.

Paa Ærs er gjort 3 Inddæmningsforsøg, det ældste for henved 50 Aar siden ved Dens vestlige Ende, i Søby Sogn, hvor man har forsøgt at affjære Søen Hvid-Sø fra Havet, med hvilket den før stod i Forbindelse. Dmtrent $\frac{1}{3}$ af Arealet, der udgjør c. 200 Tdr. Land, holbes om Sommeren ved Hjælp af en Vindmølle med Sneglegang saa tørt, at det benyttes til Høstet og Kørstjæring. Resten staaer altid under Vand. I 1856 har man ved Dæmninger afflaaret 2 Havbugter, nemlig Graasteens Noer og Stokkeby-Noer. Graasteens Noer udgjør 6—700 Tdr. Land; det er forsynet med en hollandsk Vindmølle til Vandets Udpumpning. Af Arealet er en Deel om Sommeren lagt tørt og benyttes til Græsning. Paa en Holm, der ved Inddæmningen er sikret mod Havet, er bygget et Par Huse. Stokkeby-Noers inddæmmede Areal udgjør c. 200 Tdr. Land. Det har siden 1858 været holdt tørt om Sommeren ved Hjælp af en 4 Hestes Dampmaskine. I 1862 er tillige bygget en hollandsk Vindmølle, der ligesom Dampmøllen er forsynet med Jern-Centrifugalpumper. Det indvundne Land er udgrøftet og bragt under Behandling. Det har paa Grund af sin Form og Beliggenhed ved Borgnæs faaet Navn af Borgnæsbal.

Ærs skrives i gamle Documenter „Ærræ“ (Valdemar II.'s Jordebog 1231 i Scr. rer. Dan. VII. p. 524, 530), „Ærre“, „Ærrye“, hos Hvitfeldt sædvanligt „Ærre“. Den nævnes første Gang i Historien 1043, da der leveredes et Sølslag under Ærs, hvori Magnus den Gode overvandt Svend Estridsøn (Rnytlinga-Saga Cap. 22). Den 18de Januar 1277 overlode Markgreverne af Brandenburg Ærs, som de rimeligvis havde i Arv efter deres Moder Sophie, Kong Valdemar II.'s Datter, for 1000 Mark til Fyrst Bislav af Rygen. Ligesom Als var Ærs Gjenstand for de sænderlydske Hertugers Fordringer, og fra 1287 til 1296 var den ogsaa i Hertug Valdemar IV.'s Besiddelse tilligemed Als (see denne N.) og Femern. Denimod Slutningen af Kong Erik Menveds Regjering tilhørte Ærs Markgreve Valdemar af Brandenburg, som 1315 forlehnede den senere dannede Drost Laurits Jonsøn dermed, og da den var frataget denne af Christoffer II., fik han den igjen 1326 af den nye Konge, den sænderlydske Valdemar, efter Christoffers Fordrivelse. Af et Document fra 1337 sees, at Ærs da var i den hollandske Grev Geeris Besiddelse, ligesom 3 Aar senere i hans Sønners ved Valdemar Atterbags Thronbestigelse 1340 (Suhms Danm. Hist. XII. S. 283, XIII. S. 6); ogsaa viser et Document af 19de Mai 1398 (trykt i Hübers's Beskriv. af Ærs S. 291), at den da stod under den hollandske Grev Gerhard VI., som siden 1386 var forlehnet med Slesvig. I Begyndelsen af den langvarige Krig om Slesvig imellem Erik af Pommern og Gerhards Sønnen erobrede Kongen 1410 Ærs tilligemed Als, og ved Fredsslutningen i Bordingborg 1435 var Ærs en af de saa Partikler, som forbleve under Kronen, fordi Kongen da havde dem i Besiddelse; men efterat denne havde forladt Dan-

mark, overlob Niakraadet ved en Tractat i Lybet d. 2den Juli 1489 Hertug Adolf ogfaa Hrs, som siden seftse i verbølig Denkeende har hørt til Sleefvig. 1509 blev Den høriet og plyndret af Lybekerne. Saabel ved Hertugdømmernes første Deeling 1490 fom ved den anden 1544 forblev Hrs ved den kongelige Deel ligesom Als og fom tilligemed denne D til at udgjøre Dronning Dorotheas Livgæbing, men ved Frederik II.'s Udskyfning af den kongelige Deel 1564 og et senere Bytte 1584 fom den ligesom Als til Kongens Broder Hertug Hans den Yngre. Ved dennes Død 1622 deelttes hans Befiddelfer mellem 5 af hans Søner, af hvilte den ældfte, Hertug Christian, der egentlig fom Stamherre fulde have høvt Sønderborg, blev affundet med Hrs, da han, fom det fortælles, var fidsfvgag. Da Hertug Christian døde ugift 1633, blev Hrs deelt i 4 Dele, idet hans Broderføn og 3 dalevende Brødre, Hertugerne af Sønderborg, Nordborg, Glücksborg og Pløn, toge hver fin Part ved Lodfakning. Hertug Frederik til Nordborg fik Godset Graafteen, men folgte 1635 fin Deel til Hertug Philip af Glücksborg for 53,000 Rd.; Hertug Philip fik Hrseshjøbing og Godset Bobrup; Hertug Joachim Ernst af Pløn fik Søbygaard Gods, og Hertug Johan Christian af Sønderborg fik Subsgave Gods. Denne Udskyfning havde fun førgelige Følger for Den, thi i enhver af Herrernes Andeel blev der anfat en Mængde Betiente til at varetage Herfhabernes ofte modftridende Interesser, hvilte ufugede Befolkningen og demoralisere de paa alle Maader. 1658 blev ogfaa Hrs høriet af de Sventke. Ved Hertugen af Sønderborgs Concurs 1667 fom den Sønderborgfte Deel af Den under den danfte Krone, men blev faa Aar derefter tilligemed Nordborg overladt Hertug August af den plønffe Linie, fom efterlod fin Andeel af Hrs til fin yngre Søn Christian Carl, hos Søn Hertug Frederik Carl (tidligere „Herr v. Carlstein“, ffr. Nordborg) efterdaanden arvede alle de nordborgfte og plønffe Befiddelfer, men 1730 afftod de første med den tilhørende Deel af Hrs til Kronen. Den glücksborgfte eller mellemfte Deel af Den, beftaaende af Hrseshjøbing og Godferne Graafteen og Bobrup, kjøbte Kong Frederik V. 1749 af Hertug Frederik for 3—400,000 Rd., og faaledes var nu hele Den famlet und r Kronen. Denne Forandring havde den befunderlige Følge, at Hrs mistede fine danffe Love, fom under Hertugerne af det Sønderborgfte Huus havde været gjældende paa Den, og fik fedsvigft Ret iftebet. Den 18de Novbr. 1773 ophævedes de forffjellige Retter paa Hrs, og hele Den, Kjøbftaden iberegnet, fik en fælles Ret med en Landfoged fom Præfes og 2 Assesorer. Tidligere udgjorde Den foruden Staben Hrseshjøbing et Amt, Graafteens Amt, og 2 Lehn, Søbygaards og Subsgaves Lehn.

Indtil 1819 hørte Hrs under Hyens Stift ligesom Als, med hvilken D den siden den Tid er forenet under en egen Bifkop.

J. K. Hüberh: „Befkrivelse over Hrs“, Kjøbenhavn. 1834.

„Statiftifche Skizze der Inſel Arröe“, von Professor Hanfen, i N. Stb. Mag. IX. S. 117 ff.

„Bermifchte Nachrichten von der Inſel Arröe“, von Carſkens, i Riemanns Vaterlandskunde III. S. 21 ff.

„Topographifche Skizze der Inſel Arröe“, i Schlefsw.-holft. Chronik 1801. Nr. 9 S. 3 ff.

Hrseshjøbing

er beliggende umiddelbart ved Havet paa Dens øftlige Kyst under 54° 53' 30" n. B. og 2° 9' 30" v. L. Hyens Grund ftraaner ned mod Havet, og bag Hven ligge temmelig høie Bakker; fun c. 2000 Alen fra Havnen ligger Den Deirs og fydveft for Hven Lille-D, fom benyttes til Græsning. Hven er temmelig regelmæssig bygget, med lave Huse, i det Hele af et venligt Udfeende. 2 Torve, 8 Gader og Stræber og 315 Huse; den er inddeelt i 2 Kvarterer (Rober).

Se kortbilag 10

Byens Forder have et Areal af 415 Tdr. Land à 320 □ B. De bestaae deels af den gamle Kjøbingsmark og deels af den neblagte Gaard Kjøbinghofs saakaldte „Herremark.“ Endvidere hører Den Deirs af 28 Tdr. Land under Byen. Alle Forderne ere ubstiftede med Undtagelse af Deirs.

Af offentlige Bygninger mærkes:

Kirken, af nyere Bygningsform, med Taarn og Spiir, opført 1756—58 istedetfor den ældre Kirke, der var meget forfalden. Godt Orgel.

Stads- og Landrettens Hus (Raadhuset), hvilket i indværende Aar (1863) skal ombbygges.

Den nye og den gamle Skole.

Fattighuset.

Tolbbobbygningen.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1713 (860 af Mdtj. og 853 af Rdtj.); i 1855: 1712; i 1845: 1552.

Indvaanernes Erhverv er hovedsagelig Søfart, og navnlig drives Fragtfart paa Norge, England og Holland. Ogsaa endeel Kornhandel drives, deels med hvad der kan udføres af Dens egen Avl, deels med Korn fra østersøiske Havne, som da enten føres til Norge eller i mindre Partier til Svendborg og Kiel. Byen har ogsaa en ret god Tømmerhandel. Af de vigtigere fremmede Varer var den samlede Indførsel i Aaret 1862: Bomulds garn 2938 Pbd. (i 1861: 9244 Pbd.), Bomuldsmanufacturvarer 8737 Pbd. (i 1861: 13,817 Pbd.), fremmed Brændevin og Rom 1957 Btl., Stang- og Vaanbjerg 42,876 Pbd. (i 1861: 49,541 Pbd.), Kaffe 40,199 Pbd. (i 1861: 44,591 Pbd.), Risengryn og Riismeel 21,403 Pbd. (i 1861: 16,978 Pbd.), Salt 708 Tdr. (i 1861: 816 Tdr.), Steentul 3918 Tdr., Sukker 76,265 Pbd., Tobak 11,073 Pbd. (i 1861: 8760 Pbd.), Træløst 26,005 Efbd. (i 1861: 31,852 Efbd.), uldne Manufacturvarer 4868 Pbd. (i 1861: 4476 Pbd.), Viin 417 Btl. (i 1861: 702 Btl.) Af Kornvarer kan Udsørselen ikke være bethdelig, endstjøndt Den er særdeles frugtbar, idet den har over 11,400 Sjæle at ernære og saaledes næst Malta er den stærkest befolkede Ø i Europa. Der udsørtes i Aaret 1862 ialt 15,814 Tdr. Kornvarer og Frøsorter, hvoraf kun 776 Tdr. til fremmede Steder. I 1861 var den samlede Udsørsel 18,452 Tdr. Af andre Varer udsørtes i 1862 44,092 Pbd. Fjæst (i 1861: 84,673 Pbd.), hvoraf til Udlandet 27,449 Pbd., 52,854 Pbd. Skind og Huder, hvoraf til Udlandet 13,095 Pbd. Skibsarten var i 1862: i indenlandsk Fart indgaaet 546 Fartøier af 4117 Com.-Læsters Drægtighed med 1773 Læsters Bestuvning, udgaaet 461 Fartøier af 2893¹/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 676¹/₄ Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart indgaaet 21 Fartøier af 509³/₄ Læsters Drægtighed med 335¹/₂ Læsters Bestuvning, udgaaet 31 Fartøier af 915³/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 32 Læsters Bestuvning. Ved Udgangen af Aaret 1862 var i Erøestjøbing Tolldistrict hjemmehørende 86 Fartøier af 1334¹/₄ Com.-Læsters Drægtighed. Told- og Skibsartsafgifterne udgjorde i 1862 5515 Rd. 79 Sk. imod 6166 Rd. 24 Sk. i 1861.

Af industrielle Anlæg mærkes en Fabrik for Centrifugalpomper og et Kalkbrænderi; et Bogtrykkeri, hvorfra Erø Avis udgaaer.

Fra Erstedsjøbing er Færgefart til Faaborg (4 M.), Svendborg (3½ M.), Bommenæs paa Taasinge (3 M.) og Rudkjøbing (3¼ M.).

Communalbestyrelsen bestaaer efter Frdn. 18de Novbr. 1773 af Landfogden og Actuaren med de deputerede Borgere, 6 i Tallet. Andre kommunale Embedsmænd ere: Bykassereren, Veiermesteren og 2 aarlig veylende Rodemestere. Særskilte Commissioner ere: Havnecommissionen, Skolecommissionen, Fattigcollegiet, Quarantainecommissionen.

Communen eier i faste Eiendomme: ⅙ af Stads- og Landrettens Huus, den nye Skole, den gamle Skole, Sprøitehuset, Fattighuset, Havnens Kogehuus og Materialhuus. Desuden eier den 2 Byffister (Vodder i den gamle Bymark) og 24 Tdr. Land „mellem Biergene“, hvilke Forder ere tillagte adskillige Embeder. 3 Capitaler eier Byen 5028 Rd. Byens Gjæld andrager 7348 Rd.

Erstedsjøbings Udgifter have i de 3 Regnskabsaar 1860—62 tilflet sig saaledes:

	Fattigvæsen.	Skolevæsen.	Delingsvæntv.	Indqvartering.
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
1861/62	3186	1262	219	59
1860/61	2997	1032	1287	60
1859/60	2778	689	190	56

	Brandvæsen.	Daarevæsen.	Bygningsudg.	Lønninger.
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
1861/62	487	480	205	467
1860/61	467	360	330	459
1859/60	469	376	502	459

Omkostningerne til Opførelsen af et nyt Raads- og Arresthuus, hvortil Byen skal bidrage ⅙, vil i 1863 andrage 5000 Rd.

Alle Udgifter paalignes, med Undtagelse af c. 150 Rd., som Fattigvæsenet har af Legater m. m., og c. 200 Rd. som indkomme for Lemmernes Arbeide. Til Understøttelse af Trængende habes Legater til Beløb c. 7300 Rd.

Byen har en Borgervæbning, tilfammen omtrent 200 Mand, men intet egentlig Brandcorps. Byens Sprøiter betjenes af en Sprøitemester, 4 Straalemestere og 36 Huuseiere som Menige, hvilke sibste aarlig veyle.

Havnevæsenet administreres af en Havnecommission bestaaende af Actuaren eller anden Assessor i Stads- og Landretten som Magistratsmedlem, 2 deputerede Borgere og 2 erfarne Skippere. Under Commissionen fungerer en Havneforstander som Regnskabsfører og en Havnefoged. Havnevæsenet har intet Fond; dets aarlige Indtægter ere c. 1700 Rd. Havnen er i de senere Aar uddibet med mere end det Tredehelte, ligesom den ogsaa i 1861 er fordybet indtil 10 Fod.

I geistlig Henseende danner Byen et Sogn med en Sognepræst. Der er derhos ansat en ordineret Catechet, som tillige er første Lærer ved Borgerkolen.

Byen hører til Erø Phisicatdistrict (Physicus boer i Byen). Apotheek. Ved Erstedsjøbing Toldsted er ansat en Toldoppebørsels-

controleur og 3 Toldassistent. En Toldinspecteur for hele Erø boer i Marstal. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester. Privat Telegraphstation, oprettet 1862.

Følgende private Selskaber og Foreninger findes fortiden i Byen: Spare- og Laanekasse-Foreningen (i Kassen indeftod ved Udgangen af 1862 128,296 Rb., opsparet Capital 15,220 Rb.); Etikassurancelskabet (dets Risiko var efter Regnskabet pro 1862 95,071 Rb., For- mue 20,031 Rb.); Understøttelsesforeningen for Haandværkere; Skipper- understøttelses-Foreningen; Foreningen til Understøttelse for trængende Omænds Enker og Døttre; Sangforeningen; Væsefelskabet; telegraphhist Actieselskab; Julestiftningsselskabet.

Erøesløjning er, hvad der ligger i Navnet, Erøes eneste Kjøbstad. Den er ogsaa bleven kaldt alene Kjøbing, som Almuen endnu kalder den i daglig Tale; Henrik Ransau kalder den Nicopia (Nykjøbing); hos Dandwerth er Navnet for- vansknet til Hørløping. Byens Alder er ganske ubekendt. I et hos Hübertz S. 291 aftrykt Document af 1398 nævnes et „Wysby up Erre“ og en Borgermester med 3 Raadmænd sammesteds, men det er uvist, om det er den nuværende Kjøbstad. Efter D. Ail. havde Erøesløjning dog allerede 1476 en Borgermester Hans Pagghe. Dens Privilegier skrive sig fra det 16de Aarhundrede; de bleve stadfæstede 1563 af Enkedronning Dorothea og senere af Hertugerne af Glücksborg, som eiede Erøes- løjning siden Dens Deling mellem de 4 sønderborgske Linier 1633; men da Byen 1749 var kommen under Kongen, nægtede baade Frederik V. og hans Efterfølgere at stad- fæste dem. 1629 leed Byen meget ved en stor Ijbebrand. Erøesløjning er den eneste Kjøbstad i Slesvig, der ikke har sin egen Jurisdiction; 1773 mistede den sin Magistral og faaer fra den Tid under Landsfogden paa Den. Indbyggernes Hoved- erwerb er Handel, Etiksfart og Landbrug; det sidste drives deels paa den gamle Bymarkt „Kjøbingsmarkt“, deels paa den saakaldte „Perrremarkt“, der hørte til den gamle paa Torvet liggende hertugelige Gaard Kjøbingssø og, hvilken Hertug Philip 1629 skæntede sin Gemalinde Sophie Hedvig med Tilliggende; men 1682 bortleiede Hertug Christian hele Perrremarken til Byens Borgere for 1000 Mark Iphst til evig Tid, og den følgende Hertug Philip Ernst nedlagde Gaarden 1721 og solgte den tilligemed Marken til Borgerskabet; sidstnævnte blev deelt i 58 Parceller, og hver Parcel betaltes med 500 Mark og en aarlig Recognition af 1 Mark. Byens Handel leed meget Afbræk ved Norges Tab, men er nu atter i god Dylomst.

Den ikke mindre som Digter end af sin foranderlige Stjebne kendte Mag. Anders Christensen Arrebo, der var Biskop i Thronhjelm fra 1617 til 1622, da han blev assat, og døde som Præst i Borningborg 1637, var født i Erøesløjning, hvor hans Fader Christen Andersen var Præst, d. 2den Januar 1587, og har Navn efter sin Fødsel.

Søby Sogn, det nordligste paa Den, Annex til Bregninge, om- givet af dette Sogn og Havet. Kirken c. 1½ M. n. v. for Erøes- løjning. Areal 2532 Tdr. Land.

I Sognet: Byerne Søby med Kirke, Skole og Kro, og Nyhave; Søbygaard, Hovedparcel af det nedlagte Gods af samme Navn, 73 Tdr. Land à 320 □ V., Søbygaardsmark, 76 Parcellstøber af det udparcellerede Gods Søbygaard, hver Parcellist boer paa sin Parcel; Vestermølle. Ialt i Sognet 11 Heelgaarde, 2 ¾ G., 26 ½ G., 8 ¼ G., 77 mindre Gaarde (herhen regnes de fleste Parcellstøber), 47 H. med Jord og 32 H. uden Jord.

Indvaanere: 1084. Jordbrug er Hovederhvervet; dog drives i Søby tillige Søfart og Fiskeri.

Sognet er deelt i 2 Districter, nemlig Søby og Søbygaard; Søby har en Sandemand og en Braager, Søbygaard en Braager. 7 Lægb, 101ste—105te, 111te og 112te.

Kirken, der er opført 1745, er i en nyere Stil med bred Halvunding mod Vst; skidt gibbet Loft. Altertavlen nyt Maleri af Prof. Lund. Taarn med Spir. Vst for Kirkebyen skal have faaet et Capel paa en Pst, som endnu kaldes Capelhøien.

Søbygaard var forstum et Gods, hvorefter Dens fjerde Lehn benævnedes. Det tilhørte 1540 Jens Gregerfen, 1590 Hertug Hans den Ingre, som opbyggede Gaarden paany og stærkt befæstede den; efter Hertug Christians Død 1633 kom Godset til hans yngste Broder Hertug Joachim Ernst af Pløn og dennes Efterkommere. 1730 blev det atter ved Hertug Frederik Carl's Affaaelse kongeligt; 1772 blev det neblagt og udparcelleret.

Byen Haven eller Nyhave blev udflyttet ved Landets Udskifning paa den nordvestlige Spids af Den. Vst for Byen er et Stev „Vorstedegrav“, der minder om en Borg, hvoraf der dog ikke findes Spor. Paa Dens Nordvestspids Skjoldnæs var det i Jordebogen 1231 nævnte andet Kongsgods paa Vers „Skjoldnæs“; her findes Spor af en 1812 opløst Skanse.

Bregninge Sogn omgivet paa tvende Sider af Havet samt af Søby og Tranterup Sogne. Areal 2842 Tdr. Land. Kirken ligger omtrent 1 Mil v. n. v. for Værestjøbing.

3 Sognet: Byerne Bregninge, næsten $\frac{1}{4}$ Mil lang, deelt i Østerbregninge, Vesterbregninge og Tverby, med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Møller og Kro, Skovby med Skole og Kro, og Leby. Ialt i Sognet en Præstegaard, 33 Heelgaarde, 28 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 12 mindre Gaarde, 124 H. med Jord og 51 H. uden Jord.

Indvaanere: 1449. Jordbrug er Hovederhvervet. Hver af de 4 Byer Østerbregninge, Vesterbregninge med Tverby, Skovby og Leby har en Sandemand og en Braager. 12 Lægd, Nr. 89—100. Bregninge og Søby udgjøre tilsammen et Sognekald.

Kirken er beliggende i Vesterbregninge, opført af raa Kampesteen paa en Fod af huggen Granit, hvælvet, Taarn af Kampesteen med høit Spir, gammel Altertavle med 2 Kløse af Snitvært, Granit-Døbefont, Præstestolen opsat 1598.

1442 pantfattede Hartvig Schack efter D. Aft. sit Gods i Leby til Hertug Adolf for 100 Mark. Den yderste Gaard i Tverby hedder Tverbygaard og skal have hørt til de Frigaarde, som forstum fandtes paa Vers.

Tranterup Sogn omgivet paa to Sider af Havet samt af Bregninge og Rise Sogne. Areal 2314 Tdr. Land. Kirken c. $\frac{1}{2}$ M. v. s. v. for Værestjøbing.

3 Sognet: Byerne Tranterup, hvis hblige Deel kaldes Ornum, med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, og Vindeballe; Bornæs-gaarde; Vodrup eller Vodrupmark, 42 Parcelsteder af det udparcellerede Gods Vodrup, hver Parcelist boer paa sin Parcel. Ialt i Sognet Præstegaarden, 30 Heelgaarde, 7 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 46 endnu mindre Gaarde (fornehmelig Parcelsteder), 40 H. med Jord og 34 H. uden Jord.

Indvaanere: 981. Jordbrug er Hovederhvervet. Fra Vodrup af drives noget Fiskeri.

Sognet er deelt i 3 Districter, nemlig Tranterup med Bornæs, Vindeballe og Vodrup, hvoraf de to første have hver en Sandemand, og en Braager, den sidste en Braager. 8 Lægd, Nr. 83—88, 109—110. Tranterup danner et Sognekald for sig.

Kirken er lille og har kun et lavt Taarn, men da den ligger meget høit, sees den vidt om til alle Sider og tjener til Sømærke. Den er opført af raa Kampesteen paa en Sokkel af huggen Granit. Kirkens Chør ligger ikke nøagtigt i samme Retning som Stibet; oprindelig har det været forsynet med Apsis. Kirken, har i det Hele den rundbuede Character; dens Alder kan vel sættes til det 13de Aar-

hundrede, og den maa saaledes antages for at være den ældste Kirke paa Hrs. Det nuværende Laarn er opført 1832; det slutter foroven med en lanterneagtig Kuppelbygning. Gammel Altartavle af Træsnit, raat Arbeide. Kirkens Loft er hvælvet.

Tranderup Sogn var forhen Anner til Hrseskjoberg.

Bo drup var forud et Gods (oprettet af en Landsby af samme Navn), som tilligemed Hrseskjoberg dannede et af Dens 4 Lehn. Efter Hertug Hans den Ingres Død 1622 kom det til hans Søn Hertug Christian og efter dennes Død 1633 til Broderen Hertug Philip af Glücksborg. 1749 solgte Hertug Frederik af Glücksborg det til Kong Frederik V., og 1767 blev Godset neblagt og udstykket i 20 Parceller. I den sydlige Deel af Sognet findes Levningerne af en firkantet Bold „Vorgvolden“, og mod Nord paa Vorgvolds skal have staaet en Borg Styllieborg kaldet, af hvis Stene Tranderup Kirke skal være bygget.

Rife Sogn, det største Sogn paa Hrs, omgivet af Tranderup Sogn, Hrseskjoberg Kjøbstadsogn, Bugten ved Hrseskjoberg, Graasteen-Noer, Dreiet, der forbinder det med Marstal Sogn, og Havet. Areal 5013 Tdr. Land. Kirken lidet over $\frac{1}{2}$ M. fyd for Hrseskjoberg.

I Sognet: Byerne Store-Rife med Kirken, Præstegaard, Skole og Kro (veles i Kirkeballe, Kongeballe og Lilleballe), Lille-Rife (ligger paa Stranden af en temmelig høi Bakke og i Dalen derved, saa tæt beplantet med Træer af alle Slags, at den næsten synes at ligge i en Skov), Stokkeby med Mølle, Dunkjær med Skole, Mølle og Kro, Olde med Skole og Mølle; det udparcellerede Gods Graasteens Hovedparcel Gravendal, c. 90 Tdr. Land; Graasteen, 33 Parcellstøder af det fornævnte Gods, Parcellisterne boe paa deres Lodder. Ialt i Sognet foruden Præstegaarden og en større Gaard 48 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 62 $\frac{1}{2}$ G., 22 $\frac{1}{4}$ G., 30 endnu mindre Gaarde (fornehmelig Parcellstøder).

Indvaanere: 2141. Agerdyrkning er Hovederhvervet.

Sognet er inddeelt i 6 Districter, nemlig 5 Byer, som hver har sin Sandemand og sin Braager, og det udparcellerede Gods Graasteen med en Braager. 19 Lægb, Nr. 66—82, 107—108. Rife banner et Sognekalb for sig.

Kirken er opført af Teakstæen, hvælvet Laarn, med høit Spiit; 70 Alen lang, men kun 18 Alen bred, Altartavle med udskaarne Figurer indrettet til at lukke sammen, gammel Granit-Døbefont, series pastorum. Af Indskriften paa en Tavle i Kirken underrettes man om, at Lynilden slog ned i Rife Kirkespiit den 20de October 1663 om Midnat, Spiiret brændte og Klokkerne sloges istykker. Kirken, der var indviet St. Nicolaus, var uden Tvivl forud Dens Hovedkirke den nævnes 1374, da Baldemar Atterdag overlod den til Mauquard Bull, en Præst fra Bremen, og 1377 da Biskop Johan af Ribe tilvænte Knudsbrødrene i Dens den, hvis Besiddelse af samme stadfæstedes af Kong Oluf Halonson 1385 (Suhms Dann. Hist. XIII. S. 727, hvor „Bille“ er en Trykfeil for „Bull“, XIV. S. 47, hvor „Rist“ er en Trykfeil for „Rise“, 149) og af forskellige Paver. Sognet indbesatte tidligere Marstal (see dette Sogn). Paa Kirkegaarden fandtes 1845 168 Mønter.

Graasteen, beliggende tæt vest for Dreiet, var forud et Gods, hvortil Rife Sogn hørte som Lehn. Det tilhørte i Slutningen af det 16de Aarhundrede Hertug Hans den Ingre; efter hans Død 1622 gik det i Arv til hans ældste Søn Hertug Christian, som reviderede og døde her ugift d. 14de Juni 1633. Det kom derefter til hans Broder Hertug Frederik af Nordborg, som igjen 1635 solgte det til en tredje Broder Hertug Philip af Glücksborg, i hvis Familie det forblev til 1749, da Hertug Frederik solgte det til Kong Frederik V. 1767 blev Godset neblagt og udparcelleret. Ved Gravendal findes Standsesporet „Volden“, og sydlig henimod Weimarsnalke, Dens Spidstøbe, en firkantet med Bold omgiven Plads, som kaldes St. Albani eller Alberti Kirkegaard, og hvor der efter D. Alf. har staaet en St. Alberts Kirke.

Marstal Sogn omfatter Erøes sydlige Halv, Skovland kalbet, ved Dreiet forenet med Rife Sogn, forøvrigt omgivet af Havet og Graasteen-Nøer (foraaibid det nu ikke er indbæmmet). Sognet løber i nord-vestlig Retning ud i en smal Landstrimmel, der ender i Dmmelshoved, og en smal Fjord, Kløven, skjærer sig ind sydvest for denne Halv; mod Sydvest udstjyder Erøeshale (Erikshale), der tildeels danner Handelspladsen Marstals Havn. Til Sognet høre Halmø, Store-Egholm og Lille-Egholm samt Kragnæsholme i Graasteen-Nøer. Areal 2560 Tdr. Land. Kirken ligger omtrent 1 M. sydost for Erøestjøbing.

I Sognet: Handelspladsen **Marstal**, beliggende paa en Straaning ned mod Søen, med Kirke, Præstegaard, en Navigationskole, en Borgerkole (Frederikskolen), Toldoppebørselscontrol, Postexpedition, c. 530 Huse, hvoraf 77 med Jordtilliggende (Husene i det Hele smaae og af Bindingsværk), 22 Gader, med 2590 Indvaanere. Ved Regulativ af 26de Februar 1861 blev Marstal autoriseret som Handelsplads. Den har sin væsentligste Erhverv ved Søfart. Denne drives af de fleste i Fragt fra andre Steder, deels paa Indlandet og deels paa Udlandet og da navnlig paa Norge, Sverrig, England og Holland. Nogle af Skipperne drive ogsaa Kornhandel for egen Regning, som de da enten indkjøbe i de danske Kjøbstæder eller i preussiske Havne og føre Kornet enten til Norge, naar det er store Partier, eller til Kiel, naar det er med mindre Fartøier. Af Dens egen Avl udføres kun nogle faa Tusinde Tønder, og dette afflides i Reglen i Erøestjøbing, som har Størstedelen af Den til Dpland. Det maa vække Forundring, at Marstal har en saa stor Handelsflaade (see nedenfor), da Farvandet er saa daarligt, at kun Fartøier af og under 7 Fods Dybgaaende kunne komme til Byen sydfra og kun med 9 Fod gennem Dybet ved Rudkjøbing, og ladede Fartøier maae derfor søge gennem Svendborgsund ind til det $\frac{1}{4}$ Mil fra Marstal liggende Havneanlæg Kløven ved Landsbyen Dmmel. Her er en fortræffelig Havn, hvor selv meget dybtgaaende Fartøier kunne finde Vesthyttelse. Marstal Havn er meget stor og godt beskyttet mod Vest af en $\frac{1}{16}$ M. lang og meget solid Mole af Kampesten og mod Syd af Erøeshale. Havnen kan rumme c. 250 Fartøier, men har paa de fleste Steder kun 6 Fod Vand, hvilket dog er tilstrækkeligt, da Skibene meget sjældent bringe Ladninger hertil, medens de større Fartøier endog maae kaste deres Ballast, førend de lægge op i Havnen. Af de vigtigere Varer var den samlede Indførsel i 1862: Bomulds garn 961 Pd. (i 1861: 1247 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 5038 Pd. (i 1861: 4381 Pd.), fremmed Brændeviin og Rom 931 $\frac{1}{2}$ Vtl. (i 1861: 552 $\frac{1}{2}$ Vtl.), Stang- og Daandjern 16,601 Pd. (i 1861: 17,274 Pd.), Kaffe 22,532 Pd., Risengryn og Riismælk 7907 Pd. (i 1861: 10,913 Pd.), Salt 277 Tdr. (i 1861: 193 Tdr.), Steenful 1769 Tdr. (i 1861: 1376 Tdr.), Suffer 53,774 Pd. (i 1861: 48,908 Pd.), Thee 488 Pd., Tobak 4635 Pd. (i 1861: 3331 Pd.), Trælast 9335 Cbft.), Ulbmanufacturvarer 2592 Pd. (i 1861: 1706 Pd.), Wiin 199 Vtl. (i 1861: 229 Vtl.). Af Kornvarer og Frøsorter var den samlede Udførsel i 1862: 7773 Tdr., hvoraf kun 450 Tdr. (Byg) udførtes til Udlandet. Skibsfarten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 784 Fartøier af 8436 Com.-Læsters Drægtighed med 1639 Læsters Bestubning, udgaaet 515 Fartøier af 4981 Com.-Læsters Dræg-

tighed med 375 Læsters Bestubning; i udenrigst Fart indgaaet 21 Fartøier af 540¹/₂ Com.-Læsters Drægtighed med 75¹/₂ Læsters Bestubning, udgaaet 62 Fartøier af 1432¹/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 15 Læsters Bestubning. Antallet af de i Marstal og sammes District (Dmmel) ved Udgangen af Maret 1862 hjemmehørende Fartøier vare 241 af 3631 Com.-Læsters Drægtighed. Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862: 2336 Rd. 62 St., i 1861: 2031 Rd. 3 St. I Marstal er, som anført, en Navigationskole med 30—40 Elever. Der holdes 3 Gange aarlig Navigationsexamen her af Navigations-Examinatoren i Flensborg. Toldinspecteuren for Frø boer i Marstal. Ved Stedets Toldoppebørfskontrol er ansat en Controlleur og 2 Assistentter. For Postvæsenet er ansat en Postepoiteur. Marstal har en Spare- og Laanekasse. I Byen findes 15 Kjøbmænd, 4 Gæstgiverier, 6 Bryggerier og 1 Mølle.

Indvidere i Sognet: Byerne Marstal (Bondebym), Dmmel med Skole (ved denne et Havneanlæg i Kløven, see ovenfor) og Krag-næs samt det udparcellerede Domainegods Guds-gave med 67 Parcel-ler, der hver boer paa sin Parcel. Mindre Samlinger af Beboelser ere Dmmelshoved og Besterstov. Falt i Sognet, Handelspladsen medregnet, 1 Præstegaard, 12 Heelgaarde, 6 ³/₄G. (deriblandt 2 Parcel-ster), 40 ¹/₂G. (8 Pct.), 11 ¹/₄G. (4 Pct.), 68 mindre Gaarde (48 Pct.), 121 H. med Jord og 524 H. uden Jord.

Indvaanere: 4050, hvoraf, som anført, 2590 i Marstal Handels-plads, i Landsfognet 1460. Paa Handelspladsens Grund maa ifølge Regulativ af 26de Februar 1861, drives borgerlig Næring i samme Ud-strækning som paa Kjøbstadgrund. Søfart og Handel er Hovederhverv, desuden drives noget Fiskeri. I Landsfognet er Landbrug Hovederhvervet; fra Dmmel og Krag-næs drives nogen Søfart og Fiskeri.

Sognet bestaaer af 2 Communer: Handelspladsen Marstal og Land-districtet. Handelspladsens oeconomicke Forhold varetages af en Com-munalbestyrelse, bestaaende af Landsfogden og 10 Communalrepræsentanter. Omendkjøndt Pladsen udgjør en egen Commune, er den dog i commu-nal Forbindelse med Landdistrictet og maa hvede Bidrag til Repartitions-fondet. Landdistrictet er deelt efter de 3 Byer, der hver har sin Sandemand og Braager, og det udparcellerede Domainegods Guds-gave med 2 Braagere. 13 Lægd, Nr. 54—65 og 106. Marstal banner et Sognekald for sig.

Marstal Sogn var Anner til Rise indtil 1736, da Indvaanerne ansøgte om at maatte opbygge en egen Kirke. Denne blev færdig 1738 og indviet af Biskop Ramus. Det er en halv Korskirke med et Spiir paa Taget, lys og rummelig. Marstal ved-blev dog indtil 1766 at være Anner til Rise.

Marstal skal have sit Navn af et fyrstelig Stutteri, der laae paa Byens nu-værende Plads. Siden Begyndelsen af forrige Aarhundrede har Byen høvet sig fra et lidet Fiskerleie, der efter Danske Atlas skulder Fiskeriet under Holland sin Op-komst, først til en Flække og nu til en Handelsplads af stor Betydning med Hensyn til dens Søfartsbedrift. Den leed meget ved Pengesforandringen i 1814 og ved en Ildbrand Maret efter, der lagde 62 Bygninger i Aske; men Antallet af Bygninger, Indvaanere og Skibe er imidlertid vedvarende i Stigning. Husenes Antal var 1768: 83, 1827: 358, 1831: 370, 1863, som foranført, c. 530. I 1768 havde Mar-stal 39 Fartøier, 1780: 66, 1823: 123, 1830: 126, 1835: 140, 1840: 165 af 1944 Cfl., 1853: 211 af 2780 Cfl., 1863, som foranført, 241 af 3631 Cfl. Indvaanernes Antal var 1780: 761, 1803: 1449, 1827: 2070, 1831: 2030, 1835: 2107, 1840: 2171, 1845: 2284, 1855: 2473, 1861: 2590.

Guds-gave (Gottesgabe) var forðum et Gods, hvorefter et af Dens 4 Lehn benævnedes. Det tilhørte i Slutningen af det 16de Aarhundrede Hertug Hans den Yngre; derefter hans ældste Søn Christian († 1638) og de Sønderborgske Hertuger; 1667 kom det til Kong Frederik III., nogle Aar senere til Hertug August af Nordborg-Pløn, og 1730 blev det af den sidste Hertug af Pløn Frederik Carl affaaet til Kong Christian VI. Efterat Hovedgaarden var afbrændt ved Lynild d. 4de Octbr. 1667, blev Godset det næste Aar nedlagt og Jorberne udparcellerede. Vest for Guds-gave paa Trappedals Mark ved det smalle Dret, som forbinder Marstal Sogn med den øvrige D, findes en med dobbelte Grave omgiven Plads, hvor et Bagt-taarn har staaet, efter Sagnet opført af Absalon mod Sørøverne. Den Halv, som Marstal Sogn danner, og som af Dens Beboere undertiden kaldes „Stovlandet“, formoder J. A. Schmidt at være det i Jordebogen 1231 nævnte Kongsgods „Brunznæs.“

Den lærde Botaniker Statsraad og Professor Jens Wilken Hornemann var født i Marstal, hvor hans Fader var Præst, d. 6te Marts 1770.

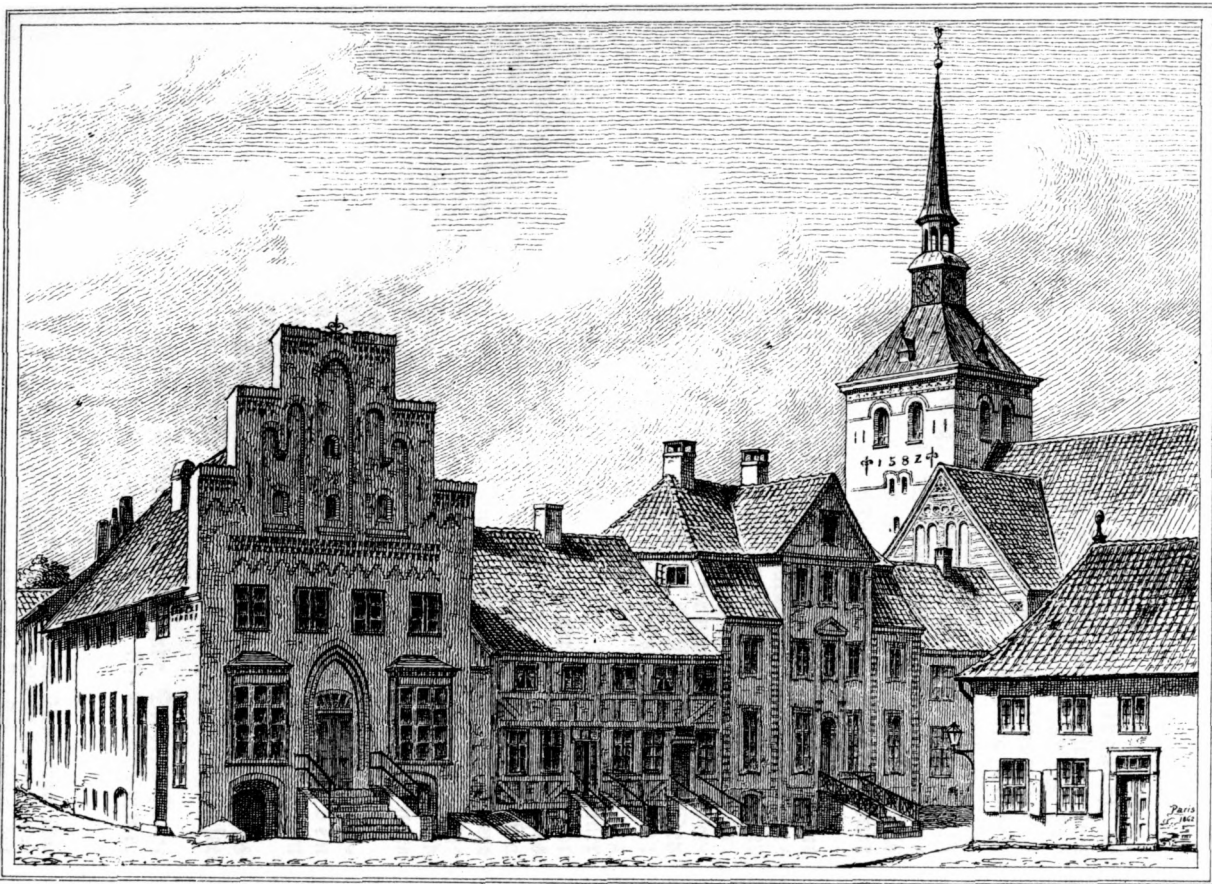
Hverken over Nordborg eller Sønderborg Amter findes særskilte Beskrivelser; der henvises derfor her til de almindelige Skrifter over Slesvig, som ere nævnte ved Faberslev m. fl. Amter.

F. C. Lund del. H. Jensen lith.

NØRRETORV I FLENSBURG MED MARIEKIRKEN OG SKRANKEN

Em. Bærreton & Co lith. Inst.

F. C. Lund del. H. Jensen lit.

Ern. Beyerntzen & Co lith. inae

PARTI AF SONDERTORV I FLENSBORG MED NICOLAI KIRKE.

Flensborg,

den vigtigste og største By i Slesvig, Hertugdømmets første Handelsstad og Sæde for de høieste provindsielle Autoriteter, der danner et eget Ovrøvrighedsdistrikt under en Ovrpræsident*), er beliggende ved den inderste Vig af den 3½ Mile lange Fjord, som bærer Navn efter Byen, under 54° 47' 03" n. B. og 3° 08' 31" v. L., i lige Linie 29 M. s. v. for Kjøbenhavn, ad Landveien 4 M. fra Aabenraa, 4½ M. fra Byen Slesvig, 6½ M. fra Tønder, 5 M. fra Sønderborg og 5¾ M. fra Husum, ad Jernbanen 6¾ M. fra Husum og 8¾ M. fra Slesvig. Flensborgs Beliggenhed hører til de skønneste i Landet. Tilligemed den med samme forenede Jørgensby hører den sig omkring Havnen mod Vest, Syd og Øst, tilbeels bygget op ad de omgivende Bakker, der næsten overalt hde en henrivende Udsigt over Fjorden samt dens bakkede og fløvrige Bredder.

Den egentlige Stad Flensborg omfatter, inclusive Kirkerne og de offentlige Bygninger, 1073 i Brandcatasteret optagne Eiendomme med ligesaa mange Hovedbygninger samt 2842 Udbygninger eller ialt 3915 Bygninger. Den har 3 Torve, 31 Gader og 10 Stræder. De 3 Gader, der løbe fra Nørreport (om denne see nedenfor) til Sønder-torv, danne en næsten lige Linie af henimod ¼ Meils Længde. Den udenfor Nørreport beliggende Deel af Byen kaldes Nystaden (Neustadt); forøvrigt deles Byen i 2 Dele: „Norden“ (St. Marie Sogn) og „Syden“ (St. Nicolai og St. Johannes Sogne); Raadhuset danner Grændsen mellem disse Dele. De ældre Bygninger i Staden ere for Størstedelen byggede med Gavlen ud imod Gaden, men disse afløses mere og mere af nye Bygninger. Den nye Raadhushusgade, der fra Byens Hovedgade fører ned til Jernbanegaarden og danner en lettere Forbindelse med Jørgensby, har ubelukkende smukke og anseelige Bygninger; saadanne fremstaae ogsaa efterhaanden paa Bakkerne bagved Byen og langs den saakaldte friske Vej samt i Nystaden. Flere store Vindmøller ligge paa Høderne bag Byen.

Til det under Stads-Jurisdiction og Administration staaende Klosterlige Distrikt Nørre- og Sønder St. Jørgen med Ballastbroen og Bredebjerg (Jørgensby) høre 201 Eiendomme. (Om Jørgensby og Huulveiene see Adelby Sogn).

Til det til Flensborg Amt, Handede Sogn hørende, men Stadens Politi underlagte Duborg høre 27 Eiendomme. (Om Duborg see Handede Sogn.)

Til de til Amtet Flensborg, Adelby Sogn hørende, Stadens Politi underlagte Nørre- og Sønder-Huulvei høre 67 Eiendomme.

*) Skrivelse fra den overordentlige Regjeringskommisair til Flensborgs Magistat af 30te Sept. 1850, hvorefter Kongen, i Anerkjendelse af Stadens under vanskelige Forhold mod Ham udviste Hengivenhed og Trofast, allern. har befalet, at Staden ogsaa fremdeles skal vedblive at være Sædet for Hertugdømmet Slesvigs Ovrautoriteter, og at Magistratens første Medlem skal benævnes Ovrpræsident.

Til den til Flensborg Amt hørende, i Flensborg St. Johannes Sogn indlemmede og Stabens Fattig- og Stolecommune underlagte, men forøvrigt selvstændige Landcommune Fissergaard (Fischerhof) høre 60 Eiendomme. (Om Fissergaards Commune see denne, Husby S.)

Samtlige den egentlige Byes 1073 Gaarde og Huse vare d. 30te Juni 1863 forsikrede i Brandklassen for 6,357,380 Rb.

Efter den i Aaret 1508 oprettede Skold- og Panteprotocol var Antallet af Gaardene og Huse i den hele By 422; i Aaret 1797 fandtes 855 Gaarde og Huse, og efter Brandfortegnelserne for Aaret 1816: 912, hvilke sidste vare forsikrede i Brandklassen for 2,513,270 Rb. Courant.

Byens Jorder (Bymarken), der udgjør 6034 Tdr. 93 □ B. (à 192 □ B.), bestaae af Ramsøherreds, St. Mariæ, St. Nicolai og St. Johannes Markcommuner*). Mariestoven, 361 Tdr. 144 □ B., er Mariekirken's Eiendom. Bymarkernes stattepligtige Areal udgjør

*) Byens eller dens Jorders Grænser i ældre Tider lade sig ikke med Nøiagtighed angive. Efter Sagnet skulle 5 Adelsmænd have været i Besiddelse af Bymarken, hvilken skal være overdraget Byen mod en Sum af 21,000 Mk. løbdt Sølv. (En af disse skal have haft sin Borg paa den saakaldte Junterplads i Mariestoven.) I Aaret 1508 henhørte til de 422 Gaarde og Huse, hvoraf Byen da bestod, 388 hele og 84 halve Markrettigheder, altsaa flere Rettigheder end Gaarde og Huse. Ved den i Aarene 1766 og 1770 anordnede Udskjning og Indfredning blev der tillagt ethvert af 470 Huse og Gaarde (deraf 93 kun med halve Markrettigheder) et i Byens Nærhed beliggende Stykke Jord (Winnenslücke) og et andet Stykke Jord, længere borte beliggende (Außenlücke). Paa Mariæskælden er enhver Mark, saavel den i Nærheden som den fjernere beliggende, udmaalt til en Størrelse af 6 Lønder, paa Nicolai-skælden den s. k. indre Indfredning til 5 Tdr. 144 □ B., den s. k. ydre Indfredning til 5 Tdr., og paa Johanneskælden de første til 3 Tdr. 96 □ B. og de sidste til 3 Tdr. 120 □ B.; Maalet beregnet til 192 □ B. pr. Td. Desuden bleve flere Marker, saasom Maarlide, Strucksdam, Wøffens-Mark, Raadhuus-Marken, Friste-Mark, Kobber-Marken og Johannes-Marken, der tilhørte Interessentskaber, deelte i 149 Parceller og indbegnede. Mange af disse Parceller ere dog senere blevene benyttede som Byggepladser eller forvandlede til haver. Siden denne Udparcellering fandt Sted, er den Grundsaetning rigtignok bleven fastholdt, at senere opførte Huse og Gaarde ikke alene ikke kunne erhverve Rettigheder i Bymarken, men at ogsaa de til Eiendommene benyttede Rettigheder ikke maatte afvikles eller bortsalges til samme; men desuagtet ere i Tidens Løb 8 af „Indrøstterne“ og 87 af „Ydrøstterne“ blevene adskilte. De ovennævnte Markcommuner besidde desuden nogle mindre betydelige Jorder, ligesom Exercer-Marken og Munketosten ere Communens Eiendom. Desuden ligge 62 indbegnede „Løffer“ adspredte paa Bymarken, hvilke ere Privat-eiendom. I Løbet af dette Aarhundrede ere mange Forandringer foregaaede med Bymarken.

I første Halvdeel af det 15de Aarhundrede var Flensborg befæstet. Om ogsaa Fæstningsværkerne senere bleve sloidede, saa blev der dog holdt strængt over, at Byen overalt umiddelbart bag Huse og indelukket af Mure eller Plankeværk, og ingen anden Udgang blev tilladt end igjennem Portene. I Aaret 1817 havde Flensborg endnu 10 Porte, hvilke nu, paa Nørre-, Røde-, Raadhuus- og Compagni-Porten nær, ere forvundne. Alt hvad der laae udenfor Portene, blev betragtet som Fæled, og her var det ikke tilladt at bygge Huse. I den senere Tid ere derimod en Mængde Huse og haver fremskaaede paa Bakkerne og navnlig langs med Vestfiden, ligesom ogsaa Anlægget af Chauvee og Jernbanen har medført endeel Forandringer. See herom „Vergleichniß der Ländereien und Grundstücke auf dem Flensburger Stabfælde, von P. E. Rhode, mit einer Karte von Creuß, Flensburg 1860.“

F. C. L. and del H. Jensen lith.

Firm. Baarsen & Co lith. Inst.

MARIE KIRKE I FLENSBORG.

2581 Tdr. 190 □ B. (à 260 □ B.) Land, tageret til 311,140 Rd. Afgiften til Communen i Landstat udgjør 1270 Rd. 45 Sk. aarlig, medens Byen har at udrede i Contribution til Statskassen af 200 saakaldte Steenplove 11,520 Rd. aarlig.

Af de ubenfor Byen beliggende Eiendomme paa Byens Territorium kan særskilt mærkes Marienhof, Sophienhof, Catbrinenhof, Skæferhuus, Papirmøllen (om denne see S. 439), Valkemøllen, Rødemøller, Stuhrs Mølle, Martinstiftelsen (om denne see S. 431), ligesom Byen ligger Bøværtningsstedet Bellevue, bekjendt for den fortrinlige Udsigt, som derfra høves.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

St Marie Kirke, eller, som den jevnlig kaldes i Folkeproget Vor Frue Kirke (ligesom i gamle Documenter U. L. V. K.) ligger paa en stor fri Plads, der er prydet med smukke Haveanlæg, mellem hvilke den store, med Vinranker og Espalieroser bedækkede Kirke frembyder et venskligt og tiltalende Ydre. Allerede 1250 stod en Marielirke tæt ved den nuværende, rimeligviis paa den Grund, der nu indtages af Husene mellem Nørretorv og Kirkepladsen, men da den var af Træ og snart forfaldt, opbyggedes 1284 den nuværende Steenkirke ved Widler, der indkom deels ved geistlige Skatter og deels ved Afladsbreve, udstedte kl. A. af Biskop Bunde i Slesvig og Biskop Tycho i Aarhus, hvilket sidste*) in originali endnu opbevares i Kirkens Archiv. Oprindelig

*) Af dette Afladsbrev, frevet 1284 i det latinske Sprog paa Pergament og forsynet med Seglcapser, gives her en Oversættelse: „Tycho, af Guds Naade Biskop til Aarhus, ønsker alle dem, hvem dette Diplom maatte komme for Die, Held og Velgaaende i Herren Jesu Christo. Efterdi vi, som Apostelen Paulus siger, alle vilde komme til at faae for Guds Domstol, paa det at vi maae modtage Godt eller Ondt eftersom vi have handlet i Livet, saa stikker det sig at vi forekomme Dommedagen med Kjærligheds og Barmhertighedens Gjerninger, og i Betragtning af det evige Liv udsaae paa Jorden det, som vi, naar Herren vil giengjælde os, atter kunne høste med mangefold Nytte, idet vi sætte vort faste Paab og vor Tillid til Gud; thi den, som saar sparsomt, vil ogsaa komme til at høste sparsomt, men den, som saar i Betsignelse, vil ogsaa komme til at høste det evige Liv. Da derfor Forstanderne og de øvrige Indbyggere i Mariae Sogn i Flensborg have begyndt paany at opbygge en Kirke af Steen og stet ikke see sig ifaand til at fremme Kirkens fuldkomne Udførelse, naar de ikke nogenlunde hjælpes med milde Gaver fra Christi Troende, efterdi bemeldte Kirke ikke selv eier nogen Formue, men har at taale fromme Hjerters særlige Naade for det, som den har, bebor og formaner jeg ogsaa Alle i Herren, idet jeg paalægger Eder til Eders Synbers Forladselse, at I skulle yde af de Gøder, Herren haver befaaret Eder, gudtrygtige milde Gaver og behagelige Kjærligheds-Tjenester til bemeldte Kirkes Bygning, paa det at Kirken ved Eders Hjælp kan blive fuldkommen opbygget og I ved denne og andre Velgerninger, som I, haabende paa Herren, have udbiist, kunne naae den evige Saligheds Glæder. Men jeg, der sætter min Tillid til Guds Barmhertighed og til Apostlene Petri og Pauli Anseelse og Autoritet, befter alle i Sandhed Dobfærdige og dem, der have bekjendt deres Synber og have udstrakt deres Kjærligheds Haand til bemeldte Kirke, fra deres Synber, og borttager af Naade og Barmhertighed 40 Dage af den dem paalagte Bød.

Givet i min Celle, der kaldes Cara Insula, i Christi Aar 1284, den 2den Mai.
(L. S.) Tycho, Ep. Aarhus.“

bestod denne Kirke af 3 i Øst og Vest løbende Gange med 5 spidse Hvælvinger, der bæres af 3 firkantede og 1 rund Pille paa hver Side af Hovedgangen; da Kirken i denne Stikelse havde til sin nuværende Længde 120 Fod og Høide c. 80 Fod, en Brede af c. 60 Fod, maatte den gjøre et langt mere imponerende Indtryk end nu, da de mange, paa den nordre og søndre Side tilbyggede Capeller givede den en uforholdsmæssig Brede. Det var de mange i Middelalderen af de forskjellige Gilder oprettede Altære, der fremkaldte disse Tilbygninger. Ikke færre end 19 saadanne Altære nævnes foruden Hovedalteret; de anbragtes i de 4 Capeller paa den nordre Side og de 3 paa den søndre; Capellerne indtoges efter Reformationen i den egentlige Kirke med Undtagelse af 3, der nu bruges som Skriftestole og som Bibliothekværelse. Ved disse Tilbygninger fik Kirken sin nuværende Form, i hvilken dens vestre Side, ud imod Hovedgaden, er ligesaa bred som hele Kirkens Længde; Hovedindgangen, der endnu tydelig sees at have været fra Hovedgaden ligeunder det Mariebillede, der er anbragt i en Nische paa den vestre Side, forlagdes til den søndre Side, der efterhaanden er bleven betragtet som Hovedsagaden, da Kirken fra denne Side tilstøder et frit Blik paa den hele kolossale Bygning. Blandt Capellerne var det saakaldte Marianer-Capel (oprettet 1475) det vigtigste; 4 Marianere (saaledes kaldede efter Kirken) fungerede her som Præster og „agierten sie in den Fasten die Tragödie von des Heiligen Jesus Christi Person und legten ihn in ein sonderlich dazu gemauertes Grab“; Graven, som endnu paavises, er dækket med en stor Steen, og Capellet bruges som Indgang til Kirken gjennem en lille Sidedør i det nordvestlige Hjørne. I Slutningen af forrige Aarhundrede tilbyggedes Gallerierne, der løbe rundt om hele Kirken; denne tabte derved endmere en Deel af sit Udseende, men der vandtes saamegen Plads, at den nu er en af de rummeligste Kirker i Slesvig. Samtidigt indrettedes ved Siden af Taarnet et nyt „Garvekammer“ (rimeligvis „Garbenkammer“, fordi her tidligere Tienderne til Kirken betales), der nu bruges til Opbevaring af en værdifuld Samling af Manuscripter etc., vedrørende Flensborg Byes Historie siden 1282. Efter i Aarene 1850—52 at være bleven benyttet til Lazareth modtog Kirken en Hovedreparation, ved hvilken alle Stolene, Gelænderne ic. bleve hvibmalede. Choret med dets Hvælving, der er høiere end de andre, hæver sig flere Trin over Skibet; det er stort og rummeligt og omgivet af høie Gelændere, der udmærke sig ved smukke Træstjærerarbejder, som imidlertid ikke træde tilstrækkeligt frem, fordi de ere hvibmalede som alle Omgivelserne. Alteret, ligeledes smukt udstaaret i Træ, der ved Førgyldning og mørke Farver gjør en god Virkning, støttes af 2 colossale Figurer (Petrus og Paulus); Alterbilledet forestiller Nadveren og er omgivet af mindre Malerier, fremstillende Opstandelsen, Daaben ic. Alteret er en Gave af Borgermester D. Næde, saaledes som en Indskrift med Aarstallet 1598 udbiser. Fremdeles findes midt i Choret den ligeledes af D. Næde stiftede Døbefont, en ddb massiv Messingstaal, der bæres af de 4 Evangelister (ligeledes i Messing); hele Døbefonten veier 784 Pd. Staalens Sider, der ere 1½ Al. høie, ere inddeelte i 8 Afdelinger, som forestille Korsstøtelsen, Opstandelsen, Nadveren, Føddabstningen, Gethsemane, Judas kysser Frel-

seren, Christus for Ypperstepræsten og Christus pidstes og hudstettes. — Præbikestolen, der ogsaa er en Gave af D. Rade, er anbragt ved en Pille midt i Kirken, paa en saadan Maade, at Præsten kan sees og høres fra ethvert Sted i Kirken. Kirken besidder et stort og udmærket Orgel. Kun Gulvet laaber endnu enbeel tilbage at ønske, da det er belagt med store, mere eller mindre kunstigt udhugne Vigstene, iblandt hvilke flere fortjene en bedre Skjæbne end at opløses af Mennekesfødder, f. Ex. den brave Flensborgske Rjødmand Franz Bødmanns og den ælste Liigsteen, som findes i Kirken, for en Borgermester i Flensborg Lubovicus Dopperheide, † 1549. Flere Malerier med smukt udstaarne, malede og forgyldte Kammer hidrage til at hæve den Gensformighed, som de hvide Bægge ellers let vilde frembringe; af disse fortjener at fremhæves det 1591 til Minde om Georg Veier, Secretair hos Hertug Johan, opbængte, forestillende bag hans om Korset knælende Familie Flensborg By med Duborgs Slot (Tegningen af Slottet gjengives i Bilagene). Taarnet, 179 Fod høit, opførtes først 1730; det indeholder 7 Klokker. Kirken har, foruden værdifulde Alterstager, Kasse, Rander ic., store Capitaler og Besiddelser, som deels ved Gaver, deels ved Mageskifte ere komne i dens Eie; foruden en Capital af 12—13,000 Rb. eier den 6 Huse i Byen, der benyttes til Præsteboliger, Præsteenskeber, Kirkesogebolig og til Bortleie, den c. $\frac{1}{4}$ Wiil fra Byen beliggende Mariestov, paa 361 Eder. Vand, 2 hele Gaarde, 14 halve Gaarde, 23 Raadnesteber og 4 Huse i de omliggende Landsbyer. Kirkens Formue forvaltes af 4 Patroner — Ovrpræsidenten, Stadssecretairen og 2 Raadmænd — i Forbindelse med Præsterne og Kirke-Oldste, 12 i Tallet.

St. Nicolai Kirke, den største og smukkeste i Flensborg, 170 Fod lang og 70 Fod bred, er en anseelig trestribet Kirke i Spidsbuestiil, opført af store gule og røde Munkesteen. Den har lange spidse Vinduer, og Choret's Muurflisere ere prydede med smaa Nischer, hvori sees Ledninger af Helgenbilleder i brændt Leer. Kirkens Tag dominerer ved sin temmelig uforholdsmæssige Masse. Kirkens Opførelse begyndte 1390 med Tilladelse af Pave Bonifacius IX. Den østlige Halvbeel er ældst; derefter uddvidedes Kirken mod Vest, og endelig fuldførtes 1582 dens høie anseelige Taarn med et Spiir i Renaissancestiil. Kirkens Indre frembringer en storartet Virkning med sine 12 runde fritstaaende Spiler af temmelig forskellige Dimensioner, der bære de lette spidsbuede Hvælvinger. Ved disse Spiler er Kirken deelt i 3 Dele, hvoraf den midterste er ligesaa bred som begge de andre lavere Dele tilsammen. Choret er af samme Brede som Midtstribet, hævet tre Trin over Kirkegulvet og ved en mellem Pillerne anbragt Træbælløbning adskilt fra Sidegangene. Alteret er fuldbendt 1749, da Rjødmand Wilhelm Valentiners Enke Margaretha Caecilia Valentin, født Esmarck, gav en Sum Penge dertil og dernæst udstyrede det saa rigeligt med Sølvtrøi, at den samlede Vægt af dette udgjør over 2000 Lod. Altertavlen er et Maleri, forestillende Christi Opstandelse, indfattet i en Kamme med to svære snoede Spiler i Renaissancestiil. Ved en i 1842 foretaget Restauration blev Størstedelen af Kirkens gamle Epitaphier, Malerier, Træstjærerarbejde m. m. borttaget og solgt bunkediis. Kun i det nordlige lave Sidecapel bleve nogle Epitaphier staaende, blandt hvilke et bærer Portraitet af det danske Sprogs ivrige Bekæmper, Generalsuperintendent Stephan Alog. Kirkens

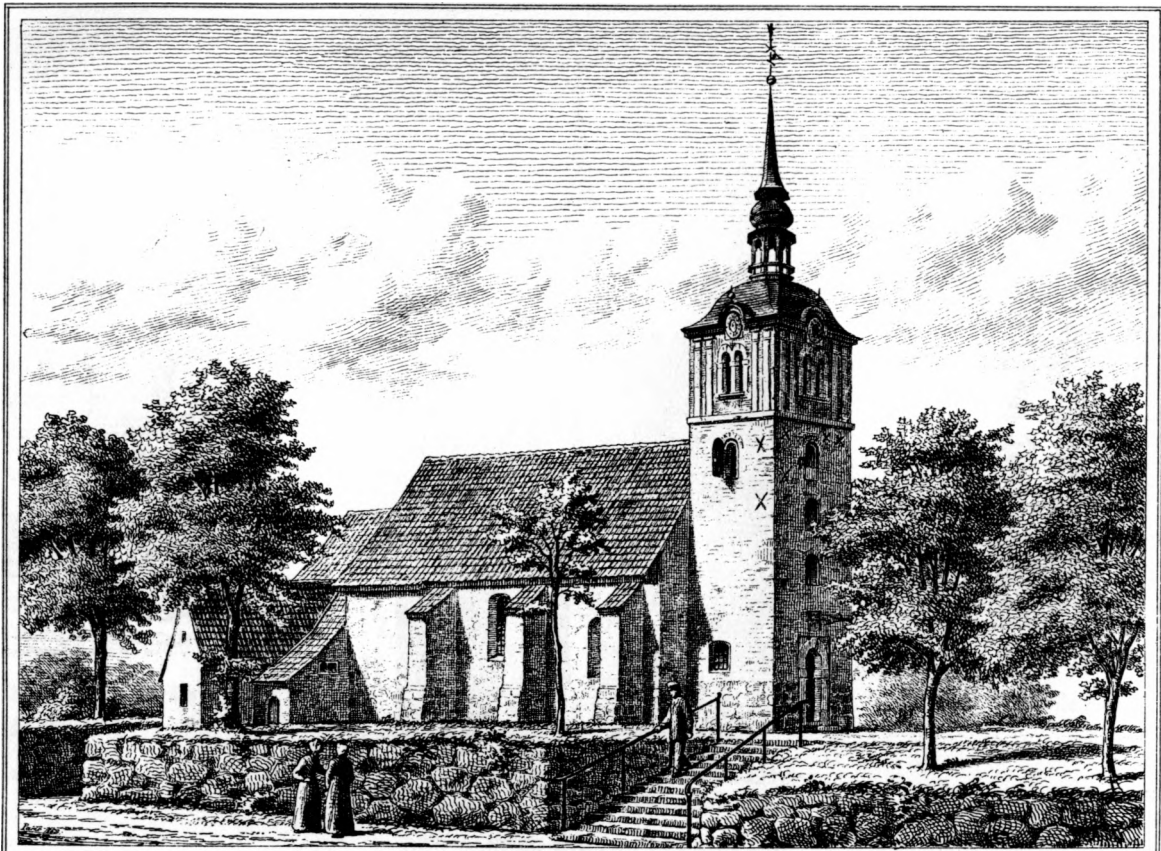
mærkeligste Antiquitet er Døbefonten, som er støbt af Bronze, rigt forziret med Figurer og forsynet med en Indskrift, der betegner den som en Gave af Canonicus Petrus Partow, hvis smukt udførte Væg-læggelsen og endnu findes velconserveret i Kirkegulvet. I det nordre Sideskib hænge 5 store Malerier, der skulle være udførte af en berømt italiensk Maler Albani i Rom. I vestre Ende af samme Sideskib findes ved Siden af Orgelet et colossalt, smukt udført Crucifix fra Widdelalderen. I det østlige Sidecapel mod Syd hænge Portraiter af Luther og af Pastor Møller, den bekendte Rector Joh. Møllers Fader; i det midterste Capel et af Alok's Datterdatter Catharina Staden udført Dobbeltmaleri, der seet fra venstre Side forestiller Korsfæstelsen, fra høire Side Opstandelsen; i det vestligste Capel findes over Indgangen et Bibliothek paa c. 400 Bind, grundlagt af Reinhold Thorsmeden i Forening med hans Svoger Raadmand Harber Vale, begge af gamle anseete Flensborgske Familier, Aar 1580 (see „St. Nicolai Kirkes Bibliothek i Flensborg“ af Dr. Burman-Becker i S. Provst. Eft. N. R. IV. 2. S. 164 fg.), samt et Skriin, hvori der blandt Andet findes to meget smukke Messelægeler. Kirken har et meget stort, fortræffeligt og smukt udført Orgel.

I Sacristiet eller Skriftestolen paa Kirkens nordre Side ligger en mærkelig gammel Rigsteen med Aarstallene 1300 og 1341, en Mand og en Kone findes derpaa ubhuggede; men Stenen er senere benyttet til en Begravelse i Aaret 1590, hvilket findes indhugget paa den.

Udenfor paa Kirkegaarden ligger en Deel af en Rigsteen af gul-laudst Kalksteen, hvorpaa kan læses Navnet SOPHIA. Dette Navn fører langt tilbage i Tiden: Markgrevinde Sophie af Brandenburg, en Datter af Valdemar II., kom i Aaret 1248 her til Danmark for at stifte Forlig mellem hendes Brødre Erich og Abel. Under dette sit ædle Værk bøde hun d. 3die Novbr. samme Aar efter Barselseng i Flensborg og blev begravet i et eget Capel i Graabrødrenes Kirke, hvorfra hendes Lig 1579 førtes til Nicolai Kirke.

Af Capitaler eier Kirken c. 12,000 Rb., der stamme fra Legater. Desuden eier den 23 Arvesæstesteder i forskjellige Landsfogne, der svare en aarlig Afgift af c. 550 Rb. samt en bestemt Sum ved Forandring af Eier.

St. Johannes Kirke. Denne meget gamle Kirke, bygget omtrent i Aaret 1128, er den ældste i Flensborg og, som Kirkeseglet og Døberens colossale Billedestøtter i Choret bevidne, indviet til Johannes den Døber. Kirken tilhører i sine ældre Partier Rundbuestilen; den er for det meste massiv opført af Rampesteen og bestaaer af det 75 Fod lange og omtrent halvt saa brede Skib med tre Korshvælvinger, kun med een Gang, paa begge Sider af hvilken Stolene ere anbragte, fremdeles af det dermed forbundne Chor med to Hvælvinger, hvis østlige Halvdeel senere, dog allerede før Reformationen, blev tilføjet, og hvortil Sacristiet slutter sig mod Nord, og endelig af det i Aaret 1741 mod Vest tilføiede Taarn, under hvilket findes et Capel, som har sin Indgang fra Kirkens Skib. Hele Kirkens Længde med Taarn og Chor udgjør c. 150 Fod. Alteret er forfærdiget 1734 istedetfor det 1588 opførte; Døbefonten blev ffjænket Kirken 1592, Brædikestolen 1587. Orgelet blev 1723 bygget nyt, og foran samme blev der i

F. C. Lund del. H. Jensen hof.

Fr. L. v. Rosenkrantz & Co lith. Inst.

JOHANNES KIRKEN I FLENSBORG.

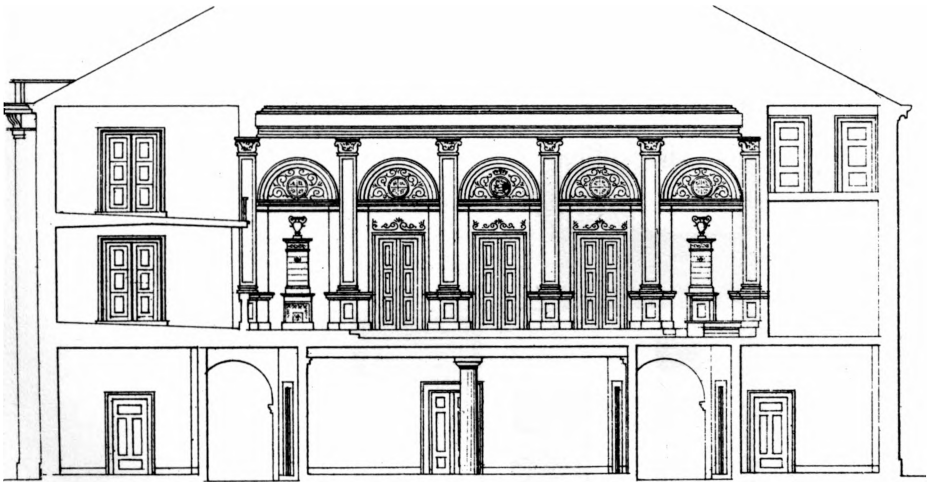
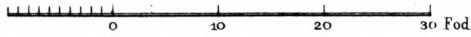
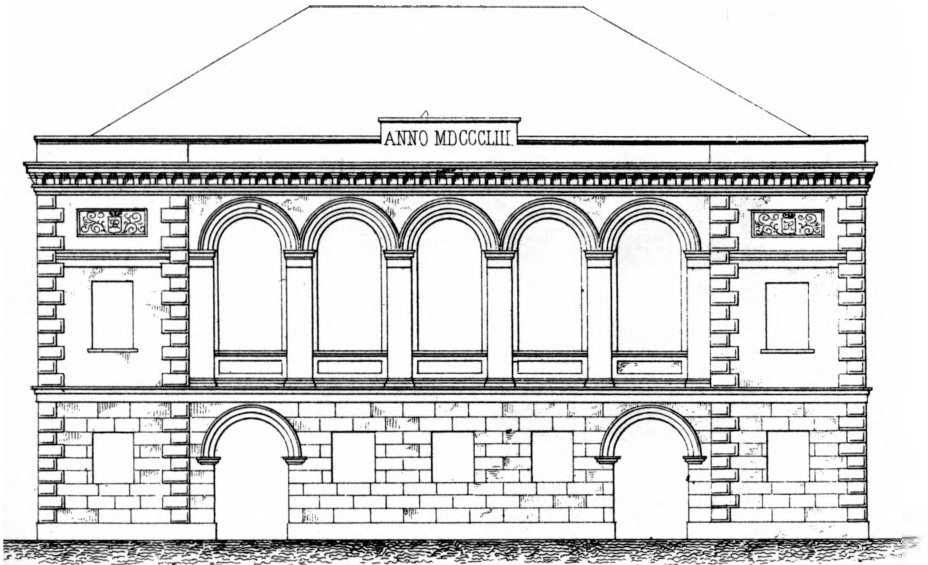
1822 anbragt et nyt Pulpitur. Med Undtagelse af nogle Portraiter af gamle Præster og et af Luther indeholder Kirken, der igrigt er lys og venlig, intet Mærkværdigt. I tidligere Tider har Johannes-Kirken besiddet nogle Jorder, som senere bleve solgte til at dække Gjæld med.

Helligaands-Kirke. Aar 1325 tog Hertug Valdemar V. „domum sancti spiritus noviter constructam“ i sin Bestyttelse samt bekræftede 1330 dets Privilegier, tilbealte Provisorerne dømmende Myndighed over de Underhørige (Kansten) og forundte Huset jus asyli. Dengang havde altsaa Helligaandshuset Besiddelser udenfor samme. Disse forøgedes siden betydeligt saaledes som en Riste i Slæbens monumenta S. 707 udviser. Da i Aar 1362 Kalandet eller den hellige Treenigheds Broderstab oprettedes, holdt samme her sine Forsamlinger, og en Kalandsbroder, Sunke Kulle, opbyggede Aar 1386, som en Indskrift udviser, den nuværende Helligaands-Kirke. Aar 1530 skænkede Kong Frederik I. Graabrødrelofstret til Staden Flensborg, for at i Kirken og Omgangen „arme erlite Lüte in wahren mögen“; men det synes ikke at det fik denne Anvendelse, Munkene vedblev i hvert Fald endnu 6 Aar derefter at boe i Klosteret; men Aar 1551 paa Mandagen efter Misericordias Domini forordnede Kong Christian III. at et Hospital eller Fattighuus skulde oprettes og bygges („ein gemeyne Gasthuß upgericht und gebwuet“) i Helligaands-Kirke. Paa Forstandernes Ansøgning overførte dog Frederik II. 1563 dette Hospital, der beholdt Navnet Helligaands-Kloster, og hvortil hans Fader havde skænket alle St. Jørgens Kansten, Graabrødrelofsteret med Kirkegaarden, alle Kalandets Gøbser og Indkomster, alle geistlige Lehn og Altare i Helligaand og St. Jørgen samt Marianernes Capital og Indkomster, til Graabrødrelofstret, og Helligaandskirke skulde nu indrettes til Latinstole. Dette skete dog heller ikke. Uden at blive Sognkirke bestemtes den til dansk Gudstjeneste, og den første danske Præst, Simon Christian Widenfis, blev ansat 1583. En Tid holdtes der ugentlig 2 danske Prædikener i Flensborg, nemlig Søndag Middag stifteviis i Marie og Nicolai Kirker og om Mandagen i Helligaandskirke, og den danske Præst havde navnlig sin egen Skriftestol i Mariekirken, hvor han maatte forrette de kirkelige Handlinger paa Dansk; men fra 1668 blev det ved den førnævnte Generalsuperintendent Stephan Blok's Indflydelse forandret derhen, at den danske Prædiken indskrænkedes alene til Søndag Middag i Helligaandskirke, og det bestemtes udtrykkelig, at den danske Præst maatte Ingen troslove og til Skriftebørn for Fremtiden ikke antage andre end simple Folk; han blev derhos forpligtet til at holde tydst Prædiken til Aftensang stifteviis i Marie og Nicolai Kirker, men uden at turde udføre ministerielle Handlinger, for ikke paa denne Maade at gjøre Indgrib i de tydske Præsters Rettigheder. Paa Grund af forskjellige Rivninger mellem den danske og de tydske Præster ordnedes senere Forholdet paany ved en Kongelig Resolution af October 1782, hvorefter den danske Præst alene skulde prædike i Helligaandskirken, men dog med Forpligtelse til, navnlig paa de store Høitidsdage, at assistere de tydske Præster til Aftensang, men han skulde nu fer Fremtiden alene have sin Skriftestol i den danske Kirke, hvor han vel turde confirmere og tage til Alters, men ellers ikke maatte udføre andre kirkelige Handlinger. I Aaret 1805 lyffedes det Pastor T. Jensen

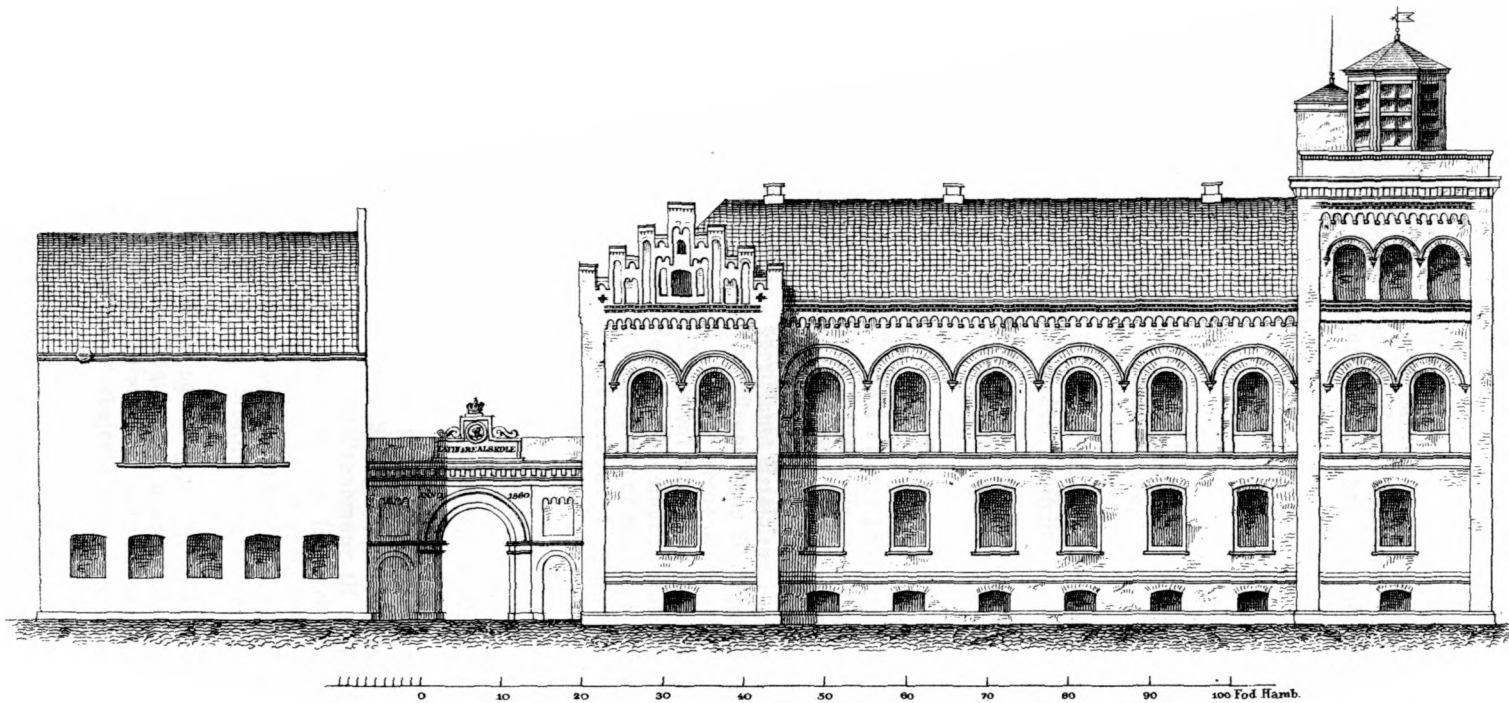
at faae indført dansk Psalmesang, idet han ved private Tilskud fik indkjøbt endeel Exemplarer af en dansk Psalmebog til Bedste for de Ufor- muende. I Begyndelsen af dette Aarhundrede havde den danske Præst 1000 Skriftebørn — en Snees Aar forveien 15—1600; men henimod Midten af det 19de Aarhundrede fun en halv Snees! Kirken var da bleven saa forfalden og Gudstjenesten saa forsømt, at man tænkte paa at gjøre den danske Kirke til en Realskole; men efter Kong Christian VIII.'s Befaling blev den i det Sted i Aaret 1847 anstændig restaureret og erholdt den Skikkelse, den endnu har. Ved Rescript af 10de Decbr. 1850 tilstødedes Dannelsen af en selvstændig dansk Menighed, hvori enhver af Byens Indbaanere kunde indtræde uden at være bunden til det tidligere Sognebaand. Den 1ste Juni 1851, paa 6te Søndag efter Paaske, indfattes den første Sognepræst ved Helligaandskirke. Danske Skoler havde der ikke været, men ved Rescript af 17de Novbr. 1851 tillodes Op- rettelsen af en dansk Borger-skole med en ordineret Catechet som Første- lærer, der tillige prædikter visse Helligdage til Aftensang og, naar fornødent gjøres, assisterer Sognepræsten. Den frie danske Menighed tæller nu (1863) c. 520 Familier foruden de Militaire, og samme iberegnet henved 600 Familier. Den danske Borger-skole, som aabnedes den 9de Januar 1852 med henved 30 Børn, har nu c. 450 Elever, og der haves 2 gode Skolebygninger foruden 2 leiede Localer.

Er den danske Kirkes Historie mærkelig nok, saa er der bestomindre at sige om Kirkebygningen, der er uden alle architectoniske Prjndelser, skjøndt forøvrigt ret venlig. Kirken, der udbendig er 82 Fod lang og 45 Fod bred, har indvendig kun en Sidegang mod Nord, der ved 3 ret anseelige Piller er adskilt fra Skibet. Choret er ikke ophøiet og har kun Langskibets Brede; hele Kirken har Hvalvinger. Altertavlen, som er skænket 1719 af Peter Kievsell og Hustru Marie Lucia, født Strider, hvis Billede ere anbragte paa samme, er opført af Johan Zimmer. Prædikestolen er smukt udstaaren; Orgelet anstafset 1805, men maadeligt og egentlig kun et lille Positiv. En Døbefont af udstaaret Træ er først anstafset 1851. Ved frivillige Bidrag af nogle af Menig- hedens Medlemmer blev Kirken for et Par Aar siden forsynet med et Varmeapparat. Paa Taarnet (med et lille Træspjir) ud til Gaden har man været smagløs nok til at male en Uhrskive, istedetfor at lade istand- sætte det gamle Uhrværk, der endnu henstaaer paa Kirkens Loft. Det paa hviler forøvrigt Klosteret at vedligeholde Kirken, saavelsom den umid- delbart til samme støvende gamle Præstebolig, der 1854 blev forandret til en Degnebolig.

For samtlige Menigheder i Flensborg anlagdes og indviedes i Aaret 1813 en fælles Begravelsesplads, meget skjønt beliggende paa Bakkerne bag Byen. Et Capel, hvori der holdes Sigtaaler, blev sam- tidig bygget. Allerebe 1810 begyndte man at planere de fra Beleirin- gen af Duborg 1431 her efterladte Standsfer. 1300 danske Krigere, der faldt i Krigen 1848—50 ligge begravede paa Kirkegaarden, hvoraf de 900 under en 66 Fod lang Gravhøi med Mindetavler, skænkede af Kong Frederik VII. Tæt ved denne findes paa en høi Steensokkel opsat en colossal Løve af Bronze til Erindring om Slaget ved Isted d. 25de Juli 1850; Løven er modelleret af Bispen, Udgifterne ved Monumentet

STÆNDERBYGNINGEN I FLENSBOG

LATIN-OG REALSKOLE I FLENSBORG.

Ern. Baazentzen & Co Arch. Tegn.

tilveiebragte ved frivillige Bidrag; den afløredes d. 25de Juli 1862. Paa Soffelens Endeflader findes Portraitmedaillons af General Krogh, Oberst Læssøe, General Schleppegrell og Oberst Helgesen, der alle ere begravede i Nærheden af Monumentet. Paa den ene af Soffelens Langsider læses:

Isted.

Det danske Folk reiste dette Minde.

Paa den modfatte Side:

Trofaste Kæmper i Farens Stund
Mandig har værnet vor Odelsgaard.
Troskab skal Vagt ved Graven være,
Manddom skal skærne Arv og Ære.

Et andet mindre Monument paa Kirkegaarden, der ogsaa er tilveiebragt ved frivillige Bidrag, har følgende Indskrift:

Den Mænen der om Dten April 1848 für König und Vaterland ruhmvoll
gesunkenen tapfern Kriegern gewidmet.

—
Eren waren sie geschwornen Eiden.

Regjeringsbygningen, der blev indkjøbt i Aaret 1851, og i de paafølgende Aar ombygget til sin nuhavende Bestemmelse, er beliggende paa Storegaden og fører Indskriften „Med Lov skal Land bygges.“ Den indeholder samtlige Localer for den Kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig, hvoriblandt Retsalen; i denne tvende Materier malede af Frølich, det ene forestillende Kong Valdemar II. giver paa Thinge Jydste Lov, det andet Hyltingsedens Afslæggelse d. 4de Septbr. 1721. Appellationsrettens Præsident har desuden sin Bolig i Forbygningen. Fremdeles findes i Regjeringsbygningen Localer for den Kongelige Centralkasse for Hertugdømmet Slesvig, Regjeringsadvocaten, Oberlandeveiinspectoratet, Samlingen af nordiske Oldsager (see S. 431). Ved den østlige Ende af Regjeringsbygningens Bagbygninger, dog afskilt fra disse, ligger Bygningen for Provindsialstænderforsamlingen for Hertugdømmet Slesvig (afbildet i Bilagene). Stænderalen ligger i 1ste Etage med tilhørende Bærelser for den Kongelige Commissarius, Forsamlingens Præsident og Medlemmerne, og 2 Gallerier for Publicum.

Latin- og Realskolen ligger paa den saakaldte Kloster-Kirkegaard i den sydlige Deel af Byen, lige indenfor Rødeport, med Façade til Rødegade. Dens Bygninger ere 3, med en Brandmuur til en Firkant forbundne Fløie, et treetages Porttaarn og en ligeledes treetages Bibliotheksbygning. Façaden mod Rødegade har et firkantet, foroven fladt Hjørnetaarn, der kan benyttes til astronomiske Jagttagelser, og et Portparti med Indskriften: „Latin- og Realskole“ og derover Frederik VII.'s Navnechiffer med Krone.

Skolen fik sit nuværende Udseende og sin høje Indretning i Aarene 1857—60, da de 2 Hovedfløie efter Tegning og under Tilsyn af Bygninginspecteur Professor Winstrup opførtes af nyt, og den 3die (den nordre), med tilstødende Bygninger, der udgjorde det gamle Skolehuus,

næsten ganske ombyggedes og indrettebdes til sit-nuværende Brug som Gymnasit-, Fests- og Bibliothekslocaler. (See Indbydelsesskrift til den høitidelige Indvielse af Flensborg Latin- og Realskoles nye Bygning d. 8de Octbr. 1861. Flensborg 1861.)

Latinskolen oprettedes 1566 af Franciskaner-Munken Lüdtke Ramensen (Rudolphus Naamani, f 1498, † 1574), der stænkede sit i 1567 paa Kirkegaarden byggede Huus og sine Forældres og sin øvrige Formue til Skolens Brug. Dens Bygninger og Organisation udbibedes og forbedredes saaledes ved det 16de Aarhundredes Udgang, at de stode næsten uforandrede i henved 200 Aar, og Skolen indtog en anseelig Plads blandt Hertugdømmets Latinskoler, især under de ogsaa som Forfattere bekjendte Rectorer P. Sperling (1586—91), J. Møller (1701—25) og Professor H. Møller (1749—95). Underviisningen fik 1797 en ny Indretning, og 1798—1806 ombyggedes Skolehuset aldeles paa det nederste af Muren nær. Fra 1851 indrettebdes en fuldstændig Realunderviisning ved Skolen, saa at den nu er bleven baade Latin- og Realskole. Dens fra den Tid stærkt vorende Discipeltal gjorde den ovennævnte bethdelige Udbidelse 1857—60 fornøden. Af dens i det hele smukke Localer udmærker sig især Festsalen. I Skoleaaret 1861—62 havde Skolen c. 280 Disciple, der undervistes i fælleds Latin- og Realclasser af 19 faste og 6 Time-lærere. Skolen eier i Capitaler 8810 Rd. og af Jorder 20 Tdr. Land à 192 □ W. Revenuerne heraf anvendes til Lærernes Lønning. Desuden nyder Skolen Tilskud fra Gotthard og Anna Hansens og nogle andre milde Stiftelser samt af Bykassen. Af Statskassen ydes bethdelige Tilskud.

Skolens Bibliothek, der er opstillet i en egen Bygning, har i de sidste Aar modtaget en bethdelig Forsøgelse, især af fædrelandshistoriske Bærter, saa at det snart turde indeholde c. 16,000 Bind, og er blevet aabnet til Benyttelse ogsaa for Byens og Omegnens Beboere.

Byen har 16 andre offentlige Skoler, nemlig: i St. Marie Sogn Hovedbrengeffskolen med 3 Lærere, Pigeskolen med 2 Lærere, Elementarskolen med 3 Lærere; i St. Nicolai Sogn Hovedskolen med 3 Lærere, 2 Elementarskoler med 3 Lærere; i St. Johannes Sogn Hovedbrengeffskolen med 3 Lærere, Hovedpigeskolen med 2 Lærere, 3 Elementarskoler med 5 Lærere; 4 danske Skoler med 9 Lærere; St. Marie Friskskole og Wilhelmine Friskskole med 6 Lærere. Desuden findes i Byen 5 Privatskoler (4 for Piger og 1 for Drengene) samt 2 Børneasylter. Endvidere en Søndagsskole, en Navigationskole og en Industri-Lægneskole.

Raadhuset skal være bygget 1284, altsaa i samme Aar Flensborg modtog sine Kjøbstadrettigheder. Her findes Portraitterne af Kongerne af den oldenborgske Stamme, det velconserverede Byskib, hvoriblandt navnlig de originale Byprotocoller siden Aaret 1574. Bag ved Raadhuset ligge 2 Arrestbygninger.

Compagnihuset, beliggende ved Skibsbroen og bygget i Aaret 1583, blev i gamle Dage af Kjøbmændene og Skipperne benyttet som en Slags Børs. I samme findes nu Byvægten og Havne- og Brocontoiret.

Helligaands Klosteret (das Kloster zum heiligen Geiste), almindelig alene kaldet Klofret, har, som i det Foregaaende under Helligaands

Kirke er anført, sin Oprindelse fra en Stiftelse, som var grundlagt paa et Helligaandsshuus, til hvilken Aar 1563 det nedlagte Graabrødrøklosters Bygninger, hvilke endnu tildeels ere bevarede og afbenyttet af Klostret, bleve overdragne af Kong Frederik II. Kun fattige Borgere og Vorgesers Enker over 60 Aar optages (naar de ville have særskilte Værelser med Varne mod 352 Rb. Indtærlingspenge). (Antallet er 45.) Alunnerne erholde Bolig i særskilte Værelser samt Kost og Badst., dertil Lys og Brændsel i en fælleds Foramlingskøl, ligesom en lille Pengesum. Klosteret eier i Regater 2400 Rb. Indtægterne bestaae hovedsagelig i Afgifter og Dølser af Fæstesteder i St. Jørgen og paa Ballastbroen og af forskjellige Districter i Hertugdømmet til et aarligt Beløb af 5000 Rb. og Renterne af c. 67,200 Rb. Klosters Bestyrelse bestaaer af 6 Flensborgske Borgere (Provisorer). De antage en Secretair.

Gotthard og Anna Hansens Hospital, beliggende paa Bakkerne byg Vhen i det forrige Amtshuus. Dette er deels et Pleiehuus for 16 Personer, der underholdes af G. og A. Hansens Stiftelser, deels et almindeligt Sygehuus mod Betaling (48 Sk. pro persona daglig). I 18⁹⁹/₆₁ var i Sygehuset optaget 359 Personer. Hospitalet bestyres af en Commission, det har en egen Læge.

Konnenkamps Stiftelse for gamle Sømænd, oprettet ifølge Foundation af 28de Novbr. 1856 af Kammerherre Rønneenkamp til Næsbholm og Hustru. Til Stiftelsen, der er beliggende i Jørgensby, er legeret en Sum af 40,000 Rb., hvoraf dog kun foreløbig er anvendt 20,000 Rb. I denne kunne 12 gamle Sømænd have Friholig.

Martinsstiftelsen, beliggende $\frac{1}{4}$ Mil syd for Vhen, er en Opdragelsesanstalt og Pleiestiftelse for fattige og forsømte Børn. Den er stiftet af en Forening d. 18de Febr. 1846, paa hvilken Dag fejredes en Mindefest for Martin Lutbers Dødsdag (18de Febr. 1546). Med Anstalten er forenet et Landbrug, der tildeels drives af Pleiebørnene. Ved Ugangen af 1862 var disses Antal 43. Til samme Tid var Anstaltens Activer 9232 Rb., Passiverne 1840 Rb.

Af **Enke- og Fattigboliger** mærkes følgende: det Lysius'ske Enkehuus for 5 Enker, stiftet 1787 af Enken efter Vhfojed Lysius; Gjorde-moder Clausens Enkehuus for 4 Enker (1834); Fattigboligerne ved Nørreport for 10 gamle Koner, oprettet 1596 af Borgermester D. Næde; Enken A. Thomsens Fattigboliger for 12 fattige Koner (1733 og 1749); Hospitalsforstander H. Kellinghusens Fattigboliger for 10 fattige Personer (1588); Fattigboligerne paa Havretorvet og Fattigboligerne paa Munketoft, oprettede i Slutningen af det 16de Aarhundrede, førstnævnte nu for 24 fattige Personer, af Harber Vake, Th. Thorsmeden og R. Thorsmeden, sidstnævnte med 8 Friholiger og 8 Beboelser for Fattige mod en ubetydelig Læse, af H. Vake og Cl. Thorsmeden.

Arbejdsanstalten. Som Erstatning for den hidtilværende Straffe- og Arbejdsanstalt i det saakaldte Vaisenhuus blev i Aaret 1861 i en ringe Afstand syd for Vhen for en Bekostning af c. 14,000 Rb. oprettet en til Tidens Fordringer svarende Fattig- og Arbejdsansanstalt. I denne findes for Tiden c. 80 Alunner, til hvis Underhold pro 18⁹⁹/₆₃ er be-

regnet et Tilskud deels af Fattigkassen og deels af Politikassen paa c. 4400 Rb.

Den Kongelige Samling af nordiske Oldsager er grundlagt i 1852 ved en Samling paa henved 2000 Stykker, som Regjeringen kjøbte af Eken efter den bekjendte Samler, Justitsraad Cl. Jaspersen paa Nordskov ved Gjelling, og lod opstille i 2 Bærelser i Latin- og Realskolens Bygning, hvor den d. 22de Septbr. 1852 første Gang aabnedes for Publicum. Den voksede snart baade ved Indkjøb og navnlig ved private Gaver; Localet blev snart for trangt, og i 1860 flyttedes den til større og bedre Bærelser i Regjeringsbygningen, hvor der, naar Opstillingen er fuldbendt, i 6 større Bærelser vil blive samlet c. 8000 Nr. af Gjenstande fra den ældste Tid til Reformationsperioden. De bethdeligste private Gaver ere skjænkede af afdøde Apotheker i Flensborg, Cancelliraad M. R. Mecklenburg og af afdøde Premierlieutenant Timm i Ekernsørde. Sine vigtigste Forøgelser har Samlingen imidlertid faaet ved de efter Regjeringens Foranstaltning i Aarene 1858—61 foretagne Udgravninger af Oldsager i Thorsbjerg-Rose ved Sønder-Brarup i Angel (omtrent 2000 Nr.) og i Nydam-Rose ved Vester-Sottrup i Sundede, der have afgivet to af de vigtigste Fund fra den ældre Jernalder og saaledes er den bedst repræsenterede Deel af Samlingen. Fra de øvrige Perioder af Oldtiden er der imidlertid ikke blot hele Rækker af de almindeligere forekommende Gjenstande, men ogsaa mange sjældne Stykker. Alle de Gjenstande, der bevares i Samlingen, ere næsten ubelukkende fundne i Slesvigs Jord og vise den nøieste Overensstemmelse med, hvad der af lignende Gjenstande findes i selve Kongeriget. Regjeringen har bestemt aarlig en Sum Penge til at udbetale Douceurer for indleverede Oldsager og til at erstatte den fulde Metalværdi af jordsfundne Oldsager af ædle Metaller, der afleveres til Samlingen. Denne er et Par Timer ugentlig uden Betaling aaben for Alle og Enhver.

Theatret er, efter Foranstaltning af Magistraten, opført i Aaret 1792 paa det forrige Thingstedes Grund bagved Raadhuset.

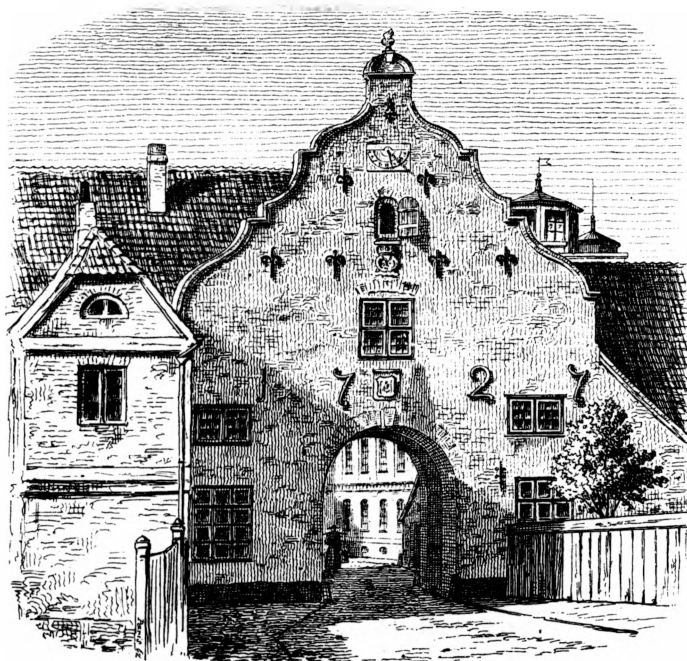
Generalcommandobygningen, som er Statens Eiendom, ligger omtrent midtvejs paa den gamle Skibsbro. Den beboes af den commanderende General for 2den Generalcommando (Nørrejylland, Fyen og Slesvig); i Stueetagen findes Generalcommandøens Contoirer.

Filialbanken. Dette af Nationalbanken i Kjøbenhavn i Aaret 1844 oprettede Institut har ved sin Virksomhed haft en gavnlig Indflydelse paa Byens Handel og Industri. Foruden Filialbankens Contoirer findes der i Bygningen, som er Nationalbankens Eiendom, endnu Boliger for Bankens Kasserer og Bogholder, ligesom ogsaa Hovedbagten for den her garnisonerende Infanteri-Bataillon har Locale i Stuen.

Toldpakhuset. Paa Skibsbroen i den nordlige Deel af Byen ligger det store Toldpakhus, der ved en Gaardsplads er forbunden med en ældre Bygning, som vender ud til Storegaden, og hvori Toldkassereren har sin Bolig og Contoir. Disse Bygninger ere Statens Eiendom. Desuden findes et Toldpakhus tæt ved Banegaarden, hvor navnlig Toldklareringen for de med Jernbanen ind- og udførte Varer finder Sted.

NORREPORT I FLENSBORG

RODEPORT I FLENSBORG.

Jernbanegaarden. Denne er beliggende i den indre Deel af Byen paa den tidligere saakaldte Blankemai; fra samme fører en c. 800 Fod lang Bro med en Skinnevei ud i Havnen, hvorfra Værerne kunne ud- og indlades i Skibene. Ligeledes gaaer en Hestebane ud fra Banegaarden, som fører langs med den nye og den gamle Skibsbro næsten heelt hen til Byens Nørreport. I Forbindelse med Byens Hovedgade staaer Banegaarden ved en Bro over Møllestrømmen og ved den nye saakaldte Raadhussgade. Foruden forskjellige til Jernbanevæsenet hørende Contoirer findes ogsaa i selve Banegaardsbygningen hele Byens Postvæsen med dertil hørende Contoirer.

Som mærkelige Bygninger maa ogsaa nævnes de gamle Stadsporte Røde- eller RudePort og Nørre-Port, der begge have en taarnagtig Form, Skranken (Schranken), en gammel Bygning ved Mariekirken, paa hvilken fra ældre Tid endnu findes et Halsjern anbragt, og det neblagte Vaisenhusets Bygning, hvori Justeerammeret.

Indvaanernes Antal var i 1860: 19,682 (hvoraf 9845 af Mdfj. og 9837 af Qvindfj., 3904 Familier); i 1855: 18,872, i 1845: 14,932; i 1799: c. 11,000; i 1769: 6842. (I de 2 sidstnævnte Tællinger er dog Nørre-St. Jørgen ikke medregnet.) Efter Folketællingen i 1860 var Indvaanertallet saaledes fordeelt: 1) St. Marie Sogn, Byen Flensborg 9085, 2) St. Nicolai Sogn 4520, 3) St. Johannes Sogn a) Byen Flensborg 4173, b) Sønder-St. Jørgen 757, 4) Abelby Sogn, Nørre-St. Jørgen med Vallastbroen 1145. I Forstæderne, der ligge paa Amtsgrund, taltes endvidere i 1860 i Duborg 512 Indr., Fissergaard 810, Søndre-Huulvei 537, Nørre-Huulvei 435. Naar disse medregnes, fremkommer for Flensborg et Folketal af c. 22,000 Mennesker.

De detaillerede Folketællingslister udvise følgende Tal for enkelte Samfundsklasser (Forstæderne paa Amtsgrund her ikke medregne, ei heller Familie, Medhjælpere og Tjende, altsaa kun Hovedpersoner): Geistlige Embedsmænd og Lærerstanden 62 (tillige 12 af Kvindefjøn), civile Embedsmænd 124, Officerer og Embedsmænd ved Land-Staten 35, ved Sø-Staten 2, de militaire Underklasser ved Land-Staten 184, de som leve af Jordbrug 41, de som have deres Næring af Spen 678, de som leve af Producters Forædling 930 (tillige 408 af Kdfj., deriblandt 377 som leve af Syning og lignende Haandarbejde), de som leve af Handel 592 (tillige 140 af Kdfj., deriblandt 69 der drive Høkerhandel, 10 Modehandel, 24 Værtshuushold), Dagleiere og Arbeidsmænd 703, Almisensyndende 490 (152 af Mdfj. og 338 af Kdfj.), de som hensidde i Straffeanstalter og Fængsler 36 (31 af Mdfj. og 5 af Kdfj.)

Om Flensborgs Handel indtil Aaret 1848 findes Efterretninger nebensfor under de historiske Notitser; her gives kun en Udsigt over, hvorledes Forholdene havde stillet sig i den nyere Tid. Paa Grund af Krigens Indvirkning blev Flensborgs commercielle og industrielle Virksomhed rystet i sin Grundbold og gik i Tidrummet fra April 1848 til Afslutningen af Conventionen af 10de Juli 1849 næsten

ganste istaa. Handelen begyndte nu vel at leve op igjen, men paa Flensborgs commercielle og industrielle Tilstand indvirkede høist uheldigt deels den da endnu forhaandenværende Uvisshed om, hvorledes de politiske Forhold vilde stille sig i Fremtiden, deels den Omstændighed, at Udsættningen af Colonialproducter og Fabrikater, hvoraf tidligere meget anseelige Quantiteter bleve udførte til de nordlige Provindsstæder, nu næsten alene — og det ikke blot i de to Aar 1848 og 1849, men ogsaa i Aaret 1850 — indskrænkede sig til Provindsen Slesvigs Behov, hvorved Byens egen selvstændige oversøiske Skibsfart og især den directe Indførsel af Colonialvarer leed en stor Formindskelse. Først ved Slutningen af Aaret 1850 blev den jydde Toldgrænse, som hidtil havde stilt Slesvig fra Moderlandet, hævet og forlagt til Eideren. Omendstjondt denne Omstændighed ydede Byens commercielle og industrielle Virksomhed en kraftig Støtte mod Byens overmægtige Concurrence, saa var dog, efterat Handelsforbindelserne vare opløste, den gjensidige Tillid svækket og Handelen med de nordlige Landsdele ved den hydra indtrængende Hende for en længere Tid paa en voldsom Maade bleven lebet fra Flensborg til Kjøbenhavn, og det var hyderst vanskeligt igjen at komme i Besiddelse af den livlige og indbringende Handel, som Byen tidligere glædede sig ved. Men det lykkedes alligevel Handelsstanden, og vel nærmest som en Følge af den nævnte Forlæggelse af Toldgrænsen, hurtigere end man skulde have ventet det, at erhverve en Deel af det engang Tabte tilbage. Olie-møllerne, som i 1848—49 periodisk næsten fuldstændig geraadede i Standsning, begyndte at udvikle en større Virksomhed, og i dette Aar blev i Aaret 1851 alene tilføjet indført 61,000 Tdr. Hørfro og 18,000 Tdr. Rapsæd. Sulferraffinaderierne vare i fuld Virksomhed og kunde neppe tilfredsstille Behøvet i Slesvig og de mange Bestillinger paa Candis, der indløb fra de nordlige Provindsfer. Men der havde i Kjøbenhavn, deels ved Krigens Indvirkning og deels ved tidsvarende Forbedringer i Sukkerfabricationen, dannet sig et betydeligt Marked for Raasukker. Istedetfor at der nu ved et ringe Offer fra de Capitalisters Side, der i Flensborg vare interesserede i de transatlantiske Forretninger, kunde være steet Afstilligt for igjen at lede denne vigtige Handelsgreen til Byen, hvortil navnlig Anlægget af Dampsuikersyderier væsentligt havde kunnet bidrage, lode Flensborgerne, ligesom paa Krigens Tid, deres for Størstedelen af Raasukker bestaaende Retourladninger dirigere til Kjøbenhavn, ligesom flere i denne Handel anvendte Skibe deels bleve solgte, deels forandrede til Grønlandsfarere.

I Aaret 1853 blev Toldgrænsen flyttet fra Eideren til Elben, og derved bleve afskillige af Flensborgs Industrigrene hæmmede i deres Fremstribt, idet nu især de talrige storartede Fabrikker i Holsteen, af hvilke flere bleve drevne for hamborgsk Regning, fremdeles ligesom tidligere kunde opfylde Landet med Industrifrembringelser af enhver Slags.

I de nærmest paafølgende Aar aftog den transatlantiske Handel mere og mere, og Olieproductionen, som har havt stor Betydning for Skibsfarten, leed en Formindskelse. Tallet paa de ankomne Skibe (excl. Dampskibe) udgjorde i Aaret 1854: 1785 af 30,539 Com.-Læsters Drægtighed og i 1856: 1807 af 30,925 Com.-Læsters Drægtighed. Fra Vestindien og Amerikas Fastland ankom til Flensborg i Aaret 1853: 2, i 1854: 6 og

i 1856: 3 Skibe, medens Antallet af de i 1847 derfra indfisarerede Skibe var 17. Da den transatlantiske Handel aftog engagerede man sig end mere i Expeditioner paa Grønland og endnu i 1856 afgik 8 Skibe til de grønlandske Farvande paa Robbe- (Sælhund) -fangst og Fiskeri; disse Expeditioner, som mere end noget andet Foretagende ere baserede paa Lykke og Tilfælde, begyndte allerede dengang at give et lidet tilfredsstillende Udbytte, og i 1862 udsendtes, som nedenfor sees, kun 1 Skib til Grønland.

Hvilkken Indvirkning den i Aaret 1854 i Live traadte Jernbane-forbindelse, paa den ene Side med Eideren og Nordøen og paa den anden Side med den handelsmægtige By Hamborg, har havt paa Flensborgs Handel og Skibsfart, laaber sig ikke nøie angive i Tal. I Aaret 1856 blev der — foruden det meget betydelige Quantum, der i samme Aar kom over Kiel tilføjet til Flensborg — paa Jernbanen tilført rigelig 13 Millioner Pbd. fremmede ufortøbede Varer hidsfra for at forblive i Flensborg, ligesom 2½ Millioner Pbd. til videre Forsendelse tillands, og desuden et betydeligt Quantum hollsteenske Fabrikata. For Detailhandelen kan denne Import rigtignok være beqvem, forsaavidt den stæer fra Hamborg, men at Flensborgs directe oversøiske Handel i samme Forhold maa aftage, er klart. I Aaret 1861 indførtes pr. Jernbane 15,181,573 Pbd. Varer og 11,333 Tdr. Steenkul og i Aaret 1862 15,063,083 Pbd. Varer og 14,852 Tdr. Steenkul.

I Aaret 1856 opstod i Flensborg en storartet Forretning, som vel ikke kan være at henregne til Byens egentlige Handels- og Skibsfartsvirksomhed. Der blev nemlig for engelsk Regning sat et Antal Dampskibe i Fart, for ved Hjælp af Jernbanen over Halsøen at tilveiebringe en Varehandel mellem England og Østersøhavnene ad St. Petersborg, Danzig, Königsberg, Stettin, Kjøbenhavn m. fl. Med disse Skibe blev der i det nævnte Aar eksporteret fra Flensborg 5029 Cstr. Gods til de ovennævnte Østersøhavne og derfra ført 4459 Cstr. til Flensborg, og saalebes i det Hele ind- og udgaaet c. 50 Millioner Pbd. diverse Slags Gods. Endstjøndt hele denne Trafik hverken blev drevet efter economiske Regler eller med Omsigt og Orden, og endstjøndt der, vel nærmest af Ukyndighed og Skjodesløshed hos de engelske Skibsførere, forekom dyre Havarier og endog eet eller to i denne Fart værende Skibes fuldstændige Forlis, saa havde den dog, efterat man af Erfaring og Skade var bleven klog, uden Tvivl i Fremtiden forrentet sig og vedblevet at bestaae, i Flensborgs og hele Landets sande Interesse, hvis ikke den i Aarhundreder bestaaende Sundtold var bleven hævet. Denne Forandring standsebe ikke alene den omhandlede Trafik, men virkede ogsaa skadeligt paa den allerede begyndte og i Udsigt stillede Forretningsvirksomhed for Flensborg i denne nye Retning.

Den lettede Communication over Halsøen har vel været gavnlig for Flensborgs Afsetning af Byggematerialier og andre Vareartikler, ligesom ogsaa Flensborg berved og ved den, nærmest for Kjøegtransportens Skyld, stedfindende Dampskibsfart er traadt i nærmere Handelsforbindelse med England og navnlig med Staden London, og dette har periodisk havt en meere eller mindre stor Export af Korn og andre Landets Producter og Import af forskjellige Varer i denne Retning til Følge; men for den i en Afkrog af Østersøen beliggende By Flensborg,

som formeblst den gamle Søvei omkring Skagen er for langt borte fra den hele vesilige Handelsverden og altsaa ikke er i Stand til saaledes at ubville sine Kræfter, at den kan benytte den kostbare Tid med samme Fordeel som Hamborg og andre Nordshavne, er hiin usuldkomme Forbindelse ikke nok, især da det smalle og bugtede Eiderfarvand, der paa sine Steder ved laveste Vandstand kun har en Dybde af 6—7 Fod, ikke egner sig for større Seilskibe. Saalænge der derfor mangler Seilskibene et beqvemt og sikkert Udgangspunkt paa Vestkysten, er Byen aabenbart uheldigt stillet ligeoverfor de omtalte Nordshavne*).

Den seneste Tid kan forøvrigt betragtes som noget gunstigere for Flensborgs Handel og Skibsfart, navnlig have forskellige Rhederier sendt Skibe til China for at deeltage i den fertiden fordeelagtige Fragtfart. Diefabrikationen har nogenledes svaret Regning og flere nyere Fabrik-anlæg have ogsaa virket gunstigt. At Flensborg er blevet Sæde for Hertugbømmet Slesvigs Centralautoriteter, for Generalcommandoen for Nørrejylland, Jhen og Slesvig, samt derhos har faaet en Garnison, har ikke kunnet Andet end være af stor Betydning for Byens Handel og dens Opkomst i det Hele.

*) Vel er Flensborg i Henseende til Farvandet paa Vestkysten ikke mindre bekvem: af Naturen end dens Rivaler, iet Hæverfarvandet, som, med en tilfrækkelig Brede, danner en næsten lige Linie, paa det laveste Sted er 13 Fod dybt ved laveste Vandstand og saaledes ved Middelvandstand aabner Udgang for 18 Fod dybtgaende Skibe, ligesom ogsaa Kjøden i dette Farvand tilbyder den herligste Ankerplads, hvor isølge Erfaring selv store Skibe kunne overvintre. Man har derfor ogsaa allerede forlænge siden været betant paa ved Kunsten at tomme Naturen her til Hjælp. Efter Foranledning af Regjeringen undersøgte nemlig de hollandske Ingenieurer, Brodrene M. G. og J. A. Weyerind i Aaret 1845 Localiteterne paa Vestkysten, og de bestemte dem for Anlæget af en Dokkehavn ved Hæverstrømmen. Disse og andre saglyndige Mænd have stillet Udføreligheden af denne Plan udenfor al Tvivl, og som Følge deraf blev Udførelsen ogsaa difinitivt bifaldet af Kong Christian VIII. og foretaget end allerede paabegyndt i Aaret 1847; men neppe var den endnu eksisterende saakaldte Dokkefog indbygget i dette Viemed før Krigsurolighederne udbrød, hvorved det Hele standsede, maastee deels som Følge af det samtidigt opstaaede preussiske Project, at forbinde Hæverstrømmen med Eternfærde Haven ved en Kanal, der var tilgængelig for de største Krigsskibe i den tydske Flaade, over hvilket Project der dengang blev givet fuldstændige Nivellementer og Overslag (*Der Norddeutsche Canal zur Verbindung der Nord- und Ostsee zwischen Eternfærde und Husum, von dem zur Ermittlung dieser Linie gebildeten Ausschusse, Schleswig 1849,* med Kort og Planer), deels i ethvert Tilfælde af Mangel paa Penge, forbi den indtil da sællede Statskasse, af hvilken isølge en Regjeringsbeslutning Bygningsomkostningerne ved den nævnte Dokkehavn c. 1,200,000 Rd. skulde have været afholdte, og hvortil Provinshen Slesvig derefter kun vilde have havt at yde et Bidrag af c. 17 pCt. eller c. 204,000 Rd., ophørte at eksistere i Henseende til Havnebygning. Om nu ogsaa Realisationen af denne Plan har tabt i Betydning ved Sundtoldens Ophævelse, ved Tilintetgjørelsen af en Deel af Flensborgs transatlantiske Handel og ved andre siden dengang indtraadte Forandringer, saa er dog Provinshen Slesvigs naturlige og geographiske Beliggenhed forbleven usforandret, saaledes, at naar ikke alene Byen Flensborg, men hele den mellemste Deel af Halsøen og de nærmest dertil grændsende Der nogenstunde skulle blive fattede istand til, med Udsigt til at opnaae Noget, at kæmpe mod den fremmede Stad Hamborgs Handelsupremati, kan det kun skee ved Frembringelsen af et saadant Nationalforetagende paa Vestkysten og ved Foreningen af Kræfterne og Bestræbelserne i dette Brantpunkt.

Skibsfarten var i Mæret 1862:

Skibenes			
	Antal.	Drægtighed.	Vesuvning.
		Com.-Læster.	Com.-Læster.
i indenlandsk Fart:			
indgaaet	1479	18,343 ³ / ₄	8,813 ³ / ₄
udgaaet	1566	20,502	6,581
udenlandsk Fart:			
indgaaet fra Belgien	1	40 ¹ / ₂	26
" Bremen	19	321	298 ¹ / ₂
" England	161	7,487 ¹ / ₂	7,487 ¹ / ₂
" Frankrig	1	66	66
" fremmede Elbsteber	1	14	"
" Holland	4	107	63 ¹ / ₂
" Lübeck	12	112 ¹ / ₂	102 ³ / ₄
" Mecklenborg	2	11 ¹ / ₄	4
" Norge	7	94 ¹ / ₂	79
" Preussen	80	1,717	1,715 ¹ / ₂
" Rusland	63	3,579 ¹ / ₂	3,483 ¹ / ₂
" Sverrig	87	4,786 ¹ / ₄	4,770
" de dansk-vestindiske Der	1	65	65
	439	18,402	18,161 ¹ / ₄

Skibenes			
	Antal.	Drægtighed.	Vesuvning.
		Com.-Læster.	Com.-Læster.
udgaaet til England	23	1,051	524 ¹ / ₂
" Frankrig	1	52 ¹ / ₂	31 ¹ / ₂
" Hamborg	1	13 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂
" Holland	15	427 ¹ / ₂	426
" Lübeck	10	129 ¹ / ₄	23 ¹ / ₂
" Mecklenborg	4	56 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂
" Norge	18	506 ¹ / ₂	446 ¹ / ₂
" Portugal	1	62 ¹ / ₂	"
" Preussen	127	4,298	174
" Rusland	68	4,301	466
" Sverrig	87	4,934	491
" de dansk-vestindiske Der	8	741 ¹ / ₂	741 ¹ / ₂
paa Robbe- og Hval- fangst	1	96	"
Tilsammen	364	16,669 ³ / ₄	3,343 ¹ / ₂

Ved Flensborg Toldsted og i sammes District var den 1ste Januar 1863 hjemmehørende:

	Antal.	Elstr. Drægtighed.
Maalte Waade af 2 Elstr. og derunder . . .	6	11
Fartøier fra 2 til 15 Elstr. incl.	38	297
— " 15 " 30 — "	12	245
— " 30 " 50 — "	16	645
— " 50 " 100 — "	28	1974 $\frac{1}{3}$
— " 100 " 200 — "	14	1729 $\frac{1}{2}$

ialt 114 Fartøier af 4902 Elstr. Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne have efter Fradrag af Godtgjorelser udgjort i 1862: 427,692 Rb. 31 St., i 1861: 416,176 Rb. 13 St., i 1860: 444,878 Rb. 15 St., i 1859: 471,279 Rb. 15 St.; Brænderiafgiften, ligeledes efter Fradrag af Godtgjorelser, i 1862: 89,197 Rb. 28 St., i 1861: 82,281 Rb. 90 St., i 1860: 74,159 Rb. 28 St., i 1859: 69,340 Rb. 14 St.

Af Sø-Asurance-Compagnier har Flensborg følgende: 1) „Privat-Asuranceurerne mod Søffade“, hvilke kun tegne paa Skib og Ladning for Flensborgsk Regning. Fondet bestaaer i 560 Actier à 160 Rb. og en Capital paa 27,000 Rb.; den aarlige Risiko andrager c. 250,000 Rb.; 2) „Skibsforsikringsforeningen for Hertugdømmet Slesvig“, baseret paa Gjensidighed uden Fonds, og 3) den ligeledes paa Gjensidighed grunbede „Forsikringsforening for smaa i Flensborg og Flensborg Fjord hjemmehørende Fartøier.“

Fabrikindustrien. De Fabrikker, der beskæftige de fleste Arbeidere, nemlig c. 400, ere Tobak- og Cigarfabrikerne. Af disse ere c. 20 i Virksomhed og fabrikere aarlig af c. 600,000 Pbd. raat Tobak c. 400,000 Pbd. Røg-, Straa- og Snuustobak og 20—25 Millioner Cigarer. 6 efter en storartet Waalestok anlagte og med de nyeste Forbedringer forsynede Dampbrændeviinsbrænderier have i 1862 produceret 1,782,760 Potter Brændeviin. 2 Jernstøberier, af hvilke det ene leverer Damp- og andre Maskiner, beskæftige c. 110 Arbeidere. 13 Oliemøller med 90 Arbeidere forarbejde aarlig c. 40,000 Tdr. Hørfrø og Kapsjød. Den meget betydelige og med de bedste Maskiner forsynede Papirfabrik beskæftiger c. 110 Arbeidere og har i 1862 produceret c. 600,000 Pbd. forskellige Papirer. 3 Sæbespinderier, der producere c. 6000 Tdr. grøn og 25,000 Pbd. hvid Sæbe aarlig. Et Glasfabrik i Forening med et Glasliberi, der i 1862 beskæftigede 97 Arbeidere daglig og aarlig fabrikere c. 500,000 grønne Flaster samt hvide Glasvarer til en Værdi af 96,000 Rb. Kobbermøllen i Krusaa, der tilhører et flensborgsk Interessentskab, leverer aarlig c. 750,000 Pbd. Kobber-, Messing-, Bronze-, Yellow-Metal og Vihfabrikata, som finde Afsetning overalt i Landet. En Riisdampmølle, der aarlig affaller c. 200,000

Pb. Riis. 5 Teglbærker og Kalkbrænderier med 140 Arbeidere producere c. 5½ Mill. Stykker Muursteen, 5,500 Td. Kalk, 800,000 Stkr. Drainrør og 75,000 Stkr. Fliser aarlig. 3 Sulferraffinaderier, der i de sidste Aar i Gjennemsnit have leveret 1,200,000 Pb. raffineret Sukker og Sirup aarlig. 2 Nedsaltningslagterier der aarlig nedfalte c. 1,250,000 Pb. Kjøb, Flest og Pølse, hvoraf den overveiende Deel forsendes til Udlandet. Foruden disse betydelige Fabrik anlæg i og ved Flensborg findes endnu følgende: 2 Stivelsesfabriker, der aarlig producere 55,000 Pb. Stivelse, 7 Ølbryggerier, der producere 9000 Tdr. Øl, 4 Eddikefabriker med et aarligt Product af 3000 Dyrhoveder Eddike, 2 Cementsfabriker, der aarlig producere 4,500 Tdr. Cement, 8 Garverier, der aarlig forarbeide c. 4000 Stkr. Huber, 4900 Stkr. Kalvestind og 5000 Stkr. Faarefind, 2 Haarbugsfabriker, 2 Viimsfabriker, 10 Lysstøberier, der forarbeide c. 200,000 Pb. Talg, 3 Sømmedier, 2 Salt- raffinaderier, 1 Tapetfabrik, 1 Børblegeri, 1 Børbugs- og Læderlakerfabrik, 3 Ulvarefabriker, der aarlig levere c. 7500 Alen Klæde og 14,000 Alen andre Ulvare. I Flensborgs samtlige Fabriker bestjæftiges c. 1350 Arbeidere.

Skibsbyggeriet synes ogsaa at have hævet sig noget. I Aaret 1861 blev bygget 3 Skibe paa resp. 180, 160 og 100 Com.-Læster og i 1862 vare 4 Skibe paa resp. 130, 75, 70 og 60 Com.-Læster under Bygning. Skibsbyggeriet bestjæftiger i det Hele 150 Arbeidere. De Skibe, der leveres fra de flensborgske Skibsværfter, ere af en smul og hensigtsmæssig Construction, og kunne sikkert udholde en Sammenligning med dem, der leveres fra Nabobyerne — Noget der ogsaa er anerkendt af Sagkyndige og mere og mere vinder Ghlbighed.

I Flensborg findes 2 Bogtrykkerier; fra det ene udgaaer „Flensburger Zeitung“.

Byen har 3 Apotheker.

I Flensborg afholdes aarlig følgende Markeder: i Marts i 7 Dage med Kramvarer, i 3 Dage af samme Maaned og i 1 Dag i October med Heste og Kvæg. Udenfor Nørreport i Nyttad holdes ligeledes 4 Kvæg- og Hestemarkeder, nemlig i Februar, April, Juli og September.

Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeretcollegiet.

Magistraten bestaaer af Overpræsidenten, der tillige er Overøvrighed samt 1ste Borgermester og Byskriver, den anden Borgermester, der har Forsædet i Fattigcollegiet, og endelig af 6 Raadmænd, af hvilke 3 maae være fra den nordlige og 3 fra den sydlige Deel af Byen. Magistraten i Flensborg er, ligesom i de øvrige flensborgske Stæder, bømmende Myndighed i civile og criminelle Sager. Politimesteren og Stadssecretairen ere tillige Raadmænd, men udnævnes af Kongen, medens den anden Borgermester og de øvrige Raadmænd vælges af Magistraten i Forening med 12 dertil ved Lodtrækning valgte Medlemmer af Byens Deputeretcollegium.

Deputeretcollegiet bestaaer af 24 Medlemmer, hvoraf 1 Odbemand og 11 Deputerede høre til St. Marie Sogn, og 1 Odbemand

og 11 Deputerede til St. Nicolai og St. Johannes Sogne. De Deputerede vælges paa 12 Aar, saaledes at 2 nye Valg finde Sted hvert Aar. Kun Huseierne ere valgberettigede. I alle oeconomiske Anliggender beslutter Magistraten og Deputeretcollegiet i Forening, medens Magistraten leder Administrationen.

Politiretten bestaaer af Politimesteren som Præsæs, to Raadmænd som Ræmmerere og Bisiddere, der veyle hvert andet Aar, og Stadssecretairen som Protocolfører. Ræmmeri- og Skifteretten bestaaer af Stadssecretairen som Præsæs samt to Raadmænd som Ræmmerere, der veyle hvert andet Aar. Andre Byeembedsmænd og Betjente ere: Auctionsforvalteren, Regnskabsføreren for Brandkassen, Bykassereren, der tillige er Inkassator for Bygningsafgiften, Assistentshuusforvalteren (Lombardforvalter), Testamentarius for Gotthard og Anna Hansens milde Stiftelser, Regnskabsføreren for Landsskatten og Bygningsafgiften, Inkassator for Brandkassesebidragene, Stadsveiermesteren, der tillige er Brostriver, Brofogden, Kranfogden, 2 Raabstuetjenere, 1 Byvagtimester, 4 Retstjenere, 1 Arrestforvarer, 2 Overpolitibetjente, 1 Overvægter, 12 Politibetjente og 48 Natvægtere.

Byen har et Fattigcollegium, der forestaaer hele Fattigvæsenet.

Særskilte Commissioner ere: Bygnings- og Veicommissionen, Havnecommissionen, Indquarteringscommissionen, Brandcommissionen, Kirkegaardcommissionen, Hospitalscommissionen, Directionen for Arbeidsanstalten, 4 Skolecollegier for Borgerstolerne (for St. Marie, St. Nicolai, St. Johannes og den frie danske Menighed), to Inspektioner for begge Fristolerne, Commissionen til Repartitionen af Skolelærerlønningen og Commissionen for Ansættelse til Fattigskat.

Nørre- og Sønder-St. Jørgen ere ved Kgl. Resolution af 8de Marts 1856 underlagte de forvaltende Myndigheder for Flensborg By, ligesom de alt ved Kgl. Resl. af 4de Januar 1854 vare underlagte Byens Jurisdiction. Husene ved Ballastbroen skulde efter disse Resolutioner nærmest anses for hørende til Husby Herred, men factisk ere de indbragne under Flensborg Byes Doms- og Forvaltningsmyndighed. Med Hensyn til Nørre-Huulvei, ogsaa kaldet Vandhuulvei, med Bredebjerg, og Sønder-Huulvei maa fremdeles mærkes, at det forvaltende Politi ved den overordentlige Regjeringscommissairs Beslutning af 19de August 1850 er gaaet over til Flensborgs Politi, men denne Overgang er ikke tilstrækkelig gennemført i Praxis, idet Husby Herredsfogderi endnu i flere Retninger har Polititilshyn med de nævnte Steder.

Efter et Uddrag af Communens Regnskab for Aaret 1861/62 stillede Byens Indtægter og Udgifter sig saaledes:

Indtægter:

Kassebeholdning d. 1ste April 1861	243 Rb. 32 St.
Indgaaede Restancer	795 — 4 "
Forpagtningsafgifter	1,319 — 86 "

Lat. 2,358 Rb. 26 St.

Transport 2,358 Rb. 26 St.

Renter af Byens Capitaler:	
af Rgl. Obligationer til Beløb 214,200 Rb. „ St.	
af forskjellige i Eiendomme i	
Byen indestaaende Capitaler	15,084 — 28 „
	<u>229,284 Rb. 28 St.</u>

	9,304 Rb. 71 St.
Havnekassens Oверflud	1,550 — „ „
Oversflud af Auctioner	1,302 — 25 „
Stat af Næring og Formue, samt den communale	
Hus- og Landstat	61,261 — 91 „
Recognitioner	3,013 — 57 „
Forskjellige Indtægter	2,806 — 14 „
Indqvarteringsgodtgjørelse	14,567 — 23 „
Optagne Capitaler	16,000 — „ „
Samlet Indtægt	<u>112,164 Rb. 19 St.</u>

Udgifter:

Contribution til Statskassen	11,520 Rb. „ St.
Renter af Byens Gjæld	21,397 — 85 „
Lønninger	7,071 — 88 „
Stole- og Kirkevæsenet	1,681 — 7 „
Militairvæsenet	9,712 — 26 „
Bygnings- og Reparationsomkostninger	13,863 — 16 „
Brolægning, Veivæsen, Gadebelysning og Vand-	
ledning*)	11,656 — „ „
Forflud til den nye Arbejdsanstalt	9,717 — 34 „
Forskjellige Udgifter	5,497 — 26 „
Udbetalte Capitaler	19,333 — 32 „
Kassebeholdning	713 — 89 „
	<u>112,164 Rb. 19 St.</u>

Communens Gjæld udgjorde den 1ste	
April 1862	618,586 Rb. 19 St.
medens Byens Activer i Obligationer og udestaaende Capitaler, som foran bemærket, udgjør	229,284 — 28 „
følgelig beløber Communens virkelige Capitalgjæld	<u>389,301 Rb. 87 St.</u>
Endelig eier Byen følgende Bygninger m. m.	

	Taxationsværdi.
Raadhuset med Fængslerne	24,590 Rb.
Det forrige Tugthaus og Industrianstalts Bygninger	12,330 —
Den gamle Caserne	9,890 —
Den nye Caserne	4,450 —
	<u>Lat. 51,260 Rb.</u>

*) Deraf 4493 Rb. 59 St. til Paabegyndelse af en ny Brolægning og til Gadernes Belysning.

	Transport 51,260 Rb.
Det nye Sygehuus	8,310 Rb.
Compagnihuset	7,120 —
13 Skolebygninger	77,020 —
7 forskjellige Bygninger	15,190 —
8 Stykker Jord	4,179 —
	<u>Salt . . . 163,079 Rb.</u>

Fattigvæsenets Regnskab for Aaret fra 1ste April 1861 viser følgende Resultat:

Indtægt:

Kassebeholdning fra f. A.	173 Rb. 75 St.
Udstreven Fattigkat og andre Indtægter	40,077 — 78 "
Laante Capitaler	8,000 — " "
	<u>Tilsammen . 48,251 Rb. 57 St.</u>

Udgift:

Til Understøttelser og andre Udgifter	37,353 Rb. 10 St.
Paa Fattigkassens Gjæld afbraget	10,156 — 46 "
Kassebeholdning	742 — 1 "
	<u>Tilsammen . 48,251 Rb. 57 St.</u>

Brandvæsenets Udgifter have været saaledes:

	18 ⁵⁷ / ₅₆	18 ⁵⁷ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈
til Byens Brandvæsen	6837 Rb. 19 St.	7424 Rb. 62 St.	2766 Rb. 18 St.
til den almindelige Brandkasse for Rjøbstæberne.	6604 — 12 "	20,849 — 17 "	14,450 — 38 "
	18 ⁶⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
til Byens Brandvæsen	2915 Rb. 65 St.	2556 Rb. 55 St.	2271 Rb. 50 St.
til den almindelige Brandkasse for Rjøbstæberne.	12,534 — 88 "	7644 — 37 "	7674 — 25 "

Gasværket. Ved i Aaret 1853 at have overdraget dette Anlæg og Drift til et fremmed Interessentskab har Byen i en Arrække givet Afkald paa væsentlige Fordele, idet nemlig dette Etablissement uden tvivl giver et meget betydeligt Overskud. For Gadebelysning har Communen i Regnskabsaaret udgivet 3565 Rb. 39 f. Fra Juli 1864 har Staden Ret til at tilkjøbe sig Gasværket.

Drolægning. Ifølge Bycollegiernes Beslutning vil Byen blive forsynet med en ny tidsvarende Drolægning, hvis Anlæg er paabegyndt i Aaret 1862.

Vyen har ingen Borgervæbning, men derimod et af 980 Medlemmer bestaaende Brandcorps med 14 Sprøiter.

Flensborg har to frivillige uniformerede Shttcorps, nemlig St. Knuds Gilde og Kong Frederik VII.'s Garde, bestaaende af resp. 80 og 30 Medlemmer. Begge Corps paradere og gjør Vagttjeneste ved de Rgl. Herstabers Tilstebeværelse. Kong Frederik VII.'s Garde fungerer tillige som Afspæringscorps ved Ildbrande.

Havnen er en af de fortrinligste paa Halsøens Østkyst, og Stibe af 18—20 Fods Dybgaende kunne lægge umiddelbart op til Vyen.

Havnevæsenet staaer under begge Hycollegiers Overopsyn, medens den specielle Bestyrelse er overdraget Havnecommissionen, der bestaaer af Politimesteren som Præsæs og 8 deputerede og andre Borgere. Havnekassen, over hvilken Bykassereren fører særligt Regnskab, afgiver sit Overflud til Bykassen, hvorimod hiin requirerer Forstod fra denne naar Indtægterne ikke ere tilstrækkelige til at dække de løbende Udgifter til Havnen og Stibsbroen. I Regnskabsaaaret 18^o₁/_o9 udgjorde Indtægten: Løstpenge 8234 Rd., for Brugten af Vyens Maaletønder 551 Rd., i Leie af Liggepladser 1340 Rd., forskjellige Indtægter 235 Rd., eller i det Hele 10,380 Rd.; Udgifterne derimod: ved Stibsbroen og Vølværkerne 4068 Rd., til Gjenstande i Havnen 349 Rd., for Opvinding i Havnen og for Reparation af Muddermaskiner 1832 Rd., Lønninger 922 Rd.

Ved den i Aaret 1856 paabegyndte Indbæmning langs med de saakaldte „Gaardender“, hvilken Strækning tidligere dannede en Spadseregang, nærmest kun for Eierne af de tilgrændsende Haver, er der tilfugt deels en Forlængelse af den gamle Stibsbro og deels en Forbindelsesvei mellem den sidste og den nye Raadhushsgade paa den ene Side og Banegaarden og St. Jørgensby paa den anden Side.

Stiftelser og Legater. Faa eller ingen Byer indenfor det danske Monarchies Grændser har forholdsviis en saadan Rigdom paa Legater og milde Stiftelser som Flensborg. Udgiveren har derfor troet at den nedenfor anførte Overfugt over disse Vidnesbyrd om Flensborgernes Godgjørenhed og Omfarg for efterlevende Trængende vilde være af almindelig Interesse.

1. Ved Legater og milde Stiftelser har i Særdeleshed afdøde Raadmand Gotthard Hansen og hans Hustru gjort sig fortjente af deres Fødeby. De testamenterede 1779 en betydelig Sum til milde Stiftelser, og allerede 1803 oprettedes det efter dem opkaldte Hospital (om dette see S. 431), til hvilket i Gjennemfugt af Aarene 1855—61 udrebedes 2500 Rd. Desuden yder dette Legat, hvis Capital ultimo Marts 1862 udgjorde 358,891 Rd. 36¹/₂ s, meget betydelige aarlige Understøttelser til Fattigstolen og til fattige Børns Opdragelse. En saakaldet Testamentarius paaseer Opfyldelsen af Testamentets Bestemmelser.

2. Waisenhusets Stiftelse. Siden det i 1728 oprettede Waisen-

huus i Begyndelsen af dette Aarhundrede blev nedlagt, ere Stiftelsens Indtægter anvendte til to af Byens Friskoler (see foran). Stiftelsens Indtægter bestaae i Renterne af en Capital paa 58,000 Rb., Overstud af Krangebhyrerne, Leie af flere Stiftelsens tilhørende Huse, Overstudet af Forlaget paa Bibler og Sangbøger samt Tablepenge af de tre thdsse Kirker.

3. De Aitjerste Stiftelser (de ældste i Flensborg, grundede i Midten af det 16de Aarhundrede af Pastor Agerfen med et Legat af 2700 M. Rypst) med en Capital af 16,000 Rb., der fornemmelig er dannet af ovennævnte og af flere mindre af Forstjellige stjænkede Legater, og de s. k. Kløderste Huse i Mariegade, hvilke sidste med en billig Leie overlades 5 Trængende. Af Indtægterne af Renter og Leie forbeles 173 Rb. 85 $\frac{1}{2}$ ved Præsterne i de 3 Sogne til Nøblidende, Senge- liggende og Syge, medens Resten, efter Fradrag af Afgifter og Omkost- ninger ved ovennævnte Huse, tilflyde Gotthard og Anna Hansens Hospital.

4. St. Nicolai og St. Johannes Fattiglade eier en Capital paa 7050 Rb. og Huset Nr. 15 paa Fissergaarden, der ibleies. De aarlige Renter og Leien anvendes til Understøttelser og Vedligeholdelse af nogle af de fornævnte Fattigboliger.

5. Apotheker Schönher's og Hustrues Legat paa 16,000 Rb. (1862) til frie Medicamenter for Hospitalet, Trængende og trængende Børn af herbærende Læger og Embedsmænd.

6. Rbmd. Elingius's Legat, 1990 M. Banco (1856), for Trængende.

7. Rbmd. Peter Retelsens Legat (1716), Capital 906 Rb. 64 $\frac{1}{2}$, for fattige Børn.

8. Rbmd. P. Lunds Legat (1716), Capital 906 Rb. 64 $\frac{1}{2}$, for fattige Børn.

9. Krigscommissair H. Behrens's Legat, Capital 320 Rb. for Byens Fattige.

10. Mægler Hoens Legat paa 320 Rb., for ugifte Piger.

11. Bager Herbst's Legat, Indtægterne af et Huus, for Trængende i St. Marie Sogn.

12. Rbmd. Heinrich Carstens's Stiftelse (1797, 1801) Capital 42,800 Rb., til forstjellige velgjørende Diemed.

13. De særskilte Stiftelser i St. Marie Sogn med det Clausstoftske Familielegat. Disse bestaae af en Mængde mindre Capitaler, hvis Givere for Størstedelen ere ubekjendte, af mindre Summer, der have tilhørt de forrige Sogne-Fattiglader og nu tilsammen udgjør c. 28,000 Rb., og endvidere af Revenuerne af 23 Tdr. 138 \square V. Jord paa Marie-Bymark og en Recognition af 26 Rb. 32 $\frac{1}{2}$ for det saakaldte Skæferhuus.

Indtægterne anvendes a) til Understøttelse for trængende Efterladte af Stifteren af det Clausstoftske Legat, b) til Understøttelse for andre Trængende, c) til Skolesiemed, d) til Vedligeholdelse af de Raadste Fattigboliger, og e) til Understøttelse for Fattige i disse Boliger.

14. Raadmand H. Lork's Legat paa 533 Rb. (1785) til Skolepræmier.

15. Rishændene P. D. og H. Paulsens Legat paa 33,000 Rb. (1786, 1795), for Beslægtede, ellers til Fattige.

16. Commerceraad P. Hallensens Legat, Capital 20,266 Rb. (1783), for Beslægtebe, senere for andre Trængende.
17. Enken Maria Bastians Legat (1839) paa 16,000 Rb. for forældreløse forjømte Dørn og for Slægtninge.
18. Rbmd. A. Kalls Legat paa 4800 Rb. (1807), ligeledes.
19. Hospitalsforstander Hans Cord. Gøttigs Familiecapital (1823) paa 4000 Rb., ligeledes.
20. Borgermester Andreas Peter Andresens Legat (1824) paa 4000 Rb., for Beslægtebe, senere for Enfer.
21. H. P. Hansens Enkes Legat (1859) paa 3200 Rb. for trængende Slægtninge, event. for Præste- og Skolelærer-Enfer.
22. Raadmand Lorenz Jessens Legat paa 2759 Rb. (1789), for Beslægtebe, ellers for Trængende.
23. Hospitalsforstander Erich Sansens Legat (1824) paa 2425 Rb., ligeledes.
24. Raadmand Ulrich A. Lübers's Familielegat paa 2008 Rb., ligeledes.
25. Borgermester N. H. Clausens Legat (1742) paa 1066 Rb. 64 St., ligeledes.
26. Hospitalsforstander M. Holsts Legat (1790) paa 1066 Rb. 64 St., ligeledes.
27. Raadmand Hinr. Lorks Legater (1785), Capital 1066 Rb. 64 St. og 10 Tdr. Land, for trængende og uformuende Slægtninge.
28. Hospitalsforstander H. Henningsens Legat (1735) paa 1066 Rb. 64 St., for Beslægtebe, ellers for Fattige.
29. Nic. Clausens Legat paa 1066 Rb. 64 St., ligeledes.
30. Borgermester Henningsens Legat (1767) paa 1066 Rb. 64 St., for trængende Slægtninge, ellers for andre Trængende.
31. Rbmd. Peter Clausstofts Legat (1760) paa 1600 Rb. for trængende Slægtninge, ellers for andre Trængende i St. Nicolai og St. Johannes Sogne.
32. Raadmand Voh Petersens Legat (1777) paa 1600 Rb. for trængende Slægtninge, ellers for andre Trængende.
33. Raadmand Jes Lorenzen Lorks Legat (1728) paa 1586 Rb. 64 St. for Beslægtebe, som maatte forarmes.
34. Rbmd. Andreas Strickers Legat (1751) paa 1066 Rb. 64 St. for trængende Slægtninge og andre Trængende.
35. Rbmd. Bernhard Strickers Legat (1711) paa 1760 Rb. for trængende Slægtninge.
36. Borgermester C. Beher og Raadmand D. Behers Stiftelser (1632, 1648), Capital 1035 Rb., for Fattige, nærmest for Slægtninge.
37. Rector Joh. Müllers Enke Anna Müllers Legat (1765) paa 906 Rb. 64 St., for trængende Slægtninge, ellers for andre Trængende.
38. Andr. Strickers Enkes Legat (1751) paa 800 Rb., for Slægtninge, ellers for Fattige.
39. Rbmd. H. Petersens Legat (1735) paa 666 Rb. 64 St., ligeledes.

40. Birgitte Vorcks Legat (1759) paa 533 Rb. 32 St., for trængende Slægtninge og Andre.
41. Raadmand M. Paulsens Legat (1772) paa 501 Rb., ligeledes.
42. Rbmd. H. P. Woh's Legat (1761) paa 533 Rb. 32 St., ligeledes.
43. Raadmand Lüders's Legat (1782) 266 Rb. 64 St., for Beslægtede, ellers for Fattige.
44. Raadmand Nis Petersens og Hustrues Legat (1799), Revenuerne af en Løkke, stor 9 Ldr. 51 □ B., anvendes til Slægtninge, ellers til Trængende i St. Marie Sogn.
- 45—46. Borgermester G. v. Mersfeldts og hans Broder Borgermester H. v. Mersfeldts Legater (1599, 1601), tilsammen 18,200 Rb., Halbdelen for Studerende, en Fjerdedeel for Rødbliende, en Fjerdedeel for troe Tjenestepiger.
47. Stadsecretair Rigenbergs Legat (1604) paa 2560 Rb. til Forbedring af Rectors Løn, til Stipendium for en Søn af en Præst ved St. Nicolai og til Hjælp for Huusarme.
48. Borgermester M. Schrøbers Legat (1614) paa 1333 Rb. for Studerende, Huusarme og tro Tjenestefolk.
49. Rådmand B. Asmusens Legat (1784) paa 3800 Rb. til milde Stiftelser og 4640 Rb. for trængende Slægtninge.
50. Rbmd. N. Haacks og Hustrues Legat (1648) paa 4800 Rb., til Stipendier, Præmier for lang Tjeneste og Understøttelser.
51. Rbmd. Bernd Hinr. Meindes Legat (1776) paa 14,400 Rb., for Studerende og Trængende.
52. Papirmøller Wadebuschs Enkes Legat (1781) paa 1,135 Rb., ligeledes.
53. Commerceraadinde Hallensens Legat (1788), 2400 Rb., for Studerende.
54. Oberstlieutenant Rømers Legat (1786) paa 857 Rb., ligeledes.
55. Enkeamtmandinde Kantzows Legat (1609) paa 1600 Rb., til Stipendier.
56. Kammerraad Arnold Behrens's Legat paa 640 Rb., for Studerende.
57. Friedr. Gorrisens Testament (oprindeligt 80,000 Rb., nu Capital 175,000 Rb.) for Beslægtede.
58. Andreas Christiansens Testament (1811), Capital 80,000 Rb., for Beslægtede.
59. Dr. Heinr. Hansen Fries's og Hustru Ingeborg Maria Fries's Stiftelse, Capital c. 20,000 Rb., for Beslægtede, event. for Trængende.
60. Etatsraad Thor Stratens Legat (1800) paa 16,000 Rb., for Beslægtede.
61. Rbmd. Feldstedts Legat (1796) paa 6400 Rb., ligeledes.
62. Raadmand A. Andersens Legat (1821) paa 5333 Rb. 32 St., ligeledes.
63. Commercesecretair Hammerichs Legat (1810) paa 4000 Rb., for Slægtninge, ellers for Fattige.

64. Joh. Braack's Legat paa 3733 Rb. 32 St., for Slægtninge.
 65. Kjøbmandsente B. Brodersens Legat (1744) paa 5440 Rb., for trængende Slægtninge.
 66. Kjøbmand Otto Beyer i Thronhjem, Legat paa 4800 Rb. for Slægtninge, ellers nødlidende Kjøbmandsenter.
 67. Bogholder J. C. Jensens Legat (1802) paa 1600 Rb. for Familienmedlemmer.
 68. Papirmøller G. Gadebusch's Legat (1755) paa 1600 Rb., for trængende Slægtninge.
 69. Borgermester Jepsens Legat (1731) paa 1100 Rb., ligeledes.
 70. Müllmann og v. Luttens Legat (1622) paa 533 Rb. 32 St., ligeledes.
 71. Birgitte Reimers Legat paa 480 Rb., for Slægtninge.
 72. Justitsraad W. Wølbikes Legat (1801) paa 480 Rb., ligeledes.
 73. Borgermester Valentiners Legat (1715), bestaaende i 41 Tbr. 88 □ B. Land paa St. Nicolai Mark, for Slægtninge.
 74. Rbmd. C. Rønnekamp's Familielegat (1798) 8000 Rb.
 75. En Ubenævnt i Heide (1853) et Legat paa 427 Rb. for Studerende.
 76. Stiftelsen til Understøttelse for trængende Søfolk, hvis Capital i 1863 udgjør c. 3200 Rb. Stiftet 1859; dannes ved Bidrag af alle paa flensborgske Skibe tjenende Søfolk, der afgive 1 St. pr. Daler af deres Løn.

Spare- og Laanekassen. Flensborg Sparekasses oprindelige Statuter, der traadte i Kraft den 26de Juni 1819, ere senere flere Gange blevne reviderede, første Gang den 20de Juli 1829, derefter den 20de Marts 1849 og senest den 22de Juni 1859. Den stiftedes af en Forening af „Actionairer“, som dog allerede opløstes i August 1827, og i deres Sted traadte en anden Forening af Indvaanere og Borgere, som paatog sig Administrationsforretningerne uden Godtgjørelse. Ifølge de nyeste Statuter skal denne „Sparekasseforening“ bestaae af mindst 30 Medlemmer; enhver Indvaaner kan paa Administrationens Forslag blive optaget som Medlem i Foreningen. Til Varetagelse af de løbende Forretninger vælger Foreningen af sin Midte en Administration, bestaaende af en Directeur, som tillige er Kassierer, en Vice-directeur og 12 Administratører. Ved en Beslutning af 10de Juli 1834 blev der i Forbindelse med Sparekassen oprettet en Laanekasse, som kan virke med, men heller ikke ud over den Sparekassen selv tilhørende Capital til Understøttelse af Borgere og Indvaanere i Flensborg.

Paa Interessenternes Conti indstod ved Udgangen af Aaret 1861 605,138 Rb., og Kassen har et opsparet Fond af c. 50,000 Rb.

Flensborg har sit eget Kirkevistorium, bestaaende af Overpræsidenten og Provsten for Flensborg By (der tillige er Provst for

Flensborg Provsti). Byen har 3 Sogne, nemlig Nicolai Sogn, Marie Sogn og Johannes Sogn, til dette sidste hører tillige Sønder-St. Tjorgen, den hele Huuslængde mod Syd og omtrent $\frac{1}{4}$ af Længden mod Nord af Sønder-Hulvei, nogle Huse af Nørre-Huulvei og Fistergaard's Commune (Nørre-St. Tjorgen med Ballastbroen og Bredebjerg høre til Melby Sogn). Hertil kommer den frie danske Menighed, som benytter Helligaands Kirke. Ved hver af de 3 Sogneskirker er ansat en Hovedpræst og en Diaconus, for den danske Menighed en Hovedpræst og en ordineret Catechet, der tillige er Førstelærer ved den danske Menigheds Forgerstole. Samtlige geistlige Embedsmænd, med Undtagelse af Præsten og Catecheten ved den danske Menighed, vælges af Menighederne efter Præsentation af vedkommende Patronater. Kirkesproget er tydsk, undtagen for den danske Menigheds Vedkommende. Præstefaldenes Indtægter angives saaledes: Hovedpræsten ved St. Nicolai Kirke 1400 Rb., Diaconus, der tillige er Hospitalspræst, 1555 Rb., Hovedpræsten til St. Marie Kirke 2000 Rb., Diaconus 1700 Rb., Hovedpræsten til St. Johann's Kirke 1540 Rb., Diaconus 1200 Rb., Præsten ved den frie danske Menighed 2400 Rb., Catecheten 750 Rb.

Byen danner et eget Physicatdistrict. 3 Apotheker. Flensborg By danner et selvstændigt Sessionsdistrict, der igjen er deelt i 3 Vægder.

Til den slesvigke Provinzialständerforsamling vælger Flensborg 2 Deputerede, og danner de slesvigke Rjibstæders og Flækkers 1ste Valgdistrict. Flensborg er Valgsted for de Medlemmer af Ständerforsamlingen, der vælges af den 2den geistlige Valgtræs, af Ridderskabet og af de større Godseiere.

Ved Flensborg Toldsted er ansat en Toldinspecteur, 1 Toldkasserer, 5 Controllører og 16 Toldassistenter; ved Postvæsenet en Postmester, der tillige er Chef for den slesvigke Jernbanepostexpedition, samt en Postcontrollør og en Postholder.

Flensborg er Sæde for følgende Autoriteter og Institutioner: 2den Generalcommandoes Stab (Nørrejylland, Fyen og Hertugdømmet Slesvig), for følgende hele Hertugdømmet Slesvig omfattende Institutioner ic. Provinzialständerne, Appellationsretten, det retsvidenskabelige og det theologiske Examinationscollegium, Diskoppen, Sanitetscollegiet, Medicinalinspecteuren, Centralkassen, Stempelpapirforvalteren, Regjeringsadvocaten, Oberlandeveiinspecteuren og Weiconducteuren, Chausseedirecteuren, den Rgl. Commissarius for de slesvigke Jernbaner, der p. t. er Overpræsident i Flensborg, Directionerne for disse Jernbaner, Landmaaler-Examinationscommissionen, Justeerklammeret, Filialbanken, Overtoldinspecteuren, Oversørsteren for 4de Oversørsterinspection, Overlobsen, der tillige er Udstrivningschef for 1ste District, Mønsterskriveren, Navigationsexaminator. Endvidere Amtmænd, Amtsforvalteren, Actuaren, Branddirecteuren og Huusfogden for Flensborg Amt, Herredsfogderne for Husby og Nye samt for Bis og Ugle Herreder, Physicus for Flensborg Stads-Physicatdistrict og for Flensborg Land-Physicatdistrict. Garnison for 21de Infanteribataillon.

Af private Foreninger og Selskaber i Flensborg mærkes: a) til almee nyttige Diemed: Bibelforeningen, Missionssekskabet, Kunstforeningen, Enkekassen, Enke- og Rentekassen for erhvervdrivende Borgere, Foreningen til Understøttelse af Hunsarme, en almindelig Sygekasse, 2 Liigkasser, Foreningen til Understøttelse af fattige Barselkvinder, Handelsforeningen, Industriforeningen, Selskabet til Fremme af Fiskeriet (Assuranceselskaber see foran); b) til selskabelige Diemed: 2 Skyttegilde (St. Knuds-Gilde og Kong Frederik den Syvendes Garde, sidstnævnte tillige et Corps), Skytteforeningen, Skipperlauget, Selskabet Harmonien, Bergereforeningen, Kongens Klub, Musikforeningen, Foreningen til Selskabeligheds Befordring, de danske Vaabenbrøders Forening, Foreningen af 6te October, Euterpe m. fl.

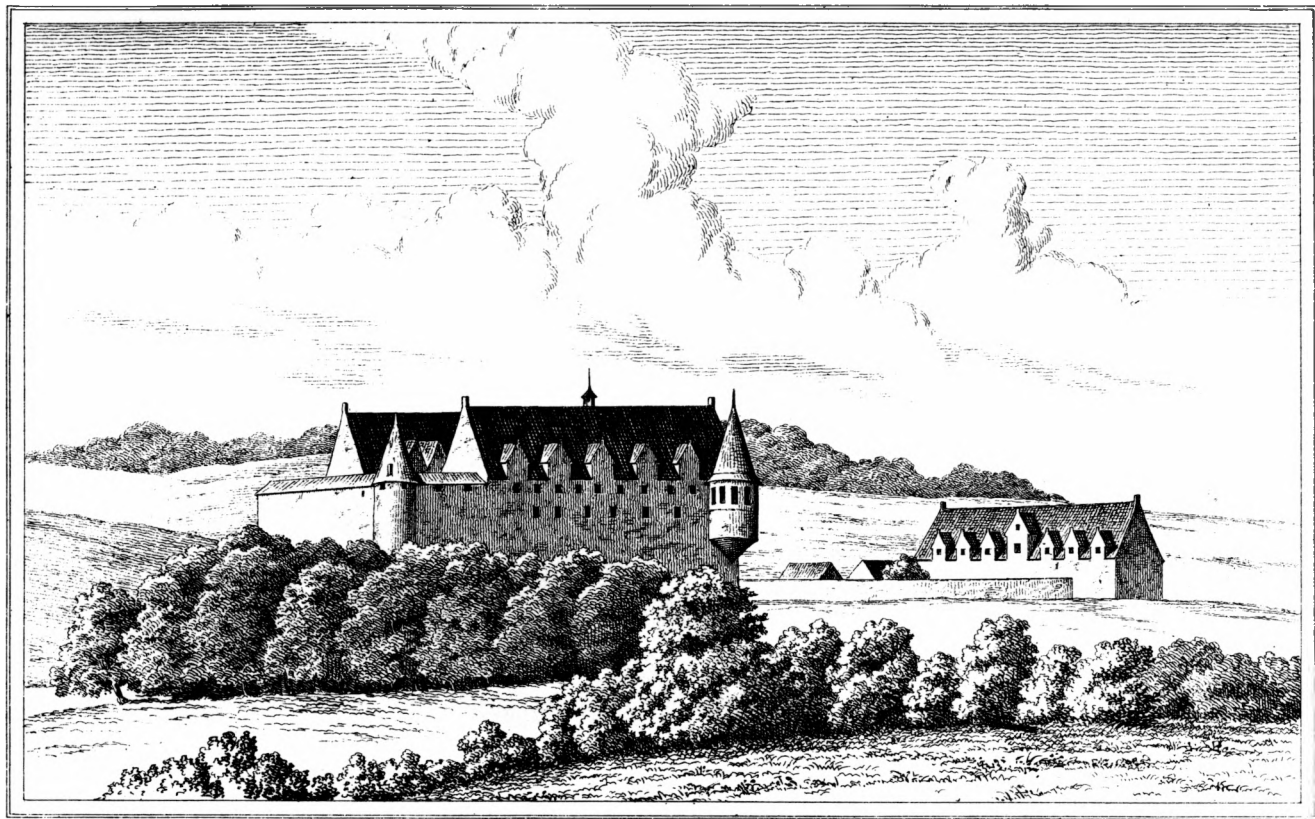
Flensborg ligger i tvende Herreder, Husby Herred og Bis Herred, hvilke adskilles ved Møllebækken. Den Deel, der ligger i Husby Herred, altsaa i Angel, er den ældste, og her skal Flens eller Flens Borg have ligget tæt ved St. Johannes-Kirken, nordostlig for hvilken i de nærmestliggende Gaders Haver Pladsen for Borgen, der gav Byen Navn, skal kunne paavises*). Anlægelsen af denne, ligesom og den første Opførelse af St. Johannes-Kirken, henføres vistnok med Rette til det 12te Aarhundredes første Halvdeel. I Midten af dette Aarhundrede havde Byen alt et Knudsgilde**). I Aaret 1248 traf der Flensborg den Ulykke, at den i Krigen mellem Eric og Abel af den Førstnævnte blev erobret og plyndret samt stukket i Brand, ved hvilken Heilighed den ældre Borg vistnok ogsaa er bleven ødelagt. Denne Stedets Ødelæggelse gav imidlertid Anledning til den senere Udvidelse af Staden paa den nordlige Side af Møllebækken, altsaa i Bis Herred, hvor alt til den Tid synes at være opstaaet en nyere Borg, Due- eller Duwenborg, hvis Ruiner endnu den Dag idag sees. Snart efter byggedes nærmest hen mod Slottet en Kirke, Mariekirken, først af Træ, senere (1284) af Steen. Rasmøller, der hørte til Slotsgrunden, blev 1285 indlemmet i Staden og opbyggede sig en egen Kirke, St. Gertruds, Aar 1290***). Endnu senere, da Staden udvidede sig fra Slottet af mod Syd, reiste sig St. Nicolai Kirke, som skal være opbygget 1390. Alt i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede havde Flensborg ogsaa 2 Liggerbrødrekløster, nemlig et Graabrødrekløster og et Sortebrødrekløster. Graabrødrekløstret eller St. Laurentii Klostret blev fornyet eller ombygget 1263 af den sønderjydske Hertug Eriks forhenværende Drott Hr. Johan af Switthing; med Klostret var forenet en Kirke, der stod til 1579†). Flensborg havde ogsaa et Helligaandshuus, der her, som allevegne, tillige var Hospital, og som maa være stiftet kort før 1325. Dette Klosters Kirke, der er bygget 1386, er nu Flensborgs danske Kirke. Ved en St. Jørgens-Stiftelse for Pestilhyge paa den anden Side af Vandet laae et St. Jørgens Capel (nedbrudt 1582). Allerede af det foran Anførte fremgaaer det, at Flensborg fra Midten af det 13de

*) See „Einige Bemærkninger über die Entstehung und älteste Geschichte Flensborgs“ vom Pastor Jensen zu Gelling i N. Sib. Mag. II. S. 790.

***) Blant Flensborgs mange og anseelige Gilder, der stiftedes i de efterfølgende Aarhundreder, berislands det høit gæstlige Kalands eller „den hellige Treentigheds Broderkab“, bevarede St. Knuds Gildet sig som det anseeligste „dat hōhste Lag.“ Det overlevede Reformationen, men blev dog ikke længe efter opbalet af Magistraten „wegen eillicher Leute Hoffahrt und Frevells.“ I Aaret 1562 fornyede det sig atter som et Skyttegilde og bestaaer endnu som saabant.

****) Rasmøllens Rasmøllerend findes ogsaa andre Steder, t. Ex. i Aabenraa og Alesund, for Districter eller Gader, der hørte under Borgene; baade Districter og St. Gertruds Kirke laae i den nordlige Deel af Byen. 1566 Rianede Frederik II. Kirken til Byen, som lod den nedrive 1571. Kun Kirkegaarden blev tilbage som Begravelsesplads for de fattige, samt et lille Taarn med Kloste og Uhr over Kirkegaardens Indgangsdør. Aaaret nedreves 1822. Kirkegaarden er solgt.

†) Af Klostrets vidtstaaende Ruininger, hvoraf en Deel endnu benyttes af Helligaandsklostret, skal her være Spor i flere Hules Kjelbere. Jensen anfører i sin kirselige Statistikk S. 649 Anm. „Fra Klostret udgik underjordiske Gange, hvis Retning man deelsviis endnu kjender, og som havde deres Udgangspunkt i Pastoratbygningen (nu Diaconatsbygning) til St. Nicolai, i Kjelberne til Rectoratet og i Kjelberne til det Huus paa Holmen, som man kalder den katolske Kirke. Det sidstnævnte Huus har sandsynlig været Knudsgildets Gildehuus, og Navnet hidrører formodentlig fra, at den katolske Gudsdiensete her er bleven forsat nogen Tid efter Reformationen.“

H. Jensen lith.

Kon. Høstmann del. 4

DUBORG

1591.

Etter et Epitaphium i Marielkirken i Flensborg

H. Jørgensen 1846

Enkelt. 1846

DUBORG,
ved Aar 1700
Efter et ældre Maleri.

Aarhundrede, uagtet den 1271 atter blev indtaget af Erik Blötting, gik fremad med raske Stridt og bestandt mere og mere udbuede sig. Hertil bidrog i høi Grad, at Byen Slesvig, efterat den i November Maaned 1156 var bleven indtagen af Ernd Grathe, ved hvilken Leilighed ogsaa de fremmede Handelskibe, der laae i Havnene, udblyndredes, succesfulde aftog i Betydning som Handelskafad. Omtrent vistnok fra 1250 var Flensborg en „Arelkøping“ (villa forensis) 3: udfikst fra Perederne, da det maa antages for vist, at en Tillem্পning af den gamle slesvigiske Stadsret gjaldt og brugtes idetmindste omtrent en Menneskealder, førend Byen fik sin egen paa Dansk affattede Stadsret 1284*). Byen omgaves 1358 af en Ringmuur, som under Erik af Pommern udbibedes og forstærkedes ved Pallisader og Grave, af hvilke sidste endnu ere tydelige Spor. Daborg-Slot blev mod Slutningen af det 14de Aarhundrede fra Nyt opbygget af den hollstenke Greve Nicolaus med tykke og faste Mure, Runddele og Taarne**). At Byens Søfart mod Slutningen af det 13de Aarhundrede, altsaa førend Hansforbundets Opstaaen, havde opnaaet en ikke ringe Betydning, fremgaaer af Stadsrettens Art. 86-96, hvori indeholdes meget henfigt-mæssige Bestemmelser om Tolben, Lastpenge af Fragter og Skipperens og Besætningens Pligter.

1398 erhvervede Byen Stoven Rude af Hertug Gerhard.

1410 blev Flensborg indtaget af Hollstenerne; og de Danske maatte tage deres Tilflugt til Slottet, som i den Anledning blev stærkere befæstet, men 1411 blev Byen atter erobret af Kong Erik, som da lod Borgermester og Raad henrette.

Dronning Margrete boede af Pesten paa et Stik i Flensborgs Havn den 28de October 1412, da hun var iserd med at seile tilbage fra Flensborg, hvorpun hun havde begivet sig for at underhandle med Enkehertuginde Elisabeth, som dog ikke møbte.

I Aaret 1427 indesluttede Hertug Henrik ved Hanseskædernes Hjælp Flensborg, men faldt ved en mod Slottet foretagen Storm. Ribesell fortæller, at ved denne Storm gik en stor Deel af Byen op i Luor, fordi Hsinden bestjod den med gloende Pile. I Aaret 1431 angreb Hertug Adolf, understøttet af en hanseatisk Magt, atter Flensborg. Byen blev overfaldet under Gudstjenesten og de fleste Borgere tvungne til at aflægge Hylingsæden. Mange Borgere tilligemed endeel af det kongelige Militair flygtede til Slottet, som blev tappert forsvaret af Ridder Peder Jonsen. En dansk Flaade under Erik Krummedige bragte vel de Beletrede Forskærtning og Levnetsmidler, men efter dennes Dødtgang sendte Hanseskæderne en Flaade, der tilskoppe Havnene for at afskære fremtidige Tilførseler fra Søsiden. Medens dette skete, indesluttede Friserne Slottet med Bolde og Grave for at vanskeliggjøre Tilførselen fra Landfiden. Saaledes tvang de den af Hungerensød til det Dverfiske bævne Besætning efter en Beleiring af 5 Maaneber til Overgivelse, mod fri Afmarsk.

I Aaret 1485 nedbrændte en stor Deel af Byen. Glæden siger Pag. 416: „I den begyndte paa den sydlige Side i St. Johannis Sogn og gik langs med denne Side indtil Huustrækerne tæt ved Raadhuset, og paa den anden Side indtil den første Bæk, der i Nicolai Sogn løber over Gaben; af alt dette blev ikke mere staaende end Klosteret og St. Nicolai Kirke.“

Staden Flensborg har (ligesom Ribe, Kiel, Rendsborg, Ikehoe og Oldesloe) i Slutningen af Midelalderen og navnlig i det 14de Aarhundrede ladet staae hele og $\frac{1}{2}$ „Wittenpenninge“, der i Vægt og Gehalt stemmede aldeles overeens med Hanseskædernes.

Mod Slutningen af den 15de og i det 16de Aarhundrede havde Adelen talrig nedfat sig i Flensborg. Den havde, som det fremgaaer af Byens Protocoller, mange Stridigheder med Borgerne. De Adelige dreve ikke alene Handelsforretninger og vare Skibsbedere, uden at ville deeltage i de communale Byrder, men de viste sig ogsaa paa andre Maader ganske utaaelinge og forarsafede Frygt og Skræk i Byen.

Kong Hans sluttede i Aaret 1512 paa Slottet Fred med Consulerne fra Staden

*) See de med sydske Lov bestagtede Stadsretter, ved Professor P. G. Thorsen, S. 37-38.

***) I Blagene gives tvende Afbildninger af Daborg-, eller, som det senere kaldtes, Flensborg-Slot. Amtmandens over Flensborg Amt boede paa Slottet indtil 1703. Decretier forfaldt det mere og mere, indtil Kong Frederik IV. 1719 gav Besatning til at nedbyrde det. 1772 blev Slotspladsen fulgt med Ruinerne og Træerne. Danske Atlas viser endnu betydelige Ruiner. Nu staaer der kun en Muur.

Lübeck, ved hvilken Leilighed Hanseskæderne ikke forsømte at erholde Stadsfæstelse paa deres ubrakte Handelsprivilegier i Landet.

27de Juli 1558 gav Kong Christian III. Byen en Politianordning, hvilken senere forbedredes og udvidedes 14de Januar 1600 af Kong Christian IV.

Under Christian III. nævnes forskjellige Montmætere i Flensborg, og en af dem, Reinhold Junge, fik 1545 Tilladelse til der at udmynte Guldgylben.

I Trediveaarskrigen blev Flensborg i Aarene 1627—28 hjemstøgt af de Keiserlige. De forvondlede Bøvlerne til Hestefalbe, revø Jernet ud af Murene, flog Vægge og Loftet ned og tændte Jld i alt, som kunde benyttes til Brændsel. Mange af de meest anseede Familier flygtede med Koner og Børn til Kongeriget. Efter Treten tilbealte Kong Christian IV. Byen udvidede Handelsprivilegier og eftergav Skatterne for flere Aar for atter at ophjælpe Byen.

I Aarene 1643—45 leed Byen betydeligt ved den af de Svenske udfærdnede Contribution.

Den 15de April 1646 fødtes paa Flensborg=Slot Kong Christian V.; hans Bedstefader Kong Christian IV. holdt ham over Daaben; Daabsceremonien udførtes af Superintendenten Dr. Stephan Klop.

I Aaret 1648 lod Kong Frederik III. sig med stor Øiibehag hylde paa Slottet af Ridderfædet og af Borgermester og Raad fra 18 hollæenske og flensvige Byer.

1655 græsferede Pesten stærkt i Kjøbenhavn, og imidlertid opholdt Doffet og hele Regjeringen sig i Flensborg.

1657—60 maatte Staden lide meget saavel af de Svenske som Fjender, som af de keiserlige, polske og brandenborgske Tropper, der som Allierede var komne Danmark til Hjælp mod Sverrig.

1666 holdt Kong Frederik III. her en Landdag.

Den 10de Januar 1694 fleg Bandet i Fjorden (efter en Indskrift paa Compagnihuseis Muur) henved 6 Fod. Stor Udelæggelse anrettedes derved i Byen.

1713 udbrædsede den srenske General Ove Stenbock, kort førend han blev indeskuttet i Lønning, en Brandkat af Byen paa 64,000 Rd.

1724 anlagedes Vattenhuset for 50 forældreløse Børn. Det nedlagdes 1813.

1770—72 udskiftedes Bymarken.

Efter at Flensborg netop i et Aarhundrede ikke havde seet sjenдлиke Tropper indenfor sine Porte (thi Franskmændene og Spanierne der vare indkvarterede i Byen Aar 1608 vare jo at betragte som Allierede), rykkede Kosakkerne i Slutningen af 1813 efter Slaget ved Sebested ind i Byen og forbleve her i nogle Uger.

1844 oprettedes som foranført Filialbanken.

Efter Slaget ved Slesvig og indtil Afslutningen af Malmøer Tractaten samt i Foraaret og en Deel af Sommeren 1849 var Byen besat af tydske Tropper.

I 1849—50 residerede her Bestyrelsescommissjonen, i 1850—51 den overordentlige Regjeringscommissair, i 1851—52 Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, der i sidnævnte Aar blev forlagt til Kjøbenhavn. I Aaret 1850 oprettedes i Flensborg Overjustitscommissjonen, der ved Patentet af 5te Mai 1852 blev forandret til den Kongl. Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig.

I det 14de og i den første Halvdeel af det 15de Aarhundrede, da det mægtige Hansesforbund suldstændigt beherskede Nordens Handel og Skibsfart, er det muligt, at Flensborgs Handel — om hvilke statistiske Angivelser mangle — som en Folge deraf kun har haft ringe Betydning. Men saasnart Hanseskædernes Handelsmagt, nærmest paa Grund af Englændernes og Nederlændernes Concurrence, i den anden Halvdeel af det 15de Aarhundrede begyndte at dal, synes det, at ogsaa Flensborgs selvstændige Handel har taget et Dypving. Dantwerth skriver (1652): „I forrige Tider have de herværende Borgere ført en anseelig Handel til Lands og til Vands. Nu er saadan vidtsøftig Mæring rigtignot geraadet i Tilbagegang; dog føre Borgerne endnu en stærk Handel, hente allehaande Varer fra Danmark, Norge, Sverrig, Island, ja endog fra Moskøw og fra Archangel ligesom fra de omkring Østersøen beliggende Stæder, og afsætte disse atter til Vands og til Lands.“ Clåben siger: „Byen Pusum gjorde sig i det 16de Aarhundrede paa alle Maader Umage for at forhørrø sin Handel og at modtage ved Flensborg Havn Varer fra de ved Østersøen beliggende Handelspladser for at

transportere samme yr. Are til Husum. Byen Flensborg gjorde alt muligt for at forhindre dette; men Dufumerne vilde, som de sagde, udsøve Gjengjældelsesret og heller ikke tillade Barenes Tranfit med flensborgske Skibe." Allerede i Aarhundreder dreve de flensborgske Stippere, dengang Husum endnu var en Landsby, over denne By en meget stor Handel paa Vesterhavet. Efter mange Tvistigheder lod Flensborg i den anden Halvdeel af det 16de Aarhundrede for egen Regning anlægge en Havn ved Døholm; men da det foranledigede for store Omkostninger, overtoges den af Kongen. Det synes forøvrigt, at Kong Frederik II. i den omhandlede Strid har givet Byen Flensborg Medhold, thi i den Kongelige Resolution til Magistraten, dat. 18de Juli 1571, hedder det: „Efter som I til enhver Tid ere stillede lige med Bort Riges Indvaanere, have i Genhold til havende confirmerede Privilegier deeltaget i deres Benaadninger og Friheder ved alle Bore Soldsteder og Strømme, saa ere vi ei heller tilfunds at besvare Eder med Hensyn til de gamle Vedtægter, men vilde meget mere ved disse besyttede Eder.“ I et af Kong Christian IV. i Aaret 1624 udfædt Privilegium hedder det fremdeles: „Thi have vi af Vor synderlige Gunst og Naade bevilliget og tilladt og nu med dette Bort aabne Brev unde, bevillige og tillade, at alle Indvaanere ubi Vor Kjøbstad Flensborg, maae af alle deres Varer, som de kan gjøre beviidlig dennem alene at tilføre, ikke mere til Sold paa noget Soldsted udgive end som andre Rigets Undersaatte og Indvaanere udgive, etc.“ Henrik Manßau siger, at Flensborg i det 16de Aarhundrede kunde sende 200 Skibe i Søen.

I Henseende til Flensborgs commercielle og industrielle Tilstande i det 18de og 19de Aarhundrede indeholde de i „Slesvigske Provindsalefterretninger“ optagne „Fragmente, die commercielle, politiske, communalen und nationalen Zustände der Stadt Flensburg und der Landschaft Angel zunächst betreffend“ af den høitfor- tjente Forfatter C. H. interessante og værdifulde Oplysninger. Ligesom disse „Fragmenter“ med Forfatterens Tilladelse ere benyttede ved nærværende Beskrivelse af Byen Flensborg, saaledes meddeles her efter disse nogle Efterretninger om de flensborgske Handelsforhold i dette og forrige Aarhundrede. Byen Flensborg glædede sig i tidligere Aarhundreder ved meget udstrakte Privilegier og Handelsfriheder, navnlig i Henseende til Afsetning af Varer og Productionsfrembringelser til Kongerigerne Danmark og Norge. Som Følge deraf var Byens Handel derfor ogsaa i den første Halvdeel af det 18de Aarhundrede meget betydelig. Men i Aaret 1742 blev det ved en Kongelig Commerceforordning bestemt, at Kongerigerne Danmark og Norge skulde directe eller paa første Daand importere alle deres Varer, med Undtagelse af de til industrielt Brug bestemte. Flensborgerne saae i denne Foranstaltning deres Byes Christens truet og sendte derfor en Deputation med et Bønskrift til Kjøbenhavn. Det lykkedes ogsaa at opnaae Forandringer i Commerceforordningen til Fordeel for Byen. Ved flere forforskjellige Omstændigheder geraadede Flensborgs Handel i Perioden fra 1742 til 1776 i Forsald; men i Aarene fra 1777 til 1799 reiste Byen sig igjen og opnaaede en ikke tidligere kjendt Rigdom og Glans. Aarsagen hertil maa nærmest søges i det neutrale danske Flag, idet de danske Skibe under den nordamerikanske Frihedskrig og de indre og ydre Uroligheder, som lammede de fleste europæiske Staters Handelsvirksomhed, saagodtsom var det eneste, der ugeneert kunde drive Berdens handelen. Flensborg havde ogsaa i Kongeriget og i Særdeleshed i Norge en Ailde til stor Afsetning og Fortjeneste. 200 Brændevinsbrænderier, som vare i stærk Virksomhed, beskjæftede ved Norges Proviantering Flensborgs Handel og Belfand. Foruden denne forartede Brænderiforretning var Flensborgs Indkjørel og Udførsel af alle Slags Varer meget betydelig. I følge Soldbøgernes Udbiendelse for Aaret 1799 indførtes bl. A. 900 Faed uraffineret og 29,985 Pd. raffineret Sukker, 11,450 Pd. Kaffe, 384,000 Pd. Tobak, 2476 Drøveber Viin, 96,000 Pd. Svesker, Rosiner og Corander og 3911 Spd. Sør og Pamp. Samme Aar udførtes 6656 Ld. Kjøb og Flest, 9930 Ld. Meel og 28,300 Ankere Brændevin. Men den Lids Soldbøger kunne ikke afgive nogen paalidelig Maalestok for de indførte Partier Kaffe, Sukker, Tobak og andre høit beskattede Artikler og ligesaa lidet for Udførselen af Brændevin, idet den mangelfulde Soldcontrol gav Anledning til en overordentlig udstrakt Smughandel. I Aaret 1779 var hjemmehørende i Flensborg Sold-district 139 Skibe paa 4421 Com.-Læsters Drægtighed, og de til Byen ankomne Skibe udgjorde i samme Aar 996 af 13,912 Com.-Læsters Drægtighed. Flensborgs Handelsflaade var saaledes for 80 Aar siden af omtrent samme Størrelse som nu, men Antallet og Læsedrægtigheden af de Skibe, som nu frequentere Flens-

borgs Havn, er derimod siden den Tid steget til det Dobbelte. Under denne spællige Periode erholdt Byens Handelsflaade en hurtig og stærk Tilvæxt, hvilket fremgaaer deraf, at i Aaret 1797 talte den 257 Skibe med en Besætning af 1397 Mand. I Aaret 1800 trueedes Danmarks og dermed ogsaa Flensborgs Skibsfart af et Uveir: der blev lagt Embargo paa mange Skibe, som først ophævedes ved Freds- slutningen af 4de Juni 1801. Fra den Tid og indtil Aaret 1807 uddøiedes Fragtfarten endmere; Flensborgs Skibe befarede usforhryret alle Havne, og Dannebrog havde Fortrinnet fremfor alle andre Flag. Flensborgske Skibe hjembragte rige Ladninger fra Frankrig, Spanien og Amerika; den vestindiske Handel var betydelig, og de med denne noie forbundne Sukkerraffinaderier vare i fuld Virksomhed. Byens Handelsflaade havde atter faaet en betydelig Tilvæxt, ibet den ved Ugangen af Aaret 1806 udgjorde 271 Skibe af 14,806 Com.-Læsters Drægtighed med en Besætning af 2068 Mand. Iblant Skibene vare 30 af 100—149 Læsters Drægtighed, 76 af 70—100 Læster, 42 af 50—70 Læster og 75 af 20—25 Læster. I samme Aar besleb Antallet af de ankomne Skibe 1519 af 24,408 Læsters Drægtighed. I Decenniet 1797—1806 blev der i Flensborg bygget 95 Skibe af 7494 Læster. I Aaret 1806 besleb Tolbintraderne 180,000 Rd. (medens de nu udgjøre c. 1/2 Mill. Rd.) Efter Tolbøggerne blev i det nævnte Aar bl. A. indført til Flensborg: 6196 Drboveber fransk Brændeviin, 123,979 Pd. Kaffe, 231,000 Pd. Thee, 4020 Drboveber Viin, 2,000,185 Pd. uraffineret Sukker. Tilførselen af Korn, hovedsagelig til Brønderierne, udgjorde alene fra Kongeriget 104,000 Td., medens der udsortes af Brændeviin 40,000 Anker til Norge og 6400 Anker til Kongeriget. Nu udbrød Krigen i 1807, der kostede Flensborg overordentlig meget. Ved denne 7aarige Krig skulle nemlig 200 af Flensborgs Skibe været gaaede tabte, og da disse tildeels vare ladebe, angives Tabet til c. 5 Mill. Rd. Ar end Flensborgs Tab ved Statsbankerotten i 1813 paa Grund af Dpretellen af Speciebanken i Altona 1788, hvorved Hertugssømmerne forkaanedes for de Ulykker, som i Kongeriget anrettedes ved Courantbanken, ikke saa stort, som det under andre Omstændigheder vilde have været, saa var det dog meget betydeligt. Norges Afstaaelse til Sverrig 1814 forandrede Flensborgs Handel; Indførselen af Brændeviin til Norge blev aldeles forbudt, og Byens Brændeviinsbrønderier gik derved næsten ganste tilgrunde. Den hidtil betydelige Fragtfart var alt under Krigen ophørt, og som Følge deraf geraaede Skibsbyggeriet, ved hvilket tidligere en Capital af meer end 160,000 Rd. aarlig bragtes i Circulation, i Forsald. De af Flensborgerne hidtil drevne storartede Handelsforetagender havde naaet deres Ende, og for den ved Tab udmattede og nedboiede Handelsstand havde derfor Fredsslutningen i 1814 ikke den Virkning, man fulde vente. Værdien af Hypothekerne, som i de glimrende Tider havde naaet en svimlende Høide, sank dybere end nogenstunde var forudseet; den almindelige Velstand var forsvunden, og kun enkelte Familier havde nogen Formue. Flensborgerne vendte nu Bliffet mod Kongeriget og de vestindiske Colonier samt til Island og Grønland, og der kom nyt Liv i Handelen. Til Handelen sluttede sig Sukker-, Olie- og andre Fabrikker, Skibsbyggeri, og Skibsfarten omsatte nu alle indenlandske Havne. Nævnlig til Norrejylland affattedes nu atter det saa nybøede Flensborg-Brændeviin, ligesom Colonialvarer og Industrifrembringelser af alle Slags fandt Afsetning. Hvor hurtigt Foretagelsesaanden atter hævede sig, fremgaaer deraf, at af de 189 Skibe af 6872 Com.-Læsters Drægtighed, som i Aaret 1816 vare hjemmehørende i Flensborg, vare i det nævnte Aar 170 Skibe af 6444 Com.-Læsters Drægtighed med en Besætning af 1140 Mand i Fart. Denne Handelsomvæltning vedvarede uden væsentlig Afbrudelse i en Række af Aar, og Flensborg erhvervede sig derved en ikke ringe Velstand. Ved den paa liberale Grundsætninger byggede Soldatist af 1ste Mai 1838 ophørte Flensborgs Manufacturhandel paa Kongeriget, der siden 1830 havde braat Byen megen Rigdom; det samme var Tilfældet med raffineret Sukker; men Afsetningen af Olie, Sæbe, Tobak, Cigareer, Eddike og andre Fabrikata til Kongeriget tiltog derimod betydeligt, og den vestindiske Handel vedblev at være meget betydelig, og Flensborg et ualmindelig stort Colonialmarked. I de 6 Aar fra 1833 til 1839 antom fra Vestindien 112 Skibe, og 130 Skibe afgik dertil. I disse 6 Aar indførtes fra Colonierne 17,378,000 Pd. Kaasukker og 612,000 Bierter Rom. Den samlede Værdi af Indførselen fra Vestindien blev anslaaet til 600,000 Rd. aarlig.

Indtil Aaret 1833 var den vestindiske Handel for Størstedelen bunden til Moderlandet, og kun amerikanske Skibe var det tilladt at indføre Mais, og derfor at tilbytte sig Sukker, hvorfor erlagdes en Udsærjelsstold af 10 pCt., men disse Ind-

frænkninger ophørte i det nævnte Aar, og det blev nu tilladt saavel fremmede som danske Skibe imod en Toldafgift at ind- og udføre alle Slags Varer og Producter til og fra St. Croix. Heraf benyttede Nordamerikanerne og navnlig Hamburgerne sig; de oprettede strax Filialer paa de vestindiske Øer, sendte deres Skibe i idelig Fart dertil, de løbde og ladede saa hurtigt som muligt, og kunde gjøre 2—3 Farter om Aaret, medens Flensborgerne kun sendte deres Skibe een Gang om Aaret til Vestindien. Ved en saadan Benyttelse af Tiden kunde de hamburgske Raffinadeurer selvfølgelig sælge billigere og bedre Sukker end Flensborgerne. Dertil kom den Lange og farlige Vej omkring Skagen, Sunbtolden og de store Udsuranceudgifter, som yderligere dankeleggjorde Concurrencen med Hamborg, uagtet Toldafgiften var langt høiere for de fremmede Skibe. For at raade Bod herpaa foreslog man 1836 ved en Jernbane at sætte Flensborg i Forbindelse med en god Havn paa Vestkysten i Høvederhavandet; derved kunde opnaaes samme Hurtighed som Hamburgerne. Regeringen interesserede sig for denne Plan; den bevilgede 1,200,000 Rb. til Anlæget af en Doffehavn og tilhød med Hjerdebelen af Anlægscapitalen eller 500,000 Rb. at deeltage i Jernbaneanlæget; men hos Flensborgerne selv mødte Planen Modstand, og den blev ikke gennemført. (See foran Noten S. 436.)

Da Flensborgs transatlantiske Handel efter Aaret 1840 ikke kunde udholde den fædse større og større Concurrence, søgte man og opnaaede yderligere Toldbegunstigelser for de paa Vstkysten af Landet liggende Pladser. Endvidere ansøgte man Nationalbanken om Oprettelse af en Filialbank i Flensborg, hvilket ogsaa lyffedes i Aaret 1844. Ved den forsøgede Toldbestyttelse, de anseelige Capitaler, som Handelskassen mod billige Renter fik til Disposition, tog Handel og Industri igjen et glædeligt Dypning; Foretagelsesaanden tog til, der vaagnede atter nyt Liv paa Skibsværsterne, og ved Slutningen af 1847 eiede Flensborg en Handelsflaade af 134 Skibe af 5718 Com.-Lasters Drægtighed. I Aarene 1846 og 1847 udførtes til Vestindien i 81 Skibe Varer til en Værdi af c. 830,000 Rb. og indførtes i 27 Skibe Varer til en Værdi af c. 936,000 Rb.

Til Dieraffinaderierne indførtes i Aaret 1847 82,000 Lbr. Hørfær og deraf omtrent $\frac{1}{2}$ fra Kongeriget, medens Afætningen af Die dertil betød c. $1\frac{1}{2}$ —2 Mill. Pund.

Hertugdømmets Slesvigs Udførsel til Kongeriget havde i Aaret 1844 en Værdi af rigelig 3 Mill. Rb., og deraf faldt den langt overveiende Deel paa Flensborg. Om Flensborgs Handel fra 1848 indtil nu (1863) see foran S. 433.

Hans Ransen, Præsident i Kjøbenhavn, en af de Mænd, der spillede en Hovedrolle ved Souverainitetens Indførelse i Danmark, var født d. 28de November 1599 i en borgerlig Familie i Flensborg. Den danske Hærs første Overansfører i den slesvigiske Krig Generallieutenant Hans Christoffer Georg Frederik Hebemann var født i Flensborg d. 7de Juli 1792; her fødtes ogsaa d. 10de Januar 1798 Dansthedens stadige og ufortrødne Forkæmper Etatsraad Paul Ditlev Christian Paulsen; ligeledes er Sjællands Biskop Dr. Hans Lassen Martensen født her d. 19de August 1808. Af ældre Lærde vare de to flensborgske Rectorer Johannes Møller, Forfatteren af „Cimbria literata“ og hans Søn Ole Henrik Møller, bekendt Historiker og Genealog, fødte i Flensborg, den Fjerde d. 27de Febr. 1661 og den Sidste d. 9de Mai 1715.

Skøndt Flensborg saa længe har været en anseelig Stad med betydelig Virksomhed, haves dog ikke nogen historisk Beskrivelse over den. Bidrag findes i G. F. Eggers, Historia Flensburgi 1684, D. Feyer, Dissertatio de originibus & incrementis Flensburgi, 1684, Seelen, Memorabilia Flensburgensia, 1752, Hoyer, Historische Bericht von Flensburg, durch Möller, I—II. Heft. 1759—60, Glæden, Monumenta Flensburgensia, 1765—68, D. P. Möller, Historische Bericht von Flensburg, 1767, Rivesell, „Beschreibung einer Beschreibung der Stadt Flensburg“, I. 1817, Pastor Valentiners Chronik af Flensborg i „Mittheilungen zur Vaterlandskunde“ 2., „Eintige Bemærkninger über die Entstehung und älteste Geschichte Flensburgs“ af Pastor Jensen til Gelting i N. Stb. Mag. II. S. 786 fg., og i Prof. P. G. Thorsens Skrift „De med jydsk Lov beslagtebe gamle slesvigiske Stadsretter“ S. 37

fg. Hertil kommer nu den foran citerede Afhandling i „Slesvigke Provinzial-
 efterretninger“ af C. H. Fortrinlige Materialer til Byens Historie findes i dens
 Archiv og i den Byen tilhørende „Feddersenske Samling.“ Archivets originale
 Pergamentsdiplomer begynde allerede med 1282 og fortsattes med en anseelig Række.
 I det Hele er Archivet fortløbende og meget righoldigt til Kundskab om Byens
 Forhold og Forsatning i alle Henseender. Den ovenfor nævnte Samling af Flens-
 burgensia, som den for nogle Aar siden afsøde Borgermester Feddersen, i den Hen-
 sigt deri at samle Alt, hvad der kunde erholdes af Manuscripter, Smaaafskrifter og
 Blade etc. i det meest Enkelte, Byen og dens anseeligere Indbyggere vedkommende,
 er meget værdifuld og et hæderligt Vidnesbyrd om, hvad en enefte Mand paa den
 Maade kan bringe tilveie. Blandt Manuscripterne ere mange store og vigtige af
 Glåden, og i det Hele forefindes her vel, hvad der endnu var i Behold fra Mænd,
 der tidligere have arbejdet i denne Retning. Samlingen erhvervedes med megen
 Omfigt af Byen c. 1843, og den har nu en god Plads i et Værelse i „Marietirten.“
 Forhaabentlig vil den fremdeles blive fuldstændiggjort og fortsat, og det var meget at
 ønske, at enhver By vilde følge dette Exempel og gjøre sig Umage for at stifte saa-
 danne Samlinger (Thorfen S. 38 Anm.).

Flensborg Amt

med de adelige Godser Freienwillen, Grønholt, Lundsgaard, Nørregaard, Nybøl, Svendsbø, Søndensø, Undevad og Beseby

begrænses mod Nord af Flensborg-Fjord og Aabenraa Amt, fra hvilket det paa en Strækning stilles ved den mod Vest løbende Geil-Na, mod Vest af Tønder og Bredsted Amter, mod Syd af Bredsted og Gottorp Amter (Treenen skiller paa en Strækning Flensborg og Gottorp A.) og mod Øst Gottorp Amt, det adelige District (Kappel Herred), Gjelting-Bugt og Flensborg-Fjord. Amtet omslutter Staden Flensborgs Territorium.

Amtets Fladeindhold, de adelige Godser medregnede, er henved 17
 Mill.

Flensborg Amts østlige Deel henhører til det skønne Angel*) med dets mange Skove, dets levende Hegn, dets bølgende Bakker og dets i det Hele leerblanbede Jorder; tæt op til Flensborgs inderste Viig og paa den venstre Bred af Treenen gaaer Landets Høiberg med sandede Bakker (hvoriblandt Frøsløvs B.) og magre Jorder; hertil slutter sig mod Vest Hebesletternes Terrain, der endnu fremviser store Lyng- og Kjær-Strækninger.

Af Høidepuncter mærkes i Amtet: Staghsi, nord for Flensborg Fjord, 221 Fod, en Bakke ved Bau, 178 Fod, Skjersbjerg i det nordøstlige Angel, 233 Fod, Nordhsi, paa Treenens venstre Bred, sydlig i Amtet, 225 Fod.

Blandt Amtets Vandløb er især Treenen af Betydning. Kiels-Na og Bonde-Na, der begge komme fra det nordøstlige Angel, forene sig i Træ-Sø. Fra denne tager Treenen sin Begyndelse og løber først

*) I Pastor S. A. A. Jensens Skrift om Angel, opgiver han dette Landskabs Grænser mod Vest og betegner som de i Angel vestligst liggende Sogne, Flensborg St. Johannes, Lille-Solt, Store-Solt, Havetoft og Farenhed samt af St. Michaelis Landsogn Isted og St. Jørgen, af Staden Slesvig Alftadt.

en lille Strækning mod Vest, men fra Dversø af mod Syd, og gjør, som foranført, Grændse mod Gottorp Amt. Den optager her i Amtet paa den høire Bred Ferrisbæk, der har et nord-sydlig Løb. Med vestlig Løb flyde: Geil-Na, paa Grændsen af Aabenraa Amt (see dette), Balsbæk, tildels dannende Grændse mod Tønder Amt, og Meden-Na, der forene sig til Skovlund-Na (senere kaldet Søholm-Na), i hvilken falder Lind-Na, hvilken atter optager Vibæk, Dylund-Na, Goldebæk og Haffted-Na. I Amtets østlige Deel flyder Lipping-Na med nordøstlig Løb i Gjelting-Bugt; de mindre Naer, Langballe-Na og Svends-Na løbe mod Nord i Flensborg-Fjord.

Af Indsøer mærkes, foruden Træ-Sø, Søndensø, Vinderab-Sø, Nyhus-Sø og Sankelmark-Sø samt endeel mindre Søer og Damme omkring Rysborg.

Amtet er meget skovrigt især omkring Flensborg-Fjord.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet et Indvaanertal af 30,775, deraf paa de adelige Godser Freienwillen 197, Grønholm 52, Lundsgaard 498, Nørregaard 460, Nyhøl 842, Svendsby 530, Søndensø 295, Undevad 329, Vefesby 10. Af denne Befolkning levede saaledes omtrent 1800 paa Kvadratmilten.

Flensborg Amt, der har sin egen Amtmand uden Forbindelse med andre Amter, indbefatter Herrederne **Viø-Herred**, **Ugle-Herred**, **Husby-Herred**, **Nye-Herred** (disse 4 Herreder kaldes de gamle Herreder), og **Munkbrarup-Herred**.

Med Hensyn til visse communale Forhold, ere de 4 gamle Herreder beelte i Trinter. Viø Herred deles saaledes i 4 Trinter: Bov, Balsbøl-Nørre Haffted, Hanved, Store Vi-Vanderup; Ugle Herred ligeledes i 4 Trinter: Store og Lille Solt, Siversted, Jørl og Dversø; Husby Herred i 3 Trinter: Abelh-Nylstov, Hyrup-Husby, Langballe-Dollerup; Ny-Herred i 2 Trinter: Gammelby og Grønholm.

Hver Trint har en Regnskabsmand, der efter Forslag af vedkommende Herredsfogderi ubnævnes af Amtshuset og udtages af Boelsmændenes Tal. Efter deres Instruction have de nærmest at vaage over, at der Intet skeer i Trintet, der er til Skade for det almene Vel, og føre saaledes et underordnet communalt Opshn. For Munkbrarup Sogn og Runemark er derhos ogsaa ansat en Regnskabsmand. Herredsfuldmægtige ere derhos ansatte for de respective Herreder, i Munkbrarup Herred 5 og ligesaa mange i hvert af de 4 gamle Herreder, nemlig 4 for de gamle Underhørige og desuden for de i Nye og Ugle

Herreder bofsatte Maarkfær og Domcapitels forhenværende Underhørigé samt for de i Bis og Husbh Herreder boende Helliggeistklosters (Hospital) Underhørigé, i hver af disse Herreder 1. De udnævnes af Amtshuset efter Forslag af vedkommende Herredsfogderi. Af Underofficialer for Flensborg Amt, resp. Provsti, endvidere: i hvert Sogn Kirkeofficialer, Ottemænd (Tolvmænd, Sermænd) og Skoleforstandere, i hvert Bylag en Byforstander; endvidere Brandoplysnsmænd, Veibefuldmægtigede, Lægds mænd, Sandemænd, der tillige ere Districstaxatorer (8 i hvert af de 4 gamle Herreder, 6 i Munkbrarup Herred, foruden 4 for de 3 med dette forenede Godser). Herredsfuldmægtigene, der tillige ere Amtsrepræsentanter, have at paasee, at Intet skeer til Skade for Amtet eller Herredet, navnlig at ingen Skatter opkræves uden høiere Hjemmel og at Amts- og Communeregnslaberne behørigt formeres. Herredscommunens Repræsentation dannes af de paagjældende Herredsfuldmægtige og Regnskabsmænd, hvilke alle ere tilstede ved den endelige Udfærdigelse af Herredsregnskaberne og underskrive samme. Ved Amtsregnskabet's Udfærdigelse ere tilstede: samtlige Regnskabsmænd, 2 Sandemænd og 2 Herredsfuldmægtige for hvert Herred, 3 Repræsentanter for St. Marie og St. Nicolai Kirkeanstjerne, 2 blandt Hospitalsanstjerne valgte Herredsrepræsentanter og 3 Repræsentanter for de adelige Underhørigé i Amtet.

3 Plovtal er Flensborg Amt med Tiliggende ansat saaledes:

- a) de 4 gamle Herreder til 291 ordinaire og 404³/₄ extraordinaire.
- b) Munkbrarup Herred ordinaire 51¹/₂, extraordinaire 65.
- c) de adelige Godser 60¹/₂ Plove, nemlig Freientwillen 3, Grønholt 1¹/₂, Lundsgaard 13, Nørgaard 4, Nybøl 20, Svendsbh 9, Søndensø 6, Undevad 3 og Vesebh 1.

Skattearealet angives for hele Amtet og de adelige Godser til 65,997 Skattetønder, tagerede til 5,917,746 Rb.

3 Aaret 1859 angaves for hele Amtet med Godserne Eiendommens Antal saaledes: 24 Præstegaarde, 30 større Gaarde, 1,296 Heelgaarde eller Dele af Gaarde, 2,781 Huse med og uden Jord.

Landeiendommene henævnes Gaarde (større Eiendomme) Boel, Raad, Jnderstesteder, Parcelsteder; vestlig i Amtet forekommer ogsaa Coloniststeder. Af det gamle Landmaal efter Mark Gulb og Mark Sølv*)

*) Til hvad Jensen i sin Beskrivelse af Angel S. 66 og 67 i Anm. bemærker om Mark Gulb og Mark Sølv (sfr. Falds Haandbog III. S. 365 fig.), kan sees, at der paa et fuldt Boel i Flensborg Amt regnes 5, 12 indtil 36 Mark Sølv og i Reglen 3-4 (dog ogsaa 6) Mark Gulb. 3 Rørre-Pakkeb Sogn see visse Repartitioner m. m. efter Matshopper, en Matshop omtrent = ¹/₂ Plov.

findes endnu Spor i Angel; det nu sædvanlige Landmaal i dette Landskab er Byffjey eller Heidscheffel = 144 Hamburger Kvadratoeder à 256 Kvadratsod inddeelt i 6 Skjepper à 24 Kvadratoeder. 5 Byffjey svarer omtrent til 3 Tønder Land. Saavel de 3 Domainegodser Nørregaard, Nyhøl og Undevad som de øvrige adelige Godser ere udparcellerede; de Underhøriges til disse ligesom ogsaa til Klostret Marie og Nicolai Kirker i Flensborg ere Arvefæstere eller erlægge blot en Canon.

Af Valgdistricterne til de slesvigiske Provinzialstænder for de mindre Landeiebomsbesiddere udgjør Flensborg Amt 9de District. Flækten Lyksborg vælger i Forening med Staden Flensborg Deputerede for Rjebstædernes 1ste Valgdistrict. Flensborg Amt og Staden Flensborg danner en Deel af 6te Valgdistrict med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet.

3 geistlig Henseende danner Staden Flensborg og Flensborg Amt samt Gjelting Sogn af Kappel Herred et Provsti; Amtmanden og Provsten ere Kirkevisitatorer for Landsfognene; samtlige Sogne i Flensborg Amt have blandet Kirkesprog; Kaldene besættes Allerhøiest umiddelbart.

3 juridisk Henseende omfatter Amtet 3 Jurisdictioner nemlig: Vis og Ugle Herreder, Husby og Nye Herreder og Munkbrarup Herred. For Amtets 4 gamle Herreder er ansat en Actuar, der fører Protocollen i Retterne*). Munkbrarup Herred har sin egen Tingsskriver. Amtets Retsforfatning er normeret ved Justitsforordningen af 12te Juni 1739. Derefter bestaaer Thingretterne i de 4 gamle Herreder af Herredsfogden og 8 Sandmænd, der vel have Stemme, men den udøves ikke (jfr. Francke Civilproces I. S. 90 og Falks Haandbog III. S. 163). 3 Munkbrarup Herred (for hvilket gjælder Rescript af 15de Septbr. 1779) findes særskilte Thingretter for Landet og for Flækten Lyksborg, hvilke hver kun have 2 Sandmænd; som Actuar fungerer Thingsskriveren. Godserne Freienwillen, Lundsgaard, Beseby, Grønholt, Svensby og Søndensø høre under Husby og Nye Herreders Jurisdiction, Domainegodserne Undevad, Nørregaard og Nyhøl under Munkbrarup Herred.

Flensborg Amt med de dermed forenede adelige Godser hører til 1ste slesvigiske Udskrivningsdistrict og udgjør Flensborg Land-Physicatsdistrict og et eget Branddirectorat. Med Hensyn

*) Actuaren fører tillige Skuld- og Panteprotocollen, udfærdiger Contracter over Immobilitier og Obligationer, opbevarer retslige Deposita samt Auctions- og Licitationspenge, fører Protocollen ved Specialkirkevisitationerne og ved Militairsteaktionerne.

til directe Skatters Oppebørsel udgjøre Flensborg Amts 4 gamle Herreder et eget Amtstuedistrict. Herredsfogden for Munkbrarup Herred er tillige Oppebørselsbetjent for dette og for de dermed forenede 3 Domainegodsfer Nørregaard, Undevad og Nyhøl; for de øvrige adelige Godsfer oppebære Besidderne Skatterne og indbetale disse directe til Centralkassen i Flensborg. For de 4 gamle Herreder er ansat en Huusfoged. Herredsfogden i Munkbrarup Herred er tillige Huusfoged for dette. Domainestovene og Moserne i Bis og Uggel Herreder samt i Sognene Holbøl og Kliplew af Nabenraa Amt danne Flensborg Skovdistrict (2724 Tdr. Land, nemlig Kielstrup Skov 114 Tdr., Kielstrup Plantage 203 Tdr., Kielstrup Tørvemose 90 Tdr., Alusris Skovene 442 Tdr., Hanved Skov 979 Tdr., Vindevadskov 421½ Tdr., Stenderup Vesterkov 79 Tdr., Plante-Kobbøl 21½ Tdr., Elmiskov 142½ Tdr., Sillerup Tørvemose 234 Tdr.); Domaine-Skovene og Moserne i Amtets 3 østlige Herreder danne Lyksborg Skovdistrict (1388½ Tdr. Land, nemlig Fredekskov med Regle- og Tomfrubjerg 469½ Tdr., Tremmerup med Carolinelund og Ville 506½ Tdr., Sønderkov 122 Tdr., Besris med Tørvemose 130 Tdr., Frederiksbals Skov 133 Tdr., Skovriberlykken 26½ Tdr.)

Under Duborg Slots Fogderi, senere Flensborg Lehn, stod de 4 saakaldte gamle Herreder Bis, Ugle, Husby og Nye, hvortil 1460 fra Gottorp Lehn lagdes Nørre-Gods Herred. Ved alle Slesvigs 3 Delinger blev Lehnet henlagt til den Kongelige Andeel. 1785 blev sidstnævnte Herred adskilt fra Amtet (see foran Bredsted Amt S. 206). Den 1ste November 1777 bleve 68¼ Domcapitelspløve og 41 Maartfjær Pløve forenede med Amtet. Fremdeles blev ved Patent af 23de December 1796 de indensfor Amtets Grændser boende Vindevad Underhørige, ved Patent 7de Novbr. 1803 og 17de Marts 1807 nogle Doel og Raadnerheder af Tøstrup Gods og ved Patent af 26de August 1805 Godsset Beseby's Underhørige indlemmede i Amtets Herreder. Derimod er ved Resolution af 30te Januar 1818 nogle til Bis Herred hørende Steder i Snabøl og Ullerup skilt fra dette og lagt til Sønderborg Amt. Ved Rescript 15de September 1779 blev en Deel af det Glücksborgske Lehnssdistrict under Navn af Munkbrarup Herred tillagt Amtet, men dette Herred har dog, som foransørt, beholdt sin særskilte Communalrepræsentation m. m. adskilt fra det øvrige Amt. Ved Resolution af 15de Februar 1854 blev Hylterup By, Panved Sogn, med 3 til samme hørende Colonistheder, hvilke indtil da havde hørt til Gottorp Amt (Atria S.), incorporeret i Flensborg Amt (Bis S.). Endvidere bleve ved Resolution af 16de Juli 1856 8 Steder i Hyrup og 5 Steder i Lille Solt, der indtil da havde hørt under Gottorp Amt (Strukstrup S.) indcorporerede i Flensborg Amt (resp. Husby og Ugle S.). Ved Patent af 3die Juni 1853 bleve de i Overkriften nævnte adelige Godsfer henlagte under Amtmandens Overadministration. Ved Resolution af 4de Januar 1854 bleve Nørre og Sønder St. Jørgen, der høre under Helligaandsklosteret i Flensborg, underlagte Staden Flensborgs Jurisdiction og Klosters øvrige Underhørige indlemmedes i vedkommende Herreder og Amter i Henseende til Jurisdictionen. (De i Adelsby, Hyrup og Nylskov Sogne bosatte i Husby S., de i Stenbjerg Sogn bosatte i Ny S., de i Store og Lille Solt Sogne bosatte i Ugle S., de i Store Bi og Banterup Sogne bosatte i Bis S., Alt i Flensborg Amt, samt endvidere de i Løl og Nebelby Sogne bosatte i Kjør S. Sønder Amt og de i Bredlum Sogn bosatte i Bredsted Landfogderi og Amt.) Paa Provisorenes Andragende blev derefter ved Resolution af 18de Marts 1856 Klosters særegne Forvaltningsdistrict ophævet, saaledes at Nørre og Sønder St. Jørgen

underlagdes Flensborg By og de øvrige Befiddelser de vedkommende Herreder. Ifølge Ministerialskrivelse af 23de September 1853 (i Henhold til Resolution af 22de Mai 1807), vare alt St. Marie og St. Nicolai Kirkefanterne i Henseende til Jurisdictionen indlemmede i Amtet og i de Herreder, hvori de vare beliggende (Nicolai Kirkefanter i Husby H., Marie Kirkefanter i Husby og Bis Herreder). Deres særegne Forvaltningsdistricter bleve ved Resolution af 4de Marts 1857 derefter henlagte under Herrederne.

Da der herske særlige og meget indviklede Forhold med Hensyn til de adelige Godser, der ere henlagte under Flensborg Amt meddeles her en Udsigt over disse Forhold med Hensyn til Justits- og Administrativ-Politi.

De i Flensborg Amt beliggende adelige Godser have deels paa Grund af deres Egenkab som Enclaver deels fordi deres Underhørighe fra ældgammel Tid tildeels have været thingpligtige til Amtets Jurisdictioner, en særegen Stilling, som her skal omhandles. Justits m. m. Stridighederne angaaende de i Flensborg Amt bosatte fremmede Underhøriges Thingpligtighed, der blev antaget som fra gammel Tid bestaaende i Kongl. Rescript af 29de Septbr. 1590 og paany anerkjendt og indskræpet i Rescripter af 1726, 1728 og 1729, begyndte henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede. I Aaret 1731 blev det overladt til dem, der troede at kunne gjøre en Undtagelse fra denne Regel gjældende, at føre det i Landretsordningen forbeholdte paagjældende Beviis. De Domcapitels-Underhøriges Fritagelse for Thingpligtigheden blev dernæst anerkjendt ved Allerhøieste Rescript af 19de November 1731. Det Samme skeete i Henseende til Nybel Gods 1741. Ogsaa for Sønderis Godsens Vedkommende skal en saadan Fritagelse være bleven udtalt; dog have senere de under Sønderis, Svendsby og Grønholt Godser hørende steds været thingpligtige i Ny Herred, de Underhørighe under Freienwillen, Lundsgaard og Veseby Godser i Husby Herred. Ifølge Forordning 21de Decbr. 1744 og Rescript (for Svendsby) af 19de Sept. 1774 var Alt, hvad der henhørte til den saakaldte frivillige Jurisdiction, undertaget fra Thingpligtigheden; efter Udvekslingen af Retsforordningen for de adelige Godser af 1805 blev imidlertid Jurisdictionens Omfang bedømt efter det Omfang, Justitiaraterne havde erholdt. Ved Forordningen af 21de Decbr. 1744 blev ogsaa Spørgsmaalet om, hvorvidt Thingpligtigheden vedrorte ifkun de Underhøriges personlige Anliggender eller ogsaa deres Grundstykker afgjort saaledes, at „die adel. lundt der Amts-Jurisdiction nicht unterzogen werden sollen“, og i Dverreenskemmelse dermed blev der gjentagne Gange kjendt af Dverretten, saa at altsaa ikke blot Hovedgaardsjorden (Hoffeld), men ogsaa Bøndergodset (Bauernfeld) umiddelbart var underlagt Landretten (Domme af 22de October 1790, 20de April 1792 og 1ste Mai s. A.). I Henseende til de Domcapitels-Underhørighe ophørte det hele Forhold ved Patentet af 15de Septbr. 1779, ved hvilket de indlemmedes i de paagjældende Herreder; i Henseende til adel. Godser vedvarede samme indtil Patrimonialjurisdictionens Ophævelse ved Forordningen 6te Februar 1854. Ved denne Forordning underlagdes Freienwillen, Lundsgaard og Veseby Godser Husby Herreds, Sønderis, Svendsby og Grønholt Godser Nye Herreds, Undevad, Nørregaard og Nybel Godser Munkbrarup Herreds Jurisdiction. Ved Allerhøieste Resolution af 3die Juli 1863 vare de til St. Johannis Klosteret hørende 2 fulde Boel i Lyshøi og Krotaadhedet i Staalidt underlagte Husby Herreds Jurisdiction. I Henseende til det administrative Politi frembyde Godsernes Forhold det særegne, at samme øves af Amtsautoriteterne ikke blot ifølge Patent af 8de Febr. 1805 paa enkelte beliggende Stæder og Huse af Strogodset, men tillige ifølge Ministerialskrivelse af 21de Septbr. 1855 ogsaa over de paa Hovedgaardsjorderne boende Parcelister.

Dis Herred.

det vestligste Herred i Flensborg Amt, omgives af Abenraa, Tønder og Bredsted Amter, Ugle Herred, Flensborgs Bymark og Flensborg Fjord. Herredets Fladeindhold er c. 6 □ M. Det omfatter Hanved, Store Vi og Banderup Sogne samt største Deelen af Sognene Bov (en mindre Deel af Sognet under Stoltelund og Klægshøl Godser, resp. under Slogs og Kjær Herreder, Tønder Amt), Nørre-Halsted (Stovlund By og 2 H. i Bjørnshøj under Kjær Herred, Tønder Amt) og Valsbøl (til Kjær Herred, Tønder Amt 2 G. og 2 H., til Husum Landfogderi, Husum Amt 10 G. og 19 H.). Herredets østlige Deel hører til Landets Høideryg; her findes betydelige Bagger og flere Skove, den større vestlige Deel hører til Hebesletternes Terrain med udstrakte Hebekjær og Moser. Indvaanernes Antal var efter Folketællingen 1860 omtrent 7,800. Efter Opgiverender fra 1859 fandtes i Herredet 6 Præstegaarde, 9 større G., 19 Heelg., 24 $\frac{3}{4}$ G., 194 $\frac{1}{2}$ G., 114 $\frac{1}{4}$ G., 47 endnu mindre G., 417 H. med og c. 300 H. uden Jord.

Bov Sogn, det nordligste i Herredet, omgivet af Abenraa og Tønder Amter, Hanved Sogn, Flensborg Bymark og Flensborg-Fjord. Mod Abenraa Amt gjør Veil-Åa paa en Strækning Grændsen. Kirken ligger i Sognet, 1 M. n. n. v. for Flensborg og $\frac{1}{4}$ M. s. v. for Abenraa. Arealen, 13,218 Tdr. Land, er mod Øst og omkring Bov høit og bakket (Stagehøj 221', en Bakke ved Bov 178'), mod Vest fladt, af meget blandet Bestaaffenhed; ifkun i Sognets sydlige og østlige Deel findes ved Siden af lette ogsaa endel sværere Jorder, hvorimod mod Vest og Nord, hvor Hebesletten fremtræder, kun findes dennes sandige og sumpebe Jorder, tildeels dækkede med Lyng. Fra den lille Nyhuus-Sø paa Sognets Sydgrændse udspringer Krus-Åa, der løber først mod Nordøst og derpaa mod Sydøst ud i Fjorden. Gode Enge omgive dette Aabrag. Paa begge Sider af Åaens sydlige Løb ligger de betydelige og rjonne Skovstrækninger Klusris- og Kobbermølle-skov, af hvilke den første er Statskov (442 Tdr. Land). Høuseerne fra Flensborg til Abenraa og Sønderborg og Høvedlandeien til Tønder passere Sognet. Til Bov Trint høre de tvenne Dæser i Fjorden.

I Sognet: Øerne Bov, høit beliggende, med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Nyhuus med Skole og 2 større Gaarde (af resp. c. 100 og 120 Tdr. Land à 240 □ B.), Krusaa med Krusaagaard (c. 400 Tdr. Land à 240 □ B.) og den nærliggende Krusaa Kobbermølle, Kro, Skole ved Kobbermøllen, Nørre-Smedehj med Skole, 2 Kroer og 3 Teglgaaarde, Ridskelund, Røllund og Røllund-Østerkov med Skole, 2 større Gaarde, (hver c. 300 Tdr. Land à 240 □ B.), Teglggaard og Kro, Veibæk med Skole, Krafelundmark med Skole, Bommerlund med Skole og Kro, hvortil Brændeviinsbrænderi; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Fattighuset

Rønsdam, Oldemorstoft (Volmerstoft), 2 G. 1 H., Klus, en større Gaard paa c. 120 Tdr. Land à 240 □ B., 1 H. og 1 Kro, Klusris, 1 G. 6 H., Vesterbæk, 2 G. 1 H., Østerbæk, 1 G. 6 H., Eggvad, 2 G. 1 H., Gaarden Waschersleben, Frydenbal Kro paa Veien fra Flensborg til Tønder. Ialt i Sognet Præstegaarden, 6 større Gaarde, 10 Heelgaarde, 4 $\frac{2}{3}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 23 $\frac{1}{2}$ G., 9 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G. og 5 mindre G. samt 93 H. med Jord og 74 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 22 G. og 27 H.

Indvaanere: 1941. Jordbrug er Hovederhvervet. I Krusaa Kobber- og Messingfabrik tilvirkes valtsede Plader og Stænger af Yellow-Metal til Skibsforhudning og Forboltning, valtsede Kobber-Plader og Bolte, hamrede Kobberbunde, valtsede Messing Plader, hamrede Messing-Bunde og Rjebler, alle Slags Gjørtlerarbejder, især Metal-Søm og Spiger til Skibsbrug, alle Slags Kobbersmedearbejde. For 1862 blev Fabrikatets Mængde angivet til 131,000 Pd. Kobber, 561,800 Pd. Yellow-Metal, 41,200 Pd. Messing, 6000 Pd. Bly; Arbeidernes Antal 67. Bommerlund Brændeviinsbrænderi, hvorfra udgaaer det ikke alene i Slesvig, men ogsaa i Nørrejylland bekjendte Bommerlunder-Aqvavit, drives nu ved Damp. 4 Teglbænderier. Endeel Indvaanere i Kollund-Østerflod ernære sig ved Søfart og Fiskeri. Skovarbejde giver ogsaa noget Erhverv.

Den største Deel af Bov Sogn hører til Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg), Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg). Bommerlund, Eggvad, 1 $\frac{1}{2}$ G. i Veibæk og 2 $\frac{1}{2}$ G. i Vesterbæk høre under Stoltelund Gods (2det Angler Godsdistrikt) med Thingpligtighed under Slogs Herred (Tønder), Tønder Amt, med Statters Indbetaling til Inspecteuren for Stoltelund Gods i Stoltelund. 2 $\frac{1}{4}$ G. og 4 H. i Nørre-Smedeby høre under Klægshøl Gods (2det Angler Godsdistrikt) med Thingpligtighed under Rjør Herred (Læk), Tønder Amt, og Statters Indbetaling til Klægshølgaard. Sognet ubgør Flensborg Amts 23de-29de Lægd og af 2det Angler adelige Godsdistrikt en Deel af 2det Lægd (Klægshøl Gods) og af 33te Lægd (Stoltelund Gods). Der er en Regnskabsmand og 2 Sandmænd for Bov Trint, der indbefatter foruden den under Bis Herred henhørende største Deel af Bov Sogn endnu Hønsnap og Sønderhav Byer af Holbøl Sogn. Kirkesproget er blandet. Præstefalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter angives til 1600 Rd. aarlig.

Bov Kirke er en gammel Steenbygning henhørende til Rundbueskolen, uden Taarn, kun Hvelvinger i Choret. Den vestre Gaaf, af Dværfsteen, er tilføjet 1698; Waabenhuset, hvorpaa er anbragt tvende ældre Dørfiler, er ny opført 1817. Gammel Steen-Døbefont. Mindesteen over den d. 9de April 1848 ved Bov dødelig faarede Capitain Hegermann-Lindencrone. Kirken fulde efter Sagnet først være bygget ved Smedeby, men man blev dog nødt til at vælge den nuværende Plads, hvorfra opstod Talemaaden: „I Guds Navn byggede de Bov Kirke“. Den skal have været helliget Jomfru Maria.

Ved Nyhuus sees Boldstedet af det 1345 af den hollænske Grev Claus byggede, 1409 forstærkede og 1431 ødelagte faste Slot (Caste) Nyhuus.

Efter J. Høyers Beretninger om nogle Frigodser S. 20—21, ligesom efter Pastor Jessens haandskrevne Beskrivelse af Bov Sogn, sfr. Jensens Kirkelige Statistik S. 901, benævnes Oldemorstoft saaledes efter en gammel Kone, hvis Barnebarn eller Pleiebatter ægtede en vis Hinrich Lorenzen, Amtmand Hartvig Ranhaus Jæger.

Denne Pinrich Skytte eller Jæger erholdt 1484 af Kong Hans et Brev for sin Gaard.

Jes Thomsen af Kallund, nu Kallund, erholdt paa Grund af sine Fortjenester i Krigen Brev for sin Gaard og adelige Rettigheder af Kong Hans. Hans directe Nebstamning paa Mandslinien eiede indtil 1852 en af de Gaarde, hvori Eiendommen var bleven delt, og den findes endnu i Tie hos en Datter af Familien og dennes Mand. See, Forsrage betreffend die beiden in der Wiesharde, Amts Flensburg, liegenden Güter Kollund" i Sib. M. VII. S. 486 fg.

Krus har Ravn af det Capel, caustrum, som Munkene i Nykloster byggede her og hvortil der valsfarede, da Mariebilledet helbredede de Bærfbrudne, hvis Krykker, og de syge Kreaturer, hvis Halsbaand nedlagdes for sammes Fødder. Det afbrødes i det 16de Aarhundrede, men endnu findes Muurbrokker og Been paa det Sted, hvor det har staaet.

Krusaa Kobbermølle søger sin første Oprindelse i et Hammerværk, som Kong Christian IV. havde laabet anlægge, men som blev ødelagt i Krigen 1628. Borgemeester i Flensburg Carsten Beyer vilde herefter paa samme Plads anlægge et Jernværk, hvilket dog, formedelst Forbud mod Udørsel af Kaajern fra Sverrig, ikke lykkedes. Han grundede da et Kobberværk, som bestod 1639, men afbrændte under Krigen 1644 og atter 1657. Hilmar von Lutten lod Møllen igjen oprette 1689, og ved hans Datter kom den til Familien thor Straten, der har eiet den, indtil Justitsraad thor Straten 1842 ved Auction afhændede den til Kjøbmændene Danielsen og Gørrisen. 1857 blev Eiendommen atter stillet til Auction og afhændet til de nuværende Besiddere Kjøbmændene Peter og Wilhelm Schmidt, Jernstøber Dittmann og Brønderieier Christianen.

Sydvestligt i Sognet henimod Flensburg Bymart findes mangfoldige Gravhøje (deriblandt Kongekamret), der efter Sagnet skulle hidrøre fra det Slag, hvori Harald Klak blev overbundet. „Kongekilden“ og „Haraldsbal“, som findes her, antages ogsaa at erindre om denne Begivenhed. Egnen ved Bov har ogsaa i vor Tid, d. 9de April 1848, været Scenen for en Kamp, den første i den minderbærbige treaarige Krig 1848-50.

Wascherstøben har Ravn efter Conferentsraad Wascherstøben, den ældre Bernstorffs og Stolbergernes Ben. Om ham see N. Sib. M. IX. S. 304 fg.

Hanved Sogn omgivet af Bov, Balsbøl, Store-Bi, Banderup og Oversø Sogne, Flensburg Bymarker og Medelby Sogn, Kjær Herred, Lønber Amt. Kirken midt i Sognet, 1 M. v. f. v. for Flensburg. Areal, 19,913 Tdr. Land, er sanbet Hebeland, for en stor Deel endnu bevoget med Hng; mod Nord findes en Strækning af gamle Sandbanker (Frøsløvs Bakker, hvoriblandt Raadhussbjerg og Etlingbjerg de høieste); Domainestoven Hanved=Skov 979 Tdr. Land, ligger i Sognet, hvor der ogsaa findes nogen Private tilhørende Krafstov. Med den Na løber gennem Sognet. Flensburg-Husum Chaussee og Flensburg-Husum Jernbane passerer den sydlige Deel af Sognet. Gjennem Sognet gaae ogsaa Flensburg-Læk og Flensburg-Brebsted Bilandbeveie.

I Sognet: Byerne Hanved med Kirke, Præstegaard, Skole, Skovridergaard, Skovfogedsstod, Kro, Harrestøv med Skole, 2 Teglværker, Frøsløv med en større Gaard paa 1 $\frac{3}{4}$ Boel, Skole, Kro, Timmersig, Ellund med Skole, Fattigarbeidshuus, Gotrupel, Hüllerup, Hadrup med Skole og Kro, Bedding; Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere Anebhlund, Langbjerg, Dnbasten med en Veirmølle og Kro, Godmorgen, Skovkro, Ny=Skovkro, hvorved Jernbanestation; nogle Coloniststeder. Endvidere hører til Sognet Duborg ved Flensburg (see Flensburg*).

*) Duborg hører til Hanved Sogn, hvor Indvaanerne dog kun ere forpligtede til at lade Bielser og Begravelser foretage, medens de især i Pensende til

Bræstegaard, 1 større Gaard, 8 Heelgaarde, 11 $\frac{3}{4}$ G., 88 $\frac{1}{2}$ G., 21 $\frac{1}{4}$ G., 4 mindre G., 181 Huse med Jord og endeel Huse uden Jord. Indvaanere: 3,105. Jordbrug er Hovederhverv; Tørvetilvirkning og Skovarbejde samt Afsetning af Koste (Vimer) ere ogsaa at nævne som Erhvervsgrene.

I Begyndelsen af Mai og i Slutningen af September holdes en Dag Marked i Hanved med Heste og Kvæg samt Kram. September-Markedet er tillige for Gjæs.

Sognet hører under Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg), Flensborg-Amtstue-, Huusfoged- og Landphyficatdistricter (Flensborg). 9 Lægg, 1ste—3die, 6te—11te. Sognet udgjør et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandmænd; 10 Bydistricter. Kirkesproget er blandet. Sognekalbet besættes umiddelbart af Kongen, dets Indtægter anslaaes til 3100 Rd. aarlig.

Hanved Kirke ligger høit og er ved sit 150 Fod høje Spitz synlig selv i Marken og i Besterhavet samt temmelig langt ind i Angel; den er bygget af Ramesteen, ikke hvælvet, den runde Bue fremherkende.

Hanved („Hanewith“) nævnes som Kongegods i Fordebogen 1231. Fra gammel Tid holdtes her en Michaelis-Messe (oprunden af Høimesen for St. Michael), af hvilken har udviklet sig de to Peste- og Kvægmarkeder, der foran ere nævnte.

1433 skabfædede Hertugerne Adolf og Gerhard deres afdøde Broder Hertug Henrics Gave til Ny-Kloster af Vor Frue Capel eller Oratorium ved Flensborg, beliggende i Krokriis i „Hantwit“ Sogn. Efter Reformationen blev Capellet afbrudt og Stenene anvendte til Hanved Kirkes Reparation.

Ellund var forhen en Herregaard, som i det 16de Aarhundrede tilhørte Wulf v. d. Wisch paa Frisenbagen og i forrige Aarhundrede Entgevinde Christine Sophie af Kastel-Nemlingen, der nedlagde Gaarden og lagde Godset under Lindeved (om dette see Store-Bi Sogn).

Store-Bi Sogn omgivet af Nørre-Hafsted, Balsbøl, Hanved,

ecclesiastica i lang Tid have været og ere berettigede til at holde sig til St. Marie Kirke i Flensborg og dens Præster. I Aarene 1809 og 1823 blev der i Anledning af et af Præsterne ved St. Marie Kirke derom fremsat Andragende forhandlet om Duborgs fuldstændige Indlemmelse i Marie Sogn, uden at der dog blev resolveret i denne Sag. Ved Rescript af 12te April 1825 bleve Duborgerne fritagne for at svare Dvartals-Offer til Præsten i Hanved („bei den gegenwärtigen Parochialverhältnissen.“) I Henseende til Fattigvæsenet udgjør Duborg fra gammel Tid en Commune for sig med en Fattigforstander. Indtil Aaret 1832 besøgte Børnene fra Duborg Skolerne i Flensborg uden at der blev gjort Indsigelse derimod. Det nye Skoleregulativ for de Flensborgske Skoler gav Anledning til, at der førtes langvarige Forhandlinger med Bycollegierne, om det ikke fremdeles maatte kunne tilfødes Duborgerne at sende deres Børn til Byens Skoler, men disse Forhandlinger førte ikke til det attraaede Resultat, og der blev antaget en egen Skolelærer ved en Overenskomst mellem Duborgerne, og den saaledes oprettede Skole paa Duborg ved Regjerings-Rescript af 1ste August 1837 underlagt St. Marie Kirkes Præsters Inspection. Skolen inspiceres nu, efterat det danske Sprog er bleven Skolesprog ved samme, siden 31te December 1857 indtil videre af Præsten for den frie danske Menighed i Flensborg. Ifølge Regjeringscommissairens Strivelse af 20de August 1850 haaer Duborg under Flensborg Byes Politiforvaltning; fremdeles hører Duborg under Flensborg Stadphyficat; isvrigt udgjør det en Deel af Flensborg Amt, Bis Herred, som en selvstændig Commune med 1 Communeforstander. Til det egentlige Amtrepartitionsfond yder Duborg ingen Bidrag; derimod til Amtskaadner-, Politis- og Communalkassen.

Vanderup og Tjøl Sogne samt af Tjølde og Tjøldehund Sogne i Bredsted Amt. Kirken ligger nordlig i Sognet, 2 M. s. v. for Flensborg. Areal 11,642 Tdr. Land, er i det Hele mager Hebejord (ved Kirkebyen noget bedre) med store Lyng- og Kjerstrækninger. Flere smaa Vandstrømme, saasom Vibæk, Lind=Åa, Haksted=Åa, Løbe, omgivne af dog ikke brede Enge, gennem Sognet mod Vest. Domainestoven Lindeved (421 Tdr. Land). Flensborg=Bredsted Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Øerne Store-Vi med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Lille-Vi med Skole, Lyngraa, Skovbøl med Skole, Ølund og Sillerup med Skole, Kro og Teglværk. Af mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Eteber mærkes: Høvedparcellen af det nedlagte Guds Lindeved (c. 270 Tdr. Land, 160 Skattetønder), Vondegaardens Loftlund (2 Doel), Tolddhuus Kro samt Veir- og Vandmølle, Vi Kro, Skovbølhuse. Ialt i Sognet 1 Præstegaard, 2 større Gaarde, 5 $\frac{3}{4}$ G., 34 $\frac{1}{2}$ G., 28 $\frac{1}{4}$ G., 10 mindre G., 55 H. med Jord og endel H. uden Jord.

Indvaanere: 1167. Jordbrug er ubelukkende Erhvervet.

Sognet hører under Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg), Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrict, Flensborg Landphysisatbdistrict (Flensborg). 14de—18de Lægd. I Forening med Vanderup Sogn et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandmænd. Kirkesproget er blandet. Sognefabet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. aarlig.

Af Renterne af det under 23de Novbr. 1769 af Kammerherreinde Blücher stiftede Legat af 2000 Rd. v. C. for trængende Underhørig af Lindeved Guds, for hvilket der under 15de Decbr. 1797 blev udstedt et Regulativ (Chron. Saml. pro 1797 Nr. 72, S. 129) uddeler Kirkevisitatorerne for Flensborg Provsti aarligt ved Mortensdag 7 Portioner à 4 Rd. v. C. til Indvaanere i det forhenværende Lindeved Fogderi.

Kirken (St. Laurentii) er en gammel stærk Bygning af Kampsteen, et lille Træspit paa Taget, fladt Loft, Rundbuen fremherkende.

Efter dette Sogn (tidligere frevet „Bygde“) har Herredet Navn (i Balde-mar II. s Jordebog „Bijhæret“). Præsteboligen afbrændte d. 13de Februar 1806, ved hvilken Heilighed Præsten Joh. Johannsen mistede Livet.

Lindeved var forhen et adeligt Guds af meget betydelig Udstrækning; det havde Underhørige (kaldte Kanſau-Lenere) i 34 Sogne ligesaa Angel til Marſken og Kongeaen, 59 $\frac{1}{2}$ Plove med 347 større og mindre Hølliger. Dets ældste bekjendte Eiere vare Familien Rode: 1519 Bøhneren Joachim Rode, 1538 Otto Rode; derpaa kom det til Familien Kanſau og var sammes Hovedbestbelse i Slesvig, nemlig den berømte Feltherre Johan Kanſau († 1565), hans Søn Poul Kanſau til Botſkamp († 1579), dennes Søn Henrik Kanſau († 1593), hvis Brøder 1594 folgte det til deres Farbroder, Statholderen den lærde Henrik Kanſau til Breitenburg († 1599), i hvis Linie det derpaa gik i Arv fra Fader til Søn: Statholderen Geert Kanſau († 1627), Grev Christian Kanſau († 1663), Grev Ditlev Kanſau († 1697), Grev Christian Ditlev Kanſau, der blev død 1721 paa sin Broders Foranstaltning, hvorfor denne 1726 blev dømt til livsvarigt Fængsel og hans Gøbser konfiskerede; dog fik hans Søster Catharine Pedvig Rigsgreveinde af Casfel-Rüdenhausen Lindeved, som efter hendes Død 1743 tilfaldt hendes Datter Frederikke Leonore, gift med Greven af Casfel-Remlingen. Ved Giftermaal med Christiane Sophie v. Holstein, Entegreveinde af Casfel-Remlingen (f. 1740, d. 1772, over hendes et Monument i Lindeved Skov), kom Kammerherre Gust. Gottf. v. Blücher, Amtmand i Bredsted, i Besiddelse af Lindeved, hvilket han 1794 folgte til Kongen; hvorpaa Godset 1796 blev parcelleret og dets vidtstrakte Besiddelser indlemmede i

de forskjellige Amter, hvori de laae. Hovedgaarden, der var opført 1599, er for 20—30 Aar siden bleven nedbrudt.

Balsbøl Sogn, henhørende til de 3 Amter Flensborg, Husum og Tønder, omgivet af Hanved, Store-Bi og Nørre-Halsted Sogne samt Mebelby Sogn i Kjær Herred, Tønder Amt. Kirken nordlig i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. vest for Flensborg og 4 M. sydost for Tønder. Arealet, 4,798 Tdr. Land, er overmaade sandet og magert med store Hebestrækninger; Balsbæk og Meben-La, der senere danne Skovlund-La, gennemløbe Sognet. Gjennem Sognet gaar Flensborg-Læk Bilandevei.

3 Sognet: Bjerne Balsbøl med Kirke, Præstegaard og Kro, og Meben med Veir- og Vandmølle, Kro og Farveri, Skolen midt mellem begge. Ialt i Sognet Præstegaarden, 8 $\frac{1}{2}$ G., 17 $\frac{1}{4}$ G., 16 mindre G., 43 H. med Jord og 3 uden Jord.

Indvaanere: 529. Jordbrug er Hovederhverv.

Sognet er, som foranført, deelt mellem 3 Amter. Til Flensborg Amt, Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg) høre 29 G. og 25 H., til Tønder Amt, Kjær Herreds Jurisdiction (Læk) 2 G. og 2 H., til Husum Amt, Husum Landfogderi (Husum) 10 G. og 19 H. Flensborg Amts 12te og 13de Lægd, Husum Amts 53de Lægd og en Deel af Tønder Amts 23de Lægd. Sognet danner, forsaavidt det hører til Flensborg Amt, i Forening med Nørre-Halsted Sogn et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandemænd. Kirkesproget er blandet. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 665 Rb. aarlig.

Kirken er opført af Kampsteen; Choret, der er hvælvet, er fløvt tilbygget til Skibet. Klokkerhus paa Kirkegaarden. Kirken var i den katolske Tid Anner til Mebelby i Tønder Amt.

Om Balsbøl Sogn see Slesvigske Provindskalefterretninger 4de Bind, 4de fæste Artiklen „Fra Feden“ af Pastor Feilberg.

Banderup Sogn omgivet af Store-Bi, Hanved, Dversø, Eggebæk og Jørn Sogne. Kirken midt i Sognet, $1\frac{1}{2}$ M. s. v. for Flensborg. Arealet, 5,055 Tdr. Land, er magert Hebeland, tildeels endnu bedækket af Lyng; bethybelige Moser og Kjær. Ferrisbæk gennemløber Sognet, omkring den nogle Enge; paa en Strækning gjør den Grændse mod Eggebæk Sogn. Flensborg-Husum Chauvsee passerer Sognet.

3 Sognet: Banderup ved Chauvseen, med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer; følgende Samlinger af Beboelser: Kjærager, Kragested, Birkevang, Grønnebjerg; Dele af Colonieme Julianehøi og Frederikshede. Ialt i Sognet Præstegaarden, 1 $\frac{3}{4}$ G., 22 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G., 2 mindre G., 35 H. med Jord og endeel Huse uden Jord. Indvaanere: 618. Jordbrug er Hovederhverv; derhos drives en ikke ringe Tørreproduction.

Sognet hører under Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg), (dog høre nogle Colouiststeder under Ugle Herred) Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg), Flensborg Landphysiske-distrikt (Flensborg). 5te Lægd og en Deel af 6te Lægd. Sognet danner i Forbindelse med Store-Bi Sogn et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandemænd. Kirkesproget er blandet. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen. Indtægterne anslaaes til 1659 Rb. aarlig.

Kirken er lille, opført af utiltugne Kampsteen, uden Svælvinger; Klokkehus paa Kirkegaarden. Kirken var i den katolske Tid Anner til Store-Vi.

Nørre-Hafsted Sogn, der for en Deel ligger i Lønder Amt, Kjør Herred, er omgivet af Valsbøl og Store-Vi Sogne samt af Hjølbelund, Enge, Læk og Medelby Sogne i Kjør Herred, Lønder Amt. Kirken ligger østlig i Sognet, 2³/₄ M. s. v. for Flensborg og 3³/₄ M. s. o. for Lønder. Arealet, 12,940 Tdr. Land, er i det Hele af sandet Bestaffenhed dog paa sine Steder blandet med Leer, Mergel flere Steder i Overflod og meget bentyttet. Skovlund=Na (Søholm Na) samt Hafsted=Na og Lind=Na, der falde i denne, gennemløbe Sognet, omgivne af ret gode Enge. Hedestrækninger findes flere Steder i Sognet, men opbyrkes mere og mere. Flensborg=Læk og Flensborg-Vredsted Bilandebei gaae igjennem Nørre-Hafsted Sogn.

I Sognet: Byerne Nørre-Hafsted med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Lindaa (Nørre- og Øster-) med Skole, Risbrig med Skole, Hørup (med Bjørnshøi og Spølbæk), hvori Skole og 2 Kroer; endvidere i geistlig Henseende Skovlund. Med denne sidstnævnte By ialt i Sognet 1 Præstegaard, 1 Heelgaard, 1 ³/₄G., 26 ¹/₂G., 41 ¹/₄G., 17 mindre G., 58 Huse med og 18 Huse uden Jord.

Indvaanere: 682 foruden 355 i Skovlund, der ere talte under Kjør Herred, Lønder Amt. Jordbrug er Hovederhverv.

Den største Deel af Sognet hører under Bis Herreds Jurisdiction (Flensborg), Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrict (Flensborg) Flensborg Pphysicadistrict (Flensborg). Skovlund By og 2 Huse i Bjørnshøi høre under Kjør Herreds Jurisdiction (Læk), Lønder Amtstuedistrict (Lønder), Nybøl Pphysicadistrict (Nybøl). Sognet danner 3 Lægd i Flensborg Amt, 19de—21de, Skovlund og de 2 Huse i Bjørnshøi Lønder Amts 23de Lægd. Den Deel af Sognet, der hører til Flensborg Amt, udgjør i Forening med den Deel af Valsbøl Sogn, der hører til samme Amt, et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandemænd; Skovlund og de 2 Huse i Bjørnshøi fortære under Sognefogden i Medelby. Kirkesproget er blandet. Sogneskaldet besættes umiddelbart af Kongen. Præsteskaldets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. aarlig.

Kirken, beliggende lidt nordlig for Nørre-Hafsted, er opført af Kampsteen, har intet Taarn, fladt Loft; Klokkehus paa Kirkegaarden.

Nørre-Hafsted kaldes saaledes i Mødsætning til Byen Sønder-Hafsted i Jørl Sogn. At Kirken er gammel, sees deraf, at allerede i et Diplom af 1196 forekommer en Magister Johannes de „Høkested“ (Terpagers Ripæ Cimbr. p. 177).

Hafstedgaard var forhen en adelig Gaard, som Kong Christian I. købte af Emets Bohnsketh og 1462 igjen solgte til Herredsfogden Laks Jensen. 1476 blev den af Enken Mette Sehested solgt til det festsigste Domcapitel, og hørte derpaa til det samme Capitel tilhørende Fogderi Hafsted.

Ngle Herred

strækker sig i sydbestlig—nordostlig Retning i en Længde af c. 3 Mile og med en Brede af indtil $1\frac{1}{2}$ M. omgivet af Bis Herred, Flensborg Bymark, Husby Herred samt Gottorp og Bredsted Amter. Fladeindhold c. $4\frac{1}{8}$ □ M. med henved 6000 Indvaanere. Herredet omfatter Dversø Sogn samt paa nogle mindre Dele nær Siversted, Store-Solt, Lille-Solt, Jørl og Eggebæk Sogne. Herredets nordostligste Hjørne henhører til Kullesteenslerets Terrain med gode muldebe og lerede Jorder; den øvrige Deel af Herredet tilhører Landets Høiberg og Hedesletter med lette, mod Vest endog skarpe, tildeels lyncheklæbte Jorder. Skove findes paa flere Steder, men for en stor Deel slet behandlede; Enge habes omkring Trenen, der løber tværs igjennem Herredet, og omkring Jerrisbæk samt flere Steder; Moser findes i ikke ringe Mængde. I Herredet findes efter et Opgivende fra 1859 4 Præstegaarde, 4 større Gaarde, 315 større og mindre Bøndergaarde og c. 500 Huse med og uden Jord.

Dversø Sogn omgivet af Flensborg Bymarker samt Hanved, Vandrup, Eggebæk, Siversted, Store-Solt og Lille-Solt Sogne. Kirken midt i Sognet, c. $1\frac{1}{4}$ M. s. for Flensborg og c. 3 M. n. v. for Slesvig. Areal, c. 9201 Tdr. Land, er mod Ost bakket og henhørende til Kullesteenslandets Terrain; mod Vest har det ganske Hedesletternes Character, men Lychen maa nu mere og mere vige for Floven; udstrakte Mosedrag findes flere Steder, gode Enge langs med Aerne og ved Søerne; i den sydlige Deel af Sognet den temmelig udstrakte Frørup-Skov; Sankelmark-Sø midt i Sognet og paa Ostgrændsen Træ-Sø; i denne forene Bondeaa og Rilsaa sig, og danne ved deres Udløb af Søen Trenen, der optager et Vandløb fra Sankelmark-Sø, hvorpaa den løber mod S. ind i Eggebæk Sogn efter paa et Stykke at have dannet Sognegrændsen mod dette og Siversted Sogn. Flensborg-Slesvig Chaussee gaaer midt igjennem Sognet; den sydslesvigste Jernbane passerer Sognets vestlige Deel.

I Sognet: Bherne Dversø med Kirke, Skole, Fattigarbeidshuus og Kro, Frørup med Vandmølle og Kro, Tarp med Skole, Jernbanestation og Kro, Sankelmark, Barderup med Skole, Jaruplund, Munkvolstrup, samt Sulskov. Mindre Samlinger af Beboelser ere: en Deel af Colonistbyen Frederikshede, Vilskov med Kro, Hornskov med Teglværk, samt Aagaard, hvor der nu er oprettet en Landbohøjskole. Bøndegaarden Frørupgaard paa 158 Skattetønder er ud-slyttet fra Frørup. Salt i Sognet 1 større G., Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 27 $\frac{1}{2}$ G., 21 $\frac{1}{4}$ G., 5 mindre G., 84 H. med og 20 H. uden J. desuden Banevogternes Huse. Udenfor Bherne ligge 6 G. og 66 H.

Indvaanere: 1466. Agerdyrkning og Tørbefrugning danne Hovederhvervet.

Sognet hører til Ugle Herreds Jurisdiction, Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg) samt Flensborg Landphycicatdistrikt (Flensborg). Det danner Flensborg Amts 31te, 32te og 33te Vægd. Sognet udgjør et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandemænd, dog saalebes at Tarp By hører til Eiversfød Trint, medens Ferrishøj af Eggebøet Sogn hører til Dversø Trint. Sognet er deelt i 9 Bylag, hver med en Byforstander. Kirkeproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen: dets samlede Indtægter udgjøre c. 800 Rbl. Kirken eier i Capitaler c. 2650 Rb.

Den lille Kirke, som ligger paa en Høi lidt udenfor Byen, skal forðum have været et Capel, hvori de Besøkende holdt deres Andagt, og den skal derhos have været indviet til St. Georg. Maafee har dens Indvielse til denne ridderlige Helgen staaet i Forbindelse med den sæfsningsagtige Character, som denne Bygning frembyder. Den er nemlig ved den vestre Ende forsynet med et fast bygget rundt Taarn, der ganske vist er samtidigt med det Vorige, og den er ligesom de tvende andre særdejelste Kirker, hvorved denne Eiendommelighed findes (Kofel og Syderstapel), heelt igjennem opført deels af kløvede, deels af ganske ubearbejdede Kampesteen, der ere lagte i en fortrinlig Muurkalk (sfr. Side 244). Dog er huggen Steen ogsaa bleven anvendt ikke bløt i Bygningens udvendige Hjørner, men ogsaa i Indfatningen af de oprindelige Døre og smaa Binduer, hvilke alle ere rundbuede. I det med en flad østlig Muur afsluttede Chør saadelsom i det lille, neppe engang 20 (danske) Alen lange Stib ere Murene henimod 2 Alen tykke; men i Taarnet, hvis cirkelrunde Indre har en Diameter af godt 10 Alen, udgjør Murens Tykkelse endog omtrent 3 Alen. Da den nuværende Dør paa Taarnets Sydside først er bleven aabnet i en senere Tid, har dette oprindeligt kun været tilgængeligt inde fra Kirkens Stib igjennem en nu tilmuret Dør eller overhøvelst Gang. Taarnet selv har ikke været forsynet med Hvalvinger, men med Bjælkeløfter, for hvis Anbringelse den nuværende Muur træder tilbage — og derved gjøres tyndere —, først omtrent i 5 Alens og derefter igjen i c. 10 $\frac{1}{2}$ Alens Afstand fra Jorden. I nederste Stokværk findes intet Spor af nogen oprindelig Lysaabning; ovenover det første Loft sees derimod en høi, i Murens Ydre meget smal og med en lige Overligger afsluttet Lysaabning. Taarnets Muur, der ganske vist oprindeligt har været højere, naaer nu omtrent kun 1 Alen op over Pladsen for det 2det Bjælkeløst. Da der 1859 nedstyrkede noget af den gamle Muur udvendigt paa den søndre Side, blev der ved Håndfættelsen her tilbygget en lille Støttepille. Dgaa den egentlige Kirke selv er af mere end almindelig Interesse. Vel ere dens oprindelige Binduer tilmurede eller udviede, Chorbuen foroven ubibdet, den nordre Indgangsdør tilmuret, medens derimod den gamle Dør paa den søndre Side endnu benyttes og har et i Slutningen af Middelalderen af Muursteen tilbygget Vaadenhuus foran sig. Men sjældent vil man hertilands finde en Kirke, hvis samtlige Hvalvinger, baade i Chør og Stib, bevare en saa fuldstændig billedlig Udmykning som den vi finde her. Som en Indskrift i latinske Bøer i Chørets østlige Hvalvingskappe antyder, ere Malerierne udførte i Aaret 1620, og Hvalvingerne, der ikke ere oprindelige i Bygningen, er selv neppe ældre end den Tid. I Chørets fire Hvalvingskapper ere Evangelisternes fremstillede med deres Attribute (Lucas tillige med Pensel og Palet). I Stibets Hvalvinger sees derimod Billeber af Propheter. Indfatningen dannes af Løvvært, Blomster, Engleboveber, musikalske Instrumenter o. s. v., i ikke lidet Overeensstemmelse med Decorationerne omkring de 1634 malede Apostle paa Hvalvingerne i Agerkøvs Kirke i Tørringlebn (sfr. Side 81). Altetablen med Malerier af Kvinderne ved Korset og af Nabverren ere ligesom Prædikestolen, der har Relieffer af Hrelserens Historie og derhos allegoriske Figurer af de kristelige Dyder, i Tiden neppe meget forskellig fra Hvalvingsmalerierne. Kirken, der fra gammel Tid af har været meget velhavende, har et Orgel i den vestre Ende. Derimod findes her ingen gammel Døbefont af Steen.

Ved Dversø blev den bageste Afdeling af den danske Hær 2den Maafeedag d. 24de April 1848, Dagen efter Slaget ved Slesvig, angrebet af en langt overlegen sjenbtlig Styrke; en Deel traal sig tilbage og en Deel toges tilfange, men 2det Jagercorps udmærkede sig ved en heldemodig Kamp, hvorved det lykkedes det at opholde Fjendens Fremtrængen.

Munkvoldstrup har tilhørt Nye-Kloster og har deraf Navn; at her har været et Kloster, som D. Atl. beretter, er der ingen Grund til at antage.

Siversted Sogn er omgivet af Store-Solt, Dversø og Eggebæk Sogne samt Farensted og Havetofte Sogne i Gottorp Amt. Kirken østlig i Sognet, 2 M. s. for Flensborg, og 2 M. n. v. for Slesvig. Areal, c. 6241 Tdr. L., har i det Hele samme Beskaffenhed som Dversø Sogns (see dette); mod Nordost ligger Nordhøi (248 Fod); Heje og Moser findes flere Steder i Sognet; ogsaa enkelte Skovstrækninger, hvoraf nogle kongelige; gode Enge findes langs Vandløbene, hvoraf de største ere: Trenen, der banner den nordvestlige Grændse, og Helligbæk. Flensborg-Slesvig Chaussee gaer midt igennem Sognet.

I Sognet: Byerne Siversted med Kirke, Præstegaard, Skole, og Hestemølle, Stenderup, Popholt med Kro, Hjaln, samt Sønder-Smedeby. Nogle adspredt liggende Steder kaldes efter deres Beliggenhed Stenderuphede; nogle Beboelser bære Navnet Rittenborg; ved Chausseen ligge Kroerne Skovkro (eller SønderSkovkro, i denne holdes Ugle Herreds Thing), Stenderupaa Kro og Stenderuphusk Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 30 $\frac{1}{2}$ G., 17 $\frac{1}{4}$ G., 28 mindre G., samt 81 Huse med og 11 Huse uden Jord. 10 G. og 16 H. udenfor Byerne.

Indbaanere: 872. Agerdyrning er Hovederhvervet.

Sognets største Deel hører til Ugle Herreds Jurisdiction, Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg) samt Flensborg Lanphfficatdistrikt (Flensborg); 3 G. og 1 Raad i Sønder-Smedeby høre under Fogderiet Bollingsted, Gottorp Amt, Gottorp Amtstuedistrikt og Pfficatdistrikt (Slesvig), men til Flensborg Huusfogeddistrikt. Sognet danner Flensborg Amts 37te Lægd og en Deel af 36te Lægd, og udgjør et Trint, som ogsaa indbefatter Larp By i Dversø Sogn; Trintet har en Regnskabsmand og 2 Sandemænd; 5 Bydistricter. Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; Indtægterne kunne anslaaes til 1000 Rd. aarlig. Kirken eier i Capitaler c. 800 Rd. samt nogle Agre og Engstrækninger, hvoraf c. 50 Rd. aarlig.

Kirken er opført af Kampsteen og i Rundbuestil; saavel Skib som Chor hvalvet; intet Taarn, men Klokketuus paa Kirkegaarden, paa hvilket i 1859 er sat et lille Taarn.

Sognet kaldtes forhen Stenderup Sogn. Her ere mange Gravhøje; i nogle ved den gamle By Smedeby har man fundet Urner omfattede med Slagger af Jernæts, et Beviis for Myremalmens Anvendelse allerede i forhistorisk Tid. Hjaln freved 1519 „Hellym“.

Ved Popholt og Stenderup fandt d. 24de Juli 1850 en Kamp Sted imellem den danske Hær og Insurgenterne, som var Indledningen til Slaget ved Ified den følgende Dag.

Paa en Flyvesands Mark nord for Sønder-Smedeby opdagedes i Aaret 1842 en Begravelsesplads fra den ældre Jernalder; her fandtes nemlig en stor Mængde Leerkar $\frac{1}{4}$ —1 Fod under Overfladen, deels staaende paa flade Stene, deels omfattede med smaa Steenfliser; de indeholdt brændte Been, Smykker, Spænder, Naale, Sære og Knive af Jern og Bronze; muligviis hører dette mærkelige Fund til en Overgangsperiode fra Bronze- til Jernalderen, da der blandt Sagerne ogsaa forekom en Bronceanid. — Ved Popholt, hvor Sagnet vil at Popp skal have døbt Harald Blaatand i den forbiholdende Bæk, derefter kaldet Helligbæk, vises denne Prælats Prædikestol, hvilken imidlertid kun er en Overligger paa en nu fredet Rundhøje.

Store-Solt Sogn, hvis østlige Deel ligger i Gottorp Amt, er

omgivet af Annexet Lille-Solt samt Oversø, Siversted, Havetofte, Satrup og Husby Sogne. Kirken midt i Sognet, c. 1 $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Flensborg og c. 1 $\frac{3}{4}$ M. nord for Slesvig. Areal, c. 4282 Tdr. Land, er i Midten paa flere Steder bakket; nogen Skov i den østlige Deel (Kollerup-Skov, 123 Bystr. god Skov, endvidere nogen Skov til Bistoft, lidt til Estrup, megen ødelagt Skov til Store-Solt). Jordbunden er vel i det Hele let og sandet; dog findes i den østlige Deel nogle leerblandede Jorber; mod Vest findes Hebe og Mose, dog ogsaa gode Enge. Bonde-Aa danner paa et Stykke Grændsen mod Satrup Sogn og Rils-Aa mod Lille-Solt Sogn; begge løbe ud i den fiske- rige Træ-Sø paa Sognets nordvestlige Grændse. Flensborg-Rhyfunde Vand-vei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Store-Solt med Kirke, Præstegaard, Skole, 4 Kroer, Teglværk og Grønsmølle (Byen bestaaer af 4 Dele, den egentlige Store-Solt, Solt-By, Solt-Skov og Møllestor), Bistoft, Estrup med Skole, Kollerup med Kro, Bistoftskov med 2 Teglværker, endvidere 7 Huse med Jord af Colonistbyen Nørrestjæl eller Nordskede (Resten til Havetofte Sogn). Ialt i Sognet Præstegaarden, 6 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 22 $\frac{1}{2}$ G., 9 $\frac{1}{4}$ G., 83 Huse med og 15 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ligge 1 $\frac{1}{4}$ G. samt 14 Huse med og 3 Huse uden Jord.

Indvaanere: 1031. Jordbrug er Hovederhvervet. Løv sælges i stor Mængde.

Sognets større Deel hører under Ugle Herreds Jurisdiction, Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrict (Flensborg), Flensborg Land-physicatdistrict (Flensborg); Bistoft og Bistoftskov høre til Satrup Herred, og den Sognet underliggende Deel af Colonistbyen til Struistrup Herred, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict, Slesvig Physicat-district. 3 Huse høre til det adelige Gods Kuntost, 1 G. og 1 H. til det adelige Gods Svendsby, Kappel H. Sognet danner Flensborg Amts 35te Lægd og en Deel af 34te Lægd, det 1ste Angler adelige Gods-districts 45de Lægd og en Deel af 28de Lægd. De Dele af Sognene Store- og Lille-Solt, der høre til Flensborg Amt, udgjøre et Trint med en Regustabsmand og 2 Sandemænd. I den flensborgske Deel af Amtet 5 Bydistricter. Af den gottorpste Deel af Sognet hører Bistoft med Bistoftskov under Regustabsmanden for Satrup Herred. Colonisterne have en Ladefoged. De til Godserne hørende Gaarde og Huse indbetale deres Afgifter til de respective Godskasser. Kirkesproget er blandet. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne efter et Gjennemsnit af 10 Aar anslaaes til 1800 Rd. Kirken eier en Capital paa 683 Rd. 4 Mk. i Prioriteter og kongelige Obligationer.

Kirken er opført af Ramesteen med Spor af den runde Due i de ældre Vin-buer; hvælvet i Choret; intet Taarn, men Klokketue paa Kirkegaarden; gammel Døbefont; Orgel.

Bistoft („Biscopstoft“) nævnes i Baldemar II.s Jordebog som Kongsgods og tilhørte endnu 1285 Kongen (s. Documentet hos Suhm X. S. 1024).

Bed Treten findes Spor af Borgen Dregnegaard, hvis Navn endnu et Huus i Soltbro fører.

Lille-Solt Sogn, Annex til Store-Solt Sogn, omgivet af Abelsby, Flensborg St. Johannis, Oversø, Store-Solt, Husby og Hyrup

Sogne. Kirken vestlig i Sognet, c. 1 M. s. s. o. for Flensborg og 3 M. n. n. v. for Slesvig. Areal, c. 3166 Tdr. Land, er mod Vest næsten ubelukkende Hebe; af Skovene er kun lidt tilbage (Volfstrup-Skov). Forderne ere lette; dvh Muld kun i den østlige Deel. Træsø ligger paa Sognets sydlige Grændse. Flensborg-Dyhunde Landvei passerer Sognet.

3 Sognet: Kirken ved Landveien syd for Lille-Volstrup; Bjerne Lille-Volstrup med Teglværk og Hestemølle, og Lille-Solt med Skole. 8 Huse med Jord dannet Lille-Soltskov. Freienwillen Kro. Ved Landveien ligge Hvilberg Kro og Smedekro. Salt Præstegaarden, 1 Heelgaard, 2 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G. samt 49 Huse med og 2 Huse uden Jord. 27 Huse udenfor Bjerne.

Indvaanere: 601. Agerdyrkning er Hovederhvervet.

Sognet er deelt mellem 3 Dvrighedsdistricter, nemlig Ugle Herred, Ny Herred (2 G., 3 H.), og Runtoft Gods (1 G., 3 H.); 3 Jurisdictionsdistricter: Ugle Herred, Ny Herred og Kappel Herred; 2 Oppebørselsdistricter: Flensborg Amtstue og Runtoft Gods. Det hører til Flensborg Landdømmesdistricter og Huusfogeddistricter. Den til Ugle Herred hørende Deel af Store- og Lille Solt Sogne danner et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandemænd. Den til Ugle Herred hørende Deel af Sognet danner i Forening med Estrup og Møllebro i Store Solt-Sogn Flensborg Amts 34te Lægd. Kirkesproget er blandet. Sognet er Annex til Store-Solt.

Den lille, men meget gamle Kirke af Kampsteen, der vistnok oprindelig kun har været et Capel, og selv har været Annex til Store-Solt, ligger paa Volfstrup Mark, og kaldtes derfor ogsaa forhen Walsdorp Kirke. Intet Taarn, men Klokketue paa Kirkegaarden; Chorbuen, den tilmurede Dør paa den nordre Side og Binduerne ere rundbuede; kun Choret hvælvet; gammel Granit-Døbefont.

Jørl Sogn omgivet af Eggebæk, Vanderup og Store-Vi Sogne samt Fjolde Sogn i Bredsted Amt og Treja Sogn i Gottorp Amt, ligger deels i Flensborg Amt, deels i Gottorp Amt. Kirken østlig i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Flensborg og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Slesvig. Areal, 10,642 Tdr. Land er let og sandet Jord, med store Hebe- og Kjærstrækninger, der dog mere og mere tages under Opdyrkning, samt ret gode Enge og Moser. Trenen og Ferrisbæk gjøre paa tvende Strækninger Grændsen mod Eggebæk Sogn. 3 Sognet findes nogle enkelte Skove, blandt hvilke Kubøl-Skov er den betydeligste. Af Høidepunkter mærkes en trigonometrisk Signalhøi mod N. N. Ø. og mod N. W. Rimmelsbjerg, 153 Fod over Havet, hvorfra 18 Kirker sees. Flensborg-Husum Chaussée passerer den nordvestlige og den syd-slesvigiske Jernbane den sydøstlige Deel af Sognet.

3 Sognet: Jørl Kirke ved hvilken Præstegaarden, Skole og en Kro (tilsammen kaldet Lille-Jørl), Bjerne Store-Jørl med Skole (lidt nord for Dyen paa Rimmelsbjerg), Fersbæk, Sollerup med Skole og Kro (Jernbanestation), Sønder-Haksted, Janneby, Stiglund; mindre Samlinger af Beboelser ere Koksøl og Gravlund, ved sistnævnte et Teglværk; Sollerup Vandmølle; Solbro Kro, hvorved Bro over Trenen; Gaarden Kubøl. Ialt i Sognet Præstegaarden, 5 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 40 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G., 77 H. med og 81 H. uden Jord. 10 G. og 83 H. udenfor Bjerne.

Indbaanere: 1262. Hovederhvervet er Jordbrug; Tilvirkningen af Løv er ogsaa af Betydning.

Den største Deel af Sognet hører under Flensborg Amt, Ugle Herreds Jurisdiction, Flensborg Amtstuedistrict; 9 Boelsteder, 7 Raadnersteder, 2 Parcelsteder, 1 Mølle, 7 Aftægts-, 1 Underste- og 3 Jernbane-Huse, beliggende i Sollerup, Sønder-Haksted, Panneby og Jersbæk, henhøre under Gottorp Amt og Amtstuedistrict, Arens og Treia Herreders samt Bollingsted Fogderies Jurisdiction; 2 Boels-, 2 Aftægtssteder og 1 Understested i Sollerup henhøre under samme Amt og Amtstuedistrict, men Maarkjær Herreds Jurisdiction. Sognet hører til Flensborg Landphhiscatidistrict og Flensborg Huusfogedidistrict samt danner Flensborg Amts 40de, 41de og 42de Lægb. Jørl Sogn udgjør i Forening med den Deel af Nabsognet Eggebæk, der ligger i Flensborg Amt, et Triint med en Regnskabsmand og 2 Sandmænd. Kirkesproget er blandet. Præsten udnævnes umiddelbart af Kongen. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 896 Rd. aarlig.

Kirken er en meget simpel Bygning, deels af Kampesteen, deels af Muursteen, med fladt Loft og uden Taarn; Prædikstolen har ret godt Træskærerarbejde; gammel Altertavle ophængt over Indgangsdøren.

Sognets Navn skrives i D. Aft. og oftere Jorbel. Til Jersbæk Hebe imellem Jørl og Sollerup forlægge Nogle, deriblandt Hvittfeldt, Træningen ved Eggebæk (s. dette Sogn).

Eggebæk Sogn omgivet af Jørl, Banderup, Doversø, Siversted, Jarensted og Treia Sogne samt Michaelis Landsogn (de 3 sidstnævnte i Gottorp Amt), ligger deels i Flensborg Amt, deels i Gottorp Amt. Kirken midt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Flensborg og 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Slesvig. Areal, 15,893 Tdr. Land, er let og sandet Land med store Kjerstrækninger, flere Steder ret gode Enge, den forhen betydelige Hebe aftager mere og mere; af Skove findes Ferrishøi-Skov og Stenholt-Skov. Trenen flyder i nordost-sydvestlig Retning gennem Sognet og optager Helligbæk (Bollingsted=Na) og Jhdebæk paa den vestre Bred. Den sydslesvigste Jernbane passerer Sognet.

3 Sognet: Bjerne Eggebæk med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Kjeldbæk med en stor Bondegaard paa 169 Tdr. Land à 320 □ B., Tornskov med Skole, Ferrishøi med en større Bondegaard paa 270 Tdr. Land à 320 □ B., Skole og Kro, Langsted med Bondegaarden Byskov paa 213 Tdr. Land à 320 □ B., Skole og Kro, Bollingsted med Skole og Mølle, Espertoft med Skole og Kro, Hynning. Mindre Samlinger af Beboelser ere Thydal, Vesterflov, og Engbro. Ialt i Sognet Præstegaarden 3 større Gaarde, 11 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 66 $\frac{1}{2}$ G., 21 $\frac{1}{4}$ G. samt 77 H. med og 2 H. uden Jord, hvoraf 34 G. og 53 H. udenfor Bjerne.

Indbaanere: 1764. Jordbrug er Hovederhvervet. Tilvirkningen af Løv er derhos af Betydning.

Eggebæk Sogn hører som foransført til 2 Amter, Flensborg og Gottorp. Den Deel af Sognet, som hører til Flensborg Amt, ligger under Ugle Herreds Jurisdiction og bestaaer af Bjerne Eggebæk, Ferrishøi, Kjeldbæk, Tornskov, Thydal, 2 Boel, 1 Raadnersted og 1 Understested i Hynning samt 4 Boel og 8 Raadnersteder i Espertoft.

Den under Gottorp Amt liggende Deel hører under 3 Jurisdictioner, nemlig Maarkjær Herred, hvortil 8 Boel og 12 Raadnersteder i Langsted samt 1 Boel og 2 Raadnersteder i Hynning; Bollingsted Fogderi, hvortil Bollingsted med Engbro og Besterstov samt 4 Gaarde, 3 Raadnersteder, Skolen og Kroen i Espertoft, endvidere 7 Gaarde, 4 Raadnersteder og 3 Inderstesteder i Langsted; Treia Herred, hvortil 1 Gaard, 1 Raadnersted i Espertoft, 2 Gaarde, 3 Raadnersteder og et Inderstested i Hynning. Sognet hører for Flensborg Amts Vedkommende under Flensborg Amtstuedistrict, for Gottorp Amts under Gottorp Amtstuedistrict. Espertoft og Hynning høre under Gottorp Huusfogeddistrict, det øvrige Sogn under Flensborg Huusfogeddistrict. Sognet hører deels til Flensborg Landphhysicatdistrict deels til Gottorp Phhysicatdistrict. Det danner Flensborg Amts 38te og 39te samt en Deel af 40de Lægd og Gottorp Amts 41de og 42de Lægd. Den Deel af Sognet, der ligger i Flensborg Amt, danner med Jørl Sogn et Trint med en Regnskabsmand og 2 Sandmænd, Ferrishøj hører dog til Oversø Trint; for Bollingsted Fogderi er ansat en Bondefoged, der omtrent har samme Forretninger som en Regnskabsmand. Kirkeproget er blandet. Præsten udnævnes umiddelbart af Kongen. Præstetaldets Indtægter anslaaes til 950 Rb. aarlig.

Kirken ligger omtrent 900 Skridt østlig for Eggebøl By tæt ved Trenen; den er opført af Muursteen paa et Grundlag af Kampsteen; halbrund Chorafflutning; ingen Dvælvinger; uden Taarn, men ved den vestlige Ende forsynet med et Klokketueus af Træ. Sognet havde indtil 1770 to Præster.

Ved Eggebøl (efter Hvittfeldt paa Jersbøl Hede i Jørl Sogn) blev en dansk Hær, som Eric af Pommern i Begyndelsen af den langvarigste Slesvigke Krig havde sendt ind i de frisiske Herreder, paa Tilbagetoget d. 12te Aug. 1410 angrebet af Holstenerne under Grev Adolf af Schauenburg tilligemed Friserne og flaaet; to af Anførerne, Mogens Munt og Niels Luvsøn bleve paa Pladsen, og den tredje, Johan Starpenberg, blev fangen tilligemed en stor Deel af Hæren, hvorhos Holstenerne gjorde et stort Bytte.

Bollingsted (i et Diplom af 1196 „Dalingstad“, i hvilket Kar 10 Dtinger af samme tilhørte St. Michaels Kloster i Slesvig, Subm. Danm. Hist. VIII. S. 704) var forhen et adeligt Gods, som i det 15de Aarhundrede tilhørte en Porsvend, derpaa Claus v. Ahlesfeldt, som 1474 solgte det til Kong Christiern I, men Kjøbesummen har formodentlig ikke kunnet blive betalt, thi senere findes Godset atter i Familten Ahlesfeldts Besiddelse. Den sidste katolske Biskop i Slesvig Godtse v. Ahlesfeldt døde paa dette sit Arvegoods d. 25de Januar 1541, hvorpaa det kom til Statbojderen Breide Rangau, som ogsaa døde paa Bollingsted 1562; ved hans Egtefælle Catharine Heesten kom det til Ewald Heesten, som eiede det 1570. Efter at være blevet ødelagt i den keiserlige Krig 1628 blev Godset inddraget af den gottorppe Hertug; 1666 blev Gaarden nebbbrudt. Efter Godset benævnes Bollingsted Fogderi.

Ogsaa Langsted har forhen været adeligt Gods og senere udgjort et eget Fogderi; der nævnes to Gaarde, Okerhof og Westerhof, paa Langsted Maark, men deres Tiere ere ganske ubekjendte. Derefter kom ogsaa dette Gods i den gottorppe Hertugs Besiddelse og blev som et Fogderi sat i Forbindelse med det 1777 opkøbte Amt Maarkjær.

Husby Herred

med de adelige Godser Lundsgaard, Treienwillen og Beseby

omgives af Flensborg Fjord, Munkbrarup, Nye og Ugle Herreder samt Staden Flensborg. Herredets Fladeindhold er lidt over 2 □ M. Det omfatter Adelby Sogn, Hyrup Sogn, største Delen af Khlstov Sogn (Byen Runmark med 2 G. og 3 H. til Munkbrarup Herred), største Delen af Husby Sogn (Heelbolet Søgaard med en dertil grændsende Raad og i Markerup 2 Heelboel, 2 Halvboel og en Raad samt paa Markerup Hebe 2 Raad høre til Arens og Treia Herred, Gottorp Amt) og den større Deel af Grumtoste Sogn (16 G. og 63 H. høre til Godserne Undebad og Nyhøl under Munkbrarup Herred), samt endelig den af Flensborg Bygrund omgivne Landcommune Fissergaard (Fischerhof). Jorderne ere i det Hele taget leermulbede, et sandet Hvidebrag findes dog ved Husby. Betydelige Skove findes ikke i Herredet, men mindre Skove ere spredte over det, navnlig ved Flensborg Fjord. Indvaanernes Antal er omtrent 7700. I 1859 opgaves Herredet med de 3 adelige Godser at omfatte følgende Eiendomme: 5 større G., 6 Præstegaarde, 45 Heelg., 31 $\frac{3}{4}$ G., 125 $\frac{1}{2}$ G., 47 $\frac{1}{4}$ G., 20 endnu mindre Gaarde samt 345 Huse med Jord og 212 Huse uden Jord.

Adelby Sogn omgivet af Flensborg-Fjord, Staden Flensborg med Bymark, Lille-Solt, Hyrup, Khlstov og Munkbrarup Sogne. Kirken midt i Sognet, $\frac{1}{4}$ M. øst for Flensborg. Areal c. 4,635 Tdr. Land, hvoraf, navnlig mod Nord, nogen Stov; i det Hele høitliggende med bratte Skrænter ud mod Flensborg-Fjord; enkelte Hebepletter, saasom ved Mørvig; Enge langs med nogle smaa Vandløb, der løbe ud i Fjorden. Landeveiene fra Flensborg til Holdnæs og Kappel passere Sognet.

I Sognet: Adelby Kirke, hvorved Præstegaarden, Skole, Pleiehuss forbundet med Fattigarbejdsanstalt, et Par Huse; Bherne Sønderup med Kro, Toftrup med Skole og Kro, Tarup, Sønder-Hulvei med St. Hans Beirmølle, Nørre-Hulvei med Skole (saavel Nørre- som Sønder-Hulvei ligge kun tildeels i Adelby Sogn, Dele af begge ligge paa Staden Flensborg Grund), Jørgensgaard, Fruerlund med Beirmølle, Engelsby, Tvedstov, Ravslund, Tvede, Troelsby, Kors med Kro, Store- og Lille-Adelbylund, Veirgab; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Lille-Toftrup, Vanbløse, Rilseng, Fruerlundstov, Klosterstov, Mørvig, Osbæk, Solitude; Teglværket Meiervig; af større Gaarde: Store-Adelbylund paa 1 $\frac{1}{2}$ Boel (udflyttet) og Sønderupgaard paa 2 Boel. Ialt findes i Sognet Præstegaarden, 2 større Gaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 28 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G.; Husenes Antal er omtrent 600. Nørre-St. Jørgensby med Ballastbroen og Brede-

bjerg høre i kirkelig Henseende til Abelby Sogn, men er forøvrigt indlemmet i Flensborg (see Flensborg).

Indvaanere: 2841. Jordbrug er Hovederhverv; af den talrige Huusmands-Klasse er en stor Mængde Dagleiere og Fabrikarbeidere i Flensborg; nogle af Indvaanerne fare tilføes, af nogle drives Fiskeri.

Sognet hører under Husby Herreds Jurisdictionsdistrict (Flensborg), Flensborg Landphysiske-district (Flensborg), Flensborg Huusfoged-district (Flensborg), Flensborg Amtstuedistrict (Flensborg). Abelby og Nyflor Sogne samt Fistergaard's Commune og Veseby af Hyrup Sogn udgjøre et Trint med en Regnskabsmand og et Sandemandsdistrict med 2 Sandemænd. Abelby Sogn er deelt i 12 Læg, Nr. 61—72, og i 23 Bøndefogedbdistricter. Nørre St. Jørgensby, der nu er henlagt til Flensborg Byes Doms- og Forvaltningstreds, er i kirkelig Henseende forenet med Abelby Sogn. Ogsaa de til Abelby Sogn hørende Dele af Nørre- og Sønderhuulvei fortære med Hensyn til det administrative Politi under Flensborg (see Flensborg). Kirkeproget er blandet. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til c. 2100 Rd. aarlig. Kirken eier en Capital paa c. 1200 Rd.

Kirken, der har været indviet til Johannes den Døber, hidrører, som den nu faaer, fra meget forfjellige Tider. Af den oprindelige Bygning er kun Stibet bevaret. Dettets Mure, der ere opførte af raae Kampsteen, ere ogsaa i det Ydre faldne og hvidtede, og fremvise Spor af oprindelige, men dog temmelig store, rundbuede Binduer. Foran Indgangsdøren paa Nord siden er henimod Slutningen af Middelalderen et Baabenhuis tilbygget af store Muursteen i gamle Stifter. 1726 opførtes Taarnet foran Kirkens østlige Ende. Dette er mod Syd og Vest beklædt med temmelig usejnt hugget Granit, paa de andre, mindre udfatte Sider har det derimod Muursteen ogsaa i det Ydre. Aarstallet 1775 paa Vestsiden angiver en da stedjunden Restauration. 1780 blev Kirkens gamle Chør tilligemed Stibets østlige Slutningsmuur nedbrudt, og i dets Sted Kirkestibet forlængt imod Vest i en Længde af 10 Alen, saaledes at hele den egentlige Kirke nu udgjør en enkelt afgang fiirkant uden nogen Muurbue eller Hvalving i det Indre. Paa flere Steder er denne Kirke ubvendig ovenover Døre og Binduer bleven smykket med Sandsteensornamenter, hvilke vistnok ere komne hertil fra en anden i Renaissancestilen opført Bygning. Kirken er forsynet med et Orgel. Døbefonten viser nyere Gothik. Det store Messingbalken, som bæres deraf, er smykket med forfjelligtfarvede fløbne Glasskuffer. I Taarnet findes tvende Klokker, hvoraf den ene er støbt 1678; den anden har følgende med gotthiske Bogstaver udskrte Indskrift: „Christe, rex glorie, veni cum pace.“ I den katolske Tid havde Kirken et Sidealter for St. Anna.

Abelby (i daglig Tale Alby) Sogn har Navn efter en forhenværende By, der for længe siden er forsvunden, uvidt naar og hvorledes; formodentlig er den gamle Bygade vedblevet at benyttes, deraf Ordproget „midt i Veien som Abelby Kirke“; nu ligger Kirken ikke ved Lanveien. Ved Kors (Kreuz, egentl. beim Kreuz) har faaet et St. Justi eller Jodoci Capel, som blev nedlagt 1461.

Jørgensgaard har sit Navn efter en St. Jørgens Stiftelse for Pestsyge og Spedalske, som fra Flensborg af var henlagt paa dette høitbeliggende Sted; ved Stiftelsen et Capel, der først blev nedrevet 1582.

Til nærmere Oplysning om Huulveienes og St. Jørgensbyes Stilling til Abelby Sogn samt i det Hele om dets Stilling i communal og parochial Henseende meddeles her en Udsigt over disse Forhold.

Sønder-Huulveien hører deels til Staden Flensborg deels til Amtet; dog fortærer ogsaa den til Amtet hørende Deel i Henseende til det administrative Politi under Flensborg By. (R. Skr. 20de August 1850). De Amtunderhørigere ere i Henseende til parochiale og kommunale Anliggender samt Skolevæsenet henlagte til Abelby Sogn og have en Skole sammen med Nørre-Huulveien og Bredebjerg; de høre til Abelby-Nyflor Trint og bidrage kun til Amtskaadner-, Criminal- og Politikaassen. — De gamle Kaadsteder svare her en Domainesgift de saaløbte Urtegaardspenge. Nørre-Huulveien beboes af Underhørigere af Staden Flens-

berg samt af Hospitalsunderbørgige, Bredebjerg kun af Hospitalsunderbørgige. Om Amtsskibeboerne gjælder det Samme som om dem i Sønder-Huulveien; dog svare ingen directe Skatter. De Hospitalsunderbørgige høre i parochial Henseende samt med Pensyn til Skole- og Fattigsager til Adelby Sogn. Nørre- og Sønder-St. Jørgen behøvedes udelukkende af Klosterunderbørgige. Førstnævnte hører til Adelby, sidstnævnte til St. Johannis Sogn. Nørre-St. Jørgen har en egen Skole, for hvilken Klostersets Provisorer ere Patroner. I Henseende til Fattigsager ere de en integrerende Deel af Adelby Sogn. Sønder-St. Jørgen henhører ogsaa i Henseende til Skole- og Fattigsager til St. Johannis Sogn. Det forvaltende Politii og den hele Administration udøves i hele dette District af Flensborg Byes Politidrigthed (see iøvrigt Flensborg). Nørre-St. Jørgen hører til Landphyssicatdistrictet.

Kyllstov (Kulstov) Sogn omgivet af Munkbrarup, Adelby, Hyrup og Husby Sogne. Kirken midt i Sognet, $\frac{1}{4}$ M. øst for Flensborg og $3\frac{3}{4}$ M. n. v. for Kappel. Arealen, c. 1150 Tdr. Land, er af leermuldet Bestaafenhed, noget Mose og Eng. Rødbebæk danner paa et Stykke Sognegrændsen mod Husby Sogn. Flensborg-Kappel Landevei passerer Sognets sydlige Grænse.

3 Sognet: Bjerne Kyllstov med Kirke (s. o. for Bjerne), Præstegaard, Skole og Kro, Maasbøl, Runmark; ved Flensborg-Kappel Landevei ligger Kyllro; Maasbølgaard paa 160 Bykstr. Falt i Sognet 1 større Gaard, Præstegaarden, 7 Heelgaarde, 13 $\frac{1}{2}$ G., 16 Huse med og 18 Huse uden Jord. Udenfor Bjerne ligge Maasbølgaard og 2 Huse uden Jord.

Indbaanere: 361. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognets største Deel hører til Husby Herreds Jurisdiction og Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrict (Flensborg), hele Sognet til Flensborg Landphyssicatdistrict (Flensborg); Landebjernen Runmark (3 G. 25.) hører under Munkbrarup Herreds Jurisdiction, Lyfsborg Oppebørsels- og Huusfogeddistrict. Sognet danner Flensborg Amts 73de og 74de Lægd og en Deel af det 1ste Angler adelige Godsdistricts 44de Lægd, og udgjør i Forening med Adelby Sogn m. m. et Trint med en Regnskabsmand og et Sandemandsdistrict. Kirkesproget er blandet. Kaldet besattes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til c. 1000 Rd. aarlig. Ved Testamente af 30. Juli 1829 og Tillæg til samme af 8. Marts 1839 udfatte Enken efter Apotheker Nummensens i Flensborg, Ingeborg Maria født Berens (Datter af forh. Præst i Kyllstov P. Berens), et Legat af 1600 Rd. til Kyllstov Kirke, der staaer under Kirkevisitatorernes Tilsyn og hvoraf Renten halvaarlig af Præsten og Juraterne uddeles til Fattige, Trængende og Syge i Sognet.

Kirken, der er opført af Muursteen, er ikke stor, men i sine oprindelige Partier en ret smuk Bygning. Den har fra først af havt en halvbrudt Chorlutning, men denne er allerede inden Middelalderens Udgang bleven afløst af en lige Muur, der er opført af store Muursteen i gamle Stifter. Kirkens oprindelige Character og Udsende lærer man nu bedst at kjende af den bevarede Deel af Choret, hvor fornemmelig den sammenslyngede Rundbuefrijs langs hen under Taget henpeger paa Slutningen af den romantiske Tid og minder om de større Kirker i Breklum, Broager o. s. v. Chorbuen er rund. Skibet har undergaaet endel Forandringer i senere Tider og har derved mistet sit oprindelige Præg. Baadenhuset foran den nordre Indgangsbøer er opført 1790. Indtil 1779 havde Kirken intet Taarn, men kun et Klokketueus paa Kirkegaarden. Paa Vest- og Syd siden er Taarnet udbvendigt beklædt med Granit, hvormod det imod Nord og Øst for Størstedelen har Muursteen ogsaa i det Ydre. Kirken mangler Svælvinger. Døbefonten er af Granit og smykket med Korsblomster og Slynnginger. En gammel Trælpskrone hænger ned fra Loftet i

Kirkens Skib. Paa dettes søndre Bæg er anbragt et gammelt Træbillede af St. Michael, der sælber Drager, og ligeoverfor paa den nordre hænger et interessant og meget stort Oliemaleri fra det 17de Aarhundrede, hoorpaa sees en værdig ældre Mand og Kone sidende ved et med forskellige Slags Frugter og Viin besat Bord i Kredsen af deres Børn og Børnebørn — i Alt en Snees Personer.

Hyrup Sogn omgibet af Rhyllkov, Adelby, Lille-Solt og Husby Sogne. Kirken sydlig i Sognet, 1 M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 2866 Tdr. Land, er høljeformet, med frugtbar, dog ikke meget leer-
holdig Jordbund. Nogen Skov findes mod Vest (Hyrup-Skov). Enge findes flere Steder, navnlig langs Rilsaa, der danner Sognets sydlige Grænse.

I Sognet: Byerne Hyrup med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Kroer og Veirmølle, Rilsgaard, Beseby, ved hvilken den adelige Hovedgaard Besebygaard (nu kun 86 Byffjepper). 2 udlyttede Huse af Vaskhro høre til Sognet (Resten til Husby Sogn). Ialt i Sognet 1 større Gaard, Præstegaarden, 2 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G., 16 $\frac{1}{4}$ G., 30 H. med Jord og 2 H. uden Jord.

Indbaanere: 607. Jordbrug er det udelukkende Erhverv.

Sognet hører til Husby Herreds Jurisdiction, Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt samt Landphysisatdistrict (Flensborg). Husby og Hyrup Sogne danne et Trint med en Regnskabsmand; dog gaaer Beseby, som egentlig kun i kirkelig Henseende hører til Hyrup Sogn, ind under Adelby-Rhyllkov Trint. Husby og Hyrup Sogne danne ogsaa et Sandemandsdistrict. 3 Lægder, 75de—77de, hooraf Beseby Nr. 75; Rilsgaard gaaer ind under 78de Læg, som tillige omfatter Markerup og Markerupheide af Husby Sogn. 2 Bydistricter (Hyrup og Rilsgaard). Kirkefproget er blandet. Præstekabet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1200 Rd. aarlig. Kirken eier en Capital af 2300 Rd.

Kirken, der har været indviet til Vor Fru, er i sig selv en meget lille Bygning — det egentlige Kirkeskib er ikke fuldt 16 (banke) Alen langt til en indre Brede af c. 10 Alen — men den har et ret anseeligt Taarn med Spir over, og den tager sig med sine deels røde, deels gule Muursteens Mure meget smukt ud imellem Træerne, som omgive den. Choret har en tresidet østlig Slutning, men denne, der er opført af gule Steen og har et fladbuuet Vindue, er en senere Tilføielse eller Ombygning af den oprindelige Chorslutning. Steensifterne vise dog, at denne Omdannelse endnu tilhører Middelalderen. I sine oprindelige Partier er Kirken opført af røde Steen, har smaa rundbuede Vinduer og et Steenornament langs hen under Taget; paa Sydfiden af Chorskirtanten sees tillige Resterne af en sammenhængt Rundbuefriise. Waabenhuset foran Indgangsdøren paa Skibets Sydfide er som Chorslutningen bygget af gule Steen i gamle Skifter, og endelig er Taarnet, der har hele Kirkeskibets Brede, og hvis Underdeel indvendig er anvendt til en sammenhængelse af dette, opført deels af røde, deels af gule Steen, ligeledes i middelalderlige Skifter. Spiret blev antændt af Lynild d. 4de April 1803, men det følgende Aar igjen opført. Den underste Deel af Taarnet har tidligere været hvalvet, men har nu Træloft ligesom Skibet, hoormed den er forbundet. Derimod er Choret hvalvet. Høle Kirken er tækket med Blytag. Hvad der især gjør denne lille Kirke mærkelig, er den store Mængde Træskulpturer, den bevarer fra Middelalderen. Fortrinlig Opmærksomhed fortjener den Fremstilling af Ibsesshistorien, der i hele Skibets Brede strækker sig som en bred Friise henunder Loftet ovenover den runde Chorbue. Ved Sælefillinger, der ere forbundne ved brudte Rundbuer (som halve Jærkløvere), er det 10 Alen lange Billeddært afbeelt i syv Feldter, hvori sees følgende Begivenheder fremstillede: 1. Jesus forraabes og gribes i Gethsemane; 2. Judskryggelsen; 3. Nektagelsen af Korset; 4. Gravlæggelsen; 5. Opstandelsen; 6. Kvinderne ved Graven; 7. Christi Seir over Djævelen. Figurerne, hvis Antal udgjør 30—40, og

hvis Høide er lidt over en Alen, ere for Størstedelen frit ublaarne hver for sig, dog meget fladt holdte, og forspnede med Farver. Saavel Billedernes egen som den architectoniske Indfatnings Character peger hen paa en forholdsvis hvi Uld for dette omfattende Billedværk. Et lignende gammelt Præg har ogsaa det c. 5 Dvaar-ter hvi Crucifix, der nu hænger ovenover Kirkens Indgangsdør. En Madonna og et Par mindre Figurer staae i en meget dyb Nische paa den nordre Side af Chor-buen, men de ere forholdsvis meget smaa og hvi nepppe oprindeligt til denne Plads. I Kirkens vestlige Ende findes et stort Crucifix med Maria og Johannes ved Siden, og i et lille derunder anbragt Alterflak sees Christus thronende og for-neden paa hver Side en Helgen. I den ene af Alterstolene er fremstillet St. Michael, der sælber Dragen, i den anden en Biskop, som holder en Bog. Kirkens Døbefont er af Granit, hviler paa en Lærningesod og er paa Rummen prydet med to Rækker store Slynnginger. Alteret, hvis Hovedbillede fremstiller Nadderer, bærer ligesom Prædikestolen Mærket 1696. Endnu fortjener det at bemærkes, at denne Kirke ogsaa har beholdt sit gamle Vievandskar. Dette, der bestaaer af en hemimod en Alen hei bagerformet Granitkumme med en 12 Tommer dyb Beholder, indtager endnu sin gamle Plads inde i Waabenhuset umiddelbart til Høire indenfor Indgangs-døren, hvor det med omtrent en Tredele af sit Omfang er fastmuret i Væggen.

Byen Kilsgaard har sin Oprindelse fra en adelig Gaard („curia Kyslgarde“), som i det 15de Aarhundrede tilhørte det slesvigste Domcapitel. Besebygaard er et adeligt Gods, som hvis Eiere nævnes: 1626 Ditto Petersen, 1630 Valentin Dal-dorf, derpaa Piper, 1649 Fesshusen, 1661 Reinking, 1712 v. Buchwald, 1738 v. Hol-stein, 1740 Buchholz, 1754 Sæller, 1759 Andersen (i D. Al. Peter Andersen, for-den Kjøbmand i Flensborg), 1812 Høpffel, 1814 Kallsen, 1819. Staate, 1831 P. S. Fischer. I 1862 solgt af Fischer og yderligere udparcelleret. Det begyndte at udparcelleres 1785, og 1805 underlaagdes Godsets Underhørlige Herredet.

Om en Jettehøe øst for Beseby see Nord. Tidsskr. for Oldkyndighed III. S. 337.

Husby Sogn omgivet af Munkbrarup, Kysstov, Hyrup, Lille-Solt, Store-Solt og Grumtoste Sogne. Kirken nordlig i Sognet, 1 $\frac{1}{4}$ M. s. o. for Flensborg og c. 3 $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Kappel. Arealen c. 6090 Tdr. Land, hvoraf den vestlige mod Hyrup Sogn grændsende Deel er et sandet, endnu tildeels med Yng bevoret Hvidebrag med Ahlunderslag. Jordbunden er forøvrigt i det Hele leermuldet. Nogen Skov, betydelige Moser og Enge, navnlig ved Kilsaa, der løber gjennem Sognets syd- lige Deel fra Binderad-Sø, hvilken paa et Stkke danner Sogne-grændsen mod Sørup Sogn; Rydbæk danner tildeels Grændsen mod Kysstov Sogn. Flensborg-Kappel og Holdnæs-Slesvig Landeveie passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Husby med Kirke (s. for Bjerne), Præstegaard, Skole, Kro (i hvilken Husby Herreds Thing holdes) og Husby Veir-mølle (n. for Bjerne), Grimmerup med Kro, Hodderup, Husby-skov, Markerup, Drager med Skole, Bindmølle og Kro, Lysby (hvoraf en liden Deel til Grumtoste Sogn) med Kro, Fuldbro med Kro; Vassbykro (6 Raad, hvoraf 2 til Hyrup Sogn); Søgaard; den sydlige Deel af Sognet benævnes Dragerskov og har mange adspredt liggende Beboelser, hvoraf enkelte bære særskilte Navne, saasom Damende, nogle ligeledes adspredt liggende Beboelser vestlig i Sognet kaldes Markerupede; Staalidt Kro. Ialt i Sognet Præstegaarden, 13 Heelgaarde, 10 $\frac{3}{4}$ G., 36 $\frac{1}{2}$ G., 14 $\frac{1}{4}$ G., 93 H. med og 3 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligger 1 Heelgaard og 3 H.

Indvaanere: 1394. Jordbrug er Hovederhvervet.

Den største Deel af Sognet hører til Husby Herreds Jurisdiction og Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg) samt til Flens-borg Landphysiske-distrikt (Flensborg); til Arns og Treia Herred, Got-torp Amt, hører Heelbolet Søgaard med en dertil grændsende Raad og

i Markerup 2 Heelboel, 2 Halvboel og en Raad samt endelig paa Markeruphebe 2 Raab; disse Eiendomme betale Skatter paa Gottorp Amtstue, men sortere med Hensyn til det udøvende Politii under Husby Herred. De adelige Godser Eendebby, Lundsgaard og Friemvillen have Underhørigie i Sognet, ialt c. 150. 2 Gaarde og 1 Huus i Lysbøi høre til St. Johannes Kloster ved Slesvig. Sognet danner Flensborg Amts 78de, 79de, 80de, 81de, 82de og 83de Lægd; for Gudsernes Vedkommende hører de til 1ste Angler adelige Godsdistriicts 45de, 47de, 48de og 51de Lægd. Sognet udgjør i Forening med Hyrup Sogn et Trint med en Regnskabsmand; Trintet deles i 8 Bondefogeddistriicter, hvoraf de 6 til Husby Sogn (Husby, Husbyksof, Grimmerup, Hødderup, Drager og Markerup). Trintet er tillige et Sandemandsdistrict med 2 Sandemænd. Nogle Steder i Fuldbro høre vel i kirkelig Henseende til Husby Sogn, men indbefattes iøvrigt under Langballe-Dollerup Trint. Kirkesproget er blandet. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne ifølge den foreliggende Beretning efter 10 Aars Gjennemsnit anslaaes til 1880 Rd. Kirken eier en Skov og c. 5000 Rd. i opsigelige Capitaler.

Den med sit høie Spiit vidt omkring synlige Kirke, der har været indviet til St. Vincentius og antages at have været Herredskirke, er en smuk og anseelig, af Bugte Steen opført Bygning. Oprindeligt har den havt en med Halvsøiler prydet Chorrunding, men ved en 1786 stedsfunden Istandsettelse er ikke blot denne, men ogsaa hele den egentlige Chorbbygning (der dengang var hvælvet) tilligemed Slibets østlige Slutningsmur bleven nedbrudt, og derpaa er Kirkens østlige Afsnit med Benyttelse af det ældre Materiale bleven gjenopført som en umiddelbar Fortsættelse af Slibet, med hele dets Brede. Paa Nord siden af dette sidste ere de oprindelige smaa rundbuede Vinduer endnu bevarede; paa Syd siden ere Vinduerne derimod stærkt udvide og have mistet deres oprindelige Form, men ere dog ved den 1856—59 foretagne, af Professor Winkstrup lebede, meget omfattende Istandsettelse bleve bragte i en indbyrdes Overensstemmelse. Ved samme Leilighed er ogsaa Choret's Gavls bleven ombygget, prydet med Blindinger og Gjennembrydninger — i tvende af disse have Kirkens gamle smaa Messelokker faaet deres Plads — og foroven kronet med et smukt Jernkors, hvilket alt er holdt i Bygningens oprindelige rundbuede Stiiil. Ved Anvendelse af forskjelligt farvede Steen er Kirkens Tag blevet lagt i smukke Mønstre, og indvendig ere Bjælkeløstet og Stolestaderne dels ifaandsatte, dels forfærdigede af Nyt paa en smagsfuld Maade. Taarnet foran Kirkens vestre Ende er opført af røde Muursteen henimod Slutningen af Middelalderen; men senere ere dets sydlige og vestlige Sider bleve beklædt med Granitkvadre, som fasholdes med en Mængde Jernanker, iblandt hvilke sees Aarstallene 1703 og 1830. Det underste Partii af Taarnet, hvilket tidligere har været hvælvet, er nu draget med ind i Kirken selv som en Forlængelse af Slibet. Den 22de Martis 1603 blev Spiret ramt af Lynild og afbrændt. Derester opførtes det igen i den nuværende flante og ottetandede Form af Las Thomsen i Bønstrup, hvem en stor Deel af Sønderjyllands høie Kirkespiit tilskrives. Siden den Tid er Taarn og Spiit atter blevet beskafiget ved Lynild i Aarene 1700, 1756, 1807 og 1837. Ved Istandsettelsen 1838 forsynedes det med en Lynafleder. Det foran Kirkens nu brugelige sydlige Indgangsdør af røde Muursteen opførte Baabenhuus er en nyere Tilbygning og betegnet med Aarstallet 1806. Døbefonten, der staaer i Kirkens vestre Ende, og som er forsynet med et nyt smukt Messingbæcken, er af Granit og mærkelig ved de arabeskeagtige Slyngninger og det store Antal dels bibelske, dels allegoriske Fremstillinger, hvormed dens Kummer og tærningebannede Fod ere smykkede. Altetanden er sammenspyttet af Levninger af en fra den katolske Tid hidrørende udskaaen Table og af nyere Tilfætninger, navnlig fra Tiden ved c. 1700. Hovedfremstillingen er Kvinderne ved Korset; medens de første blot ere malede paa den flade Table, er derimod den Korsfæste udskaaen af Træ. Prædikestolen bærer Aarstallet 1691, et nyt Orgel af Orgelbygger Panfen i Flensborg er opfat i 1863. Et gammelt Træbillede, der skal forestille St. Vincents, staaer med en ganske lille Madonna og et Lam ved Siden paa en Konsol tæt ved Indgangsdøren. Et Materi,

hvorpaa sees Christus i Gethsemane, findes i Kirken. Det bærer Mærketallet 1617 og har tidligere været Altertavle. Paa en Plads tæt ved Kirkegaardsmuren er det gamle Herredsting fornum blevet holdt.

Husby har vistnok, som Navnet betegner (Hus d. e. Slot), været en betydelig By, hvorefter ogsaa Herredet benævnes (i Valdemar II.'s Jordebog „Husby-hæret“).

Ved Markerup („Marketorp“) havde de festsigste Biskopper allerede i det 13de Aarhundrede en Gaard. Søgaard, der ogsaa var en biskoppelig Befiddelse, blev 1616 af Hertug Ulrik, Biskop i Slesvig (Christian IV.'s Broder), skænket Nic. Lohden med nogle Friheder, som Kong Frederik III. forøgede for en senere Tied, den bekjendte Patriot Lorenz Luren, der under Kjøbenhavn's Belæring medbedste Kongen Svenskerens Anslag mod Staden.

Juldbro (Baldwraa) var en Aulsgaard under Lundsgaard i Grumtofte Sogn. Den til Husby Sogn hørende Deel af Lyshøi (Lushøvd) skal stamme fra en ældre i Krigen ødelagt By Svornfjær eller Vormfjær.

Grumtofte Sogn omgivet af Flensborg-Fjord samt Munkbrarup, Husby, Sørup og Kværn Sogne. Kirken hellig i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. ø. for Flensborg og $2\frac{3}{4}$ M. n. v. for Kappel. Areal, c. 7546 Tdr. Land er bakket med smaa Skovpartier og gjennemstrømmet af flere mindre Vandløb. Jordbunden er af leermuldet Bestaffenhed, noget magrere mod Nord; Moser og Enge langs Aaløbene. Langballe-Na gaar i syd-nordlig Retning midt igjennem Sognet og falder i Flensborg Fjord.

3 Sognet: Bjerne Grumtofte med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole og Kro (i Bjen boer en Læge), Bønstrup med Kro, Terkelstoft, Undevad med Kro, Veirmølle og Stampemølle, Langballe med Skole og 2 Kroer, Langballestov med Kro, Langballeaa, Dollerup med Skole og Kro, Sønderballe, Nordballe med Kro og den fra Undevad Gods udlagte Aulsgaard Ellegaard, Nordmark med Strøgsmølle, Strøgsmøllekro og Sognets Fattigarbejdshuus, Østerstov og Vesterstov med Hørbryderi og Teglværk. Mindre Samlinger af Steder ere Bygbjerg, Katbjerg, Grønbjerg (1 $\frac{3}{4}$ G., 1 $\frac{1}{2}$ G. og 1 $\frac{1}{4}$ G.), Troldfjær, Undevadstov (1 $\frac{1}{4}$ G., 7 Huse med og 4 Huse uden Jord), Mariegaard (2 Heelgaarde og 2 Huse med Jord), Lyshøi (1 Heelgaard, 1 $\frac{1}{2}$ G., 2 Huse med Jord; Resten hører til Husby Sogn). Af større Gaarde: de adelige Hovedgaarde Freienwillen (Langballegaard) paa 102 Stattetønder (241 Bystjyr.) og Lundsgaard paa 79 Stattetønder (159 Bystjyr.) samt Hovedparcellen Undevad. Ialt i Sognet 3 større Gaarde, 2 Præstegaarde, 30 Heelgaarde, 13 $\frac{3}{4}$ G., 38 $\frac{1}{2}$ G., 10 $\frac{1}{4}$ G., 20 mindre G., 169 Huse med og 43 Huse uden Jord. Udenfor Bjerne ligge 27 Gaarde og 111 Huse.

Indbaanere: 2308. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognets største Deel hører til Husby Herreds Jurisdiction, Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg); hele Herredet til Flensborg Landphysicadistrikt (Flensborg). 3 Sognet ligger det adelige Gods Undevad med sin Hovedparcel samt 3 Gaarde og 36 Huse, af det adelige Gods Nbhøl 12 Gaarde og 27 Huse; disse Eiendomme henhøre med Hensyn til Jurisdiction, Politi og Statteopbejrsel under Munkbrarup Herred og de Glücksborgske Allobialgodfers Inspectorat (Lyshøi). Endvidere ligge i Sognet Hovedparcellerne og en Deel af Godset til de adelige Gaarde Freienwillen og Lundsgaard samt enbeel

Gods til den adelige Gaard Svendsby; Skatterne indbetales her til Godsinspektionerne. Sognet er deelt i 7 Lægder, 84—90; desuden danne de adelige Godser Lægder af 1ste adelige Godsdistrikt, nemlig 42, 46, 50, 55, 56 og 61 samt Dele af 45, 47, 48 og 51. Sognet falder i 2 Sandemandsdistricter, Langballe District og Døllerup District; hvert af disse Districter har 2 Sandemænd; tilsammen danne de Langballe-Døllerup Trinet med en Regnskabsmand. Kirkesproget er blandet. Sognet har 2 Præster, en Sognepræst og en Diaconus; Embedernes Indtægter anflaæses til resp. 2250 og 900 Rb. aarlig. Begge Embeder besættes af Kongen. Kirken eier en Capital paa 1600 Rb.

De adelige Godser Størrelse og Taxationsværdi samt Indvaanerantal anføres her efter Statshaandbogen for 1863.

Freienwillen 308 Tdr. Land, 32,560 Rb. Taxationsværdi, 308 Indvaanere.

Lunds gaard 1665 Tdr. Land, Trv. 194,860 Rb., 498 Indv.

Allodialgodsset Undevad 329 Tdr. Land, Trv. 76,600 Rb., 329 Indv. Huus- og Herredsfogden i Munkbrarup Herred er tillige Inspecteur for de Glücksborgske Allodialgodser Undevad, Nbhøl og Nørregaard.

Sognets Navn skrives mindre rigtigt Grundtøst og fordreiet Grundhof (i Follmundede hedder det Grundtøst). Kirken, der har været indviet til Jomfru Marie, hvis Vildebe findes i dens gamle Segl, er en meget anseelig, af utilbugne Kampsteen opført Bygning med skønlig Chorslutning. Angaaende dens Anlæggelse findes flere sagnagtige Efterretninger, saaledes, at man havde havt sinde at opføre den paa et andet Sted, at den skal være bleven bygget ved c. Aar 1000 og være en af Sønderjyllands ældste Kirker o. s. v. Den første sidste Efterretning, vi have bevaret om den, er, at dens Tiende 1209 ved et Mageskifte blev tillagt Ny-Kloster. Den nuværende Bygning tilhører temmelig sikkert enten Slutningen af 12te eller maaskee snarere det 13de Aarhundrede. De tilmurede gamle Binduer og den ligeledes tilmurede oprindelige Indgangsdør paa Skibets nordre Side ere indfattede med hugne Steen og rundbuede. Den Plads, som denne Dør har, langt henne imod Skibets vestre Ende, viser, at den Antagelse er urigtig, at Kirken skulde være bleven betydelig udvidet i det 15de Aarhundrede. Man har nemlig sat Sagnet om dens høie Tårn og oprindelige Videnhed i Forbindelse med den Efterretning, som opbevarede paa en i Kirkens Alter, i en lille Relikvieæske forefunden Pergamentstimmelse, hvor der angaves, at Biskop Nicolaus 1458 havde indviet Alteret til Jomfru Mariæ Hæde og forsynet det med Relikvier af St. Bartholomæus, af det hellige Kors, St. Lucie og de 1.000 Jomfruer. Da Kirkens oprindelige Binduer sidde saa paafaldende lavt nede paa de høie Mure, og da den nu brugelige Indgangsdør sees allerede i Slutningen af Middelalderen at være bleven flyttet hen til den mere østlige Plads paa Skibets søndre Side, maa man vistnok langt snarere i Bygningens Forhøielse, i Forandringen af Indgangen og muligvis i Tilføielsen af det omtrent denne Tid tilhørende Waabenhuus og Taarn see Spor af de ved den antydede Tid skiebne Bygningsforandringer. Kirkens meget svære Taarn er, som det endnu sees paa Nord siden, oprindelig opført af store røde Muursten i gamle Skifter. Dets 1614 af Lynilden truffne Spjir skal have været 110 Alen høit og det bedste i Angel. Efter denne Tid var det endnu 96 Alen høit, indtil det atter 1756, d. 16de Februar, rantes af Lynilden og derved tilligemed hele Kirken forvandlede til en Ruin. 1757—59 blev Kirke og Taarn igjen istandsat for et Besøb af c. 18,600 Rtl., hvoraf de 7000 Rtl. være indtømne ved en Collett. Taarnet sluttedes nu med et fra alle fire Sider svagt opstigende Straatag, der bærer en ottekantet Lanterne med et lille klyptat Spjir. Af de Klokker, som nu hænge i Taarnet, er den ene ældre end Branden, da den er støbt 1691 af Claus Åsmuelsen. Derimod er den større støbt af B. J. Besseler ved Rendsborg, som dens Indskrift udviser, af tvende i Branden 1756 smeltede Klokker. (Af disse havde den ene den Indskrift: „Magister Sigfridus sudit me. dicor Maria“; den anden: „Anno d. 1491. Katerina id bette. datt karipell van den Grotten brode hebbet mi lattet gheten“ o. s. v., jfr. Danste Atlas VII. S. 384.) Kirkens Tag falder med Døst ovenover Choret fraat af, idet den herværende Gav

ligesom ogsaa Thorbu en er bortfalden ved Istandsættelsen efter Branden. Baade Alterbordet og Altertavlen bære i høi Grad Prægt af den i Midten af 15de Aarhundrede herskende Smag. Prædikestolen med ubkaarne Fremstillingen af den hellige Historie er derimod ældre end Branden, fra Tiden ved c. 1600. Ligeledes ere tre Viller af Præster bevarede fra en tidligere Tid. Den smukt byggede, med Slynzinger prydede Granitfont er vistnok samtidig med Kirken selv. Ogsaa findes her et Orgel. Kirken Indre, som overalt har Bjælkeløst, er i Sommeren 1862 undergaaet en omfattende Istandsættelse. Den meget gamle, usædvanligt høie og af Kampesten og Ralk forveles fastbyggede Ringmur omkring Kirkegaarden synes beregnet paa Forsvar imod Hjender, og den er i det Mindste eengang i Svenstetrigen 1658—59 bleven anvendt paa denne Maade.

Det adelige Gods Lundsgaard (tidligere Grundtoft, Grünkof) tilhørte i Midten af det 15de Aarhundrede Erik Rigelsen, der forbrød det til Hertug Adolf (den Gamle), som igjen skænkede det til Bøvneren Jørgen Lund. Senere kom det til Familien v. d. Wisch, nemlig 1523 Wulf v. d. Wisch, 1543 Mathias v. d. Wisch, 1546 Ditto v. d. Wisch, som kjøb sig paa Kiel fra Kiel hertil, 1549 Fru Anna v. d. Wisch; de følgende Eiere vare 1564 Andreas Ranzau, Hennele v. d. Hagen, hvis Søn Claus strax efter Faderens Død 1598 pantsatte Gødslet til Wulf v. Damme, som 1600 solgte det til Segebrand v. Mabenholz, der 1606 skænkede et Alter til Grumtofte Kirke († 1613); derefter 1619 Hinrich v. Wulframsdorf og efter ham hans Søn Moritz v. Wulframsdorf, efter hvis Død 1665 Gødslet kom til Concurs. Georg v. Büßau fik det som Høisbydende († 1671); derpaa eiedes det af den sidstnævnte Wulframsdorfs Svigersøn Capitain Joh. Christoph v. Horn, og 1722 af Lieutenant Joh. v. Bachhoff († 1747), hvis anden Fru Aelheid sødt v. d. Wisch eiede Gødslet til sin Død 1775, og efter hende hendes Brodersøn Oberstlieutenant Fred. Chr. v. d. Wisch († 1786). Dennes Svigerdatter Sophie Henninga sødt v. Brodthoff, der i andet Ægteskab var gift med Major Lorentz Jat. v. Wasmer, parcellerede som Formynderske for sin Datter Frederikke Christiane Eleonore Wilhelmine v. d. Wisch 1787 Lundsgaard med dets to Aulsgaarde Fuldbro eller Føldewraa (i Pusby Sogn) og Grønberg i Grumtofte Sogn, og deraf opfom 80 større og mindre Parceller. Frølen v. d. Wisch bragte Lundsgaard til sin Mand Capitain Simon Carl v. Wasmer (hendes Stedfaders Broder), der 1801 solgte Stamgaarden til 6 Interessenter for 107,500 Rdl., hvorpaa der foregik store Forandringer ved Mageskifter og Salg. En af Interessenterne, Peter Lund, kjøbte derefter 1802 det betydelig formindskede Stamgøds for 20,000 Rdl.; 1821 kom det til Major v. Herdahl for 8,750 Rdl.; den nuværende Eier er J. Dibrichsen. Efter D. Atl. afbrændte Gaarden 1730 og 1757.

Det adelige Gods Freienwille n dannebes derved, at ovennævnte Hertug Adolf Ryndelmisfestdag (d. 2den Februar) 1433 gav sin Tjener Lauge Nißen Frihed for Gaarden Langbaagaard med Tilbehør. I de næste 100 Aar ere Gødslets Eiere ubekjendte; 1540 skrev Schaa v. Ahlesfeldt sig „thom Frienwillen“, hvilket Navn var opkommet ved Siden af det ældre, og hans Søn Claus v. Ahlesfeldt eiede 1577 og endnu 1592 Freienwillen. 1594 tilhørte det Statholderen Geert Ranzau og efter ham hans Søn Grev Christian Ranzau, som 1638 solgte det til Peter Brand i Sønderborg. Fra 1646 til 1676 tilhørte Freienwillen det hertugelige glücksborgske Huus; Hertug Philip kjøbte det i forstnævnte Aar og skænkede det til sin Datter Hedvig († 1671), hvorpaa hendes Broder Hertug Christian 1676 overlod det til sin Kammerfrider Carsten Lübeck, i hvis Familie det forblev til 1808, da Præsten i Hütten Christoph Ludvig Bollerisen kjøbte det; denne Familie eier det endnu. Bygningen er efter D. Atl. ny opført 1772.

Det adelige Gods Undevad forekommer første Gang 1446, da Hertug Adolf forundte de slensborgske Borgere Henning og Claus Roken det Kjøb, som de havde gjort i „Andiathoue“, d. v. s. tillod, at Gødslet beholdt af adelige Friheder, da det gik over i Borgertiliges Eie. Siden kom Gødslet atter i adelige Familiers Besiddelse: Schaa v. Ahlesfeldt til Freienwillen skal have eiet det, og senere tilhørte det den adelige Familie Petersen eller v. Deden, nemlig Peter Petersen 1543, hans Søn Ditto Petersen 1580, hvis Datter Anna v. Deden bragte Gødslet til sin Mand Christoph Schaa, Fader til den berømte Feltherre Hans Schaa, der var født paa Undevad d. 28de October 1609. Chr. Schaa solgte Gødslet til Bendix v. Ahlesfeldt, af hvem Hertug Hans den Yngre kjøbte det 1619 for 21,000 Rdlr. Species. Hans Søn Hertug Philip af Glücksborg, som det tilfaldt ved Arvebelingen af de sønderborgske Besiddelser 1622, solgte 1641 Stamgaarden til Herreds-

føjed Jesø Rasch; de næste Tiere vare 1648 Wolf v. d. Bisch, 1672 Cai Bertram v. Bohnsketh, som 1679 solgte Gaarden til Hertuginde Agnes Hedvig, der kaldte den efter sig Hedewigshof, i hvilken Anledning følgende Linier bleve anbragte over Døren:

„Den Nahmen Hedewigshof hat Glücksburg mir gegeben,
Gott geb, daß über mir auch stetes Glück mag schweben“;

men dette Navn har ikke holdt sig. Hendes Søn Hertug Philip Ernst folgte 1701 Gaarden med dens Mark, Røllen o. M. til Land-Inspecteur Adolf Clausen paa Pelsborm; men Plovene forbeholdt det hertugelige Huus sig, af hvilke samme Hertug 1721 overlod Godsets Underhørigs 3 og Godset Lundsgaard 3; da det glücksborgske Huus 1779 uddøde, kom Godset til Kongen. Selve Gaarden vedblev hyppig at skifte Eier: Ad. Clausen folgte den 1704 til Hans Krantz, hvis Enke allerede 1706 afskændte den til Cai Fred. Schack; derefter 1708 Wolf Wittorj Rathlau og hans Enke Margrete v. Dassel; 1716 hans Broder Dittl. Fred. Rathlau; 1735 Johanne Benedicte Rumohr, der først var gift med Christian Rathlau og siden med Baron Carl v. Fersen, som hun ved sin Død efterlod Gaarden. Sidstnævnte Eier foretog 1758 en Parcellering; Stamparcellen blev kjøbt af Muurmester Tobias Wendler, som 1769 folgte den til Sal. Petersen, der eiede den, da D. Atl. udfom; nu tilhører den Familien Franzen.

Ellegaard var forhen en Avlsgaard under Undevad; den tilhørte i Slutningen af det 16de Aarhundrede Henneke v. d. Hagen til Nybøl († 1597); 1598 blev den af hans Søn Claus pantsat til Wulf v. Damme, og 1619 og 1625 havde Fru Anna Ranzau den i Pant; 1632 var Hertug Philip af Glücksborg dens Eier.

Fisfergaard Commune*), der er enclaveret af Flensborg Bygrund og er underlagt Stadens Fattig- og Skolecommune samt i geistlig Henseende hører under St. Johannes Sogn i Flensborg, hører med Hensyn til Retspleien under Husbj Herred, Flensborg Landpfficats-district, Flensborg Amtstuedistrict, banner en egen Commune med 4 Forstandere, Amtets 11de Løgd. Paa Fisfergaardens Grund ligger Amtshuset, Bolig for Amtsforvalteren og Amtsactuaren med Locale til Afholbelse af Skifter, Criminalforhører og besl., Huusfogdens Bolig, Amtsarresthuset samt forøvrigt c. 60 Eiendomme. Indbaanere 810.

Munkbrarup Herred,

det nordligste Herred i Angel, omgives af Flensborg-Fjord samt Husbj og Ny Herreder. Herredets Fladeindhold er inclusive Godserne c. 2 □ M. Det omfatter Munkbrarup, Lysborg og Nykirke Sogne, samt Runmark By i Nyklov Sogn. Forderne i Munkbrarup Sogn høre i det Hele til de mindre frugtbare i Angel; i Nykirke Sogn derimod findes stærkt lerede Forder. Længs Flensborg-Fjord ligge bethdelige Stove, der næsten alle ere Statsstove og danne Hovedbestanden af Lysborg Skovrivers-district. Disse Stove, der ligge paa et meget bakket Terrain ud mod den skønne

*) Det er kun den østlige Side af „Fisfergaard“ der banner en særskilt Commune, den vestlige Deel hører til Flensborg Commune.

Flelsborg = Fjord og indeslutte flere Smaasøer og græsricge Engdrag, afgive Landstabspartier af stor og afværlende Ynde og bidrage væsentlig til at gjøre Egnen om Lylsborg til en af de skønneste i Danmark. I 1859 var i Herredet: Glücksborg-Slot, 2 større Gaarde, 3 Præstegaarde, 43 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G. samt 356 Huse med og 58 Huse uden Jord. Med Herredet er fremdeles forenet det til Undevad liggende Gods i Grumtofte Sogn (4 G. og 36 H.) og i Brodersbh Sogn, Gottorp Amt, (5 H. i Store Brodersbh og 1 H. i Geelbhskov), det til Nybøl liggende Gods i Grumtofte Sogn (12 G. og 27 H.) og i Kværn Sogn (13 G. og 88 H. samt Guarden Philipsdal), det til Nørregaard liggende Gods i Stenbjerg Sogn (3 G. og 48 H.) og i Kværn Sogn (17 H.). Indvaanerantallet i Munkbrarup Herred med de 3 adelige Gods er omtrent 4600. Lylsborg Skovriderdistrict, som for Størstedelen ligger i Munkbrarup Herred, omfatter, 1389 Tdr. Land, hvoraf her i Herredet Fredeskov med Regle- og Jomfrubjerg 470 Tdr., Tremmerup med Carolinelund og Vilde 507 Tdr., Sønderstov 122 Tdr., Vesris med Tørvemosen 131 Tdr.

Munkbrarup Herred blev oprettet 1779 af det indtil da hertugelige Amt Glücksborg (see Lylsborg Sogn).

Munkbrarup Sogn, det nordligste Sogn i Angel, omgivet af Flemsborg = Fjord samt Adelh, Rylskov, Husbh og Grumtofte Sogne; det omslutter Lylsborg Sogn. Kirken sybligt i Sognet, 1 M. o. n. o. for Flemsborg og c. $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Kappel. Arealct, c. 8166 Tdr. Land, er hølgeformet og falder paa enkelte Steber brat af mod Fjorden, der paa dets nordvestlige Side banner „Noret“ og Halvøen Holbnæs, som ved en smal Lange er forbunden med Sognets øvrige Deel. Sognet har store Skovstrækninger (Domainestovene Fredeskov, Reglebjerg, Jomfrubjerg, Tremmerup, Carolinelund, Vilde, Sønderstov, Vesris). Jordbunden er af sandmulbet, dog enkeltviis og saa leermulbet Bestaffenhed; Enge findes navnlig ved Alsøene, saaledes langs Nydbæk, som løber gjennem Sognet, igjennem Møllebam, hvorefter den under Navn af Svendsaa løber ud i Flemsborg = Fjord. I den nordlige Deel ligge 6 mindre Indsøer eller Damme hvoraf Møllebam, Gammel = Pugum og Ny = Pugum ere de største. Flemsborg = Holbnæs og Holbnæs = Rylsund Landeveie passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Munkbrarup med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattigarbeidsanstalt og Kro, Rosgaard, Drbøl med Skole og Rubølle Kro, Ves med Kro, Ulstrup, Nybde med Kro, Bogholm med Skole og Kro, Skovsønde med Teglværk, Ringøbjerg med Kro, samt Ranmark. Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steber ere: Kragholm, Vesriis med Skovfogebbolig, Himmers-

Høi, Rødehuus med Kro, Eskjærlande, Skidenhuulvei med Sandvig og Svendaa med Teglværk, en Veir- og Vandmølle i Meiervig paa Grændsen af Abelby Sogn, Toldoppebørjelscontrolstedet Holdnæs med Færggaard og Kro, 2 Toldembedsboliger og 2 Teglværker, Draget, Rabbelløf, Bogholmvig og Veil med 2 Teglværker samt Sigum. Ialt i Sognet 1 større Gaard, Præstegaarden, 43 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 246 Huse med og 37 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ligge 2 G. og 43 Huse.

Indvaanere: 1932. Agerdyrkning er Hovederhvervet; der drives lidt Fiskeri; Arbeidsfolk i Sognet have om Vinteren Arbejde i de kongelige Lyksborgske Stove. Flere Teglværker.

Sognet hører til Munkbrarup Herreds Jurisdiction, Lyksborg Oppebørjelsstue og Huusfogeddistrict (Lyksborg) og Flensborg Landphysicatdistrict (Flensborg). Det danner Flensborg Amts 43de—56de Vægd. For Munkbrarup Sogn og Runmark er ansat en Regnskabsmand og 5 Sandemænd. Kirkeproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 2000 Rd. Kirken eier en Capital paa 586 Rd. 4 Mk.; desuden eier Sognet 1066 Rd. 4 Mk., hvoraf Renten anvendes til Vedligeholdelse af Kirken og Præstegaarden.

Kirken, der har været indviet til St. Laurentius, er en af Sønderjyllands anseelige og mærkelige Granitbygninger. Den er opført af hugne Steen, har en dobbelt Soffel og synes at hidrøre fra Slutningen af 12te eller Begyndelsen af 13de Aarhundrede. 1209 findes den herværende — „Haldernesbrotorp“ — Kirke førstegang omtalt, da dens Tiende blev lagt til Ny Kloster, som ved den Tid blev anlagt indenfor Sognets Grændser. Gudstjenesten i Sognet kirken blev nu besørget fra Klosteret af, og saaledes vebblev det at være indtil efter Reformationen. 1565 brændte Kirken, trussen af Lynild, og blev i den Grad ødelagt, at den i næsten en Snees Aar stod som en Ruin uden at kunne benyttes til Gudstjenesten, hvilken i denne Tid uden Tvivl holdtes i Klosterkirken. 1582 lod Hertug Johan tage fat paa dens Gjenopførelse. Som det laaber, blev der hertil givet Bidrag fra de andre Hertugen tilhørende Kirker. Ved samme Tid nedbrødes Klosterkirken, og herfra erholdtes flere Inventarielager, deriblandt en Klokke med Indskriften „Dicor Maria. Magister Siegfriedus fudit me“, og sandsynligviis ogsaa Materialier af Steen o. s. v. Alligevel kan det ikke betvivles, at den almindelige Antagelse er urigtig, som i Kirkenes Søileportal og i de Brudstykker af Halvsøiler — 4 Kapitæler med flade Ansigter og en Søilefod med Hjørneknapper — hvilke findes indmurede i Choret's flade østlige Slutningsmuur, vil see Levninger af den nedbrudte Klosterkirke. Munkbrarup Kirke har nemlig selv oprindelig været forsynet med en med Halvsøiler prydet Chorrunding, hvilket tydelig fremgaaer af Bygningen selv, saa at der ingen Grund er til at antage, at disse Søilefragmenter sulde være komne andestedsfra. Endnu mere sikkert er det, at det nævnte rundbuede Søileportal, der har sin Plads foran den senere tilmurede søndre Indgangsdør til Skibet, er et oprindeligt og karakteristisk Led af denne Kirke selv. Den store halvrunde Dørligger over Døren er smykket med en Fremstilling i Relief af Frelseren, siddende imellem Apostlene Petrus og Paulus, ganste overeensstemmende med Figurene paa det gamle, ligeledes halvrunde Dørselst, som findes indmuret i Jøhannes-Kirken paa Fø (see Side 200). De tærningeformede Kapitæler paa Søilene, af hvilke de tvende ere fristaaende, de to andre kun Halvsøiler, ere paa Sideskaberne smykkede med Korsblomster, med Undtagelse af et, der er prydet med Slyngninger, som udgaae fra smaa Hoveder i Hjørnerne foroven (jfr. Sammelkirken paa Pølvorm Side 255). Inde i Kirken bære de meget flade Krydsbvalvinger tydeligt nok Præget af Bygningsstilen ved Slutningen af 16de Aarhundrede. Dette gælder fornemmelig om Hvalvingen i Choret med dens otte brede og flade Ribber. I Skibet savne Hvalvingerne derimod baade Gjorder og Ribber. Ogsaa Chorbuens spidse Form skyldes sandsynligviis en senere Udvidelse. Foran Kirkens nu brugelige Indgangsdør (hvilken ligeledes et oprindelig) paa Skibets nordre Side er der henimod Slut-

ningen af Middelsalderen opført et Baabenhuus af store røde Muursteen. Fra samme Tid skriver sig Kirkens anseelige Taarn, der vistnok fra først af i hele sit Ydre er fremtraadt som en Muursteensbygning. Granitbæklædningen, der nu dækker det nævnlige paa Vestkiden, og hvori der bl. A. findes hugne Steen med buede Inderkæder, som have tilhørt en — sandsynligvis Kirkens egen — Rundbygning, har nemlig ganske Udseende af at være senere paasaet. Dgaa bar man Efterretning bevaret om, at Taarnets vestlige Side er bleven ombygget 1704. Foruden dette Aarstal, som findes lavere nede, sees høiere oppe paa samme Side Aarstallet 1781 anbragt. Taarnet, der tidligere skal have været sluttet med et Spirt foroven, har nu et Sæddeslag, hvis Gavlstreaninger have sveiseede Former. Af de tre Klokker, som hænge i Taarnet, har den mindste en meget gammel Form, men mangler Indskrift. Den næstførste er isølge Indskriften skænket af Hertug Johan og købt af Michel Dibler 1587, i hvilket Aarstal man med Sandsynlighed tør see en Antydning af den Tid, da Kirkens store Istandættelse omtrent er bleven tilendebragt. Den fra Klosterkirken hidrørende Marieløkke skal allerede 1681 være bleven omkøbt, og denne er det vel igjen, som atter er bleven det 1830, hvilket Aarstal nu sees paa Kirkens første Klokke. Kirkens Døbefont er af Granit og ubentvøl samtidig med Bygningen selv. Udseelsen af dens ophøiede Slynngninger og Figurer er temmelig plump, men den sammenhængende Fremstilling, som sees paa Kummens hele Omkreds, af en Konge og flere væbnede Mænd i Kamp med en Løve, fortjener fra Indholdets Side Opmærksomhed. Alterbordet er af Steen. Midt i Altertavlen, hvis ydre Partier bære Præg af det 18de Aarhundrede, er indsat en i opstående Relief meget smukt udført Fremstilling af Hælleren i Faderens Skød, omgivet af Engle, der bære Marterredskabene. Denne lille Tavle, hvis hele Høide kun er 10, og hvis Brede er 8 Tommer, hidrører vistnok fra Begyndelsen af 16de Aarhundrede. Materialet er Alabast eller en anden fin hvid Marmorart. Der findes endnu Levninger af Forgyldning og Farve paa dette smukke lille Billedbuggerarbejde, som tidligere skal have tilhørt Klosterkirken. Et smukt gammelt Monfrantskhuus eller Tabernakel af Træ er i en daarlig Forfatning bevaret i Kirkens vestre Ende. Paa Kirkegaarden benligger en ottokantet Granitkumme, der vistnok tidligere har været et Viesandskar (sfr. Snyrup Kirke Side 480). Prædikestolen, med smukt skaarne Relieffer af Hælleren's Historie, hidrører vistnok fra Kirkens Istandættelse i Slutningen af 16de Aarhundrede. Et Orgel findes her siden 1662. Paa Choret's Plamuur, oppe over Alteret, hænger et ældre stort Oliemaleri forestillende Nabbernen, og paa Thorbuens nordre Pille ud imod Stibet et 1689 udført Maleri af Præsten Valentiner og hans Familie.

Rosgaard er dannet af en forhenværende Ladegaard Rosgaard (Rusgaard), hvis Jorder for Størstedelen vare tagne fra en nedlagt Landsby Rubøl eller Rubyp. Gaarden blev af Kong Frederik II. skænket en v. Breda paa Livetid, med den Bestemmelse, at den efter hans Død skulde tilfalde Hertug Hans, men Hertugen fik ham allerede 1609 til at afstaae den. Gaarden fik senere Navnet Philippsø og blev parcelleret 1755. Borgpladsen sees endnu.

Ved Bøgholm laae forhen en Aalegaard Arnklau.

Holdnæs, Toldoppebørselscontrolsted, ved hvilket er ansat en Oppebørselscontrolleur, 2 Toldassistenter og 2 Roerkarle, er navnlig anlagt for at kontrollere de til og fra Flensborg passerende Skibe. Børs-Indførsel fra Udlandet har i 1862 ikke fundet Sted, hvorimod der herfra udførtes til Udlandet i 1862: 2264 Tdr. Kornvarer og Frosforter og 294,000 Sitr. Muursteen. Skibs-farten var i 1862: i indenrigsk Fart indgaaet 1381 Fartsier af 12,347 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed med 302 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 1879 Fartsier af 16,873 Com.-Læsters Drægtighed med 14,923 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart indgaaet 12 Fartsier af 119 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed, ballastede; udgaaet 23 Fartsier af 586 $\frac{1}{2}$ Com. Læsters Drægtighed med 367 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning. Den store indenrigske Skibsfart finder sin Forklaring i den Mængde Teglbænderier, der findes ved Flensborg-Fjord, og hvis Producter finde Affætning saavel i Kongeriget som i Slesvig og Holsten.

Ved Oppebørselscontrolstedet var i 1862 hjemmehørende 61 Fartsier af 526 Com.-Læsters Drægtighed.

Skibsfartsafgifterne — Toldafgifterne ere ikke oppebaarne — udgjorde i 1862 1419 Rd. 48 ø, i 1861 1728 Rd. 92 ø.

Lysborg Sogn omgivet af Munkbrarup Sogn, bestaaer af

1) **Flækken Lysborg** med Capellet paa Glücksborg-Slot som Sogneskirke, Præstegaard, Skole, Stovriderbolig, 2 Vandmøller og 1 Vindmølle, Kro, Fattighuus, samt Carolinestiftelsen med 4 Boliger for Fattige af Byen, oprettet af Hertuginde Anna Caroline af Brunsvig-Bevern, 2) **Slottet Glücksborg**, der er beliggende midt i en ved Kunst dannet Sø (om dette see nedenfor). Desuden er her en Aulsgaard paa 62 Stattertønder. Herredsfogden og Thingfriveren for Munkbrarup Herred samt en Løge boe i Byen. Ialt i Sognet Glücksborg-Slot, 1 større Gaard, Præstegaarden samt 81 Huse med og 21 Huse uden Jord.

Indvaanere: 789. Til de fleste Huse ligge Haver, hvis Producter ere af Betydning som Indtægtskilde for Beboerne. Nogle Smaa-handlende og 75 Haandværkere, som dog ikke daane Laug. En Mængde Dagleiere, der tildeels arbeide i Statskrovene.

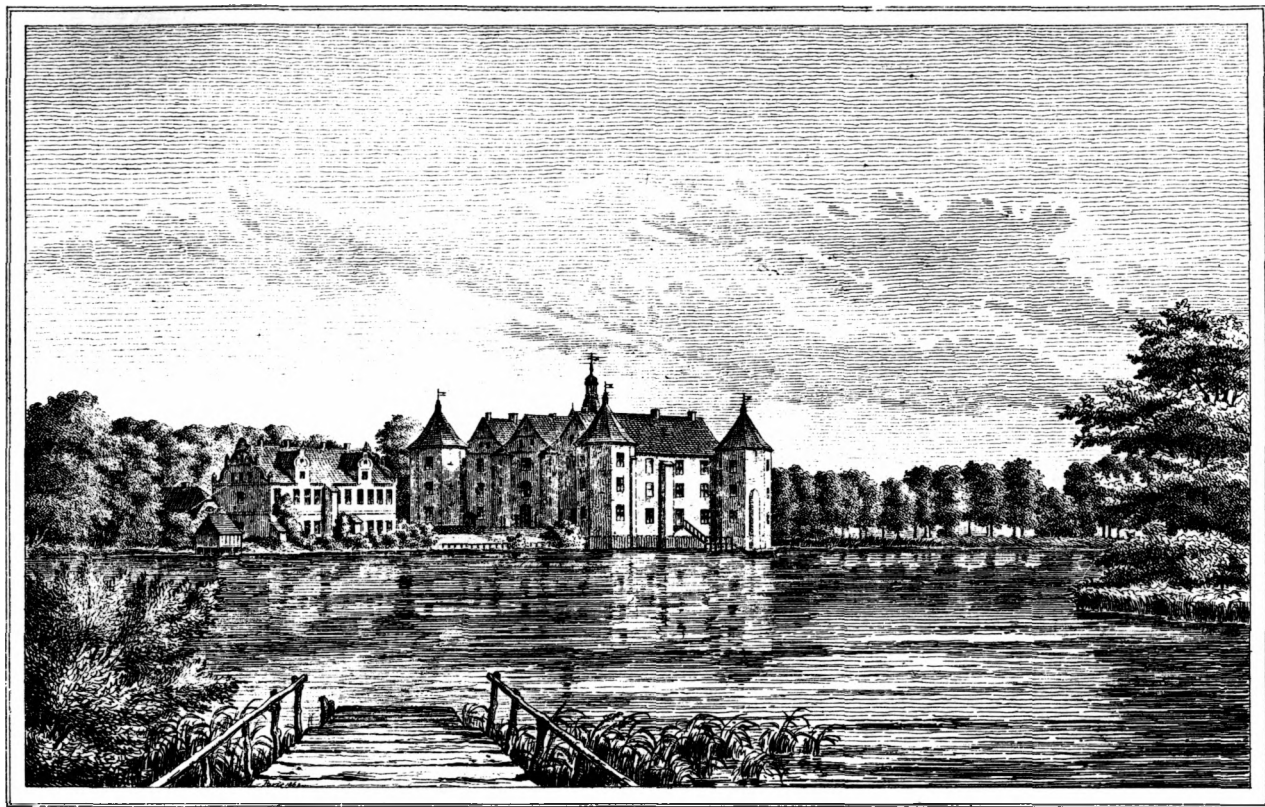
I Lysborg holdes aarlig 2 Markeder med Kram, Heste og Kvæg, hvert paa 2 Dage, i Midten af Juni og i Slutningen af September.

Sognet hører under Munkbrarup Herreds Jurisdiction, Lysborg Oppebørselsstue og Huusfogeddistrikt (Lysborg) og Flensborg Landphysiske-distrikt (Flensborg). Det danner Flensborg Amts 58de, 59de og 60de Løgd. Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne anslaaes til 700 Rd.

Flækken er en fra Herredet affondret Commune med 2 Odbermænd; den har ogsaa sit eget Ketterthing med de 2 Odbermænd som Bisiddere.

Paa den skønne Plet, hvor nu Glücksborg-Slot ligger*), stod i Middelalderen et Kloster af Cistercienserordenen, Rye-Kloster (Rübe, Rubbe, Ruhe, paa Latin Rus regis). Det var oprindeligt stiftet som Cluniacenser-kloster paa en Høi tæt udenfor Slesvig og heed St. Michaels Kloster; senere var det flyttet til Guldholm i Nybøl Sogn 1 Miil nordligere og ved denne Leilighed forvandlet til et Cistercienser-kloster (see det Nærmere herom ved disse Steder), og efter 18 Aars Forløb atter derfra hertil. Flytningen fandt Sted under Waldemar Seirs Regjering i Aaret 1209 eller 1210. Den berygtede Arnsfast, der antoges at have berøvet Kong Christoffer I. Livet ved Gift 1259, var Abbed i Rye-Kloster. 1283 maa Munkenes Opsærelse ikke have været den bedste, thi Biskop Jakob af Slesvig fratog dem i dette Aar nogle Tiender og lod nogle af Brødrene pidste og det næste Aar blev Conventet endog opløst; men det samlebes dog snart igjen, og 1299 tog Kong Erik Menved Klosteret under sin Beskyttelse. Det under Navnet „Kong Eriks Krønike“ bekjendte atiniske Kildekrift i Scr. rer. Dan. 1ste B., som ender med 1288, antages i Almindelighed at være skrevet af en Munk i dette Kloster under den nævnte Konges Regjering, og kaldes derfor rigtigere Rye-Klosters Annaler. Da Klosteret ved Reformationen var inddraget under Kronen, lod Kong Christian III., som beprøbt det ved Delsing 1544, det først besyre som hidtil af Abbeden; senere henlaagdes Godset under Flensborg Amt. Da Kong Frederik II. ved et Delsingeforlig i Flensborg d. 23de April 1582 havde overladt sin Broder Hertug Hans den Yngre af Sønderborg Rye-Kloster m. M. som Equivalent for den ham tilkommende Deel af Arven efter dets Færdrober Hertug Hans den Ældre, lod Hertugen i det næste Aar de gamle Klosterbygninger nedbrøde; man fandt ved denne Leilighed bist og her under Jorden og i Svælvingerne Hjærnekaller og andre Been af smaa Børn, hvad der vidner ufordeeligagt om Munkenes Sædelighedstilstand. Hertug Hans opførte lidt nordligere et Slot (fuldført 1587), som han kaldte Lysborg (Glücksburg), hvor han ofte opholdt sig, og hvor han ogsaa boede d. 9de Octbr. 1622. Ved den paafølgende Arvedeling af de sønderborgske Besiddelser tilfaldt Glücksborg Hertug Philip, Stiftelsen af den tredie af de sønderborgske Linier, der efter Slottet, som tjente ham og hans Efterkommere til Residente, kaldes den Glücksborgske Linie. Efter 1) Hertug Philip (f. 15de Marts 1584, † 27de Septbr. 1668) fulgte 2) hans Søn

*) I Nærheden af Cavaleerbygningen er funden Muursubstructioner af Klosteret.

H. Jensen lit.

L. Böttcher & Co lit. Inst.

GLÜCKSBORG.

Christian (f. 19de Juni 1627, † 17de Novbr. 1698), 3) dennes Søn Philip Ernst (f. 6te Mai 1678, † 12te Novbr. 1729), 4) dennes Søn Frederik (f. 18te April 1701, † 10de Novbr. 1766), og endelig 5) dennes Søn Frederik Henrik Vilhelm (f. 15de Marts 1747, † 13de Marts 1779). Med Sidstnævnte udsøede den glücksborgske Hertuginde, hvorpaa dens Besiddelser tilfaldt Kronen; men Enkehertuginde, Anna Caroline af Nassau-Saarbrück, der i andet Ægteskab var gift med Hertug Frederik Carl Ferdinand af Brunsvig-Bevern, dansk General-Feltmarschal, vedblev at beboe Slottet til sin Død d. 12te April 1824. Kong Frederik VI. gav d. 6te Juli 1825 sin Svoger Hertug Frederik Vilhelm Paul Leopold af Holstein-Deck Titel af Hertug af Glücksborg, og fra 1836 boede hans Enke Hertuginde Louise Caroline, født Prindsesse af Hessen-Cassel, og hans Familie i en Kætte af Aar paa Slottet; deres Børn ere blandt flere Hertug Carl af Glücksborg, gift med den danske Prindsesse Wilhelmine Marie, og vor nuregerende Konge Christian IX. Kong Frederik VII. residerede i 1857—63 i en Deel af Aaret paa Glücksborg Slot, og her bortfaldtes han ved Døden d. 15de November 1863.

Slottet ligger i en Jordsø, der er dannet ved Opdæmning af en Bæk, tæt ved Flensborg-Fjord, omgivet af flere Stove; det er en massiv Bygning paa 3 Etager i regelmæssig Firkant*), 100 Fod paa hver Side indvendig, med 4 ottekantede Hjørnetårne og et Spjir midt paa Taget. Slottets Værelser ere hvælvede med Undtagelse af den øverste Etage. Til Slottet fører en Dæmning (tidligere en Bro); foran Slottet er en Cavaleerbygning og flere Udbygninger. Slottshaven er anlagt 1733 af Hertug Frederik paa den neblagte Ladegaards Sted. I Slottets nederste Etage er Slots capellet (restaureret 1858—59) med det hertugelige Begravelses capel, hvis Rikstiger med tilhørende Indskrifter ved Slottets nidrigste Castellan i Aaret 1857 ere restaurerede. Af de fyrstelige, som her ere stiede til Hvile (deriblandt samtlige Hertuger af Glücksborg af den ældre Linie), skal her anføres: Hertug Philip (f. ovenfor), hans Hæteskælle Sophie Hedvig af Sachsen-Lauenborg (f. 18te Febr. 1605, † 18te Febr. 1660), hans Søstre Marie, Abbedisse i Jæghoe (f. 22de Aug. 1575, † 6te Decbr. 1640) og Elisabeth, Hertuginde af Pommern (f. 24de Septbr. 1580, † 21de Decbr. 1659), hans 3 før Faderen afdøde Sønner, Hans (f. 23de Juli 1625, † 4de Decbr. 1640), Francis Philip (f. 20de Aug. 1626, † 30de Aug. 1651) og Abolf (f. 21de Octbr. 1631, † 28de Jan. 1658), Hertug Christian (f. ovenf.), hans to Hæteskæller, Sibylla Ursula af Brunsvig (f. 4de Decbr. 1629, † 12te Decbr. 1671) og Agnes Hedvig af Pfan (f. 29de Septbr. 1640, † 20de Novbr. 1698), Hertug Philip Ernst (f. ovenf.), hans to første Hæteskæller, Christiane af Sachsen-Eisenberg (f. 4de Marts 1679, † 24de Mai 1722) og Catharine Christine født v. Ahlefeldt (f. 14de Novbr. 1687, † 8de Mai 1726), hans Søn Carl Ernst (f. 14de Juli 1706, † 12te Septbr. 1761) og Datter Sophie Dorothea (f. 21de Octbr. 1714, † 11te Aug. 1736), Hertug Frederik (f. ovenf.), hans Hæteskælle Henriette Augusta af Lippe-Deimold (f. 26de Marts 1725, † 5te Aug. 1777), Hertug Frederik Henrik Vilhelm (f. ovenf.) og Hertug Frederik Carl Ferdinand af Brunsvig-Bevern (f. 5te April 1729, † 27de April 1809). Sidstnævnte to fyrsters Enke, Hertuginde Anna Caroline (f. ovenfor) er derimod ifølge hendes testamentariske Bestemmelse begravet paa Byens Kirkegaard. Over den hertugelige (nu kongelige) Stol sees en Hjelte indlagt i Muren. Om denne er meddeelt, at den er sat der paa Hertug Philip Ernsts Befaling til Grindring om, at d. 17de Juli 1709 i et stærkt Tordenveir blev det Eggetræ i den nærliggende Skov Sigum Lund, hvoraf den er udbugget, under hvilket Hertugen med Familie havde holdt Kaffe, ved en Svirvelvind rykket op med Hode og ført 190 Skridt bort fra Stedet.

Slots capellet benytttes af den til Slottet stødende Fælle Lysborg, der oprindelig er dannet af Postbetjente og de fra Nyrkke Sogn hertil Henslyttede (see Nyrkke Sogn), og efterhaanden er voret op til sin nuværende Størrelse; den hørte fra først af til Munktharup Sogn, hvor Eigene ogsaa lige til 1712 bleve begravede. Den af Agerbruget og i flere andre Henseender fortjente Provst Philip Ernst Lüders var i 56 Aar Slotspræsident paa Glücksborg, fra 1730 til sin Død 1786. Da 1763 Vandet i Slotsgraven, hvor Klosters Kirkegaard havde været, blev afledet, fandt man i murede Grave Eigene af Munkte i deres Ordensdragt næsten usforraabede.

*) Egentlig er Slottet bygget som 3 ved Siden af hvoeraandre lagte Bygninger, hver med sit Tag; denne Bygningsmaade fra det 16de Aarhundrede findes i Kongeriget ved Egskov i Fyen (tidligere ogsaa i Slesland), i Holsten ved Rütshau og Ahrensburg.

Glücksborg Ladegaard (Borwerk), som 1733, da Slotsbaven blev anlagt (s. ovenfor) flyttedes til et andet Sted, blev neblagt 1783.

Jfr. „Zur Geschichte vom Rudekloster“ vom Appellationsgerichts-Präsidenten v. Siemann, i Slesv. Provinzialerretninger Ny Række III. 3. S. 145 fg.; „Angenehme Lage des Schlosses und Fleckens Glücksburg“ vom Rector Larsen i Prov. 1811, I. S. 153 fg.

Nykirke Sogn, omgivet af Kværn og Steenbjerg Sogne i Ny Herred samt Flensborg Fjord. Kirken nordligt i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. v. n. o. for Flensborg og 2 $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Rappell. Areal, c. 420 Tdr. Land, er svær Leerjordbund og har i Sognets østlige Deel endeel Eng.

I Sognet: Øerne Nykirke med Kirke, Præstegaard og Skole, samt Nyby med Kro og Fattighuus. Bølt i Sognet Præstegaarden, og 29 Huse med Jord, hvoraf 2 ere udskyttede.

Indvaanere: 145. Agerdyrning danner Hovederhvervet; om Vintere er Skovarbejde i den kongelige Skov Hørskobbel i Kværn Sogn. Ubethdeligt Fiskeri.

Sognet hører til Munkbrarup Herreds Jurisdiction, Lyksborg Oppebørselsstue og Huusfogeddistrict (Lyksborg) og Flensborg Landphysicatdistrict (Flensborg). Det danner Flensborg Amts 57de Lægd. Sognet har 1 Sanbemand, der tillige udfører en Regnskabsmands Forretninger. Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne anslaaes til c. 1000 Rd.; Kirken er en Capital paa 5000 Rd., der forrentes af Staten, og en mindre paa 463 Rd., der tildeels er anbragt i 4% kongelige Obligationer.

Nykirke (tydsk Neukirchen) eller Nyby Sogns Grund, der tidligere var en Udøst, har Hertug Hans rimeligvis erhvervet med Godset Nybøl 1618. I Aarene 1621 og 1622 lod han her bygge 32 Huse og 1622 Kirken (af Muursteen, Taarn med lavt Spiit). Det skal have været hans Hensigt her at grunde en Handelsplads, hvad dog hans kongelige Broder paa Flensborgernes Forestillinger bevægede ham til at opgibe, hvorpaa 12 af Husene henflyttedes udenfor Lyksborg, hvor de endnu længe kaldtes Nyby ligesom de tilbageblevne. Paa Grund af dette Sogns ringe Indbyggerantal (det er det svagest befolkede paa Slesvigs Fastland, og kun et Par af Halligerne i Vesterhavet have færre Beboere), gaaer der undertiden hele Aar, hvori der ingen Dødsfald eller Bryllupper foresalder, hvilket foranledigede Sognets gamle Præst Nic. Døst (+ 1798) til at skrive:

„Im Himmel wird nicht copuliret
Und auch kein Sterbefall verspüret:
Doch kommen Kindlein hinein;
So mag wohl hier der Himmel seyn.“

Det var vistnok i Continuation heraf, at denne eller en senere Præst for Nykirke Sogn affattede sin aarlige Beretning om Fødte og Døde i Sognet saaledes:

„Gestorben: Kein,
Geboren: Ein,
und das ist mein.“

Fra 1818 til 1840 var Sognet forbundet med Kværn, for af en Deel af Indtægterne at danne et Fond til Opførelsen af en ny Præstebolig.

Nye Herred

med de adelige Godser Søndensø, Svendsby og Grønholt

omgives af Flensborg = Fjord, Husby, Munkbrarup og Ugle Herreder, Gottorp Amt og Kappel Herred. Herredets Fladeindhold er henved 2 □ M. Det omfatter: Sørup Sogn, Størstedelen af Sterup Sogn (et Raad, Brunshøllund, under Gottorp Amt, 2 Raad og et Parcelsted i Brunshøl under Runtoft Gods, Kappel Herred, 2 Gaarde i Grønholt under Brunsholm Gods, Kappel Herred), en Deel af Rværn Sogn (16 G. og 88 H. under Nybøl Gods og 17 H. under Nørregaard Gods, Munkbrarup Herred, 3 Steder til Udmark Gods, Kappel Herred, 2 Steder under Satrupholm Godsdistrikt, Gottorp Amt), en Deel af Steenbjerg Sogn (3 G. og 48 H. under Nørregaard Gods, Munkbrarup Herred, 12 G. og 38 H. under Østergaard Gods samt nogle G. og H. under Udmark Gods, Kappel Herred), omtrent $\frac{1}{3}$ af Eskriis Sogn (de $\frac{2}{3}$ Dele af Sognet under Runtoft, Udmark, Brunsholm, Østergaard og Nisvraagaard Godser, Kappel Herred). Desuden høre til Nye Herred 2 G. og 3 H. i Lille-Solt Sogn samt under Svendsby Gods 1 G. og 1 H. i Store-Solt Sogn. I 1859 havde Herredet med de adelige Godser 6 Præstegaarde, 10 større Gaarde, 258 Heelgaarde eller mindre Dele af Gaarde, 593 Huse med og uden Jord. Herredet, hvis Jorder næsten overalt ere overveiene de leerholdige, er gjennemgaaende bølgeformig bakket; her findes Angels høieste Punct, Skjærshjerg. Indvaanernes Antal er c. 4600.

Dette „nye“ Herred eksisterede dog allerede 1231, da det forekommer i Baldemar II.s Jordebog („Nyhæret“).

Sørup Sogn omgivet af Husby, Gruntofte, Rværn og Sterup Sogne samt Bøl og Satrup Sogne i Gottorp Amt. Kirken midt i Sognet, c. $2\frac{1}{4}$ M. s. v. for Flensborg og c. $2\frac{1}{4}$ M. n. v. for Kappel. Arealet, c. 7,983 Tdr. Land, er bølgeformigt; noget Skov langs Sognegrænserne. Jorberne høre til Angels bedste; endeel Mose og gode Enge, især langs Aaløbene. Bonde-Aa, der løber i Trenen, danner Sognets sydlige og sydvestlige Grænse og gennemløber den lille Satrup-Sø, der ligger i Sognets sydvestlige Spids. I Sognets sydvestlige Deel, nær ved Bøen Sørup, ligger en langstrakt Sø, der har Afløb til Bonde-Aa. Nordvestlig ligger Binderad-Sø. Flensborg = Kappel Vandvei passerer Sognet.

I Sognet: Bøerne Sørup med Kirke, 2 Præstegaarde, Skole, Kro og Bageri, Skovby, Sørupskov med Grønsmølle, Kro, Mølfskov med Kro, Teglværk og Pottemageri, Søndensø (Sønderfø) med Bindmølle ved Søndensø Parcelgaard, Gammelby, Fladsby med Skole, Binderad (Venerød), Harresby, Svendsby med Skole,

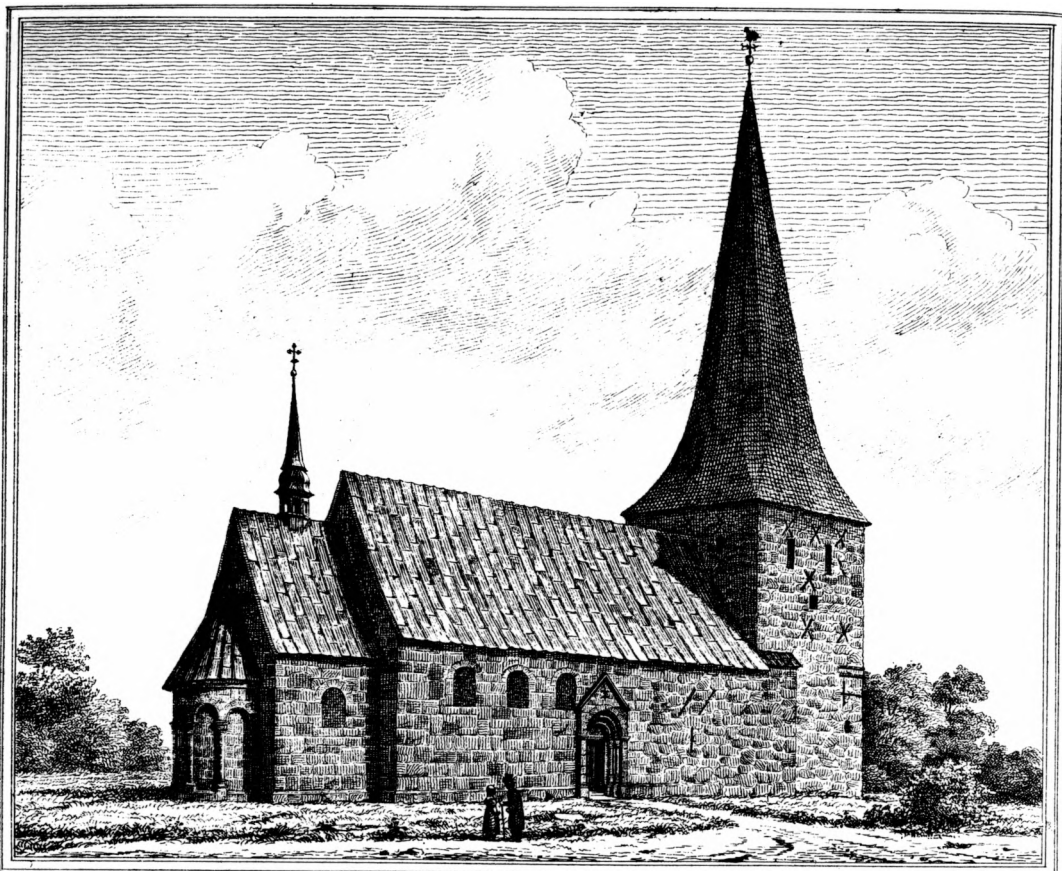
Kro og Grønsmølle, Bjerre med Petersborg Kro, Løstrup og Mølmark. Mindre Samlinger af Steder ere Mosevad (4 H.), Svende (1 Kro, 4 H.), Gammelbymose (1 $\frac{1}{4}$ G., 4 H. samt et Teglværk), Gammelbyhskov (7 H.), Fladsbyhskov (11 H.), Sørup Mølle (2 Veirmøller, 1 Kro, 1 Grønsmølle samt Sognets Arbejdshuus, 1 $\frac{1}{4}$ G. og 13 H.), Iverslund (1 Kro og 2 H.), Sørupmark (6 H.), Holdhøj med Kro, Størstedelen af Bjerremark (1 H. med Jord hører til Kværn Sogn), 6 H. med og 3 H. uden Jord af Tinghskov (Resten hører til Sterup og Kværn Sogne), Silkemose, samt Stabbel med Grønsmølle. Større Gaarde ere: den adelige Stamgaard Søndensøgaard med 450 Byffjpr. og en Parcel deraf med 250 Byffjpr., Gammelbygaard med 340 Byffjpr. samt 2 fra det adelige Gods Svendsbygaard udparcellerede Gaarde paa resp. 330 og 340 Byffjpr. (den adelige Stamparcel er nu ikke større end en almindelig Bondegaard). Ialt i Sognet 5 større Gaarde, 2 Præstegaarde, 31 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ Gaarde, 24 $\frac{1}{2}$ Gaarde, 9 $\frac{1}{4}$ Gaarde, 166 Huse med og 49 Huse uden Jord. Udenfor Byerne ligge 17 Gaarde og 75 Huse.

Indvaanere: 2177. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognet hører til Nye Herreds Jurisdiction (med Undtagelse af det nedenfor nævnte Strøgods til Freienwillen) og Flensborg Amtsfuebistric (med Undtagelse af Godserne), Flensborg Huusfogedbistric og Flensborg Landphfficatbistric (Flensborg). De adelige Godser Søndensø og Svendsbygaard have Strøgods over hele Sognet; ligeledes Freienwillen i Grumtofte Sogn, hvis Underhørige høre til Husby Herreds Jurisdiction. Godsbesidderne opbevare Skatterne for de respective Godfers Vedkommende. Sognet banner Flensborg Amts 105te—112te Lægd og Dele af det 1ste Angler adelige Godsdistricts 44de, 51de og 63de Lægd. Sognet banner i Forening med den til Flensborg Amt hørende Deel af Kværn Sogn et Trint med en Regnskabsmand; Trintet falder i 16 Bøndefogedbistricter, hvoraf 12 i Sørup Sogn. Sørup Sogn banner et Sandemandsbistric med 2 Sandemænd. Kirkesproget er blandet. Sognet har 2 Præster, som begge udnævnes umiddelbart af Kongen; Sognepræstens Indtægter anslaaes efter en Gjennemsnitsberegning for 10 Aar til c. 1,760 Rd., Diaconatets til 605 Rd. Foruden noget Fordegods eier Kirken en Capital paa 1559 Rd.

Efter Statshandbogen for 1863 har det adelige Gods Søndensø et Areal af 664 Tdr. Land, Taxationsværdi 69,420 Rd., Indvaanerne 295; det adelige Gods Svendsbygaard et Areal af 1101 Tdr. Land, Taxationsværdi 147,840 Rd., Indvaanere 530. Foruden Søndensø og Svendsbygaard har Freienwillen Gods i Sognet; Befolkningen paa Godsarealerne udgjøre dog neppe $\frac{1}{3}$ af Sognets. Søndensø har Underhørig i Ulvegrav, Eskriis Sogn (see dette), Svendsbygaard i Bønstrup og Dollerup, Grumtofte Sogn, Drager, Husby Sogn, og Røllerup, Store-Solt Sogn.

Den høit beliggende, med sit c. 80 (danske) Alen høie Taarn vidt omkring synlige Kirke, der har været indviet til Jomfru Maria, er vistnok den anseeligste og smukkeste Granitbygning i Sønderjylland. Uagtet den i hele sin Længde (c. 72 Alen), Taarnet medindbefatter, fremviser saa godt som alene hugne Steen i sit Byde, hidrører den dog ikke fra een og samme Tid. Den ældste Deel og, som Dørenes Plads viser, paa lidt nær hele den oprindelige Kirke dannes af Choret med dets Rundbygning

Björn Hansen del. II Jensen lith.

Em. Barenitzen & Co lith. kop.

SÖRUP KIRKE.

og det tilskødende Parti af Skibet, dette sidste i en Længde af omtrent 30 Alen. Paa dette Parti af Kirken, med Hensyn til hvis Anlæggelsestid man nærmest bringes til at tænke paa anden Halvdeel af 12de Aarhundrede, udmærker sig ikke blot ved den omhyggelige Behandling af Kvadrene, ved sin fortløbende, smukt formede attiske Soffel, men tillige ved Udsmykningen af Abbis og af Skibets nordre Indgangsdoor. Forfærdede Hjørnekapper paa Fødderne i det Ydre afdeelt i fem Jag og sluttes foroven af en fremspringende Kranbøgesims under Taget. Indgangsdooren paa Skibets Nordside er udmærket smykket med en fremspringende Portalbygning, hvori der paa hver Side staae to kristnaende Søiler, og som overst har en gavlsformet Afslutning ovenover de runde Buer. Inde under disse, paa den store halv-runde Dverfligge over den egentlige Døraabning, er Christus fremstillet i et svagt Relief, omgivet af tvende Apostle. Foruden denne benyttes ogsaa endnu den modsvarende gamle Indgangsdoor paa den søndre Side. Eftersat det gamle Baabenhuus, som var tilbygget der, for nogle og tyve Aar siden har blevet nedbrudt, opførtes der i dets Sted en halvbrudt Forbygning, som saare lidet stemmer med det Øvrige. Udvendig paa Nordsiden af Skibet sees de tre oprindelige smaa rundbuede Vinduer; men de ere udmurede. Indvendig har Abbis mistet sin Halvsøjvelhvælving. Derimod er den korte Chorarkant (indv. neppe 7 Alen lang til 11 $\frac{1}{4}$ Alens Brede) bleven forsynet med en senere indsat Krybsvælving. Den 6 Alen vide, runde Chorbue har romanske Gefsims for Foden og foroven. Skibet, der indvendig er næsten 15 Alen bredt, har Hækkeloft, som er — sandsynligvis i Slutningen af 17de Aarhundrede — blevet ret smukt malet med Løvdort og Slynnginger. Den senere tilføiede Forlængelse af Kirkens Stib udgjør c. 16 Alen. Stenene heri ere vel ogsaa tilvandede i Kværterform, men de ere ligesaa vel som den profilerede Soffel langt mindre omhyggeligt behandlede end den oprindelige Bygning. Mod Vest staaer denne yngre Deel af Skibet ved en 9 Alen vid, rund Bue i Forbindelse med det brede Laarns Underbælt, hvis ualmindelig smukke Indhvælving der støttes af en i Midten staaende slank Søjle, synes at antyde, at ogsaa dette Parti af Bygningen har været benyttet til Kultusstuen. Naaskee turde man sætte Indrettelsen af dette Lokale — og altsaa tillige Laarnets Opførelse — i Forbindelse med den opbevarede Esterretning om, at Kirken, der hidtil havde tilhørt Landsherren, 1388 blev af Hertug Valdemar lagt til et Præbende ved Domkirken, men med den forpligtelse, at her skulde holdes en Messetjeneste til Bedste for Hertugens egen, hans Faders og hans Bedstefaders Sjæle. Udvendigst er der fra Bessiden Afgang til dette Laarnets underste Stodværk — der forøvrigt nu benyttes som Materialkammer — igjennem et rundbuet Portal, hvilst i flere Henseender har Dverceusstemmelse med det, der findes paa Nordsiden af Skibet, men som dog er mindre anseeligt og, naar undtages den her gjentagne Relieffremstilling af Freskeren imellem de to Apostle, mindre vel udført. Laarnet mangler en profileret Soffel. Først lige oppe under Begyndelsen af det høie ottelantede Spiir er der i dets Ydre anvendt lidt Muursteen issebetfor den hugne Granit. Kirken har endnu over Choret bevaret sit lille — rigtig nok senere fornyede — Spiir med den dertil hørende lille Klokke. Af Kirkens indre Tilbehør maa den gamle Døbefont, der vistnok er samtidig med den oprindelige Kirke, fremhæves som særdeles mærkelig. Den er forfærdiget af Sandsteen og viser haabe ved dette Materiale og ved sin Udsmykning megen Dverceusstemmelse med den, der findes i Vorreby Kirke ved Fernsørde. Nylig er Døbefonten bleven forsynet med et smukt Messingfad. Altertavlen med et Maleri af Madderen og ret smukt Snitværk er hængt til Kirken 1603. Prædikestolen med udkaarne Fremstillinger af den hellige Historie bærer Aarstallet 1663. Paa Nordsiden af Skibet findes et dobbelt Pulpitur, der er smykket med Malerier af den hellige Historie og vel omtrent samtidig med Orgelet, hvorpaa findes Aarstallet 1689. I det Fæle er Kirken godt vedligeholdt; dens Gulv er belagt med Cement. Udenfor Kirken ved Sydenden, i Hjørnet imellem Skibet og Laarnet, staaer en interessant gammel Lighegn, som tidligere har været indmuret i det nedbrudte Baabenhuus. Den har en Længde af næsten 3 Alen og er som sædvanlig smalleere end imod Fodenden. Paa den stærkt buede Dverflade er den Afledes — en Kvindes — Billede udbugget i fuld Størrelse.

Aar 1339 panisatte Hertug Valdemar V. alt sit Gods i Gammelby m. M. til Hr. Sifriid Geseith for 2000 Iodige Mark Sølv og 600 Mark lybste Penge. Esrup, Skovby og Møgelmark udgjorde forhen et Markskæleskab (Gerschoep),

som først blev deelt 1754. Kirkebyen har Navn af sin Veliggenhed tæt nord for en lille Inds.

Det adelige Gods Svendsbygaard's Oprindelse er ikke tilfrelkelig^g bekendt. 1482 nævnes Schwendsbygaard som tilhørende det Slesvigske Domcapitel; senere blev Godset forøget med den neblagte Landsby Richelsby, som dog endnu eksisterede 1499. Wulf v. Ahlesfeldt eiede Godset 1586, og efter ham hans Søn Jürgen v. Ahlesfeldt, hvis Datter var gift med Detlef Numobr (+ 1660). Senere tilhørte det Ritmester Hans v. Qualen, Finrich v. Thienen, v. Temming, hvis Datter folgte det til Diedrich Wittmaak. Af ham købte Major Cai Friedr. v. Schack Godset 1715, men solgte det allerede 1716 igjen til Hertug Philip Ernst af Glücksborg, hvis Søn Hertug Frederik 1749 parcellerede Godset. Gaarden selv udsklyfedes i Stamgaarden og 2 Hovedparceller, Stamgaarden deledes igjen i „den første Halvdeel“ og „den anden Halvdeel“, men fra „den første Halvdeel“, der beholdt Gods-herligheden, er atter bortfolgt enbeel Jord.

Benedict Hartvigsen Pogewisch Kiøbte 1472 8 Gaarde i Byerne Rosrup og Stovs i Sørup Sogn og 1 Gaard i Grønholt i Eskriis Sogn til Slesvigs Domcapitel. Dengang vare disse Byer endnu ikke neblagte, da deres Navne staae nævnte i Skjødet. Af disse Gaarde dannedes Søndensøgaard; det berettes, at 1513 solgte Johan Alberts o. fl. Godser i Søndensø til Kong Frederik II., men enten er Aaret urigtigt, eller der er maaske meent Frederik I. Omtr. 1570 tilhørte Søndensø, der da udgjorde 15 Gaarde, Caspar Høyer, som solgte det til Hertug Adolf af Gottorp, hvis Søn Hertug Johan Adolf igjen 1600 afhændede det til Pintr. Magnussen til Blansgaard i Sundeved. Efter ham eiede hans Søn Poul Magnussen 1630 Søndensø; i Nye Herreds Tingbøger nævnes 1638 og 1641 „Frau von Manteuffel zu Südensee“; efter hende forekommer som Eier Herr. v. Wulframsdorf til Lundsgaard 1654; og efter denne Families Opbud kom Georg v. Bügau i Besiddelse af begge disse Godser. Denne lagde af Godsets daværende 9 Plove 3 til Lundsgaard og folgte det nu til 6 Plove reducerede Søndensø til Thomas Nau, hvis Datter, gift med Otto Christoph Wenzel, efter sin Mand's Død folgte 1743 Godset til Jak. Brix samt Mads, Peter og Daniel Esmark, som udsklyfede det 1753; Stamgaarden kom i Brix's og hans Arvingers Besiddelse og har siden havt forskellige Eiere.

Gammelbygaard er en forhenværende Domcapitelsgaard og efter den havde et Domcapitelsgods sit Navn. Fogden boede paa Gaarden. Ved Wiberad Sø er en Borgplads, Gravene kunne endnu kendes og forene sig med Søen.

Valger Jürgen Franzen, født i Lønder d. 14de Febr. 1775, død i Sørup d. 25de Decbr. 1837, var Præst her fra 1822 til sin Død. Foruden mange andre Digte har han udgivet Digtet „Sørup“ (Flensborg 1827), hvilket han nedskrev, da han efter en Sygdom i Hørnestuevinduet i den venlige Præstegaard beundrede den omgivende rige Natur.

Sterup Sogn omgivet af Stenbjerg, Kværn, Sørup og Eskriis Sogne samt Bøl og Nørre-Brarup Sogne i Gottorp Amt. Kirken nordlig i Sognet, c. 2³/₄ M. s. o. for Flensborg og c. 2 M. n. v. for Kappel. Arealen c. 3713 Tdr. Land, er bølgeførmigt, kun enkelte mindre Skovpartier. Jordbunden er leerholdig; fra S. V. til N. O. en bred Dal med gode Enge og gennemstrømmet af Lipping-Na, hvilken paa et Stykke banner Grændsen mod Kværn Sogn. Flensborg-Kappel Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Sterup, hvori Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Suave, Sterupbæk, Voltoft, Østerholm, Brunsbøllund, en Deel af Grønholt med Kro (1 Heelgaard, 5 ¹/₄ G., 2 ¹/₄ G., 1 mindre G., 6 H. med og 10 H. uden Jord, Resten hører til Eskriis Sogn), Brunsbøl med Skole og Kro, Aneby, med Anebyled Kro, Sterupgaard med Fattiganstalt, 1 ¹/₄ G., 1 mindre G., 1 H. med og 1 H. uden Jord af Tingstov (Resten hører til Sørup og Kværn Sogne). Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steder ere: Berriestoft (1 Heelg. og 1 ¹/₂ G.), Brem-

holm (2 G.), Døsebjerg, Kvægmai, Høgebjerg. Større Gaarde ere: den adelige Gaard Grønholt paa 220 Byskpr. og 2 Bøndergaarde i Brunsbøl paa respective 170 og 180 Byskpr. Ialt i Sognet 3 større Gaarde, Præstegaarden, 21 Heelgaarde, 14 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{2}$ G., 15 $\frac{1}{4}$ G., 7 mindre G., 62 H. med og 41 H. uden Jord. Udenfor Bherne ligge 12 G. og 27 H.

Indvaanere: 1179. Agerdyrkning er Hovederhvervet.

Sognets største Deel hører til Nye Herreds Jurisdiction og Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg), hele Sognet til Flensborg Landphyficatdistrikt (Flensborg). 3 Huse i Brunsbøl høre under Runtost Gods og 2 Gaarde i Grønholt under Brunsholm Gods (Kappel Herreds Jurisdiction), 1 Huus i Brunsbøllund under Freienwillen og 1 Huus i Sterupgaarde under Svendsby; Godsbesidderne oppebære Skatterne for de respective Godsdeles Vedkommende. Sognet danner Flensborg Amts 100de-104de Lægd og en Deel af dets 99de Lægd samt det 1ste Angler adelige Godsdistrikt 43de Lægd og Dele af 28de, 42de, 44de og 51de Lægd. Sognets ikke adelige Deel danner i Forening med den til Amtet hørende Deel af Eskriis og Stenbjerg Sogne et Trint med en Regnskabsmand; Sognet udgjør et Sandemandsdistrikt med to Sandemænd, og deles i 8 Bøndefogeddistrikter. Kirkesproget er blandet. Præsteembedet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne efter en Gjennemsnitsberegning for 10 Aar anslaaes til c. 1300 Rb.

Det adelige Gods Grønholt har efter Statshaandbogen for 1863 et Areal af 240 Tdr. Land, Taxationsværdi 31,880 Rb. Indvaanere 22.

Kirken, der har været indviet til St. Laurentius, ligger paa en Høi og er opført af røde Muursteen. Som de tilmurede oprindelige Vinduer og de portalagtige Indgange paa Skibets nordlige og sydlige Sider udvise, tilhører den endnu Rundbuearkitekturen. Choret har en flad skilt Slutningsmuer, som er prydet med fordybede figurer af forskellig Form. Vaabenhuset foran Kirkens Indgangsdør er bygget dels af røde, dels af gule Muursteen; dets Dør er spidsbuet, og det tilhører Middelalderens Slutningsstil. Kirkens vestlige Forfæde er i nyere Tid bleven udsat med raat tilbyggede Granitkvadre og bærer Årskallet 1799. Den udfaarne gamle Altartavle, der fremstiller Korsaffælsen, hidrører ligesom Billederne af St. Laurentius og Maria, der ogsaa findes i Kirken, fra Middelalderen. Paa Væggen af det Skab i Choret, hvor Kirkens Rar opbevares, findes et ret mærkeligt Billede. Det er en Kristusfigur, staaende paa Jordkuglen, med Palmen i den ene og Svøden i den anden Haand, Livsens og Dødens Attribute. Gammel Granit Døbefont. Et Orgel fik Kirken 1743. Da Kirken selv mangler Taarn, hænge dens to Klokker i et Lømmehuus paa Kirkegaarden, hvilket foroven er sluttet med et lavt ottekantet Spir.

Sognebyen udgjorde førhen med de omliggende Smaabyer og Steder et Eger-schop eller Markfællesskab; ligeledes udgjorde Grønholt og Brunsbøl 1643 et saabant Markfællesskab, hvortil da ogsaa hørte Agtoft, som nu er forsunbet. Sognets sydlige By Aneby var derimod stedse haat sin Mark for sig selv; denne By nævnes 1196 („Anabu“) som tilhørende St. Michaels Kloster i Slesvig (Suhms Danm. Hist. VIII. S. 705). Ved Næstholm var den saakaldte „gamle Kirkegaard“, en mærkelig, ældgammel Begravelsesplads for hele Omegnen, hvorfor man i Eskriis endnu siger om en Dødsfald: „han kommer nok a Sterup“.

Om det lille Gods Grønholt (Grünholz) „i Angel“, til Adskillelse fra det større Gods af samme Navn i Svansen, hvormed det ofte er blevet forverlet, veed man ikke meget, efter som Godsarkivet brændte 1747. Christine Kjøbe forekommer som Ejerinde af Grønholt 1625; i det 17de Aarhundrede tilhørte det den adelige Familie v. Thienen: Claus v. Thienen, hvis Navn med Årskallet 1627 staaer paa Grønholts Stol i Sterup Kirke († 1639), Penning v. Thienen og 1683 dennes Børn; derpaa en Rankau, 1712 Oberst Otto v. Reventlovs Enke, 1732 Ditlev v. Reventlov, som 1739 solgte Godset til flere Interessenter, der havde de godsherrelige

Rettingheder fælles, indtil disse 1800 bleve overtagne Stangaarden alene. Godset er deelt i 4 Dele; Stangaarden tilhører siden 1813 Familien Clausen.

I dette Sogn har ogsaa ligget en Gaard Albøl, som Hertug Adolf den Gamle 1441 („de Hof to Albul in Stedorpp Kerspel“) skæntede Gøtthf Laurenssen. Skarvelund var 1488 en Gaard, som Hinrich vamme Kroge folgte til Klosteret Mordkirchen. Der fandtes ogsaa adelige Gaarde i Anebø og Brunsbøl; den sidste tilhørte 1397 den hollænske Drost Johan v. Thienen.

Stenbjerg Sogn omgivet af Gjelting-Bugt samt Kværn, Sterup og Eskriis Sogne. Kirken vestlig i Sognet, $2\frac{3}{4}$ M. s. o. for Flensborg og 2 M. n. v. for Kappel. Arealen, c. 3608 Tdr. Land, er bølgeformet med noget Skov; Jordbunden anses for den frugtbareste i Angel, naar særlig tages Hensyn til Græsangene, hvorfor det skjemtviiis kaldes „Smørhullet“. Lipping-Na danner paa et Stykke Grændsen mod Eskriis Sogn og falder ud i Gjelting Bugt.

I Sognet: Bjerne Stenbjerg med Bindmølle, Skole og Kro, Gtingtoft med Kro, Stenbjergskov og Nørregaardskov med Skole. Mindre Samlinger af Beboelser ere „Ved Stenbjerg Kirke“ og herved Kirken, Præstegaarden, Bindmølle og 2 Kroer, Bjerregade med Kro (4 Heelgaarde og 15 Huse med Jord), Bolsrød (2 $\frac{1}{2}$ G., 4 H. med og 1 H. uden Jord), samt Stenbjergshav med 2 Kroer (7 H. med og 5 H. uden Jord); den adelige Gaard Østergaard paa 227 Stattetønder (532 Byskpr.) med Østergaards Bindmølle og den Parcel af det adelige Domainegods Nørregaard, som endnu bærer dets Navn. Ialt i Sognet 1 større G., Præstegaarden, 18 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 117 H. med og 19 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligger 1 G. og 23 H.

Indvaanere: 1151. Agerdyrning er Hovederhvervet.

En Deel af Sognet hører til Nye Herreds Jurisdiction og Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Flensborg), hele Sognet til Flensborg Landphysicatsdistrikt (Flensborg). Til Munkebrarup Herreds Jurisdiction og Inspectoratet for de Glücksborgske Allodialgodser høre 5 H. i Bjerregade, 6 H. ved Stenbjerg Kirke, 3 G. og 17 H. i Gtingtoft, 3 H. i Stenbjergskov samt 17 H. i Nørregaardskov, hvilke ere Parceller af det udparcellerede Domainegods Nørregaard. Til Kappel Herreds Jurisdiction hører det adelige Gods Østergaard med 12 G. og 38 H., beliggende i Stenbjerg, Stenbjergskov og Stenbjergshav. Ogsaa af Udmark Gods, Kappel Herred, ligger nogle Gaarde og Huse her i Sognet. Godsbesidderne udøve Øvrighedsmyndighed og oppebære Statterne. Sognet danner Flensborg Amts 94de—96de Lægd samt 1ste Angler adelige Godsdistriktets 29de, 30te, 59de og 60de Lægd. Den ikke adelige Deel af Sognet danner i Forening med de ikke adelige Dele af Eskriis og Sterup Sogne et Trint (det saakaldte Grønholt Trint) med 1 Regnskabsmand. Kirkesproget er blandet. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne anslaaes til 1500 Rd. Kirken eier en Capital paa 2192 Rd.

Stenbjerg og Eskriis Sogne, forsaavidt de ikke høre under adelige Godser, udgjøre et Sandemandsdistrikt med 2 Sandemænd; Stenbjerg Sogn deles i 2 Bondefogeddistricter.

I Sognet er beliggende Hovedbestanden af Domainegodset Nørregaard, der er ubstiftet i en Mængde smaa Lodder og uden nogen egentlig Hovedparcel; efter Statshaandbogen for 1863 har det et

Areal af 720 Tdr. Land, Taxationsværdi 96,854 Rd., Indbaanere 460. Det adelige Gods Østergaard angives sammesteds at have et Areal af 773 Tdr. Land, Taxationsværdi 121,120 Rd., Indbaanere 285. Østergaard har Underhørige i Eskriis Sogn, Nørregaard i Kværn Sogn.

Kirken, der efter dens gamle Segl at bømme var helliget St. Johannes, er meget gammel, dens oprindelige Deel opført af Kampesten og tilhører Rundbue-tiden, senere ubbidet først med Chor og senere (1753) med et smukt Taarn; saavel Skibet som Choret er hvælvet. Foran Alteret hvile Johan Petersen (v. Diben) til Nørregaard og hans Hustru Anna o. Ulen. Deres Ligstene er indmuret ved Siben af Alteret; Prædikestolen er et smukt Snitværk fra det 17de Aarhundrede; Alteret er ligeledes Snitværk og synes at være meget ældre, men uden Kunst-værd. Indtil 1783 boede Præsten i Gtingtoft.

I hver af de to Byer, som oprindelig udgjorde Sognet, Stenbjerg og Gtingtoft, laae en adelig Gaard: Stenbjerggaard, senere kaldet Østergaard, og Gtingtoftgaard, senere kaldet Nørregaard. Førstnævnte, ogsaa kaldet Krumme-gaard, blev af Penning v. d. Pagen solgt til Kong Christian I., der igjen 1470 overlod den tilligemed andre Godser til Hartvig Schinkel; dog kom den atter tilbage til Familien v. d. Pagen og har navnlig tilhørt Claus v. d. Pagen til Rybøl, der saldt i Ditmarsken 1500. 1530 og 1549 nævnes Otto Sehested „to Stenberge“, men 1564 og 1574 hans Søn Jakob Sehested som „Erfogfeten tho Østergaard“; denne Raayeforandring maa altsaa have fundet Sted i Midten af det 16de Aarhundrede, da Gaarden blev forlagt til Engene længere mod Wt. Med Christiane Sehested til Paul Wittorp Godset hun var død 1577, thi i dette Aar gjorde hendes Arvinger Fordring paa Østergaard, ligesom 1578 Penneke v. d. Pagen til Rybøl, som ogsaa virkelig var i Besiddelse af Godset 1584, da han foretog et stort Røgeffiske. Ved sin Død 1597 efterlod han det til sin Søn Claus v. d. Pagen, som 1598 maatte pantsætte det tilligemed Lundsgaard, Rybøl o. N. til Bult v. Damme. Efter ham havde Penning Pogwisch Østergaard allerede 1607 og endnu 1626, derpaa 1630 Joachim og Claus Pogwisch, 1637 Bendix Pogwisch, 1646 Diedrich Pogwisch, som 1661 overlod det for 17,000 Rd. til sin Svoger Gøfse Wensien, der igjen 1692 solgte det til Ritmester Hans v. Qualen, der ogsaa etebe Svendsby og endnu levede 1675. Efter en yngre Hans v. Qualen († 1713) fulgte hans Søn Otto v. Qualen, der allerede døde 1717. Dennes Arvinger solgte Godset for 31,000 Rd. til Cai Kumohr, i hvilken Families Besiddelse det derpaa var til 1838. Cai Kumohr solgte det 1724 til sin Broder Ditt. Christ. Kumohr, og denne igjen 1736 til en anden Broder Fred. Kumohr († 1740), efter hvem hans Søn Landraad Fred. Kumohr paa Løstrup havde det til 1785, da han solgte det til Landraad Chr. Aug. Kumohr paa Muntoft. Dennes Søn Cai Bihl. Georg Kumohr, Amtmand i Flensborg, havde Godset til 1838, da han solgte det til Lorentz Mangelten i Stenbjerg. Østergaards Underhørige vare alsiid frte Mænd, ikke Livegne. 1768 blev Godset tildeels parcelleret.

Nørregaard tilhørte i sidste Halvdeel af det 15de Aarhundrede og derefter længe den adelige Familie Petersen eller v. Deben (v. Diben): 1486 og den nærmest følgende Tid Bøbnere Otto Petersen, 1511 hans Søn Johan Ottesen; 1520 nævnes Fru Agnete „to Gintoffigarde“, der maaffee har været sidstnævntes Enke; derefter Johan Petersen († 1549) og hve Anna v. Ulen († 1567). Sønnerne Eler Petersen (levede endnu 1608) og Zacharias Petersen († 1577) have 1569 tilligemed Jat. Sehested til Østergaard ladet Stenbjerg Kirke male, og Førstnævnte har samme Aar skænket Kirken en lofbar Kalk, hvorpaa Familiens Vaaben, en Drn, er anbragt. Af Eler Petersens Sønner sit Otto Petersen Nørregaard, men han solgte det 1619 for 18,000 Rd. til Hertug Hans d. Yngre, efter hvis Død det ligesom Rybøl tilhørte hans Efterkommere, de glücksborgske Hertuger, og ved deres Udsøen 1779 tilfaldt Kronen. Forsvrigt var Nørregaard allerede 1633 blevet parcelleret af Hertug Philip (det første Gods i Angel, der parcelleredes); Stamgaarden kjøbtes for 4000 Rd. Ert. af Sognets Præst Richard Dussen og Redinteres-senter, der endnu samme Aar deelte den mellem sig.

Kværn Sogn (hvoraf en Deel enclaveret i Stenbjerg Sogn) omgivet af Nylirke, Grumtofte, Sørup, Sterup og Stenbjerg Sogne samt Flensborg Fjord. Kirken sydboslig i Sognet, c. 2½ M. f. o. for

Flensborg og c. 2 $\frac{1}{4}$ M. n. v. for Kappel. Areal, c. 4389 Tdr. Land, er balleformet (det 233 F. høje Stjærshjerg er Angels højeste Punkt, hvorfra en vid Udfigt, Toppen dannes af en Gravhøi), og har spredte Skovpartier (Domainestoven Frederiksdal eller Horskobbel). Jordbunden er frugtbar, temmelig leerholdig Muldjord; nogle Moser og Enge. Lipping-Na løber langs Sognets sydsørlige Grændse.

3 Sognet: Dyerne Store-Kværn med den høitliggende Kirke, Præstegaard, Skole, Apothek og 2 Kroer (for Tiden boer her en Læge), Lille-Kværn med Fattighuus, Vesterholm, Hatlund med Kro (for Tiden boer her en Læge), Kalleby med Skole og Kro, Røikjær (Raakjær) samt Havernæs. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Kværnskov, Stjærshjerg Kro, Hatlundmose (9 H. med og 4 H. uden Jord), Nyhøl, Nyhølmark med Oliemølle og Sæbesnyderi, Frederiksdal med Beenmølle samt Veir- og Dampmølle (12 H. med Jord, Kro), Skjold (8 H. med og 5 H. uden Jord); 4 H. med og 1 H. uden Jord af Tingsskov (Resten hører til Sterup og Sørup Sogne); 1 H. med Jord af Bjerremark (Resten hører til Sørup Sogn); Gaarden Philipsdal (111 Stattetønder eller 250 Byskpr.); det adelige ubparcellerede Gods Nyhøl, hvis Hovedbestand ligger her i Sognet, har ingen Parcel, der bærer dets Navn. Ialt i Sognet 1 større G., Præstegaarden, 14 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 27 $\frac{1}{2}$ G., 15 $\frac{1}{4}$ G., 4 mindre G., 92 H. med og 23 H. uden Jord. Udenfor Dyerne ligge 22 G. og 28 H.

Indbaanere: 1234. Jordbrug er Hovederhvervet.

En Trebiedeel af Sognet hører til Nye Herreds Jurisdiction og Flensborg Amtstue- og Huusfogeddistrict (Flensborg), hele Sognet til Flensborg Landphysiske-district (Flensborg). Under det adelige Gods Nyhøl (Munkbrarup Herreds Jurisdiction og Inspectoratet for de Glücksborgske Allodialgods) høre Gaarden Philipsdal samt 13 G. og 88 H. Under det adelige Gods Nørregaard (Munkbrarup Herreds Jurisdiction og Inspectoratet for de Glücksborgske Allodialgods) høre 17 H. Til Godset Satrupholm (Saturup og Maarkjær Herreders Jurisdiction) høre 1 G. i Lille-Kværn og 1 H. i Hatlund. Til Godset Udmark (under Kappel Herreds Jurisdiction) høre 1 G. i Havernæs, 1 G. i Hatlund samt 1 H. i Skjold. Sognet ranner Flensborg Amts 92de—94de Lægd, 1ste Angler adelige Godsdistricts 52de—54de, 57de og 58de Lægd og Dele af dets 18de, 59de og 60de Lægd. Sognet, forsaavidt det hører til Nye Herred, udgjør i Forening med Sørup Sogn Gammelby Trint med en Regnskabsmand og et Sandemandsdistrict med 2 Sandemænd. Det har 4 Bondesogder (see Sørup Sogn). Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets samlede Indtægter kunne anslaaes til c. 1436 Rd. Kirken eier en Capital paa 3178 Rd.

Sognets Navn skrives i D. Atl. Duerum. Kirken, der har været indviet til St. Nicolaus, er bygget af Granit, som ved Bygningens Fod og paa dens Pjærner er tilbugget i Kvaderform, men ellers for Størstedelen blot er fløvet eller i raa Tilstand. Ved senere foretagne omfattende Istandsættelser eller Forandringer er der imidlertid indtommet meget Muurværk, dels af røde, dels af gule Muursteen i Kirkens Ydre, hvilket iverd har saaret et ret iløst, men tillige temmelig broget Udseende. Ghorbuen, de oprindelige, men tilsmurede Indgangsdøre og Binduer ere foroven sluttede med runde Buer. Den nu brugelige Indgangsdør paa Sydsiden, hvilken er 3—4 Alen vestlig for den

ud i Gjelting-Bugt, hvis inderste Deel kaldes Udmarkhav. Flensborg-Kappel Vandvei passerer Sognets sydlige Deel.

I Sognet: Eskriis Kirke, hvorved Præstegaarden og en Vandmølle samt Kro og Fattighuus; Byerne Eskriis-Skovby med Skole og Kro, Adbøl med Kro og Fattighuus, Stubbrup, Nisvraa, Snogholm, Røbbelø med Skole og Kro, Stavsmark med Kro, Berrishave med Kro, Tolslev, Bippetorp med Kro, Teglværk og Fattighuus, en Deel af Grønholt med Kro (den anden Deel af Grønholt i Sterup Sogn), Ulvegrav med Kro, Lipping, Havholt, en Deel af Bleg (den anden Deel af Bleg i Nørre-Brarup Sogn, Gottorp Amt) samt Stangled. Mindre Samlinger af Beboelser ere Røbbjerg, Rørmose, Løgtøft Veir-, Vand- og Hestemølle, Grisgaard med Kro, Boiom med Skole og Fattighuus, Tranebøl med Kro, Siverland, Regelsrot og Paddeborg. Større Gaarde ere: de adelige Gaarde Nisvraagaard paa 131 Skattetønder (261 Byflpr.), Udmark paa 172 Skattetønder, Runtoft paa 728 Skattetønder (1500 Byflpr.) og Brunsholm paa 110 Skattetønder (180 Tdr. à 240 □ B.) med Veirmølle og Teglværk; fremdeles Nolsgaarden Fruenhof paa 128 Skattetønder (208 Tdr. à 240 □ B.) og Gaarden Helenedal.

Indvaanere: 2117. Agerdyrkning er Hovederhvervet; Søfart og Fiskeri drives ved Havet, ligesom ogsaa Nogle ernære sig ved Skovarbeide.

Til Nye Herreds Jurisdiction og Flensborg Amtstue- og Huusfoged-district (Flensborg) hører omtrent en Femtedeel af Sognet, nemlig 5 G. og 10 H. i Adbøl, 5 G. og 2 H. i Stubbrup, 1 G. i Nisvraa, 5 H. i Snogholm, 4 G. i Tolslev, 2 H. i Ulvegrav, 10 G. og 8 H. i Eskriis-Skovby samt 2 G. og 2 H. i Grønholt (ialt 27 G. og 29 H.); Flensborg Amts 97de—99de Lægd. Den øvrige Deel af Sognet hører under de til det 1ste Angler adelige Godsdistricter, Kappel Herreds Jurisdiction, hørende adelige Godser Runtoft, Udmark, Brunsholm og Østergaard; til Nisvraagaard hører intet Gods. Dog høre 1 G. og 2 H. til Godset Søndensø og 1 H. til Godset Grønholt. Godsbesidderne udøve Øvrighedsmyndighed og oppebære Statterne af deres Godsdistricter. Sognet hører fremdeles til Flensborg Land-physicatdistrict (Flensborg), og for de adelige Godser Brunsholms, Nisvraagaards, Udmarks og Runtofts Vedkommende til Kappel Physicat-district (Kappel). Den ikke-adelige Deel af Sognet danner i Forening med de ikke-adelige Dele af Stenbjerg og Sterup Sogne et Trint med en Regnskabsmand, og med Stenbjerg Sogn et Sandemandsdistrict med 2 Sandemænd; Sognet har 3 Bøndefogeddistricter. Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen, dets samlede Indtægter kunne anslaaes til c. 2147 Rd. Kirken eier en Capital paa 3656 Rd.

De i Sognet beliggende adelige Godsers Størrelse, Taxationsværdi samt Indvaanertal anføres her efter Statshaandbogen for 1863: Brunsholm 520 Tdr. Land, 59,460 Rd. Taxationsværdi, 351 Indvaanere, der høre til Eskriis, Nørre-Brarup og Tøstrup Sogne. Nisvraagaard 145 Tdr. Land, 20,660 Rd. Taxationsværdi, 22 Indvaanere, der alle høre til Hovedgaarden. Udmark 1219 Tdr. Land, 184,900 Rd. Taxationsværdi, 630 Indvaanere, der høre til Eskriis,

Stenbjerg og Kværn Sogne. Runtost 5844 Tdr. Land, 742,840 Rd. Taxationsværdi, 1945 Indboanere, der høre til Eskriis Sogn ($\frac{2}{3}$ af dette), Tøstrup Sogn ($\frac{1}{3}$ af dette) samt nogle faa til Store-Solt og Lille-Solt Sogne. Over $\frac{1}{3}$ af Eskriis Sogn, omtrent $\frac{2}{3}$ af Tøstrup Sogn og Noget af Store- og Lille-Solt Sogne høre til dette Gods.

Sognets Navn skrives i D. Atl. og oftere Esgrus. Den anseelige Kirke, der har været indviet til Jomfru Maria, har en smul Beliggenhed paa en Høi, omgivet af Egetræer. Den er opført af utilbhugne Kampsteen. Den hoi tydelige Indgangsdør faaer selv om de oprindelige, nu tilmurede Binduer ere rundbuede og indfattede med hugne Steen. Choret er henimod Slutningen af Middelalderen blevet forlænget imod Vst ved en Tilbygning af Muursteen, hvilken har en treflvet Afslutning med Muurflider imod Hjørnerne. Af samme Materiale og vel omtrent ved samme Tid er Kirkens anseelige Taarn opført, over hvis fire Gavl e ottekantet Spir stiger ivreit. Foruden de to større Klofter inde i Taarnet hænge tvende smaa udbendig paa dets Vstide. I Taarnets underste Stokværk er den Numofste Familiebegravelse bleven indrettet 1797. Et Begravelsescapel paa Nordfliden af Choret, ligesom ogsaa Naadenhuset paa samme Side af Skibet, vise begge nyere Muurværk. Indvendig er Choret overhvalvet, hvorimod Skibet har Træloft. I det første findes bag Alteret et Billede af Jomfru Maria tilligemed et Par andre Helgener. Indtil den omfattende Istandsættelse, som foretoges med Kirken 1824, havde denne bevaret sin gamle af Træ udfaarne Altertavle, fremstillende Korsfæstelsen. Hovedtavlen blev da afløst af et Maleri, fremstillende Naderens Indfæstelse, hvorimod de tvende Høie med de 12 Apostle bibeholdtes. Ved samme Tid fik Kirken et Vrgel. Kirkens Døbefont er af Metal og høbt 1619. Indtil 1796 boede Præsten i Adsbøl. Kirken skal undergaae en Hovedreparation.

Bippetorp („Wyppehorp“) nævnes som Kongsgods i Jordebogen 1231; ved denne By har i Engene ligget en Borg: 1345 nævnes Nicolaus Laurensen til „Wippehorp“, sog 1397 skædede Drosten Johan v. Thienen paa Rpherrreds-Ting al sin Rettighed i „Wyppeborpe“ tilligemed „Gryfegharde“ (Grisgaard), „Toluesleue“ (Tolslev) m. M. til sin Svigerisn Eril Krummebige til Runtost. Oglaa Tolgaard var en adelig Gaard, der ligeledes nævnes i Valdemar II.s Jordebog („Tolgaardh“). Byerne Tranbøl og Løstoft ere for længe siden nedlagte. Løstoft Mølle bærer dog Navn efter den sidstnævnte By.

Runtost (Rundhof er en forvansket Skrivemaade) er et betydeligt Gods med en anseelig af Grave omgivet Hovedbygning (opført 1756). Det nævnes allerede i Jordebogen („Runtost“) som Kongsgods, men ikke af synderlig Betydning, da det kun var ansat til 6 Mark Guld, medens Bippetorp var ansat til 36 Mark; nu er det det største Gods i Angel, baade i Henseende til Plotal, Indbyggertal og Udskæring. De ældste kendte Eiere af Runtost som adelig Gods var Familien Stram i det 14de Aarhundrede, navnlig Peter Stram, hvis Søn Ridder Peter Stram, Herre til Matrup i Jylland, forplantede Slægten der, medens Runtost med hans Datter Cecilie kom til Segebod Krummebige (c. 1360). Dennes Søn Eril Krummebige udbuede Gøbst betydelig, fornemmelig ved sin Svigerfader Joh. v. Thienens ovennævnte Afstaaelser 1397. Under Eril af Pommerns Krig med Holfenerne om Slesvig var han paa Kongens Side og undsatte 1431 Hønsborg-Slot (see Hønsborg), hvorfor ogglaa Holfenerne efter at have indtaget dette Slot og Rphuus vendte sig mod Runtost, som de ligeledes erobrede og loise, hvorpaa Gøbst kom i Hertug Adolfs Besiddelse. Efter Hertugens Død solgte hans Efterfølger Kong Christiern I. 1460 Runtost for 10,000 Mark Iphst til Wulf v. d. Wisch; vel maatte denne senere aftræde det til Kongens Broder Grev Geert af Oldenborg, men da Grevens ved sin oprørste Færd havde paadragnet sig Kongens Vrede, fik han det igjen tilbage som Pant, og det store Gods var derefter indtil Aarhundredets Ende i Herrerne v. d. Wischs Besiddelse, idet Wulf efterfulgtes af sin Søn Otto, der synes at have eiet det i Kællerskab med sin Broder Wulf. I Begyndelsen af det næste Aarhundrede tilhørte Runtost Familien Sebestedt: 1506 Benedict Sebestedt, efter ham hans Søn Jasper Sebestedt (+ 1555) og dennes Enke Dorothea født v. Ahleseldt, der giftede sig med Christoffer v. Ahleseldt og døde 1580, hvorefter Runtost kom til den Familie, som endnu eier det, Familien Numohr, idet Hanneke Numohr til Røst var gift med en Datter af Benedict Sebestedt. De første Eiere af denne Slægt vare Hannekes Sønner

Schack († 1585) og Næmus Numohr, der ogsaa eiede Røst og lalt i Angel 110 Gaarde († 1590). Sidnavnentes Sønner bealte 1593 Faderens Godser, og Runtost tilfaldt Perit, som dorthytiede det til den yngre Broder Pennele, der forsøgte Godset ved Rjøb og er Stifter af den runtostiske Linie af Familien († 1618). I denne gik Godset i Arv fra Fader til Søn gjennem følgende Slægtled: Hans († 1673), Penning († 1715), Christian August († 1743), Christian August († 1775), Christian August († 1798), Christian August († 1839), Christian August († 1846). Det tilhørte derpaa Wulf Penning Numohr, Verbitter for det adelige Convent i Jheboe († 1862), og eies nu af hans mindreaarige Søn August Friedrich Wollgang v. Numohr. Samtidig med Livegenkabets Opbøvelse blev Godset parcelleret 1200. Godsets Historie er beskrevet af Professor Michelsen i „Archiv für Staats- und Kirchengeschichte“, 1ste Hefte S. 1—49.

Udmark (Dyrseid) har Navn af, at det oprindelig har været Runtosts Udmark. Ved Delingen mellem Næmus Numohrs Sønner 1593 kom „Uorfelt“ (Udmark d. e. efter den haarde Angler-Udtale Udmark) tilligemed Dyttebøl til Ditlev Numohr, og efter ham til hans Søn Schack Numohr 1615. Schack Numohr eiede ogsaa Dpenæs i Svansen og døde 1643, hvorpaa hans Søn Hans Numohr arbejdede begge Godser. 1663 kjøbtes Udmark af Hans Numohr til Runtost, som derpaa var forenet med det større Gods, hvorfra det havde sin Oprindelse, indtil 1715, da Penning Numohrs yngre Søn Laandraad og Capitain Frederik Numohr fik Udmark, medens den ældre Søn Christian August forplantede Runtoster-Linien. Frederik Numohr († 1743) testamenterede Udmark til sin Broder søn Christian August Penning Numohr, der 1765 begyndte at utparcellere Godset, og 1773 solgte Stamgaarden til Cancelliraad Hans Ludv. Hansen; de følgende Eiere vare 1783 Matthias Røsten, 1812 Georg Hansen, 1838 Etatsraad Meritis Pagemann, som endnu eier den.

Risvraagaard (Risvraugaard) forekommer som selvstændig Gaard 1574, da der nævnes Mads Jordt „to Risvragardten“. Senere var den Risvraagaard under Udmark indtil 1767, da Penning Numohr solgte den til Bogislaus Carstens, og denne igjen det næste Aar til Hans Pape; de følgende Eiere have været Marx Knudsen, 1778 B. Struve, 1793 P. Petersen, hvis Familie endnu eier den.

Brunsholm skal allerede 1292 have tilhørt Dider. Doel. Siffert forekommer det først 1446, da Lütke Schinkel pantsatte det til Claus Porsfeld og denues Arvinger paa 10 Aar. Længere hen i det 15de Aarhundrede tilhørte Brunsholm Familien v. d. Herberge, nemlig 1478 Boldemar v. d. Herberge, 1487 Eggert v. d. Herberge, 1550 og 1579 Christophher v. d. Herberge, 1583 hans Søn Joachim og 1598 en anden Søn Eggert v. d. Herberge, som 1626 boede i Flensborg, efterat han havde solgt Brunsholm til Joachim Numohr til Buthavn, der igjen 1624 solgte det til Wulf Hød til Wobølgaard i Sundebød. Denne overlod det 1656 til sin Sviger søn Wulf Wobnssch, hvis Arvinger, efterat Godset var blevet ødelagt i Krigen og betyngtet med Gjæld, 1662 solgte det for 13.000 Rd. til Claus v. Buchwald til Skovbølgaard, og denne igjen 1675 til Kammerjunter Joachim v. Ahlfeldt til Gjelling, som søgte at gjøre Godsets hidtil frie Mænd livorne (1694). Sidnavnente solgte det 1698 til Oberstlieutenant v. Reventlow, hvis Enke Cecilie v. Wiedede atter 1728 afhændede Brunsholm med Frauenhof for 19.400 Rd. til Kammerraad, senere Etatsraad Gerhard v. Lohenskjold (førstend han blev adlet Lohmann), men denne maatte for Gjæld 1739 overlade det til Michael Drøpse, som stod i hans Tjeneste. De sidste i den lange Række af Brunsholms Eiere vare Madame Schlüter, 1782 Fru v. Revenfeld, Major Conrad v. Revenfeld, 1794 Joh. Vilh. Mannhardt, Ditt. Johimsen († 1812), Jes Tyhøsen i Slesvig, Jensenius Tomsen († 1817), Jak. Brix, hvis Familie endnu eier det. Fra Gaarden ere til forskjellige Tider Parceller blevne afslagte, men paa den anden Side ogsaa Jordstykker tilkjøbte, ligesom overløbet det hele Gods er meget udstyktet. Frauenhof var en Avlsgaard under Brunsholm, beliggende hvor der tidligere laae en Gaard Nygaard, som omtales 1497, 1602 og endnu 1652; den blev af ovennævnte Michael Drøpse solgt til Oberstlieutenant Stange, og har siden havt mange forskellige Eiere. Imellem Brunsholm og Frauenhof findes en Borgplads Kappeshøi.

Gottorp Amt

med Megger Kog, de adelige Godsøer Bølskovby, Døllerød, Farensted, Flarupgaard og det til Johannes Kloster ved Slesvig hørende Gods
samt

Staden Slesvig og Flækken Kappel.

Gottorp Amt med Tilliggende bestaaer af 2 væsentlig forskellige Halvarter, der have deres Tilsvarende i Flensborg Amt: Østbelen udgjør nemlig Sydhælveten af det smukke og frugtbare Angel med dets bølgeformige Bakker, dets Bøgestøve og levende Hegn samt dets talrige større og mindre Engdrag, medens Vestbelen tilhører Landets Høibergh og Hebesletternes Terrain, hvilke tvende Formationer her støde umiddelbart til hinanden næsten uden den Overgangsbannelse, som viser sig i den jydste Halvøes nordlige Deel. Iyngdækte Strækninger findes endnu baade paa Høiberghen og paa Hebesletterne, i disse sidste dog mere som Hebesfjær, Engstrækninger langs Trenen og Reide-Åa og flere Steder ved de mindre Åaer og Bække, Skove saavel paa det halvede Terrain som i Nærheden af Trenen. Amtet omgives af Flensborg Amt, fra hvilket det mod Nord stilles ved Bonde-Åa, mod Vest paa en Strækning ved Trenen, Bredsted Amt, Husum Amt, ogsaa fra dette Amt paa en Strækning stilt ved Trenen, Hytten Amt, tildeels med Sorgfloden som Grændse, Elsen og det samlede adelige Godsdistrikt (Kappel Herred).

Fladeindholdet af Amtet er omtrent 16 □ M.

Trenen optager i Gottorp Amt paa den venstre Bred: Helligbæk, Fyhbæk, den fra Arnholt-Sø kommende Arnsbæk og Reide-Åa. I den til Amtet hørende sydlige Deel af Angel findes Østfystens største Vandløb Løit-Åa eller Fyhsing-Åa, der dannes af den i vestfydbestlig Retning flydende Dybæk og den i nordøstlig Retning flydende Bedelbæk, hvilken sidstnævnte kommer fra Isted-Sø

og gennemløber den $\frac{1}{2}$ Meil lange, men smalle Lang-Sø samt den lille Ravnholt-Sø. Gammellund-Sø har Afløb til Fydbæk. Foruden de nævnte Indsøer findes ingen af Betydning her i Amtet.

Efter sidste Folketælling havde Gottorp Amt med Tilhørende et Antal af 53,341 Indvaanere, hvoraf 12,197 i Staden Slesvig, 2700 i Flækken Kappel, 1071 i Flækken Arnæs, 496 i Megger Rog, 187 paa Godset Bølskovby, 966 paa Godset Dollersøb, 384 paa Godset Farensted, 15 paa Flarupgaard, 2936 paa det til St. Johannes Klostret henhørende Godsdistrict.

Gottorp Amt, der er forenet med Hytten Amt under een Amtmand, indbefatter Herrederne: **Strukstrup, Satrup, Maarbjerg, Slies og Fysing, Arns, Treia, Krop og Meggerdorf** samt Fogderiet **Vollingsted**. Amtmanden i Gottorp Amt er derhos, som alt foran bemærket, Oversørighed for **Staden Slesvig, Flækken Kappel, Megger Rog**, de adelige Godser **Bølskovby, Dollersøb, Farensted og Flarupgaard** samt for det til **St. Johannes Klostret ved Slesvig** henhørende **Gods**.

Strukstrup Herred (hvormed i juridictionel Henseende ere forenede Godserne **Bølskovby, Farensted og Flarupgaard** samt **St. Johannes Klosters** Eiendomme i **Strukstrup, Kalleby, Tolk og Nybøl Sogne**), **Saturp Herred** og **Maarbjerg Herred**, hvilke tvende sidste for Størstedelen oprindelig have hørt til hiint, og hvis Tilhørende ligger omgivet af og indblandet imellem **Strukstrup Herreds** Areal, danne Amtets nordøstlige Hjørne og høre fornemmelig til **Angel**. **Dybæk- og Løit-Aa** stille **Strukstrup Herred** fra **Slies og Fysing Herreder**. Grændsen dannes forøvrigt af **Flensborg Amt, Volllingsted Fogderi, Arns Herred, Staden Slesvigs Grund og Slien**. Til **Strukstrup Herred** høre følgende Sogne eller Dele af Sogne: den største Deel af **Havetofte** (Noget under **Saturp Herred** og Noget under **Ugle Herred, Flensborg Amt**), **Strukstrup** (dog et Huus under **Saturp Herred**), en Deel af **Lumbj** (Resten under **Maarbjerg Herred**) en mindre Deel af **Saturp** (Resten under **Saturp og Maarbjerg Herreder**), en mindre Deel af **Bøl** (den større Deel under **Maarbjerg Herred**), en Deel af **Tolk** (Resten under **Maarbjerg Herred**), **Farensted** (dog et Raad under **Slies og Fysing Herred**), **Nybøl Sogn**, en Deel af **Michaelis Landsogn** (det Øvrige under **Arns Herred og Volllingsted Fogderi**), **Nybøl** (dog et Raad under **Slies og Fysing H.**), **Moldeneb**, den nordvestlige til **St. Johannes Kloster** henhørende Deel af **Kalleby** (Resten under **Slies og Fysing Herreder**), den større Deel af **Nørre-Brarup** (Resten til **Slies og Fysing Herreder, Maarbjerg Herred og Kappel Herred**) og endelig en mindre

Deel af Tøstrup (Resten til Kappel H. og til Slies og Fysing Herreder). Endvidere hører til Herredet St. Johannes Sogn under Klosteret (see Slesvig) og nogle adspredte Underhørige i Store Solt Sogn (see Ugle Herred, Flensborg Amt). Herredet er deelt i 4 Fjerdinge (til hvilke dog ikke henhøre Domcapitelsgodset og det graaflosterlige Gods): Tolk F. (Tolk, Nyhøl, Moldened og Bøl Sogne), Farensted F. (Farensted og Habetofte Sogne, en Deel af Store Solt Sogn samt Bhen Isted af Michaelis Landsogn), Satrup F. (Nløbh, Lumbh, Struffstrup samt en Deel af Satrup Sogn) og Nørre-Brarup F. (Nørre-Brarup og en Deel af Tøstrup S.) Til Satrup Herred hører den større Deel af Satrup Sogn og Dele af Habetofte og Tolk Sogne samt endvidere Noget af Store Solt Sogn (see Ugle Herred, Flensborg Amt), af Kvern Sogn (see Nye Herred, Flensborg Amt) og (dog kun et Huus) af Struffstrup Sogn; til Maarkjær Herred høre Dele af Bøl, Lumbh, Tolk og Nørre-Brarup Sogne samt endvidere mindre Dele af Satrup Sogn og af Eggebæk og Jørl Sogne (om disse 2 sidste see Ugle Herred, Flensborg Amt).

Slies og Fysing Herreder, der nu ere forenede til eet Herred, og hvormed i jurisdictionel Henseende St. Johannes Klosters Gods i Brodersbh, Borne og Ravnkjær Sogne er forenet, strækker sig i en Længde af $3\frac{1}{4}$ M. langs med Eliens nordlige Bred indtil henimod Kappel og adskilles, som foransført, fra Struffstrup Herred ved Orbæk og Løit Na. Hertil høre følgende Sogne og Dele af Sogne: en Deel af Kallebh, den større Deel af Brodersbh (Resten til Munkbrarup Herred, Flensborg Amt, see dette), Thorsted, Ulsnæs, Løit, Sønder-Brarup, Borne, Ravnkjær, en Deel af Tøstrup med Kirken (Resten til Kappel H. under det samlede adelige Godsdistrict, see dette, og til Struffstrup H.) samt et Raad i Nyhøl Sogn og et Raad i Farensted Sogn. Med Slies og Fysing Herreder er endvidere forenet Flækken Arnæs.

Arns og Treia Herreder med Bollingsted Fogderi udbrede sig fra Staden Slesvig til Trenen, og paa den anden Side af denne Flod. Reide-Na gjør paa en kort Strækning Grænsen mod Krop og Meggerdorf Herreder. Til Arns Herred hører en Deel af St. Michaelis Landsogn (Resten til Struffstrup Herred og Bollingsted Fogderi), en Deel af Hollingsted Sogn (Resten til Krop og Meggerdorf Herreder og til Hytten Herred, Hytten Amt, see dette) og en Deel af Haddesh Sogn (det Øvrige til Krop og Meggerdorf Herreder og til Hytten Herred, Hytten Amt, see dette), en Deel af Michaelis Byfogn (see Staden Slesvig), nogle faa Steber i Friedrichsberg Sogn (see Staden Slesvig) og en Deel af Treia Sogn (see dette). Til Treia Herred hører den største Deel af Treia Sogn (Resten til Arns H.), samt Dele af Jørl,

Eggebæk og Husby Sogne (om disse see Ugle og Husby Herreder, Flensborg Amt). Dollingsted Fogderi bestaaer af Dele saavel af Michaelis Landsogn som af de under Flensborg Amt ommeldte Sogne Eggebæk og Siverssted (Ugle Herred).

Krop og Meggerdorf Herreder, hvormed i juridictionel Henseende ere forenede St. Johannesklosters Eiendomme i Krop og Hadebby Sogne, danne et sammenhængende District af c. $2\frac{2}{3}$ □ M. mellem Trenen, Reide-Na og Sorgen, omgivet af Arns Herred, Hytten Amt Hohn Herred og Stapelholm. Det omfatter de to Trebiebele af Krop Sogn (Resten til Hytten Amt, Hytten Herred), en Deel af Dollingsted Sogn samt mindre Dele af Hohn, Bergenhøusen og Ervde Sogn (om disse see Hytten Amt, Hytten Herred, og Landstabet Stapelholm).

Flækken Kappel, der ligger ved Slien, omgivet af Kappel Herred, der hører til det samlede Adelsdistrict, danner et eget Jurisdiction- og Administrationsdistrict.

Dollerød Gods i Sønder-Brarup Sogn hører i juridictionel Henseende under Kappel Herred.

3 Plovtal er det egentlige Gottorp Amt ansat saaledes: ordinaire $550\frac{16}{60}$, extraordinaire $706\frac{45}{144}$; Staden Slesvig er ansat til 60 Plove, Flækken Kappel er ikke ansat til Plovtal, Meggerkrog til 16 Pl., Bolkstobby til 1 Pl., Dollerød til 10 Pl., Farensted til 4 Pl., Flarupgaard til 5 Pl., St. Johannes Klosters Gods til 50 Pl.

Efter Opgivende fra Slutningen af Aar 1859 fandtes i Gottorp Amt med Megger Krog, de 4 adelige Godser og St. Johannes Klosters Gods: 18 Præstegaarde, de 3 Cancelligaarde Grumbby, Binding og Tolkstobby, 31 G. større end en Heelg., 283 Heelg., 87 $\frac{3}{4}$ G., 571 $\frac{1}{2}$ G., 267 $\frac{1}{4}$ G., 217 endnu mindre G., 1550 H. med Jord og c. 600 H. uden Jord.

Gaardene (Husen) kaldes endnu i den midterste Deel af Angel Boel; Raad (Rathen) er den gamle Benævnelse for Huse med Jordtilliggende, Understesteder (Instenstellen) for Huse uden Jord eller kun med en Raalhøve; de enkelte Eiendomme af de ubstiftede Godser Satrupholm, Maarkfær og Rindaa kaldes Parcelsteder, i Colonierne Coloniststeder. 3 Angel er Landmaalet Byfjæpper à 144 □ B., i den øvrige Deel af Amtet er den større Tønne à 320 □ B. den almindeligste. Den gamle Beregning efter Mark Gulb og Mark Sølv findes endnu i den til Angel hørende Deel af Amtet. Paa Johannes Klosters Gods ere de Underhørige Fæstere. Fæstegods findes paa de neblagte Godser Dollingsted, Langsted og Rindaa, paa Domcapitelsgodset og flere Steder.

Gottorp Amt danner det 16de Valgdistrict for de mindre Landeieendomsbesiddere til den slesvigiske Stænderforsamling (Sognene Molsened, Kalleby, Tolt, Nybøl, Farensted, Olsbø, Havetofte, Satrup, Struffstrup, Tumbø, Bøl, Nørre-Brarup, Ravnkjær, Sønder-Brarup, Løit, Borne, Ulsnæs, Thorsted og Brodersby) samt Dele af det 14de Valgdistrict (Sognene Treia, Hollingsted, Krop, Hohn, Hytten og Haddeby og de til Michaeliskirkens Menighed i Slesvig og de til Christkirkens Menighed i Rendsborg henlagte Landsbyer) og af det 17de Valgdistrict (Sognene Tøstrup, Kappel (Landsogn), Gjelting, Kværn, Stenbjerg, Eskriis, Sørup og Sterup). Staden Slesvig vælger en Deputeret for Kjøbstædernes 8de Valgdistrict, Flækkerne Kappel og Arnæs vælge med Staden Eternsørde en Deputeret for Kjøbstædernes 9de Valgdistrict. Til Rigsraadet vælger Gottorp og Femern Amter med de der liggende Byer, Flækker og adelige Godser samt Eternsørde Herred et Medlem.

I geistlig Henseende danne de efternævnte under Gottorp Amt med Tiliggende nævnte Sogne, med Undtagelse af det til Hytten Provsti hørende Friedrichsberg Sogn i Staden Slesvig, Gottorp Provsti. Amtmanden og Provsten ere Kirkevisitatorer. I Sognene Treia, Olsbø, Farensted, Havetofte, Satrup, Struffstrup, Tumbø, Bøl og Nørre-Brarup er Kirkesproget blandet, i de øvrige Sogne tyds. Hovedpastoratet ved Domkirken og St. Michaelis Kirke besættes Allerhøjest umiddelbart. Compastoratet ved Domkirken er et Valgkald, hvortil det af Amtmanden over Gottorp Amt og Magistraten i Slesvig bestaaende Patronat præsenterer. Præsteembedet ved St. Johannes Klosterkirke er et Valgkald; Priorinden, Klosterprovsten og Conventualinderne udøve saavel Præsentations- som Valgret. Kalleby er et Valgkald, hvortil Provsten og Priorinden for St. Johannes Klosteret præsenterer. Pastoraterne i Arnæs, Borne, Ravnkjær, Haddeby og Krop besættes ved Valg efter Præsentation af Kirkevisitatoriet. De øvrige Kald besættes Allerhøjest umiddelbart.

I juridisk Henseende omfatter Amtet med Tiliggende følgende Jurisdiction-Districter: 1, Staden Slesvig; 2, Satrup og Maarckjær Herreder; 3, Struffstrup Herred; 4, Slies og Fysing Herreder med Flækken Arnæs; 5, Arens og Treia Herreder samt Bollingsted Fogderi; 6, Krop og Meggerdorf Herreder; 7, Flækken Kappel. Den ordinaire Ret (Vonderetten) bestaaer i Landdistricterne af Herredsfogden og Actuarius samt af Retsbønder i forskjellig Antal, saaledes i Satrup Herred 4, i Maarckjær H. 4, i Struffstrup H. 18, i Arnæs H. 13, i Treia H. 12, i Bollingsted F. 3, i Slies og Fysing Herreder 14, i Flækken Arnæs 4. Retsbønderne have Stemme i Retterne. Amtet har

2 Actuarer, een for den nordlige Deel og en for den sydlige Deel. De føre tillige Panteprotocolkerne.

Amts officialer ere: Regnskabsmænd (1 for hver Fjerding i Struffstrup Herred, 1 for Satrup H., 1 for det egentlige Maarkhjør H., 1 for Langsted Fogderi, 1 for Slies H., 1 for Fjysing H.); Bondefogder (12 for Arns og Treia Herreder med Bollingsted Fogderi, 10 for Krop og Meggerdorf Herreder, 3 for Bjerne Stoll, Isted og St. Jørgen), Labefogder (for Colonierne ialt 9), Fuldmægtige (4 for de forrige Domcapitelsdistricter, 2 for Lindaa neblagte Gods, 1 for de saakaldte Ulsnæs Plove, 1 for Gammellund, 1 for Rurborg og 1 for Dver-Sell). Samtlige Officialer blive ubnævnte paa Livstid af Amtshuset blandt 3 af Herredsfogden præsenterede Grundbesiddere. Foruden at være Bisiddere i Thinget ere de Taxations- og Boniteringsmænd og assistere ved Inventariering og Arbejdelinger; de føre Register over offentlige Kjørsler og Fourageleverancer, have ogsaa nogle mindre Opbeholdere m. m. Af Sandemænd, der ogsaa ere Bisiddere i Retterne og deeltage i adskillige af Regnskabsmændenes Forretninger, findes: i Satrup H. 3, i Maarkhjør H. 4 (3 i det egentlige H., 1 i Langsted Fogderi), i Struffstrup H. 8 (1 i hver af Fjerdingerne Toll og Nørre-Brarup, 2 i hver af Fjerdingerne Satrup og Farensted, 2 for det graalkosterlige District), i Slies H. 3, i Fjysing H. 1. Foruden disse Officialer findes Rævningsmænd, Lægds mænd, Brandtilsynsmænd, Brandtaxatorer og Veimænd samt endvidere Kirkejurater, Fattigforstandere og Skoleforstandere. Rævningsmænd ere underordnede Politiofficialer og findes i Regelen i de Districter, hvor der ere Regnskabsmænd, Sandemænd og Bondefogder, Fuldmægtigene og Labefogderne ere tillige Politiofficialer.

Den directe Skatteoppebørsel i det egentlige Gottorp Amt er overdraget en Amtsforvalter, der tillige er Amtsforvalter for Høtten Amt. Amtet danner et eget Huusfogeddistrikt, med Høtten Amt og Landstabet Stapelholm udgjør det et Branddirectorat. St. Johannes Klosters District og de adelige Godser høre ikke til Amtets Amtstue-, Huusfoged- og Branddirectoratdistricter. Skatteoppebørselen samt Øvrigheds- og Politimyndigheden udøves for Klosterets Bekommende ved en Klosterforvalter og en Syndicus, for Godserne ved Godsinspecteurer. Hele Slesvig-Physicadistrict (Staden Slesvig, Arns og Treia Herreder og Bollingsted Fogderi, Krop og Meggerdorf Herreder, Satrup Herred, Struffstrup Herred, St. Johannes Klosters District, de adelige Godser Farensted og Flarupgaard samt Cancelligodserne Grumby, Tollskobhy og Binning) samt en Deel af Kappel Physicadistrict høre til Gottorp Amt. Med Hensyn til Udskrivningsvæsenet hører Amtet med Tilliggende til 2det slesvigste Udskrivningsdistrikt. Stats-

Skovene i Gottorp Amt udgjøre 2 Skovriderdistricter: 1ste Gottorpsske*) og 2det Gottorpsske**) til hvilket sidste tillige er henlagt Skovopsynet i Bredsted og Husum Amter samt i Landskabet Eidersted.

Gottorp Amt oprettedes af de under Gottorp Slotsfogderi henlagte Herreder. Jonas Høyer nævner 10 Herreder og Districter, som i 1628 henhørende under Amtet, nemlig: „Arns herrit, Krop herrit, Westergarde, Berg herde, Strucksdorfs herrit, Schlies herde, Stapelholm, Spbergoes herde, Kundenbarger herde und Pattfieder herde.“ Dermed stemmer et gammelt Amtsregister fra 1554 kun med den Afvigelse, at Pastermarke nævnes iftedfor Pattfieder herde og iftedfor Westergarde Westertroff, sidstnævnte svarer til det nuværende Hohn Herred i Hytten Amt og Berg herde til Hytten Herred i samme Amt. Ved Oprettelsen af Husum Amt 1639 (see foran S. 224) og af Bredsted Amt 1785 (see foran S. 206) samt af Hytten Amt 1741 og 1777, skiftes 6 af de nævnte Inddelinger fra Gottorp Amt, og der blev kun de 4, Arns herred, Krop herred, Struckstrup herred og Slies herred tilbage, men paa den anden Side havde Amtet modtaget følgende Forøgelser: 1702 de Svabstedske Fogderier Treia og Fyning (see foran S. 246), af hvilke oprettedes Treia og Fyning Herreder, 1713 Godset eller Fogderiet Bollingsted, 1771 det nedlagte Gods Sattrupholm, af hvilket Sattrup Herred oprettedes. 1777 tillægges den af det nedlagte Kloster Naarkhær oprettede Amts første Deel som Naarkhær Herred, og samtidig forøges flere af Herrederne ved Henlæggelse af Domcapitelgods derunder. Fløvtallet angives fra den Tid saaledes, for Gottorp Amt: Krop Herred med Reggerdors 81 $\frac{1}{10}$, Arns herred 65 $\frac{3}{4}$, Struckstrup S. 106, Slies og Fyning Herreder 39 $\frac{1}{2}$, Treia S. 31 $\frac{1}{2}$, Bollingsted Fogderi 24 $\frac{1}{2}$, Naarkhær S. 20 $\frac{7}{8}$, Sattrup S. 18 $\frac{3}{4}$, Domcapitel districterne 89 $\frac{1}{2}$, ialtsammen 476 $\frac{1}{4}$ Ml. Efter 1777 er endvidere indlemmet i Amtet: 1784 det forhenværende Glücksborgske Allobialgods Lindaa (Dänisch Lindau), 34 Plove, 1803 nogle Gaarde og Raad af Godset Løstруп, 1807 de til Graaklosteret i Slesvig henhørende Underhørige, 1814 en Deel af Godset Flarup. I Aaret 1850 blev Staden Slesvig henlagt under Amtmanden over Gottorp Amt som Dverøvrighed; i 1853 kom det adelige St. Johannes Klosters Gods, de octrøierede Koge Börmer Kog og Megger Kog (af hvilke den førstnævnte senere er indlemmet i Krop og Reggerdors Herreder) samt de adelige Godser Velfosby, Dollerød, Farensted og Flarupgaard ind under Amtmanden for Gottorp Amt som Dverøvrighed (under Benævnelsen Kongelig Commissair). Klækken Kappel hørte indtil 1807 til Godiet Roesf, af hvis Besidder Kongen til den Tid købte den. Amtmanden over Gottorp er Dverøvrighed for Klækken under Navn af Dverdirectør.

Der findes kun en speciel Beskrivelse af Gottorp Amt, nemlig 'Cornilsons „Topographische Nachrichten vom Amte Gottorff“. Schleswig 1792.

*) 1306 Tdr. Land, nemlig: Küsterwiese, Rorderholt og Kleus Skovklobbel 126 $\frac{1}{2}$, Skovriderløkken 11 $\frac{3}{8}$, Zerlundklobbel og Hareklov 34 $\frac{1}{2}$, Dyrup Skovklobbel og Bregnerødham 45, Hjorteklov og Dyrupklov 191 $\frac{1}{2}$, Boholt og Esmart Besterklobbel 41 $\frac{3}{8}$, Svendholt og Rebbjergklov 346, Drelbøl med Dypsnemandelod 179, Erlingsklov 33 $\frac{1}{2}$, Kopolthær 18, Naakstrupklov 39 $\frac{1}{8}$, Rydam 6 $\frac{1}{2}$, Kophol med Skovfogedlob 66, Peterholt 44 $\frac{1}{2}$, Hegeholt 23 $\frac{1}{2}$, Knopperdam 21, Kius 50, Sattrup Lørvemose 25 Tdr.

**) 1967 Tdr. Land, nemlig: Pøl Segn 217, Tbjergarten und Skovfogedlob 128 $\frac{1}{4}$, Lyffklov 28 $\frac{1}{2}$, Fjedklov og Kathrineklov 300, Bøgemose og Fjed Lørvemose 90, Stenholt Skov 282, Kerls 32, Brensberg med Treia Skovridergaard 297, Immingsted Skov 240, Langhøvd med Skovfogedlob 160, Lehmsfild 237 $\frac{1}{2}$ Tdr.

Landfognene i Gottorp Amt samt Flækken Arnæs.

Havetofte Sogn, der deels hører til Gottorp og deels med en mindre Deel, til Flensborg Amt, resp. til Struckstrup, Satrup og Ugle Herreder, er omgivet af Siversted, Store-Solt, Satrup, Farensted og Nlsby Sogne. Kirken vestligt i Sognet, c. 2 M. s. f. o. for Flensborg, 2 $\frac{1}{4}$ M. n. for Slesvig. Arealet, 6,202 Tdr. Land, er i den østlige Deel mere frugtbart end i den vestlige Deel, som er sandig, endnu med enkelte Hebeletter; kun lidet Skov, deriblandt en Deel af Domainedoven Drelbæk Skov (179 Tdr. Land), hvis øvrige Deel ligger i Nlsby Sogn; ret gode Enge findes flere Steder. Flensborg-Øysund Landevei passerer Sognet.

3 Sognet Bjerne: Havetofte med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattigarbejdsanstalt, Kro, Veir- og Vandmølle, Holming, Hofstrup med Kro, Thorsballe med Skole og Kro, Havetofte-Øvit med Kro, Damholm med Teglværk kaldet Høiholt, og Kro, samt Klapholt med Skole og Kro. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Østerhavetofte, Hofstrupskov, Thorsballenørrestov, Thorsballe-Østerkov, Bondsbølgade med Skole, samt Klapholthede. Enkelte Steder ere: Bondsbølgaard paa 120 Skattetønder og den parcelerede Meierigaard Øster-Bondsbølgaard paa 36 Skattetønder med Teglværk, Thorskjeld, et Storkaas. Salt i Sognet: 2 større G., Præstegaarden, 12 Heelg., 3 $\frac{3}{4}$ G., 31 $\frac{1}{2}$ G., 12 $\frac{1}{4}$ G., 21 mindre G., 82 H. med og 28 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligge: 16 G. og 44 H.

Indvaanerne 1861. Agerdyrkning udgjør Hovederhvervet.

Sognet hører som foransført til 3 Herredsjurisdictioner: Struckstrup Herred (Havetofte med Østerhavetofte, Klapholt med Klapholthede, en Deel af Hofstrup med Hofstrupskov), Satrup Herred (Thorsballe, Thorsballestov, Havetofte-Øvit, Thorskjeld, Damholm, Bondsbølgade, Bondsbølgaard og Øster-Bondsbølgaard) og Ugle Herred Flensborg Amt (Holming og en Deel af Hofstrup, 2 G. og 10 H.). Herredsfogderne for de 2 førstnævnte Herreder boe i Slesvig, for sidstnævnte i Flensborg. Resp. Gottorp og Flensborg Amtstuedistricter, Byhificator og Huusfogderier (Slesvig, Flensborg). Gottorp Amts 19de-22de, 36te, 37te og 40de Lægd, Flensborg Amts 36te Lægd. Kirkesproget er blandet, kaldet besættes umiddelbart af Kongen. Indtægterne anslaaes til c. 1350 Rd. aarlig. Kirken eier en Capital paa 947 Rd.

Kirken (St. Maria) er oprindelig opført af Granit, senere Tilbygninger af Muursteen, uden Taarn, hvælvet, gammel Granit Døbefont. Klokketårn paa Kirtegarden.

Bondsbøl var først en Landsby, senere Avlsgaard under Satrupholm og blev nedlagt tilligemed dette (see Satrup Sogn). Ogsaa den forsvundne By Byssbøl, der nævnes 1527 i dette Sogn, hørte under Satrupholm. Klapholt nævnes 1455, da Domcapittlet bortbyttede en By paa 10 Mark Guld, som det havde i denne By, til Hertug Adolf.

Nlsby Sogn, henhørende til Struckstrup Herred, omgivet af Havetofte, Annexet Farensted og Struckstrup Sogne. Kirken midt i Sognet,

1 $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Slesvig, 2 $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 1728 Tdr. Land, er bølgeformigt og har en Deel Skov (deriblandt en Deel af Domainestoven Drelbæk, see Havetofte Sogn). Jordbunden er for Størstedelen leerholdig, ved Dalsbyskov dog magre Skovjorder; gode Enge. Holdnæs-Mysund Landevei passerer Sognet.

3 Sognet Byen Dalsby med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro. Mindre Steder ere: Dalsbyskov med Skovfogedbolig, $\frac{3}{4}$ Gaarden Stade og en Kro ($\frac{3}{4}$ G.) i Holmølle (hvoraf Resten hører til Struffstrup Sogn), 2 større Bøndergaarde, hver paa 143 Skattetønder, hvoraf den ene hedder Kvastrup. Jalt i Sognet: 2 større G., Præstegaarden, 6 Heelg., 3 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 20 H. med og 9 H. uden Jord. Udenfor Byerne ligge 5 G. og 23 H.

Indbaanere: 388. Agerdyrkning banner Hovederhvervet, desuden haves Erhverv ved Skovarbejde i de fyl. Skove.

Sognet hører til Struffstrup Herreds Jurisdiction, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict (Slesvig) og Slesvig Physicatdistrict (Slesvig). Det danner Gottorp Amts 23de Lægd. Kirkesproget er blandet. Kaldeet besættes uimiddelbart af Kongen, og dets Indtægter kunne anslaaes til c. 1180 Rd. Kirken eier en Capital paa 617 Rd.

Sognets Navn skreves tidligere „Dalsby“ (det slesvigiske Domcapitels Register fra Aarene 1352—1407 i Ser. rer. Dan. VI. p. 581) i D. Atl. og flere Steder i Slesby, tydsk Uelsby. Den meget lille Kirke (den mindste i Angel, Choret kun 9 Skridt i Kvadrat, Skibet 17 Skridt langt og 13 bredt), som endnu 1609 kaldtes et Capel, skal efter Sagnet være bygget af en adelig Dame, som boede her, fordi i Struffstrup Kirke, hvortil Dalsby forhen søgte, var hendes Skjødehund bleven bidt af en anden Hund. Den har et lille Spiir paa Taaget, uden Hvævinger, opført af Muursteen. Indtil det 17de Aarhundrede var Dalsby Sogn Anner til Farensted Sogn; nu er Forholdet omvendt.

Den i ovennævnte Register nævnte By „Stoligi“ eller Stolt oft var allerede forsvunden før 1590.

Farensted Sogn, henhørende til Struffstrup Herred*), Annex til Dalsby Sogn, er omgivet af Flensborg Amt, Dalsby, Havetofte, Michaelis Land sogn, Nybøl, Tolk og Struffstrup Sogne. Kirken, østlig i Sognet, 1 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Slesvig, 3 M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 3885 Tdr. Land, er flere Steder temmelig bakket (fra Lindebjerg sees 20 Kirker, deriblandt Haksted); Skove findes spredte over hele Sognet. Jordbunden er for Størstedelen kun af sandet Bestaffenhed; en Deel gode Enge og Tørvemoser. Helligbæk løber paa Sognets Bestgrænse, Boholt-Åa (Vedelbæk) paa dets Østgrænse; ved Langsø gdfilles det fra Nybøl Sogn. Flensborg-Slesvig Chaussee passerer Sognets vestlige Deel og Flensborg-Mysund Landevei samt Slesvig-Holdnæs Landevei over Vedelsvang passerer dets østlige Deel.

3 Sognet: Byerne Nørre Farensted med Kirke og Skole, Sønder Farensted med Skole, Katbæk, Stollik, deelt i Dvø og Nedre Stollik med Skole, samt Bøglund med 2 Kroer (i Byen boer en Læge). Mindre Samlinger af Beboelser ere: Rømmek, Helligbæk med Kro, Niisbrø, Lindbjerg (3 mindre G. og

*) Et Huus ved Langsøen hører dog til Sles- og Fyking Herred.

1 H. med Jord), Lindbjergskov (7 H. med Jord) samt Vedelspang med Vandmølle (2 H.; Resten hører til Tolf Sogn). Det adelige Gods Farensted med Areal af 208 Tdr. Land (à 260 □ B.; 146 Stattetdr.). Talt i Sognet: 1 større G., 1 Heelg., 2 $\frac{3}{4}$ G., 17 $\frac{1}{2}$ G., 14 $\frac{1}{4}$ G., 11 mindre G., 120 H. med og 13 H. uden Jord. Udenfor Byerne ligge 3 G. og 46 H.

Indvaanere: 1418. Agerdyrkning banner Hovederhvervet; Tørv sælges fra Stollik og Sønder Farensted.

Sognet hører til Strustrup Herreds Jurisdiction og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) og Slesvig Physicatdistrikt (Slesvig); til det adelige Gods Farensted høre: 3 H. med Jord i Nørre Farensted, 4 H. med Jord i Sønder Farensted, 8 H. med Jord i Ratsbæk, 4 mindre G. og 21 H. med Jord i Bøglund, 4 mindre G. og 1 H. med Jord i Lindbjerg, samt Lindbjergskov. Disse Eienomme høre under Godsets Administration og Statteoppebørsel. Sognet banner Gottorp Amts 14de—18de Lægd og det første Angler adelige Godsdistricts 65de Lægd. Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen, og dets Indtægter kunne anslaaes til c. 600 Rd. Kirken eier en Capital paa 3217 Rd.

Kirken, der hverken har Taarn eller Spirt, er meget uanselig og har ved Choret's Ombygning 1787 erholdt formen af et almindeligt Huus. Svad der staaer af den oprindelige Bygning er opført af raa Kampsten. Skibet er dog i temmelig stor Udfræktning allerede i Middelalderen blevet istandsat med store gule, ligesom i nyere Tid med smaa røde Mursten. Dets vestlige Muur er 1623 bleven ombygget og beklædt med Granit, kløvet i Kvaderform. Et Lighus er tilbygget foran den nu brugelige nordre Indgangsdør. Indvendig har Kirken Træløst. Det 1787 anskaffede Orgel er anbragt ovenover Alteret. Den imult udskaarne Præbikstol og den ligeledes af Træ udskaarne Daab med tilhørende Himmel ere Hjenkede af Familien Clementsen paa Farenstedgaard, den første 1604, den sidste 1615. Kloften hænger i et Træhus paa Kirkegaarden. Paa denne findes et Mindesmærke over 18 danske Krigere, deriblandt 2 Officerer (P. F. Strauß og P. E. Lorentzen), som faldt 25de Jull 1850.

Farensted Sogn var tidligere Hovedsognet (1463 nævnes Jakob Bedders som Kirkeherre til Barenstede og Ulsby), indtil i det 17de Aarhundrede Præstegaarden brændte, i hvilken Anledning Præsten flyttede til Ulsby. Sognets Bestdeel, Stoll, udgjorde forhen et eget Sogn: 1484 nævnes „parochia Stoldicke“ og det forekommer endnu 1523 i det biskoppelige Lienteregister. Stoll Kirke laae tæt nord for Nedre Stoll, og dens Sted hedder endnu „Kirchtoft“; til dette Sogn skal efter Sagnet baade Klapholt, der nu ligger i Haretoft Sogn og Isted, der hører til Michaëlis Sogn i Slesvig, have hørt. Dvres-Stoll er blevet bekendt af den uslykkelige Episode under Slaget ved Isted, idet en Afdeling af den danske Hær blev uventet angrebet her af Insurgenterne og tilbeels nedstødt, Generalmajor Schlegel blev dødelig saaret og Oberst Trepla med flere Officerer faldt.

Det adelige Gods Farensted har sin Oprindelse fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, da Element Griffen, der i 65 Aar var Herredsfoged i Strustrup Herred og 1507 boede i Farensted († 1542) fik Frihed for endel Bondefjord af 16 Mart Guld, til Belønning fordi han understøttede Frederik I., da denne var bleven valgt til Konge, mod Christiern II.'s Tilhængere. Efter hans Søn Ditlev Clementsen, der ogsaa var Herredsfoged († 1557), foretog de to sønner en Deling: Erik Clementsen, der ligeledes var Herredsfoged, fik Stangaarden af 10 Mart Guld, og Broderenasmus de sydlig liggende Jorber af 6 Mart Guld, hvor han opførte en Gaard. Efter Erik Clementsen († 1597) fulgte i Besiddelsen Wendir Kamphovener, der ægtebe hans Enke og købte Godset af sine Stebbørn; den frastille Gaard eiede 1677 Breide v. Ahlesfeldt. Senere Eiere af Hovedgaarden vare: 1736 Dill. Chr. v. Rumohr til Hørgaard, 1754 Kammerherre og Amtmand v. Reventlow, som 1763 solgte den til Cancelliraad Lucas Klippe og denne igen 1766 til Oberstlieutenant Baron Fred. Carl v. Gersdorff, der 1789 gjorde Farensted, som

imidlertid 1764 var blevet et adeligt Gods, til et Fideicommissgods for sin Familie. 1780 bleve 15 Parceller afslagte deraf.

Ved Bedelsfang Mølle med et vigtigt Dropas over Nebelbækken ved Langsøens Østende, der ogsaa er bekendt fra Skedslaget, Iob Erik af Pommern 1416 opføre et Slot, som blev sløiset af Volkenerne 1426. Møllen skal efter Traditionen være bygget af Materialer fra Guldholm-Kloster, see Annaler for nordist Oldkyndighed og Historie 1859, S. 321.

Lumbj Sogn, henhørende til Struckstrup og Maarbjerg Herreder, omgivet af Satrup, Annexet Struckstrup og Bøl Sogne. Kirken hvdbestilg i Sognet, 2 $\frac{1}{4}$ M. n. o. for Slesvig, 2 $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Flensborg. Arealet, c. 2101 Tdr. Land, er hølgeformigt, Jordbunden leerholbig. Sognet har enkelte mindre Skove.

3 Sognet: Øerne Lumbj med Kirke, Præstegaard, Skole, Farveri og Kro, Snarup med Teglværk, samt en Deel af Rønholt med Islingstov eller Moskø (1 Heelg., 1 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 2 mindre G., 14 H. med og 2 H. uden Jord; Resten hører til Bøl Sogn). Mindre Samlinger af Beboelser ere: Lumbjholm med Teglværk (1 Huus), Tingvad (2 Huse), Frisenborg med Kro (4 H. med og 1 H. uden Jord), samt Klahaolt med Kro (1 H.). 1 Bondegaard i Rønholt paa 114 Skatteidr. Ialt i Sognet: 1 større G., Præstegaarden, 11 Heelg., 8 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G., 2 mindre G., 54 H. med og 15 H. uden Jord. Udenfor Øerne ligge 2 G. og 27 H.

Indvaanere: 757. Agerdyrkning banner Hovederhvervet; Nogle ernære sig ved Skovarbeide i de kongelige Skove; Tørv sælges.

Sognets større Deel hører til Struckstrup Herreds Jurisdiction og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) og Slesvig Pphysicatdistrikt (Slesvig); 2 mindre G. i Rønholt og 4 H. med Jord i Islingstov samt 4 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 7 H. med og 1 H. uden Jord i Snarup høre under Maarbjerg Herred (Slesvig) samt forøvrigt under de samme Administrationsautoriteter som det øvrige Sogn. Gottorp Amts 27de—29de samt 45de Lægd. Kirkesproget er blandet. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen, og dets Indtægter kunne anslaaes til c. 1800 Rd. Kirken eier en ubetydelig Capital.

Kirken, indviet til Johannes den Døber, er bygget deels af Kampsteen og deels af Muursteen, uden Taarn og Svæving, nyt Alterbillede, lille Orgel; Klokkerhuus paa Kirkegaarden.

I den svenske Krig 1658—59 leed dette lille Sogn meget, især ved vore Allierede, Polakernes, Voldsfærd.

I Lumbj Sogn har der forudm været een og maaskee to adelige Gaarde: 1462 solgte Bæneren Otto Midelské sin Gaard Lumbj og endnu 4 andre Landeieendomme i samme Sogn til Archidiaconus Cord Cordes i Slesvig, og 1463 solgte Bæneren Joachim v. d. Pagen sin Gaard Lumbjgaard til Domherren Andreas Junge.

Struckstrup Sogn (Annex til Lumbj), henhørende til Struckstrup Herred, omgivet af Satrup, Habetofte, Dlsby, Farensted, Tolt, Bøl og Lumbj Sogne. Kirken midt i Sognet, 2 M. n. o. for Slesvig, 2 $\frac{3}{4}$ M. s. o. for Flensborg. Arealet, c. 2225 Tdr. Land, er hølgeformigt med enkelte høiere Valler (deriblandt Gølbjerg ved Narup, hvorfra en fljøn Udfligt) og leerholbig; en Deel Eng ved Aløbene. I Nord ligger Egebjerg Sø og i Syd Raunholt Sø, gjennem hvilken sidste løber Boholt-Na (Veibelbæk), der banner Sognets Sydgrensdse.

3 Sognet: Bjerne Strukstrup med Kirke, Skole og Kro i Bjen samt ved denne Petersborg Kro, Arup, Ravnholt, Koltoft, samt Egebjerg med Teglværk. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Blæsbjerg, Boholt (2 Heelg.), Holmølle med Veirmølle, Farveri og 2 Kroer (en Kro $\frac{3}{4}$ G.) i Næbby Sogn; 13 H. med og 6 H. uden Jord), Arupgaard (2 H.), samt Valle (4 Heelg., 1 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G. og 4 H. med Jord). Større Gaarde ere: 1 Bondegaard i Boholt paa 101 Skattetønder og 1 Bondegaard i Koltoft paa 72 Skattetønder. Falt i Sognet: 2 større G., 22 Heelg., 1 $\frac{3}{4}$ G., 7 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 31 H. med og 9 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligge 3 G. og 15 H.

Indboanere: 650. Agerdyrkning er Hovederhvervet.

Sognet hører under Strukstrup Herreds Jurisdiction (kun et Huus Egebjerg til Satrup Herred), Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) og Slesvig Pphysicadistrict (Slesvig); 2 Heelg., 3 H. med og 1 H. uden Jord i Strukstrup, 1 Heelg. i Boholt, 6 H. med og 3 H. uden Jord i Holmølle, samt 2 Heelg. i Arup høre under det abelige St. Johannis Klosterdistrict, dets Administration og Skatteoppebørsel. Det danner Gottorp Amts 24de—26de Rægd og hører til det abelige St. Johannis Klosterdistricts 13de Rægd. (See iøvrigt Lumby Sogn.)

Strukstrup Kirke (indviet til St. Jørgen) som nu er Anner til Lumby, var tidligere Hovedkirken og Præsten boede her; efter dette Sogn benævnes ogsaa Herredet (i Valdemar II.s Jordebog „Strukstorphæret“). Kirken har intet Taarn og er ikke bvalvet i Skibet, derimod har Choret en smul rundbuet Svæving med Malerier (Evangelistene). Altertavlen med gode udkaarne Figurer bærer Aarstallet 1656. Paa Prædikestolen findes Aarstallet 1617.

Satrup Sogn, henhørende til Satrup og Maarfjær samt til Strukstrup Herreder, omgivet af Flensborg Amt, Havetofte, Strukstrup, Lumby og Bøl Sogne. Kirken c. midt i Sognet, $2\frac{3}{4}$ M. n. o. for Slesvig og 2 M. s. o. for Flensborg. Arealet c. 5774 Tdr. Land. Jordbunden er let og leermuldet, tildeels med Gruusunderlag. Den bethdelige Domaineskov Rebbjergskov, omtrent 300 Tdr. Land, ligger her i Sognet, hvor der ogsaa findes flere mindre Skove. En Deel Moser og Enge, navnlig ved Bondeaa, som danner Sognets Nordgrændse mod Flensborg Amt og løber gennem den lille Satrup Sø i Nordost. Holdnæs-Mysund Landevei passerer Sognet.

3 Sognet: Bjerne Satrup med Kirke, Præstegaard, Apothek, Skole, Skovriderbolig og Kro, 2 Læger boe i Bjen, Esmark med Kro, samt Rhdde med Rhdde skov, med 2 Teglværker, Skole, Kro og Grønsmølle. Mindre Samlinger af Beboelser ere: en Deel af Dragerbro med Ravnkilde (1 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 3 mindre G., 2 H. med og 2 H. uden Jord; Resten hører til Husby Sogn), Dpdruggade (1 $\frac{3}{4}$ G., 3 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 1 mindre G., 2 H. med og 2 H. uden Jord), Rakholt med 2 Veirmøller (1 $\frac{3}{4}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 4 H. med og 1 H. uden Jord), Satrup Mølle skov (10 H. med og 2 H. uden Jord), Satrup Kirke skov (13 H. med og 6 H. uden Jord), Esmarkholm, Stiesholt (4 G.) med Indtægt (2 G.), Frikobbøl (1 G.), Rebbjergskov (2 G.) og Hegnebjerg (3 G.), Harm (4 H. med og 4 H. uden Jord). Rebbjerggade med Dxfobbøl (4 mindre G.,

10 H. med og 1 H. uden Jord), Rydbegade med Magerstov (4 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 2 mindre G., 5 H. med og 2 H. uden Jord), Raalmark, Bondebros, Hatteshuus, Gruskule, Kristelhøj, Rugkøbbel, Tranholm, Mindgab, Vandpøt, Lille Rybde (13 H. med og 4 H. uden Jord); Fattigarbeidshuus, kaldet Regentved. Større Gaarde ere: Dpbruggaard paa 113 Skattetønder, Gammel og Ny Rebbjerggaard paa resp. 108 og 98 Skattetønder; disse 3 udsklyttede Gaarde vare forhen Meierigaarde under Satrupholm; samt 2 udsklyttede Stamparcerler af det forhenbærende adelige Gods Satrupholm paa resp. 78 og 60 Skattetønder. Ialt i Sognet: 5 større G., Præstegaarden, 11 Heelg., 6 $\frac{3}{4}$ G., 19 $\frac{1}{2}$ G., 20 $\frac{1}{4}$ G., 13 mindre G., 92 H. med og 38 H. uden Jord.

Indvaanere: 1597. Agerdyrkning danner Hovederhvervet. Der forarbeides endeel Trævarer til Affætning. Løvproductionen er betydelig.

Sognets største Deel hører under Satrup Herreds Jurisdiction (Slesvig). Rybde, Rydbestov og Lille Rybde høre under Struftrup Herreds Jurisdiction (Slesvig), undtagen 1 G. og 2 H. i Rybde, der høre til Maarfær Herred, og 3 H. i Lille Rybde, der høre til Satrup Herred. Hele Sognet under Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict samt Slesvig Pphyficatdistrict (Slesvig). Sognet danner Gottorp Amts 30te, 34te, 35te og 39te Vægd. Kirkesproget er blandet. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen og dets Indtægter kunne anslaaes til 1500 Rd.

Kirken, hvis Opførelse i et 1465 af Sognepræsten og Kirkebøggerne udfærdiget Dokument tilskrives tvende adelige Jomfruer, er bygget af raa Kampsten paa en Søkket af huggen Granit. Den mangler Taarn, men har et lille Spir over Choret og gjør fornemmelig i sit Indre et meget venligt Indtryk. Paa den nordlige Side af Skibet sees de oprindelige smaa rundbuede — nu tilsmurede — Vinduer i en Høide af 8 til 9 Alen over Gulvet. Choret er hvælvet, men Skibet har Træløft. Foran Kirkens nu brugelige nordre Indgangsdør er der i Slutningen af Midtaltetret blevet tilbygget et „Fruehus“ af Mursteen. Tidligere har der ogsaa foran Skibets vestlige Ende befundet sig et Begravelseskapel for Familien Ahlefeldt. Døbefonten er af Granit. Altartavlen med et Maleri, fremstillende Kvinderne ved Korset, er 1743 skænket af Justitiarius Thomsen paa Satrupholm. Prædikestolen er meget smukt udskaaren af Egetræ og bærer Årstallet 1607. Skibet har 3 Rækker Stolestader; i dets Vestende befinder sig et i nyere Tid anskaffet Orgel, og under dette staae store udskaarne Figurer af Jomfru Maria og Evangelisten Johannes, hvilke uden tvivl tidligere sammen med et stort Crucifix (nu paa Pulpituret) have været anbragte over den runde Chorvæ. Inde i et lille Vægskab, paa den nordre Side af Choret sees et gammelt, men frastødende og daarligt udført Maleri af den staaende, vundefulde Jæfser. I Spiret over Choret hænger en lille Klokke, hvormed der ringes naar Gudstjenesten skal begynde. De større Klokker befinde sig i det paa Kirkegaarden staaende Klokketue.

Storhedelen af Sognet (kun Byen Rybde undtagen) hørte til det nedlagte adelige Gods Satrupholm, som i ældre Tid tilhørte Biskopperne i Slesvig, men 1423 af Biskop Henrik vom See blev solgt til Henrik v. Ahlefeldt for 1500 Mark Lydb. 1435 tilkjøbte Hartvig Krummedig Andreas Joverns (af Familien Rosenfrands) Satrup og Satrupholm, og denne pantsatte dem igjen 1438 med flere Besiddelser til Biskop Nicolaus. Senere kom Satrupholm til Familien Ahlefeldt: Henrik v. Ahlefeldt, en Broder til Claus v. Ahlefeldt til Gjeltning, eiede det 1530, og efter ham hans Søn Morits, der døde uden Børn, derpaa dennes Fætter Bendir (Claus's Søn) til Gjeltning, som fulgte i Besiddelsen af Satrupholm af sin Søn Henrik (der tilligemed dette Gods ogsaa fik noget Strøgods af Gjeltning, hvorfra senere Gøbet Døllærød opkom), og denne igjen af sin Broder Claus til Gjeltning's Søn Johan v. Ahlefeldt, hvis Enke 1629 solgte Satrupholm med Dølle-

rød og Fogderierne Langsted og Karlsbræa med tilsammen 89 Plove til Hertug Frederik III. af Holsteen-Gottorp, som lagde det til Maarkjær Amt. 1652 folgte Per-tugen Satrupholm med 12 Plove til den bekendte gottorpffe Præsident eller Pre-mierminister Johan Adolf Kielmann v. Kielmannsck, der lod sig det være meget magtpaaliggende at afrunde og forsøge Godset. Han blev fængslet i Danmark i Marts 1676 samtidig med sin Ven Griffensfeldt og hensat i Kiøbenhavn's Castel, hvor han berøvede sig Livet ved Gift d. 5de Juli 1676. Hans Søn Fred. Chr. v. Kielmannsck folgte Godset til Hertug Christian Albrecht af Holsteen-Gottorp, og denne overlod det 1686 pantviss til Generallieutenant v. d. Rath med Forbehold af Indløsningsret. Det blev ogsaa senere indløst og var derpaa et Domainegods, indtil det 1771 blev nedlagt og parcelleret. Til Satrupholm hørte følgende 3 Aul-gaarde: Dyrup, forhen selv en adelig Gaard, der tilhørte Familien Schinkel (Kong Christiern I. kjøbte »Ibbendorp« af Bøvneren Bull Schinkel og folgte den igjen 1470 med flere Godsfer til Bøvneren Hartvig Schinkel), med vedliggende By, som endnu eksisterer 1599; Rebbjerg, oprettet mellem 1632 og 1710 af en lille By, og Bøndsøsl i Hæveofte Sogn, der forhen ligeledes var en By. Samtidig med Satrupholms Nedlæggelse oprettedes af Godset Satrup Herred.

Fra Es-mark (tidligere Eskilsmark) stammer den vidt udbredte Familie Es-march; den første, der antog dette Navn, var Jakob Clausen, der 1534 var Præst i Navntjær.

Bøl Sogn, der henhører deels til Maarkjær og deels til Struk-strup Herred, er omgivet af Sørup, Satrup, Tumbh, Strukstrup, Tolf, Løit, Sønder Brarup, Nørre Brarup og Sterup Sogne. Kirken syd-østlig i Sognet, 2 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Slesvig og 3 $\frac{1}{4}$ Mil s. o. for Flensborg. Areal, c. 4945 Tdr. Land., er bølgeformigt med enkelte høiere Puncter, navnlig ved Maarkjær. Skove findes flere Steder, der-iblandt Domaineskovene Rønholtkjær, 18 Tdr. Land, og Bovstrup Skov 39 Tdr. Land. Forbundnen er af den bedre Middelslags. Nogen Mose og en Deel Eng, navnlig ved Vandløbene. Dybæk og Vebelbæk danne Sognets Sydgrænse.

3 Sognet: Bjerne Bøl med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattig-huus og 2 Kroer, i Bjen boer en Læge, og Bølskobbh. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Bøl-Bestermark (3 $\frac{1}{2}$ G. og 6 Huse med Jord), Bøl-Ulvegrav (3 $\frac{1}{2}$ G., 5 H. med og 1 H. uden Jord), 1 $\frac{1}{2}$ G. og 2 H. med Jord af Rønholt (Resten hører til Tumbh Sogn), Skredstrupgade med Fattigarbeidshuus (1 mindre G., 5 H. med og 1 H. uden Jord), Maarkjær-Besterskov med Skole og 2 Kroer (1 $\frac{3}{4}$ G., 4 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 3 mindre G., 21 H. med og 4 H. uden Jord, enkelte Steder benævnes: Horskobbøl, Kalvehave, Kræm-mersten, Hjortmos, Eskilboad, Engdam, Sverig, Norge, Abilbjerg, Nykobbøl), samt Maarkjær-Osterskov med Fattighuus, 1 Vand- og 2 Veirmøller og 2 Kroer (1 $\frac{3}{4}$ G., 4 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 10 mindre G., 26 H. med og 5 H. uden Jord, enkelte Steder benævnes: Paddeborg, Langdel, Spenting, Smedeland, Bølle-mose, Plattenhom). Større Gaarde ere: det nedlagte Gode Maarkjær's Stamparcel c. 150 Tdr. Land, det adelige Gode Bølskobbh's Hovedparceller Sammel-Bøl-skobbh paa 57 Skattetønder og Ny-Bølskobbh paa 68 Skattetønder, Bovstrup med et Areal af 112 Tdr. à 320 □ B. (163 Skattetønder), samlet af en Deel af det nedlagte Domainegode Maarkjær; Skred-strup med et Areal af 150 Tdr. à 320 □ B. (135 Skattetønder). Ialt i Sognet: 5 større G., Præstegaarden, 1 Heelg., 2 $\frac{3}{4}$ G., 37 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G., 15 mindre G., 95 H. med og 30 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligge 8 G., og 11 H.

Indvaanere: 1459. Jordbrug er Hovederhvervet.

Sognets største Deel ($\frac{6}{7}$ Deel) hører under Maarckjær Herreds Jurisdiction (Elesvig). Under Strukstrup Herred (Elesvig) høre: Kirken, Pastoratet, 1 Heelg., 5 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 9 H. med og 1 H. uden Jord i Bøl, 2 H. med og 1 H. uden Jord i Bøl-Ulbegrad, 3 H. med Jord i Maarckjær Besterflov, samt det adelige Gods Bølskobbh. Hele Sognet hører under Kappel Physicatidistrict (Kappel) og forsaavidt det ikke ligger til Bølskobbh, der har egen Statteoppebørsel og Administration, til Gottorp Amtstue- og Huusfogedidistrict (Elesvig). Sognet danner Gottorp Amts 6te samt 43de, 46de og 47de Lægd; det 1ste Angler adelige Goddidistricts 64de Lægd. Kirkesproget er blandet. Skaldet besættes umiddelbart af Kongen, og dets samlede Indtægter udgjøre c. 1600 Rd. Kirken eier en Capital paa 1416 Rd.

Bøl („Bøla“) nævnes som Kongsgods i Jordebogen 1231. Kirken, der var indviet til St. Urula og de 1100 Jomfruer blev 1473 af Kong Christiern I. skænket til Maarckjær Kloster. Den er bygget af Teglsten, med et anseeligt Taarn og desuden et lille Spir på Taget, Choret slutter i en Runddeel.

Maarckjær (i Documenter „Morker“, fortyddet Mørk Kirken) var først en adelig Gaard, hvortil Marterne af de tidlig neblagte Byer Bustorp og Spending vare lagte, og blev derefter et Kloster af St. Antonii Orden*). Gaarden tilhørte Familien Limbek; 1391 blev den med ovennævnte Marter og alt Tilhørende af Marquard Broghorps solgt til St. Antonii Ordens Convent i Lempsin i Meltenborg, fra hvilket Kloster altsaa Maarckjær er en Coloni. Dets Forhander kaldtes i Almindelighed Mester, men ogsaa Præceptor, Ghebeber eller Begigher (d. e. Gebieter). Kong Christiern I. viste dette Kloster store Belgjerninger: 1462 skaffede han den af en af hans Forfædre, Hertug Gerhard (altsaa før 1404) Klosteret indrømmede Patronatsret over Nørre-Brarup Kirke; 1470 skænkede han det Præstis Kirke i Sjælland, hvorved et Filialkloster af Maarckjær blev stiftet, og 1473, som ovenfor anført, Bøl Kirke (hvor Gudstjenesten besørgebes af en Capellan fra Klosteret), imod at Conventet skulde holde Skælemesse for ham og hans Slægt; hans Enke Dronning Dorothea skænkede Klosteret 300 Gylben, en paa den Tid stor Sum, hvorefter Conventet 1483 optog hende i sit Broderskab. 1510 stiftedes ved Klosteret et Gilde eller Kaland. Ved Hertugdømmernes Deling 1544 kom Maarckjær til den gottorpiske Deel under Hertug Adolf, og dets Gods kom til at udgjøre en Deel af det lille Maarckjær Amt (siden 1777 Maarckjær Herred); senere blev det kongelig Domaine. 1778 neblagdes baade Maarckjær og dens Udsagaard Skredstrup (Schriedorf), der var oprettet af en før 1609 neblagt By af samme Navn. De gamle Klosterbygninger ere ganske forsvundne. Dog kan Stedet, hvor de have ligget, med Bestemthed paavises tæt nordvest for Gaarden Maarckjær paa en Mark, hvor der ofte oppløies Muursteen.

Bølskobbh. Et ældre Gods af dette Navn, bestaaende af 3 Plove, forekommer 1589 som tilhørende Mette v. d. Wisch og 1621 Mette v. Ahlesfeldt; 1634 eiede Hertug Frederik III. det, og det blev lagt til Amtet Maarckjær. Senere erhvervede her Amtskriveren i Maarckjær Bornholz 14 Mark Gulds privilegeret Bondeband, hvortil Claus Hansen 1651 købte 1 Plov af Godset Røst, og saaledes opkom det nyere Gods Bølskobbh. Hansens Efterkommere bleve 1698 abledes under Navnet v. Ehrencron; 1739 solgte de Godset til Jakob Peterfen, hvis Efterkommere endnu eie det. Godset Areal anqvies i Statshaandbogen for 1863 til 304 Tdr. Land, dets Taxationsværdi til 46,480 Rd., dets Folketal til 187. Godset ligger i Bøl Sogn.

Tolk Sogn, der hører deels til Strukstrup Herred, deels til Maarckjær Herred, omgivet af Bøl, Strukstrup, Farensted, Annezet Nybøl,

*) Denne Orden, der var helliget Munkesivets Stifter St. Antonius, som levede i Ægypten i det 3die og 4de Aarhundrede, var stiftet 1095 i Bienna i Dauphine og bestemt til Søgepleie. Medlemmerne bære en sort Ordensdragt med et blaat T (Antoniuskorset) paa Bystet.

Kalleby, Thorsted og Løit Sogne. Kirken sydvestlig i Sognet, $1\frac{1}{4}$ M. n. o. for Slesvig, $3\frac{1}{2}$ M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 5189 Tdr. Land, er hølgeformigt med enkelte Hebepletter og nogen Skov og Mose (Toll Mose) samt en Deel Eng, navnlig ved Aløbene; paa Sognets nordvestlige Grænse ligger Ravnholt Sø, Langsø støder op til dets vestlige Grænse, Toll Sø er udtørret i Aaret 1861, Skaleby Sø ligger paa Sognets sydvestlige Grænse. Vedebæk, her kaldet Boholt Na, danner dets Grænse mod Vest, og Løit Na mod Øst. Flensborg-Nyfund og Slesvig-Kappel Landebeeie påsere Sognet.

I Sognet: Bjerne Toll med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, samt Skolderup med Skole og Kro. Mindre Samlinger af Beboelser ere: 3 H. hvoriblandt 1 Kro af Vedelspang (Resten hører til Farensted Sogn), Pokjær (3 H. med og 3 H. uden Jord), Boskov (6 H. med og 2 H. uden Jord), Ildbjerg (3 H. med og 1 H. uden Jord), samt Ellekjær (2 H. med og 1 H. uden Jord). Større Gaarde ere: Cancelligobset Tollskovby, bestaaende af Kathrinegaard paa 360 Tønder (à 240 □ B.), Gammel Tollskovbygaard paa 232 Tdr. (à 240 □ B.) samt Ny Tollskovbygaard paa 156 Tdr. (à 240 □ B.) og Cancelligobset Grumbby paa 400 Tdr. (à 240 □ B.). Falt i Sognet: 4 større G., Præstegaarden, 6 Heelg., 4 $\frac{3}{4}$ G., 32 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 77 H. med og 46 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligge 8 G. og 43 H.

Indbaanere: 1464. Agerdyrking danner Høvederhvervet.

Sognets største Deel hører til Struktstrup Herreds Jurisdiction (Slesvig), $3\frac{1}{2}$ G. og 2 H. i Skolderup høre under Maarbjerg Herreds Jurisdiction (Slesvig). Hele Sognet, med Undtagelse af endel Gaarde og Huse i Toll og Skolderup, der høre til St. Johannes Kloster ved Slesvig og ere underlagte dette med Hensyn til Administration og Skatteopbehold, hører under Gottorp Amtsindestrict og Huusfogedistrict. Den Deel af Sognet, der hører til Struktstrup Herred til Slesvig Pphficatdistrict (Slesvig), Maarbjerg Herred til Kappel Pphficatdistrict (Kappel). Sognet danner Gottorp Amts 7de, 8de, 9de, 10de, 11de og 12de Lægd og hører til St. Johannes Klosterdistricts 11te Lægd. Kirkesproget er Tydsk. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen, dets Indtægter anslaaes til 1650 Rd. aarlig. Kirken eier en Capital paa 4400 Rd.

Kirken, der alt omtales 1192, da dens Biskopstieude lagdes til Guldholm Kloster, er som den nu staaer, opført af utilflugne Kampsten og overkalfet, mangler Taarn, men har et Spir over Taget. Skibet er i en senere Tid blevet forlænget imod Vest. Den paaafalende Kykkelse, Murene have i denne Tilbygning, gjør det ikke usandsynligt, at vi heri have Levningen af et tidligere forbaandene værende Taarn. Muligvis have vi ogsaa i den store, rundbuede Skabe Riske i Choret's Slutningsmur et Bink om, at denne tidligere har haft en halvrund Udbygning. Det uvendigt paabestede Aarstal viser, at der 1684 er blevet foretaget noget betydeligere ved denne Deel af Kirken. Indvendigt findes der Tralost baade i Chor og Skib. Altertavlen er et smukt nyt Maleri, en Gjentagelse af Leonardos Navvere. Kirkens gamle Døbefont af Granit staaer i det foran Skibets nordlige Indgangsbør tilbyggede Vighus. Ved Daabshandlingen anbringes Døbebækket i Gelanderet ved Altrets Knæfald. Prædikestolen fra Begyndelsen af 17de Aarhundrede, er smukt udfaaet af Egetræ. I Skibets vestlige Ende staaer Orgelet. Kirkekloften i Spiret er høbt i Lufum 1596 af M. Melcher Lucas. Paa Kirkekloftet findes en ganske lille gammel Klofte, hvorpaa staaer „ave maria“.

Toll Sogn nævnes i et Kongebrev af 1196, hvor Guldbholm-Klosters Besiddelser opregnes og deriblandt Bispetienden af „Thologs“ Sogn (Suhms Danm. Hist. VIII. S. 705). Grumby og Lvede („Grumby & Lhwei“) nævnes som Kongsgods i Fordebogen 1231, anslaaet til 7½ Mark Guld. Her dannedes Cancelligodset Grumby ved Hertug Christian Albrechts Privilegium af 8de Febr. 1682 til Herredsfogden Claus Hansen, hvis Faber af samme Navn 1681 havde kjøbt 3 frie Bøndergaardene i Byen Grumby og deraf oprettet Godset. Det tilhørte derefter den yngre Claus Hansens Søn Regeringsraad Fred. Adolf Hansen, der blev adlet under Navnet v. Ehrencron (sfr. Vølstroby i Bøl Sogn) og var Gesandt i Spanien; hans Søn Carl Gust. v. Ehrencron (med ham uddøde Mandsskammen 1779), der 1760 oprettede Avisgaarden Lyt, som 1782 blev frasolgt Godset af hans Enke Elisabeth Antoinette von Ehrencron fødte Baronesse v. Killencron (hun blev paa den grusomme Maade myrdet Ratten mellem 24de og 25de Octbr. 1801); 1801 Petri; 1806 v. Bernstorff; 1822 Petri; 1835 L. Steindorf. Endnu tidligere var det andet Cancelligods i dette Sogn, Tolkfobby, grundet, nemlig 1646, da Amtsforsvalter Claus Petersen fik Privilegium af den gottorpste Hertug paa 16 Mark Gulds Jord i Byen Tolkfobby, som Hofraad Bernhard Petersen, der eiede Godset 1690, forseggede ved Kjøb af 5 Mark Guld. De følgende Ciere vare: 1702 Contr. v. Wiedeke, 1712 Etatsraad Fred. Hansen, 1737 Justitsraad Ericius, 1768 Etatsraad Joach. Dieb. Schütt, 1770 Joh. v. Alesfeldt af Huset Marutendorf, 1777 Major v. Levesow, hvorpaa det blev parcelleret 1786; Stamgaarden kjøbte 1807 v. Barendorf og 1820 Nylord.

Tolking ved Bebelbækken og Bøld ved denne Bæts Forening med Drøbækken ere gamle Borgpladse.

Nyhøl Sogn, der hører til Struffstrup Herred*), Annex til Toll Sogn, er omgivet af Farensted, Toll, Kalleby og Mølbened Sogne, samt Slesvig Domkirkes og Michaelis Landsogne. Kirken østlig i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Slesvig, $3\frac{1}{2}$ M. s. o. for Flensborg. Areallet, c. 4042 Tdr. Land, er for største Delen og navnlig mod Vest, hvor der endnu findes endeel Lyngstrækninger, af sandet Bestaffenhed; nogle Skovstrækninger, navnlig langs med Langsø. Denne Sø danner Sognets Nordgrænse og adskiller det fra Farensted Sogn; paa dets østlige Grænse ligger den udtørrede Toll Sø og Skaleby Sø. Landveien fra Slesvig over Bebelspang til Holbnæs passerer Sognet.

3 Sognet: Bjerne Nyhøl med Kirke, Skole og Kro, Bregling med Kro, Bjerent med Kro, samt Colonistbyen Ny Bjerent med Skole. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Guldbholm, Nyhøllund, Høienloft (2 H. med og 2 H. uden Jord). Ialt i Sognet: 2 Heelg., 2 $\frac{3}{4}$ G., 15 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 20 mindre G., 43 H. med og 24 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligger 13 G. og 35 H.

Sognet hører til Struffstrup Herreds Jurisdiction, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) og Slesvig Physicadistrict (Slesvig). Dog bemærkes at 2 $\frac{1}{2}$ G., 4 H. med og 1 H. uden Jord i Bregling høre under St. Johannis Klosters District og dets Administration samt Skatteoppebørsel; og at 1 Raad (Guldbholm) hører under Slies og Fysing Herred. Sognet danner Gottorp Amts 10de- 13de Lægb og hører til St. Johannis Klosters 11te Lægb. Kirkesproget er Tysk. Rådet besættes umiddelbart af Kongen og dets Indtægter kunne anlæaes til c. 500 Rd. Kirken eier en Capital paa 373 Rd.

Kirken, der er opført deels af Muursteen og deels af Rampesten og er hvælvet, har intet Taarn.

*) Kun eet Huus hører til Slies og Fysing Herred.

Nyhøl („Nubøle“) Sogn nævnes ligesom Hovedsognet (see dette) med Hensyn til Bispetiendens Overdragelse til Guldbolm-Kloster, i Kongebrevet af 1196. Domcapitlet havde tidligere Patronatsret over Kirken; siden 1712 er Sognet Anner til Tolk Sogn, efterat Kongen Aaret iforveien havde aftraadt Patronatsretten til den gottorpske Hertug imod den over Langhorn ved Bredsted.

Paa en lille Palæs i den vestlige Deel af Langsø (i Nærheden af det Raabsted, som endnu bærer Klosters Navn), der er landskaf af Ssens søndre Bred (ikke, som angivet i D. Atl. og derefter hos Daugaard o. Fl., paa en D Syd for Langsø), har Klosteret Guldbolm (paa Latin „Aurea insula“) ligget. Det var oprindelig St. Michaels Kloster i Slesvig, der paa Grund af Abbedens og Munkenes forargelige Levnet 1192 blev flyttet til dette i Miiil nordligere beliggende Sted af Kongesønnen Biskop Valdemar Knudsen, som interesserede sig saa meget for den nye Stiftelse, at han skænkede den 4 Kirketiender af sit Menjalgebø (af St. Michaels Kirke i Slesvig, Kalleby, Nyhøl og Tolk), og skal have sagt: „Du kaldes Guldbolm og, dersom jeg lever, skal jeg forgylde dig“; men hans Forsæt hindredes derved, at han endnu samme Aar, som han havde flyttet og indviet Klosteret, optraadte som Oprører og maatte bøde med et haardt og langvarigt fængsel. Ved Klosters Forlæggelse til Guldbolm traadte Cisterciensernes Regel ihedeltfor Cluntaensernes, og Biskop Valdemar lod de første Munk komme dertil fra det berømte Esrom-Kloster. Men de forte Munk fra St. Michaels Kloster vendte snart tilbage til deres gamle Sted og paaførte de hyvide Munk i Guldbolm en heftig Krig; det gik saa vidt, at Sagen blev indantet for Paven (dens Afgjorelse blev af ham overdraget til Biskop Pomerus af Ribe og Abbed Wilhelm af Ebelholt), og de hyvide Munk maa tilsidt være gaaede af med Seiren, thi ved det oftere i dette Værk omtalte Kongebrev af 11te Marts 1196 (udskedt i den sjællandske By Grønholt) stadfæstede Knud VI. Ordensreglens Forandring og Klosters Flytning, overgav Cistercienserne Den Guldbolm og St. Michaels Kirke med alt Tilbehør og tog dem under sin Beskyttelse*). Guldbolm-Kloster havde dog kun en kort Tilværelse: 18 Aar efter dets Stiftelse flyttede Munkene til Rye (det nuværende Lytsborg) 1209 eller 1210. Efter D. Atl. var „curia Guldbolm“ endnu til 1312 og beboedes af den slesvigiske Biskops Foll, som tillige forpagtede Fiskeriet i Ssen. Om Klosters Oprindelse findes en omskændelig Beretning, frevæn af en Cisterciensermunk i Rye-Kloster 1289, i Script. rer. Dan. V. p. 380—83. Jfr. angaaende Klosters Beliggenhed „Noie Bemærkninger om Guldbolm Kloster“ af E. C. Lorenzen i Annaler for nord. Oldkynd. og Hist. 1859 S. 319—26.

Efter Byen Bjere nt havde forhen et Fogderi Navn. Colonibyen Ny Bjere nt blev anlagt paa Heben 1768. I Sognet findes en Mængde Gravste, deriblandt 10 i en Kreds henimod Høienloft (Høieluft).

Kalleby Sogn, der hører deels til Struffstrup Herred, deels til Fhying Herred, er omgivet af Brodersøby, Thorsted, Tolk, Nyhøl og Anneret Mølbened Sogne, samt Slien. Kirken nordøstlig i Sognet, 1 M. n. o. for Slesvig. Arealet, c. 2661 Tdr. Land, er hølgformigt og engrigt. Skovarealet er temmelig bethdeligt. Sognets sydvestlige Deel danner et fremspringende Næs i Slien (Paløe). Jorden er af god sandmulbet Bestaaffenhed. I Nordvest ligger Skalleby Sø; Løit Na (her ogsaa kaldet Fhying Na) deler Sognet i to Dele. Slesvig-Kappel Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Kirken, Præstegaarden og Skolen (Kalleby), Bjerne: Skalleby med Vand- og Veirmølle, Hestemølle og Kro, og Fhying med Kro; Tolkvad med Kro (2 H. med Jord). Salt i Sognet: Præstegaarden, 13 Heelg., 13 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 24 H. med og nogle H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligger 2 G. og 9 H.

Indvaanere: 436. Agerdyrking danner Hovederhvervet.

*) Det er trykt i Suhms Danm. Hist. VIII. S. 704 flg.

Skaleby, Kalleby og Tolkvad høre til St. Johannis Kloster, dets Administration og Skatteopbehold, Struckstrup Herreds Jurisdiction samt Slesvig Pphysicadistrict (Slesvig); Fysing til Sles og Fysing Herredsjurisdiction, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict (Slesvig) og Rappel Pphysicadistrict (Rappel). Sognet danner Gottorp Amts 83de Lægd og St. Johannis Klosters 9de og 10de Lægd. Kirkesproget er Tysk. Moldened Sogn er Annex til Kalleby. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til c. 1200 Rd. aarlig.

Kirken er oprindelig fra det 11te eller 12te Aarhundrede, men er nu i Aarene 1855—56 næsten aldeles ombygget, med Taarn, Hvalving i Choret, Gidsloft i Skibet, Orgel.

Paa Valøse findes endnu Spor af to mindre og en større Bøld, med Grave paa begge Sider; de have strakt sig tværs over Halvøen og rimeligvis dannet et fast Punkt til at beherske Slien, som her kun er 300 Alen bred. Sandsynligvis har dette Punkt i Forening med Forrandsningerne paa „Rnøsen“ (see Brodersby Sogn) og den i Svansen beliggende „Kongsborg“ tjent til at beherske Indseilingen fra Slien, da Erik af Pommern belejrede Gottorp (s. Annaler s. n. Dbl. 1859, S. 128).

Bispetienden af Kalleby („Callebu“) Sogn blev ligesom den af Tolk og Nybøl Sogne 1192 af Biskop Waldemar overdraget Guldbholm-Kloster, hvilket stadfæstedes af Kong Knud VI. ved det oftere omtalte Brev af 1196. Kirken, der er indviet Jomfru Marie, tilhører siden 1385 St. Johannis-Kloster ved Slesvig. Ved Kirken har der rimeligvis forhen ligget en By, hvoraf den for længe siden nedlagte adelige Gaard Kallebygaard havde sin Oprindelse; 1315 nævnes hos Hvitfeldt „Johan Høft Kalby“ blandt de Adelsmænd, der gik i Worgen for Hertug Erik for Fæden i Nyborg. Byen Skaleby tilhører St. Johannis-Kloster siden 1464.

Efter Byen Fysing benævnedes et Fogderi under Bispeamtet Svabsted, og benævnes nu det deraf oprettede, med Sles Herred forbundne Herred.

Moldened Sogn, Annex til Kalleby Sogn, hører til Struckstrup Herred, omgivet af Kalleby, Nybøl, Slesvig Domkirkes og Johannis Sogne, samt Slien. Kirken midt i Sognet, $\frac{3}{4}$ M. n. o. for Slesvig, $3\frac{1}{4}$ M. s. o. for Flensborg. Arealet, c. 1264 Tdr. Land, er højeformigt; Jordbunden er af ret god Bestaafenhed, med endeel Eng, navnlig ved Slien. Pst A danner Sognets hedsfellige Grændse og løber ud i Slien. Slesvig-Rappel Landevei passerer Sognet.

3 Sognet. Byerne Moldened med Kirke, Skole og Kro, og Klensby med Kro. 2 udflyttede, jordløse Huse hedde Blankenborg. Cancelligodsset Binding paa 293 Skattetønder. Jalt i Sognet: 1 større G., 7 Heelg., 1 $\frac{3}{4}$ G., 5 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 3 H. med og 7 H. uden Jord. Udenfor Byerne ligger 1 G. og 4 H.

Indbaanere: 266. Agerdyrning danner Hovederhvervet.

Sognet hører til Struckstrup Herreds Jurisdiction, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict (Slesvig), samt Slesvig Pphysicadistrict (Slesvig). Et Fæstested i Moldened paa 2 Mark Guld tilhører Staden Slesvig og staaer under dennes Jurisdiction. Det danner en Deel af Gottorp Amts 10de Lægd samt hele 31te Lægd. Kirkesprog er Tysk.

Kirken er en gammel Graaensbygning, ikke hvalvet, uden Taarn men med et Klottehuus paa Kirkegaarden; Orgel.

Noget af Kirkebyen saavel som det for sin Skjønne Beliggenhed fra Slesvig besøgte Klensby tilhører det graae Kloster i Slesvig.

Cancelligodsset Binding har sin Oprindelse fra en lille By paa 2 hele og 2 halve Gaarde, som den gottorpke Hertug Christian Albrecht 1671 solgte til sin Kammertjener Joachim Schmidt. 1692 fik Ritmesterasmus Blücher Godsset, 1697 Ritmester v. Ahlefeldt, 1705 Kammertgad Strifer, 1717 Geheimeraad Ditto v.

Blome, 1728 Landraad Joh. Ludv. Jügeri, efter hvem hans Søn Joh. Ludv. Jügeri arvede der; han døde som Geheimeraad og Cantaler i Slesvig 1793; der paa eiedes det af Statsraad Piper, Ridesjunker v. Bibel; 1831 P. E. Achilles, 1842 Adler, 1852 v. Bülow.

Brodersbhy Sogn, omgivet af Ulsnæs, Annexet Thorsted og Kallebhy Sogne samt Elien. Kirken sybblig i Sognet, 1 $\frac{1}{2}$ M. o. n. o. for Slesvig og 4 $\frac{1}{4}$ M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 1984 Tdr. Land, er bølgeformigt, med smaa Stovpartier. Jordbunden er leeret. Noget Mose og Eng, navnlig ved Elien. Den sybblige Deel af Sognet danner en Halvø, der paa 3 Sider er omgivet af Elien, nemlig mod Øst af Brodersbhy-Nor, mod Syd af Mhsund og mod Vest af store Bredning. Flensborg-Mhsund passerer Sognet.

3 Sognet: Øerne Brodersbhy (deelte i Lille-Brodersbhy med Kirke, Præstegaard og Skole, og Store-Brodersbhy) med 2 Kroer, Geel med Kro, Geelbhholt med Kro, samt Goltost med Teglværk og Kro. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Lyttenborg med Mhsund Kro og Færgested, Røjem med Teglværk (2 G.), samt Brekenrude (2 G.). Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelgaarde, 4 $\frac{3}{4}$ G., 13 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 44 H. med Jord og 3 H. uden Jord; udenfor Øerne ligge 9 G. og 6 H.

Indvaanere: 687. Agerdyrkning danner Hovederhvervet; en Deel Tørv sælges.

Sognet hører for Størstedelen under Elies og Fysing Herredes Jurisdiction (Slesvig), Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig), hele Sognet under Kappel Pshjficatdistrikt; til St. Johannes Kloster og under detses Administration og Skatteopbejrsel høre 1 G. og 4 H. i Store-Brodersbhy, 3 G. og 1 H. i Geel, 1 G. og 2 H. i Geelbhholt, samt 3 G. og 1 H. i Goltost; til Undevad Gods og under Munkbrarup Herredes Jurisdiction samt Inspectoratet for de Glücksborgske Allodialgodsfer høre 5 H. i Store-Brodersbhy og 1 H. i Geelbhholt. Sognet banner Gottorp Amts 84de—86de Lægd, og hører til St. Johannis Klosterdistricts 12te og det 1ste Angler adelige Godsdistricts 62de Lægd. Kirkesproget er Tysk. Kalbet befættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter af dette tilligemed Annexet Thorsted kunne anslaaes til c. 1150 Rd. aarlig. Kirken eier en Capital paa c. 600 Rd.

Kirken ligger meget smukt, men er i sig selv en lille, uanselig, af raa Kampsten opført Bygning, uden Taarn. Foran den nu brugelige nordre Indgangsdør er der 1842 blevet opført et Vaabenhus („Karnhaus“). Imellem Chor og Stib, der begge ere de oprindelige, er den gamle Stillemur bleven borttaget. Kirken har Træloft. Alter og Prædikestol ere 1726 skænkede af H. S. de Bruyker paa Brodersbygaard. Da den gamle Granitfont er fjernet og henligger ved Kirkens Indgang, foretages Daaben ved Hjælp af et Vandbækk, der anbringes paa en Træpille ved Alterets Knæsalb. Kirken har et lille 1786 anskaffet Orgel. 3 et Træhus foran Skibets Bestende hænge Kirkens tvende 1695 og 1856 støbte Klokker.

Paa den forannævnte Halvø i Elien, fra hvis sybblige Plateau det danske Artilleri førte sin berømmelige Ramp d. 12te Septbr. 1850, findes en ældgammel Vold med Grav, af Almuen kaldet Margrethenwall. Volden gaar i nordøst-sydvestlig Retning. Den Deel af Halvøen der ligger syd for Volden kaldes „Storeborg“, medens den nord for Volden beliggende Deel kaldes „Lytteborg“. Halvøen har formodentlig i Oldtiden været en Ø, der gaar nemlig et Mosedrag, der adskiller Halvøen fra Fast-

landet. Rosen kaldes i Schröders Topographie Sullmaas eller Sillermoor og det meddeles, at her skal den myrdede Kong Eriks Uig 1250 være drevet ind til Stranden. „Stedet kaldes ogsaa Kreuzort, fordi her i gammel Tid var oprettet et Kors af Træ til et Minde om Kongen.“ Paa den anden Side af Brodersby Nor, paa et Sted der af Almuen kaldes Knos, findes ogsaa Spor af gamle Befæstninger. (See Ann. f. n. D. 1854 og 1859.)

Stjændt dette Sogn kun er lille, er det dog opstaaet af to sammentrængte Sogne, idet ogsaa Goltost i ældre Tid havde en Kirke eller et Capel øst for Byen, hvis Sted, „Capelshøien“, endnu findes betegnet hos Dandwerth 1652. Til dette Sogn skal saavel Hestof som Mysunde paa den anden Side af Elisen have hørt; forsinkævnte By var dog allerede 1486 kommet til Ulsnæs Sogn, og den sidste 1463 til Kosel Sogn. Begge Sogne havde sælles Præst, som endnu længe vedblev at boe i Goltost, indtil Præsteboligen 1765 blev forlagt til Brodersby.

Angaaende Navnet Mysunde, see Byen af dette Navn i Kosel Sogn.

Thorsted Sogn, Annex til Brodersby Sogn, omgivet af Løit, Tolk, Kalleby, Brodersby og Ulsnæs Sogne. Kirken midt i Sognet, 1½ M. n. o. for Slesvig, ¾ M. s. o. for Flensborg. Arealet, c. 2009 Tdr. Land, er bølgefornigt, ikke ubetydelig Skov ligger i Sognet. Jordbunden er leermuldet, noget Eng langs Løit-Ua, der danner Sognets Vestgrænse. Flensborg-Mysund og Slesvig-Kappel Landeveie skjære hinanden vestlig i Sognet.

3 Sognet: Bjerne Thorsted med Kirke (n. for Byen), Skole og Kro, og Aageby med Kro. Kjusballe (4 H. med Jord). Falt i Sognet 5 Heelg., 19 ½ G., 36 H. med og 3 H. uden Jord; udenfor Bjerne ligge 1 G. og 6 H.

Indvaanere: 500. Agerdyrkning danner Hovederhvervet.

Sognet hører til Sles- og Hysing Herreds Jurisdiction og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) samt Kappel Pphycatdistrikt (Kappel). Det danner Gottorp Amts 104de og 105te Lægd. Kirkesproget er Tydsk; Kirken eier en Capital paa c. 1000 Rd. (See isvrigt Brodersby Sogn.)

Kirken er en gammel Graaflensbygning, uden Hvalvinger og Taarn, men med et Træ-Klokketuehus med Spir paa Kirkegaarden. Alteret, paa hvilket Christuss og tvende kvindelige Figurer ere afbildede i Snitværk, skal være fra den catholiske Tid.

Thorsted Sogn har aldrig haft nogen Præst for sig selv; 1678 var det forbundet med Løit Sogn, og i det 17de Aarhundrede blev det Annex til Brodersby Sogn.

Aageby (Abeby, til Adskillelse fra et andet Aageby i Borne Sogn kaldet Befter-Aageby) tilhørte forhen det slesvigske Domcapitel med 7 Pløve.

Nørre Brarup Sogn omgivet af Eskriis, Sterup, Bøl, Sønder Brarup, Radvikær og Løstrup Sogne. Kirken sydlig i Sognet, 3 M. n. o. for Slesvig, ½ M. s. o. for Flensborg. Arealet, c. 6107 Tdr. Land, er bølgefornigt, Egnen omkring Rygge hører til Angels høieste Punkter (deraf maaste Navnet); Skov findes flere Steder. Jordbunden er af god Beskaffenhed dog med lettere sandige Strøg. Nogle Moser og ikke ubetydelige Enger langs Vandløbene. Dybæk danner Sognets Sydgrænse.

3 Sognet: Bjerne Nørre Brarup med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Savstrup med Kro, Brarupskov med Fattig-arbejdsanstalt og 2 Kroer, Fruelund med Kro, Rygge med Skole, Teglværk og 2 Kroer, en Deel af Arrild med Teglværk og Kro (2 ½ G., 2 H. med og 1 H. uden Jord, Resten hører til Løstrup Sogn), Skæg-

gerød med Skole og Kro, Bogserød med Kro, samt Gangelstjæl med Kro. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Bynderis (2 $\frac{1}{2}$ G., 2 H. med og 1 H. uden Jord), Kaarup med Kaaruplund med Veir- og Vandmølle og Kro (1 $\frac{1}{4}$ G., 4 H. med og 2 H. uden Jord) samt Klarup (2 Heelgaarde, 2 $\frac{1}{2}$ G., 1 $\frac{1}{4}$ G., 7 H. med og 3 H. uden Jord). Gaardene Timmerholm og Svanholm. En større Gaard: det adelige Gods Klarupgaard paa 73 Skattetønder. Ialt i Sognet: 1 større Gaard, Præstegaarden, 22 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 28 $\frac{1}{2}$ G., 13 $\frac{1}{4}$ G., 7 mindre G. samt 96 H. med og 34 H. uden Jord. Udenfor Byerne ligge 8 G. og 34 H.

Indvaanere: 1815. Agerdyrkning banner Hovederhvervet.

Sognet hører for største Delen under Struffrup Herreds Jurisdiction og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict (Slesvig); til Maartjør Herred (Slesvig) høre: 1 G. i Nørre-Brarup, 3 H. i Brarupstov, 1 G. i Bynderis, 1 H. i Kaaruplund, 1 G. og 1 H. i Sabstrup, 2 H. i Bogserød, 2 G. og 1 H. i Rygge, samt 1 G. og 4 H. i Fruelund; til St. Johannis Kloster hører 1 H. i Fruelund; til Kappel Herred (Kappel) høre 4 G. og 4 H. i Skæggerød, 1 G. og 2 H. i Gangelstjæl, 3 H. i Bogserød, 2 H. i Fruelund, 1 G. og 3 H. i Rygge, 1 H. i Bynderis samt 6 H. i Brarupstov (samtlige høre under Tøstrup Gods); fremdeles af Dollerød Gods: 1 G. og 2 H. i Nørre-Brarup, 1 H. i Klarup, 4 H. i Brarupstov, 1 G. og 1 H. i Skæggerød, 1 H. i Gangelstjæl; af Brunsholms Gods: 1 G. og 2 H. i Brarupstov, samt 3 H. i Fruelund; endelig til Runtoft Gods: 1 H. i Skæggerød. De Underhørigue under de adelige Gods og under St. Johannis Kloster, indbetale deres Skatter resp. til Gøbserne og Klosteret. Sognet hører deels under Slesvig Pphysicadistrict (Slesvig), deels under Kappel Pphysicadistrict (Kappel). Sognet banner Gottorp Amts 1ste—5te og 46de Læg, hører til det 1ste Angler adelige Godsdistricts 31te, 42de, 68de og 69de Læg og St. Johannis Klosterdistricts 12te Læg. Kirkeproget er blandet. Kalbet besætties umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne anslaaes til c. 1700 Rd. Kirken eier en Capital paa c. 3000 Rd.

Kirken er en gammel ansæelig Bygning, fordetmeste af hugne Sandsteen, med et Spir paa Taget, et nyt Alter og et gammelt Orgel; ikke hvælvet. Paa Kirkegaarden Klokkhus. 3 steenhugne Figurer over Kirkedøren siges at forestille Tan Nails, May Huus og Tøffel Jerretøks paa Korpesøi, der skulle have bygget Kirken, fordi Beten til Struffrup var dem for lang.

Byen Skæggerød („Skæggeruth“) nævnes som Kongsgods i Jordebogen 1231. Ryggesgaard var forhen en adelig Gaard, som Bøvneren Eggert v. d. Perberge 1487 folgte til Maartjør-Kloster.

Gøbset Klarupgaard har sin Oprindelse fra Gøbset Røst (tidligere, 1460. forekommer „Fladorypgaard“ som hørende til Gøbset Runtoft, men er rimeligviis ved Delingen mellem Amus Numøys Søner 1598 kommet til Røst), idet Fred. Numøyr til Røst 1695 folgte 5 Plove af dette Gods til Landinspector Adolf Clausen, der iforveien eiede 2 priviligerede Gaarde i Klarup By, som hans Faber havde kjøbt af den gottorppe Hertug 1664. Samtlige Gaarde folgte Adolf Clausen for 14,833 Rd. Kroner til den kongelige Oberst Claus Utr. v. Røepfory 1699, og denne igjen 1708 til Oberstlieutenant Dan. Ranzau, efter hvis Død Gøbset eiedes af hans Enke Frederike Amalie født v. Baubiesin, der først døde 1769 i sit 97de Aar, og hvis Arvinger folgte det til Oberstinde Christine Sophie v. Wedderkop født v. Hildebrandt. Ved dennes Datter kom Gøbset til Kai Bilsb. v. Ahlesfeldt, Klosterprovst i Preetz, som døde d. 28de Septbr. 1638 og testamenterede det til den nuværende

Besidderinde Kammerjunkerinde Louise v. Dualen. 1778 blev Godset parcelleret; dets Underhørighe bleve 1814 underlagte Amtet.

Ulsnæs Sogn, omgivet af Borne, Sønder-Brarup, Øst, Thorsted og Brodersby Sogne samt Elten. Kirken midt i Sognet, 2 M. n. o. for Slesvig, 4 M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 3833 Tdr. Land, er hølgefornigt og har nogen Skov (beriblandt Domainestoven Riis Skov af 50 Tdr. Land). Jordbunden er af leret Bestaaffhed; nogle Moser og en Deel Eng, navnlig langs en Bugt, som Elten affætter. Slesvig-Kappel Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Byerne Ulsnæs med Kirke, Præstegaard, og Skole, Riis med Kro, Stenfelt med Skole og Kro, Gundeby med Skole og Kro, samt Hestoft og Bakkerød. Mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steber ere: Kirkefod med Hessel mølle med Kro, Beir- og Vandmølle (1 $\frac{1}{4}$ G. og 8 H. med Jord), Kro, 1 Heelgaard af Afferghnt (Resten hører til Borne Sogn), Brendsdige (2 Heelg.), Knappesfelt (2 Heelg. og mindre G.) samt Dalager (1 Heelg. og 1 H. med Jord). Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 Heelg., 10 $\frac{1}{4}$ G., 24 $\frac{1}{2}$ G., 7 $\frac{1}{4}$ G., 16 mindre G., 61 H. med og 10 H. uden Jord. Udenfor Byerne ligge 12 G. og 40 H.

Indboanere: 1236. Agerdyrning danner Hovederhvervet.

Sognet hører til Elies og Fyding Herreds Jurisdiction og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrict (Slesvig) samt Kappel Pphysicadistrict (Kappel). Sognet danner Gottorp Amts 87de—91de Lægd. Kirkeproget er Tybsk. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter kunne anslaaes til 1650 Rd. Kirken eier en Capital paa 11,966 Rd.

Den af Træer omgivne og smukt beliggende Kirke er i det Mindste for største Deel opført af utilflugne Kampesten. Den har intet Taarn. Det Særegne, som denne Kirke frembyder i sin Grundform, er en Følge dels af, at Choret — vistnok i Slutningen af forrige Aarhundrede — er blevet ombannet til en umiddelbar Fortsættelse af Skibet, dels af, at dette sidste ogsaa imod Vest er blevet forlænget ved en Tilbygning, hvis Brede overgaaer den oprindelige Bygning. Paa Kirkens gamle Midtparti sees endnu enkelte af de oprindelige smaa Binduer saavel som de to gamle rundbuede Indgangsdøre. Af de sidste er imidlertid den paa Nord siden tilmuret, medens derimod den sydlige endnu benyttes, og paa Grund af de Stenrelieffer, der omgive den, vel fortsæner Opmærksomhed. Paa den halvrunde Overligger, der forørrigt ved det foranbyggede Vaadenhusets Loft saa godt som ganske unndrages Oiet, er Kristus fremstillet siddende paa Thronen med Bogen i den venstre Haand, den høire hævet til Velsignelse. Fra den ene Side rækker en Mand et Dyr, fra den modsatte en anden et Barn frem imod Herren, imedens, en dvælgagtig Skikkelse bestræber sig for at holde den afstaaende af Sideskulpturerne tilbage. Lavere nede, paa hver Side af Døren selv, sees en stor og plump Løve holdende et Menneske fast under sig, og atter længere nede under den ene af disse befindes der endnu paa en særskilt Sten en stor og leagtig Figur. Ogsaa paa Choret's Hjørner findes gamle Stenskulpturer, ubestemt af allegorisk Betydning. — Kirken har ikke Hvalvinger. Døgelet er anbragt ovenover Alteret. Præsteskolen er fra det 17de Aarhundrede. Et Gipsrelief af Luther hænger i Kirken. Klokkerhuset staaer paa en Høi tæt udenfor Kirkegaarden. — Om denne Kirke vides det, at den 1338 er bleven indviet til St. Billehad. 1506 indviede Biskop Ditlev 2 særskilte Altare her. Paa Kirkens Loft henstaaer en stor Del ældre og yngre udskaarne Træfigurer, hvoriblandt maa fremhæves en rigtig og meget medtagen St. Georg (Jørgen) tilhelt, hvilken Sagnet har villet gjøre til et Billede af Dronning Margrethe (Sprænghest?).

Byen Gundeby hørte forhen til Godset Lindaa (i Borne Sogn). Det Dyrtige af Sognet udgjorde Domcapitels-Fogderiet Ulsnæs eller Hessel, der var opstaaet af Gaardene Hessel og Hestoft. Paa den beskæftede Gaard Hessel („Pejel“)

boede 1360 Hartvig Schintel (efter et Document hos Hvitfeldt 1365), og senere Familien Breide; 1504 kjøbte Domcapitlet den af Sievert v. d. Bisch. Allerede tidligere var Hestoft kommet til Domcapitlet; thi da Henrik Breide 1480 gjorde Fordring paa denne Gaard, beraabte Capitlet sig paa et Skjæde, som for meer end 50 Aar siden var givet det af Wulf v. d. Bisch. Koldkjærgaard, benævnt efter en Møllebam Koldkjær imellem Steenfelt og Riis, der 1539 var bleven Domcapitlet tilskendt, var først bortkæftet, men blev 1664 af Kongen overladt Capitaïn Diber. v. Ahlefeldt som Eiendom, nedlagt og parcelleret 1780.

Paa „Drebsandfobbel“ ved Hestoft findes Spor af Standsfer, som skulle være opførte paa Eri af Pommerns Tid.

Borne Sogn, omgivet af Ravnkjær, Sønder-Brarup og Ulsnæs Sogne samt Elsen. Kirken midt i Sognet, 2³/₄ M. n. o. for Slesvig, 4¹/₄ M. s. o. for Flensborg. Arealet, c. 4623 Tdr. Land, er bølgeformigt og har flere Smaastove. Jordbunden er af god leerholdig Bestaffenhed, noget Eng og Mose. Elsen affætter „Koret“ (Lindaa Nor). Slesvig-Kappel Landevei passerer Sognet.

3 Sognet: Borne Kirke, hvorved Præstegaard, Skole og Kro; Bjerne Lille-Borne med Teglbærk og Kro, Faartoft, Guderød med Kro, Kalvtost, Riisby, Egenæs (deelt i N. og S. Valle) med Skole, Veirmølle og 2 Kroer, Ageby, samt Ketelsby. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Ulvekule med Kro (3 H. med Jord), Bredsvad med Kro (1¹/₄ G., 1 H. med og 2 H. uden Jord), Grabølbad (2 H.), Affergynt (2 Heelg., 1 mindre G. og 2 H. uden Jord; 1 Heelg. hører til Ulsnæs Sogn), Paverød og Vagnæs med Vagnæs Færgehuis (2 Heelg. og 2 H. med Jord), samt Parcellerne af det udstykkede Gods Lindaa: Lindaanæs med kongeligt Fiskerhuus og Kro (1 Heelg., 6 mindre G. og 1 H. uden Jord), Hegehølz (2 Heelg. og 4 mindre G.), Møllekov med Bindmølle og Kro (1 Heelg. og 7 mindre G.), Knobberdam (1 mindre G.), Klenbjerg (1 mindre G.), Hjørød (1 Heelg. og 1 H. med Jord), Popenfeldt (3 Heelg., 2 H. med og 3 H. uden Jord), Bornemark (1 Heelg. og 1 H. med Jord), Gaardvang (1 Heelg. og 2 H. med Jord), Kamp (2 Heelg., 2 H. med og 1 H. uden Jord), Dyttnæs (1 Heelg.), samt Petersfelt (1 Heelg.). Større G. ere: Lindaa Stamparcel paa 123 Skattetønder à 320 □ B. og Elies Herredsfogeds Salariegaard paa 123 Tdr. à 320 □ B. Ialt i Sognet: 2 større G., Præstegaarden, 41 Heelg., 1³/₄ G., 13¹/₂ G., 7¹/₄ G., 31 mindre G., 47 H. med og 24 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligge 42 G. og 40 H.

Indvaanere: 1521. Agerdyrkning danner Hovederhvervet; ubetydeligt Fiskeri drives paa Elsen.

Sognets største Deel hører til Elies og Fyhing Herreds Jurisdiction og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig), hele Sognet til Kappel Physicatdistrikt (Kappel). Til Kappel Herred høre af Dollerød Gods: 2 G. og 1 H. i Guderød, 2 H. i Ulvekule, samt 1 H. i Egenæs; 3 G. og 4 H. med Veirmøllen i Egenæs høre til St. Johannis Kloster. De Underhøvrige til Godset og Klostret indbetale Statter resp. til bispe. Sognet danner Gottorp Amts 92de—96de samt 106te Lægd og en Deel af St. Johannis Klosterdistriktets 12te Lægd og det 1ste Augler adelige Godsdistriktets 67de Lægd. Kirkesproget er Tjyfsk. Kalbet

befattes ved Valg; dets Indtægter anslaaes til 1900 Rd. Kirken eier en Capital paa 3110 Rd.

Kirken er opført af Teglsteen, uden Taarn og Hvælvinger; Klokkhuus paa Kirkegaarden. Foran Alteret en Gravsteen over Otto Rathlov (+ 1551) og Husfru.

Sognets Raavn skrives ogsaa Boren (saaledes i D. Atl.). Ved Kirken lod Bertram Ratlov til Lindaa 1557 10 Høe brande; 1595 skænkede han den de Alter-Pysekager, som han i Ditmarskerkrigen 1559 havde borttaget fra Melbørf Kirke. Den tilhørte Domcapitelts 6te Præbende; senere havde Herretne til Lindaa Patronatsret dertil, og først ved dette Guds Besættelse 1784 kom Kirken under Gottorp Provst. Kirkebyen, der bestod af 7 Gaarde, blev 1652 forlagt, rimeligvis til Aageby (Boren-Aleg, til Adskillig fra Aageby i Thorslev Sogn), der idetmindste vides at være af yngre Oprindelse (den findes ikke paa Kortene hos Dandwerth), og dens Jorder lagdes under Lindaa. Ved Borne holdtes fordem Herredstinget; her nævnes ogsaa en Borg, Borneborg, paa Baldemar Atterdags Tid, 1357.

Storfiebelen af Borne Sogn, saavelsom Roget af Ulsnæs og Sønder-Brarup Sogne, hørte forhen til det adelige Guds Lindaa (kaldet Dänisch-Lindaa til Adskillig fra Deutsch-Lindaa i Dänischwohld). Hvorledes dette Guds er opstaaet, veed man ikke; men allerede i det 15de Aarhundrede findes det at have tilhørt Familien Ratlov, navnlig Claus Ratlov, der 1464 var Amtmand i Gottorp. En af hans Sønner, Hans Ratlov, saldt 1500 paa det ulykkelige Ditmarskertog, men hans anden Søn Otto eiede Guds 1527 (+ 1551), og efter ham hans Søn, den ovennævnte Bertram, indtil 1598, da han overlod det til sin Søn Moritz. Dennes Enke, Dorothea Reventlov (+ 1550) testamenterede Guds til sin Brodersøn Bertram Reventlov, ved hvis Datter det 1657 kom til Wilhelm Humoer fra Røst, og med dennes Datter Ida til Wulf v. Brodørf, efter hvem det eiedes af hans Søn Kammerherre Christian Albrecht v. Brodørf. Ved dennes Død kom Lindaa 1719 til Hertug Philip Ernst af Glücksborg, og det forblev derpaa ved det hertugelige glücksborgle Huus, indtil den sidste Hertug døde 1779. Kongen overtog da Guds for 120,000 Rd.; 1783 blev det nedlagt, d. 17de Februar 1784 indlemmet i Gottorp Amt, og Iivegenstabet ophævet fra Mai samme Aar. Den 9de April 1700 afbrændte Gaarden, og Staden ansløges til 24,000 Rb. (af Røer alene brændte 120 Stykker). Kotsfeld i Sønder-Brarup Sogn var en Avlsgaard under Lindaa.

Pavensb (Pagers), 10 smukt beliggende Gaarde tæt ved Slien, var forhen Fogedernes Herrelæde, af hvilke Dronning Margrete kjøbte det („Pauerut“) tilsligmed Grædeshj i Ravnkjer Sogn, og skænkede det 1406 til Slesvig Domkirke. Det hørte derpaa til Domkirke-Fogderiet Grædeshj. Gaarden blev senere deelt og som Høvedparcellen overladt Familien Schmidt, der eiede dette Sted i 200 Aar.

Sønder-Brarup Sogn, omgivet af Nørre-Brarup, Bøl, Anneret Løit, Ulsnæs, Borne og Ravnkjer Sogne. Kirken nordlig i Sognet, 2³/₄ M. n. o. for Slesvig, 3³/₄ M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 3956 Tdr. Land, er bølgeformigt, med smaa Skovpartier; Jordbunden er vel i det Hele taget af god leerkholdig Befaaelse, men dog gives der et sandet Strøg nord for Kirkebyen; nogle Enge og endeel Mose. Døbæk banner Sognets Nordgrænse.

3 Soguet: Byerne Sønder-Brarup med Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer (en Læge boer i Byen), Store-Bredbøl med Skole og 1 Kro, i Byen boer en Læge, Lille-Bredbøl, samt Dollersbøl med 2 Kroer. Mindre Samlinger af Beboerere ere: Sønder-Brarupmark, Bredbølsgade (Bredbølgade) (8 H. med Jord og 1 H. uden Jord), Løitgade med Kro (5 H. med Jord), Holm (eller Sønderbrarup-Holm, 6 H. med Jord og 1 H. uden Jord), Parcellerne af den udstykkede Meierigaard Kotsfeld: Kotsfeld, Rhsfeld med Kro, Røholt med Skovfogedgaarden Christianshst, Bredaa og Bomhoff (ogsaa kaldede Trebjerg, 8 Heelg., 6 mindre G. samt 8 H. med Jord), samt Dollersbølmark (24 H. med Jord og 1 H.

uden Jord). Større Gaarde ere Meierigaarden Rosfeld (Stamparcel) paa 69 Skatteønder, og Bondegarden Brebbølgaard paa 230 Tbr. à 260 □ W. ($2\frac{1}{8}$ Plov). Salt i Sognet 2 større G., Præstegaarden, 15 Heelg., $2\frac{3}{4}$ G., $8\frac{1}{2}$ G., $1\frac{1}{4}$ G. og 7 mindre G., 100 H. med Jord og 23 H. uden Jord. Udenfor Øerne ligge 1 G. og 50 H.

Indvaanere: 1426. Agerdyrkning danner Hovederhvervet. Løv affætted til Arnæs og Kappel. I 3 af de sidste Dage i Juli afholdes Marked i Sønder-Brarup med Kram, Heste og Pottemagervarer. Ogsaa i Midten af October afholdes her et Marked med Heste og Kvæg.

Sognet hører for den større Deel til Slies og Hysing Herreds Jurisdiction, og Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig); hele Sognet til Kappel Pphycatdistrikt (Kappel). Under det adelige Guds Dollersøb (Kappel Herred) høre Dollersøbstav, Dollersøbmark samt 1 Heelg., 5 H. med Jord og 2 H. uden Jord i Sønder-Brarup. Skatterne indbetales til Godset. Sognet danner Gottorp Amts 100be—102bet Lægd og endeel af det 1ste Angler adelige Godsdistricts 66de—69de Lægd. Sønder-Brarup og Løit Sogn danne tilsammen et Sogneskab. Kirkesproget er Tydsk. Kalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til c. 1430 Rd. aarlig.

Kirken er en ældgammel Kampsteensbygning, uden Taarn og Hvalvinger; Klokketuus af Træ paa Kirkegaarden.

I antiquarisk Henseende er Sognet særdeles mærkeligt. Læt nord for Sognebyen Sønder-Brarup ligger nemlig den lille Thorøberg-Rose, som paa Regleringens Forankalting og paa offentlig Besøkning er bleven grundigt og videnskabeligt undersøgt paa Grund af de mangfoldige Oldsager, som i en fiern Oldtid ere bleve neblagte i Rosens sydførlige Pjorne. Udbyttet har været meget rigt og det saameget mere som Rosevandet har bevaret indtil vore Dage saadanne mere forgængelige Stoffer, som enten slet ikke eller kun tildeels findes i samtidige Grave; medens paa den anden Side Jernet ikke har kunnet modstaae dets Indvirkninger, men for det meste er fundet som Brudstykker eller endog kun som sorte Pletter. Blandt de forskjellige her neblagte Gjenstande skulle vi blot fremhæve: forskjellige Bevebe, udne Klædningsstykker, nogle Sandaler af Læder, en Rængde Angrebs- og Forsvarsvaaben, hvorimellem maa nævnes Ringbrynser, Hjelme, Skjolde og Buer; af Landser, Spyd og Pile er der fundet en betydelig Rængde, ligesom flere Skridtsører; fremdeles forskjellige Bærtøi, Kar af Træ og Leer, et Hovedstøi og en Kistretstøi af Læder med Meshingsbeslag til Heste; Hestetsiler af Metal, en stor Rængde Beslag og Smykker af Metal, Sølv og Guld, Perler af Glas og desl. Endelig 40 Betalingsringe af Guld, tildeels af overbuggede Smykker, og en Deel romerske Keisermonter af Sølv; da de yngste af disse sidste ere slagne under Keiser Commodus, maa det hele Fund antages at hidrøre fra det 3die Aarhundrede e. C. eller den ældste Jernalder; derom vidne ogsaa flere af Gjenstandenes Former og Pjeldelser. — Rosen er omgivet af Bakker, navnlig mod Sydvest; paa disse findes endnu en stor Rængde Gravhøie, som dog neppe staae i nogen Forbindelse med Rosefundet; idet mindste viste Rigtigheden af denne Antagelse sig ved en Undersøgelse af en dem, som foretoges 1861; den er beliggende paa Aftagsmand P. Pederens Mark og havde en Omkreds af 85 Al. og en Høide af $4\frac{1}{2}$ Al. Den havde været omfat af en nu næsten fuldstændigt ødelagt Steentreds; indenfor denne foretom i selve Jordhøien en mindre Steentreds, i hvis Mitte der stod en af flade Stene dannet lille Kiste, som var spjdt med brændte Mennesknekker, og mellem disse var neblagt en lille Bronceaal, omviklet med nogle Trøder uldent Tøi. Læt udenfor den inderste Steentreds stod opreist en mægtig, utilbuggen Steenblok, og ikke langt fra denne laae Levningerne af et ubrændt Mennesketelet med Hovedet hvilende paa en af Kredens Stene og Benene udstrakte henimod den ovennævnte Steenkiste. Dette yderst mærkelige Gravfund maa henføres til Broncealderen; det er sandsynligt, at den opreiste Steenblok har været et Altar, ved hvis Fod man har

offret en Træl til Vre for den Afsøde, hvis brændte Knokler vare nedlagte i Steenlisten. (Slesvigste Provindialefterretninger, I. B. S. 169 og 3. B. S. 316.)

Af Sognets 4 oprindelige Byer nævnes de 3, Sønder-Brarup („Synbræbrathorp“), Brebbøl („Bretthøvl“) og Rottfeld („Ruttsfæll“) som Kongegods i Valdemar II.'s Jordebog 1231. Sidnævnte By blev nedlagt og gjort til en Aulsgaard under Godset Lindaa (i Borne Sogn), der allerede eksisterede 1598, da Bertram Ratlov overlod Godset til sin Søn Morits og begav sig til Rottfeld; ved Godsets Nedlæggelse blev den parcelleret 1784. Den fjerde By, Pleistrup („Plegestorp“) paa 5 G., forekommer 1494 og 1519 som hørende til Godset Gjestling, men blev senere nedlagt og lagt til Dollersøb Hovmark (nu Parcellererne Dollersøbmark.)

Det berømte Marked ved Kirkebyen skal have sin Oprindelse allerede i det 16de Aarhundrede fra en hellig Kilde, som blev meget besøgt St. Jacobi Dag (den 25de Juli), og den dermed forbundne Kirkemesse. Denne Jostefest havde samme By i Angel som Gæsføvs Marked i Hven, saa at Markedsdagen kaldes „Brarup-Uge“, Dandsfigilderne paa denne Tid i Omegnen kaldes „Braruper“ og Tiden bestemmes derefter, f. Ex. „8 Dage efter Brarup“. Hertug Frederik III.'s Forordning angaaende Markedet af 18de Juli 1640 opbevares i Kirkens Arkiv.

Løit Sogn, Annex til Sønder-Brarup Sogn, omgivet af Bøl, Tøll, Thorsted, Ulknæs og Sønder-Brarup Sogne. Kirken vestlig i Sognet, 2 M. n. o. for Slesvig, 3 $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 1858 Tdr. Land, er bølgefornigt med smaae Skovpartier. Jordbunden er i det Hele af god leerkholdig Befaffenhed, med Moser og Enge. Dybæk danner Sognets Nordgrænse og falder i Løit-Aa paa Sognets Vestgrænse.

3 Sognet: Byen Løit med Kirke, Skole og Kro, Magbale-nenruhe er et mindre Sted, danner af Parceller af Løitgaard. Større Gaarde ere: det forhenværende Cancelligods Løitgaard paa 232 Tdr. à 260 □ B. (14 Mk. Gulb) og 1 Bondeggaard paa 132 Tdr. à 260 □ B. (8 Mk. Gulb). Salt i Sognet: 2 større G., 4 Heelg., 4 $\frac{1}{4}$ G., 1 $\frac{1}{2}$ G., 15 H. med og 1 H. uden Jord.

Indvaanere: 249. Agerdyrkning danner Hovederhvervet.

Sognet hører til Sles og Fjshing Herredsjurisdiction, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) og Kappel Pphysicatdistrikt (Kappel). Det danner Gottorp Amts 103die Lægd.

Kirken, en gammel Graastensbygning med tilbygget Chor, uden Taarn og Svævinger; Træ-Klosterhuus med en Taarnspids paa Kirkegaarden. Epitaphium, sat 1649 af Magdalene Schrøder for hendes Mand, Herredsfoged Hans Schrøder, med hvem hun havde haft 24 Børn. Bag Epitaphiet sees Kirkens gamle Kall-malerier.

Løit (forhen „Lauthe“) kaldes ogsaa Stefferløit eller Stofferløit til Adskillelse fra Hævetofte Løit og Løit ved Aabenraa. Sognet er Annex til Sønder-Brarup siden 1670; tidligere var det forbundet snart med Thorsted, snart med Ulknæs.

Løitgaard (Løithof) dannedes kort efter 1652 af fyrstelige Eiendele; som dens Eier nævnes 1674 kongelig Lieutenant Chr. Gotl. Wardenberg, derpaa Cai Bertram v. Wopnsflett, som 1688 solgte Gaarden til Hans v. d. Wisch.

Mavnfær Sogn, omgivet af Løstrup, Nørre-Brarup, Sønder-Brarup, Borne og Arnæs Sogne samt Slien. Kirken vestlig i Sognet, 3 $\frac{1}{4}$ M. n. o. for Slesvig, 4 M. s. o. for Flensborg. Areal, c. 3710 Tdr. Land, er bølgefornigt med nogen Skov. Jordbunden er for største Delen leermuldet; Moser og Enge findes adspredte over hele Sognet. Møllebæk løber gennem Sognet ud i Dybæk, som udspringer her. Slien afsætter Grødesby-Nor. Slesvig-Kappel Landevei passerer Sognet.

3 Sognet: Bjerne Ravnfjær med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattigarbejds-huus, Veir- og Vandmølle samt 2 Kroer, Fovlløst med med Skole og Kro, Store-Grødesby med Skole, Veir- og Vandmølle og Kro, samt Lille-Grødesby. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Ravnfjærskov, Dollersøbdad med Vedsted Kro (1 H. med og 6 H. uden Jord), Dollersøbdark (9 H. med og 2 H. uden Jord), Fovlløstmark, Karstov med Kalkbrænderi, samt Kongsten (4 H. med Jord). En større Gaard er det adelige Gods Dollersøbd med Areal af 269 Tdr. à 260 □ B. (234 Skatetønder). Jalt i Sognet: 1 større G., Præstegaarden, 18 Heelg., 3 $\frac{1}{4}$ G., 14 $\frac{1}{2}$ G., 3 $\frac{1}{4}$ G., 4 mindre G., 85 H. med og 41 H. uden Jord. Udenfor Bjerne ligger 7 G. og 84 H.

Indbaanere: 1329. Agerdyrkning danner Hovederhvervet; om Vinteren stanges Nal i Elsen.

Sognets største Deel hører under Elies og Fjhsing Herreds Jurisdiction, Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig) og Kappel Pphiscatdistrikt (Kappel). Under Dollersøbd Gods (Kappel Herred) høre: 6 G. og 34 H. af Ravnfjær, samt Dollersøbd og Dollersøbdmark; 1 H. (Bikum) under Fovlløst hører til det adelige St. Johanniss Kloster. Skatterne indbetales resp. til Godset og Klofret. Sognet danner Gottorp Amts 97de—99de Lægd, samt det 1ste Angler adelige Godsdistrikt 66de—69de Lægd. Kirkeproget er Tjbst. Raldet besættes ved Balg; dets Indtægter anslaaes til 1700 Rd. Kirken eier en Capital paa 893 Rd.

Den høitbeliggende Kirke er opført af Kampesten, er hvælvet i Choret, men itte i Stibet; Laarn med Spidstæg.

Ravnfjær (fortydfket Rabentirphen) Sogns oprindelige 4 Byer, Ravnfjær („Rasnafjær“), Fovlløst („Fughelwich“), Grødesby („Grøthabol“) og Dollersøbd („Doltrud“), nævnes i Balmemar II.s Jordebog 1231 som Kongsgods; de tre første som fort efter 1400 til Domkirken; om Dollersøbd see nedenfor. En femte By, Kastelby eller Kaskelby, der nævnes 1498 og endnu 1547, i Nærheden af Elsen, blev nedlagt, og dens Jordebø kom til Røst (i. Kappel Sogn); dens Navn har holdt sig i Kaskelbyfjær, og dens Gravstæder vistes endnu i forrige Aarhundrede paa Ravnfjær Kirkegaard. 1403 nævnes Johannes de Heyda som „rector parochialis ecclesie Ravenkier“. Præstegaarden afbrændte d. 3de Februar 1821.

Godset Dollersøbd (tybst Dolltrøtt) har sin Oprindelse og sit Navn fra den ovennævnte By Dollersøbd, som efter at have opført at være Kongsgods først kom til Gjælling, i hvis Kjøbedreve af 1494 og 1519 den forekommer som hørende til dette Gods, og senere med andet Strøgods herfra til Satrupholm (i Satrup Sogn); begge Godser tilhørte nemlig Familien Ahlefeldt. Ved Nedlæggelsen af Bjerne Dollersøbd og Pleistrup (den sidste i Sønder-Brarup Sogn) dannedes det til et eget Gods. 1565 nævnes Ditto Ranpau til Dollersøbd, 1590 og 1608 Henr. v. Ahlefeldt baade til Satrupholm og Dollersøbd, hvorpaa begge Godser 1629 kom til Hertugen af Holsten-Gottorp, der eiede Dollersøbd indtil 1698, da Hertug Frederik IV. solgte det for 24,000 Rd. Species til Joh. Ludv. Vincier Baron v. Königstein til D. Efter dennes Død 1730 eiedes Dollersøbd af den yngre v. Königstein, hvis Arvinger solgte det 1747. De følgende Eiere vare Geheimeraad v. Bierck og hans Enke, 1758 Familien v. Wedderkop, 1802 Kammerherre Hans Adolf Rumohr, 1804 Oberst Dittl. Rumohr, hvis Arvinger 1832 solgte Godset for 54,000 Rd. til Jaf. Fred. Hansen. Det var blevet parcelleret 1789.

Bed Grødesby har faaet et befæstet Slot, som Dronning Margrete havde ladet opføre, og hvis Spor endnu findes paa Pladsen Grødebu. Hun skænkede det 1406 til Domkirken, og herefter benævnedes Domkirke-Fogderiet Grødesby.

Læstrup Sogn, omgivet af Eskriis, Nørre-Brarup, Ravnfjær, Kappel og Gjælling Sogne. Kirken tjdvestlig i Sognet, 3 $\frac{1}{4}$ M. n. o.

for Slesvig, 4 M. s. o. for Flensborg, $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Kappel. Areal, c. 3896 Tdr. Land, er hølgefornigt med Skov mod Vst. Jordbunden er leerholdig og har nogen Mose, men faa Enge. Flensborg-Kappel Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Øyherne Løstrup med Kirke, Præstegaard, Veirmølle, Kro, Rytterbjerg Kro og Sveltholm Kro, Drøbjerg med Skole, en Deel af Arrild med Hørtilberedningsfabrik (1 Heelg., 1 $\frac{1}{2}$ G., 4 H. med og 1 H. uden Jord; Resten hører til Nørre-Brarup Sogn), Gulbe med Skole og Kro, Skjorstrup med Veirmølle og Kro, Stoltebøl med Skole og 2 Fattighuse, Fuglsang med Kro, samt Hvidkilbe med Teglværk, Kalkbrænderi og Kro. Mindre Samlinger af Beboelser ere: Løstrupskov (2 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 4 mindre G. og 1 H. uden Jord), Lille-Drølt (1 $\frac{1}{4}$ G. og 3 mindre G.) samt Kragelund (1 $\frac{1}{4}$ G., 4 H. med og 1 H. uden Jord). Større Gaarde ere: det adelige Gode Løstrupgaard med Areal af 374 Tdr. à 260 □ B. (276 Skattetønder), Volsgaard Drølt (hørende til det adelige Gode Runtost) med Areal af 629 Tdr. à 260 □ B. samt en Bondegaard i Stoltebøl paa 90 Skattetønder. Ialt i Sognet 3 større Gaarde, Præstegaarden, 6 Heelg., 14 $\frac{3}{4}$ G., 21 $\frac{1}{2}$ G., 22 $\frac{1}{4}$ G., 54 mindre G., 22 H. med og 16 H. uden Jord.

Indvaanere: 1480. Agerdyrkning danner Hovederhvervet.

Den største Deel af Sognet hører til Kappel Herred (Kappel), det kongelige Commissariat for den sluttede Deel af 1ste Angler adelige Godebistricter samt Svansen og Dänischwold Districter (Eternsørde), nemlig: til Røst Gode 2 G. og 1 H. i Hvidkilbe, 8 G. og 1 H. i Løstrupskov; til Løstrup Gode Løstrupgaard, 10 G. og 5 H. i Løstrup, 1 H. i Hvidkilbe, 1 H. i Kragelund, 2 H. i Drøbjerg; til Brunsholms Gode 1 G. og 1 H. i Gulbe; til Runtost Gode Meierigaarden Drølt, 16 G. i Gulbe, 16 G. i Skjorstrup, 24 G. og 3 H. i Stoltebøl, 19 G. i Fuglsang, 11 G. i Hvidkilbe samt 4 G. i Lille-Drølt. Til Gottorp Amt høre Kirken, Præstegaarden og 1 H. i Løstrup, 2 G. og 10 H. i Drøbjerg, 1 G. og 3 H. i Hvidkilbe (Eliens og Hysing Herred), 2 G. og 5 H. i Arrild, samt 1 G. og 4 H. i Kragelund (Struffstrup Herred). De Underhøriges til Godebetale deres Skatter til Godekasserne og staae under Godeinspectoraternes Politimyndighed. Hele Sognet hører til Kappel Pphysicatbistricter (Kappel). Sognet danner Gottorp Amts 1ste op 99de Lægd samt det 1ste Angler adelige Godebistricter 23de—27de, 31te og 33te Lægd. Kirkesproget er Tysk. Kaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til c. 1200 Rd. Kirken eier en Capital paa 501 Rd.

Kirken er i dens ældste Deel opført af Kampesteen, i dens nyere af Muursteen, ikke hvælvet, uden Taarn, Klokketue af Træ paa Kirkegaarden.

Godebet Løstrup er afslagt fra Røst (i Kappel Sogn), og har sin Oprindelse fra Øyen Løstrup, der, ligesom Røst, nævnes som Kongegode i Fordebogen 1231 („Løsthorp“), og tildeels gif ind paaasmus Numohrs Tid, saa at kun Kirken er tilbage; hans Enke Margrete Ranzau beboede den her oprettede Gaard fra 1590 til sin Død 1600, hvorpaa den saldt tilbage til Røst. Godebet blev i den Numohrske Familie næsten ligesaa længe som Røst, nemlig til 1792. Frederik Numohr, en Søn af Henrik Numohr til Røst, var den første, der eiede Løstrup for sig selv, hvilket han fik ved Arvevelingen med sine Brødre c. 1670; han arvede ogsaa Røst efter sin Brøder Cai, og overlod 1719 Løstrup for 25,000 Rd. Kroner til sin Søn Landraad Frederik Numohr, der 1736 tillige kom i Besiddelse af Østergaard og bode

d. 11te April 1740. Efter ham eiedes Løstrup af hans Søn Frederik Kumohr, der ogsaa var Landraad. Dennes Søn, atter en Frederik Kumohr, solgte Godset 1792 til Røller Joh. Bend. Paape fra Ravntjør for 30,000 Rd., og han igjen 1795 for 39,000 Rd. til Landinspæcteur Fred. Vilh. Ditte. Fra 1804 eiede Henr. Korbes det til sin Død 1821, og efter ham Georg Fred. Bluhme († 1836). Sidstnævntes Ekte solgte det 1843 til W. A. Kumohr, og denne igjen 1853 til E. D. Birch, den nuværende Eier. Gaarden er en massiv Bygning med smukke Kælderveelvinger, omgivet med en Borggrav.

Byen Sjørdrup, der ogsaa nævnes som Kongsgods i Fordebogen („Styrsthorb“), Stoltebal og Fuglsang (Bogelsang) høre til Godset Runtoft (Eskriis Sogn, Ny Herred) siden 1397, da Dronken Joh. v. Thienen overlod dem med Alt, hvad der hørte til Sjørdrup-Lehn, til sin Svigerføn Erik Krummedige. Denne pantsatte dem 1409 til det Slesvigiske Domcapitel, men de bleve igjen indløste 1438 af Hertug Adolf, som da havde Runtoft i Besiddelse.

Flækken Arnæs er smukt beliggende paa en c. 1200 Alen lang og indtil 500 Alen bred Halvø i Elien, (6700 □ V.) der ved en i 1796 anlagt Dæmning og nogle senere indenfor denne fremstaaede Engstrækninger er forenet med Fastlandet (Ravntjør Sogn), 3½ M. n. o. for Slesvig og ½ M. s. s. v. for Kappel, ad Elien lidt over 1½ M. fra dennes Munding. Forbunden hæver sig intet Sted mere end 11 Fod over Eliens Vandspeil og Overfømmelser ere derfor, navnlig med Østenvind, ikke sjeldne. (I den senere Tid nævnes saaledes Overfømmelser i 1825, i 1835 og især Juledag 1836, da Vandet naaede en saadan Høide, at selv Indvaanerne maatte forlade deres Huse og flygte). Flækken har en med en Allee af Lindetræer beplantet næsten aldeles lige Hovedgade, et Torv og to smaa Stræber, 112 Huse. Næsten til hvert Hus hører en Have, der ligger bag ved samme ud mod Elien, Husene ere i Reglen i en Etage med Gavlén mod Gaden, alle ere teglhængte.

Af offentlige Bygninger mærkes Kirken, der er ganske simpel, oprindelig i Aaret 1673 opført af Bindingsværk, men da den i 1733 truede med at styrte om, omgivet paa 3 Sider af Brandmuur. Umiddelbart op til Kirken staaer et 80 Fod høit Taarnspir af Træ, opført 1825, hvori 2 Klokker. Kirken, der har et Orgel, er ikke hvælvet. Byen har 2 Skoler med 3 Lærere.

Flækken Arnæs har ingen egentlige Flækkeprivilegier, men er privilegeret ved en Concession af 1ste April 1667.

Alle Communeanliggender afgjøres af 4 „Gerichtsbonden“ som med Herredsfogden i Eliens og Fyhsing Herreder, under hvem Flækken i Justits- og Politisager forterer, ogsaa ubgjør Thingretten. Arnæs hører under Gottorp Amtstuedistrict, Gottorp Huusfogeddistrict og Kappel Pphficatdistrict; den er Tolboppebørselscontrolsted under Kappel Tolbsted med en Tolboppebørselscontroller og 2 Tolbassistenter. Byen har en practiserende Læge, men intet Apothek. Den banner Gottorps Amts 107de Lægd. Kirkesproget er Thybsl. Præstefalbet besættes ved Valg;

bets Indtægter angives til 800 Rd. aarlig. Kirken eier en Capital paa c. 1000 Rd.

Havnen bestaaer kun af Bøle, hvor Skibene lægge til; den har en Dybde af 7 Fod. En Færge for Heste og for Vogne fører over Elien til Esvanfen.

Byen har et Brandcorps af 12 Menige og 2 Tilfynsmænd, et Skipperfsamfund, en Søassurancesforening, et Matrossamfund, et Skydefelskab.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1071 (534 Mandfolk, 537 Fruentimmer, 234 Familier). Skibsfart og dermed forenet Handel med Fedevarer er saa at sige udelukkende Erhverv for denne lille eienbommelige Byes Indvaanere, hvilket ogsaa fremgaaer af efterfølgende Meddelelse fra Stedets Tolbvæsen. Et Skibsbyggeri er i ret god Virksomhed (i 1862 er bygget en Skonnert og 2 Jagter), en Veirmølle findes i Byen; nogle enkelte Haandværkere og Smaahandlende.

Arnæs har en ikke ringe Exporthandel, navnlig med Fedevarer og Kornvarer. Størstedelen af Fedevarerne og formalede Kornvarer gaar til Havne i Kongeriget og til Norge, medens de uformalede Kornvarer i Reglen udstibes til Holsteen.

Af Flækken forholdsvis store Handelsflaade gaar 3 større Fartøier i Fragtfart paa Østersøen, England og Vestindien, medens de mindre benyttes i indenrigs Fart og i Fart paa Norge.

Af de vigtigere fremmede Varer blev i Aaret 1862 ved Controlstebet fortoldet 1427 Pbd. Bomuldsmanufacturvarer, 5609 Pbd. Stang- og Baandjern (i 1861 9268 Pbd.), 40 Com.-Læster og 14,380 Cbf. Træløst (i 1861 131½ Com.-Læster og 27,779 Cbf.), 125 Td. Salt (i 1861 295½ Tdr.), 2463 Tdr. Steenful (i 1861 3088 Tdr.).

Den samlede Ubsørfel af følgende Varer var i 1862:

	til fremmede Steder.	til Kongeriget og Hertugd. Holsteen.
Kornvarer, uformalede Tdr.	4,385½	364
Meel og Gryn —	576½	1,812½
Kaps —	"	700
Smør —	757	521
Rjød Pbd.	4,314	"
Øst —	513,830	394,517
Flæsk —	342,370	"
Talg —	29,746	"
Talg-Lys —	3,047	"

Ubsørfelen til flesvigste Steder af Rjød, Flæsk og Talg er ikke oplyst.

Skibsfart var i 1862: i indenrigs Fart indgaaet 248 Fartøier af 1825¾ Com.-Læster Drægtighed med 564 Læster Bestuvning, udgaaet

199 Fartøier af 1269¹/₄ Com.-Læster Drægtighed med 664¹/₄ Com.-Læster Bestubning; i udenrigs Fart indgaaet 54 Fartøier af 859 Com.-Læster Drægtighed med 670¹/₂ Læster Bestubning, udgaaet 81 Fartøier af 1274¹/₄ Com.-Læster Drægtighed med 503 Læster Bestubning.

Ved Arnæs Tolbcontrolsted var ved Udgangen af 1862 hjemme hørende 86 Fartøier af 1100³/₄ Com.-Læster Drægtighed.

Told og Stibsfartafgiften udgjorde i 1862 3656 Rd. 59 $\frac{1}{2}$, i 1861 5174 Rd. 8 $\frac{1}{2}$.

I den første Halvdeel af Juni holdes i Arnæs et Marked i 3 Dage, den første Dag med Heste, de to andre Dage med Kram.

Arnæs var vistnok oprindelig saaledes som Navnet angiver en Halsv eller et Næs. Historik kan dette dog ikke godtgøres. Paa Meyers Kort fra Midten af det 17de Aarhundrede findes Arnæs assat som en storbevoret D med tvende Huse, der formodentlig have været beboede af Ristere. Endnu ved denne Tid hørte Arnæs under Slesvig Domkirke, senere kom Den under de gottorpiske Hertuger (Urkunde vom 12 Mai 1658). Flakten opstod først fra Aaret 1666. Da Ditlev Numoer paa Røst i dette Aar fordrøede at Kappels Indvaanere skulde aflægge Pfydingeerd til ham og da han derhos stillede uretfærdige Forlangender til dem og viste dem en i det Hele exemplar haard Behandling selv for den Tid, saa besluttede 104 Familier at udvandre, hvoraf dog kun noget over Halvparten virkelig udsorte deres Forlat. Disse fik Afskedelse af Hertug Christian Albrecht til at nedlægge sig paa Arnæs, hvor de rydgede Skoven og byggede Byen; de fik et Frihedsbrev af Hertugen d. 21de Marts 1667 og hylbede ham d. 11de Mai s. A. Nybyggerne holdt Gudsstjeneste i et af Husene indtil deres Kirke blev færdig 1673. Stedet havde sig i Begyndelsen kun langsomt, ja er vel endog gaaet tilbage, i Aar 1700 contribuereedes for 17 Hele og et halvt Suus; herefter gik det rask fremad. I 1758 var der 56 Huse, i 1760: 67, i 1781: 74, i 1784: 86, i 1821: 97, i 1836: 100. I 1803 var Indbyggernes Antal 501, i 1835: 703, i 1840: 786, i 1845: 809, i 1855: 951. Stedets Tilslagen staaer i nære Forbindelse med den sørgede Stibsfart. I 1741 havde Arnæs kun 6 Stibe, i 1751: 11, i 1771: 21, i 1801: 28, i 1821: 41, i 1854: 52.

Paa den Plads, hvor Kirken staaer, skal Erik af Pommern have anlagt en Stands.

Den som lærd Orientalist og Theolog bekendte Generalsuperintendent i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen Jak. Georg Chr. Adler († 1834) var født 1756 i Arnæs, hvor hans Fader da var Præst.

Angaaende Arnæs findes følgende Beskrivelser:

Chr. Scharf: Beschreibung und Geschichte der Insel und des Fleckens Arnis, Schlesw. 1838.

Scholz: Ueber die Ansdelung auf Arnis, Schlesw. 1835.

Auszüge und Urkunden betr. den Abzug der Kappler nach Arnis, mitgetheilt von Capit. v. Kindt i Neues Staatsb. Mag. I. S. 660.

Deiroien er meddeelt i Neues Staatsb. Mag. III. S. 596 f.

St. Michaelis Landsogn, der deels henhører under Arns og Treia Herreder samt Dollingsted Fogderi, deels under Struffstrup Herred, er omgivet af Staden Slesvig, Nybøl, Farensted, Eggebøl (Dollingsted Fogderi) Hollingsted og Haddeby Sogne. Kirken ligger i Staden Slesvig. Areal, 17,303 Tdr. Land, er for Størstedelen fladt Land, henhørende til Hebesletternes Terrain, hvor Vnngen endnu paa flere Steder viser sig temmelig ubstrakt; en Strækning mod Øst hører til Høide-ryggens bakke og sandede Strækninger. I denne førstnævnte Deel af

Sognet findes betydelige Skovstrækninger, saaledes Domaineskovene Pølshegn, 217 Tdr. Land, Thiergarten, 182 Tdr. Land, Lyrskov, 28 Tdr. Land, Isted Skov med Kathrine Skov, 300 Tdr. Land, samt endeel Bønderstov. Blandt Sognets Tørdemoser ere Bøgemose og Moserne ved Isted, af tilsammen 90 Tdr. Land, Statsieendom. Af Indsøer findes her foruden Langsø, der paa en Strækning danner Grændsen mod Nybøl Sogn, de mindre Søer Isted-Sø, der har Afløb i Langsø, Arnholt-Sø, der sender Arnbæk til Trenen, og Gammellund-Sø, der har Udløb til Iydbæk. Flensborg-Slesvig Chaussee og Landveien fra Slesvig til Husum passere Sognet.

I Sognet: Byerne Husby med Skole og Kro, Skovby (deelt i Nørre- og Sønder-Skovby) med Skole og Kro, Lyrskov med Skole og Fattigarbejdsanstalt, Arnholt med Skole, Iydbæk med Skole og Kro, Gammellund med Skole og Teglværk, Isted med Skole, Iydbæk for Byen Isted Kro (Istedstovtro), St. Jørgen (en Forstad til Slesvig) med Skole og Vandmølle; Colonierne (meget spredte) Friedrichsaue og (tildeels see Høllingsted og Treia Sogne) Friedrichsfeldt, hver med Skole; endvidere følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Gaarden Falkenberg (240 Tdr. Land à 320 □ B.), Annettenhøje, Holdpust, Rønigsvill, Bøgholt, Pulvermølle, Pulverholz (2 Teglværker, en Udflyttergaard og nogle Inderstesteder), Husbymark, Husbygaard Skovfogedbolig, Ziegelei Kro og Teglværk (ved Slesvig), Nykro (en Samling af Huse, nu uden Kro), Dækkro, Stampe Mølle, Christiansgave, Kuhkro, Tæggekro. Om Bygningerne i Nyværk (Neuwert) see Gottorp Slot. Ialt i Sognet 1 større Gaard, 9 Heelgaarde, 2 $\frac{3}{4}$ G., 71 $\frac{1}{2}$ G., 32 $\frac{1}{4}$ G., 17 endnu mindre G., 95 H. med og noget over 50 H. uden Jord.

Indvaanere: 2797; Agerdyrkning er Hovederhverv. I Byerne Lyrskov, Arnholt, Gammellund og Isted er Tørbetvirkning af Betydning.

Med Hensyn til Justitsvæsenet høre Byerne Husby, Skovby, Lyrskov, Arnholt, Iydbæk, Gammellund (denne By til Bollingsted Fogderi), ligesom og begge Colonierne til Arns og Treia Herreder samt Bollingsted Fogderi (Slesvig), Byerne Isted og St. Jørgen til Struffstrup Herred (Slesvig); hele Herredet til Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistrikt (Slesvig), Slesvig Physicatdistrikt (Slesvig); 52de—58de Løgd og Dele af 18de og 68de Løgd. I Nykro er en $\frac{1}{4}$ Gaard, tilhørende Staden Slesvig, der staaer under Byens Jurisdiction. 2 Colonisteder af Friedrichsaue høre til Eggebæk Sogn, Bollingsted Fogderi, ligeledes en Gaard i Iydbæk. Sognet er forenet med St. Michaelis Kjøbstadsfog. n bestaaende af Volfus, en Deel af Staden Slesvig, i hvilken Kirken er beliggende (see Slesvig).

Husby („Huscobu“) nævnes i Kongebrevet af Blie Martis 1196 (Suhms Danm. Hist VIII. S. 704). Ved Byen Lyrskov (Lürschau) er den af den danske Konge Magnus den Godes store Seir over Bønderne d. 28de Septbr. 1043 bekendte Lyrskovhede, hvor 15,000 Bønder skulle være samlede. De islandske Saaer berette, at Slaget stod paa Lyrskovhede tæt nord for Hebeby eller Slesvig, man med det urigtige Tillæg: ved Skovborgaa, hvilket har givet Anledning til, at man har villet søge Stedet ved Leirskov i Arns Herred; jfr. „Stat.-topogr. Beskriv. af Kongeriget Danmark“, Spec. Deel II. S. 998. Det var paa dette mindsteværdige Sted, imellem Arnholt-Sø og Lang-Sø, at den danske Hær bivaakerede 1ste Paaflodags Nat 1848 efter Slaget ved Slesvig.

Isted maa i ældre Tid have havt Betydning, eftersom det sybligste Spskel i Danmark efter denne By benævnedes Istathe-Spskel (i Fordebogen 1231 „Istathe-spskel“). Man veed ogsaa, at denne By har havt en Kirke: 1878 nævnes Johannes Pagedorn som „Curatus“ (Kirkeherre) i Isted. I vore Dage er Isted bleven berømt ved den Seir, som den danske Hær under General Krogh d. 25de Juli 1850 vandt, hvor 70,000 Mand og 178 Kanoner kæmpede om Besiddelsen af Slesvig, som denne Seir reddede for Danmark. Den danske Hær leed i Istedslaget et Tab af 140 Officerer, 3657 Underofficerer og Menige, hvoraf 441 Døde og 2748 Saarede. Fiendens Tab var over 4000, hvoraf 1700 Fanger. Generalmajor Baggelsen bemærker i „Den Danske Stat i Aaret 1860“ Sp. D. S. 213 Anmærkning: „Naar Slaget ogsaa med Rette benævnes „Slaget ved Isted“, maa dog dertil bemærkes: vel havde Fienden opfattet en Forskandsning til Forsvar af Bropasset i selve Byen, hvis Erobring var og blev af største Bigtighed, da denne laae i Centrum af Slag-linten, der udstrakte sig fra Søllbro til Vedelsvang (2 $\frac{1}{4}$ M.), og vel vare flenbtellige Forskandsninger oplafede ved Chausseen, saavel nær n. v. for Isted (ved „Sortebøi“), som nær s. v. for Byen (foran „Isted-Skov“); men „Istedpasset“, hvis Forskandsningers Gjennembrud afgjorde Slagets for de Danske seirende Udfald, var Defileeet $\frac{1}{4}$ M. sydvest for Byen, ved Isted's under Kampen brændende Krosked (Istedskovtro ved Chausseen, i Strukstrup Herred). Fra dette fører Chausseen i sydlig Retning til Slesvig, imellem Isted-Skov paa den ene og en moradsig Lyngede paa den anden Side.

Kuhetro, nu et Børisshuus ved Chausseen, var forhen et hertugeligt Domainegods, der havde hørt til Gammel-Gottorp. Derfra kjøbte Grev Reventlow til Aarkær i Nørre-Jylland i Aaret 1803 enbeel Stovgrund og byggede den smukke Gaard Falkenberg, som han omgav med storartebe Paveanlæg. Efter Reventlow eiedes og beboedes det i nogle Aar indtil 1850 af Geheimeraad Blome (Heiligenstedten). Under Kroyesamlingen ved Slesvig i September 1862 havde hvsilrig Kong Frederik VII. sin Teltleir tæt ved Gaarden. Nord for Falkenberg findes en vel vedligeholdt Borgplads af 750—780 Fods Omkreds med et halvkredsformigt Udenværk mod Nord. Her antages det ældste Gottorp at have ligget (see Gottorp Slot).

Dækketro heed oprindelig Dronninghøi efter den Kæmpehøi, som ligger umiddelbart ved Kroen og paa hvilken Dronning Margaretha Sprenghest skal have holdt til Hest under et Slag.

Annettenhøje er et smukt Landsted tæt ved Slesvig, bygget i 1820 af Landraad, Baron v. Brodendorff, af hvis Søn Kammerherre, forhenværende Gesandt i Berlin og senere i Madrid, Baron v. Brodendorff det nu etes og beboes. Stedet er blevet berømt ved den rasende Kamp, der førtes om samme i Slaget ved Slesvig d. 25de April 1848 (af dette Slag, der vil blive omtalte ved Slesvig, kæmpedes den sidste Deel paa Michaelis Landsogns Grund) hvor enbeel af 1ste Bataillon samt nogle af 2det Jægercorps med stormende Haand forbred 300 Preussere derfra under et Haandgemæng, der tildeels førtes i selve Værelserne.

Om Oberstlieutenant Würgens Indbug med sine Dragoner under Slaget ved Slesvig og om de der faldne og begravede Dragoner minder en Høi og en Støtte paa Veien fra Husby til Lille-Dannevirke. Paa Lyrskovhede findes et Gravminde over faldne Krigere fra 1848.

Hadeby Sogn, der deels ligger i Gottorp Amt og deels i Hytten Amt, er omgivet af Michaelis Landsogn, Hollingsted, Krop, Hytten og Kofel Sogne samt Slien og Slesvigs Bymarker. Kirken nordlig i Sognet, $\frac{1}{4}$ M. s. o. for Slesvig, 2 $\frac{1}{4}$ M. n. n. v. for Eternsførde. Areallet, 13,810 Tdr. Land, er for den større Deel høje og sandede Jorder med enkelte Bakker, en mindre Deel, navnlig mod Syd, er flad Hede og Mose; Byerne langs Slien, Fartorp, Borgvedel, Stetksvig og Ghyb have de bedste Jorder og Leer forekommer her enkeltviis i Jordblandingen. Hadeby-Nor strækker sig i en Længde af næsten $\frac{3}{4}$ M. fra Nord til Syd ind i Sognet. Over Norets Udbløb er lagt en Dæmning med en Bro, hvorover Slesvig-Eternsførde Chausseen er ført. Ved Busstrup ligger Busstrup-Dam. Af Skove findes her kun den lille Hadebyhølt. Den sydslesvigiske Jernbane med Sidebane fra Klosterko

til Slesvig samt Chausseerne fra Slesvig til Rendsborg og Ekernsørde og Dreveien passere Sognet.

I Sognet: Haddeby Kirke, ved hvilken Haddeby Kro og Teglværk samt nogle Huse, Byerne Bustrup, beliggende umiddelbar op til Staden Slesvig, med Præstegaard, Skole, Kro, 2 Teglværker (ved Ekernsørde Chaussee og mellem Rendsborg Chaussee og Bustrup Dam), Store Dannevirke med Kro, Lille Dannevirke med Skole (mellem Store og Lille Dannevirke), Dver-Sæll med Vandmølle og Kro, Rurborg med Skole, Fartorp med Skole, Teglværk, Dampbrænderi og Kro (Færgesart til Holmen ved Slesvig, deraf maastee Byens Navn), Stesvig, Borgvebel med Skole, Teglværk og Kalkbrænderi, Lopsted, Geltorf med Skole, Altmühl, Neder-Sæll med Kro, Bedelsvang, Esbrem, Vottorf med Skole, Jagel med Skole, Ghyby med Kro; Gaarden Østerlebe (240 Tdr. Land à 320 □ B), Klosterkro med Jernbanestation, Wolfskrug, hvorved nogle Huse; Teglværkeriet Melkiel ved Haddeby Nor, Kroen Rothenkrug ved Dreveien. Salt i Sognet: 1 Præstegaard, 1 større G., 21 Heelg., 16 $\frac{3}{4}$ G., 78 $\frac{1}{2}$ G., 20 $\frac{1}{4}$ G., 10 endnu mindre G., 112 S. med og omtrent 50 S. uden Jord.

Indbaanere: 2727. Jordbrug er Hovederhverv, Løvtilvirkning er for nogle Byer af Betydning. Som foransført findes i Sognet flere Teglværker. Indbaanerne i Bustrup søge tildeels deres Erhverv i Staden Slesvig.

Al Haddeby Sogn høre Haddeby, Bustrup, Store og Lille Dannevirke, Dver-Sæll og Rurborg til Gottorp Amt, Arns Herreds Jurisdiction (Slesvig). Fartorp, Stesvig, Borgvebel, Lopsted, Geltorf, Altmühl, Nederseel, Bedelsvang, en Deel af Esbrem, Vottorf og Jagel høre til St. Johannes Klosters District, Gottorp Amt, Krop og Meggerdors Herreders Jurisdiction (Slesvig); Ghyby, en Deel af Esbrem og Wolfskrug høre til Hytten Amt, Hytten Herreds Jurisdiction (Flakkeby). Den ikke klosterlige Deel af Sognet hører under Gottorp-Hytten Amtstue-district (Slesvig), den klosterlige Deel indbetaler Skatter til Klosteret; for denne Deel besørger Klosterforvaltningen ogsaa Huusfogedforretningerne; forøvrigt hører Sognet henholdsvis under Gottorp og Hytten Huusfoged-districter (Slesvig og Alt-Büdelshorf). Den Deel af Sognet der hører under Gottorp Amt, hører under Slesvig Pphsiccadistrict (Slesvig). Hytten Herred hører til Ekernsørde Pphsiccadistrict (Ekernsørde). Sognet danner Gottorp Amts 48de—51de Lægd, Hytten Amts 4de og 5te Lægd, det adelige St. Johannes Klosters 1ste—3de Lægd. Kirkesproget er Tydsk. Præstefaldet er Valgald; dets Indtægter anslaaes til noget over 1000 Rb. aarlig.

Haddeby Kirke, som ligger ved Glien, ligeoverfor Slesvigs Gammelstad, har været indviet til Ansgarius, hvilket i Forbindelse med Forverlingen af Navnene „Haddeby“ og „Beddeby“ har givet Anledning til den meget udbredte urigtige Antagelse, at den, saavel med Hensyn til sin første Anlæggelse som med Hensyn til den nuværende Bygning, skulde være Danmarks ældste Kirke*). Heller ikke er det rigtigt, naar

*) Den af Ansgar i Beddeby anlagte Kirke var fra først af sikkert kun en Træbygning, og den var derhos indviet til Jomfru Marie

nogle Forfattere angive, at der er opført af Luffen. Den er bygget dels af raa, dels af kløvede eller dog kun libet tilbuggede Kampsten, og Choret har en flad østlig Slutningsmur. Alle oprindelige Vuer ere runde; men saavel Formen af den vide Gorbue som af de endogsaa usædvanligt brede, med Murssten indsatte, oprindelige Binduer m. m. gjør det sandsynligt, at den nuværende Kirke ikke er ældre end fra det 13de Aarhundrede. De meget store, spidsbuede og med fulstort Glas forsynede Binduer paa Sydsiden skrive sig fra den nyeste Tid. Kirkens Indre, der kun har Hvalvinger i Choret, er lyst og venligt. Veget smuk er den gamle Døbefont, der bestaaer af en rødsladen poleret Steenart, og hvis Kumme, der udbvendig er prydet med et Rundbueornament, har en firkløveragtig Grundform. Det gamle, Slutningen af Middelsalderen tilhørende Kloister har foruden en Fremstilling af Vebudelsen og af Christus trenende ved Moderens Side 20 fritstaaende, i nyere Tid ubeldigt opmalede Figurer af Engle, Apostle og Helgener. I Choret's nordre Murr findes et lille Vægflak. I Kirken findes et Portræt af Præsten A. B. Pistorius († 1799), saavelsom af M. C. Stuhr, sødt Truelsen, der 1762 forærede Kirken et Orgel. Det nuværende Orgel er dog først anskaffet i den nyeste Tid. I det med Tagspaaner tækkede Spir ovenover Kirkens Bestende hænger en meget smuk Klofte, støbt i Hensborg, hvilken Kirken fik 1826 i Anledning af Jubelfesten. Foran Kirkens Bestende er af kløvet Granit tilbygget et Lighus, der bærer Aars-tallet 1834.

I Sognet ligger en Deel af Dannevirke og Kurgraven, see den særskilte Beskrivelse over disse i det Efterfølgende.

Ved den gamle Hensborg Landevei laae indtil 1818 to Riempegrave kaldet Tøberjæne. Den søndre var indtil Slutningen af forrige Aarhundrede Natterstedt for Arns Herred. 1818 blev den udsættet af Eieren, ved hvilken Leilighed der fandtes en Steensætning og deri en Kiste af Egetræ med en Urne. Den nordre Høi staaer endnu, og paa den er den i Aaret 1857 i Grøften foran Høien fundne Runesteen opsat. Høien er nu Regjeringens Eiendom. Paa Dver-Søll Mark ligger „Kung Sies Høi“ (Kong Sigvards Høi). Det antages, at det var i Nærheden heraf at Regner Lodbrog's Sønner overbandt og dræbte Kongefønerne Sigvard og Erik og at Sigvard ligger begravet i Høien. (Saxo eb. Steph. S. 177). Tvende Runestene der fandtes ikke langt herfra i Aarene 1795 og 1797 ere opstillede i Louisenlund Have. (Om disse see Louisenlund).

Ved Jagel (tidligere Dyavels) antages Stoven Trevele at have været, hvor den højstseende Greve Adolf II. blev slaaet af Magnus Nielsøn 1132, da han vilde komme Slesvig til Landsætning.

I og ved Bustrup begyndte Slaget ved Slesvig d. 23de April 1848; ved Bustrup Dam, ved Foden af et Batteri paa dennes nordlige Bred findes en Minde-støtte over de Faldne.

Hollingsted Sogn, der deels hører til Arns og Treia Herreder, deels til Krop Herred, er omgivet af Haddeby, Michaelis og Treia Sogne, af Husum Amt, fra hvilket det stilles ved Trenen, af Krop og Wieggerdorf Herreder, fra hvilke Reide-Aa paa en Strækning gjør Grændsen, samt af Landskabet Stapelholm. Kirken østlig i Sognet tæt ved Trenen ligger 2 M. s. v. for Slesvig og 2½ M. o. s. o. for Husum. Arealet, 17,334 Tdr. Land, er næsten aldeles fladt, deels sandige Jorder med Leerunderlag, deels Mose, Kjær og Eng; Engene langs med Trenen og Reide-Aa, der efter at den har gjort Grændsen mod Krop og Wieggerdorf Herreder gennemløber Sognets sydlige Deel, ere af en ikke ringe Udstrækning og af en god Grøsvært; ved Ellingsted og Morgenstern findes endnu Heide. Den sydslesvigiske Jernbane samt Landveien fra Slesvig til Husum passere Sognet. Børmer Reg (1072 Dag-slet à 216 □ B.), der tidligere var octroieret, men nu er incorporeret i Gottorp Amt, hører til Hollingsted Sogn. Skove findes ikke i Sognet. Ellingsted Gaardmænd have begyndt en Skovplantning og dertil foreløbig udlagt 32 Tdr. Land ved Dannevirke Vold. I Sognet betydelige Moser, saasom Dørpsted Mose, Ellingsted Mose, fra sidstnævnte leveres Tørv af fortrinlig Dualitet.

3 Sognet: Bjerne Hollingsted ved Trenen med en 60 Alen lang Bro over samme, heri Kirken, Præstegaarden, Skole, 2 Kroer, (nemlig Østerkroen, et privilegeret Krokaadsted forenet med en Bønde-gaard og Vesterkroen, en Fæstetro, forbunden med en privilegeret Frigaard, beliggende ved Broen over Trenen), flere Haandværkere, 25 G., c. 50 H., Ellingsted med Skole, Kro og Jernbanestation (i længere Tid ikke afbenyttet), Børm, Dørpsted med Skole. Colonistbyen Neubørm med Skole og Kro, en Deel af Colonien Friedrichsfeld med Skole (den øvrige Deel i Michaelis og Treia Sogne); Samlinger af Beboelser ere Rømland, Kløve med 2 Kroer, den største Deel af Bynge (Resten til Bergenhusen Sogn), Heidkrug (en Kro med nogle hosliggende Steber), Bøkhøft, Morgenstern med Kro; i Børmer Røg en G. paa 686 Demat à 216 □ B. og 27 H. Ialt i Sognet 1 Præstegaard, 1 større G., 7 Heelg., 3 $\frac{3}{4}$ G., 30 $\frac{1}{2}$ G., 41 $\frac{1}{4}$ G., 6 mindre G., 148 H. med Jord og c. 70 H. uden Jord.

Indvaanere: 2229. Agerbrug og Kvægavl ere Hovederhvervskilderne. Kartoffelavl en meget udbredt; Tilvirkningen af Løv af Betydning. Disse sidstnævnte Producter bringes i store Mængder til Frederikshavn.

Hollingsted (paa 2 Gaarde nær), Rømland, Ellingsted, Friederichsfeld og Morgenstern høre under Arns og Treia Herreders Jurisdiction (Slesvig); Børm, Dørpsted, Neubørm, Kløve, Heidkrug, Bynge, Børmer Røg samt 2 Gaarde i Hollingsted og et Understed kaldet Holdpust høre under Krop og Meggerdorf Herreders Jurisdiction (Slesvig). Hele Sognet hører under Gottorp Amtstuebistric (Slesvig), Gottorp Huusfogedbistric (Slesvig), Slesvig Pbyficatbistric (Slesvig). Det danner 60de—62de og 75de—76de Lægd. Kirkesproget er Tydsk. Præstekalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1050 Rd. aarlig.

Kirken. Hvorledes det saa end forholder sig med den Efterretning, at der tidligere skal have været en Kirke eller et Kapel i Byens østlige Del, hvor en Plads siges endnu at bære Navnet „den gamle Kirkegaard“, saa er dog i alt Fald saa meget vist, at det er aldeles feilagtigt, hvad der i Forbindelse dermed sædvanligt angives, at den nuværende Kirke, som ligger i Byens vestlige Udkant, oprindeligt skal have været et Palhuus for engelske Kjøbmænd og først i en senere Tid (14de Aarhundrede) være bleven indrettet til Kirke. Tuffstenene, hvoraf den, paa den senere ombyggede østlige Ende nær, er opført, ere heller ikke, som man tidligere antog, komne fra England, men fra Rhinen. Hvad der staaer af den oprindelige Bygning, er Kirkens Skib, og dette har ganske samme Anlæg og Form, som er almindelig ved vore gamle Landsbykirker. Med en indre Brede af godt 12 Alen strækker det sig fra Vest mod Øst, og har ikke langt fra den vestlige Ende tvende modstaaende, oprindelige Indgangsdøre, hvoraf den paa Nordfiden senere er blevet tilmuret, imedens der foran den endnu brugelige paa Sydenden er bleven tilbageet et Vaabenhuus af Muursteen. De oprindelige Binduer, der ligesaa vel som Dørene ere rundbuede, sees endnu navnlig paa Kirkens Nordside, hvor de dog ere tilmurede. De ere meget smaa og sidde høit oppe paa Muren. Den hele Tuffstensbygning skrider sig næppe sig senere Tid end det 12te Aarhundrede. Dens vestlige Endemuur er dog, i det Mindste hvad den ydre Stal angaaer, bleven ombygget af Muursteen og betegnet med Aarstallet 1749. — Kirkens østlige Parti eller Choret har, da det ligeledes i nyere Tid ganske er bleven ombygget af Muursteen, mistet sin oprindelige Form og fremtræder nu som en umiddelbar Fortsættelse af Skibet, med samme Brede og Høide. Den stabe østlige Slutningsmuur bærer Aarstallet 1796. Indvendig har hele Kirken kun Træløft. Det i Aaret 1800 anskaffede Orgel er anbragt ovenover Alteret. Prædikestolen er fra 1618. Da Kirken mangler Taarn, hænge dens tvende Klokker i et paa Kirkegaarden staaende Klokkerhuus. De ere begge støbte i Gulum, den største 1601, den mindre 1898.

Hollingsted er en meget gammel By, om det end er vist, at den ikke kan være den i Aaret 804 nævnte „Hobunsted“, hvor Keiser Carl den Store indfandt sig for at have en Sammenkomst med den sydske Konge Godfrid (Ser. rer. Dan. I. p. 497.) 1151 førte Kong Svend (Gratze) sine Slibe fra Slien over Land til „Hyllingstada“ for at bruge dem mod Friserne (Aenytlinga-Saga Cap. 108). Ved Hollingsted ender Dannevirke; af Byens gamle Befæstninger, som stode i Forbindelse hermed, findes endnu Spor, ligesom flere Navne paa samme, som „Schlott“, „Lytjenborg“ og „Treneborg“, have holdt sig; ogsaa laae ligeoverfor paa den høire Side af Trene, Borgen Drellborg. Paa den nordøstlige Side af Byen blev 1837 anlagt en ny Kirkegaard.

I dette Sogn har efter D. Ail. ligget en Gaard, Holmholt, som Waquard Holm, Kirkeherre i Wittswort i Tidersted 1466 folgte til Biskop Nicolaus Wulf i Slesvig for 40 Mark Lyff.

I Hollingsted, Treia og St. Michaelis Sogne ligger Colonien Friedrichsfeld, anlagt 1760 og besat med Pfalzbaiere (den sidste af disse, Alexander Manderer døde først 1827). Foruden denne Colonie anlagdes samtidig flere lignende, saaledes Friedrichsanbau, Friedrichswiese, Friedrichsneuland og Friedrichshöhe i Krop Sogn, Friedrichsau i Michaelis og Eggebæk Sogne, Friedrichsgabe i Abild Sogn, Friedrichshöhe i Banderup og Dversø Sogne, Friedrichshof i Nebelby Sogn, Friedrichsholm i Pohn Sogn (alle disse have faaet Navn efter Kong Frederik den Femte), Julianebene i Pohn Sogn (kaldet saa efter Dronning Juliane Marie), Königsbach, Königshügel og Königsborg i Pohn Sogn m. fl. Om Colonierne paa Nørre- og Sønderjyllands Heder, see Duffens Annaler III. og Landoeconomiske Annaler III. 1802, S. 98—202 jfr. og Stat. top. Beskrivelse af Kongeriget Danmark Sp. D. II. S. 390. Børmerfog, forhen Carl Friedrichs, er opstaaet ved Børmer-Søens Udtørring; allerede 1683 paabegyndtes denne, men i Krigen 1660 gennemgravede de Danske Dæmningen og det vundne Land tabtes næsten ganske. Ny Inddigning begyndtes 1702, Detroi 1762, nu forlængst under Krop Herred. Rogen egner sig alene til Høavl.

Pastor Augustiny: „Versuch einer Chronik des Kirchspiels Hollingsted. Flensborg 1852.

Treia Sogn, beliggende paa begge Sider af Trene, der har givet Sognet Navn, omgivet af Husum Amt (Svefing og Fjælde Sogne), Flensborg Amt (Eggebæk Sogn) mod hvilket Iphbæk-Ma gjør Grændsen, Michaelis og Krop Sogne. Kirken paa Trenens høire Bred, 2 M. v. for Slesvig, $2\frac{1}{4}$ M. o. n. o. for Husum. Arealen, c. 7,800 Tdr. Land, er fladt med gode Enge omkring Trene, bethdelige Mose- og Kjærstrækninger (Belligmose mod Nordost); ikke ubethdelige Skovstrækninger, deriblandt Domainestovene Brembsborg med Treia Skovridergaard, 297 Tdr. Land, Kerlo Skov, 32 Tdr. Land. Den sydslesvigiske Jernbane samt Landveien mellem Slesvig og Husum passerer Sognet.

I Sognet: Øperne Vester-Treia med Kirke, Skole, Skovriderbolig og Kro (en Læge boer i Øper), Øster-Treia med Præstegaard, Mølle og Kro, Skjvested med Skole og Kro; følgende Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Gøsholt, Geilvang, Ibland (2 Gaarde, ved den ene et Teglbærveri), Skibstov, Grøft med et Teglbærk, Zwischau, Nedervad med Teglbærk, Kro, Rosager, Holm hvorved Jernbanestation (Jernbanen passerer her Trene), en Deel af Colonien Friedrichsfeld (det Øvrige i Michaelis og Hollingsted Sogne), Gaardene Jørdele, Harenborg og Brekenrøde. Ialt i Sognet Præstegaarden, 6 Heelg., 1 $\frac{3}{4}$ G., 29 $\frac{1}{2}$ G., 20 $\frac{1}{4}$ G., 24 endnu mindre G., 48 H. med og c. 18 H. uden Jord.

Indvaanere: 1443. Jordbrug og Kvægavl Hovederhverv; Tørveproductionen af Betydning.

Sognet hører (med Undtagelse af 1 $\frac{1}{2}$ G. i Geilvang der ligger til Husum Amt, Husum Landfogderi) under Arens og Treia Herreders Jurisdiction (Slesvig), Gottorp Amtstue- og Huusfogeddistricter (Slesvig), Slesvig Pphycatdistrict (Slesvig). Sognet danner Gottorp Amts 59de og 63de—65de Lægd. En Gaard i Geilvang hører under Husum Amt. Kirkesproget er blandet. Præstefalbet besættes umiddelbart af Kongen; Indtægterne anslaaes til 1400 Rd. aarlig.

Kirken (St. Nicolai) er opført dels af Granit, dels af Muursteen, uden Taarn og Svæbinger.

I dette Sogn har Bisoppen havt et Slot, som blev ødelagt af Hertug Erik 1263 og hvis Sted endnu paavises 200 Skridt nord for Kirken. Solm tilhørte i Slutningen af det 14de Aarhundrede en Adelsmand v. d. Perberge, som solgte det til Hertug Gerhard. Sylvested hørte indtil 1844 til St. Michaelis Sogn i Slesvig.

Krop Sogn, der dels hører til Krop og Meggerdorf Herreder, Gottorp Amt, dels til Hytten Herred, Hytten Amt, er omgivet af Hollingsted og Habdeby Sogne samt Hytten Amt og Landstabet Stapelholm. Kirken midt i Sognet, 1 $\frac{1}{2}$ M. s. s. v. for Slesvig, 2 M. n. n. v. for Rendsborg. Arealet, 26,285 Tdr. Land, er dels højt og sandigt, dels fladt og vandigt, med betydelige Mose- og Kjerstrækninger (Königs-Moor, Tetenhusen-Moor), flere Steder Hebe (Tvisfel Hebe), Enge ved Aaløbene, kun ganske lidt Skov mod Vst. Jordbunden er noget bedre i Sognets østlige Deel og her findes enkeltevis Leer i Jordblandingen. Sorgen danner Sognets Sydgrense mod Hytten Amt, Reide-Aa løber, omgivet af Engstrækninger, i Sognets nordligste Deel og gjør paa en Strækning Grændsen mod Hollingsted Sogn, Dennebæk, der har Udløb i Sorgen, flyder gjennem ubstrakte Enge og Kjerstrækninger samt Moser (Friedrichswiese, Tetenhusen-Moor) i Sognets sydlige Deel. Mod Vst ligger den lille Dylev-Sø. Chausseen fra Slesvig til Rendsborg gaaer igjennem Sognet, der ogsaa i bets østlige Spids passerer af den sydslesvigste Jernbane.

I Sognet:

a) til Krop og Meggerdorf Herreder:

Byerne Krop med Kirke, Præstegaard, Skole, Fattigarbeidshuus, 2 Kroer, Kleinreide med Skole og Kro, Grofpreide med Skole og 2 Kroer, Kleinbennebæk med Skole og 2 Kroer, Altbennebæk med Skole og Kro, og Tetenhusen med Skole, Weirmølle og Kro; Colonierne Friedrichswiese, Friedrichsanbau med Skole, Friedrichsneuland og Friedrichshaide; følgende mindre Samlinger af Beboelser og enkelte Steder: Nielberg med Kro, Kropperausbau, Heidbünge, Mühlenhaus, Feldscheide, Umleitungsbeich, Keppel, Haberland, Langberg, Barkhorn, Wiesfeld Kro og Weirmølle, Kropperbusch Kro.

b) til Hytten Herred:

Byerne Norrbj med Skole, 1 Weir- og Vandmølle, 2 Kroer, Boglund, Dylev (Dwischlag) med Skole, 1 Weir- og Vandmølle, 2 Kroer, Jernbanestation, Kunstorf med Skole, Sorgwold med Skole, Steinsiel.

Ialt i Sognet Præstegaarden, 30 Heelg., 13 $\frac{3}{4}$ G., 86 $\frac{1}{2}$ G., 50

$\frac{1}{4}$ G., 12 endnu mindre G., 143 H. med og 48 H. uden Jord. Deraf 63 G. og 32 H. til Hytten Herred.

Indvaanere: 3216. Jordbrug er Hovederhvervet, men Tørbetivirkningen er ved Siden deraf af stor Betydning. Fra Tetenhusen blide Tørbene bragte paa flade Skibe ned ad Sorgen til Tønning.

Den Deel af Sognet, der ligger i Krop og Meggerdorf Herreder, hører under dette Herreds Jurisdiction (Slesvig), Gottorp og Hytten Amtstuebistric (Slesvig), Gottorp Huusfogebdistric (Slesvig), Slesvig Pphiscatbistric (Slesvig); den Deel af Sognet, der ligger i Hytten Herred, hører til Hytten Herreds Jurisdiction (Flækkeb), Gottorp og Hytten Amtstuebistric (Slesvig), Hytten Huusfogebdistric (Alt-Büdelshorf), Eternsørde Pphiscatbistric (Eternsørde). Nogle Gaarde og Huse i Kleinbennebel og Grofcreide høre til det adelige Kloster St. Johannes og henhøre under sammes Skatteoppebørsel og administrerende Politi. Sognet danner Gottorp Amts 71de—74de samt 77de og 78de Lægd, Hytten Amts 28de—35de Lægd, St. Johannes Klosters 1ste Lægd. Præstefalbet er Valgfald. Dets Indtægter anslaaes til 1440 Rd. aarlig.

Kirken er en gammel Kampsteensbygning med et for et Par Decennier siden tilføjet Taarn. Den er ikke hvælvet, et ret godt Maleri, forestillende den yderste Dag, findes i samme.

Krop nævnes som Kongsgods („Croop“) 1285 (Supps Danm. Hist. X. S. 1024). Egnen omkring Krop, Kroppe de eller Lohede, har været Skuepladsen for flere Slag og Skjærmydsler saavel i ældre som i nyere Tid; de mærkeligste vare Slaget d. 28de Juli 1261, hvor den danske Hær blev slaet af den sønderjydske Hertug Erik og de holske Grevter, og den unge Konge Erik Slipping tiligemed hans Moder, Dronningregentinden Margrete Sprenghest blev fangen, og Slaget d. 30te Novbr. 1331, hvor Kong Christoffer II. og hans Søn Kong Erik lede et stort Nederlag mod Grev Geert. og Erik paa Flugten fik sit Banesaar ved et Fald med Pesten, da han reed over Dannevirke. Den 10de December 1813 blev Byen besat.

Det i ovennævnte Document af 1285 nævnte „Huglæstath“, hvor der senere omtales et Capel, formodes at have ligget i dette Sogn henimod Lille-Meide. Mielberg og Bügge vare hertugelige Schæferier; førstnævnte blev parcelleret 1768.

Slesvig

beliggende i et Dalstrøg ved den $5\frac{1}{4}$ Mile lange Sliens vestlige Ende i en Halvkreds om denne, under $54^{\circ} 31' 11''$ n. B. og $3^{\circ} 00' 43''$ v. L., omgivet mod Nord af jævnt straanende Valler, imod Vest af noget steilere Høider; Slien end Holmer Nor, Gottorp-Sø og Bustrup Dam, samt endvidere Kongeengene (Königswiesen) ved Sliens Bred danne dernæst de vigtigste Begrænsninger af Staden. De talrige Haver, der ligge omkring Byen, samt de nærliggende Stove, forøge Skjønheden af dens Beliggenhed ved Sliens store Indrebasin: Gottorp-Slot træder frem som et Hovedpunct i det storartede Landskab som Byen og dens nærmeste Omegn danner. Staden ligger i lige Linie c. $30\frac{1}{2}$ M. s. v. for Sjælbhavn; ad Landveien $4\frac{1}{2}$ M. fra Flensborg, $4\frac{3}{4}$ M. fra Husum, 3 M. fra Ekernsørbe, $4\frac{1}{2}$ M. fra Kappel, $3\frac{3}{4}$ M. fra Rendsborg; ad Jernbanen $8\frac{2}{3}$ M. fra Flensborg, $5\frac{9}{20}$ M. fra Husum, $7\frac{19}{20}$ M. fra Tønning, $3\frac{1}{10}$ M. fra Rendsborg. Slesvig er Danmarks længste Stad (8300 Alen, med Bustrup over $\frac{3}{4}$ M.) Naar man hsbfra har passeret Dannevirke naaer man strax Landsbyen Bustrup i Hædeby Sogn, der er at betragte som en Forstad til Slesvig, med hvilken den banner en forfat Huusrække; derpaa kommer man til den nhefte Deel af Staden, Friedrichsberg, der i Længde af henved $\frac{1}{4}$ M. i nordlig Retning strækker sig fra Bustrup Dam til den indbømmede Wiig af Slien, der kaldes Gottorp-Sø; i denne Sø ligger Gottorp-Slot, der siden 1858 er indlemmet i Staden Slesvig; man passerer Dæmningen og kommer derpaa til Lolfus, som i en noget mindre Længde end Friedrichsberg strækker sig mod Vest, mod Nord affætter Lolfus straanende op ad de omgaaende Valler Gaben Hefterberg, nord for hvilken (med en Afstand af henved 1000 Alen) ligger Hühnerhäuser, der begge efter deres Beliggenhed ofte nævnes som særskilte Dele af Staden eller dennes Gehet, men som dog i administrativ Henseende høre til Lolfus; fra denne og de mellem sammes østlige Deel og Slien liggende Konge-Enge (Königswiesen) strækker sig ned mod Slien og den gamle Havneplads i Holmer Nor samt til det fra Noret til Slien strømmende Vandløb rundtom Rälberteich, Domkirken og Torvet (Großer Markt) samt vifteformig derfra i nordlig og nordøstlig Retning den egentlige gamle Stad Slesvig, nu særlig benævnet Altstadt. Paa Vallerne nord for Altstadt ligger St. Michaels Kirke, hvorunder Lolfus hører, og den Gruppe af anseelige Bygninger, der høre til Anstalten for Sindsyge, ligesom og Landsbyen St. Jørgen, der er at betragte som en Forstad til Byen. Fra Altstadt kommer man endelig over Fisserbroen til en egen fornemmelig af Slietfiskere beboet lille By, Holmen, der hører til Domkirkens Sogn og nærmest er forenet med Altstadt. Yderst ligger det adelige St. Johannes Kloster med sin egen Kirke og forøvrigt ikke henhørende til Staden Slesvigs Doms- og Forvaltningskreds. Tæt indenfor Kongeengene ligger i Slien den lille, under Arns Herreds Jurisdiction hørende Maages (Neuberg), hvor der endnu findes Spor af en Borg (see S. 579). Den yderste Deel af den vand-

omfhytete Strækning, der har givet Holmen Navn og hvorpaa denne Fisterby og Johannes-Klosteret ligger, kaldes Friheden (die Freiheit)*).

Til Arns Herred høre 2 Smaasteder af Klein Hesterberg og det Gsselfachste Ubrhyggeri, beliggende i den tidligere saakaldte Baumgarten, ligeledes hører Klein Ziegelhof i juridictionel Hensende under Herredet, men med Hensyn til administrativt Politit under Byen. Dgsaa Mevenberg hører under Arns H.

Staden har 4 Torve, 41 Gader og Stræder. Den er deelt i 8 Qvarterer, hvoraf 6 falder paa Altstadt, 1 paa Volfus c. p., 1 paa Friedrichsberg. De brandforsikrede Eiendommers Antal er omtrent 1197. Brandforsikringsværdien af disse Eiendomme var ved Udgangen af 1862 omtrent 3½ Million Rb. Af disse vare indtil 1854 omtrent 120 saakaldte Frihuse, hvilke nøde visse Skattebegunstigelser og andre Privilegier.

Arealet af de til Staden hørende Torde er endnu ikke nøie opmaalt; de indeholde 1399 Skattetønder af Taxationsværdi 150,560 Rb. Disse Torde høre alle under Byjurisdictionen**). Af samme tilhøre 866½ Skattetønder Communen, deriblandt Klapstovs Torde***) og Rongengene (23 Tdr. Land).

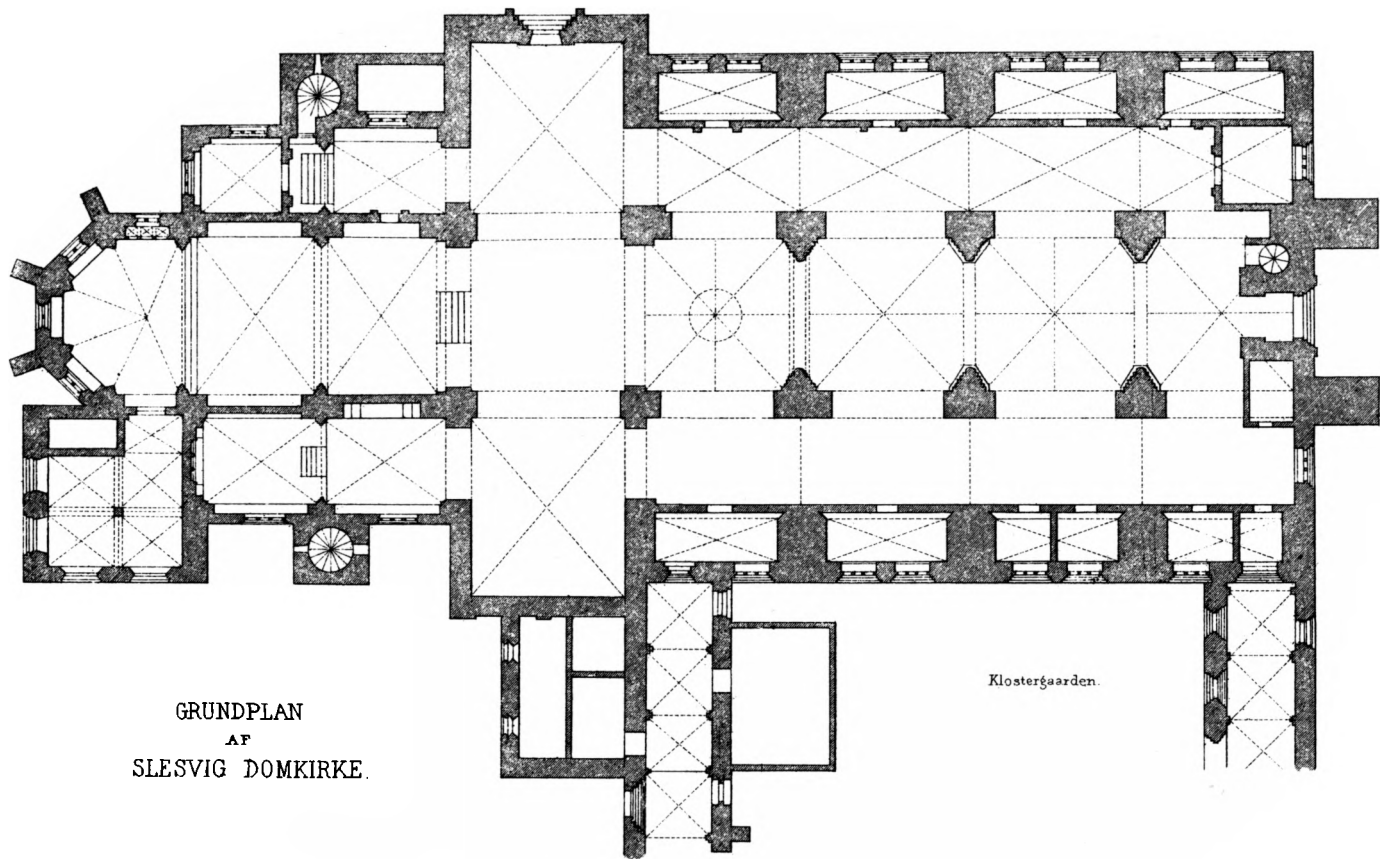
Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Domkirken. Efter Høveders Mening skal man første Gang have begyndt at opbygge Slesvigs Domkirke af Steen i Aaret 1018, men de ældste Dele af denne Kirke synes ifølge deres Stil ikke at kunne føres længere tilbage i Tiden end i det Hvieste til Slutningen af det 11te Aarhundrede. Ved Aaret 1260 under Biskop Nicolaus II. beretter Historien

*) Af enkelte Eiendomme i Staden mærkes foruden de alt nævnte og de, der senere blive anførte under de offentlige Institutioner: Dehr (Dr, Dre), en liden Aulsgaard hørende til Friedrichsberg, beliggende mellem dennes Povebgade og Stien, Amtmandsboligen (i sin Tid beboet og vistnok opbygget af den hertugelige Geheimeraad v. Wedbertopp), den Ahlefeldtske Gaard, senere Prindsen af Roers, nu i Privateie (oprindeligt opbygget af den berømte Baron v. Görz), det Hjelteske Palais, en anseelig Bygning (afbildet i Bilagene) nu tilhørende Hertugen af Glücksborg (opbygget ved Aar 1700 af en Grev von der Rath, senere eiet af den Hjelteske Familie), disse 3 i Friedrichsberg, den Holskeenske Gaard nu Scheelske Gaard (tilhørende Geheimeraad v. Scheele, ubleit til Sindsygeanstalten, opført i Midten af forrige Aarhundrede af Geheimeraad von Heppen), i Volfus, Gellingshof (saaledes kaldet efter Baron Gelling, før hans Tid benævnt efter ældre Fiere den Rielmandske Gaard, den Berghojtske Gaard, den Sandhagenske Gaard, til denne har tilhørt Torde og Underhørige, over hvilke Jurisdiction, nu i Privateie, de adelige Rettigheder frafaldte), den Warnstedtske Gaard (forlængt afhandlet af den Familie, efter hvilken den bærer Navn), begge sidstnævnte i Altstadt.

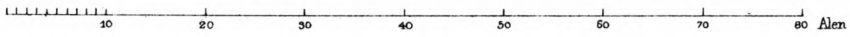
***) Under Byjurisdictionen høre endvidere Rodsøen ved Stiens Udlsb og en lille Landstrimmel syd for samme (see S. 572) samt Stadens 2 Fæstebæder, Nytro i St. Michaels Landsogn og et Raad i Møldeneb.

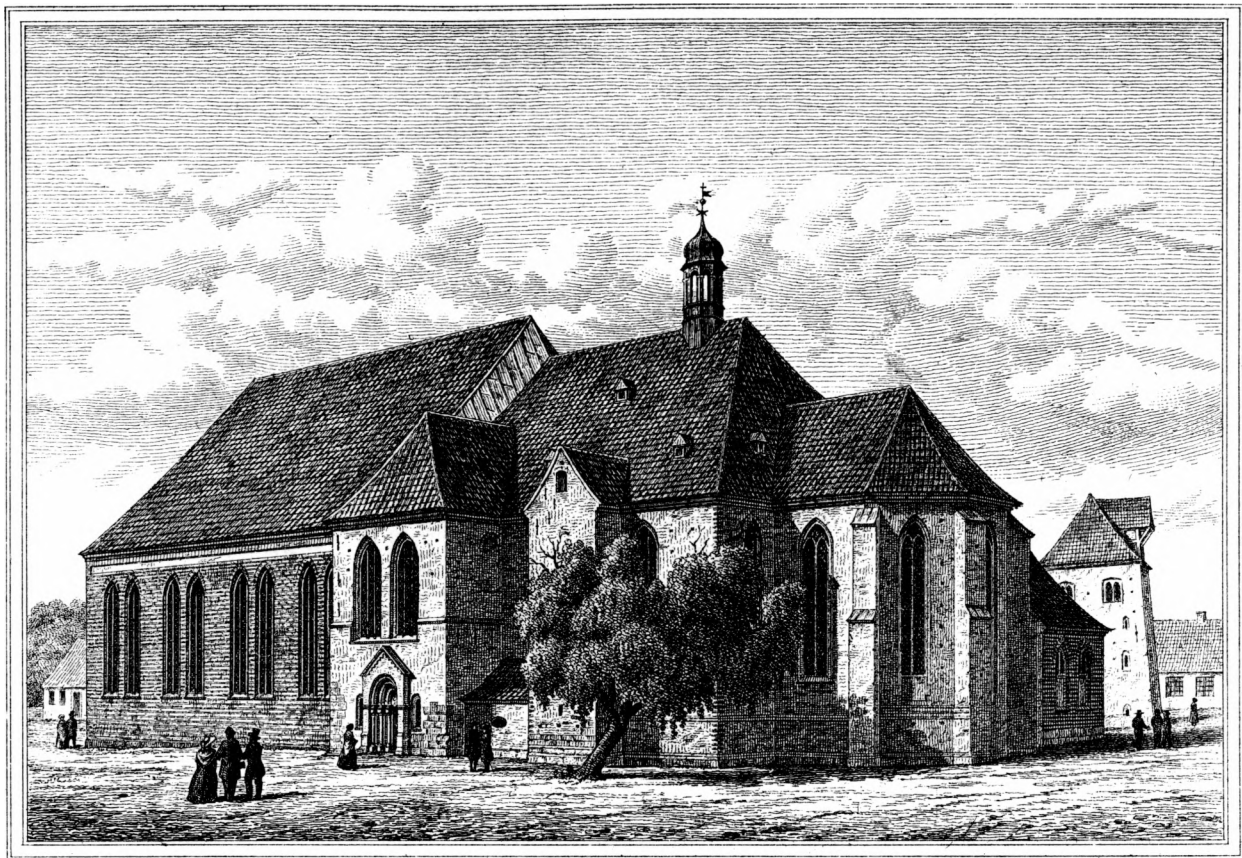
****) 175½ Td. Land af Bymarken, beliggende ved Veien til Holdnæs nord for Byen var indtil for 15 Aar siden tillagte Gaarden Klapstov. I Begyndelsen af forrige Aarhundrede var dette Areal endnu Krattov, men en Borger ved Navn Dubell forpagtede det og opførte Gaarden. Nu er Areallet deelt i Rodder og disse bortforpagtede. De tilbageværende forfaldne Aulsgaardsbygninger ere anvendte til en Anstalt for forsømte Drengbørn.

GRUNDPLAN
AF
SLESVIG DOMKIRKE.

Klostergården.

Heinr. Hansen del. H. Jønsen lith.

En. Barentzen & Co lith. fecit.

DOMKIRKEN i SLESVIG
seet fra den sydligste Side.

os igjen at man begynder at opføre Kirken, som da formodentlig maa være afbrændt. Kirken havde 1275 tvende Taarne, som i dette Aar nedstyrte og bestadigede den stærkt. 1408 begyndte man at tilføie et ydre Sideskib paa Kirkens søndre Side, men 1440 brændte Domkirken igjen og ved det følgende Aar finde vi, at Conciliet i Basel lover Afslad til alle dem, der ville bidrage til Gjenopførelsen. 1450 er det søndre ydre Skib og 1501 det nordre bleven færdigt (Danæwerth). I Aaret 1544 synes det som om en betydelig Ombygning af den vestlige Endegavl har fundet Sted; thi man finder dette Aarstal saavel som Aarstallet 1545 udhugget i Sandsteen indmuret i Muurstivterne. Den seneste Restauration foregik 1847.*)

Ved at betragte Kirkebygningen finde vi derfor Spor af mange Forandringer, som dog vanskelig lade sig forklare, fordi de historiske Efterretninger navnlig fra den ældre Tid ere saa ufuldstændige. Spidsbuestilen er i det Hele bleven den fremherskende, men Korsarmene, selve Korset og Midterskibet pege dog hen til hine Tider, da Rundbuestilen anvendtes.

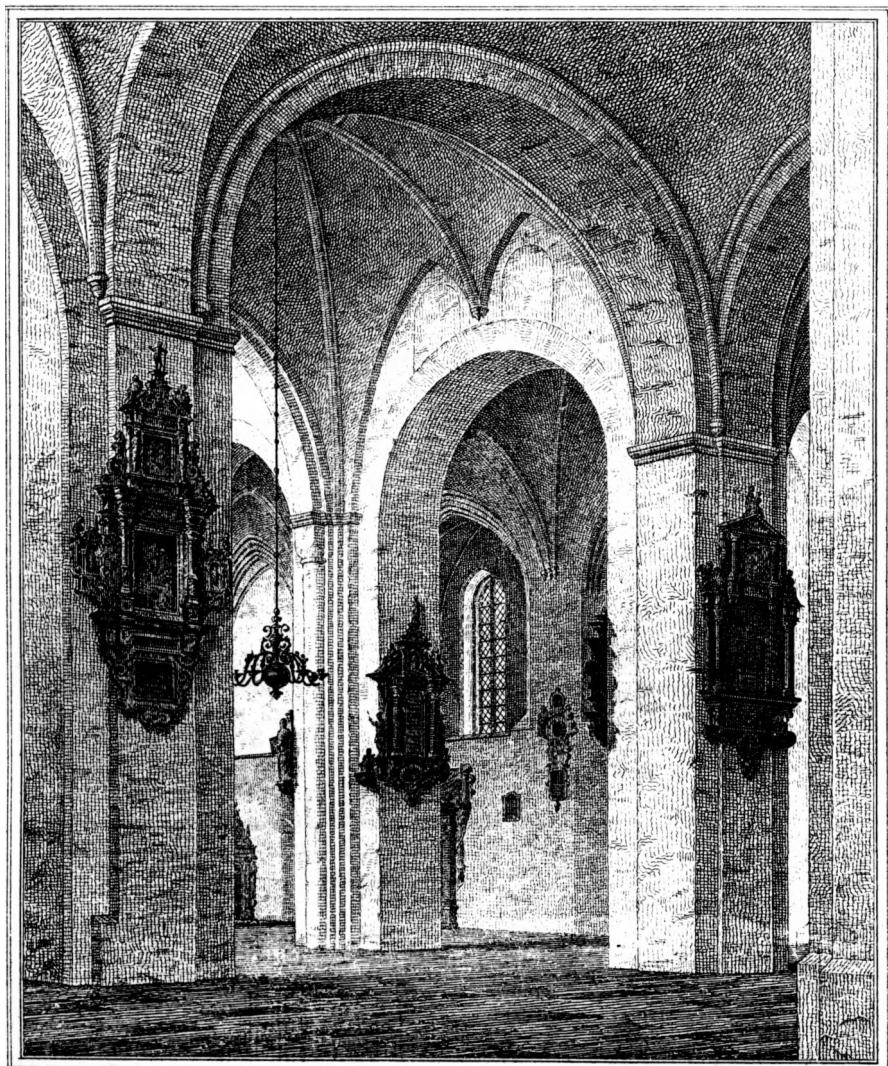
Domkirkens Ydre. Domkirken ligger tæt norden for Elien i den gamle Stad; den er en anseelig Korskirke, opført af blandet Materiale, Granit, Kalkstuf og store Muursteen.***) Choret er kantet og har lange smalle Spidsbuevinduer, deelte med enkelte fritstaaende Muursteensposter. Det er opført af røde Muursteen. Imod denne Side træder Korskirken stærkere frem end imod Vest, hvor de ovennævnte senere tilbyggede ydre Sideskibe have forandret denne Grundform ved at dække en stor Deel af Korsarmens vestlige Muur. Det søndre Sideskib er udvendig aftribet ved værlende Stifter af store gule og sort glaserede Muursteen. De smalle Spidsbuevinduer ere deelte med tvenne fritstaaende Poster og ordnede i Grupper 2 og 2. Et uhyre Tag af moderne Tagsteen bedækker her Kirken og trækker sig ud over de dobbelte Sideskibe. Dette er Grunden til at det Ydre af Elesvigs Domkirke egentlig ikke er smukt; dog frembyder denne store Mængde et enkelt meget interessant Parti: den søndre Korsfløj, hvilken vi derfor vilde dvæle noget længere ved. Man træder her ind i Domkirken igjennem en herlig Portal i Rundbuestil (afbildet i Bilagene). Paa begge Sider bæres Vueslagene op af 3

*) Sideskibet er den Deel af Kirken, som ligger meest frit og udsat for den fremherskende Bestvind; paa Grund heraf har den flere Gange maattet underkastes betydelige Reparationer; saaledes blev der Anno 1744 anvendt 18000 Rbd. paa Bestgavlen's Håndskættelse. For Dieblisset er den paa mange Steder stemt medtaget; Steen ere udfaldne og Muurværket har tiltrods for de stærke Stiver i Midten trængt sig betydelig frem. Der paatænkes derfor et blot en ny Reparation ved denne Side af Kirken, men tillige en Ombygning af hele Gesimsen ovenfor Vinduerne paa Sidskibet, tilligemed Reising af et pyramidalt Spir isæbetfor det nuværende lave Klokketaarn.

**) Kirken ligger vestfor det saakaldte „store Torv“, paa en temmelig snever Plads, der igunden kun fra Øst- og Sydskibet tilstøder en Betragtning af hele Bygningen, og ikke tjener til at fremhæve de arkitektoniske Forhold. Indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede var Kirkens nærmeste Omgivelse (den gamle Domkirkegaard) indhegnet ved en Muur, og selve Pladsen heelt bedækket med Liigstæen, som nu ere bortryddede. I 1860 er der plantet høistammede Linde-træer paa Dompladsen. (Det paa Peinrich's Hønsens Tegning afbildede store Piletræ er borttaget.)

friftaaende Colonner af fteben Granit med tærningdannebe Capitæler. Imellem disse Colonner ere retvinklede Hjørnepilastre og i det halvrunde Granitfelt over Døren er udhugget et mærkværdigt Relief. I Midten seer man Kristus med Evangelistene og St. Peder, der modtager Nøglerne. (Kirken var indviet til Apostelen Peder). Tilvenstre staaer en Konge med en Krone paa og en Kappe, der er hæftet med et Spænde paa Skuldren. Han holder en Kirkebygning i Haanden og bærer sig yndigt for Herren. En Haand kommer ned fra Himlen og velsigner ham. Det er ikke usandsynligt at denne Konge skal forestille Knud den Hellige, Stilen i hele Portalet samt Relieffet ligner stærkt andre fra denne Konges Tid, f. Ex. i Lunds Domkirke. Tilhøire for Portalet seer man i Relief af Granit en Løve, der sønderriver et Menneſte; en allegorisk Fremstilling af Djæblen eller Synden, der ødelægger Menneſteheben naar den ikke tær indenfor den hellige Kirkes beskyttende Mure. En anden lignende Steenløve, der muligens forhen har siddet i Domkirkens Muur, er nu indmuret i Gaarden ved den latinske Skole. En tredje sidder endnu paa sin gamle Plads i den ældre Deel af St. Michaelis Kirke og ligner ganske de to andre. Den Muur, der omgiver Portalen, bestaaer af store velhugne Granitkvadre, og Fodstøt- tet, der forresten ligger dybt i Jorden, er smukt profileret med den til Rundbuestilen hørende attiske Basis. Hele denne Architektur lader os formode, at vi her have en Levning af en Kirkebygning fra Slutningen af 11te eller Begyndelsen af 12te Aarhundrede, som da maa antages, at have været en Korskirke, opført af huggen Graasteen og Kalktuf, samme Materialier som ere anvendte ved alle de ældste Kirker paa hele den jydſke Halvø. Til denne Periode hører nemlig ogsaa Korsfæ og Midterstøbet, hvor Kalktuf (Noth: „Den danske Kirkebygning“) er anvendt. Derimod er den øverste Deel af søndre Korsfløi saavel som nordre Korsfløi opført af store røde Muursteen. Ved at betragte Sidemurene af begge Fløie, seer man tilmurede Vinduer i Rundbuestil, altsaa har der allerede i Rundbuealderen funden en Ombygning Steb efter den Tid da man begyndte at anvende brændte Muursteen (Væbemar den Stores Tid).

Domkirkens Indre er smukt og imponerende. 14 mægtige Hovedpiller bære de høie Hvælvinger. Choret's Gulv hæver sig betydeligt over Skibets og i denne Deel af Kirken træder Spidsbuestilen reent frem med rante Forhold. Midt for kneiser det berømte Alter med sit mørke Egetræ og sine opadstræbende Former, der slutte med et fint Spiir og en Knop af Egeblade. I Kirkens Kors danner Hvælvingen en Kuppel uden Ribber. Denne Kuppel bæres af 4 Rundbuer, der atter hvile paa firkantede Piller, og er det eneste Hvælvingparti i hele Kirken fra Rundbuealderen; thi alle de øvrige Hovedbuer ere spids. Midterstøbet's Sidemure synes ogsaa at være en Levning af den ældre Kirkebygning og samtidig med Portalen; thi man bemærker her kraftige Halvøiler med vrelende Capitæler og de tvende, der ere nærmest Korsfæ, have ganske lignende tærningdannebe Capitæler som Portalen. Sidebuerne i Midterstøbet ere ogsaa runde. Derimod henhøre Sideſtøbene ganske til Spidsbuestilen. Som ovenfor bemærket har man i det 15de Aarhundrede tilføjet dobbelte Sideſtøbe vest for Korsfæ,

Houur Hansen del. H. Jensen hdt.

En. Bærentzen & Co lit. Ins^o

PARTI I SLESVIG DOMKIRKE,
set fra det søndre Sideskib

hvorved Kirkens gamle Ydermure ere forsvundne eller idetmindste kun deelviis ere tilstede i Muurpillerne. I den catholske Tid har her været en Række Capeller med Altare for Helgener. Disse Capeller ere i senere Tider blevene indrettede til Begravelser mest for adelige Personer. I Aaret 1847 er en betydelig Restauration foretagen paa Kong Christian VIII's Befaling. Nye, ret smukke gothiske Stolestader ere da blevene opstillede, men Kirken har faaet en aldeles moderne Maling med lysblaa Hvalvinger og adskillige mærkelige Gjenstande ere forsvundne, saaledes en meget gammel Dør, hvorpaa stod med Runer: *Ætli me (Necit.)** De gamle Liigstene ere borte og Asphaltpulv lagte. (Christian VIII. havde ogsaa den Plan, at lade et høit gothisk Taarn opføre paa Kirkens Vestside, hvortil der, efter Sigende, i 1847 var bevilget 60,000 Rd. Paa Grund af Kongens Død og den paafølgende Krig blev dette Forehavende opgivet). Slesvigs Domkirke er indvendig 115½ Alen lang (Danst Maal). Dens største Brede over Korset er 56 Alen. Midtergangen er i Vest 14½ Alen bred, i Ost 13. Sidesidene ere 8 à 9 Alen brede. Stribet er, Sidelapperne frareguede, 36 Alen bredt. Hvalvingerne ere omtrent 33 Alen høie i Midterstribet.

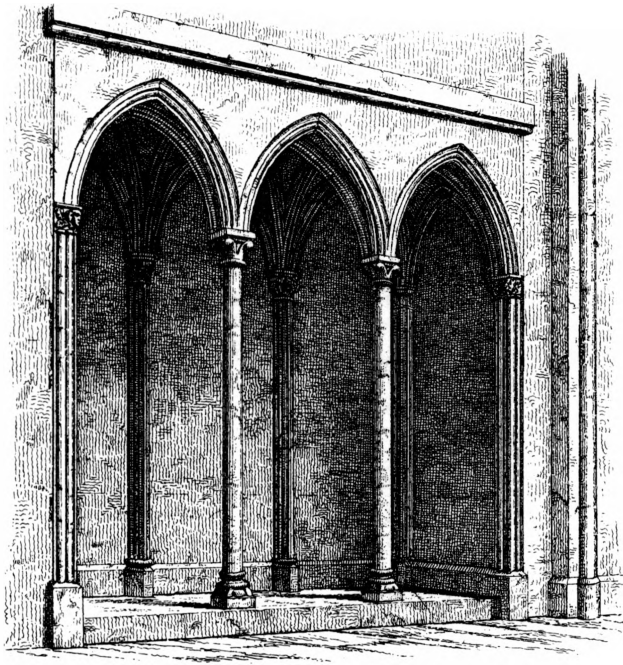
Kirkens Inventarium, Begravelser og Mærkværdigheder. Det berømte saakaldte „store Alter“ eller Hjalteret er staaet i Egetræ af Billebhuggeren Hans Brüggemann fra Hulum. Kunstneren arbejdede i 7 Aar paa dette Mesterværk og fuldenbte det i Aaret 1521 i Bordsesholm, i hvis Kirke det stod indtil det i 1666 blev bragt til Slesvigs Domkirke. Fra Foden til Korset er det 25 Alen høit, Bredden er 12½ Alen. Forsiden, der indeholder ialt 398 Figurer, er inddeelt i Felter. Paa 2 høie Spiler ved begge Sider af Alteret staae 2 Figurer, der antages at forestille Kong Christian II. og hans Dronning Elisabeth (Skrøder: „Der Brüggemannske Altar nach der Erklärung des Professors Höyen“). Efter Sagnet skal Kongen og hans Gemalinde have besøgt Kunstnerens Værksted imedens han arbejdede paa Alteret og da senere være blevene afbildede efter Erindrungen. Alteret bestaaer af 3 Dele: 1) Fodstykket, 2) den Deel, der forestiller Livelseshistorien og 3) den øverste Deel, der forestiller Verdensdommen. Christi Livelseshistorie er Hovedgjenstanden og Kunstneren har forstaaet at behandle dette hellige Emne med dyb Følelse og at give Fremstillingen et beundringsværdigt Liv og Udtryk. De enkelte Felter indeholde følgende Billeder: 1, Judaskydet, 2, Kristus bunden for Caiphas, 3, Christi Hudflettelse, 4, Tornekroningen, 5, Fremstillingen for Folket, 6, Pilatus vasker sine Hænder, 7 og 8, Gangen til Golgatha og Christi Korsfæstelse, 9, Nedtagelsen af Korset, 10, Christi Salvelse og Marias Sorg, 11, Christi Nedlæggelse i Graven, 12, Kristus i Underverdenen,

*) Den omtalte Dør med Jern-Runer paa var oprindelig ikke bestemt for Kirken, men hørte til Baisenhuset (i ældre Tid Domkapitels-Huus, i Begyndelsen af 17de Aarhundrede Baisenhuus, nu Latinskole). Døren var anbragt foran en muret Hvalving under det Kielmanskke Epitaphium (s. nedenf.); den var af tungt Egetræ og stærkt beslaet med Jern; Hvalvingen var oplyst med Riser og Levinger fra tidligere Tid. Nu er den forsvunden, enten indmuret under Epitaphiet eller solgt med andre gamle Bygningsmaterialier efter Restaurationen i 1847. Af de Folk, som dengang stode for Arbeidet, kan Ingen mindes denne Dør.

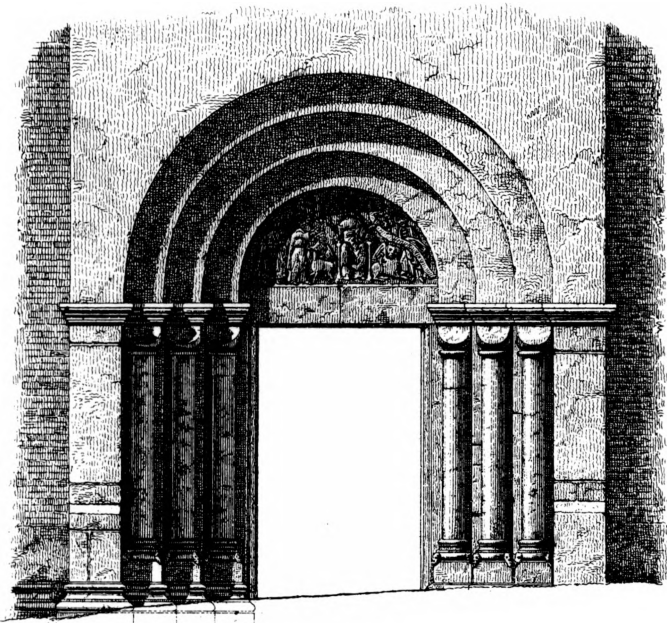
13, Christi Opstandelse, 14, den vantroe Thomas, 15, Christi Himmelfart, 16, Den hellige And kommer over Apostlene, 17 Abraham og Melchisebed, 18, Paastefestens Stiftelse, 19, den hellige Nadderes Indstilling og Fodbadstningen, 20, Kjærlighedsmaaltidet. Foruden disse Fremstillinger ere en Masse Apostle og Helgener anbragte i Felternes Indfatning og foroven sees 4 større Figurer, Adam og Eva, der ere særdeles vel udstaarne, samt Peter og Paul. Øverst oppe seer man Maria i Solglandsen. Brüggemann har givet alle Bpersonerne sin Tidsalvers Dragter og Rustninger. I Billedet med Abraham og Melchisebed skal efter Sagnet Abraham være et Portrait af Statholderen Johan Ranzau og Melchisebed af Abbeden i Bordesholms Kloster. I Bpersonerne i samme Fremstilling skulle ogsaa Mesterens eget Portrait tilligemed nogle af hans Svendes være afbildede. I Midten af Fodstykket er anbragt et lille Stab med forghlbt Gitter, hvori Hostien rimeligvis har været gjemt. Nu seer man berinde Jesusbarnet, som hidrører fra en langt mindre kunstfærdig Haand end Brüggemanns. Denne Figur er iført en lille hvid Skjorte, som, ifølge en gammel catholisk Skik, fornødes hver Juleaften. I dette Stab bevares ogsaa nogle Reliquier af Kong Erik Blougenning: en Deel af den Kjæde, hvormed han var lænket da han blev sthyrtet i Slien, hans Hue og et af hans Armbeen og et Ribbeen. Paa Fodstykket af Alterstabet er med Munkebogstaver udstaaret: *opus hoc insigne consecutum est anno incarnationis domini 1521 ad dei honorem.* Det gamle Egetræ har holdt sig udmærket; det er ikke muligt at opdage et Ormestik. Træet skal være bleven fopt i Dlie. Hver enkelt lille Figur er et Mesterværk og Alt i dette storartede Arbeide er gennemført med samme Flid og Kjærlighed, saa at man medrette har paastaet, at dette Alter er det hypperste Værk af Træskjærerkunst i hele Norden.

Et dunkelt Sagn, der vistnok er opdigtet, fortæller, at Munkene i Bordesholm skulle have berøvet Kunstneren Synet, forat ingen anden Kirke skulde kunne rose sig af et lignende Værk.

I Rannikchoret tilhøre foran Alteret staaer Kong Frederik 1s. Marmor monument. Kisten er af smukt farvet Marmor med en stærkt fremspringende Plade af sort sleben Marmor, der bæres af 6 hvide Carpatider med joniske Capitæler. Disse qvindelige Figurer forestille Tro, Haab og Kjærlighed, Retfærdighed, Bisdom og Sundhed. Paa Pladen hviler Kongen i naturlig Størrelse, udhugget i hvidt Marmor. Han er iført fuld Rustning, der har været forghlbt paa sine Ornamente. Paa Hovedet har han Kronen, Hænderne ere folbede og et strængt majestætisk Udtryk hviler over Ansigtet. Bag hans Hovedpude knæler en Engel med Rigsvaabnet og ved Fødderne en anden Engel med en Mindetable af Messing, indfattet i Marmor, hvorpaa staaer: *Frederico inelyto regi Daniæ &c..... obiit Anno 1533, die Aprilis 10.* Monumentet er 4½ Alen langt og 4 Alen høit, det er et Mesterværk, fuldt af Holdning og Ynde. Den Kethed, hvormed Marmoret er behandlet, især i Carpatiderne, røber en meget øvet Kunstnerhaand. Stilen er italiensk Renaissance og Arbeidet skal være udført af en italiensk Billedhugger (Caprara). Nedenunder i en Gravhævlving hvile Kong Frederik 1., hans Dronning Sophia † 1569 og Søn, Prinds Hans † 1580.

BEDÆKKET TREDEELT SÆDE i CHORET i SLESVIG DOMKIRKE.

SYDLIG PORTAL af SLESVIG DOMKIRKE.

Henr. Hansen: del. H. Jensen: bth.

Ern. Berentzen & Co lith. Inst.

Rannikekoret har endnu paa hver Side 19 Munkestole med dertil hørende Egetræspaneel i smuk gothisk Stiil fra det 15de Aarhundrede.

Døbefonten staaer her tilbenstre foran Alteret, den skal være hidkommen fra Nordstrand (S. N. Schmidt) og er støbt af Malm i Form af en Skaal, der bæres af 4 Engle. Den bærer Årstallet 1480 i Munkebogstaver og er omgivet af Helgenbilleder. Ved en upassende Maling og Forgyldning har denne Døbefont mistet en Deel af sin ærværdige Charakter.

Den gamle catholske tredeelte Bispestøbe (see Bilagene) er anbragt i Ghormuren tilhøire for Alteret bagved Frederik 18. Monument. Fine flæbne Granitstøiler bære en prægtig gothisk Valbaqvin over den.

I Domkirken hvile flere af de gamle Hertuger af Sønderjylland af Valdemarernes Slægt, saaledes Valdemar IV. († 1312) og hans Søn Erik † 1325. Kong Erik Plougenning Viig var en Tid lang begravet her efterat det var fjilet op af Slien 1250, senere bragtes det til Ringsted for at stiriislægges ved Valdemarernes Kongegrave. Hvitfelt omtaler en Indskrift som endnu paa hans Tid var til i Domkirken, saalydende: Hic jacet Ericus Rex, magni Regis amicus, (en Ven af Christus) (Marmora Danica). Kong Abel, Brodermorderen, var en kort Tid begravet i Kirken 1252, men da Rannikerne klagede ynkelig over at deres natlige Substjeneste derefter afbrødes af Spøgeri, blev hans Viig paa Kong Christoffers Befaling nedfæntet i en Sump i Nærheden af Gottorp Slot og en Pæl nedrammet derigjennem. Siden den Tid havde man Freb. (Dandwerth.) — Fra Choret træder man igjennem en pompøs Marmorportal ind i de holsteen-gottorpiske Hertugers Gravcapel, nu almindelig kaldet det hertugelige Gravcapel, den seneste Tilbygning til Kirken*). Her hvile i prægtige Kister:

Hertug Christian Albrecht † 1694 og hans Gemalinde.

Hertug Frederik IV. † 1702 og hans Gemalinde.

Landgreb Carl af Høssene, Feltmarschal, Statholder i Slesvig og Holsteen, f. 1744, † 1836.

Hans Gemaltinde Louise, Prindsesse af Danmark, Datter af Frederik V., † 1831.

*) Af syrliglige Begravelser er for Oleblikket kun dette Capel aabent og tilgængeligt. Angaaende de mange baade kongelige og syrliglige Personer, der ere begravede i Domkirken lige fra det 12te Aarhundrede indtil vore Dage, maa der siges mellem to Perioder: 1, de gamle sønderjydske Hertugers Tid og 2, den holsteen-gottorpiske Tid. Mellem begge Perioder ligger et Tidrum af over 200 Aar (1325—1633), hvor man ikke har nogen Efterretning om syrliglige eller kongelige Personers Bisættelse i Domkirken, og netop i denne Mellemtid falder den store Ildebrand (1440) og Kirlens totale Ombygning; man tør derfor ikke undres over, at der ikke findes mindste Spor til de gamle Hertugers og Kongers Grave. Det Rimeligste er, at Kisterne bleve nedfæntede i den store murede Hvalving under Choret, og at denne Hvalving efteraaendn gjorde rpbellig, da de gottorpiske Hertuger fra Frederik 18. Tid af benyttede samme til deres Familiebegravelse. De 31 hertugelige Kister, der nævnes hos Schrøder (S. 135—145) staae endnu i Hvalvingen under Choret, der imidlertid efter 1847 er bleven luffet. Nedgangen maa see ved Optagelse af Kister paa det Sted i Choret, hvor man træder ind i det holsteen-gottorpiske Capel. Angaaende Begravelser i den første Periode jfr. Konigsfeldt: Geneal. statist. Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter.

Frederik Wilhelm Poul Leopold, Hertug af Holsteen-Beck-Glücksborg, † 1831, Fader til Hans Majestæt Kong Christian IX.

Prinds Wilhelm af Hessen-Cassel f. 1769 † 1772.

I Aaret 1862 er nu ogsaa Liget af Prinds Christian af Hessen-Cassel, der tidligere stod i St. Hans Kirke i Odense, ført hertil.

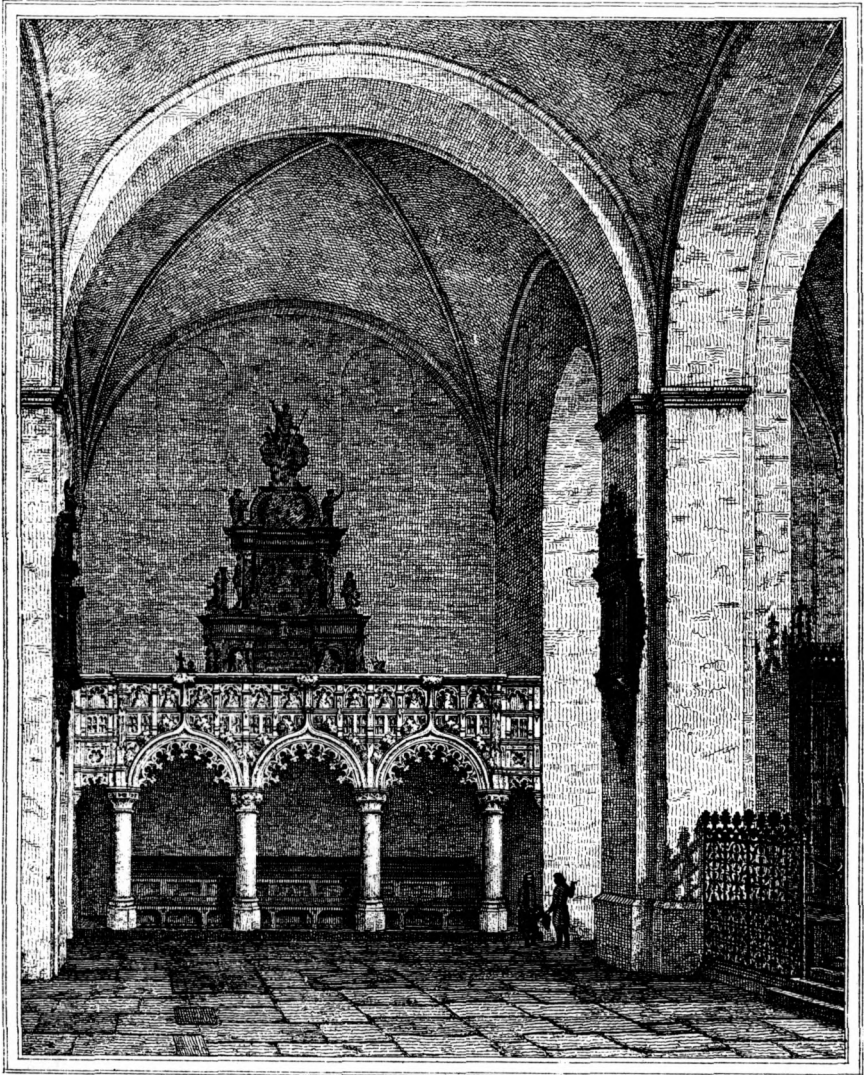
I Choret findes endvidere i Muren et Epitaphium over Hertug Frederik III. † 1659 og bag Alteret et prægtigt Monument i Gips for Hertug Frederik, Søn af Frederik I., Biskop af Slesvig og Hildesheim, † 1556.

I Korsarmene seer man tvende prægtige Pulpiturer i riig gothisk Stil, som dog ere malede i en altfor moderne Maneer (See i Bilagene „Den nordre Korsfløi i Slesvig Domkirke“, hvor det ene af disse Pulpiturer er afbildet). Her skal ogsaa endnu nævnes det saakaldte lille Alter, som hænger i Sidegangen tilvenstre og forestiller Christus. Maleriet er malet af Jurian Ovens. I Sidegangen Syd for Choret hænger endnu et gammelt catholsk Alter, rigt malet og forgyldt. Man seer en Mand knæle med udstrakte Hænder foran Jomfru Maria og 2 andre Helgener.

Den udførligste Beskrivelse af Kirkens Epitaphier findes hos Schrøder, men da den er forfattet 20 Aar før den sidste Hovedrestauration, svarer den i mange Henseender ikke til Kirkens nuværende Indre. Udskillige gamle Epitaphier og Decorationer (navnlig Træskjolde og Faner) ere heelt borttagne, andre have stiftet Plads, og skjøndt Kirken i det Hele taget har bundet ved den nuværende Anordning, kan der vel med Hensyn til enkelte Tilfælde tvivles om man har været varsom nok med Gjensyn til af historisk Interesse. I et Materialkammer ligeoverfor Indgangen til Svalen findes endnu en heel Deel Levninger af gamle Baabensskjolde, tilhørende Befalingsmænd i den hertugelige eller svenske Arme. De hidrøre fra samme Tid (henved Aaret 1700) og ere holdte i samme Stil. Endeel har været anbragt ved Siden af det Rielmanns-ædste Epitaphium ligeoverfor Petribøren; de Faner, som tidligere prydede disse Monumenter, eksistere ikke mere. Baabensskjoldene bære Navne som: v. Broberg, v. Düring, v. Grotthusen, v. Sæswegen, v. Jøsendorf, v. der Wischen, v. der Ribern o. s. v. Overhovedet har Domkirken i sin ældre Skikkelse, før Reparationen, overalt været opfyldt med Minder om den holsteen-gottorpste Slægts Glandsperiode (det 17de Aarhundrede), ligesom alle indre Prydelser paa Vægge og Piller endnu pege hen til denne Tid.

Af de Epitaphier og Begravelser, som endnu findes i Kirkens tvende Sidefløie, fremhæve vi som de bethdeligste eller som saadanne, der kunne have nogen historisk Interesse:

1) Paa Sydfløien tæt ved Alteret det Arnstorffske Epitaphium, smukt udført i sort og hvidt Marmor med korinthiske Spiler, og prydet med krigeriske Emblemer. Carl v. Arnstorff var en mellenborgsk Adelsmand, der først tjente i den svenske og senere i den tyske Arme, indtil han 1673 blev indkaldt af Christian V., og udnævnt til Cavalier-General. Af Historien er han bekendt som en feig og skjodesløs Ansører ved Kampen om Fæstningen Christiansstad i den staaende Krig (1676). Paa en

Ydelt illustr. af. J. Hansen teg.

Fr. Sørensen & O'lehn. lith.

DEN NORDRE KORSFLØI I SLESVIG DOMKIRKE
med Syngechoret.

hvid Fane, som tidligere prydede hans Epitaphium, stod: „er hat sich preislich und tapfer erwiesen“. Den Ainstorffste Familie-Begravelse findes i den modsatte Ende af Kirken i Nordvest-Hjørnet, men som alle andre private Familie-Capeller i Kirken, har den for længe siden ophørt at benyttes.

2) Begravelser paa Sydsiden af Hertugernes høitbetroede Mænd ere endnu: det Schacht'ske, det Kielmannsck'ske og det Günderoth'ske Capel. Schacht var Hofraad hos Christian Albrecht og døde 1683. Günderoth hertugelig Hofmarskal og Amtmand over Abenraa og Løgumkloster Amter († 1703). Det Schacht'ske Kapel er prydet med Figurer i Sandsteen og ret anseeligt, men 1847 indrettet til Sakristi, det Günderoth'ske gav tidligere ved Indskriften („de non alienando aut turbando per omnia divina atque humana sacra quosvis obtestatur“) Anledning til den Tro, at Ingen maatte under Forbandelses Straf aabne eller betræde det. Det Kielmannsck'ske Kapel er uden Prydselser, idet Epitaphiet, som vi strax skulle omtale, findes paa Kirkens modsatte Side, ligeoverfor Petridøren.

3) Omtrent i Midten af det nordlige Sidestib findes Adam Olearius' Epitaphium. Denne Olearius (egentlig Delenschläger) var født c. 1609 i Aschersleben i Sachsen, og var Hertug Frederik III's Hofmathematikus og Bibliothekar, blev 1633 udnævnt til Secretair ved et Gesandtskab, som Hertugen sendte til Moskau og Persien, hvorfra han vendte tilbage 1639. Han var i sin Tid anset som Forfatter og Digter: han skrev „Moskowitzsche und persianische Reisebeschreibung“ (trykt i Slesvig 1647) og endeel Mindevers til Dilleberne i det hertugelige Familiegalleri paa Gottorp Slot. Han døde 1671. Hans Gravmæle fremhæver, at han 2 Gange gennemreiste Verden og byggede en mærkelig Globus, hvorpaa Jordens og Stjernerhimlens Bevægelser vare at see. (Om denne Globus see S. 580).

4) Det Kielmannsck'ske Epitaphium ligner i Stil og Udførelse det Arenstorff'ske, og er smukt arbejdet i sort og hvidt Marmor, af en meget anseelig Høide. Schrøder kalder det en af Kirkens fornemste Prydselser, men for Diebliffet er den nedre Deel af samme skjult ved det nordre Pulpitur. Joh. Adolf Kielmann ab Kielmannsck af hannoversk Abel var Rantsler hos Frederik III. og Christian Albrecht, en anset og mægtig Mand, som viste sig meget rundhaandet med Gaver til Kirken og milde Stiftelser. — Nebenfor det Kielmannsck'ske Epitaphium, ligesom foran og tilhøire for det lille Alter, er der ved Restaurationen i 1847 bleven nedstøket en stor Mængde Rister.

Næsten alle Monumenter i Kirken have høitdybt eller latinisk Indskrift, dog findes et Par enkelte plattdybste Indskrifter fra Tiden før 1580, der kan betegnes som den omtrentlige Grænse for plattdybste Indskriptioner i de slesvigiske Kirker. Den ælteste plattdybste Indskrift er paa Døbefonten (fra 1480), den anden er Gravmælet over en velbædig slesvigsk Borger, Jacob Sebing, som testamenterede hele sin betydelige Formue deels til Stabens og Omegnens Kirker, deels til Medlemmerne af den hertugelige Familie. Dette Epitaphium er fra 1586, men 1847 restaureret. Schrøder (S. 107) omtaler endnu en

gammel Indskrift med Munkebogstaver: „Otto Krukow, dem Gott Gnade, 1539“, paa en Bille ligeoverfor den Schacht'ske Begravelse, men denne var allerede 1826 udslettet.

Ved Restaurationen 1847 ere flere Familie-Begravelser blevne til-murede (saaledes en Stemann'st, en Heselauer'st og efter Egenbe og saa en Moltke'st), efterat der forinden var udsteet et Proclama til alle de, som forment at have Eiendomsret eller nogen Adkomst til Afbenyttelsen af disse Gravcapeller i Kirken. Paa dette Proclama indkom ingen Svar eller Anmeldelse hverken fra Ind- eller Udlandet.

Norden for Domkirken, umiddelbart op til Skibet og Korsfløien, ligger en Vuegang i Spidsbuestiil: „Svalen“, som indeslutter en fir-kantet Gaard. De smukt profilerede Vuer, som vende ind imod Gaarden have tidligere været aabne. Historien beretter at Pengene til Opførelsen af denne Svalegang samlede af Tiggermunkene, der drog omkring og viste Folket en Arm af Kong Erik Blougpenning, der efter sin Død næsten betragtedes som en Helgen. I Gulvet ligge en Mængde gamle Viigsteen, deriblandt tvende med Figurer af Abbeder med Munkehætter. Dernæst seer man paa en Steen Billebet af Slesvigs sidste catholske Biskop „Gotschalculus de Alefelt“ † 1541. Ved hans Fødder er udhugget en lille Hund. Desværre ere alle de andre Viigsteen over catholske Biskopper, der for største Delen vare danske Mænd, forsvundne. (Marmora Danica.) I Svalen holdes aarlig, ifølge gammel Skik, det saakaldte Dommarked, der begynder ved Maria Kenselesfest og varer til Søndagen efter Fastelavn*). (J. N. Schmidt.)

Domkirkens 5 Klokker hænge i et forfaldent Klokketuus øst for Choret. Dette Klokketuus hidrører fra den senere Middelalder og er muligens bygget efterat Kirken i Aaret 1275 havde mistet sine 2 Taarne.

Slesvigs Domkirke er en af de ærværdigste og anseeligste Kirke-bygninger i hele Norden og af det Foransførte seer man hvilken Mængde af sjældne Mindesmærker den indeholder. Paa dette Sted have mange i vort Fædrelands Historie betydningsfulde Optrin fundet Sted. Vi ville kun nævne tvende af disse.

St. Hansdag i Aaret 1218 lod Kong Valdemar Seir, der havde gjort Danmark til Nordens mægtigste Rige, sin og Dagmars unge Søn Prinds Valdemar krone som Medregent i Slesvigs Domkirke. 15 Biskopper, 3 Hertuger og 3 Grever og hele Adelen vare tilstede ved dette glimrende Optrin.

Paa fastdag d. 23de April 1848 var en stor Deel af den lille danske Hær, der skulde forsvare Fædrelandet, samlet til Gudstjeneste i den gamle Domkirke, ifærd med at synge sin Paafastpsalme, da en Ordonans styrkede ind og meldte, at den preussiske Overmagt rykkede frem — og Slaget ved Slesvig begyndte. —

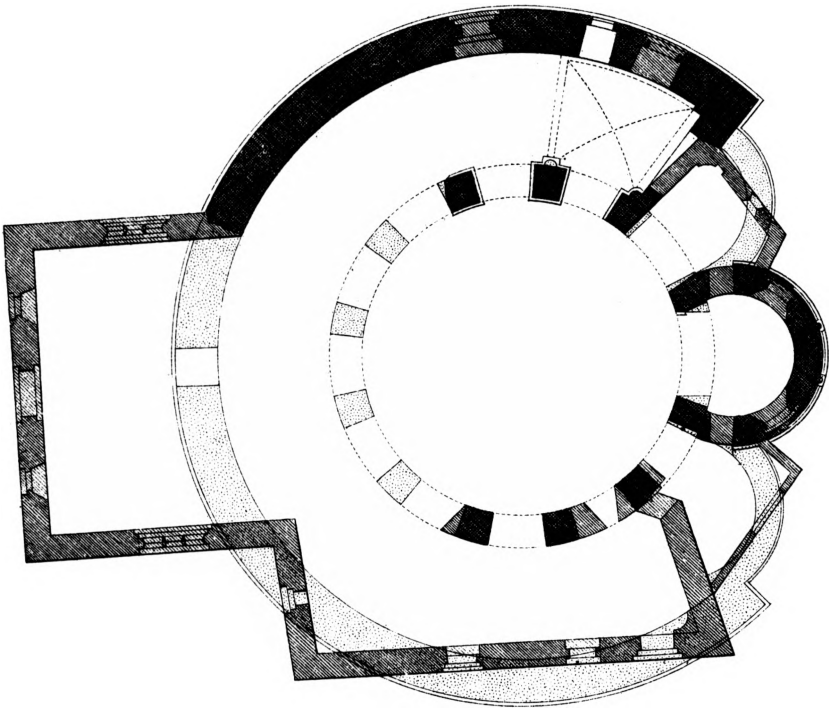
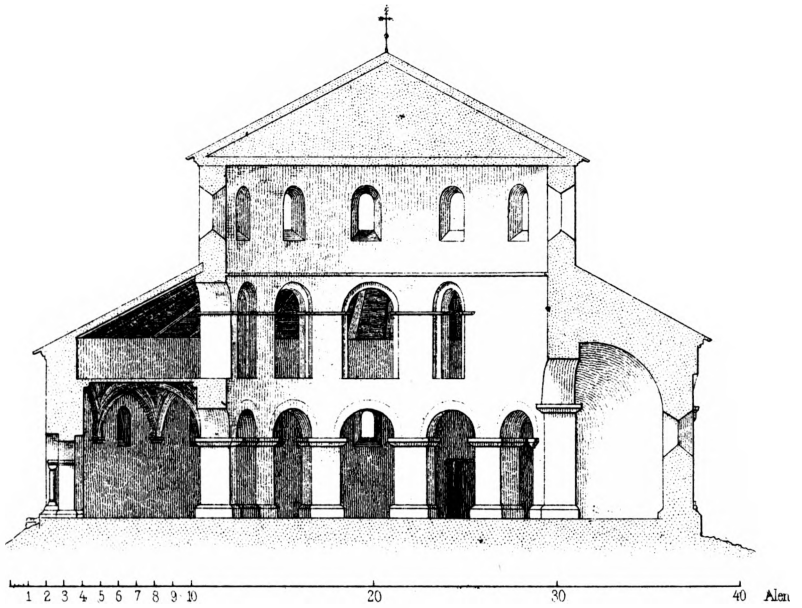
*) Ifølge ministertiel Resolution af 1862 er Dommarkedet, der har tabt af Betydning, bleven indskrænket til den sidste Uge af ovennævnte Tid.

Fritz Hansen del. H. Jensen lith.

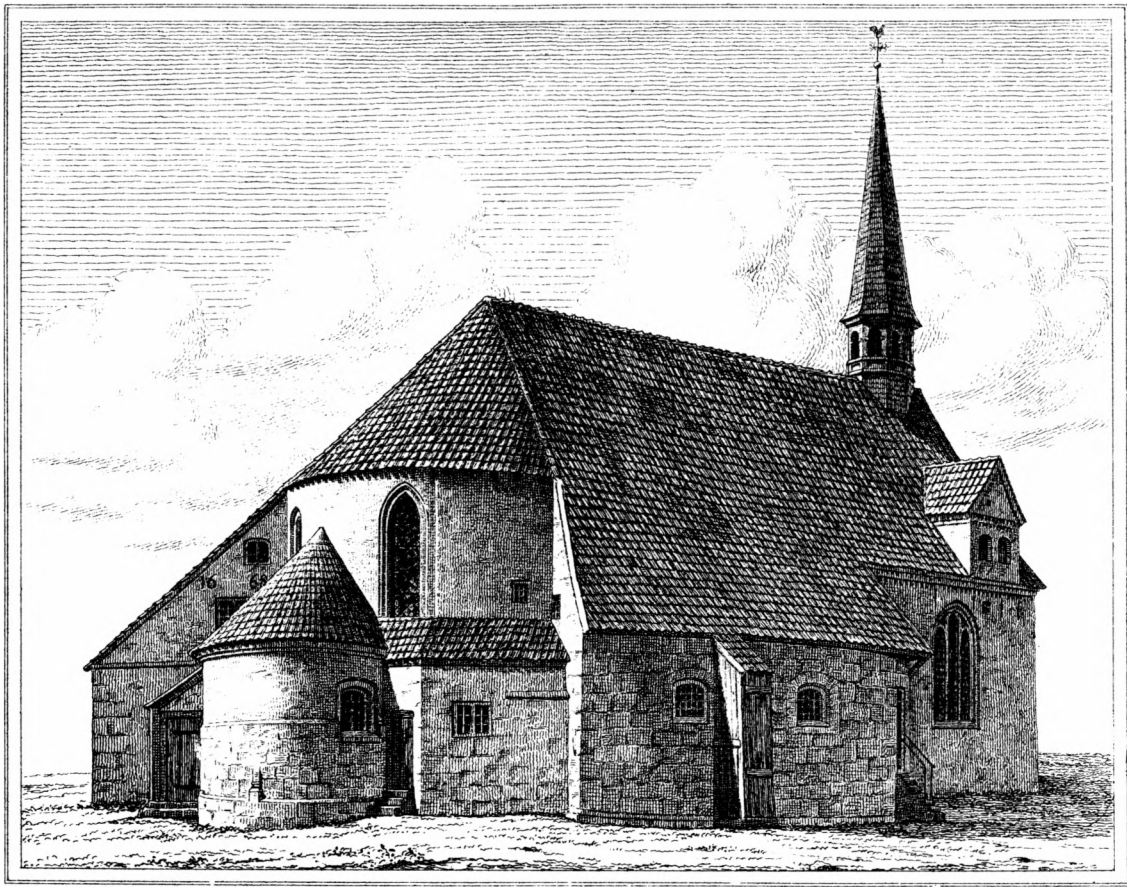
Er. Børentzen & Co lith. Esb.

KORSGANG VED SLESVIG DOMKIRKE

PLAN OG OPSTALT AF MICHAELISKIRKEN I SLESVIG

Det mørkest. Angivne er det fæm er tilbage af det Oprindeuge; hinc odelagte Deel er anrydet med Punktterng.

Haar Hansen's Jansen kth.

En Eisenstein & C^hten Ins.

MICHAELISKIRKEN I SLESVIG

Domkirken var forinden Reformationen ikke alene Stiftskirke, men ogsaa Parochialkirke. Som Stiftskirke vare Domherreerne dens egentlige Geistlige, men det varede ikke længe før disse lode deres Functioner udføre ved Vicarer. Til Domcapitlet var henlagt betydeligt Forbegods (272 Plove foruden 72 Plove der specielt vare henlagte til selve Domkirken). Efter Reformationen indskrænkedes Domherrernes Antal fra 24 til 8 og senere inddroges disse Sinecurer ganske. Efter Freden til Roeskilde deelttes Domcapitelsdistriktet mellem Kongen og Hertugen, 1713 forenedes det atter under Kongen. Det dannede indtil 1777 et eget Amt (Domcapitelsamtet), som var forenet med Hytten Amt, fordetmeste bestaaende af Strøgods, inddeelt i 3 Districter med følgende Fogderier: 1) Ulsnæs i det sydlige Angel, 2) Berend i Strukstrup, Ugle og Arns Herreder, 3) Stebesand i Kjør H., 4) Gammelbyggaard i Ry H., 5) Lysabbel i det sydlige Als, 6) Langenhorn i Bredsted Amt, 7) Røgshøl meget spredt beliggende i Flensborg, Bredsted og Husum Amter, 8) Halkted fornemlig i Bis og Kjør Herreder, 9) Rosel i Rosel Sogn i Svansen, 10) Grødersby i Sognene Ravnkjør, Borne og Brodersby, samt endvidere Den Arnæs, de saakaldte Ulsnæsfer Plove i Nærheden af Slien, nogle Plove i Fogderierne Gammelbyggaard og Røgshøl og 9 $\frac{1}{2}$ saakaldte Vicarieplove i disse (disse sidstnævnte Eiendomme samt det umiddelbart foran disse nævnte Fogderi Grødersby udgjorde det 3die District eller Domkirke-distriktet). Om de flestvigsle Biskoppers Gode see foran S. 246.

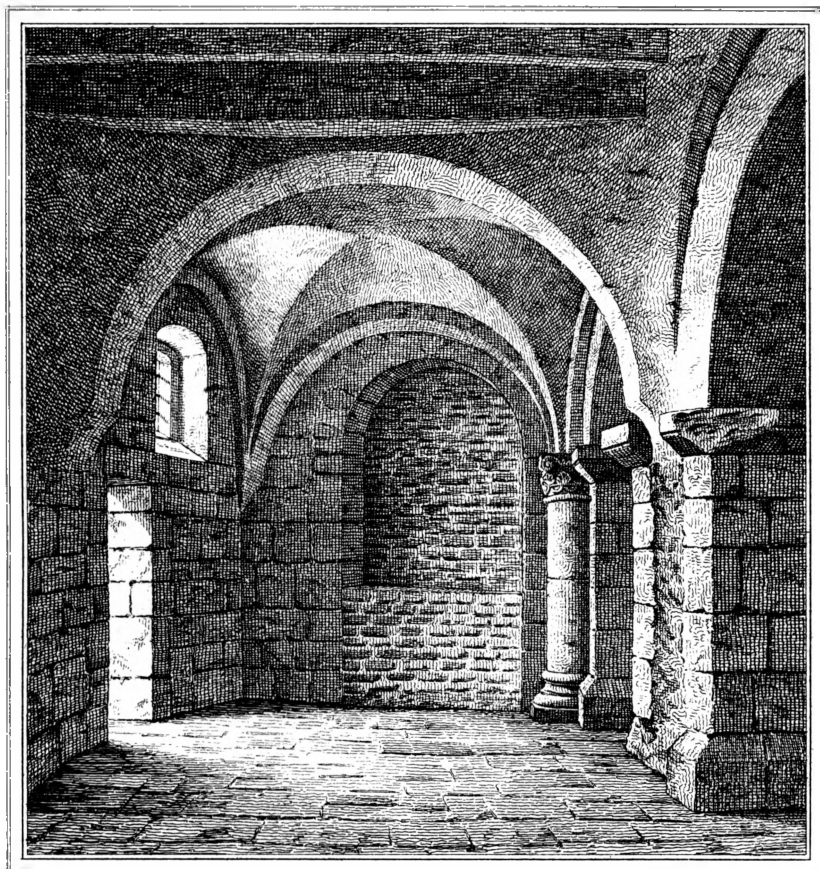
Michaëlis Kirke, beliggende høit ovenfor Gammelstaden („paa Bjergtet“), er i Tidernes Løb undergaaet meget betydelige Forandringer og befinder sig nutildags i en daarlig Forfatning, men den indbeflutter dog i sig Levningerne af en af Sønderjyllands allermærkeligste gamle Bygninger. Oprindelig har den været en fuldstændig Rundkirke, der har været langt anseeligere end nogen anden saadan hertilands, og hvis Hovedmateriale har været rhinisk Luf, medens dog huggen Granit er bleven anvendt til Fod, Piller, Buer og nogle Detailler. Dens cirkelrunde Midtparti, hvis indre Diameter udgjorde c. 17 (banse) Alen, har sikkert oprindeligt været omgivet af 12 — endnu staae de 8 — lave indbyrdes ved runde Buer forbundne Piller. Udenom Løb imod Nord, Vest og Syd en lavere, 6 $\frac{1}{4}$ Alen bred, krum Sidegang (et Slags Sidesib eller Labkirke), der var dækket med ribbeløse, romanske Hvalvinger, og hvorover der fandtes et andet Stokværk med store rundbuede Galleriaabninger ind imod Midtpartiet. Dette sidste, som nu er afbrudt nær ovenfor de nævnte Galleriaabninger, har ubentvivt oprindeligt været forfat saaa høit opefter, at der har været Plads til Binduer ovenover den omgivende Sidegangs Tag*), og det har derpaa ovenfor Binduerne sandsynligviis været dækket med fladt Hjelkeloft. Mod Ost staaer en Allerrunding i umiddelbar Forbindelse med Kirkens Midtparti. Uden- dig har denne mindre Rundbygning (Absis) været prydet med Halv- piller, men deraf ere kun et Par med Hjørneknapper befatte Stikfodder

*) Hvor lidet nøagtig end den Afbildning af Michaëlis Kirke er, som findes paa Prospectet af Byen fra 16de Aarhundrede i Westphal-Monum. III. p. 322 (Kirken sees her som et enkelt svært Taarn med et spidst Tag), tyder dog ogsaa den hen paa oprindelige Binduer paa Høitirten.

tilbage, eftersom det Meste af Omfatningsmuren — ligesaa vel som Halvkuppelhvælvingen indenfor — senere er bleven ombygget og ombannet. Hvorledes Bygningens oprindelige Anordning har været paa de tvende forte Strækninger imellem Alterrundingen og Slutningspartierne af den ovennævnte frumme Sidegang, lader sig nu vel ikke afgjøre med fuldkommen Sikkerhed; men der er vistnok al Grund til at antage, at der har befundet sig en noget mindre Sideabsis paa hver Side og nær op til Hovedabsis (see Bilagene)*). Allerede 1430 befandtes Kirken meget brøstfældig. Det Væsentlige ved dens Grundform er dog nok blevet bevaret, indtil Hertug Frederik 1643 begyndte at lade Bygningen istandsætte og udvide. Mod Syd og Vest forsvandt nu de gamle runde Udmure aldeles. Deels af Granit, deels af Muursteen opførtes derimod en retlinet sydlig Sidemuur, og imod Vest forlængedes Kirken ved firkantet Tilbygning, som ovenover Vestenden prydedes med et slankt Spiir, og ovenover den nye vestlige Indgang anbragtes en Taale med en Indskrift om Forandringen. Denne medførte endvidere at de 4 vestlige Piller i Kirkens Indre maatte fjernes, og at det Lidet, som paa Nord- og Østtiden blev tilbage af Høikirkens gamle runde Muur tilligemed Lavkirkens gamle nordre Udmuur indordnedes under et fælleds stort Tag, der sluttede sig som en umiddelbar Fortsættelse til Taget over den nye Vestbygning. Saa gennemgribende have Forandringerne været, at der nu neppe er et oprindeligt Bindue og kun et eneste af Lavkirkens Hvælvinger bleven bevaret uforstyrret (see Bilagene). Som et Par af de mest karakteristiske Led, der ere bevarede af den gamle Bygning, maa, foruden tvende af de omtalte rundbuede Galleriaabninger, særligt fremhæves en meget smal, af hugne Steen indfattet Dør paa Lavkirkens Nordside og et romanst Vokapitel paa en Halvsøjle ved en af Pillerne paa samme Side af Kirken. En plump hugget Løvefigur, som nu er anbragt paa Kirkens sydvestlige Hjørne, har sandsynligviis tidligere havt Plads ved en Indgang. I Midten af forrige Aarhundrede besandt Kirken sig i en saa brøstfældig Tilstand, at der af den Grund tænktes paa dens Nedbrydelse, og, som alt antydet er dens Forfatning for Tiden ikke den bedste. Dens Indre er derhos overfyldt af en stor Mængde daarligt vedligeholdte Stolestader, luffede Stole o. s. v. Altertablen med et Maleri af Christi Himmelfart bærer Aarstallet 1790, Orgelet 1735. Ingen gammel Døbefont findes. Af Kirkens 3 Klokker havde den største tidligere tilhørt Nørdbæl Kirke paa Nørstrand, men den blev omstøbt 1694.

Denne Kirkes usædvanlige Form har givet ældre og nyere Forfattere Anledning til en Mængde forskellige Gisninger og Paastande. At den er bleven antaget for oprindelig at have været et hebenst Tempel, har den tilfældes med mangfoldige andre gamle Rundkirker. Ligesaa vel som Stadens 3 andre af Tuffsteen opførte Kirker*) er ogsaa denne af Nogle bleven anset for at have været et Pakhuus for engelske Kjøb-

*) Hvor usædvanlig denne Anordning end er ved det nordligere og vestligere Europas øvrige centrale Bygninger, lader der sig alligevel ved nogle af disse efterviise en Antydning af noget Lignende. Maafter turde dog vor Kirke ved denne Eiendommelighed paa en mere direkte Maade henpege paa byzantiniske Forbilleder. Exempelviis fortjener det at nævnes, at den mærkelige gamle Rundkirke St. Denato i Zara i Dalmatien har et i en paafallende Grad overeensstemmende Grundrids.

Herr Hansen del. H. Jensen lit.

Em. Baerentzen & Co lith. Inst.

PARTI, MICHAELIS KIRKE.

mænd. Nest almindelig, endogfaa i nyeste Tid, er den Mening bleven forjvaret, at den er opført for at være et Castell og først senere er bleven indrettet til Kirkebrug: Denne sidste Antagelse er imidlertid ligesaa urigtig som de tvende foranstørte. Intet er visere, end at den fra først af er anlagt til at være en Kirke, hvilket imidlertid ikke ubeløfter Mueligheden af, at denne til St. Michael indviende, umiddelbart ved den gamle Befæstningsvold anlagte, anseelige runde Bygning, om hvilken det derhos vides, at den 1196 befandtes omgivet af en bethellig Grav, tillige kan have været af Bethning med Hensyn til Byens Forsvar. Hvad dens Grundform angaaer maa det være nok at erindre om, at der i Korstogenes Tid, og som det synes fornemmelig i anden Halvdeel af det 12te Aarhundrede rundt om i Europa er blevet bygget ikke faa runde Kirker, og at det er vist, at den hellige Gravs Kirke i Jerusalem har tjent, eller i alt Fald gjældt som Forbillede for flere af dem. Netop til det her antydebe Tidsaffnit maa Michaelis Kirke ogsaa tilføje andre Grunde snarest henføres. Det er ikke ganske klart, om denne Kirke har staaet i en nærmere Forbindelse med det 1192 opførte Michaelis Kloster udenfor Byens Port. Ved Langebeks Antagelse, at den har været selve Klosterkirken, sig godtgjøre, saa vilde man have Grund til at tænke sig det opførte Galleri, som Kirken synes engang at have haft, indrettet med særligt Hensyn til de Nonner, som fandtes ved hint Kloster. Flere vægtige Omstændigheder synes imidlertid at tale imod den nævnte Formening.

Friedrichsberg Kirke. Denne er grundlagt af Fru Elisabeth Belling, Enke efter Lieutenant Bonifacius Belling. Ved Hofmathematicus Adam Nørius blev Grundstenen lagt d. 9de April 1650 og d. 11te Maj 1651 blev Kirken indviet til den hellige Treenighed af Generalsuperintendent Reinboth. Hertugen stænkede Bjællerne og 780 Rd.; indsamlede bleve 1332 Rd., men den største Deel af Udgifterne til Kirkebygningen gav Stifterinden. Kirken er en stærk Bygning af Muursteen, 72 Fod lang paa Siderne og 36 Fod bred; den slutter mod Øst med en halvdeelt Sækkant; fladt Loft. Taarn med gjennembrudt Træspil, til hvilket Grundstenen blev lagt den første Puntsevadag 1826, da den tusindaarige Jubelfest for Christendommens Indførelse høitideligholdtes. Altertablen, forestillende Kristus i Gethsemane, stænktes ved Kirkens Restauration 1826 af Maler Westphal i Slesvig. Epitaphium over Fru Belling, hendes Mand og Søn. Drgel.

St. Johannes Klosteret (her omhandlet efter dets Beliggenhed ved Staden Slesvig og i umiddelbar Forbindelse med denne, skjønt det ikke hører under Byens Jurisdiction eller staaer i communal Forbindelse med denne), beliggende østlig for Byen, paa Holmen, er vistnok det af alle vore gamle Klostre, som mest usorandret er blevet bevaret i den fra Middelalderen overlevede Skikkelse. Af Omgangen eller Korsgangen, hvorom Klosterets øvrige gamle Bygninger gruppere sig, staae alle fire Sider selvstændigt bevarede. Den østlige af disse Gange har kun Bjælleloft, hvorimod de tre andre ere hvælvede.

*) Disse vare, foruden den endnu staaende Johannes Klosterkirke, Bor Frue Kirke paa Holmen, nedbrudt 1571, og Trinitatis Kirke, nedbrudt 1599.

Den nordlige Gang løber langs hen med Sydsiden af Kirken. Denne bestaaer af et enkelt, indvendig omtrent 13 Alen bredt Skib, der heelt igjennem er hvælvet og har en forholdsvis anseelig Hvide. I sine oprindelige Partier er Kirken opført af rhinst Tuf og i Rundbuestil; men den er i Tidernes Løb, for største Delen allerede inden Middelalderens Slutning, undergaaet betydelige Forandringer, hvorfor den ogsaa navnlig i sit Ydre frembyder en stærk Blanding af rundbuee og spidsbuee Former. Navnlig er det østligste Hvælvingsfag, Kirkens egentlige Chор — hvilket har en flad Slutning imod Ost og fremtræder som en umiddelbar Fortsættelse af Skibet, — senere blevet næsten ganske ombbygget, med Anvendelse af brændte Muursteen. Paa Skibets Nordside er det oprindelige, rundbuee og ubvendigt fremspringende Portal blevet tilmuret*) og afløst af en spidsbuet Indgangsdør nærmere henne ved Kirkens Vestende. Ogsaa Skibets oprindelige sydlige Indgang, hvilken ud imod Klostergangen er smykket med tvende, dog kun tilbeels bebarede Søiler, er bleven tilmuret, hvorimod der paa denne Side er aabnet to senere Forbindelsesdøre imellem Kirken og Omgangen. Det vestligste Hvælvingsfag af Kirken er smallere end den øvrige Vgning og synes paa Grund heraf og paa Grund af sine usædvanligt massive Mure oprindeligt at have udgjort Underdelen af et Taarn. Dette Afsnit er, som den øvrige Kirke, opført af Tuf, men det er den eneste Deel af denne, hvor tillige en Fod af Granit er synlig. Det Indre af dette Partiers underste Stokværk er nu aflukket fra Kirkens Skib, men det synes oprindeligt at have dannet en Forhal derved. Paa dets vestlige rundbuee Indgangsdør findes Granitgesimsen, der gjentage det samme Mønster, som findes paa en Capital i St. Michaelis Kirke (see Side 555). Hvad der har en ganske særlig Interesse ved denne Klosterkirke er, at det gamle Fruechor, hvor Nonnerne befandt sig under Gudstjenesten, har er bevaret. Dette ophøjede Chор befinder sig i Skibets vestlige Ende og bæres af fire lave Hvælvinger, der understøttes af tvende $2\frac{1}{2}$ Alen høje, af brændte Steen opmurede, cylindriske Søiler, hvilke ere stillede i Kirkens Længdeaxe. De af Egetræ forfærdigede Chorstole, som endnu have deres Plads heroppe, ere prydede med Snitværk, der vistnok tør regnes iblandt det ældste og i visse Henseender mærkeligste Træsnikkerarbejde, som findes i vore Kirker. Da den øvre Deel af den vestlige Forbygningens Indre er blevet sat i Forbindelse med Fruechoret, har dette derved faaet en temmelig betydelig Længde. Omvendt er der imod den egentlige Kirke selv bleven gjort kortere derved, at Partiet under Fruechorets tvende vestligste Hvælvinger er blevet aflukket derfra ved en Stillevæg af Træ, for at kunne benyttes som en Gjennemgang, tværs igjennem Kirken, ind til Klosterbygningerne. — Kirkens forhenværende af Træ udfaarne gamle Alter med Frelserens affjælede Legeme i Moderens Skjød samt med Johannes den Døbers og St. Benedikts Billeder findes nu heller ikke mere i Graabrødre Kirke, hvorhen det har kommet herfra. Det nuværende Alter med et stort Maleri af Korsfæstelsen har Kirken faaet i Begyndelsen af forrige Aarhundrede. Paa

*) Ogsaa paa Chorets nordlige Side sees en tilmuret Dør. Denne maa have ført ind til Kirkens Sakristi, som nu ikke mere er til, men som ifølge Mr. Petersens Beskrivelse stod tilbygget her i Begyndelsen af forrige Aarhundrede.

Muren omkring det hænger en stor Deel adelige Baabenstjølde, tilhørende Priorinder og Conventualinder. Ved Choret's sydlige Væg staaer et af Træ udstaaret smukt og anseeligt gothist Sakramenthuus. Desuden findes i Kirken flere gamle malede Træbilleder, saaledes en Ecce Homo, et Mariebillede i en Solgisjel og dertil omgiven af en Blomsterkrands, hvori Frelserens gjennemstufne Hænder og Fødder ere anbragte, o. s. v.*). Ved Reformationen fandtes i denne Kirke 4 Sidelaltere foruden Hovealteret. Kirkens lille Orgel har Plads paa Truechoret. Ovenover Kirkens Tag er der for nyligt paa Bestenden blevet opsøret et lille Spiir med en lille Klokke i. De tvende større Klokker hænge under et Straatag høit oppe foran paa Kirkens vestlige Muur.

Endstjønbt den første sikkre Efterretning om Johannes-Klosteret ikke gaar længere tilbage end til 1250, er der dog megen Grund til at antage, at det er ældre, og det er ikke usandsynligt, at dets Stiftelse staaer i Forbindelse med den i Slutningen af det 12te Aarhundrede stedsfundne Ophævelse af Klostret ved St. Michaelis Kirken. Det var et Nonnekloster af Benediktinerordenen, og Kirken var ifølge en, rigtig nok enestaaende, Efterretning ogsaa indviet til Evangelisten foruden til Døberens Johannes, efter hvem den sædvanligt alene nævnes. 1286 eller 87 afbrændte Klosteret, og det synes ifølge de bevarede Afskrifter at have været temmelig længe, inden dets Bygninger atter kom istand. En stor Uveløggelse traf Kirken i Begyndelsen af Aaret 1372, idet en voldsom Storm nedfaldte Trediedelen af Taget med Alt hvad dertil hørte, saaledes at Nonnerne derved „fornemmelig i den regnsulbe Tid“ hindredes i at deeltage i Gudstjenesten. Man feiler neppe ved at antage, at den smukt dannede Stjernehvælving ovenover Truechoret hidrører fra Kirkens Iftandsættelse efter denne Ulykke.

Det har ikke været længe inden Klostret ved Gaver kom i Besiddelse af stor Formue; deriblandt maa nævnes Klostermarken som Hertug Erik Hjænkede og hviilen Gave Sønnen Hertug Waldemar stadfæstede 1334; den udstiftedes 1798 i 52 Parceller. Endvidere erhvervede Klostret fornemlig ved Gaver det bethdelige Gods, som endnu hører til samme, nemlig over Halvdelen af Hæddebh og Kallebh Sogne, større Dele af Tolk, Struktstrup og Brodersbh, mindre Dele af Boren, Krop, Nbhøl, Ravnkær, Nørre-Brarup og Husbh Sogne. Ved Reformationen inddroges Klostret og indrettebdes til en Forsørgelsesanstalt for Adelsens ugifte Døttre nemlig en Priorinde og 9 Conventualinder. Til Opdagelse i Klostret udsørges foruden adelig Fødsel (de behøve ikke at henhøre til det fiesvig-holsteenske Ribberstaf) 4 Auner paa den sædrene Side; ved Indskrivningen erlægges 201 Rd. 6 s. Kong Frederik V. har tillagt Conventualinderne et Ordenstegn bestaaende i et hvidt Kors i et violet Baaend. Priorinden er Klostrets egentlige Overbestyrerinde, til hendes Bistand er ansat en Provst. Klostret med en Parcel paa Kloster-

*) En gammel Ulfsteen, beliggende midt paa Kirkegulvet og tilhørende Tiden omtrent ved iortende Aarhundredes første Halvdeel, er lagt over en „Prior“, der berømmes meget, men hvis Navn paa Grund af Stenens Bestadigelse ikke er tydeligt. Det indgravede Kors, som bedækker Midten, er vistnok med Urette blevet fremhævet som et Johannitterkors og derved blevet gjort til et Støttepunkt for den Formodning, at Klosteret skulde have tilhørt Johannitterordenen.

marken, Stebet Johannisthal og et Huus paa Kolbymark danner et eget Sogn, det Administratide paa Klostergebset besørger af en Syndicus, det Deconomiste og Skatteoppebørslen af en Klosterforvalter. Med Hensyn til Jurisdictionen henhører Klosteret og dets Gods under følgende Herreder: til Strufstrup Herred: Klosterets Gaard i Byen Slesvig og dets Besiddelser i Kalleby, Strufstrup, Tolk og Nybøl Sogne; til Slies og Fyding Herreder: Besiddelserne i Brodersby, Boren og Ravnkjer Sogne; til Krop og Meggerdorf Herreder: Besiddelserne i Krop og Haddeby Sogne. Klostergebset, hvis Indbaanerantal i 1860 var 2396, har en Skatteværdi af 540,443 Rd. Klosterets Brutto-Indtægter beløber sig efter de forskellige Coniuncturer til c. 15,000 à 15,500 Rd. aarlig og derefter en i Klosteret værende Couventualindes aarlige Indtægter til c. 600 Rd. contant og i Naturalleverancer, Priorinden det Dobbelte. Klosterdammerne have hver deres eget Huus beliggende ved Klosteret.

Slesvig Domskole. Dennes Stiftelse falder i Aaret 1542, da Christian III. forordnede, at Domcapitlet i Slesvig skulde stifte en god Skole med 3 Lærere, der senere kunde ubbides til 5 Klasser med 7 Lærere. Imidlertid kom en saadan Udbivelse ikke istand før i dette Aarhundrede. Tværtimod havde Domskolen næsten lige til det attende Aarhundrede at kæmpe med mangfoldige Gjenordninger og var flere Gange nær ved albeles at gaae ind. Disciplenes Antal var meget ringe, Lærerne (Rector og Conrector vare som oftest indkaldte Geistlige fra Thyssland) meget daarlig afslagte, og Indbaaernes Interesse for Anstalten meget ubetydelig. Heraf kan det forklares, at Hertug Adolph 1556 med Kong Frederik II.'s Tilladelse stiftede et saakaldt „Gymnasium Academicum“ i Slesvig (med General-Superintendent v. Citzen som Rector og 13 Professore), som oprindeligt synes at have været beregnet baade paa et Slags Universitet og lærd Skole, men denne Anstalt ophævedes allerede 1586, da den manglede de fornødne Hjælpebidler, og alle senere Forsøg paa at gjenoplive en saadan Anstalt i 1640, 1651 og 1682 viste sig frugtesløse, især efterat Universitetet i Kiel var stiftet 1665. De ældste Efterretninger om Domskolen ere temmelig mangelfulde; Rectorernes Navne angives først fra 1640 af med nogen Sikkerhed. Fra 1668—70 var Joachim Rachelius Rector ved Domskolen, bekendt som plattysk Digter; i satiriske Poesier efterlignede han Persius og Juvenal; han hidrog noget til at staffe den forfaldne Skole en bedre Frequent's. I Slutningen af det fttende Aarhundrede nævnes 2 Rectorer: Hartnack fra Pommern og Brindmann fra Kotinghausen, under hvis udelige Ledelse Skolen albeles forfaldt. Et hertugeligt Rescript fra 1700 sammenkaldte en Commission af Lærerne, Magistraten, Domskolens Inspecteur og 3 deputerede Borgere, for at raade Ved paa Skolens ynkkelige Forfatning; men denne Commission synes ikke at have udrettet noget. Endnu i Midten af det attende Aarhundrede pleiede Forældre at sende deres Børn til fremmede Skoler, naar de vilde give dem en videnskabelig Uddannelse. Under Rector Joh. Licht, en Vager'søn fra Slesvig (1753—56), hos hvem Digteren Johannes Ewald var i Huset, høvede Skolen sig betydelig, men netop Lichts Programmer vidne om de mange Vanskeligheder, hvormed Skolen havde at kæmpe. Under hans Eftermand Krafft fra Husum forfaldt den atter. De sidste Rectorer vare: Esmarck fra Angel (1778—1820), G. Schumacher fra Altona (1820—35), W. Dörschhausen fra

Olbesloe (1835—37), J. P. Jungelausen fra Ditmarsken (1837—1855); nuværende Rector siden 1855: S. Povelsen fra Sorø.

Først i indeværende Aarhundrede er Domskolen bleven forsynet med tilstrækkelige Læremidler og som Følge heraf har ogsaa Fregventens været stigende. Dens Blomstringstid falder i Aarene fra 1820—30, hvor øverste Klasse (dennes Elev-Antal angives gjerne i ældre Beretninger som Maalestof) talte c. 50 Disciple; man bør lægge Mærke til, at de fleste Slesvigste og Holsteenske Skoler dengang ligesom pludselig fik en stærk Tilgang og Kiøls Universitet havde henimod 400 Studenter; det er vanskeligt, at angive Grundene til denne Stigen og Dalen i de Studerendes Antal. Skolen talte dengang 4 Klasse-Lærere (Rector, Conrector, Subrector og Collaborator) for 4 Klasser (Prima, Secunda, Tertia, Quarta), hvortil der endnu kom en Skrive- og Regnelærer. I 1826 udkom der et kongl. Regulativ for Domskolen, dens Lærere og Disciple, der danner Underviisningens Grundlag indtil 1848. I dette Aar under 28de Jan. udkom en ny Forordning, der omfatter alle Skoler i Slesvig og Holsteen, hvori en hensigtsmæssig Udvidelse i Underviisningen, Gageforbedring o. s. v. er gennemført; men da dette Regulativ var ubearbejdet af det forhenværende Slesvig-holsteenske Cancelli, indeholder det naturligtviis endeel Specialiteter, som ikke mere kunne komme til Anvendelse.

Om Skolens Fregvents anføre vi følgende Data*):

3 1825:	133	Disciple,	deraf	81	i de 2	øverste	Klasser.
" 1835:	70	—	—	45	—	—	—
" 1837:	44	—	—	25	—	—	—
" 1838:	59	—	—	35	—	—	—
" 1839:	53	—	—	32	—	—	—
" 1840:	51	—	—	28	—	—	—
" 1841:	61	—	—	27	—	—	—
" 1842:	59	—	—	25	—	—	—
" 1843:	67	—	—	25	—	—	—
" 1844:	76	—	—	28	—	—	—
" 1845:	101	—	—	24	—	—	—
" 1846:	116	—	—	24	—	—	—
" 1847:	130	—	—	28	—	—	—
" 1848:	98	—	—	18	—	—	—
" 1849:	81	—	—	16	—	—	—
" 1850:	69	—	—	20	—	—	—
" 1851:	27	—	—	6	(efter Slaget ved Isted var der ingen Disciple i øverste Klasse og kun 6 i næstøverste).		
3 1854:	113	Disciple,	deraf	11	i de 2	øverste	Klasser.
" 1855:	105	—	—	12	—	—	—
" 1856:	101	—	—	11	—	—	—
" 1857:	106	—	—	16	—	—	—
" 1858:	120	—	—	21	—	—	—
" 1859:	136	—	—	16	—	—	—

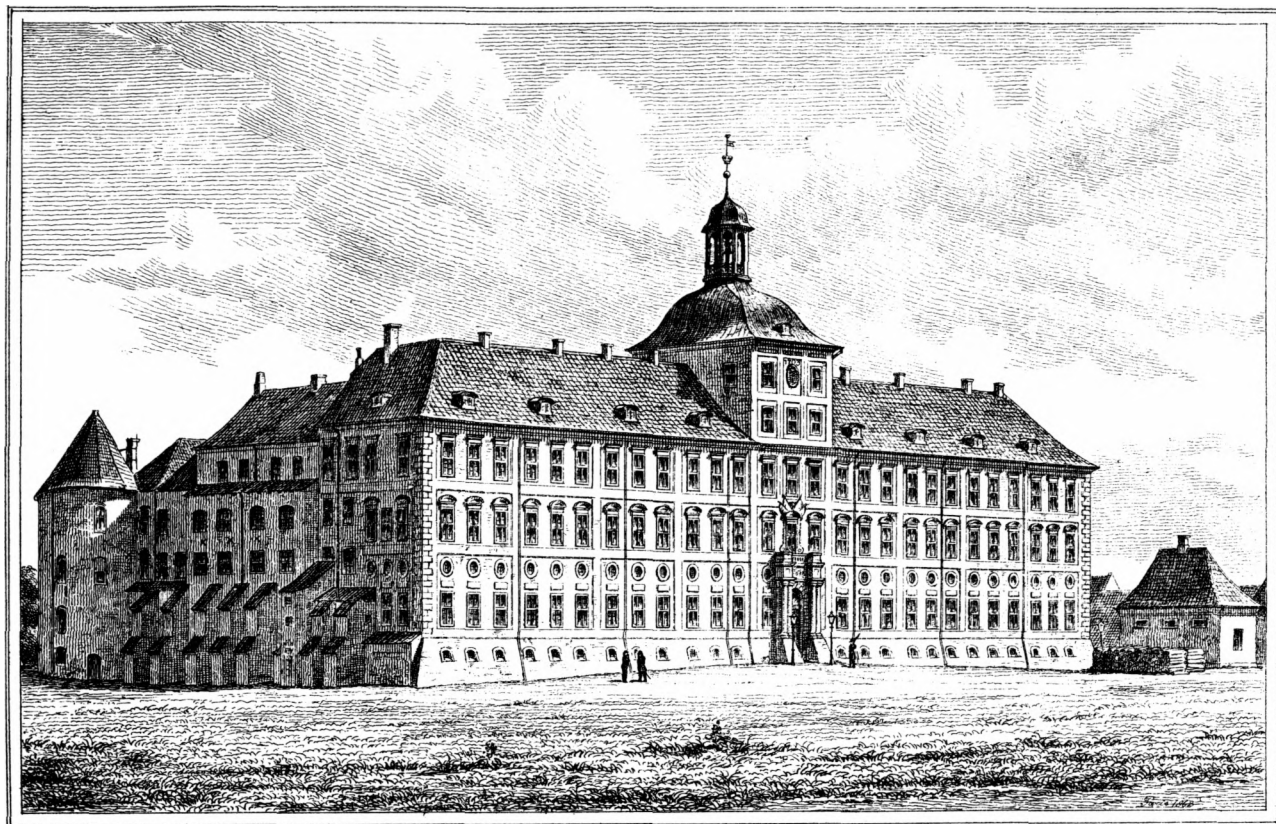
*) Fra Aaret 1838 indtil 1853 angives Discipel-Antallet ved Paasketid. Den fuldstændige Angivelse for begge Skolens Paalvaar findes i Prof. Jungelausens Program for 1852. Fra 1853—63 angives Fregventens ved Skoleaarets Slutning den 23de Juli.

3	1860:	130	Disciple,	deraf	19	i	de	2	øverste	Klasser.
"	1861:	132	—	—	16	—	—	—	—	—
"	1862:	132	—	—	17	—	—	—	—	—
"	1863:	135	—	—	15	—	—	—	—	—

I Aaret 1844 blev der oprettet en 5te Klasse eller Quinta, og samtidig blev Tertia deelt i Ober- og Unter-Tertia., altsaa ialt 6 Klasser; for Diebliffet undervises der af 13 fast ansatte Lærere og 3 Hjælpe-lærere i 11 særstilte Klasser, hvoraf 3 ere Real-Klasser i Lighed med de ubbidede Gymnasier i Kongeriget. Realaboturienterne nyde samme Rettigheder og have samme Afkomst som ved de kongerigste Skoler; ogsaa Fagene og bisæes Fordeling paa Klasserne er omtrent saaledes som i Kongeriget, paa det nær, at Domskolen giver Undervisning i Engelsk, og Latinen begynder 1 Klasse tidligere.

Den nuværende temmelig forældede Skolebygning ligger vest for Domkirken med Fronten mod Dompladsen; den var tidligere Vaisenhuus og i Middeldalderen Domherrernes Capitelshuus. Den frembyder intet mærkeligt, hverken i historisk eller architectonisk Henseende; den mangler baade Solennitets-Sal og et ordentligt Bibliotheksværrelse; Murene ere stærke, men Værelsernes Fordeling meget uhensigtsmæssig. 1826 angiver Schrøder Domskolens Bibliothek til 1250 Bd.; for Diebliffet omfatter det over 9000 Bd.; hvoraf vistnok mere end Halvdelen er kommet til siden 1855. Skolen har for Tiden foruden Rectorboligen, som er paa selve Skolen, Embedsboliger for Conrector, Subrector og 1 Adjunct der alle ligge i Domkirkenes Nærhed. Af Legater kommer kun eet til Fordeling igjennem Lærercollegiet, nemlig det Callisen'ske, stiftet af af-døde Generalsuperintendent Callisen i Anledning af Reformationstesten; det er Renten af 1600 Rd. (c. 64 Rd. aarlig), der bortgives til en værdig Discipel af de øverste Klasser (fortrinsvis tilkommende Theologier) hvert Aar d. 31te Octbr. Nogle andre til Domkirken henlagte Legater bortgives af Magistraten og Stabens Præster (jfr. S. 572).

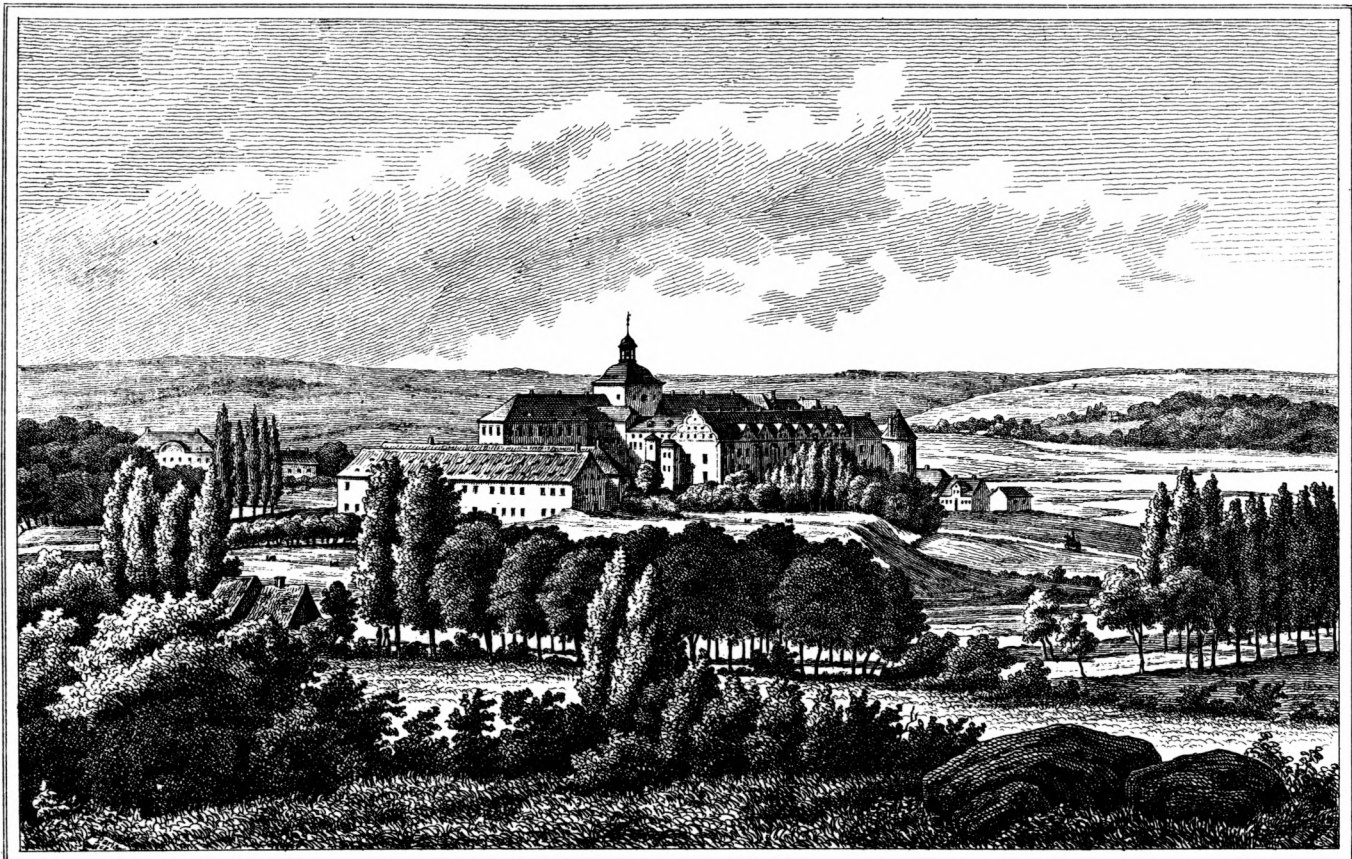
Gottorp Slot, beliggende paa en Ø i en indbæmmet Vig af Elfen (Gottorp-Sø) er en høist anseelig og smuk Bygning af 4 ulige store Fløie med en 200 Alen lang Hovedfacade, paa hvis Midte et 90 Alen høit Taarn, mellem Slottets 4 Sider en 90 Alen lang og 40 Alen bred Gaardsplads. Fra Slotshøjen føre tvende Dæmninger, en til Friedrichsberg og en til Nyværk. I Slottets nordre Fløi findes den smukke Slotskirke (60 Fod lang, 33 Fod bred), der gaer gennem 2 Etager og har en meget smuk Altartable af Egetræ furneret med Ibenholt med massive Sølvforzjiringer, hvoraf 3 større Plader med brevne Sølvfigurer, samt en Bedestol, der erindrere ved sin Stil og sit indlagte Arbejde om Bedestolen paa Frederiksberg. Saavel Kirken som den største Deel af Slottets Værelser ere hvælvede. Slottet er i Aarene 1853—55 indrettet til Caserne og har foruden Kirken følgende Rum: a) 3 Leiligheder for gifte Officerer à 6 Værelser m. m., nemlig for Casernecommandanten, en Major og en Skoleforstander af Cavalleriet (Majorstleiligheden anvendes fortiden til Depot samt til Garnisonsbibliotheket); b) 12 Leiligheder for ugifte Officerer à 2 Værelser; c) 33 Leiligheder for gifte Underofficerer à 2 Værelser m. m.; d) Samlingsstuer og Sovesale, Marketenberier, Pubsværelser, Vadsstjældere m. m. for c. 850 Menige

F.C. Lund del. H. Jensen lit.

Ern. Bærgeisen & Co. lith. Inst.

GOTTORP SLOT.

F. C. Kierschow pinc. H. Jensen lith.

Em. Barntzen, & Co lith. Inst.

GOTTORP SLOT.

(58 Rum); e) en Parolstue for Officererne (et særdeles smukt og stort Værelse i sin oprindelige Form med hvælvet Loft og Stukkaturarbejde), en Læsestue for Underofficererne, 2 Musikstuer, 2 Forhørstuer, 9 Waabenkamre, Gymnastiskal (tidligere Theater), 2 Skriverstuer, 2 Skolesale for Underofficereerdelver m. m. fl. Om Slottets Historie see S. 579—580.

Paa Slotshøjen er endvidere beliggende: 1) et Exerceerhuus, 174 Fod lang og 57 F. bredt; 2) et Ridehuus, 147 Fod langt og 74 Fod bredt; 3) 5 Stalde med Plads til 392 Heste; 4) Smedie; 5) 2 Vagtbygninger ligeoverfor Slottets Hovedindgang. 1—4 opførtes i Aarene 1853—55. I Nyværk, et storartet Parkanlæg nord for Slottet, ligger et Garnisonshospital, opført 1856 for 88 Syge af Underklasserne, 3 Sygeværelser for Officerer, 3 Sygestuer for Koner og Børn. Hospitalet er forsynet med fuldstændig Badeindretning, hvortil Private have Adgang, Bolig for en ugift Læge; 2) en Sygestald for 16 Heste, Bolig for en gift Dyrlæge. Garnisonsmenighedens Kirkegaard ligger nord for Nyværk.

Sindsfygeanstalten for Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen beliggende paa Høiberne nord for Albstadt. Det 1755 i Glückstad Lugthuus indrettede Galehuus (Tollhaus), med hvilket ogsaa det i det Neumünsterste Lugthuus for den forrige storsyrstelige Andeel af Holsteen indrettede Galehuus var forenet, blev i Aaret 1819 ophævet og Sindsfygeanstalten (Irenhaus) ved Slesvig blev oprettet. Anstalten blev udvidet i 1830, 1848 og 1863. Den har derhos leiet den saakalte Scheelfe Gaard i Rolfus. Efter Beretningen for Aaret 1860—61 havde Anstalten ved Aarets Begyndelse 605 Patienter.

Hjemsteb.	Mdsf.	Kvdi.	Salt.
Hertugdømmet Slesvig	139	129	268
— Holsteen	170	132	302
— Lauenborg	5	1	6
Kongeriget	13	2	15
Udlandet	9	5	14
Jalt...	336	269	605

Stiftelsen staaer under en Direction, af hvilken Amtmanden i Gottorp Amt og Physicus i Slesvig ere Medlemmer. Ved Anstalten er ansat 4 Læger, hvoraf den første Læge tillige er Forstander, en Secretair, en Kasserer, en Regnskabsfører, en Revisor og en Dekonom.

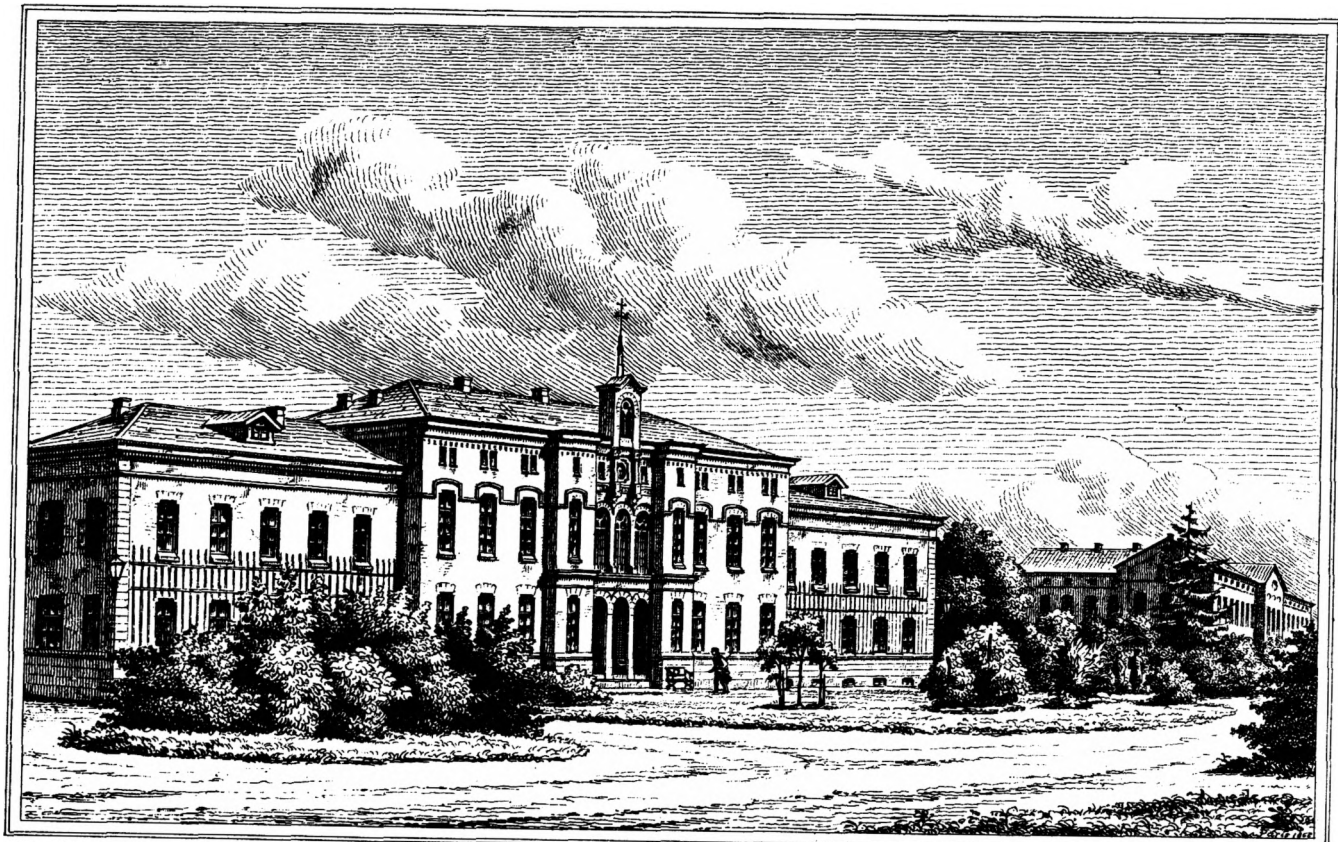
Døvstumme-Institutet for Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg beliggende i Friedrichsberg. Døvstumme-Institutet blev oprettet 1787 som Privatinstitut i Lübeck, fulgte derpaa 1791 sin Stifter, den forfjente Professor Pfingsten, til Hamberge i det forrige Høistift Lübeck, hvorfra det i Mai 1799 blev forlagt til Kiel og blev Statsinstitut. Fra Kiel forlagdes det i Aaret 1810 til Slesvig. Dets Bygninger ere udvidebe i 1863. Elevernes Antal er gennemsnitlig 80—90. Med Anstalten er forenet et Bogtrykkeri. Institutet har en Directeur, den kongelig ansat Lærer, der tillige er Forstander og 6 Hjælpelærere samt en Dekonom og Regnskabsfører, ved Bogtrykkeriet en Factor.

Følgende milde Stiftelser: Graakloftet oprindelig, som Raadnet udviser, et Graabrødre- eller Franciscaner Kloster, hvis gamle Bygning fra det 13de Aarhundrede endnu benyttes. Kong Frederik I. skændede Kloftet, der var indbraget ved Reformationen, til Byen Slesvig, hvorefter Hospitaliteterne i Helligaandshospital flyttedes derhen. Kloftet eier foruden en Capital af c. 22,000 Rb. endeel Forbegods i Slesvigs Omegn. 22 Præbendister have Bolig og en lille Pengehjælp. I Kloftet er et Capel, hvor der holdes Gudstjeneste af Præsten ved Domkirken. Amtmanden over Gottorp Amt og Magistraten i Slesvig danne Stiftelsens Direction. 2) Helligaands Hospital der skal have sin Oprindelse fra en Bøve af 400 Mk. som Siverdt Seeftebe maatte betale for det Mord han havde begaaet paa 2 Adelsmænd i St. Nicolai Capel (Kappel), er flere Gange ombygget senest 1802. 12 Personer have deri fri Bolig og en lille Pengehjælp m. m. I sammes øverste Etage er 3) det saakaldte Frimurerhospital, der maa ansees for hovedsageligen at være et Sygehus, hvori Syge optages, dog kunne fattige Barfælvinder fra Byen Slesvig ogsaa optages uden Betaling. 4) Mariehospital, stiftet ved frivillige Gaver til Erindring om Prindsesse Marie af Hessens Formæling 1790 med Kronprinds Frederik, giver Bolig for 33 fattige Personer samt hver derhos disse lidt Pengehjælp. 5) Det Mündenske Fattighuus, stiftet 1592 af Borgmester Berend Münden, giver Bolig og lidt Understøttelse til 2 fattige Familier. 6) Det Bardeuflethske Hospital, stiftet 1801 af Kammerherreinde Bardeufleth, giver fri Bolig og lidt Pengehjælp til 13 Personer. 7) Dr. Sielens Stiftelse for 4 Enker (Familien har Fortrinsret) giver disse en god Bolig og en aarlig Indtægt af 200—220 Rb. aarlig. Stiftelsen er oprettet efter Testamente af 1801, men først traadt i Virksomhed 1823. (De 7 fornævnte Stiftelser ligge i Altstadt). 8) Præsidentkloftet i Volsus, stiftet 1656 af Præsident J. A. Kielmann von Kielmansegge, hver 12 Personer (Borgerdøtre fra Byen Slesvig) fri Bolig og en lille Pengeunderstøttelse. I Kloftet et lille Capel, hvori Præsten til St. Michaelis prædiker Søndag Eftermiddag. 9) Stiftelsen for ældre Fruentimmer, i Friedrichsberg, hvortil Enken Veling har skænket sin Bolig, hver 14 Enker eller Døttre af Borgere i Friedrichsberg, fri Bolig og nogen Pengehjælp m. m.

Raadhuset, beliggende ved Torvet, 3 Etager høi, nybygget 1794 istædfor det gamle, som forendeel var den til Graakloftet hørende Paulskirkes Bygning; i en Fløi ud mod Graakloftet ere Fængsler. De slesvigste Provinsialstænder holdt indtil 1848 deres Forsamlinger i Raadhushets store Sal.

Evangsarbejdsanstalten, i den til Volsus hørende Gade Domjegelhof, indrettet i 1827, kan modtage 26 Personer.

Anstalten for forsømte Børn, paa Gaarden Klappov, som tildeels bestaaer ved milde Bidrag, kan optage 12 Pleiebørn.

F.C. Lund & H. Jensen lith.

Ern. Baerentzen & Co lith. Inst.

ANSTALTEN FOR SINDSSYGE VED SLESVIG.

Staden Slesvig har efter sidste Folketælling 12,197 Indvaanere (6,071 af Mandkjøn, 6,126 af Kvj.), i 1855: 12,411; i 1845: 11,551; 1840: 11,204; 1835: 11,040; 1803: 7,823. Efter de specielle Lister udviste i 1860 de forskjellige Samfundsklasser følgende Tal for Hovedpersonerne (Familie, Medhjælpere og Tjende ikke medregnede): geistlige Embedsmænd og Værerstanden 47 (desuden 6 af Kvj.), civile Embedsmænd 34, Officerer og Embedsmænd ved Landmilitair-Staten 45, de militaire Underklasser 530, Pensionister 200 (75 af Kvj., 125 af Kvj.), Capitalister 168 (64 af Kvj., 104 af Kvj.), de som leve af Jordbrug 64 (58 af Kvj., 6 af Kvj.), de som have deres Næring af Søen 98 (92 af Kvj., 6 af Kvj.), de som leve af Produkters Forædling 936 (701 af Kvj., 235 af Kvj.), de som leve af Handel 331 (250 af Kvj., 81 af Kvj.), Dagleiere og Arbeidsmænd 432, Almisfjendende 416 (163 af Kvj., 253 af Kvj.)

De overordnede provindsielle Autoriteters Forlæggelse fra Slesvig til Flensborg har naturligtvis skadet Byen ikke libet med Hensyn til Erhverv; derimod tør man antage at den aabnede Forbindelse med den sydsværgste Jernbane har virket gunstigt. Sulde Broen over Eljen ved Kappel komme istand, vil Slesvig maastee miste nogen Næring fra Svansen, men paa den anden Side vil den projecterede Uddybning af Eljen hve Fordele for Varetransporten. Handelen er, som af det Efterfølgende vil sees, kun ringe i Forhold til Byens Størrelse, Skibsfarten er heller ei af stor Betydning, derimod er Fiskeriet paa Eljen af Silb, Aal, Brasen, Aborrer, Staller og Gjeber, hvoraf omtrent 80 Familier paa Holmen have Udkomme, en vigtig Erhvervsgræn*). Fiskerne i Slesvig have fra ældgammel Tid ubelukkende Ret til at fiske i hele Eljen, men have lidt stor Indskrænkning i dette Erhverv ved de talrige Sildegjerder der fra Arnæs til Eljemunningen ere anlagte især af de adelige Gødsers Besiddere (see S. 572 og 576). Fabriks- og Haandværksdrift hæver sig paa ingen Maader i Slesvig over det Almindelige. Et usædvanlig stort Antal Pensionister og Capitalister have taget Ophold i Slesvig, der tilbyder et billigt Levested.

Byens Importhandel indskrænker sig for Størstedelen til Forbruget i selve Byen og i dens Opland. Hvad Indførselshandelen med fremmede Varer angaaer da er det kun egentlig Steenkul, Trælafst, Jernvarer, Rug og Barf, der modtages ad directe Veie, nemlig fra England, Sverrig, Preussen og Holland, medens de fleste andre Varer tilføres ad Indirecte Veie deels over Hamborg, Altona og Lübeck og deels fra indenlandske Steder, navnlig fra Kjøbenhavn, Flensborg, Tzæhoe, Ottensen

*) De slesvigste Eliefiskeres Indtægter have tillet sig saaledes i de 3 Aar 18⁰⁰/₀₁, 18⁰¹/₀₂, 18⁰²/₀₃ efter Gjennemsnit aarlig:

Om Vinteren for Ferskvandsfisk	3,600 Rb.
„ Foraaet for Silb	5,500 —
„ Sommeren for Aal	5,700 —

15,000 Rb.

Udgifterne have aarlig været c. . . 1,700 —

Provenue c. . . 13,300 Rb.

Ad Jernbanen føres nu betydelige Quantiteter Fisk fra Slesvig til Hamborg. Det samlede Bruttoudbytte af hele Fiskeriet paa Eljen, Sildegjerdernes medregnet, kan vel anslaaes til Noget over 20,000 Rb.

og Glückstadt. Omsætningen finder hovedsagelig Sted ved Handelsreisende, af hvilke flere 3 à 4 Gange aarlig besøge Byen. Af saadanne Handelsreisende (Probenreutere) besøgte Byen i 1862 af 458 fremmede og 324 indenlandske. Vægten af de i 1862 fra Altona og Lübeck pr. Jernbane indførte Varer udgjorde 1,965,434 Pb.

Exporten til Udlandet indskrænker sig i Almindelighed til Smør, Skind og Huder, Klude, Kreaturbeen og Muursteen. Til indenlandske Steder udføres Væder, Svovlstifter, Sæbe, Tobak og Cigarer samt Muursteen.

Af de vigtigere fremmede Varer blev i Aaret 1862 her fort o lbet: 18,956 Pb. Bomulds-garn (i 1861 34,617 Pb.), 24,785 Pb. Bomulds-manufacturvarer (i 1861 26,196 Pb.), 1526 Vit. Rom og fremmed Brændeviin (i 1861 1231 Vit.), 140,147 Pb. Kaffe (i 1861 180,737 Pb.), 24,000 Pb. Røejern (i 1861 113,600 Pb.), 225,510 Pb. Stang- og Baandjern (i 1861 216,020 Pb.), 120 $\frac{1}{2}$ Com. Væster og 27,095 Pb. Ebfod. Trælast (i 1861 85 $\frac{3}{4}$ Com. Væster og 35,646 Ebfod.), 60,628 Pb. Riis og Riismeel (i 1861 95,759 Pb.), 951 Td. og 61,010 Pb. Salt (i 1861 1040 $\frac{1}{2}$ Td. og 76,063 Pb.), 1490 Pb. Silke og Silkevarer (i 1861 1335 Pb.), 5085 Td. Steenkul (i 1861 3194 Td.), 89,344 Pb. ufabr. Tobak (i 1861 94,374 Pb.), 6894 Pb. Thee (i 1861 8611 Pb.), 4362 $\frac{3}{4}$ Vit. og 2744 Bout. Wiin (i 1861 4897 Vit. og 1052 Bout.), 20,183 Pb. Ulmanufacturvarer (i 1861 17,440 Pb.), 27,177 Pb. uraff. og 5557 Pb. raff. Sukker samt 160,260 Pb. Sirup (i 1861 resp. 26,873 Pb., 12,947 Pb. og 119,693 Pb.)

Regner man Byen Slesvig med dens Opland til c. 50,000 Indvaanere da udgjorde Forbruget i 1862 af følgende fremmede Varer pr. Individ: 2 $\frac{1}{5}$ Pb. Kaffe, 1 $\frac{1}{5}$ Pb. Riis, 1 $\frac{1}{6}$ Pb. Tobak og 4 Pb. Sukker og Sirup.

Til Udlandet udførtes i 1862 følgende Varer: 565 Tdr. Kornvarer (Boghvede), 510 Tdr. Smør, 60,697 Pb. Skind og Huder, 9651 Pb. Klude, 22,000 Str. Muursteen, 2732 Pb. Fless.

Skibsfarten var i 1862: i indenlandsk Fart indgaaet 210 Fartøier af 2156 $\frac{1}{4}$ Com. Væsters Drægtighed med 892 $\frac{1}{4}$ Com. Væsters Bestuvning, udgaaet 262 Fartøier af 3020 $\frac{3}{4}$ Com. Væsters Drægtighed med 516 $\frac{1}{4}$ Væsters Bestuvning; i udenlandsk Fart indgaaet 61 Fartøier af 988 $\frac{1}{4}$ Com. Væsters Drægtighed med 926 $\frac{1}{4}$ Væsters Bestuvning, udgaaet 29 Fartøier af 564 $\frac{3}{4}$ Com. Væsters Drægtighed med 35 $\frac{1}{2}$ Væsters Bestuvning.

Ved Gottorp Toldsted var ved Udgangen af 1862 hjemmehørende 20 Fartøier af 137 $\frac{1}{2}$ Com. Væsters Drægtighed, heri indbefattet 2 Dampskibe af resp. 15 og 13 $\frac{1}{2}$ Com. Væsters Drægtighed og af 24 og 20 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfagifterne udgjorde i 1862: 57,248 Rb. 67 S, i 1861: 58,102 Rb. 24 S, i 1860: 57,611 Rb. 65 S.

Af industrielle Anlæg maae foruden Teglbrennerierne og Rullbrænderierne, mærkes et Cichoriefabrik, der i 1862 har beskæftiget 10 à 12 Arbeidere og forbrugt c. 61,000 Cichorieerødder, et Jernstøberi der beskæftiger c. 30 Arbeidere, to Garberier, der have beskæftiget resp. 60 à 70 og c. 30 Arbeidere og have tilberedt 182,000 Pb. raa Skind og Huder, to Sæbespinderier, til hviss Fabrikat i 1862 er indført

c. 40,000 Pbd. Potaste og c. 144,000 Pbd. Hampeolie, et Bomulds- og Uld- og Tricotage-Væveri, hvis Drift dog i de senere Aar har været betydelig svækket som Følge af de uheldige Bomuldsconjunctioner, 12 Tobaks- og Cigarfabrikker af hvilke dog kun 4 ere af nogen Betydning; et af disse har i 1862 beskæftiget c. 30 Arbeidere og forbrugt c. 45,000 Pbd. raat Tobak — Halvdelen af den samlede Indførsel af denne Vare; 5 Svovlsstikfabrikker, hvoraf det ene beskæftiger 8 à 10 voksne Personer og 100—120 Børn; til samtlige 5 Fabrikker indførtes i 1862 c. 22,000 Pbd. Svovl og c. 8000 Pbd. Karbospapir; en Træsaage-Vandmølle i Nærheden af Byen, til hvilken i 1862 indførtes fra Bremen c. 1200 Cubikfod Edertræ; en Træstrøefabrik, til hvilken i 1862 indførtes c. 18,000 Pbd. Jerntraad. Desuden eksisterer i Byen 2 bethdelige Bagerstovbrøggerier og 16 andre Stovbrøggerier, til hvilke i 1862 indførtes c. 6500 Pbd. Humle fra Udlandet, endvidere 2 Vatfabrikker og 1 Damastvæveri samt i Omegnen nogle Farverier og Trykkerier.

I Slesvig holdes følgende Markeder: Dommarkedet med Kram, tidligere fra Dagen efter Kynbelmisse til Sørdagen efter Fastelavn, nu indskrænket til 8 Dage (det holdes som foranført i Svalen eller Omgangen ved Domkirken, hvorefter det ogsaa har Navn), et Marked i Begyndelsen af September i 8 Dage med Kram (det saakaldte Egibit-Marked, fortiden det bethdeligste Kram-Marked i Slesvig), samt endvidere følgende Markeder der afholdes paa de nævnte Dage saafremt disse Dage ikke ere Søndage i hvilket Fald en anden Dag træder i Stebet: 8de og 9de Januar, 4de og 5te Marts, 7de og 8de September med Heste, 28de April, 5te Mai og 12te Mai med ungt Kvæg, 23de og 30de October samt 6te November med Slagtekvæg.

Amtmanden over Gottorp Amt er Overøvrighed for Staden Slesvig. Communalbeskyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeretcollegiet. Magistraten bestaaer af en Borgmester, der tillige er Politimester og Auctionsforvalter, 3 Raadmænd og 1 Stadsecretair, der tillige er Raadmand (2 Rechtsgelehrten med 3 Laien). Deputeretcollegiet tæller 12 Medlemmer. Magistraten er sammende Myndighed i civile og criminelle Sager. For mindre Politiforseelser (med Straf indtil 8 Dages Fængsel eller 16 Dalers Mulct) er en af Politimesteren, en Raadmand og Stadssecretairen dannet Politiret competent, i større Politisager fungerer Magistratsretten som Politiret.

Andre communale Embedsmænd og Betjente ere: Bykasseren, Havne- og Profogden, Lombardsforvalteren, Justermesteren, Storstensfeieren, 4 Brandkasse-Taxatorer, Stadsveiermesteren, 2 „Vandlagssygte“ for Opfygten over Stadens Forde og som tillige fungere som Districtstaxatorer, 2 Raadsbetjente, 1 Overpolitibetjent, 5 Politibetjente, 2 Overvægttere, 12 Nattevægttere.

Særskilte Collegier eller Commissioner ere: Kirkecollegiet for Friedrichsberg Kirke, Skolecollegiet for Altstadt, Skolecollegiet for Lolfus, Skolecollegiet for Friedrichsberg, Fattigcollegiet for Altstadt, Fattigcollegiet for Lolfus, Fattigcollegiet for Friedrichsberg. For andre Brancher af Administrationen vælger Commissioner af Magistraten og

Deputeretcollegiet, forsaavidt Sammensætningen ikke paa andre Maa-der er bestemt t. Ex. ved Regulativet for Tvangsarbejdsanstalten af 11te Mai 1846, Brandregulativet af 29de Septbr. 1856 og Havne- og Broanordningen af 24de Marts 1859.

Efter et Uddrag af Communens Regnskab for Aarene 1860/61, 1861/62 og 1862/63 stillede Stadens Indtægter og Udgifter sig saaledes:

Indtægt:	1860-61 Rb.	1861-62 Rb.	1862-63 Rb.
Kasjebeholdning	17,041	14,365	8,336
Restancer	4,928	5,344	1,358
Af Stadens Eiendomme:			
a) Forpagtningsafgift af Jorder (deriblandt Kongeengene) og Fiske damme, Leie af Huse	12,715	14,582	14,198
b) Salgssummer (den større Indtægt for 1862—63 hidrører fra Expropriations-summer for Fæstningsværker)	160	90	4,468
c) for solgte Inventariegjenstande.	208	131	52
Af andre communale Activer:			
a) Renter af Stadens Capitalformue (i 1861—62 gav de 46,000 Rb., som Staden har anvendt til 46 Actier i Klosterkro Fernbanen 1 pCt. Rente, i de andre Aar ingen Rente)	1,306	2,116	1,139
b) Indbetaling paa ublaante Capitaler . . .	2,400	2,580	327
c) Optagne Capitaler.	3,099	140	5,951
Leie af den gamle og ny Stadsmølle og af den graaklosterlige Mølle i St. Jørgen .	4,400	4,400	4,400
Forforskjellige Indtægter (deriblandt Indquarteringsgodtgjærelser for de 6 Aar 1856—62 ifølge Lov 15de Marts 1860, i 1861—62 9925 Rb., i 1862—63 7763 Rb.). . . .	3,668	16,104	11,675
Communale Afgifter:			
a) ordinair Contribution (efter Ophævelse af Privilegierne for Frihusene ved Alhste. Kfl. 26de April 1854 ere samtlige Huse i Staden Elesvig ansat til Contribution). . .	7,319	7,525	7,731
b) Doppelftat (denne Stat bliver udstreben efter som det findes nødvendigt med $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1, eller flere Dalere for] hver Dalers Contribution)	18,181	"	1,923
c) Næringsstat	4,174	4,271	4,449
d) Bidrag til Brolægningssomkostninger. . .	1,234	2,219	2,280
e) Leiernes Bidrag til Politiudgifter	757	735	711
	81,590	74,602	68,998

Udgift:	1860-61	1861-62	1862-63
	Rb.	Rb.	Rb.
Til den Kongelige Kasse:			
a) Ordinar Contribution (efter 60 Steen- plove à 3 Rb. 19 Sk. maanedlig)	2,304	2,304	2,304
b) Jordleie for Volfus og Friedrichsberg m. m.	1,635	1,635	1,635
c) Forpagtningsafgift af begge Hymøllerne (disse tvende Kongelige Møller ere for- pagtede af Staden 1783 paa 100 Aar og igjen af denne bortforpagtede, see Indtægt)	1,290	1,290	1,290
d) Canon for Kongeengene	329	329	329
e) Forpagtningsafgift af Fiskebæmmene (for en Deel igjen bortforpagtede)	113	113	113
f) Jagtrecognition (Jagten igjen bortleiet for 165 Rb. aarlig indtil 1871).	60	60	60
g) Jordleie af Domjegelhof (Husene Nr. 165 til 203 B)	213	213	213
h) Bidrag til Pphysicatlønningen	24	24	24
i) Udgifter og Statter for Vves-Bygninger og Torde	549	421	363
k) Land- og Huusstat m. m.	579	521	513
Stadens Gjælb:			
a) Renter (af Stadens Gjælb ere 46,000 Rb. for indkjøbte Actier i Klosterko Jern- bane)	10,561	10,046	9,363
b) Afdrag	17,227	16,913	13,294
Lønninger for Commune-Embedsmænd og Offi- cianter	4,100	3,794	3,810
Kirkevæsen (deriblandt Lønning til Hoved- præsten ved Domkirken 265 Rb., til Com- pastoren sammesteds 168 Rb., til Præsten ved St. Michaelis 89 Rb., til Cantoren sammesteds 80 Rb., til Præsten ved Frie- driehsberg Kirke 401 Rb., en Godtgjørelse for Huusleie til Hovedpastoren 200 Rb., til et Fond til Opbygning af Embedsbolig for denne 500 Rb., som dog ikke er ud- betalt i 1862-63, da man var eet Aar forud i Opfølgningen)	1,754	1,820	1,346
Criminal- og Polititudgifter	7,783	6,856	6,697
Militairvæsen:			
a) Indkvartering	5,032	5,678	5,274
b) Marskpenge	234	490	148
Brolægningsudgifter og Landeveienes Vedlige- holdelse (den forøgede Udgift i 1862-63 har sin Grund i at en Brolægning med hugne Steen er paabegyndt).	2,934	3,522	5,800
Lat.	56,721	56,029	52,676

	1850-61	1861-62	1862-63
Transport	56,721	56,029	52,676
Gadebelysning	2,325	2,325	2,325
Bygnings- og Reparationsomkostninger for Præsteboliger, Skolebygninger m. m. . .	1,817	1,391	1,718
Forplejningsudgifter for Sindsøge	3,759	4,140	4,297
Bidrag til Opførelse af nye Straffeanstalter .	704	704	704
Renter af Friedrichsberg Kirkecapitaler . . .	433	433	433
Pensioner	285	224	224
Forpagtningssafgift af den graatlosterlige Mølle i St. Jørgen (igjen bortforpagtet, see Indtægt)	130	130	130
Forfjellige mindre Udgifter	886	776	1,352
Restancer	5,617	1,688	1,449
Kassebeholdning	14,365	8,336	3,617
Uforudsættelige Udgifter	215	115	1,555
	87,207	76,291	70,380

Communens Gjæld angaves i Slutningen af 1859 til 303,441 Rb. og er vel nu ved Slutningen af 1863 c. 250,000 Rb., hvoriblandt 46,000 Rb. for indkjøbte Actier af Jernbanen fra Klosterkro. Stadens Activer ere deels Capitaler til Vælsø c. 35,000 Rb., 460 Actier i Jernbanen til Klosterkro af nominal Værdi 46,000 Rb., Jorner paa Bymarken af 866 $\frac{1}{2}$ Skattetønder og følgende Bygninger til Brandkassæværbi 103,180 Rb., nemlig: Rytterstalden, „der Stadtbaumhof“, Aulsgaarden Klappfoss Hovedbygning, nu anvendt til en Opdragelsesanstalt for forsømte Børn, Klokkehuset paa Bymarken, Skolehuset i Schubberstræse, Hestestaldene paa Bymarken, Raadhuset, det saakaldte Jægerhospital, Præsteentehuset, Compastorathuset ved Domkirken, Skolehuset med „Bischofsstuf“, „das hohe Thor“, „Stadtbaumhaus“, Skolebygningen i Volfus, den saakaldte Schärste Gaard og 3 dertil hørende Døber, Præsteboligen i Friedrichsberg, 2 Skolehuse i Friedrichsberg, Sprøitehuset sammesteds.

Som foranført har hver af Byens 3 Hoveddele sit eget Fattigvæsen, Udgifterne stillede sig i 1860 saaledes: for Altstadt 10,134 Rb., for Volfus 3485 Rb., for Friedrichsberg 5535 Rb., i 1858 resp. 9532, 3226, 4341 Rb. Altstadt Fattigvæsen havde i 1860 en Formue af 30,589 Rb., Friedrichsberg af 10,357 Rb., Fattigkassen repareret efter Formue og Indkomst og var i 1860 resp. 6550 Rb., 2958 Rb. og 3,147 Rb. Udattil fremtræder Slesvig som een Fattigcommune, idet Politimesteren besørger den samlede Correspondance. Til Fattigvæsenet er henlagt forfjellige Legater, der slyde i de resp. Fattigkasser, saaledes til Altstadt: det Nielsenste Legat 1600 Rb., do. do. 1600 Rb., det Soltauffte 425 Rb., det Clasenste 960 Rb., det Petrejusste 480 Rb., det Jordingste 160 Rb., det Kammste 640 Rb.; til Volfus: det Schmittenste 80 Rb., det Dohrnste 160 Rb., det Hespente 160 Rb., de 3 Constantste tilsammen 880 Rb., det Lembste 160 Rb., det Nielsenste 203 Rb., det Tygeste 400 Rb.; til Friedrichsberg: det Schmidtenste 80 Rb., det Dohrnste 160 Rb., det Hansenste 160 Rb., det Nielsenste 320 Rb., det Lembste 800 Rb.

Slesvig har 16 Borger-skoler hver med een Lærer, de skole-gende Børns Antal var ved Udgangen af 1860: 1386. Fra 1ste November 1863 er indrettet en egen Halvdags-skole i Altstadt for de i Fabrikkerne arbejdende Børn (rigelig 100), saaledes, at Drengene blive underviste om Formiddagen, Pigerne om Eftermiddagen. I Friedrichsberg er oprettet en Garnisons-skole, hvortil ogsaa Børn udenfor Garnisonen kunne tilstedes Afgang. Ved Skolen er ansat 2 Lærere og 3 Lærerinder, Elevernes Antal er c. 120. Til Skolelærernes Lønning ved Byskolerne er henlagte følgende Legater: det Carstensenste 6400 Rb., A. Hinrichsens 80 Rb., det Gøsselske 3200 Rb., det Nielsenste 320 Rb., desuden aarlig af Friedrichsberg Kirkekassee 114 Rb. Andre Capitaler besidde Byskolerne ikke, men det saakaldte Vaiseninstitut yder Bidrag til 2 Læreres Lønning. Byskassen vedligeholder Skolebygningerne og Inventariet. De øvrige Udgifter blive reparerede paa Borgerne efter Formue. Skolestatterne udgjorde i 18⁶⁰/₆₁ 7167 Rb. i 18⁵⁸/₅₉ 5988 Rb.

Staden Slesvigs Brandkasseregnskab viser følgende større Udgiftsposter for Aarene 18⁶⁰/₆₁, 18⁶¹/₆₂, 18⁶²/₆₃: Bidrag til en almindelig Brandkasse for Kjøbstæderne resp. 4408 Rb., 4422 Rb., 4436 Rb., til Stadens Brandvæsen resp. 1205 Rb., 898 Rb. og 1992 Rb. Udgifterne blive tilveiebragte ved Repartition paa Assurance-sommeerne. Byen har et Brandcorps paa c. 400 Personer, hvilket efter det under 29de Sept. 1856 approberede Regulativ staaer under Direction af Politimesteren.

Staden belyses med Gas. I 1856 sluttedes Contract med et Gascompagni i saa Henseende. Naar Gasværket har bestaaet i 10 Aar har Staden Ret til at kjøbe det. En Vandledning med Jernrør er i Aarene 1857 og 1858 lagt fra Pseifenteich til Altstadt, hvortil Staden optog et Laan af c. 7500 Rb.

Af Belgjorenhedsinstitutioner og Legater til offentlig Diemed besidder Slesvig, foruden de fornævnte Hospitaler m. m., følgende: Vaiseninstituttet hvoraf c. 40 Børn nyde Understøttelser af indtil 32 Rb. hver, til dette ere henlagte Legater til et Beløb af 5,443 Rb., det Münchske Legat for Fattige stort 1600 Rb. der forvaltes af Magistraten; følgende Legater, der bestyres af Borgermesteren og Hovedpræsten ved Domkirken og uddeles til Studerende, Huusarnee, Stifterens Descendenter eller i Mangel heraf trængende Børn fra Slesvig og Tønder, værbige Præsteenter i Slesvig og Holsteen: 1) det Fabricianske paa 600 Rb., 2) do. paa 213¹/₂ Rb., 3) do. paa 640, 4) det Ableriske paa 1718 Rb.; det Gøsselske Legat paa 1920 Rb. til 48 Trængende, det forvaltes af Borgermesteren og de to Præster ved Domkirken; de af Præsten ved Domkirken forvaltede Legater, det Schleidanuske 100 Kroner for 2 fattige Enker, Demoiselle Røttchers paa 160 Rb. for Fattige; det Offenhusenske paa 480 Rb. for 12 fattige Enker; Regine Schönbachs paa 800 Rb. for en Theologic-studerende; Pastor Røttchers paa 100 Kroner for 2 fattige Enker, det Heistermannske paa 800 Rb. for Fattige, det Schafske paa 800 Rb. for Fattige; af Præsten og Compastor ved Domkirken i Forening forvaltes det Heinrich Meineske Legat for Studerende stort 4860 Rb. og det v. Gøsselske Legat paa 1600 Rb. til Brænde for

Fattige; af Præsten ved St. Michaelis forvaltes det Schachtſke Legat paa 400 Rb. for Fattige i Kofsus; af Præsten ved Friedrichsberg Kirke forvaltes det Schachtſke Legat paa 400 Rb. for Huusarme, det Støbenske Legat, ligeledes for Huusarme paa 1600 Rb. (af de tvende ſidſtnevnte Legaters Renter blive dog 19 Rb. 19 St. aarlig betalte til Stiftelsen for ældre Koner i Friedrichsberg), det Schefferſke Legat paa 106 $\frac{1}{2}$ Rb. for trængende Familier, det Croſke paa 11,500 Rb. for Theologiestuderende (Profften for Gottorp Proffti deeltager i Ud- delingen), Generalsuperintendent Callifens paa 213 Rb. til Bøger for Conſirmander; Sammes paa 160 Rb. til Uddeling af Huus- bibles ved Bielser; Sammes paa 160 Rb. til Grundlæggelse af et Menighedsbibliothek; til Domstolen er henlagt det Münchſke Legat paa 160 Rb. til Underbølse for Bibliotheket, Generalsuperintendent Callifens for en Discipel, fortrinſviis en tilkommende Theolog, den Krückſke Forevings Legat paa 800 Rb. for en juridisk Studerende fra Hertugdømmet Slesvig. Det Gøſſelſke eller Soltowſke Legat paa 1760 Rb. for studerende Vaisenbørn fra Slesvig forvaltes af den Gøſſelſke Familie og det Nielsenſke Legat paa 1600 Rb. for Præste- enter af Viſitatorerne for Gottorp Proffti.

Ved Allerhøieſte Conceſſion af 2den Januar 1770 blev det over- draget Staden Slesvigs Magiſtrat at føre det tidligere af Stadens Skipperſellſkab havde Tilſyn med at der vedligeholdes et godt Farvande paa Sliestrømmen og derhos tilladt ſamme at opbevære Laſtepenge af de Slien beſøgende Skibe. Det var derefter at Staden Slesvig, da Sliens Mundning var næſten tilſandbet, afkjøbte Kammerherre, Land- raad v. Ahlefeldt til Olpeniz en Landſtrimmel til Gravning af et nyt Løb (Contracten over Kjøbet er af 19de September 1783, Allerhøieſte Stabſteffe af 28de Februar 1784). Efter at dette Løb var gravet blev der ſuccesſive arbeidet paa at ſikre det ved Steenboſſeringer der nu ere voxede op til temmelig betydelige Værker. Paa Opvuddringen af Sliestrømmen er ogsaa til forſkjellige Tider arbeidet og det er nu ved Miniſterialreſolution beſtemt, at der ved Expropriation af nogle Godeſet Olpeniz tilhørende Sildegjerder ſtal tilveiebringes et ligere Løb nær Sliemundningen, ſamt at Slieløbet ſtal bringes til en Dybde af 10 Fod paa en Brede af 73 Fod (den nuværende Dybde er paa flere Strækninger ikke mere end 7 à 8 Fod). I Aaret 1862 anlagdes paa Nordſiden af Indløbet til Slien et lidet Fyr med en Lyſvidde af 1 $\frac{1}{2}$ Mil. Til at afholde diſſe betydelige Udgifter ere Laſtepengene til forſkjellige Tider forſøgede og ere ſaaledes ſtegne fra 3 St. Courant til 51 St. Km. pr. Elſt., hvilke hæves af Toldopbeholderne i Maasholm, Kappel og Arnæs. Laſtepengene vare for 1863 calculerede til 4,400 Rb. De indkommende Slicagifter føres under ſærſilte Regnſtaber. Som Indtægter fremtræde foruden Laſtepengene Forpagtningsafgiſt af den ved den nye Mundings Udgravning fremſtaaende Lodsøe (paa hvilken Slielodſerne boe) 320 Rb., Renter af det Nielsenſke Legat 64 Rb., Mudderpeng 500 Rb., Fyrpenge 350 Rb. m. m.

Staden Slesvigs Havnevæſen (til Havnen alſaa under Øyens Jurisdiction regnes hele Vaſſinet veſt for en Linie draget fra Land- ſpidſen ved Farstrup til Friheden) bliver i Overeensſtemmeſe med den under 24de Martz 1859 approberede Havne- og Bro- Anordning for

Staden Slesvig forvaltet under Magistratens Opfigt af en Havne- og Bro-Commission bestaaende af Alttadts ældste Raadmand og 2 deputerede Borgere. Under Commissionen staaer en Brofoged. Et Fond af c. 3000 Rb. haves. De aarlige Havne- og Bro-Penge udgjøre 3—400 Rb. Skibsbroen, der er beliggende ved Alttadt, er meget forfalden og vil kræve en Ombygning i de nærmeste Aar, der vil mebtage c. 10,000 Rb.

3 geistlig Henseende banner Staden Slesvig 3 Sogne: Domsognet, St. Michaelis Sogn, hvormed er forenet St. Michaelis Landsogn, og Friedrichsberg Sogn. De to førstnævnte høre til Gottorp Provsti, det sidstnævnte til Hytten Provsti. Til Domsognet høre: Alttadt, Holmen, Dom-Ziegelhof, Klapstov og nogle under Staden Slesvig hørende Huse i St. Jørgen; til St. Michaelis Sogn høre Volfus, Hesterberg, Klein-Ziegelhof, Hühnerhäufer og Neumerk; til Friedrichsberg Sogn hører Friedrichsberg og Gaarden Øhr. For Garnisonen paa Gottorp Slot er desuden ansat en Garnisonsprovst, der prædiker i Gottorp Kirke; (Garnisonsmenigheden er forøvrigt en Frimenighed, idet det er Enhver af Garnisonen tilladt at udmælde sig og indtræde i en af Byens 3 Sognemenigheder, medens det omvendt staaer ethvert Medlem af disse 3 Sogne frit for at indmelde sig i Garnisonsmenigheden), St. Johannes Kloster har sin egen Præst (fortiden Præsten ved Domkirken). I Graaklosters Capel bliver prædikeret een gang om Ugen af Compastoren ved Domkirken, ligesaa bliver Søndag Eftermiddag prædikeret af Præsten ved St. Michaelis i et Capel i Præsident-Kloster. Catholikerne have et eget lille Capel, fortiden i det Barbenslethste Hospital. Ved Domkirken i Slesvig er ansat en Sognepræst og en Compastor (Indtægten resp. 1450 Rb. og 950 Rb.), ved Domkirken er ogsaa et eget Organistembede. Sognepræsten udnævnes Allerhøist umiddelbart; Compastoratet er et Valgkalb, Amtmanden over Gottorp Amt med Magistraten i Slesvig præsentere. Sognepræsten for St. Michaelis (Indt. 1400 Rb.) udnævnes Allerhøist umiddelbart, ligesaa Sognepræsten for Friedrichsberg (Indt. 1000 Rb.) Til Embedet som Præst ved Johannes Kirken præsentere Priorinden 1 Candidat, Klosterprovsten 1 og Conventualinberne 1; ved Valget har Priorinden 2, Klosterprovsten 2 og enhver af Conventualinberne 1 Stemme.

Slesvig hører til Slesvig Physicatdistrict (Physicus boer i Byen); 2 Apotheker.

Slesvig udgjør 3 Raad under 2det slesvigste Udskrivningsdistrict.

Til den slesvigste Stænderforsamling vælger Staden Slesvig een Deputeret; de slesvigste Kjøbstæders 8de Valgdistrict.

Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen; de kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Slesvig Toldsted (Gottorp Toldsted) er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 4 Toldassistenter. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester, og en Postholberste (Wdm. Esfelbach) ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation.

Bygningsinspecturen for Hertugdømmet Slesvig boer i Slesvig; Udskrivningschefen for 2det Udskrivningsdistrict boer ved Slesvig (paa Dyrehavegaard); følgende Embedsmænd i Gottorp Amt have Bolig i Byen: Amtmanden, Amtsforvalteren, Herredsfogden for Sles og Fyding Herreder, Herredsfogden for Struffstrup Herred, Herredsfogden for Krop og Weggerdorf Herreder, Herredsfogden for Arns og Treia Herreder, Herredsfogden for Satrup og Maarkær Herreder, Actuaren for den nordlige Deel af Gottorp Amt, Actuaren for den sydlige Deel af Gottorp Amt, Huusfogden for Gottorp Amt, Branddirecteuren for samme.

Af private Foreninger findes i Slesvig, a) til almeeenlyttige Diemed: der Gewerbe-Berein, der Morikjensche Verein für treue Dienstbotten, der Friedrichsberger Frauenverein, følgende saakaldte Tøbtengilden, die alte Beliebung, die Holmer Beliebung, die Stadtfelder Beliebung, die Volkusser Beliebung, die Friedrichsberger Beliebung; b) til fælskabelige Diemed: die Altstadt Schützengilde, die Volkusser Schützengilde, Kongens Klub, Museum, Harmonia, Rathhaus Klub, Friedrichsberger Klub, 2 Sangforeninger.

I Staden Slesvig er en Spare- og Laanekasse, hvori deri 1860 indstod c. 270,000 Rb., desuden besad Kassen et opsparet Fond af c. 36,000 Rb. I 1859 er der ogsaa oprettet en Spare- og Hjælpekasse.

Slesvig („Slesawic“, „Sleswicz“) eller Slestorp, ogsaa kaldet Hebeby*), er en af Danmarks ældste, ligesom ogsaa en af dets mærkeligste Stæder. Den var i den ældste kendte Tid et af de vigtigste Forsamlingssteder i Danmark for den hedenste Gudsdyrkelse. Den danske Konge Dan Nystillat skal c. 290 have uderstøttet Jyderne med Sæerne i Stormarn og Ditmarsken og efter at være bleven valgt til deres Konge have indsat sin Dronnings Broder Dugleit til Besætning for hans Tapperhed i Krigen til Regent i Angel, hvor han tog sit Sæde i Slesvig; Dan skal ogsaa allerede have paabegyndt de under Navnet Kurvirke eller Kurgraven kendte ældste Befæstningsværker ved Slesvig. Dette henhører imidlertid fornemmelig kun til Sagnhistorien; i historiske Vereininger træffer man først Byens Navn i Begyndelsen af det 9de Aarhundrede, da den jydsk Konge Gotfrid 804 kom med Flaade og alt sit Rytteri til „Slistorp“ for at pæse paa Carl den Store, da han havde erholdt den mægtige Keiser til Nabo i Sachsen, og 808 efter at have ødelagt den vigtige Handelsplads Merik i Meklenborg flyttede dens Rishmand sammesteds hen; og derefter deels paa ny anlagde, deels forfærdede Gotfrid ovennævnte Kurvirke, som Grænsesvold mod Tydskland. (Ser. rer. Dan. I. p. 497, 499). Da Slesvig saaledes allerede i det 9de Aarhundrede var en kendt Handelsstad, hvad man ogsaa veed af Normanden Ottars og Ulfstans Reiseberetning, meddeelt den engelske Konge Alfred i Slutningen af samme Aarhundrede**), var det naturligt at Christendommens første Forkyndere i Danmark valgte denne Grændseflad mod Tydskland til Udgangspunktet for deres Virken, og Ansgar stiftede 827. Aaret efter sin Ankomst til Danmark, i Hebeby en Skole for

*) Angaaende Byens dobbelte Navn, ser Adam. Brem. lib. IV. cap. I: „Slesawic, quæ et Seldiba dicitur, quæ brachium quoddam fressi barbari sicut, quod incolæ Slesam vacant, unde et civitas nomen trahit“. (Slesvig, ogsaa kaldet Hebeby, der bestyles af en Arm af Mærseren, som Indbyggere kalde Sien, hvoraf ogsaa Byen har Navn.) Navnet Hebeby, der vistnok er Byens ældste danske Navn, var i Brug ved Elben af Navnet Slesbia lige til det 17de Aarhundrede; at det er forstælligt fra Haddob (Haddesoth), er vist i P. O. Lørens „De med Jydsk Lov besættede Stædretter for Slesvig, Flensborg, Rabenroa og Haberslev“ S. 10 fig.

**) Ditar beretter, at han i 5 Dage sejlede fra Norge til den Havn, som man kalder „æt Høbum“, der ligger mellem Benderne, Sæerne og Angel og hører under de Danske.

at tanne kristne lærere. Omkring 850 tilfod ogsaa den jydsk Konge Erik, at den første danske Kirke byggedes i Vedeby, indviet Jomfru Marie til Hæ, og at en Præst ansattes, som skadig skulde have sit Dyrhold ved samme. Vel blev Christendommen i den første Tid jevnlig ansægtet: i Begyndelsen af Erik den Unge's Regjering blev Kirken luttet, da Kongens Raadgivere, navnlig den fæstlige Jarl Hovi, vare Christendommen fiendtske, men Ansgar toste saa indtrængende til den unge Konge, at han ikke alene igjen aabnede Kirken, men endog tilfod, at en Klokke maatte findes der, hvilket forhen havde syntes Fædningerne ueberflyggeligt, samt at en Kirke maatte bygges i Ribe; senere bleve begge Kirker nedrevne, men ved den tydske Konge Henrik Fuglesænger's Seir over den danske Fædninges Konge Gorm den Gamle (934) var ogsaa Christendommens Seir over Fædningeslaget i Danmark sikret: Henrik oprettede, som der fortælles, et fæstligt Markgrevskab mellem Slien og Eideren samt lod en Coloni af Saxere nedsette sig ved Slesvig*); den Hamborg-bremiske Erkebiskop Unne omvendte den jydsk Uunderkonges Frode og døbte ham tilligemed mange af hans Folk, hvorpaa de nedrevne Kirker i Slesvig og Ribe igjen bleve opbyggede og en tredje opført i Aarhus, ligesom ogsaa de danske Der nu første Gang bleve bereiste af denne Ansgar's og Kimbert's værbige Efterfølger i Missionsværet. Det varede nu heller ikke længe, inden der i de tre nævnte jydsk Byer, hvor de første Kirker vare byggede, blev stiftet de tre første Bispedømmer i Danmark (948), hvilke begavedes med Privilegier af Keiserne Otto I. (965) og Otto III. (988).

Ogsaa som kristen Stad vedblev Slesvig igennem et Par Aarhundreder at blomstre ved Handel, navnlig med de nordlige Lande og paa Østersøen, hvorimod det er tvivlsomt, om Byen paa Knud den Stores Tid var saaaet i levende Handelsforbindelse med England, som nyere Stribenter berette, efterom det ikke omtales af Adam af Bremen eller i andre gamle Kildekrifter**). Men en Række Uheld satte den snart tilbage: 1051 blev Byen plyndret og opbrændt af den norske Konge Harald Haardraabe, 1066 i Bund og Grund ødelagt af Venberne, og under Kong Niels's ude Regjering blev den 1113 ødelagt af den vendiske Fyrste Henrik og 1114 af Friserne og Ditmarskerne. Imidlertid var det blevet Stik i Svend Estridsens Slægt, at Kongen indfattede en Prinds blandt sine nærmeste Vaarørende til Statholder eller Hertug i Grændseprovincen Sønder-Jylland, med Sæde i Slesvig. Knud den Hellige havde faalees indsat sin Broder Oluf (senere Kong Oluf Hønaer), der indlod sig i foræderiske Forbindelser med sin Broder; Niels indfattede sin Brodersøn Knud Lavard i samme Post, og denne ædle Fyrste værne med Tapperhed og Held om Rigsgrændsen, gjorde Ende paa Retsuflitterheden, indfaldte tydske Kunstnere og Haandværkere til Slesvig, og gjorde sig ved sin Dygtighed, Venlighed og Gæmildhed almindelig yndet. Det var derfor naturligt, at den sidste Fyrstes pntelige Død for Fættener Magnus's Enigmorderhaand i Harald's Hof ved Ringsted 1131 vakte almindelig Forbitrelse i Slesvig; hans Broder Erik Emun, der stillede sig i Spidsen for en Dyrband og antog Kongenavn, ubholdt i Vinteren 1131—32 i Slesvig, forladt af Keiser Lothar, der var kommen ham til Hjælp, men kraftig understøttet af Byens Borgere, en Beleiring af Niels og Magnus, og da Forskævnede efter Nederlaget og Magnus's Fald i Slaget ved Fobvig var usorgtig nok til at begive sig til Slesvig, blev han strax ved sin Ankomst til Byen, den 25de Juni 1134, tilligemed sit følge nedbugget af Borgerne, fornemmelig den hellige Kong Knuds Gildbrødre, hvis Formand Knud Lavard havde været. Under Borgerkrigen imellem Svend (Græbe) og Knud Magnus'søn blev den første, der havde indsat sin Fætter Valdemar (den senere Konge Valdemar den Store) til Hertug i Sønder-Jylland, 1150 beleiret i Slesvig af Knud og den højstæneste Greve Adolf, og skal ved denne Leilighed have besæftiget Staden (navnlig anlagt en Fæstning paa St. Michaels-Bjerg nord for Byen); da den senere var tabt for ham, indtog han den 1155 ved tydsk Hjælp og plyndrede en der liggende russisk Handelskæbe for at faae Sold til sine fremmede Leietropper, hvorved han vel stæbde Byen ikke lidet: Saro (og de Nære, der sølge ham, som Suhn) have dog vistnok overvundet Staden, naar han bemærker, at Svend derved gjorde

*) Adam. Brem. lib. I. cap. 59: „Reinricus victor apud Slesowich, qui nunc Heilida dicitur, regni terminos ponens, ibi es marchionem statuit et Saxonum coloniam habitare præcepit.“ (Den fæstlige Henrik satte Rigets Grændser ved Slesvig, som nu kaldes Hebeby, indfattede der en Markgreve og lod en fæstlig Coloni nedsette sig der.)

**) See P. O. Lohrens ovennævnte Skrift S. 6 og.

Slesvig fra en Aig og anseelig Kjøbsstad til en ringe og fattig Flække; dette sees fremfor Alt af Kongebrevet af 31te Marts 1196, hvort nævnes 7 Sognekirker i Staden („in civitate“) paa den Tid (Suppl. Danm. Hist. VIII. S. 704*). Forøvrigt søgte Kong Evid af raade Bod paa den Byen tilføiede Stade ved beskyttelige Gaver og Privilegier; saaledes skænkede han den Montret**), Usbenyttelsen af en stor Eng kaldet Kongeengen, som senere ogsaa er forbleven under Byen, Tilladelse til fri Benyttelse af Fiskeriet i Eljen (det saakaldte Slipprivilegium***), og eget Thing. Derimod er det urigtigt, naar ældre Forfattere berette, at Slesvig har faaet sin ældste Stadsret af Svend Grathe (1150 eller 1155); den maa vistnok henføres til Kong Knud VI. og hans Broder Baldemar (Seir) som Hertug i Sønder-Jylland og til Tiden imellem 1188 og 1202†). St. Hans Dag den 24de Juni 1218 lod Kong Baldemar Seir sin ældste Søn (med Dagmar) Baldemar den Unge krone i Slesvig med store Høitideligheder, som der fortælles i 15 Biskoppers, 3 Hertugers, 3 Grevers og hele Abelens Navnættelse; samme Aar gjorde han ogsaa sin ældste Søn af andet Kuld Erik (senere Kong Erik Ploppenning) til Hertug i Sønder-Jylland. Da denne efter den unge Baldemars Død selv var bleven kronet til Konge, gjorde Baldemar 1232 sin anden Søn med Veengjærd, Abel, til Hertug af Sønder-Jylland, og denne uheldige Omstændighed, der isvrigt kun var i Overensstemmelse med hvad de foregaaende Konger havde gjort, lagde Grunden til Sønder-Jyllands delvise Fortrydelse og til den gamle danske Provindses Løsning fra Kongeriget. Abel traadte nemlig strax efter Faderens Død i sjenntligt Forhold til sin ældre Broder, sluttede sig til de højste Grever og stiftede i sit Egtekab med den højste Prindsesse Mechtilde en Linie, der holdt sig gennem flere Generationer som Hertuger af Sønder-Jylland under bestandige Stridigheder med Kongerne af den yngre Linie, for hvilken de havde maattet vige Tronen. I disse Stridigheder understøttedes Hertugerne stadigt af de højste Grever, som efterat Abels Linie var uddød, selv bleve forset med Sønder-Jylland, samt af andre tydske Fyrfter. Under disse idelige Krige maatte naturligvis Slesvig, der var Hertugernes Sæde, lide meget, og paa Stetterne saavel nord som syd for Byen (Lyfkovsøede, Løbede, Jæbede) ere mange Gange lige fra den tidlige Middelalder til den nyeste Tid de blodige Tærninger bleve fæstede om, hvorvidt Danstien eller Tydsken skulde være Herre i den ældgamle Stad ved Eljen. Allerede i Krigen mellem Erik Ploppenning og Abel blev Slesvig saaledes overrumplet og plyndret 1248 af Henrik Wemmelhorp, Kongens Befalingsmand i Rendsborg, ved hvilken Leilighed Abels Datter Sophie maatte flygte forskædt i borgerlig Dragt; da Erik efter at have forliget sig med sin Broder to Aar senere besøgte ham i Slesvig, overgav Abel

*) Thorsen S. 49 fig.

**) Allerede af Kong Magnus den Gode haves Mønter, der ere udbragte i Eibeby og Hebeby. Paa Reversen er afbildet en Borg eller et Taarn, hvorover et Ansigt. Derefter haves først Mønter prægede i Slesvig fra Kong Frederik I. og derefter fra Kong Christian III. samt fra de gottorpse Hertuger Johan Adolph og Frederik IV. Paa Gottorp ere rimeligvis nogle nu høit sletne store Sølvklippinge fra Kong Frederik I. prægede og ligeledes nogle af den gottorpse Hertug Christian Alberts Sølvmønter.

***) Privilegiet gjentoges senere i Slesvigs Stadsret. Herefter havde de Eneret til at fiske i Eljen og i Mill fra dens Munding ud i Havet. Endnu ere Fiskerne paa Holmen begunstige fremfor de øvrige Deboere ved Eljen, idet de alene have Ret til Benyttelsen af de saakaldte større Redfæder. I et eget Afsnit der Danstien omfatter de Stridigheder, som i sin Tid førtes mellem Slesvigerne og de Abelige i Angel og Søanjen, og nævnes et Møntstykke af Kong Christian I. af Aaret 1480, hvorefter det forbydes Aebten og de øvrige Deboere ved Eljen under Dødsstraf at forkyrre Slesvigerne i Udøvelsen af deres Privilegier, ligesom de skulde holdt om at borttage de af dem indrettede Sildegaarde, og til evige Tider ikke at anlægge ligende; dette Rete imidlertid ikke, Stridighederne fortættede og endnu den Dag i Dag ere Deboerne ved Eljen, især de adelige Godfers Eiere, i Besiddelse af omtrent 30 Sildegaarde i Eljen. Nye væsentlige Indgreb i Slesvigerne Rettigheder Rete dog ikke før i Aaret 1645. Da begyndte Arnæsferne og derefter Kappelerne at drage med Sildegaad. Slesvigerne foretog og i 1652 Sagen for Kongen, og Denne resolverede derefter, at en dømmeude-Kommission (Amtsmanden over Gottorp Amt, Commissarius for de abelige Godfer og Borgemeisteren i Slesvig) skulde nedsættes. Kommissionen afgav Riendelse mod Arnæsferne og Kappelerne, hvilken afsluttedes af Appellationsretten. Raadskriveret paa Eljen er saaledes hjemledt Slesvigerne som udelukkende Rettigheds.

†) Thorsen S. 25 fig. Den ældre slesvigiske Stadsret, affattet paa Latin og mærkelig haardt som den ældste i Rækken af de danske Kjøbstadretter og ved den Indførelse, som den udsædte paa de følgende, var ubekjendt lige til 1770, da en nu forsvunden smut Bergaments-Goder af samme blev funden af Sangebet i Gøstoft, hvilken By den var bleven meddeelt fra Horsens. Den blev første Gang udgivet af Rosd-Anders i Tillæget til Bøven Tome af hans Røvdinorie (1776) og er paany udgivet af Prof. Thorsen i ovennævnte Skrift (1855) tilligemed den nyere slesvigiske Stadsret fra c. 1400, der er affattet paa Plattysk.

Kongen til to af hans Dødsfjender, som myrbede ham paa en Baad i Slien Natten til den 10de August 1250 (sfr. Mysunde i Rosel Sogn). Under Christoffer I. blev Slesvig atter indtaget og plyndret den 21de September 1253 af den samme Henrik Hæmelthorp i Spidien for en stor hollstensk og brandenborgsk Hær, og denne Gang staaendes end ikke Kirker og Klostre; hele Sønder-Jyllands Besættelse af Fjender var en Følge af denne Indtagelse. 1272 blev Staden indtaget af Kong Erik Glipping og var ogsaa samme Aar i nogen Tid besat af Holfstenerne. En Mærkelighed af en anden Art var, at Kong Erik den 11te November 1273 med stor Pragt holdt sit Bryllup i Slesvig med den for sin Stionhed bekjendte Prindsesse Agnes af Brandenburg. 1288 afbrændte Byen ved Baabels, men blev gjenopbygget af Hertug Valdemar og besættet, hvortil Hertugen brugte Materialierne af det nedbrændte Gottorp-Slot; den sidste Dag i Aaret 1296 afbrændte Byen atter totalt, og ligeledes den 5te Juni 1311, som der berettes i Krøniken, paa 3 Gaarde nær. I Aarene 1348—50 maatte Slesvig dele hele Europas Skjebne, at blive haardt hærmsøgt af den sorte Død, og 1351 leed den atter stort Tab ved Ildbrand. Hvad der nogenlunde opretholdt Byen under disse forskjellige Ulykker, vare gjentagne Begunstigelser og Privilegier, skänkede den saavel af de danske Konger, som af Hertugerne og de hollenske Grever, naar disse Sidste havde den i Besiddelse; og Slesvig havde allerede ved Overgangen til det 15de Aarhundrede kjendelig begyndt at høre sig, da den ubuelige Erik af Pommerns langvarige og ubelagte Krig med de hollenske Grever for at bevare Sønder-Jylland for Riget atter satte den tilbage. Det er en Selsølg, at Krigen for en stor Deel breiede sig om Hertugdømmets Hovedstad med det befæstede Slot Gottorp. 1416 beleirede Kong Erik begge forjæved, efter Aaret forveien at have anlagt Befæstninger langs med Slien, men det næste Aar kom han igjen: den 15de Juli 1417 løb han med en stor Flaade ind i Slien, landfattede Tropperne og angreb Slesvig, som Hertug Albrecht af Meklenborg (en Søn af den svenske Konge af samme Navn), der var kommen Holfstenerne til Hjælp, allerede den 18de Juli maatte overgive; ogsaa Gottorp antager man vilde være faldet, hvis Kongen havde forsat Angrebet med Ekstrem. 1418 overgav Hanskebærne Slesvig, der var dem betroet af Kongen som Underpann for en imidlertid afsluttet Baabensstand, til Holfstenerne; og da Kongen paany var ankommen med en stor Hærmagt for Slesvig og Gottorp i Juli 1426, maatte han i October atter ophæve Belæiringen. Resultatet af Krigen var, som bekjendt, at Grev Adolf ved Fortiligt i Borningborg 1435 forblev i Besiddelse af saagodtsom hele Hertugdømmet Sønder-Jylland eller Slesvig, som det, siden Holfstenerne vare komne til Magten der, kaldtes efter Hovedstaden. Under denne Kystes milde og vise Styrelse fremblomstred Staden Slesvig nu atter uaagtet en heftig Ildbrand 1447 *); efter hans den 4de December 1459 indtrufne Død blev Forbindelsen, som saa længe havde fundet Sted mellem den danske Provinds Slesvig og det tydske Raabland Holfstern, knyttet endnu fastere under de danske Konger. Ved Delingerne 1490 og 1544 kom Staden Slesvig til at høre til den efter Slottet benævnte gottorpske Deel af Hertugdømmerne.

Slesvig havde i Middelalderen følgende Klostre: St. Johannes-Konnekloster paa Holmen udenfor Byen, hvilket i Almindelighed antages at have været af Benedictinerordenen, men hvis Stiftelsestid er uvis, afbrændt 1286, det eneste af alle Danmarks Klostre, som ikke efter Katholicismens Overgang er blevet ophævet (see ovenfor det adelige Frølenkloster); et Franciscaner- eller Graabrødrekloster, stiftet 1231, hvis Kirke, der var indviet St. Paul, 1528 af Kongen blev skänkret Borgerne til et Raadhuus, dets sørige Bygninger bleve samme Aar, efterat Munkene vare forjagede, bestemte til en Bolig for fattige, som endnu er til under Navn af „Graakloster“ (see ovenfor); et Dominicaner- eller Sortebrødreloster, indviet Marie Magdalene stiftet 1235, nedbrudt af Frederik I. (det var dette Klosters Fiskere, som fandt Kong Erik Plogpenningss Lig i Slien, og dets Munke begravede det i deres Kirke, hvorfra det senere blev flyttet) samt et Helligaands-Kloster med Hospital og Kirke, hvilken sidste Hertug Adolph lod nebbryde 1567 og benyttede dens Steen til Gottorp Slot **) Slesvigs

*) Man mindebes efter hans Død de tydske Aar under hans Regjering ved det Ordsprog: Det gaar ikke mere til som i Hertug Adolfs Tider.

**) Der omtales ogsaa et Augustinerkloster i Slesvig hvis Kirke skal have været St. Nicolai Kirke, men denne Kirke var Sognkirke, og Klosterss Tilværelse er i det hele tvivlsom; see Jensen's „Kirkl. Statist.“ S. 1055.

ældste Kloster St. Michaels Kloster af Cluniacenserordenen, baade med Munk og Nonner, laae paa en Høi (et „Bjerg“) tæt nord for Byen, hvor endnu St. Michaels Kirke ligger, men det blev allerede 1192 paa Grund af Munkenes forargelige Levnet forlagt i Mil nordligere til Guldholm i Langsø (Nybøl Sogn) og ubetlagt Cyffriciensernes strengere Ordensregel,*) senere flyttet til Aye, det nuværende Glücksborg (see sidste Streber). Kirkerens Antal var betydeligt: allerede 1196 var der som ovenfor berørt, 7 Sognekirker, nemlig St. Dlusf Kirke, St. Peters Kirke (den nuværende Domkirke), St. Clemens-Kirke; St. Marie- eller Frue-Kirke paa Holmen, St. Jakobs Kirke, Trinitatis Kirke og St. Nicolai Kirke; men et Document af 1347 viser, at i Midten af det 14de Aarhundrede var Sognekirkerens Antal fundet ind til 4: St. Peters, Frue-, Trinitatis og St. Nicolai (flere vare rimeligvis gaaede tilgrunde i Branden 1288), og nu ere alle de nævnte Kirker forbundne paa Domkirken nær**). Desuden var der den endnu bestaaende St. Michaels Kirke „paa Bjerget“ udenfor Byen, St. Laurentii Kirke, forbunden med et Sygehuus for Epedalfe (den var beliggende udenfor Byen ved „Stadibaumbøf“), Klosterkirkerne og nogle Capeller, nemlig St. Jørgens Capel, ogsaa forbundet med et Sygehuus (Navnet har vedligeholdt sig i den tæt nord for Slesvig liggende By), St. Jørgens og St. Jacobs Capel tæt udenfor Gortorp, St. Gertruds-Capel. Af Gilder maa især mærkes det ovennævnte St. Knuds Gilde, hvis Gildebroder dræbte Kong Niels (Gildeluset laae paa Torvet); fremdeles St. Johannes Gilde, St. Jørgens, St. Jøbs og St. Jakobs Gilde, St. Anna Gilde, St. Gertruds Gilde, Hellig Kors Gilde, Hellig Legems Gilde, Marie Rosenfrands's Gilde o. s. Slesvigs Biskopper i den katolske Tid hørte for en stor Deel til Nigets mærkeligste Prælater; den meest bekendte var Kongens søn Baldemar Knudsen i Slutningen af det 12te Aarhundrede, som tragtede efter at bytte Biskopstolen med Scepteret, hvorfor han maatte bøde med haardt fængsel paa Nordberg og Søborg, og efterat have gjort gjentagne forgjævede Forsøg paa at sætte sig i Besiddelse af Erkebispet Bremen endte sit urolige Liv som Munk i Klosteret Lodium i det Calenbergste i en Høi Alder 1236; den sidste katolske Biskop var Godke eller Gottskalk v. Ahlefeldt (+ 1541). I Aarene 1222 og 1230 holdtes et Par mærkelige Concilier i Slesvig af de danske Biskopper under Forsæde af pavelige Legater, paa hvilke Concilier det blev forbudt Præsterne at have Instruer og Friller.

At Slesvig, foruden den indirecete Beskyttelse, som Landets almindelige Befæstningsværker Kurgraven og Dannevirke ydede den nærliggende By, selv har været befæstet med Volde og Grave i Middelalderen, var en naturlig Følge af dens Betydning baade som Handelsstad og som Danmarks yderste Grændsestad med Lybland (sfr. ovenfor ved Aarene 1150 og 1288)***). Et Document, udstedt af Hertug Baldemar IV. d. 20de Febr. 1291 (trykt i Nigelsens „Nordfriesland in Mittelalter“ S. 173—84) giver et Begreb om Byens da værende Omfang og Betydning, og viser, at den da har udgjort omtrent den nuværende „Altstads“†); Byens Havn har dengang endnu vistnok været Holmer Nor. Slesvig havde ogsaa flere Borg og Slotte: Kongeborg, bygget enten af Knud den Store eller af Svend Estridsen ved Torvegaden, hvor Kong Niels, som ovenfor anført, blev dræbt med sit Følge af Byens Borgere 1134; det gamle Slot paa Holmen paa Syd siden af

*) Om St. Michaels Kloster og Grunden til dets Forlæggelse findes en Beretning skrevet af en Munk i Aye-Kloster 1289, Ser. rer. Dan. V. p. 390—83.

**) Af de nævnte Kirker laae Frue Kirke, som ovenanført paa Holmen, dens Kirkegaard ligger endnu der som en fri Plads, St. Dlusf og St. Jacobs Kirker beliggende kan ikke med Bihøder angives, St. Nicolai Kirke laae mellem Domkirken og Slien (St. Nicolai var som bekendt Somandens Patron og den har formodentlig været en af de ældste Kirker i Aen), St. Clemens Kirke hvd for den gamle Bymæske tæt ved Børspladsen, der gaar fra Ralsvedammen til Holmer-Nor, Trinitatis Kirke (den kaldes ogsaa St. Drøttens Kirke ligesom Trinitatis-Kirkerne i Lund og Ålborg) mellem Torvet og Stidsbroen (den eristerede endnu i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede).

***) See desangaaende en Afhandling af Pastor G. A. Lorenzen „Om Byen Slesvigs Befæstning i Midtiden og Middelalderen“ i Ann. f. nord. Oldt. og Hist. 1859 S. 277—319.

†) Af den vestlige Stadsgrav er endnu Resten i en Grav eller Græft, der gaar mellem Ralsvedam og Slien. Det Børsplads, der gaar fra Ralsvedam til Holmer-Nor har vistnok ogsaa i sin Tid været Stadsgrav. Befæstningerne bleve dog senere lagte udenfor denne Afknaevnte Grav, ligesom de ogsaa udbredtes mod Nord. Til denne nordlige og til dets østlige Befæstning hørte „Frisavirki“, „Angelbovirki“ og „Salbergater“ som endnu omtales i ovennævnte Document fra 1291. Frisavirki nævnes endnu 1430. Ogjaa paa Holmen findes der at have været Fæstningsværter ill Stadens Forsvar. Svov af en Vold findes endnu der.

den saakaldte „Frihed“, som, da det laae udenfor Stadsvoiben, havde sin egen Befæstning (1628 anlagde de Keiserlige her en femkantet Stjernebefæstning, der 1712 tjente til Pøst-Kirkegaard); Juriansborg eller Jørgensborg paa en lille Ø i Elken, den af de mange Maager, som opholde sig der om Sommeren saakaldte Maages (Nevenberg)*), hvorfra Kong Valdemar II. d. 5te Juniar 1215 udsendte et Brev (dat. „Jurisborgh“), som senere tjente Hertugerne til Residens, førend Gottorp blev indrettet dertil, og som i ovennævnte Document af 1291 kaldes den gamle Borg („castrum antiquum“); Bluseborg (Luseborg) paa den sydfæstlige Side af Kongeengen ved Elken ligeoverfor Jørgensborg, hvilken kun eristende en kort Tid i Begyndelsen af det 12te Aarhundrede; en Borg i Kalvestrædet, som forden efter samme kaldtes Borgstræde; Kong Abels Slot syd for Domkirken; Pattersborg, bygget 1416 af Erik af Pommern paa Festebjerg et under Beleiringen af Gottorp, for at affjære Communicationen mellem Slottet og Byen, men snart ødelagt, rimeligvis det samme som „Kong Eriks Slot“, der vistnok urigtigt sættes nord for Byen. Det mærkeligste af Slesvigs gamle Slotte og det eneste, som endnu er tilbage, hvortil ogsaa Byens Historie for en stor Deel knytter sig, er Gottorp-Slot. Reget tidlig havde de slesvigiske Biskopper et stærkt besættet med Volde og Grave omgivet Slot, Gammel-Gottorp, beliggende $\frac{1}{2}$ Mil nord for Slesvig, hvilket under Valdemar I.s Stridigheder med Geistligheden blev ødelagt af den kongelige Stattholder Nicolaus Nazi 1161. Biskoppen opførte derpaa nærmere ved Slesvig paa en lille Ø i Elkens inderste Vig det nyere Gottorp-Slot, som nu tjente Biskopperne til Residens, indtil det ved et Mageskifte af 20de Novbr. 1268 imellem Biskop Bundo og Hertug Erik blev overladt denne, som lod det stærkt befæste; Hertugerne, der hidtil havde resideret paa ovennævnte Jørgensborg, toge derefter deres Sæde paa Gottorp. Da Slesvig var afskræmt 1288, lod den næste Hertug Valdemar IV. Gottorp-Slot nedbrøde og brugte Materialerne til Byens Befæstning, men under sin med Kong Erik Menved udbrudte Strid, lod han det 1295 igjen opbygge og befæste med Volde og Grave. 1425 blev Slottet beleiret af Christoffer II., men da Kongen havde lidt et stort Nederlag mod Greg Geert paa Festebjerg, maatte han opghve Beleiringen. Den daværende Hertug Valdemar V. pantlattede Gottorp-Slot til sin Næderbroder, den nævnte holfteenske Greve, som, da Kongen atter i Paaskuegen 1329 beleirede Gottorp, som Slottet til Undsætning, det vedblev nu at være i Geerts Sønnen, Greverne Henrik's og Nicolaus's Besiddelse under hele Valdemar Atterdags Regjering, skøndt Kongen vilde indløse det, da Hertug Henrik d. 24de Juni 1374 havde overdraget ham Indlösningretten dertil. Kong Erik af Pommerns gjentagne forsøges Forsøg paa at erobre Gottorp ere omtalte i det foregaaende. Holfteens og Slesvigs første Deling imellem Kong Hans og hans Broder Hertug Frederik fandt d. 10de August 1490 Sted paa Gottorp, som tilfaldt Stofsnævnte, og hvorefter hans Deel benævnedes 1492 afbrændte Slottet næsten ganske, men det blev snart genopbygget. og i Begyndelsen af det næste Aarhundrede lod Hertug Frederik (senere Kong Frederik I.) foretage betydelige Forbedringer saavel ved Slotsbygningerne**) som ved Fæstningsværkerne, hvilke fortsattes af hans Eftersølger Kong Christian III. 1538. Daade som Hertug og senere som dansk Konge residerede Frederik I. forbedrede paa Gottorp, og her døde han ogsaa Skjærtorédag d. 10de April 1533. En anden mærkelig Person i Nordens Historie, den upsalke Erkebiskop Ulfvaf Trolle, endte to Aar derefter, i Juni 1535, sit urolige Liv paa Gottorp, hvorhen han var ført saaret som Fange fra Slaget ved Drnebjerg. Ved Slesvigs og Holfteens anden Deling 1544 imellem Kong Christian III. og hans Halvbroder Hans og Adolf tilfaldt Gottorp med den efter dette Hovedslot benævnte Deel Hertug Adolf, og Slottet var derefter Residens for denne Hertug, som døde her d. 1ste October 1586, og hans Eftersommere, de mærkelige holfteensk-gottorpse Hertuger, det russiske Keiserhuus's Stamskabre (Brødrene Frederik II., † 1587, Philip, † 1590 og Johan Adolf † 1616, Frederik III., † 1669, Christian Albrecht, † 1694, Frederik IV., † 1702, og Carl Frederik) og Udgangspunktet for de sidste af disse skændtlige Revolutioner mod Danmark indtil 1718. I 1564 afbrændte Slottets Nord- og Væstflø,

*) Den skal daade med Syd og Nord ved Broer have været forbunden med Landet. Sagnet brtnger denne Borg i Fortænkelse med Kong Abel.

**) Kavalig dal han efter D. Ait. have gjort en stor Forbedring paa Slottets vestre Side, som var den sidste Rest af den gamle biskoppelige Bygning.

men Hertugen lod dem 1568 gjenopføre af italienske Bygmestere. De holsteenske gottorpse Hertuger anvendte i det Hele meget paa Slottets Forskjønnelse og Fæstningsværkerens Udbedring; saaledes opførte samme Hertug Adolf 1574 et rundt Taarn paa Slottets Vestside; under Johan Adolf og Frederik III. forstærkedes Slottet med Bastioner, og Frederik IV. lod 1698 hele Slottets Sydside nedbryde og opføre i sin nuværende Skikkelse, hvilken Bygning fuldførtes 1703. Ogsaa videnskabelige Samlinger grundedes paa Slottet af disse Hertuger: Johan Adolf stiftede 1606 det berømte gottorpse Bibliothek, som de følgende Hertuger betydelig forøgede, og Frederik III. oprettede 1651 et Naturalie- og Kunstammer, der indeholdt mange Sjældenheder, kunstige matematiske, astronomiske og mekaniske Instrumenter samt en Mønt- og Medaillesamling; disse Samlinger leed meget under Krigsuroilighebederne; hvad der var tilovers saavel af Bibliotheket som Kunstammeret, lod Kong Frederik V. 1749 føre til Kjøbenhavn og indlemme i Hovedstadens Samlinger. I Sløtshaven, kaldet „Nyværk“ (Neuerwerk) i Nedsætning til de ældre Haver, anlagt af Hertug Frederik III. 1640 nord for Slottet og forbundet med samme ved en Allé, vare flere mærkelige Bygninger, som nu alle ere forsvundne, nemlig: Globushuset eller Frederiksberg, bygget af Hertug Frederik III. under hans Hof-Mathematiker og Bibliothekar Adam Olearius's Ledelse i persisk Smag til Opbevaring af den i Aarene 1654—64 forfærdigede store kunstige Himmel- og Jord-Globus, der 1714 blev sendt til St. Petersborg som Foræring fra Kong Frederik IV. til Keiser Peter d. Store; Amalienborg, et Lyshuus, som Hertug Christian Albrecht byggede 1670 til Hære for sin Gemalinde, den danske Prindsesse Frederike Amalie, med Væggemalerier af Jurian Ovens (først nedrevet for omtrent 30 Aar siden); Ringrideshuset samt Drangerihuset. Under de 4 sidste holsteenske gottorpse Hertugers Stridigheder med deres nære Frænder, de danske Konger, blev Gottorp gjentagne Gange besat af disse; allerede Christian IV. rykkede i Mai 1629 for Gottorp, som da var besat med holsteenske og keiserlige Tropper, men ved Fredens Afslutning i Lübeck hævedes Besættningen; derimod blev Slottet besat 1658 (af de Danstes Allierede, Brandenborgerne og de Keiserlige), efterat Hertug Frederik III. havde taget sin Tilflugt til Tønning, hvor han døde det næste Aar; 1676, og 1681, da Christian V. lagde Beslag paa de gottorpse Lande; i April 1700 under Frederik IV.s Krig med hans Fætter Hertugen af samme Navn, og endelig sidste Gang og for sidste, da samme Konge ved Patent af 13de Marts 1713 tog Hertugens Lande i Besiddelse*), hvorpaa Kongen, efterat Krigen var tilende, ved Patent af 22de August 1721 incorporerede den gottorpse Deel af Slesvig i den danske Krone og d. 4de Septbr. f. A. modtog Arvehylding for Hertugdømmet Slesvig paa Gottorp. Senere har Slottet været Sæde for de kongelige Stattholdere nemlig Kong Christian VI.s Svoger Markgreve Frederik Ernst af Brandenburg-Gulmbach fra 1731 til hans Død 1762, Geheimeraad Baron Fred. Ludv. Dehn 1762—67, Landgreve Carl af Hessen-Cassel, der var gift med Frederik V.s Datter, fra 1768 til hans Død 1836, hans Søn Landgreve Frederik af Hessen 1836—42 og sidst Prinds Frederik af Augustenborg (Prinds af Roer) Kong Christian VIII.s Svoger, 1842—46. Den 31te Juli 1790 holdt Kong Frederik VI. som Kronprinds Bryllup paa Gottorp med sin Cousine Landgreve Carls Datter Marie Sophie Frederike. Gottorp var ogsaa indtil 1848 Sædet for den ved Forordn. af 15de Mai 1834 oprettede Slesvig-holsteenske Regjering og for den slesvigiske Overret. Under Slaget ved Slesvig holdtes Gottorp besat af Fodgarden, der ligesom den øvrige danske Hær maatte vige for den store Overmagt. Efter at være besat af Hændens tjente Slottet en Tid lang til Lazareth. Efter Krigen er det indrettet til Gaerne (se 561) og Fæstningsværkerne, oprindelig 4murede Bastioner, hvoraf den ene var sprængt 1843 og indrettet til Ridebane, sløidedes.

Medens de holsteenske-gottorpse Hertuger residerede paa Gottorp, hævede Slesvig, der i det 16de Aarhundrede var gaaet meget tilbage, sig lidt efter lidt, uagtet de ibelige Krigsuroligheder, da disse Hysters glimrende Hoffolbning satte mange Penges i Omloeb og deres Interesse for Videnskab og Kunst lokkede Mange hertil. Byen, der hidtil kun havde bestaaet af Altknabt, blev ogsaa 1711 af Formyndergjæstingen under Hertug Carl Frederiks Mindrearrighed foretaget med to nye Dele Løfsø og Friedrichsberg (den sidste, tidligere kaldet Krausenberg, oprindelig visnok Kratbjerg, benævnt efter Hertug Frederik III.), hvilke efterhaanden havde

*) De gottorpse Hertuger residerede fra den Tid paa Riels Slot.

dannet sig som dens Hørfæder langs med Elven, hver paa sin Side af Gottorp*). Siden Slesvig 1713 havde ophørt at være Sædet for de gottorpiske Hertuger, gik Byen atter tilbage, da dens gamle naturlige Velstands kilde, Handel og Stidsfart, for Aarhundreter siden havde tabt sin Betydning, og i Midten af forrige Aarhundrede stode mange Huse øde og forladte, medens almindelig Næringsløshed og Armod var udbredt blandt Stadens Beboere. Men den høvede sig igjen betydelig i det lange Tidrum hvori den af Byen Slesvig høit fortiente Landgreve Carl af Hessen var Stattholder (1768—1836) og tilligemed sin Gemalinde, den danske Kongedatter Louise († 1831 paa Gottorp) og sine Børn residerede paa Slottet, hvorfor ogsaa dette almindelig elskede Hørfæder længe vil leve i Slesvigiernes taknemmelige Erindring. Indbygger-Antallet, som 1769 kun udgjorde 5,629, var derfor ved Folketællingen 1845 steget til mere end de Dobbelte, nemlig 11,551. Ved Stænderinstitutionens Indførelse blev Slesvig Sædet for Hertugdømmets Stænderforsamling, hvis første Session aabnedes d. 11te April, 1836. Fra 1850 af have Stænderne holdt deres Forsamlinger i Hensborg.

Ved Slesvig leveredes det første Hovedslag i den slesvigiske Krig, 1ste Paastedag d. 23de April 1848, da en Hær af Preussere, Forbundstropper og Insurgenter (henved 19,000 Mand) under Anførsel af General Wrangel gjorde Angreb paa den danske Hær (c. 11,000 Mand) under Generalmajor Hedemanns Anførsel, som efter 9 Timers hæderlige Kamp maatte trække sig tilbage for den store Overmagt med et Tab af c. 800 Døde, Saarede og Fængne (deriblandt 36 Officerer), hvorpaa Slesvig blev besat af Fjenden. Efter Slaget ved Sked d. 25de Juli 1850 var Slesvigs Besættelse samme Dag den første Frugt af den danske Hærs Seir. Slesvig er efter Krigen ophørt at være Hertugdømmets Hovedstad, og Hensborg er bleven Sædet saavel for sammes høiere Autoriteter som for Stænderforsamlingen, hvorved Slesvig igjen er sat meget tilbage. Den i 1858 aabnede Jernbane til Klosterto samt den nu foranstaltede Udbygning af Elven ville forhaabentlig være gunstige Momenter i Stadens Udviklingshistorie.

Af nulevende berømte Landsmænd er Billedhuggeren Prof. Derm. Bihl. Bispen født i Slesvig d. 13de Decbr. 1708. Den under ugunstige Forhold virkende talentfulde Malerasmus Jaf. Carstens († 1798 i Rom) var født i St. Jørgen uden for Slesvig 1761.

Om Slesvig haves Efterretninger i følgende Skrifter foruden de almindelige Hovedværker:

Nicol. Helbuader: „Kurze und einfaltige Beschreibung der alten und weitberühmten Stadt Schleswig“, 1608.

J. Chr. Jürgensen: „Nic. Helbuaders Chronik der Stadt Schleswig vom Jahre 1608 bis zum Jahre 1822 fortgeführt“, Schleswig 1822.

Joh. v. Schröder: „Geschichte und Beschreibung der Stadt Schleswig, 1837.

*) Endnu i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede var, som det sees af Helbuaders Beskrivelse, hverken det nuværende Friedrichsberg eller Kollus bebygget eller i hvert Fald kun i ringe Grad. Udenfor den egentlige Stad laae endnu dengang en forhenværende biskoppelig Gaard (den nu saakaldte Stillingshof) med temmelig utstrakte Jorder og med abelig Frihed og egen Jurisdiction, ligeledes laae her den til Domkirken hørende Teglgård, „Domtegelshof“, som stod under Domcapitelens fra Stadens afslitte Jurisdiction. Mellem disse Eienomme og Slottet laae den gottorpiske Ladegaards Jorder, hvilke sidste ogsaa strakte sig paa den anden Side af Slottet. De gottorpiske Hertuger begyndte Bebyggelsen af Slotsgrunden og Ladegaardsjorderne ved Embedsmænd og riddersædelige Familier. Ved Salget af Byggegrunde til disse og til Andre, havde Regjeringen Forbeet, og efterfulgtes deraf af Domcapitlet og af den fornævnte abelige Gaards Besiddere. Paa denne Maade og ved den Røring, som det mere og mere vordende Hof tilbad, fremstod de to nævnte Byer, der oprindelig laae under Amiets Jurisdiction og ingen Forbindelse havde med den gamle Stad Slesvig. Røringsskordene gav dog snart Anledning til Rioninger med denne, og det saa meget mere som de omkring Slottet beliggende paa mange Maader begunstigedes af den i deres Midte høende Hertug. Disse Stidigheder gav Anledning til Foreningen af Kollus og Friedrichsberg med Altsat til „die combinirte Stadt Schleswig.“ De Abelige og Embedsmænd, som havde modtaget deres Grunde med lærgagne Rettigheder eller havde overført deres Stadsrettigheder paa disse, forbleve imidlertid paa en vis Maade udenfor denne Forbindelse og bibeholdt deres Eienomme, de saakaldte „Friedhäuser“, med de tidligere Statter- og andre Begunstigelser. I Mæret 1854 ophævedes Stadsprivilegierne for Frihæene saavel i Friedrichsberg og Kollus som i den gamle Stad og for de Domtegelshof opstode Huse (søst i 1737 indlemmedes Staden).

Samme Forf. „Fragmente aus einer ausführl. Beschreib. der Stadt Schleswig“ i Neues Staatsbürgerl. Mag. II. S. 625—50.

T. Braclow: „Schloß Gottorf und dessen Umgebung“, Hamb. 1847.

P. G. Thorsen: „De med jybste Lov beslagtebe Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Rabenraa og Saderslev“, Kjøbenh. 1855 (Indledningen til dette Skrift indeholder flere vigtige Oplysninger til Byen Slesvigs ældre Historie).

E. E. Lorenzen: „Om det tidligere Folkesprog i Byen Slesvig“, med tilføiede Bemærkninger af R. J. Lyngby, i Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie for 1859, S. 215—72.

Samme Forf.: „Om Byen Slesvigs Befæstning i Oldtiden og Middelalderen“, samme Steds S. 272—319.

Et vigtigt og i de trykte Skrifter benyttet kildestift til Byen Slesvigs Historie er et Manuskript af Mr. Petersen fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede, hvilket opbevares i Geheimearchivet.

Flækken Kappel

er smukt beliggende ved Elven $3\frac{1}{4}$ M. n. o. for Slesvig og henved 1 M. ad Elven fra dennes Munding. Den har omtrent 300 i Brandcatastret opførte Bygninger (i 1854 angiver Schrøder Tallet til 230, i 1835 efter Jensen 225) af Brandkasteværði c. 750,000 Rd., 2 Torve og 12 Gader. 1 af Torvene og 4 af Gaderne ere først anlagte i de senere Aar vest for den ældre By. Flækken er deelt i 4 Kvarterer. Dens Areal er 167 Bykijpr.

Flækken Kappel, der er forenet med et Landsogn, besidder ingen Bymarker.

Af offentlige Bygninger og Institutioner nævnes:

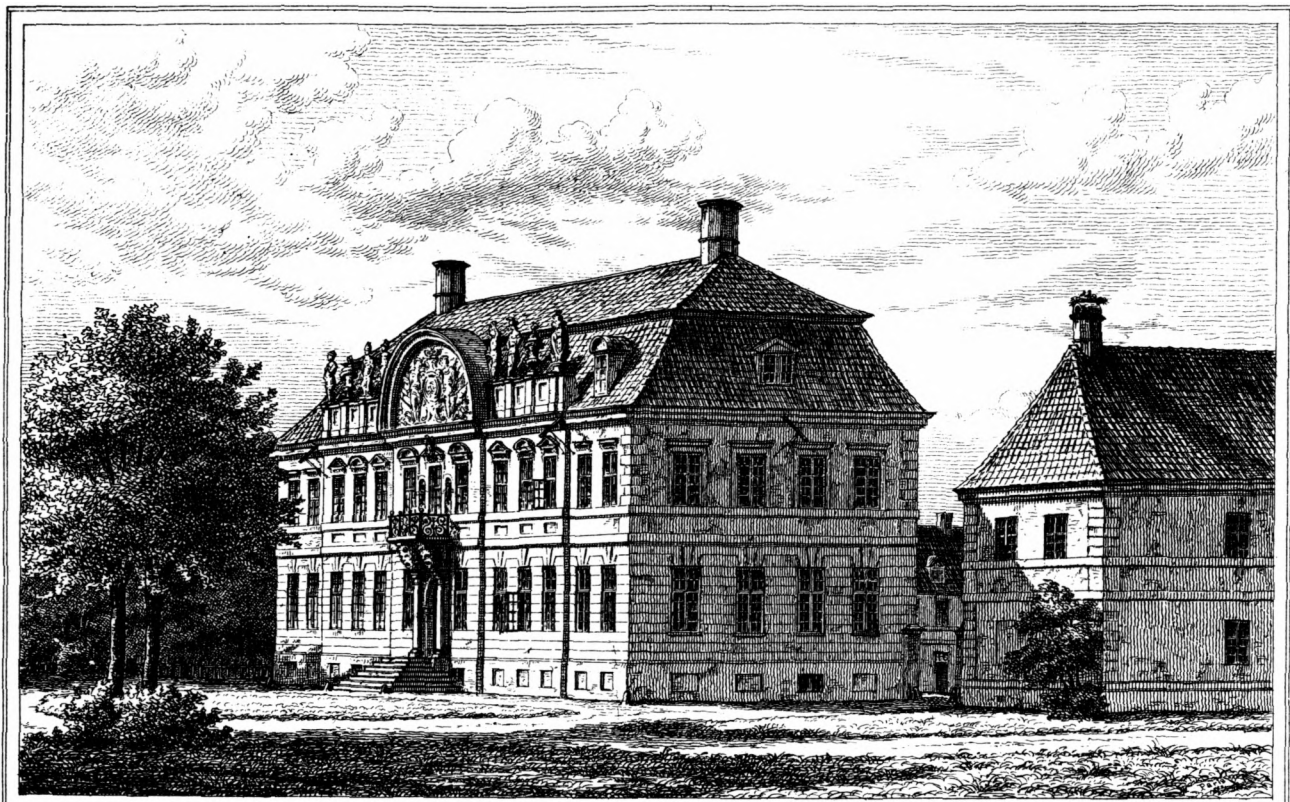
Kirken, en anseelig og smuk Bygning med et høit og slankt Taarn. Den er opført for egne Midler i Aarene 1789—93 paa Foranledning af den daværende Patron Hans Adolf Rumohr til Kjøst ved Landbhgmester Richter. Den har en aflang ottekantet Form og er 30 Fod høi til Taget. Prædikestolen er anbragt over Alteret og over denne igjen Orgelet. Altertablen, der forestiller den hellige Nadder er af Snitværk, men kun meget ubetydelig. En ældre Altertable, ligeledes af Snitværk, der bærer Aarstallet 1641, er anseelig med mange vel udførte Figurer. („Beschreibung des Alterblattes aus der im Jahre 1790 abgebrochnen Cappeler Kirche“ vom Pastor Scholz in Cappeln i N. Sib. M. IV. S. 849 flg.). Epitaphium over Detlef Rumohr. Under Kirken er den hvalvede Rumohrske Begravelse. Kirken eier en Capittal paa c. 27,000 Rd. samt 12 Bykijpr. Land.

Raadhuset, en Bygning i 2 Etager opført 1846.

4 offentlige Skoler i 3 Bygninger, nemlig en Elementarskole, en Middelstole, en Drengeskole og en Pigeskole (Oberknabenschule, Obermädchenschule).

Fattigarbeidsanstalten, opført 1849—50.

Præstegaarden, ny opført 1858, ligger paa Landsognets Grund.

F. C. Lund del. H. Jensen hdb.

Em. Barentzen & Co lith. Inst.

DET BJELKESKE PALAIS.

Kirkegaard udenfor Byen, paa denne et Capel med et lille Spiir, benyttes som Litigcapel for Landsfognet.

Amtmanden over Gottorp Amt er Overbirector for Flækken Kappel og udøver som saadan Overbirighedsfunctionerne. Under ham forterer som første Localembedsmand en kongelig Flækkefoged, der tillige er Herredsfoged i Kappel Herred. Han har som saadan Forsæde i de forskjellige communale Collegier, saaledes a) i Flækkecollegiet, hvilket bestaaer af 2 Flækkeforstandere (hvoraf den ene tillige er Regnskabsfører for Flækkekassen, den anden tillige Regnskabsfører for Havnekassen) og 8 Deputerede, b) i Fattigcollegiet, bestaaende af Præsten, 1ste Flækkeforstander, Directeuren for Fattigarbejdsanstalten, en Ræserer og 4 Fattigforstandere, c) i tvende Commissions Havne-, Bro- og Bygningsanliggender, hver bestaaende af en Flækkeforstander og 2 Deputerede.

Flækkefogden er Flækkens Justitsembedsmand, 2 Visdøbere under samme.

Den 6te Marts 1846 erholdt Kappel en Flækkeforordning, hvorefter Indbyggerne ere berettigede til at drive Handel og alle slags borgerlige Haandteringer.

Efter Gjennemsnit af de 3 Aar 1856—57, 1857—58 og 1858—59 have Udgifterne til Fattigvæsenet været c. 3200 Rb. aarlig, til Skolevæsenet c. 2200 Rb., til Delinquentvæsenet c. 550 Rb. og til Brandvæsenet c. 260 Rb.

Administrationen af Havnevæsenet stæer under Control af Flækkecollegiet, og er en af Flækkeforstanderne Regnskabsfører. En Udbielse af Havnen (eller rettere Bolværket ved Slien, thi nogen egentlig Havn gives ikke) blev foretaget 1856 og i 1857 blev den fordybet ved Bolværkerne til 10 Fod, hvilket endnu findes. Da Udbygningen af Slien paalægges Staden Slesvig, har der fra Flækkens Side ikke kunnet foretages noget i denne Henseende: de større Skibe maa lettes ved Slimünde for at kunne gaae op til Kappel.

Kappel har et Brandcorps bestaaende af en Commandeur (Brandmajor), 4 Straalemestre, 4 Møbhjælpere og 140 Menige samt et Regningscorps paa 20 Mand.

I geistlig Henseende banner Flækken Kappel med Godserne Røst, Sandbæk og Bukhavn samt Fisterbyen Maesholm et Sogn under Gottorp Provsti. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 2700 Rb. aarlig.

Flækken hører under Kappel Physisatbistricet (Phyiscus boer i Kappel); i Flækken er et Apothek; foruden Phyiscus 3 practiserende Læger.

For Flækken er ansat en egen Oppebørselsembedsmand for de directe Statter (p. t. tillige Retskriver for Kappel Herred, boer i Kappel). Ved Tolbvæsenet er ansat en Tolbforvalter, en Tolbcontrolleur og 2 Tolbassistenter. Arnæs og Maesholm Tolboppebørselscontrolstæder høre under Tolbforvalteren i Kappel. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester. Mellem Kappel og Ellebjerg i Svansen gaær en Færge.

Det er under Forhandling at anlægge en Pontonbro med Jernpontons over Elien. Den calculerede Sum er 65,000 Rb. hvoraf Flækken vil tilfælde $\frac{1}{2}$ Deel og Consul Schiller til Nabogodset Vukhavn har tilfagt at tilfælde den anden $\frac{1}{2}$ Deel. (Distancen mellem Kappel og den ligeoverfor liggende Bred er omtrent 1000 Fod, fra begge Bredder skal udlægges Dæmninger, saa at Pontonnerne kun lægges over Midtstrømmen.) Ligeledes er det, tildeels i Forbindelse hermed, bragt i Forslag ved Flækken at anlægge et Gasværk. Det er calculeret at skulle koste i Anlæg 29000 Rb., hvoraf Vhen og Consul Schiller hver bidrage Halvparten. Det forventes at begge disse Entrepriser ville blive paa-begyndte i 1864.

Indvaanernes Antal var efter Folketællingen i 1860 2700 (netop ligesaa mange Mandfolk som Fruentimmer, 556 Familier), i 1855: 2545, i 1845: 2081; i 1835: 1847, i 1832: 1745; i 1792 blev Indvaanernes Antal anslaaet til 1170.

Indvaanernes Hovednæring er Skibsfart og Handel (sornemmelig Victualiehandel) og Fabrikbrist; næst disse Hovederhvervsgrene maa nævnes Fiskeri af Silb i Elien og Tilberedning af røgede Pølser.

Handelen er som Følge af det rige Opvand ikke ringe og et nyt Opvand tør denne ventes at tage hvis det projecterede Broanlæg over Elien og den ligeledes paa-tænkte Fordybning af Elistrømmen skulde komme til Udførelse. Som det af de nedenfor anførte Talstørrelser vil sees, er den directe Udsørsel til Udlandet og navnlig Kornexporten ikke af stor Betydning, hvorimod Udsørselen af Ost, Pølser samt saltet og røget Flæsk er af større Vigtighed. Til Norge og Sverrig udsøres ikke ringe Partier, men Hovedmassen gaaer dog til indenlandske Havne. Det laaber sig imidlertid ikke nægte, at Kappels Exporthandel med Victualier i de senere Aar er noget aftaget og Grunden hertil turde navnlig være at søge i den stedse stigende Concurrence, hvorved Priserne paa Stedet ere saaledes drevne i Veiret, at Skipperne ofte see sig nødsagede til i fremmede Havne at sælge Varene til Indkjøbspris og undertiden endogsaa under denne.

Flækkens Skibsfart er af stor Betydning. De fleste af de større Skibe gaae i Fragtsfart paa England, Holland, Frankrig, Middelhavet og transatlantiske Havne og komme sjældent eller aldrig tilbage til deres Hjemstavn, medens de mindre Fartøier deels gaae i indenlandsk Fart, deels paa østersøiske Havne, paa Sverrig, Norge og England, som oftest med Korn og Fedevare for Skippernes egen Regning.

Af de vigtigere fremmede Varer blev her i Aaret 1862 for-toldet: 10,143 Pd. Bomulds-garn (i 1861 15,698 Pd.), 11,196 Pd. Bomulds-manufactur (i 1861 17,816 Pd.), 563 Vst. Rom og fremmed Brændeviin (i 1861 698 Vst.), 38,198 Pd. Kaffe (i 1861 51,419 Pd.), 205,400 Pd. Kujern (i 1861 Intet), 295,738 Pd. Stang- og Vaant-jern (i 1861 273,113 Pd.), 933 $\frac{6}{10}$ Com.-Læster og 65,863 Cbft. Trælæs (i 1861 774 $\frac{1}{10}$ Com.-Læster og 57,625 Cbft.), 25,069 Pd. Riis og Riismeel (i 1861 43,237 Pd.), 2201 Tdr. Salt (i 1861 1864 Tdr.), 693 Pd. Silkevarer, Spille og Vaand (i 1861 779 Pd.), 15,722 Tdr. Steenful (i 1861 12,409 Tdr.), 8,309 Pd. usfabrikeret

Tobak (i 1861 7631 Pb.), 2132 Pb. Thee (i 1861 2358 Pb.), 593 Btl. og 252 Bout. Vin (i 1861 433 Btl. og 597 Bout.), 11,890 Pb. Uldmanufacturvarer (i 1861 11,621 Pb.), 4880 Pb. raffineret og uraffineret Sukker (i 1861 10,208 Pb.), 34,729 Pb. Sirup i 1861 20,590 Pb.).

Den samlede Udførsel til fremmede Steder samt til Kongeriget og Hertugdømmet Holsteen — om Exporten til andre Steder i Hertugdømmet Slesvig mangler Efterretninger — stillede sig i 1862 saaledes:

	til fremmede Steder.	til Kongeriget og til Hertugd. Holsteen.
Kornvarer, formalede og uformalede . . . Tdr.	2,797 ¹ / ₂	27,303
Kaps —	"	2,517
Smør —	128 ¹ / ₂	878
Flæsk, saltet og røget Pb.	90,168	2,321
Kjøb, do. do. —	754	13,456
Pølse, røget —	9,335	39,492
Silb, røgebe Sl	"	1,484
Ost Pb.	35,836	377,341
Skind og Huber —	"	15,086
Been og Kreaturer —	97,023	37,536
Eddike Btl.	"	482
Muursteen Stk.	"	87,850

I Aaret 1861 udførtes blandt Andet til fremmede Steder: 1323 Tdr. Kornvarer, 1107 Tdr. Kaps, 186¹/₂ Tde. Smør, 109,102 Pb. saltet og røget Flæsk, 8670 Pb. røgebe Pølser, 59,367 Pb. Ost.

Skibsfarten var i 1862: i indenrigs Fart indgaaet 425 Fartøier af 3725 Com.-Læsters Drægtighed med 1105¹/₂ Læsters Bestuvning, udgaaet 429 Fartøier af 3915³/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 1186¹/₂ Læsters Bestuvning; i udenrigs Fart: indgaaet 94 Fartøier af 2740³/₄ Com.-Læsters Drægtighed med 2558¹/₄ Læsters Bestuvning, udgaaet 75 Fartøier af 2237¹/₂ Com.-Læsters Drægtighed med 236³/₄ Læsters Bestuvning.

Ved Kappel Toldsted var ved Udgangen af Aaret 1862 hjemme-hørende 75 Fartøier af 1028¹/₂ Com.-Læsters Drægtighed. (Zensen angiver Skibenes Antal i 1842 til 40—50, Schrøder har samme Tal for 1852, i „Bemerkungen über Angeln“ fra 1791 angives 60.)

Told- og Skibsafgiften udgjorde i 1862 35,000 Rd. 71 ø. imod 36,221 Rd. 70 ø. i 1861.

Af industrielle Fabrik anlæg mærkes: 1 Jernstøberi hvori der i 1862 er udfsmeltet c. 240,000 Pb. Jern (af 200,000 Pb. Kujern og 70,000 Pb. gammelt Jern), 24 Arbeidere, 1 Teglværk og Drain-rørsfabrik, der beskæftiger 35 Arbeidere og i 1862 har produceret 1,115,000 Stk. Muursteen, 17,000 Stk. Tagsteen, 1100 Stk. Fliser og 470,000 Stk. Drainsør, 1 Kalkbrænderi, hvori af 16 Kubikfavne Kalksteen i 1862 er brændt 560 Tdr. Kalk, 2 Silbersøgerier, hvori i 1862 er røget resp. 480 og 90 Tdr. Silb, 7 Pølseltilberedningsanstalter,

hvori tilveels ved Hjælp af Væltmaskiner, i 1862 er tilberedt c. 250,000 Pd. Pølse, 2 Chromguuldfabrikker, 1 Garveri (nyt anlagt), 1 Skibsbyggert, paa hvilket i 1862 er bygget 2 Skibe af resp. 53 $\frac{1}{2}$ og 18 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed. En Dampmølle bliver i 1863 anlagt.

I Kappel holdes aarlig 3 Markeder: i Begyndelsen af Mai 2 Dage og i Slutningen af October 2 Dage med Kram, i Begyndelsen af Marts 1 Dag med Heste og Kvæg.

I Kappel er en Spare- og Paanekasse, oprettet 1819, hvori i Begyndelsen af 1860 indestod henved 100,000 Rd., Kassen havde derhos et Reservecfond af 12,258 Rd.

Flækken har et Theater der kan rumme 400 Tilskuere, en Sangforening og en Klub kaldet Borgerforening.

Kappel har sit Navn af et til Sømandenes Skytspatron St. Nicolaus indviet Capel, der allerede eksisterede 1557 og var saa anseet for sin Helligdom, at dertil fæete Balsarter. Af dette Capel fremstod senere Stedets Kirke, der, som foranført, i Slutningen af forrige Aarhundrede blev substitueret ved en nyere Bygning. Oprindelig var Kappel et Fiskerleie hvoraf der dannebe sig en By, som tilhørte det fæsbvigste Domcapitel, da den laae paa sammes Grund, men efter Reformationen kom den til det adelige Gods Kæst, dog ikke uden langvarige Stridigheder (s. Kæst). Fiskerleiet erholdt efterhaanden Flækkerettigheder; 1807 kjøbte Kongen Godsset Kæst's Hæbhedsrettigheder over Kappel for 62,000 Rd.; først 1822 fik Flækken sit eget Læing, indtil da stod den under Kæst adellige Gods's Jurisdiction. I 1846 fik den, som foranført, en ny Flækkeforordning med meget udvidede Rettigheder. Af stor Betydning for dens Fremtid vil, hvad ogsaa foran er bemærket, Anlæget af en Bro over Elven vist blive. Om Emigrationen til Arnæs see S. 536.

den af de Danste bebyggede Halvs Svansø („Schwanen“), men tillige hindrede en fremrykkende Fjende i at sætte over Eliens Snævninger (navnlig ved Mysunde) og saaledes i at omgaae Stillingen ved Kurgraven og rykke op i Jylland.

Foran den med stor Skjønsmhed paa det smalleste og lettest forsvarlige Sted anlagte Vold, som mod Ost var dækket af Østerløven og Elien og mod Vest af et ufremkommeligt, sumpigt Lavland, var der sydpaa ned til de Danstes egentlige Sjøgrænse Eiderstrømmen en øde Strækning*), som med Flib holdtes væsentlig ubeboet, for at ikke en fjendtlig Hærstyrke der skulde kunne finde Underhold eller Støtte. Paa Østfiden af denne, henved tre Mile brede Grændsemærk, var en umaa- delig Skov „Jarnmith“ eller Jernstoven, den senere saakaldte „Dansteskov“ („Sylva Danica“, nu „Dänischwold“); i Midten laa den store Hede-strækning, som nu benævnes Krophede, men forhen „Frøzlet“ eller den frie, aabne Slette, og paa Vestfiden endelig var Landet heelt opfyldt af Vandløb, Moser og lave, stundom oversvømmede Markstegne.

Ved Hjælp af en saa heldig beliggende Grændsevold kunde den jydske Konge Godfred ikke alene trobse, men endog gaae angrebsviis frem imod den mægtige frankiske Keiser Karl den Store. Ved Aar 808 stal Godfred stærkt have befæstet Grændsevolden, som kun havde een Aabning eller Gjenningang, „Vigles-Dør“ kaldet. Men det er ubist, om denne Efterretning angaaer den første Opførelse eller en senere Udbebring af Kurgraven eller om den endog hentyder til et paa- begyndt Anlæg af det fastere, Nordvest for Kurgraven liggende, ulige berømtre Danevirke (o: de Danstes Befæstning).

I samme Grad nemlig som Kurgravens Forsvarsstyrke lidt efter lidt var bleven svækket derved at Mosestrækningerne og Engene omkring Rebe-Åa i Nærheden af Rurborg groede mere og mere til, i samme Grad voksede ogsaa netop Faren stadig for Angreb af de tydske Keisere. Ved en formelig Fredslutning i Aaret 811 var vel Eideren udtrykkelig bleven anerkjendt som Grændse mellem de Danste og Tydske. Men, under Paaskud af at ville indføre Christendommen, søgte de erobresyge Keisere i det følgende Aarhundrede at overstride denne Grændse og tilintetgjøre det danste Folks Selbstændighed. Et rigtignok kun kortvarigt Forsøg, Keiser Henrik Fuglesænger (omtrent ved Aar 936) gjorde paa at rykke sit Riges Grændse fra Eideren op til Elien og paa at grundlægge en sagist Nybygd her, tæt sønden for Staden Hedeby (eller Slesvig), maatte, skjøndt aldeles mislykket, dog indeholde en yderligere Opfordring for de Danste til at forstærke deres Grændseværn.

Væren for Opførelsen af det heelt nye, eller i al Fald udvidede og ombyggede Danevirke, som ved Midten af det tiende Aarhundrede kom til ganske at afløse Kurgraven, tillægges almindelig Kong Gorm den Gamles Dronning Thyra Danebod. Ifølge Sagnet var Standsgravningen fordeelt mellem Skaaningerne**), Sjællænderne, Kolliterne og Fyenboerne, medens Thyberne agede Kosten til dem. Arbeidet varede i tre Aar og i al den Tid havde Thyra selv fra en Borg i Nærheden

*) „Vasta solitudo“ see Scr. rer. dan. V. S. 348 og Helmsø I. 12, 7.

**) Voldstrækningen ved Lille-Danevirke betegnes endnu af de omboende Bønder som „Skaaningernes Deel“.

Tilshn med dets Udførelse. Det fuldenbte Værk blev heller ikke det samlede, danske Folks Anstrengelser uværdigt. Baade i Henseende til Udstrækning, til Udbyrelse og Styrke i det Hele stod det nye Danevirke høit over den gamle Kurgrav. Neppe engang som Udenværk til Danevirke kunde Kurgraven længere hævde nogen Betydning. Heller ikke var der noget Punkt, paa hvilket de to Volde stødte umiddelbart sammen. Ikkun ved Kurborg nærmede de sig til hinanden. Men Danevirke var trukken mere vestlig og gik ikke, som Kurgraven, næsten lige mod Øst til Søllor. Dens Hovedlinie tog fra Kurborgeggen, fra en derbørende Borg eller Baabenplads, en nordøstlig Retning op til (den nu udtørrede) Danevirke-Sø, hvor den under Navn af Borgvolde endte med en af Volde og Grave omgivne Borg, sikkert nok „Thyraborgen“, der var lagt paa en oprindelig af Søen omsludt Ø. Til denne midterste, af tvende Borge saaledes bestyttede Linie, som skulde dække den egentlige Afgang til Jylland, sluttede sig paa den anden Side af Danevirke-Sø (eller paa Stillingens venstre Fløi) to forskjellige Voldstrækninger. Den ene af disse, „Ræmpedæmningen“, som indtil nogen Afstand fra Søen var dobbelt, jtrøg i østlig Retning først til (den nu tildeels udtørrede) Bustrup-Dam og derefter tværs over denne videre mod Øst til Hæbeby-Nor, ved hvis Kbhst den dannede en vældig Halvkrævsbold, den saakaldte „Udenborg“; Hensigten med hele denne Fløilinie var upaatvilelig deels at sikkre den Afgang til Staden Hæbeby og Jylland, som en fjendtlig Hær maatte kunne aabne sig mellem Danevirke-Sø og Elien, deels ogsaa at vedligeholde for Danehæren en usforstyrret Forbindelse med Elien og Østersøen gjennem Udenborg som Udskibningssted. Den anden og maaste endnu ældre Voldstrækning, der i Nødstilfælde kunde tjene som den sidste Dækning for Hæbeby, havde omtrent samme Retning, som Danevirkes Hovedlinie, og fortsatte sig fra Danevirke-Sø op til den inderste Vig af Elien, i hvilken senere Slottet Gottorp med de ved samme nu værende Dæmninger over Elien er bleven anlagt. Paa Stillingens høire Fløi, noget Syd for Kurborg og Kurgraven, høiede Danevirkevolde af lige mod Vest og gik under Navn af „Krumvolde“ langs Rede-Åa idetmindste et godt Stykke henimod, om ikke (som i tidligere Tid) heelt over til Hollingsted og Trenesloben. Med denne høire Fløilinie turde Bestemmelsen omtrentlig have været en lignende, som med den venstre, nemlig baade at dække mulige Overgange ved Rede-Åa og at sikkre Hovedstyrken paa Danevirke fri Forbindelse med Trenen og Vesterhavet.

Selv paa Fløiene var Thyras Vold opført med umiskjendelig Omhu og efter en storartet Maalestok. Manglede der end i Reglen Grave foran Voldene, vare disse hyppig saa meget høiere og anseeligere. Mulig vare de tillige hift og her forsynede med Træbeklædninger og Træbygninger. Syd for Kurborg, hvor Jordmonnet begyndte at blive blødere, var Volde sammenbygget oven paa flere Lag af utallige Træstammer, ja ved Krumvoldens Begyndelse hvilede disse Træstammer og Jordfylden paa formelige Træasser, bestaaende af sammenspiede svære, tilhuggede Egeplanter, der vare nedsenkede i den underliggende, løse Mosebund. Men ulige større Omhu var der dog anvendt paa Voldens Hovedlinie eller Midtpunkt mellem Kurborg og Thyraborg.

Paa hele Strækningen her, som udgjorde omtrent en halv Mil, havde Volben mod Syd (eller Sydvøst) en overmaade bred og dyb Grav. For hver hundrede Favne siges der at have været Voldporte, ovenover hvilke der var bygget Trætaarne, som skulde forsvare de Broer, der fra Portene førte ud over den brede Grav. I hvert Tilfælde var den mod Graven vendte Side af Volben beklædt med mægtige, tilhuggede Egeplanter, som ved i Fronten at danne en lige Væg maatte i høi Grad vanskeliggjøre en Storm for Fjenden. Ved Voldens to Hovedporte „Vester-Kalegat“ (ved Hollingstedveien), som maaskee endog først noget efter Thyras Tid er bleven aabnet, og „Øster-Kalegat“ (ved Lille-Danevirke Kro), især ved den sidste, hvorigjennem Hovedværdslen sydfra til det nordligere Jylland gik, var der selvfølgelig anlagt særegne stærke Forstandninger. I Øster-Kalegats umiddelbare Nærhed, ikkun nogle hundrede Skridt fjernet deraf, laa desuden tæt op til Danevirket det faste, vandomslydte Thyraborg, hvor Danevirkes Volbe alene vare forbundne ved en Pælebro, som let kunde aftastes. Paa et saabant Sted vilde derfor Besætningen ved Øster-Kalegat i Nødtilfælde kunne søge baade Hjelp og Tilflugt.

Det nye og stærke Danevirkes Svagthed var bets altfor store Udstrækning af i det Hele henved to danske Mile. Men da Thyra Danebods Søn Kong Harald Blaatand blev understøttet af Nordmanden Hakon Jarl, som med sin tappre Hær holdt Danevirkes Hovedlinie besat, kunde Kong Harald seirrig modstaae den tydske Keiser Otto's gjentagne Angreb indtil det lykkelige Keiseren at stikke Ild paa Danevirkes Træmure og Trætaarne og alveles at opbrænde dem.

Efter denne Brand, som lagde Jylland aaben for Keiseren, og som fremkaldte nye Kampe om Grændselandet mellem Danevirke og Eideren, var det klart, at en Træbeklædning paa Volben ikke længere afgav nogen tilstrækkelig Styrke. Da Hovedvolden derfor atter blev reist, kom dens Frontside i Voldens hele Høide (mindst ti Alen) ud imod Graven til at bestaae af en tyk og overordentlig fast Muur af tildeels flækkede Kampestenene, sammenbundne med Leer. Ovenpaa den mægtige Muur, som strakte sig fra Kurborg forbi Øster-Kalegat til henimod Thyraborg, blev der upaatvilelig igjen hist og her opført Trætaarne. Ogsaa Hovedvoldens Nordside synes ved samme Leilighed at være bleven forhøiet paa ved Jordfyld og ved Tusinder af Træstammer, som paalangs og paatværs bleve henkastede i Fylden, hvorved mulige Gjennemstjæringer tillige skulde yderligere vanskeliggjøres. Denne paa sin Viis anseelige Omdannelse og Forbedring af Danevirkes Hovedlinie skyldtes vistnok fornemmelig Kong Harald Blaatands berømte Søn Kong Svend Tveskjæg, der under sine stadige Erobringstog til England maatte tage godt vare paa sit Riges Sydgrændse, eftersom de engelske Konger, naar Farer fra Danmark af truede dem, gjerne ophidsede de tydske Keisere til at gjøre Angreb paa Danmark, for derved at afskaffe de danske Konger i deres eget Hjem. Om Kong Svends Færd ved Danevirke synes ogsaa de i nyere Tider tæt sønden for Danevirkes venstre Fløi, i Nærheden af Bustrup forefundne Rune-stene med gammel-danske Rune-indskrifter at afgive Vidne.

Under alle Omstændigheder var der nu forlængst et bestemt ordnet Grændseforfar ved Danevirke. Det blev ledet af en Hødding eller

Carl, som havde Styrelsen af den sydlige Deel af Jylland, hvor alle Vaabendygtige, tilsammen omirent 60,000 Mand, vare pligtige til at værne om Danevirke. Fra Knud den Stores Tid af var vel Eideren atter sikket som Danmarks Sydgrændse, men under de paafølgende indre Stridigheder vedbleve deels thvste Hyrter deels de røverste Bønder at angribe og hørge Danmarks Grændser. Formaaede de ikke i aaben Kamp at gjennembrøde det stærke Danevirke, toge de deres Tilflugt til Befættelse, Forræderi og Rist. Ikke sjelden vare de i Ledtog med danske Kronprædenter, som ved fremmed Hjælp haabede at bane sig Vej til Danmarks Throne. Først Kong Valdemar den Store gjorde Ende paa en Tilstand, som let kunde have bragt Danmark i selvstændig Afhængighed af dets thvste Naboer. For tilbørlig at styrke sit Riges Sydgrændse mod de farlige thvste Keisere, lod Valdemar Danevirkevoildens Hovedlinie, som sikkert var bleven en Deel forfalden i de siden dens sidste Iftandsættelse forløbne halvandethundrede Aar, paany ombanne efter de Fremskridt Befæstningskonsten imidlertid havde gjort. Omendstjøndt brændte Muursteen endnu paa hans Tid vare temmelig kostbare og ifkun sjeldnere kom til Anvendelse, tog han ikke i Betænkning at belæde Hovedliniens Front- eller Yderside i en Strækning af heved en halv Meil fra Øster-Kalegat til Kurborg med en over tre Alen tyk og mindst otte til ti Alen høi, fast Muur af brændte Steen, som hvilede paa et næsten tre Alen dybt Grundlag af Rampesteene, tagne af den ældre, maastee tildeels nedfaldne Rampesteensmuur, hvis Rester forbleve staaende i Volden bag den nye, fastere Belæbning. Denne storartede saakaldte Valdemarsmuur, som var dækket med Tagsteen (de saakaldte Huul- eller Munkesteen), og som saaledes færoven turde have været saavidt fritstaaende, at den afgav Dækning for Voldens Besætning, var paa Forsiden støttet af Muurstivere, een for hver 43 Fod. Hele Værket var dog ikke fuldført ved Valdemars Død (1187), hvormed ogsaa det stemmer, at Muren i Nærheden af Kurborg, der sikkert nok først blev færdig, var noget forskjellig fra den først opførte Deel ved Øster-Kalegat. Henimod Murens sydøstligste Endepunkt ved Kurborg var der ovenpaa Volden en af Muren indsluttet aflang Borg- eller Vaabenplads. Saa langt som Valdemarsmuren naaede, var der endvidere foran samme en smal Grav med en lavere Vold, der tjente til Dækning for det til Murens Beskyttelse fremstude Mandskab, og foran denne Vold igjen laa en meget bred og dyb Grav.

En saa stærk Befæstning, som med Rette vatte Datidens Beundring, forfeilede heller ikke sin Virkning ligeoverfor de thvste Keisere. Men under de snart efter udbrudte heftige Stridigheder saavel med de sønderjydske eller slesvigke Hertuger som med de holsteenske Grever forfaldt Danevirke igjen, og i Aarene 1260—1270, neppe hundrede Aar efter Valdemarsmurens Fuldbæelse, fandt Dronning Margrethe Sprænghest det nødvendigt paa sin unge Søn Kong Erik Glippings Vegne, atter at ubbedre og forstærke Volden. Hvori dette egentlig bestod, siges ikke. Kun veed man, baadeat Ubbedringen ikke maa have været ringe, siden en Deel af den, ja stundom hele Volden, til vore Dage har bibeholdt Navnet „Margrethevolden“, og at Danevirke idetmindste fra nu af fremtraadte i sin fulde Udstrækning fra Oldenborg til Hollingsted og Trenefloden, hvor den endte ved en fast Borg. Til yverligere Støtte

for Danevirke var der i Tidernes Løb, især af Hertug Knud Lavard, anlagt faste Borge ved Eliens Snævringer, ligesom der ogsaa paa Grændsen mellem Sønderjylland eller Slesvig og Holsteen, fra Eiderens Udspring til Levensau, var opført (en nu forsvunden) Vold med en foranliggende Grav, „die Landwehr“ eller „Sph-Danevirke“ kaldet.

I Løbet af femhundrede Aar (fra 800 til 1300) havde saaledes Godfred, Thyra Danebod, E vend Tvestjæg, Valdemar den Store og Margrethe Sprænghest fem Gange foretaget gjennemgribende Forandringer og Udbringinger ved Befæstningen af Danmarks Sphgrænsse. Men i de næste fem Aarhundreder, især under de langvarige Kampe om Besiddelsen af Sønderjylland eller Slesvig*), blev Danevirke overgivet til en stadig fortsat Udelæggelse, som ikke engang Slesvigs (1720) fornøiede, fuldstændige Indlemmelse i Danmark kunde standse. Kirker, hele Byer og enkeltliggende Huse opbyggedes af Muursteen fra den ærbørdige Valdemarsmuur. Først i dette Aarhundrede, da Tydsfæden, som fra Holsteen af lidt efter lidt havde sat sig fast i det oprindelig ubeboede Land mellem Eideren og Danevirke, nu ogsaa med sædvanlig Erobringslyste begyndte paa en foruroligende Maade at krybe over Dansthedens ældgamle Sphgrænsse ved Danevirke, vaagnebe atter Opmærksomheden for Bevaringen, ja selv for Benyttelsen af Danmarks Grændseværn. Efterat dette allerede under Oprørsstrigen (1848—50) paa forskjellig Maade havde tjent til Brystværn og til Standsaanlæg for den danske Hær, indbroges dets gamle Hovedlinie senere (1861—1864) under den nye Danevirkestilling, som nu blev befæstet ved en Række Standsfer. For at gjøre Plads til disse, blev en Deel af det gamle Danevirkes Hovedlinie (fra Lille Danevirke Kro til Kurborg) enten heelt borttaget eller ombannet til et Brystværn mellem de nye Standsfer. I den i Februar Maaned 1864 mellem de to tydske Stormagter og Danmark udbrudte Krig maatte dog den lille danske Hær, som paa gammel Viis havde indtaget Stillingen ved Danevirke, efter to hæderlige Kampe ved Mulsunde og Busstrup, uden Sværdslag opgive de i og for sig stærke Standsfer, navnlig paa Grund af den hele Stillings overordentlige Udstrækning (fra Eliens Munding til Frederikstads) i Forhold til den danske Hærs Styrke og Tjendens Overmagt, hvorefter den danske Hær indtog sin Retraitestilling ved Dobbøl og paa Als.

Udførligere Efterretninger om Kurgraven og Danevirke findes bl. A. i:

Antislesvigholsteenske Fragmenter 5te Hefte: Danevirke af J. J. A. Worsaae (ogsaa særskilt aftrykt, Kjøbenhavn. 1848 8vo.)

Illustreret Tidende, 1861, Nr. 71, S. 146—148, Grændsevolden Danevirke af Samme.

Annaler for Nordisk Oldkyndighed, udg. af det kgl. Nordiske Oldskrift-Selskab, 1859, S. 1—125, 327—340 og Table I—V: De sydslesvigske Befæstningsværter I og fra Oldtiden og Middelalderen af Pastor Chr. C. Lorenzen, med et Kort af Oberstlieutenant B. Dreyer.

Danevirke og Omegn, af Samme, udg. af Folkeskriftselskabet, Haderslev 1863. Danevirke af W. G. Thorsen i dennes Værk „De danske Runeminde-mærker“, Kjøbenhavn 1864, I. S. 189—198.

Paa Kortet over Byen Slesvig er givet en Fremstilling af Danevirkes Beliggenhed.

*) Fra disse Krige hidrøre sandtynsligen de fleste af de mindre Volde, som endnu kunne forfølges ved Danevirkes venstre Fløi i Nærheden af Byen Slesvig.

Gütten Amt

med Landskabet Stapelholm og Kleinfec Kog
samt

Stæderne Frederiksstad og Eternførde.

Dette Amt har i sin nuværende Omfang en Størrelse af $9\frac{3}{4}$ □ Mil, hvoraf det egentlige Gütten Amt udgjør $7\frac{1}{10}$ og Landskabet Stapelholm $2\frac{1}{2}$ Mil. Det omgives af Eidersted og Husum Amt, mod hvilke Trenen danner Grænsen, Gottorp Amt, fra hvilket det paa en Strækning stilles ved Sorgen, Eliens store Bredning, det samlede Adelsgods (Eternførde Herred), Eternførde Fjord, Staden Rendsborg og Hertugdømmet Holsteen, fra hvilket det stilles ved Eideren.

Amtet danner med meget afværende Brede en Halvbue mod Sjd. Det kløverbladformede Landskab Stapelholm, der danner en egen Afdeling af Amtet, omgives aldeles af Vandløb, nemlig Eideren, Trenen og Sorgen med deres Forgreninger, langs hvilke der strække sig betydelige Enge og Marskstrækninger.

Mod Ost danne de saakaldte Hüttener Bjerge det betydeligste og mærkeligste Ufsnit af Hertugdømmets Høiderhg. Et sandt Chaos af tilbeels ufrugtbare Banker, kun hist og her beklædt med Græs og Korn og prydede med Resterne af en forðums stor, ubstrakt Skov, strækker sig her i en sammenhængende Række, med en Kamhøide af c. 200', i en Længde af c. $1\frac{1}{2}$ Mil hen til Eideren.

Disse Bjerge gaar mod Vest temmelig brat over til Krop Herreds (Gottorp Amt) og Hohn Herreds Hedestetter, hvor Culturen endnu kæmper en haard Kamp med udbredte Lyng-, Mose- og Kjørstrækninger, og hvor selv ved Sorg-Flodens Bredder den største Sterilitet træder frem i en Række af Sandbhyner, som, danne ved en stærk Drkan i det 16de Aarhundrede, med deres urolige Overflade stadig true de omkringliggende Markers møjsommelig pleiede Vegetation. En lignende Formation, om end i mindre Omfang, viser sig ligeledes vest for Rendsborg ved nogle fra Landsbhyen Fokkel udslttede Stæder med det fælles Navn Klint.

Vængere imod Vest taber Amtets Hedesletter sig i Eiderens, Sorgens og Trenens lave, sumpige Flotmarster, der omgive tvende Gestaafe, tidligere Der, nemlig en rundformet meget sandet, men ikke bakket, aldeles flodbøs, mellem Eideren og Sorgen (Ervde Sogn) og en langstrakt, i det Hele bakket men desuagtet mere frugtbar, paa flere Steeder flodbevoget, mellem Trenen paa den ene Side, efter hvis Løb den faaer sin buede eller stumpvinklede Form, og Sorgen samt Eideren paa den anden (Bergenhufen og Süderstapel Sogne).

Med Undtagelse af den lille n. o. for Hüttener Bjerge beliggende Deel, som har sit Vandafløb til Elien hører hele Amtet til den langs med sammes Sydgrænse løbende Eiders Flodgebeet. I den først nævnte Deel er der kun at mærke nogle faa mindre Vandløb, der alle i en Retning fra S. til N. løbe ud i Elien. Noelsbækken udspringer i en af de smukkeste Dale i Hüttener Bjerge, lidt n. for Landsbhyen Aschepel, optager ved denne By et lille Vandløb, som driver Hüttener Papirmølle, løber dernæst igennem Landsbhyen Hütten, imellem Landsbhyerne Gøteby og Flekkeby og lidt nord for denne ind i Eliens saakaldte Store Bredning. Sammesteds, lidt mere østlig, udmunder ligeledes Østerbækken, som udspringer s. for Landsbhyen Østerby, gennemstrømmer denne og dernæst optager en lille sydfra langs med Amtstjællet løbende Bæk, hvorefter den gaaer ubover Amtets Grænse gennem Godsset Møhlhorst, indtil den ved Dyrvad atter kommer indensfor samme og dernæst gennem Landsbhyen Holm løber hen ad Mundingen. Rosel-Na gennemskærer paa sit Løb fra Godsset Saxtorf i Svansen Amtets nordøstlige Flig, ved Landsbhyen af samme Navn, for derefter ved Herregaarden Ornum at løbe ud i Elien.

Sorgen eller Sorg-Floden dannes nærmest ved Afløbet fra den lille Bisten Sø, der fra Hüttener Bjerge modtager flere Smaaabække. Efterat have drevet Stenten Vandmølle optager den et ikke ubetydeligt, fra Moserne ved Boglund kommende Aaløb, og løber dernæst i vestlig Retning forbi Sorgbrück og Tetenhusen, hvor den ogsaa kaldes Tetenhusen-Na, indtil Fjorden, hvor den sydfra optager et Tilløb, og siden gennem betydelige Moser, forbi Colonien Königsberg, henad Meggerdorf. Herfra gik den tidligere i en stor Bugt gennem Megger-Søen og den nuværende Sorgfog, ved hvis sydstlige Ende den deelte sig i 2de Løb, af hvilke den ene, nu kaldet Alte-Sorge og Unten-Sorge, flød i sydstlig Retning henimod Eideren, medens et andet Løb gik imod Vest, hvor det tillige førte Norderstapel-Søens Vand ud i Eideren. Paa denne Maade gik en stor Deel Vand saa godt som tabt, idet Floden i sin bugtede Løb jevnlig udsatte de tilgrændsende lave Egne for Overflømmelser. Man banede derfor Floden en nærmere Vej til Eideren, idet man ved et Dige tvang den tillige med det fra Krop Eggen kom-

mende Vand til at følge en 1631 gravet Kanal i sydlig Retning under Navn af „Neue Sorge“, indtil den gennem Sandslusen atter træder ind i Sorgens gamle Leie og dernæst under Navn af Unten-Sorge, nær Hohner Færge, ubmunder i Eideren. Søerne bleve derved udtørrede og Sorgfogten indvunden. Alte-Sorge optager nu Binnenbæks samt Børmerfogens Afløb og udgør sig under Navn af „Grosse Schlotte“ ved Steenslusen i Eideren. Da dette Løb imidlertid ikke var istand til at føre alt Vandet bort, gravede man 1668 den saakaldte „Neue Schlotte“, der nærmest er bestemt til at lede det overflødig Vand, tilligemed det Grosse Schlotte fra Norderstapel-Sø tilstrømmede Vand, lidt nord for det gamle Løb ud i Eideren. Saavel disse Arme, som Unten- og Neue-Sorge ere seilbare for smaa Fartøier, som navnlig føre Tørv fra de nærliggende Moser til de for Brændematerial blottede Marstlande.

Trene-Floden (Eiderens bethdeligste Tilløb) kommer som før ommeldt fra Flensborg Amt, er paa en Strækning Grændse mellem dette Amt og Gottorp Amt, gennemløber sidstnævnte Amts vestligste Deel og er derefter atter Amtsgrændse, nemlig mellem Husum Amt paa den ene Side og først Gottorp og derefter Hütten Amt (Vandslabet Stapelholm) paa den anden, idet den n. v. for Landsbyen Norderstapel pludselig forandrer sit nordsydlige Løb til et østvestligt og med en Brede af 200—300 Alen abstiller Svabsteds Gæst fra Stapelholmer Marst, hvorpaa den ved Frederikstads i tvende Arme falder ud i Eideren. Tidligere gif denne Flod gennem Fresenfog ved Saxfærge ud i Eideren og udsatte tidt med sin stærke Ebbe og Floed de tilgrændsende Egne for Oversømmelser, indtil den 1570 ved et Dige blev affaaeren fra sit gamle Løb og gennem de 2 Kanaler, der nu omgive Frederikstads, lededes ud i Eideren. Fra Frederikstads indtil Hollingsted er Trenen endnu seilbar for smaa Fartøier.

Fra og til Amtet føre 3 Færger over Trenen, nemlig ved Fresenbelf, Hude og Svabsted (alle paa Flodens høire Side), fra den førstnævnte Landsby og indtil Mundingen er Floden paa sin lavere venstre Side forsynet med et Dige.

Eideren modtager endvidere følgende Tilløb fra Hütten Amt: den kun $\frac{1}{2}$ Miil lange Schirnaa, der fører Vandet fra Witten-Sø, og Fokbet-Aa, der gennemløber den lille Armen-Sø.

Af Indsøer ere at mærke: Witten-Søen i Amtets østlige Deel, omtrent $\frac{2}{3}$ Miil lang og $\frac{1}{4}$ Miil bred, den største Sø i Hertugdømmet, har som foransøt sit Afløb til Eideren gennem Schirnaa. Søen har et Areal af 1,534 Tdr 6 Skpr. à 320 □ W. og er meget fiskeriig. Bisten-Søen, v. for denne og 2 Miil s. for Slesvig, er 400 Alen lang og omtrent halv saa bred, Areal 233 Tdr. 6 Skpr. à 320 □ W. Vest for denne ligge atter 2 smaa Søer: Dylev-Sø

og Heidteich, resp. 35 Tdr. 7 Skpr. og 26 Tdr. 5 Skpr. stor. Ikke langt fra disse, i Nærheden af Byen Brefendorf, ved Foden af Hüttener Djerge, findes en 880 □ B. stor krateragtig Sø af meget betydelig Dybde, som skal være aldeles uden Fisk. Armen-Sø, 70 Tdr. stor, ved Landsbyen Fokkel, tilhører Fattigvæsenet (Armenhaus) i Rendsborg, Fokkel-Aaen gaaer gennem Søen, driver en Mølle og løber dernæst ud i Eideren. Hohner-Sø, B. for Landsbyen af samme Navn, $\frac{1}{4}$ Miil lang og $\frac{1}{8}$ Miil bred, Areal 214 Tdr. 4 Skpr., har sit Afløb gennem den saakaldte „Kinne“ og en Sluse til „Ny-Sorg“. Norderstapel-Sø, 335 Dagslet stor, er nu udtørret og anvendes forstørstedelen til Rørvinding. I Amtets nordøstligste Deel er endnu at mærke en Række af smaa Søer mellem Windeby-Noer og Ellen.

Hütten Amt har betydelige Skove, navnlig mod Øst. Den største Deel af disse Skove ere Statseieendom og deles i 2 Skovriderdistricter: Hütten District med 1110 Tdr. Skovland foruden 304 Tdr. Moseland (de betydeligste Skovpartier ere: Dornbrook og Grosgehege med Dyshnsmandslob 186 Tdr. L., Felsenrade, Haselhorst, Dylbiel med Dyshnsmandslob 112 Tdr. L., Ahlefels med Skovfogeblob 87 Tdr. L.) og Hohner District med 942 Tdr. L. foruden 1411 Tdr. Moseland (Østerhamm med Skovriderlob 790 Tdr. L. og Mittelhamm 151 Tdr. L.).

Efter sidste Folketælling i 1860 havde hele Amtet med Tiliggende 28,779 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Eternsørde 4,325, i Frederiksstad 2,347 og i Landdistricterne 22,107.

Hütten Amt inbefatter de 2 Herreder Hütten og Hohn samt Landstabet Stapelholm, der har sine egne Embedsmænd for sig og i det Hele i communal Henseende banner en selvstændig Deel, hvisaarsag Landstabet som oftest ansees som særskilt District, der kun med det egentlige Amt Hütten staaer under samme Oversøvrighed, see Forordningen af 13de Marts 1801 og Resolution af 19de Januar 1809. Under den for dette Amt og Gottorp Amt siden 9de Juli 1841 fælles Amtmand som Oversøvrighed forterer endvidere Kjøbstæderne Eternsørde og Frederiksstad.

Landstabet Stapelholm repræsenteres i Communalanliggender af Landstabsforsamlingen, fem bestaaer af Bondesogberne og 2 af de største Interessenter i hver Landsby. Bondesogden controlleres i hver By ved de saakaldte Ottemænd. En lignende communal Udvikling findes ikke i Amtets øvrige Deel; dog findes ogsaa her i hvert Sogn: Kirkeofficialer

(Jurater, Sognemænd o. s. v.), Skole- og Fattigforstandere, i hvert Byslag en Bøndefoged, i Colonistbhyerne Ladefoged; endvidere Brand- og Veiopsynsmænd, Røgdsømænd, Sandemænd m. fl., der imidlertid langt fra ere istand til at tilvejebringe noget egentligt communalt Liv. De enkelte, particulare Communer fremtræde kun som et fælles Heelt indenfor vedkommende Jurisdictionsbidistrict i Thingretterne, hvorom senere.

I Plovtal er Hütten Amt ansat saaledes:

- a) Hütten Herred: det ordinaire Plovtal er $183^{19/24}$ Plove, det extraordinaire $230^{7/12}$ Plove. Skattearealet er 19,769 Tdr. med en Taxationsværdi af 1,442,742 Rd.
- b) Høhn Herred: det ordinaire Plovtal er $69^{5/16}$ Plove, det extraordinaire $86^{121/102}$ Plove. Skattearealet er 10,165 Tdr. med en Taxationsværdi af 1,246,860 Rd.

For begge Herreders Vedkommende maa bemærkes, at i de opgivne Tal ikke ere indbefattede de fra Rendsborg Amt tilkomne Landsbhyer.

- c) Landskabet Stapelholm: Contributionen udredes efter $246^{125/736}$ Plove, Magasinkorn og Fourage efter $247^{9/64}$ Plove. Det extraordinaire Plovtal er $262^{7/8}$ Plove. Skattearealet 14,955 Tdr., med en Taxationsværdi af 2,411,348 Rd.

I Stapelholm findes endnu Spor af den gamle Skylbsætning efter 100 Mk. (Lübst) v. Volten Pag. 24—30 og Pag. 78. Veieindersterne og Besiddere af saakaldte Fristeder maatte hidtil, saalænge de ikke vare indbragne i den almindelige Skylbsætning (saalænge de ikke havde opnaaet en Statteevne, der svarede til 100 Mk.), aarlig betale til den Kongelige Kasse en efter hver enkelts Vilkaar ansat personlig Afgift under Navn af Indersie- og Forbedelsespenge. Denne Afgift er hævet ved Forordningen af 28de Octbr. 1853, om dens Oprindelse, Natur m. m. cfr. Falcks Haandbog III. § 99 Pag. 519 seq.

Adelige Godser findes ikke i Amtet. Bønderne besidde i Hütten og Høhn Herreder med saa Undtagelser deres Gaarde som fuld Eiendom, kun mod den i Hertugbømmet almindelige Indskrænkning med Hensyn til Udstykningsfriheden. Det tidligere adelige Gods Hütten neblages og parcelleredes 1783, Fæsteforholdene ophævedes og de Underhøvrige bleve Selveiere. Den almindelige Venevne for Bøndens frie Grundeiendom er „Huse“, som betegner et vist til en Bøndegaard hørende, udeleligt Areal af meget forskjellig Størrelse. Gaardene deles i hele, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ og mindre Brøddele, hvilke Underafdelinger i Amtets forskjellige Egne ere af meget ulig Størrelse.

I Landskabet Stapelholm bruges ikke Inddelingen efter Gaard (Huse) men efter Stavn (Stave), hvis tilliggende Jorder danne en sluttet Eiendom, som ikke kan parcelleres eller paa anden Maade stilles fra Staven. Disse Stavn ere af forskjellig Størrelse og paa enkelte Steber endog saa deelte i $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ og $\frac{1}{4}$ Stavn, ligeledes findes enkelte Dobbeltstavn. Til hver Stavn hører i Reglen endnu enbeel Frijord, over hvilken Eieren har fuldkommen Frihed til at sælge, pantsætte og afhænde. Med Undtagelse af Marstegnen har i Landsbhyerne hver Bonde en Stavn, enten heelt eller i deelvis Besiddelse. I Landskabet er der ibethale 530 $\frac{1}{2}$ Stavn. Enkelte Stavn, til hvilke intet Stavnhuus hører, kaldes „wüste Staven“.

Gaardeiere og Stavneiere bære alle ordinaire og extraordinære Skatter og Byrder, og ere pligtige til de saakaldte „Land- und Spanndienste“, d. e. Landeveies Vedligeholdelse, Wggtjørfler m. m., men ere tillige deelagtige i alle communale Rettigheder samt i Communalbestyrelsen.

Af de tidligere Biskops-, „Edelmans“- og Præste-Lanster i Stapelholm findes endnu kun de sibstnævnte. Disse ere deels Arve- deels Livsfæstere af Præstegods. I Duvensted og Fofbek, Hohn Herred, forekomme desforuden „Armenlansten“, Fæstere af Gaarde, respective 9 $\frac{1}{4}$ G. og 1 $\frac{1}{2}$ G., der tilhøre Fattigvæsenet i Rendsborg.

Foruden Cancelligodsstet Neulandshof i Süderstapel findes i Amtet enkelte saakaldte Frigaarde eller privilegerede Gaarde. Disses Friheder og Privilegier ere af forskjellig Oprindelse og Bestaafenhed. Om disse see forresten den specielle Beskrivelse.

Som Arvesæstere maae rettest ogsaa betragtes Colonisterne, der navnlig i Aarene 1760—64 kaldtes ind i Landet fra Pfalz og Hessen for at opdyrke Hebestrækningerne i Syd- og Wellemslevig, og fik Huus og Besætning af Regjeringen. I Hohn Herred gives der hele Colonistbyer.

Rigeoverfor Gaard- og Stavneierne staae Raadnerne. Juridisk defineret er en Raadner en Besidder af et Huus, til hvilket der hører Jord, der ikke er ansat til Plovskjylb, (der ikke er „pflüggählig“). Størrelsen af disse smaa Jordbrug er meget forskjellig, dog forstaaes i Almindelighed under Raadnersteder Jordbrug, som ere saa smaa, at der ikke kan holdes Heste paa samme. Ligesom Gaardene og Stavnene deles Raadnerstederne i hele, $\frac{1}{2}$ o. s. v. De ere i Reglen frie for alle extraordinære Byrder, Landeveies Vedligeholdelse, Wggtjørfler, Magazin- og Fouragepræstationer m. m., men deres Besiddere svare en fast Afgift, de have forøvrigt ingen synderlig Andeel i de offentlige Anliggender. Foruden Raadnerstederne med Land gives der ogsaa saadanne uden dette og ligeledes de saakaldte „wüste Rathen“, hvor der intet Huus er.

Inderstefterne ere Huse, hvortil der kun hører Byggeplads og Raalhøve, sjældent Agerland. Til denne Kategorie henhøre ligeledes de saa-

kalbte „Fristeder“ i Landstabet Stapelholm. Saavel disse som hine danne i Reglen Pertinentier til den Gaard eller Stavn, paa hvis Forber Husene ere opførte, og svare en aarlig Grundstat til vedkommende Gaard- eller Stavnier. Baade i Landstabet Stapelholm og i Amtets øvrige Deel findes desforuden Leieinderster. Saavel disse som Besiddere af Inderstesteder og Fristeder maatte hidtil, saalænge de ikke vare indbragne i den almindelige Skjldsætning (havde naaet en vis Statteevne), aarlig betale til den Kongelige Kasse en efter hver enkelts Viilkaar ansat personlig Afgift, under Navn af Inderste- og Forbedelsespenge (Schuß- und Verbittelsgebl), denne Afgift er imidlertid ophævet ved Forordningen af 28de October 1853.

I Hütten Herred, Rosel Sogn, forekommer ogsaa Benaævnelser „Wurthsassen“, af det tydske, navnlig i Marsten brugelige Ord „die Wurth“, d. e. en til Bestyttelse imod Overfømmelser forhøiet Byggeplads, paa hvis Straaninger da i Reglen findes en Raalhøve. Dog tales ogsaa paa andre Steder om „Wurthstellen“, til Betegnelse af sædvanlige Byggepladse, navnlig Steder, hvor Gruus og Muurlevninger vitne om tidligere Bebyggelse. „Wurthsassen“ ere altsaa, maastee i Modsetning til „Landsaesen“, ligesom Indersterne, Besiddere af Huse, til hvilke der, foruden eventuelt en Raalhøve, ikke hører Jord.

Hütten Amts Landdistrict hører med Hensyn til Valget af Deputerede til den slesvigiske Provindsial-Stænderforsamling til 3 forskellige Valgdistricter. Medens Süderstapel, Bergenhøusen og Ervde Sogne med 4 til Amtet Husum hørende Sogne (Olderup, Svesing, Ostenfeld og Svabsted) høre til det 11te Landvalgdistrict, danne Sognene Hohn, Hütten og de til Christkirkens Menighed i Rendsborg henlagte Landsbhyer i Forening med de 4 gottorpste Sogne: Treia, Holtingsted, Krop og Habdeby samt de til Michaeliskirkens Menighed i Slesvig henlagte Landsbhyer denne Classes 14de District og Sognene Bünstorf, Ekernsørde (Landsogn), Borreby og Rosel med de til Ekernsørde Herred hørende Sehested, Gattorf, Dänishenhagen, Krusendorf, Riseby, Vabs, Siseby og Evans sammes 15de District. Hvert af disse Districter vælger 1 Deputeret for de mindre Landeieendomsbesiddere til Stænderforsamlingen. Kjøbstaden Frederikstads vælger i Forening med Husum og Flækken Bredsted 1 Deputeret for Kjøbstædernes 6te Valgdistrict, og Ekernsørde med Flækkerne Rappel og Arnæs ligeledes 1 Deputeret for samme Classes 9de Valgdistrict.

I geistlig Henseende danner Amtet et eget Provsti, hvis Grændser dog ingenlunde overalt falder sammen med Amtsgrændserne.

Til Provstiet hører følgende Sogne, nemlig: Eternsørde, Frederikstad, Friedrichsberg i Staden Slesvig, Hütten, Borrebj, Bünstorf, Rosel, Hohn, Bergenhufen, Ervde, Süderstapel, Gøttorf, Dänisshøgen, Krusendorf, Nisebj, Sisebj, Svans, Sehested, Vabs og Friedrichsort, tilsammen 19 Kirker med 21 Præster. Amtmanden og Provsten ere Kirkevisitatorer, Kirkesproget er thdt i hele Provstiet. Diaconatet i Eternsørde er et Valgkalb, hvortil Magistraten presenterer. Pastoraterne i Borrebj, Hohn og Ervde ere Valgkalb, hvortil Kirkevisitatoriet præsenterer. De adelige Kalb i Gøttorf, Dänisshøgen, Krusendorf, Nisebj, Svans, Sisebj, Sehested og Vabs besættes ligeledes ved Valg efter Præsensation af vedkommende Gudsbesiddere. De øvrige Embeder i Provstiet besættes allerhøist umiddelbart.

I juridisk Henseende omfatter Amtet, foruden Eternsørde og Frederikstad Rjodstadsjurisdictioner, følgende 3 Landjurisdictionsdistricter: 1) **Hütten Herred**, til hvilket ifølge Bekjendtgjørelse af 17de Juni 1852 Søbatteriet Frederiksort er henlagt i Henseende til Jurisdictionen over Civilpersoner. Ved Cancelli-Patent af 6te Mai 1797 ere endvidere samtlige paa den slesvigke Side beliggende Huse ved Canalfluserne og nogle af endeel adelige Gødsler acqvirerede Forblogger og Grundstykker henlagte under Hütten Herreds Jurisdiction. 2) **Hohn Herred**; 3) **Landskabet Stapelholm**, under hvis Jurisdiction ved Patent af 3die Juni 1853 (6te Febr. 1854) den saakaldte Kleinsøer Rog er henlagt.

Hütten Herred omfatter Hütten Sogn, Størstedelen af Bünstorf Sogn med Kirken (Resten af dette Sogn til Eternsørde S. og til Hohn S.), en Deel af Borrebj Sogn med Kirken, en Deel af Rosel Sogn med Kirken, en mindre Deel af Sehested Sogn (Resten af bløse Sogne under Eternsørde Herred), en Deel af Krop Sogn (see Gøttorf Amt S. 543—44), en Deel af Rendsborg Christ Sogn. Hohn Herred omfatter Størstedelen af Hohn Sogn (Resten til Krop S.), og en Deel af Bünstorf Sogn.

Stapelholm omfatter Ervde Sogn (kun et enkelt Hus til Krop og Meggerdorf Herreder, Gøttorf Amt), Størstedelen af Bergenhufen Sogn med Kirken (Resten til Krop og Meggerdorf Herreder, Gøttorf Amt) og Süderstapel Sogn.

Hver af de nævnte 2de Herreder har sin egen Herredsfoged (resp. i Flekkebj og Hohn) og ifølge Allerhøieste Resolution af 26de Juli 1854 en egen Actuar (ligeledes i Flekkebj og Hohn). Derimod udgjøre begge Herreder eet Huusfogeddistrict. Huusfogden boer i Alt-Bübedorf. I Landskabet Stapelholm er Justitsforvaltningen og Politimyndigheden overdraget en særlig Landfoged, der tillige er Diggreve. Landfogden boer i Süderstapel, hvor ogsaa Retten afholdes. Her boer

ligeledes Landfriveren, som tillige er Actuar, Oppebørselsembedsmand, Huusfoged og fører Skyl- og Panteprotocolen.

Den ordinaire Ret (Thing- eller Landret) bestaaer i de respective Jurisdictionsdistricter af Herredsfogden (i Stapelholm Landfogden) og Actuaren (i Stapelholm Landfriveren) samt af Retsbønder i forskjellig Antal, som have Stemme i Retten. Retterne afholdes resp. i Fletteby, Hohn og Süderstapel.

Med Hensyn til den directe Skatteoppebørsel staae Hütten og Hohn Herreder under fælles Amtsforvalter med Gottorp Amt, som boer i Slesvig, medens Landstabet Stapelholm danner et eget District under Landfriveren i Süderstapel. Hele Amtet med Landstabet Stapelholm har fælles Branddirecteur med Gottorp Amt, som boer i Slesvig.

Amtet er henlagt under 2 Physicatdistricter: Staden Eternsørde (Søbatteriet Frederiksort) med Hütten Herred hører til Eternsørde Physicatdistrict (Eternsørde); Staden Frederikstad, Landstabet Stapelholm, med Cancelligodset Neulandshof og Kleinseer Kog, og Hohn Herred høre til Süderstapel Physicatdistrict (Süderstapel). Med Hensyn til Udskrivningsvæsenet hører Amtet til 2det slesvigste Udskrivningsdistrict.

Hütten Amt omfatter den større Deel af det i Baldemar II.'s Jordebog fra 1231 nævnte „Land mellem Slæ og Eider“.

Jordebogen nævner i „Landet mellem Slæ og Eider“ som enkelte Districter:

1) Fræjlet med Hårneborgh, de nuværende Krop og Hütten Herreder med Eternsørde.

2) Svansø, Svans.

3) Kamp, det forhenværende Kampen Sogn, tildeels nu Hohn Herred, samt mange Stov, hørende til den store Jernved (Jarnwith) Stov (Dänischwold).

Stapelholm nævnes ikke i Jordebogen, men forekommer allerede 1260 da Abels Enke Medtild pantsatte alt sit Gods mellem Ellen og Eideren, nemlig Svansø, Fræjlet, Stapelholm, Jernwith Stov og Byen Rendsborg til sine Brødre, de holsteenske Grever. (Etskøndt man ikke pantsætter andet end hvad man eier og ikke modtager i Pant det som man eier, er dog i den nyeste Tid den Paastand gjort, at Stapelholm hørte til Holsteen; man har støttet dette paa at Landstabet hørte under den gamle Eielensborg, hvis Ruidera nu ligge syd for Eideren. Ligesom det forøvrigt er hævet over al Tvivl, at Stapelholm i alle Henseender hører til Slesvig, saaledes taber det anførte Argument al sin Bøgt alene ved den Omkænbighed at Eielensborg tidligere har ligget paa en Ø i Eideren; forst i Dittmarskertrigen Aar 1500 blev Slotspladsen til det da af Dittmarskerne ødelagte Slot, ved at uddamme begge Mundingerne af Flodarmen syd for denne, gjort landfast med Dittmarsken).

Under Landets Inddeling i Fogderier, senere Lehn, hvilken Benævnelse endnu senere (idetmindste forsaavidt derved betegnedes et større verdsligt District) gik over i „Amt“, i Tidrummet fra omtrent 1300—1490 synes det forhenværende Land imellem Ell og Eider at have faaet i en meget løs Forbindelse indbyrdes. Krop og Kampen kaldes „Sogne“ og nævnes som Herreder først efter 1490; Stapelholm nævnes ogsaa særskilt. En Rængde holsteenske Adelsmænd satte sig fast i denne Egn, navnlig i Svansø og Dänischwold, og ligeledes i den nuværende Hütten Herred opstode Godserne Hütten og Wittensee, der indtil 1523 og 1518 tilhørte Familien van der Wisch, samt Holmslehn ved Ellens store Bredning, der med Fletteby og andre omliggende

Districter var i forskellige Adelliges Hænder. Samtidig erhvervede Geistligheden endel Besiddelser i denne Egn. Saaledes havde Bisoppen i Slesvig Godser i Süderkappel, Rørderskappel, Seeth, Wolbe, Bergenhusen og det nu forvundne St. Johannis Sogn ved Erenen, i Egnen af Frederikshab. Domcapitlet i Slesvig eiede Fogderiet Rosel med Landsbyerne Rosel og Vesby samt den forhenværende Landsby Kiel.

En forandret og mere bestemt Skikkelse fik Landets Districtsinddeling henimod Slutningen af det 15de Aarhundrede, ved den 1ste Landdeling mellem Kong Hans og hans Broder Hertug Frederik. Ved denne Deling 1490 nævnes følgende Districter som blandt andre hørende til Hertugens, den Gottorpke, Andeel: i Eternsørde, Sognet Kampen (Pohn) og Lille (Zielen) med Stapelholm. Kirkegodset og de adelige Godser bleve i denne Egn ligesom i de øvrige Dele af Landet ubørlige og beskryedes i Falleskæb. I Aaret 1500 odelagdes som anført Zielenburg og Stapelholm som under Gottorp Amt.

Denne Delings Betydning gik dog snart tabt, da Hertug Frederik 1523 som Kong Frederik I. besteg den danske Throne og saaledes atter forenede begge Landets Dele. Dog allerede under hans Efterfølger Christian III. foretoges 1544 en ny Deling, hvorved Kongen affandt sig med sine Brødre Adolf og Johann (senere kaldet den Ældre).

Adolf fik det Næste af Hertug Frederiks tidligere Besiddelse, som atter kaldtes den gottorpke Andeel, til hvilken blandt Andet hørte Gottorp Slot og Amt med den største Deel af Pohn Herred, Hütten Amt med Wittensee, og Stapelholm. Broderen Johann fik af Hütten Amts nuværende Territorium kun en Deel af Kampen Sogn, nemlig Byerne Kolbet, Lehmbel og Borgsted, som han lagde til sit højste Amt Rendsborg, ved hvilket de tidligere et Par andre Byer, nemlig Büdelsdorf (Neu- og Alt) og Rübøl, der deels erhvervedes ved Kjøb deels efter anden Overenskomst forbandtes med dem, siden ere forblevne, indtil de i den nyeste Tid atter ere come under slesvigsk Administration.

I en Fortegnelse fra 1554 nævnes Berg Herred ligesom Bekkerkro (Pohn Herred) og Stapelholm som Dele af Gottorp Amt og endnu 1649 opføres disse Districter under sidstnævnte Amt. Derimod var Hütten Lehn senere adskilt fra Gottorp Amt og udgjorde siden 1741 et eget Amt, Hütten Amt, der var forenet med det slesvigiske Domcapitels Amt under een Amtmand, men da sidstnævnte Amt 1777 ophævedes og for største Deelen lagdes under Gottorp Amt, blev Pohn Herred og Stapelholm lagt til Hütten Amt, der endvidere forsøgedes med nogle Domcapitels-eiendomme. Samtidig oprettedes Hütten Provsti. Det saaledes oprettede Amt havde indtil 1841 sine egne Amtmænd, men forenedes i dette Aar under een og samme Amtmand med Gottorp Amt. Da den 14de Novbr. 1860 de tidligere eximite, d. e. umiddelbart under Generalsuperintendenten staaende Kirker overlagdes Provstierne, forbandtes Sognene Gøttorf, Dänishøbenhavn, Krusenorf, Ridsby, Svans, Sehested, Siseby, Babs og Frederiksort, med Hütten Provsti. Da det maatte ansees i Strid med den Ordning, som var grundlagt ved den Allerhøjeste Befkendtgjørelse af 28de Januar 1852, at slesvigiske Districter fremdeles forbleve i forbindelse med Hertugdømmets Holsteen hvis tidligere administrative Forbindelse med Slesvig ifølge denne Befkendtgjørelse netop skulde ophøre, bestemtes det ved Patent af 16de Marts 1853, at de hidtil til det højste Amt Rendsborg administrativt henlagte 6 Byer: Rübøl, Kolbet med Dørbel og Arensted, Alt-Büdelsdorf, Neu-Büdelsdorf, Borgsted og Lehmbel, om hvilke det ved Allerhøjeste Rescript af 12te August 1778 høitidelig blev udtalt (idet det dog tillodes at de indtilvidere maatte vedblive administrativt at være forenede med Rendsborg Amt) 1) at de hørte til Hertugdømmet Slesvig, 2) at deres administrative Forbindelse med et højste Amt kun var grundet paa Conveniency og til enhver Tid kunde hæves, 3) at ingen Appel fra samme maatte skee til det tydske Riges Domstole samt 4) at de, for at vedligeholde Erindringen om disse retslige Forhold, skulde i officielle Actstykker skulde benævnes de 6 slesvigiske Byer, — nu igjen skulde administrativt forenes med Hertugdømmet, hvorhen de statsretlig hørte, og specielt henlægges under Hütten Amt, saaledes at de 4 førstnævnte Byer kom under Pohn Herred, de 2 andre under Hütten Herred. Ved Patent af 3die Juni s. A. henlagdes den saakaldte „Kleinsee Rog“ under Landstabet Stapelholms Jurisdiction.

Beschreibung und Nachrichten von der im Herzogthum Schleswig belegenen Landschaft Stapelholm, durch J. A. Vollen, Prediger zu Wöhrden in Dithmarschen. Wöhrden 1777.

Landsfognene i Hütten Amt med Landskabet Stapelholm.

Hütten Sogn, omgivet af Bünstorf, Borrebj, Rosel, Habbj og Kropp Sogne. Kirken midt i Sognet, 1 $\frac{1}{4}$ M. s. o. for Slesvig og 1 M. s. v. for Eternsørde. Areal, 10,752 Tdr. Land, er for Størstedelen bakked Land, der henhører til de saakaldte Hüttener Bjerge, den betydeligste og mærkeligste Høibestrækning i Hertugdømmet Slesvig og en af Landets paa Naturskønheder rigeste Egne. Hovedknuden af denne Bakkevrimmel findes mellem de i Hütten Sogn beliggende Byer Aschepel, Brekendorf og Ahlesfeld; her naaer Kohlschalenberg 346 Fod og Aschberg næsten samme Høide (denne Hovedknude staaer igjen i Forbindelse med 3 mindre Bakkeknunder, hvoraf den første ligger sydvest for Witten-Sø mellem Bünstorf og Duvensted, de saakaldte Duvenstedter Høider, afstilt ved Bisten-Sø og Sorgens Dreløb, den anden ved Witten-Søens Nordvestbred og den tredje vest for samme). Betydelige Skovstrækninger, for Størstedelen Domainestove, ligge i Sognet. Med Undtagelse af de høieste Bakker er Jordbunden i det Hele at hense til god Middeljord, mod Ost dog bedre end mod Vest, hvor der endnu findes enkelte Hebeletter. Enge og Moser findes adspredte over hele Sognet. Bisten-Sø ligger paa Grænsen mod Bünstorf Sogn. Koelsbæk, der falder i Elven, løber gjennem Sognet.

3 Sognet: Hütten Kirke, Parcellerne af den nedlagte Hovedgaard Hütten (Herren-Hütten), hvoriblandt Hovedparcellen Hüttenhof (68 Tdr. Land à 320 □ B.), med Skole, Rgl. Skovriggergaard, Teglværk og Kro, Byerne Aschepel med Præstegaarden, Skole, Fattighuus, Papirmølle og Kro, Brekendorf med Skole, 3 Teglværker og 3 Kroer, Østerbj med Skole og Kro, Damborf med Skole og Fattighuus, Ahlesfeldt med Skovfogedhuus, Fattighuus og Kro; Gaarden Friebrichshof (142 Tdr. Land à 320 □ B.). Falt i Sognet: 1 Præstegaard, 2 større Gaarde, 25 Heelgaarde, 56 $\frac{1}{2}$ G., 5 $\frac{1}{4}$ G., 3 mindre G., 106 H. med og 15 H. uden Jord.

Indvaanere: 2019. Jordbrug er Hovederhverv. Arbeide i de kongelige Stove, Løvtilvirkning og Salg af Frugt ere af Betydning ved Siden heraf.

Sognet hører under Hütten Herreds Jurisdiction (Flekkeby), Hütten Huusfogeddistrikt (Alt-Büdelstorf), Gottorp og Hütten Amters Amtsue-distrikt (Slesvig), Eternsørde Pphficatdistrikt (Eternsørde); Hütten Amts 36te—50de Lægd. Præstefaldet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 2000 Rd. aarligt.

Hütten Kirke nævnes 1318, da Bispetinden tillagdes det slesvigiske Domcapitel. Den skal oprindelig have ligget Bjergene nærmere paa Seherklint ved Aschepel og blev formodentlig 1520 af Hertug Frederik (senere Kong Frederik I.) forlagt hen til Gaarden Hütten. I det 17de Aarhundrede bleve mange Koffarheder og Mærkværdigheder røvede fra Kirken af de Keiserlige og Svenske. Det er en anseelig Bygning med et Træ Klokketaarn mod Vest; den er hvælvet og har et Orgel.

At Gaarden Hütten, ogsaa kaldet Hüttenhof, tidligere Herren-Hütten, forhen har været et Dominicanerkloster, som D. Ail. beretter, lader sig neppe bevise. Navnet, som fra Gaarden er overført paa Sognet og herfra igjen paa Herredet og Amtet, formodes at hidsøre fra tidligere hervedvarende Glasværker (Glashütten.)

1511 tilhørte Godset Sievert v. d. Bisch, som 1523 byttede det til Hertug Frederik for Grønholt i Svansen; 1581 nævnes Hans Blome som dets Eier; derpaa blev Gaarden i det 18de Aarhundrede som hertugelig og senere kongelig Ladegaard (Borwerk) borforpagtet, 1783 nedlagt og deelt i 33 Parceller, hvoraf 13 fulde bebygges. Stamparcellen blev først kjøbt af Major v. Paulsen, og har derefter tilhørt først 5 Gaardeiere i Aschepel, saa Morgenstern, Advocat Schulz, 1824 Major v. Broddorff. I det nærliggende, for sin yndige Beliggenhed bekendte Aschepel ligger, som foransført Hütten Papirmølle, anlagt 1633 under Hertug Frederik III.

I Nærheden af Bisten-Sø ligger Byen Ahlefeld og den benimod Slutningen af forrige Aarhundrede af Jorber fra denne By oprettede Gaard Friedrichshof (Ahlefeldshof, Stillleben, Carlshof) med et 1335 nyt opført Baaningshuus. Dens Eiere have været v. Bruhn, Grev v. Bernstorff, Carlstens, Baronesse Liliencron, 1836 v. Wasmser, 1852 Weinhöft.

Bretendorf, Sognets største By med 100 Familier, nævnes i Kong Knud VI.'s Brev af 31te Marts 1196, hvor Guldbholm-Klosters Eiendomme opregnes og deriblandt Jord i „Brechtort“ (Subms Danm. Hist. VIII. S. 705). Den skal tidligere have ligget $\frac{1}{2}$ M. længere mod N. O. I Nærheden af Stovtberboligen har der ligget en By Alkenendorf, der nævnes endnu 1554, dog kun med to smaa Steber.

Bünstorf Sogn, hvis større Deel hører til Hütten Herred og mindre Dele til Hohn Herred og Ekernørde Herred, Dänischwold adelige Godsdistrikt, er omgivet af Hohn, Kropp, Hütten, Borrebby og Sehested Sogne samt af Rendsborg Christkirkes Landsogn og af Hertugdømmet Holstene, hvorfra det stilles ved Eideren; Witten-Sø og Bisten-Sø omsluttes tilveels af Sognet. Kirken $2\frac{1}{2}$ M. s. s. o. for Slesvig, $1\frac{3}{4}$ M. s. s. v. for Ekernørde. Arealet, 10,690 Tdr. Land, i det Hele god Middelsjord med fortrinlige Moser, optages for en stor Deel af de saakaldte Hüttener Bjerges Sidegrene (see Hütten Sogn), stjerne Landstabspartier findes overalt, de tvende Indsøer og flere Stovstrækninger (Størstedelen Statseiendom) bidrage væsentlig til at danne disse. Ekernørde-Rendsborg Landevei passerer Sognet.

I Sognet ligger Byerne Bünstorf med Kirke, Præstegaard, Skole og Kro, Groß-Wittensee med Skole, Stovfogebolig, 2 Fattighuse og Kro, Klein-Wittensee med Skole, Fattighuus og Kro (de 3 fornævnte Byer ligger ved Witten-Sø), Bistensee med Skole og Fattighuus (ved Søen af samme Navn), Bunge med Skole, Kro og Teglværk, Stenten Vandmølle, Lehmbek, Borgsted med Skole og Kro, Moor med Kro; de adelige Hovedgaarde til Godserne af samme Navn Schirnau (613 Tdr. Land à 240 □ V.) og Steinrade (344 Tdr. Land à 240 □ V.); de mindre Samlinger af Beboelser Wittenseeholz, Sande, Frenrade, Schulendam med Kro, Neu-Duvensted (afspredte Colonisteder), Steinwarf, Grofskoppel, Bauernfeld, Schirnau Vandmølle og Kro. Ialt i Sognet: 1 Præstegaard, 2 større Gaarde, 26 Heelgaarde, $5\frac{3}{4}$ G., 42 $\frac{1}{2}$ G., 29 $\frac{1}{4}$ G., 2 mindre G., 79 H. med og 21 H. uden Jord.

Indvaanere: 2102. Jordbrug Hovederhverv, Stovarbeide og Lørdtilvirkning ere derhos af Betydning.

Bünstorf, Groß-Wittensee med Groß-Wittenseeholz, Klein-Wittenseeholz med Frenrade, Bistensee, Bunge med Sande, Lehmbek og Borgsted høre under Hütten Herreds Jurisdiction (Klekkby), Hütten Huusfogebidistrict (Alt-Bübelshof), Gottorp og Hütten Amters Amtstue (Slesvig), Ekernørde Pphyicatbidistrict, Hütten Amts 17de—27de og 51de Legd; Moor, Schulendam og Neu-Duvensted høre under Hohn Herreds Jurisdiction (Hohn), Gottorp og Hütten Amters Amtstue

(Slesvig), Süderstapel Pphycatbistric, Hütten Amts 82de og 83de Lægd; de 2 adelige Godser høre under Eternsørde Herred, Dänischwolds adelige Godsdistric, Eternsørde Pphycatbistric. Præstekaldet besættets umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1700 Rb. aarlig.

Kirken, der ligger meget smukt paa en Bakke ved den sydlige Ende af Witten- Sø, afbrændte 1660 ved Organistens Uforsigtighed og kun Murene af Kampsteen bleve staaende. Prædikestolen af smukt Træskaararbejde og en gammel Klokke, der senere omvendt som Døsefont, ere reddede fra Branden; stadt Loft i Skibet, en Hvalving i Choret; gammelt Orgel; uden Taarn; Klokketuus paa Kirkegaarden. Paa Kirkegaarden fandtes 1822 et Kar med 400 Bracteater og 14 Pb. smeltet Sølv.

Wittensee var forhen et adeligt Gods, der tilhørte Familien v. d. Bisch; 1464 pantfattede Bøvneren Claus v. d. Bisch sin By Lütken- (d. e. Lille-) Wittensee til Forskanderen for Pellig-Nands Hospital i Slesvig.

Godset Schirnau (hvortil Bauernfeld, Schirnau Vandmølle og Kro) hørte oprindelig til Godset Sehested og blev aflagt derfra allerede i det 16de Aarhundrede; 1598 tilhørte det Wulf v. Damm; senere blev det aitter forbundet med Sehested indtil 1765, fra hvilken Tid det har haft sine egne Besiddere, nemlig v. Brønshen, v. Dergen, 1776 v. Liliencron, 1795 Fred. Steen, 1810 Sillem 1819 Wylorv, hvis Efterkommere endnu ere det. 1806 blev det optaget blandt de adelige Godser tillige med Steinrade, (hvortil Steinwarf og en Deel af Grosfoppel) hvilket ogsaa hørte til Godset Sehested indtil 1798, da Tieren af Schirnau, ovennævnte Fred. Steen, frastjælede samme to Heelgaarde og af disse og flere Steder oprettede denne Gaard, som han kaldte Friedrichssteen. Den næste Eier fra 1804, J. G. Müller, gav den dens nye Navn; senere har den tilhørt fra 1810 v. Kumohr, fra 1813 Bruhn, fra 1821 Püdermann. Steinwarf var forhen en større By, der er bleven neblagt.

Bjerne Lejmbek og Borgsted, som siden Delingen 1544 havde hørt til det holstenske Sognekogbeti Raumbort under Rendsborg Amt, bleve 1853 lagte under Hütten Amt og Herred. See Christkirkes Sogn S. 607.

Hohn Sogn, omgivet af Ervde, Bergenhusen, Kropp og Bünstorf Sogne samt af Rendsborg Christkirkes Landsogn og af Eiderfloden. Kirken ligger østligt i Sognet, 3 Mil s. s. v. for Slesvig og c. 1½ Mil v. for Rendsborg. Arealet c. 30,474 Tdr. Land, er stadt med betydelige Heede- og Mosetrængninger; af den store Statsflod Dsterrhamm, ligger den mindre Halvdeel heri Sognet, Resten i Rendsborg Christkirkes Landsogn; sydvestlig for denne Skov ligger Statsfloden Mittelhamm. Endvidere findes i Nord for Landsbyen Hohn nogle mindre Skove, der tilhøre de omboende Bønder. Jordsmønnen er i den nordlige Deel meget let og sandet. Nord for Byen Løbe ved Sorgfloden findes endog en Række Flyvefandsbanke, der dække omtrent et Areal af 160 Tdr. Land. Sybligere ved Bjerne Hohn og Elsdorf findes bedre Jor- der, tildeels med Leerunderlag. Meget Hedejord er i de senere Aar opdyrket og ved fortsat, omhyggelig Cultur bragt i en ret god Stand. I Sognets vestlige og sydvestlige Deel findes store Mosedejrag og forsvrigt langs Eider- og Sorgfloden og de dem tilflydende smaa Aaer, af hvilken den saakaldte Rinne er Afløbet for den fisserige Hohner Sø (c. 214 Tdr.) og saa udsfrakte og tildeels meget gode Enge, der paa enkelte Steder antage en marstagtig Character (Hohner Kog).

Den sydslesvigste Jernbane, Slesvig-Rendsborg Chausseen og Rendsborg-Frederiksstad Landevei passere Sognet.

I Sognet: Bjerne Hohn med Kirke, Præstegaard, Tjenesteboliger for Herredsfogden og Actuaren for Hohn Herred, Arresthuus, Skole, 2 Kroer, Burgstall med Skole, Elsdorf med Skovfoged- bolig, Skole og Kro, Westermühlen med Vind- og Vandmølle,

Løse med Skole og Kro, Førden med Skole, Rikkert med Skole og Kro, Duvensted med Skole, Hamborf med Skole og Kro og Hude. Endvidere Colonistbyerne Prinzenmoor med Langenberg, med Skole, Kro, Glashtte og Færge og Eideren (Løsfærge), Sophienhamm med Skole, Oha med Kro, Friedrichsgraben, Friederichsholm med Glashtte, Teglværk, Skole og Kro, Julianenebene med Rønigsbach, Rønigshügel med Rønigsberg, med Skole og Pottemageri, Christiansholm med Skole, Bindmølle, Kro og Fattighuus, Sorgbrück (1 G. og 1 H.) med Bro over Sorgen, Hohn Færgested ved Eideren. Ialt i Sognet: Præstegaarden, 2 større Bondegaarde (hvoraf den i Byen Hohn beliggende fra Hertugernes Tid, da der her holdtes store Jagter, nyder nogle særlige Rettigheder) 26 Heelgaarde, 9 $\frac{3}{4}$ G., 39 $\frac{1}{2}$ G., 58 $\frac{1}{4}$ G., 58 mindre Gaarde, 301 H. med Jord, 76 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 16 G. og 69 H.

Subbaanere: 5160. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet. De 2 Glasværker beskæftige et ikke ubetydeligt Antal Arbeidere og Production af det store Forbrug af Løv afgiver en vigtig Næringsvei for de Omboende. Løvproductionen bærer i det Hele taget en vigtig Erhvervskilde ligesom for Enkelte Transporten af denne Artikel til Skibs. Endvidere findes ved Skovarbejde nogen Bifortjeneste.

Sognets største Deel hører under Hohn Herreds Jurisdiction (Hohn), og Süderstapel Physicatdistrict (Hohn). Det danner Hütten Amts 52de til 81de Lægd incl. En mindre Deel af Sognet, Colonistbyen Christiansholm med 35 Huse, hører under Gottorp Amt, Kropp og Meggerdorf Herreds Jurisdiction (Slesvig) og Slesvig Physicatdistrict (Slesvig), Gottorp Amts 80de Lægd. Hele Sognet hører under Gottorp og Hütten Amters Amtstue (Slesvig); det udgjør 5 Bondefogeddistricter og Colonistbyerne staae under 6 saakaldte Ladefogder. Præstetalbet er Valgkald, dets Indtægter anslaaes til 2000 Rd. aarlig.

Hohn Sogn udgjør Størstedelen af det gamle Kampen Sogn, der var 4 $\frac{1}{2}$ □ M. stort. Kampen Kirke laaet tæt nordvest for Rendsborg og var fra først af kun et Capel; maaske var Münstorf, hvis Præst endnu hæver Korn fra flere Byer i det gamle Kampen Sogn, den egentlige Sognelirke ogsaa for dette District. Da Kong Christian III. 1539—40 besøgte Rendsborg, hvorved 2 Gader nedbrødes, anviste han Beboerne Byggepladsen ved Kampen Kirke, og saaledes opstod Flækken eller Forstaden Bindeshier eller Bindeshier, som 1685 forenedes med Byen og tilligemed den 1609 nyopbyggede Kirke nedbrødes i Sommeren og Efteraaret 1691, da Kong Christian V., efter at have afføbt sin Svoger, den gottorppe Hertug Christian Albrecht, hans Andeel i Bindeshier tilligemed Kirken, udbødte Rendsborg og anlagde Kronværket paa dens Grund. Ved denne Leilighed lagdes de kongelige Undersaatter i Kampen Sogn til Christkirken i Rendsborgs Neuwerk hiinfødes Eideren, medens Hertugen henvisste sine Undergionne til Landsbyen Hohn, hvor Gudstjenesten fra 13de September 1691 holdtes i Hertugfogdens Hus, indtil Kirken 1693 blev færdig, hvorpaa alt Inventariet fra den gamle Kampen Kirke blev anbragt i den nye Hohn Kirke. (Jfr. Prot. 1818 S. 290—97, E. J. Wegener: Om Landskabsbyen over det gamle Rendsborg, Side 131—34). Hohn Kirke har et Orgel og et i 1843 opført 118 Fod høit Trætårn paa Vestenden, paa Østenden et lille Spil.

3 Sognets Bestdeel var den store Stov Hamm, og nordligere har et Capel ligget, formodentlig ved Løse (i et Amtsregister fra 1554 nævnes blandt Byerne i Bester-Kroch „Letingshusen up der Løe“ til Adskillelse fra et andet Løvederforliggende Letingshusen i Troy Sogn), hvorefter den af flere Slag berømte Løvede (i Troy Sogn) har Røen; da Capellet nedbrødes 1578, førtes hele Løvedningebæen, deriblandt Hjærneskaller gjennemboede af Pileskud, til Kampen Kirkegaard.

Colonierne Prinzenmoor Sophienhamm med Friedrichsgraben, Friedrichsholm eller Hohnholm, Julianenebene med Rønigsbach,

Königsbühl og eller Haberland, Königsberg og Neu-Duvenstedt ere anlagte i Aarene 1760—62 til de mange Hebe- og Sandstrækningers Opdyrkelse. Samtlige Colonier have nu over 1000 Beboere.

Rendsborg Christkirkes Landsogn er omgivet af Hohn, Krop og Bünstorf Sogne samt af Eiderfloden og Staben Rendsborgs Grund. Dens Kirke ligger i Rendsborg Neuwert, en Kirkegaard for Landmenigheden er 1828 anlagt ved Folket. Arealet c. 11,734 Tdr. Land er fladt med betydelige Hebe og Mosestrækninger. I Landsognet ligger den største Halvbeel af den 650 Tdr. Land store Statskov Osterhamm. Resten i Hohn Sogn, de fleste Gaardeiere i Folket og Mübel eie smaa Skovpartier. Jordsmønnet er af let Bestaffenhed og forstørstedelen sandet, ved Klint vest for Rendsborg findes endog en Fihvandsformation. Nærmest Fæstningen ere Markerne imidlertid paa Grund af den gode Gjødningstand ret frugtbare, ligeledes i Nærheden af Skoven ere Torberne af bedre Bestaffenhed. Ved Byen Folket findes den 70 Tdr. store Armen-Sø, som tilhører Fattighuset i Rendsborg, med Udløb gjennem Folket-Åa til Eideren. Paa begge Sider af denne Søens Afløb til Eideren findes endel ret gode Enge. Den sydslesvigste Jernbane, Rendsborg-Slesvig Chausseen, Rendsborg-Eternsførde og Rendsborg-Frederiksstad Landeveie passere Sognet.

I Sognet: Byerne Folket med Dørket med Skole, 2 Kroer og Bindmølle, Mübel med Skole, 2 Kroer og flere Skibsværfter, Alt-Büdelstorf med Bindmølle og Kro, Neu-Büdelstorf med Jernbanestation, samt Krummennort. Endvidere følgende Samlinger af Beboelser Klint med Posthof, Karlshütte med Skole, Jernstøberi og Maskinværksted samt Kalkbrænderi, Marienstift. Ialt i Sognet: 9 Heelgaarde, 3 $\frac{3}{4}$ G., 41 $\frac{1}{2}$ G., 15 $\frac{1}{4}$ G., 10 mindre Gaarde samt 142 H. med Jord og 65 H. uden Jord. Udenfor Byerne ere beliggende 8 Gaarde og 18 Huse.

Indvaanere: 3005. Jordbrug er Hovederhvervet, men desforuden findes endel Haandværkere og et ikke ubetydeligt Antal Arbeidere beskæftiges paa Karlshütte, et af de største Industri anlæg i hele Landet. Dette Værk anlagdes i Aaret 1827 af den driftige Holler tæt nord for Eideren paa det saakaldte Büdelstorfers „Borwerks“ Grund. Omendstjøndt de betydelige Begunstigelser og Privilegier, som tilbeeltes dette industrielle Etablissement ved dets Anlæg, nu ere hævede, og en stærk Udebrand i 1849 ødelagde flere af dets vigtigste Bygninger, er det dog saa betydeligt, at det beskæftiger over 500 Arbeidere, som med deres Familie danne en Befolkning af over 1300 Personer, der tildeels have deres Næringskilde her. Desforuden beskæftiges ved Jørveproduction, Indsamling af indenlandst Myremalm, der paa Værket smeltes, Fabrication af Tørv- og Trækul, Tilførsel af Raamaterialier, Forsendelser af Fabrikata mange Arbeidere, Stippere og Vognmænd. Ved Siden af et meget stort Jern- og Metalsløberi, med en Emailleerhytte og forskellige Værksteder, forfærdiges her alle Slags landoconomiste Maskiner, samt Dampmaskiner til forskjelligt Brug. Tillige er her et betydeligt Skibsværft, hvorpaa der bygges og repareres Jern- Damp- og Seilskibe. For Værkets Arbeidere er der oprettet særlige Syge- Vaane- og Pensionskasser, som bestyres af et af Arbeidernes Midte valgt Forstanderstab under Medvirking af Værkets Direction. Ost for Etablissementet har

en Deel af Værkets Arbeidere opført en Samling af smaa med venlige Haver forsynede Boliger, „Marien-Stift“ kaldet, paa Kortet betegnet som „Pensionistenhäuser“, som agtes bethydelig udvidet. I den $\frac{1}{2}$ Miil sydvest for Rendsborg ved Eideren beliggende By „Nübel“ findes flere Skibsværfter, der beskæftiger et ikke ubetydeligt Antal Arbeidere.

Landsfognet hører til Hohn Herreds Jurisdiction (Hohn) Gottorp og Hütten Amtets Amtstue (Slesvig) samt Süderstapel Pphsiccatsdistrict. Det danner Amtets 78de, 85de, 86de og 87de Rægd og udgjør 4 Bondefogebdistricter.

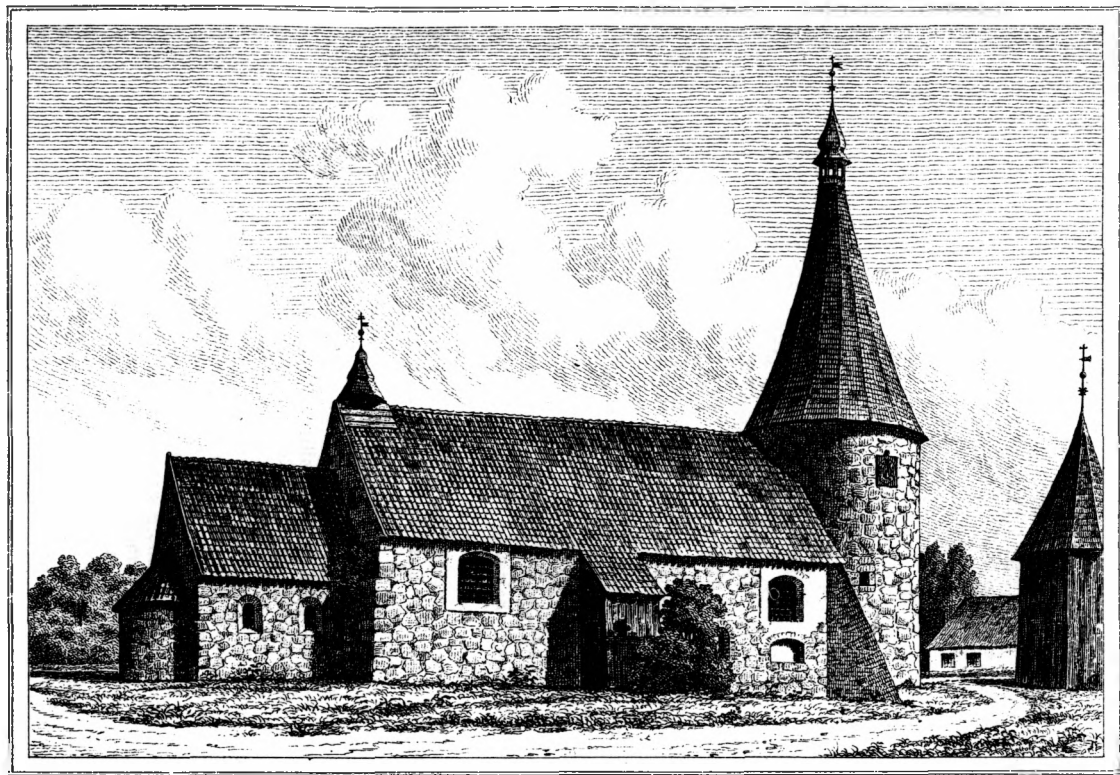
Som ovenfor omhandlet tilfaldt ved Landsdelingen 1544 en Deel af det nuværende Rendsborg Christkirkes Landsfogt Hertug Johann eller Hans. Noget senere tilhøjte Hertugen sig endnu Büdelsdorf (Büdelstorp) og henlagde endeel af Jorderne under Borgen i Rendsborg, hvoraf Benævnelserne „Büdelstorfte Borwercks-ländereien“ opstod. Ligeledes er alt før omtalt, at Hertugen lagde denne slesvigke Deel af sine Besiddelser til sit holskeenske Amt Rendsborg, med hvilket den indtil den nyeste Tid har staaet i administrativt Forbindelse. Om trent samtidigt med Hertugens her omhandlede Erhvervelser blev Landsbyen Kampen højt af Rendsborg Commune og dens Jord forvandlet til en Bymark for Staden. Indtil Slutningen af det 17de Aarhundrede hørte Landsbyerne Fokbet, Nübel og Büdelsdorf (lige som den nyopnævnte Landsby Kampen indtil dens Nedlæggelse) til Kirkefoget Kampen, hvis Kirke laae tæt nord for Rendsborg. Paa Grund af en under Kong Christian V. besluttet Udvidelse af Rendsborgs Fæstningsværter paa Slesvigs Grund blev denne Kirke i Aarene 1692—93 nedbrudt og atter opbygget i Hohn, medens Beboerne af bemeldte Landsbyer bleve Sognepligtige til den i 1695—1700 opbyggede Ebrich- og Garnisonskirke i Rendsborg.

Nübel („Nüblie“) nævnes 1424, da Bæbneren Marquard Breide skænkede denne By til en af ham fiftet Vicarie i Frue Kirke i Rendsborg; 1585 var Nübel i Familien Ablefeldts Besiddelse. Pamborsf („Pammattorp“) nævnes som Kongsgods (Suhms Danm. Hist. X. S. 1025)

Landsbyen Krummensort ved Sørgsfloden øst for Chauseen fra Rendsborg til Slesvig og en Gaard i Fokbet henlagdes 1777 som forhenværende Domcapitels-gods til Hohn Herred.

Ved Landsbyen Fokbet opstod 1808 en Lykseite for franske Tropper.

Süderstapel Sogn omgivet af Frederikstads, Roldenbüttel, Svabsted, Bergenhufsen og Ervde Sogn samt af Eideren, der skiller det fra Hertugdømmet Holsteen. Mod Svabsted Sogn gjør Trenen Grændsen. Kirken ligger spødtigt i Cognet, $3\frac{1}{4}$ Miil s. v. for Slesvig og $1\frac{1}{4}$ Miil o. s. o. for Frederikstads. Arealen c. 11,528 Tdr. Laub. En høi, enkeltviis endnu lynchbegrebet Høiderhøj, den ene af de ovennævnte Gest-Nase i Landskabet Stapelholm, strækker sig i østlig Retning gjennem Sognets vestlige Deel og langs med Eiderens og Trenens Bredder, omgivet af flade og lave med Floddiger beskyttede Marsstenge; Jordsmonnet er som Følge heraf meget forskjelligt: Gesten deels sandet, deels af frugtbarere Bestaffenhed, Marsken ligeledes af forskjellig Bestaffenhed, deels lettere, deels af sværere Natur. Marsken langs med Trenen og derfra opad Eideren benævnes paa Generalstabens Kort saaledes: Trene Marsk, Nordestapel Marsk, Nsterfeldkog, Nordfeldkog, Mülbkog, Schlidkog, Dibekog, Oldfeldkog, Redefekog, Deljetkog og Besterkog. Til denne sidste slutter sig mod Sydøst Süderstapelmoor, den udsprede Nordestapel Sø, Kampmoor og en Deel af Südermoor (Resten i Bergenhufsen Sogn). Hver By har baade Marsk- og Gestland, dog have Süderstapel og Nordestapel overveiende mere og bedre Gestland, Seeth og Drage derimod mere og bedre Marskland. I Sognets sydøstlige Deel findes Sogtens vestlige Udløb i Eideren. Lande-

Hans Hansen del. H. Jensen lith.

Em. Baerentzen & Co lith. Inst.

SYDERSTAPEL KIRKE.

veiene fra Rensbørg og Slesvig til Frederiksstad forene sig i Norderstapel.

3 Sognet: den flækteagtige By Süderstapel med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Vindmøller, 7 Kroer, Landsskriverens Tjenstbolig, Fattigarbejdshuus, Arreftshuus, Apotheke, Teglværk, (foruden Landfogden boer i Süderstapel og saa Landsskriveren og Landphysisus for Süderstapel District), Norderstapel med Skole, 3 Kroer samt 1 Bryggeri og Brænderi, Drage med Skole, 2 Kroer og en Fattigarbejdsanstalt; Seeth med Skole og 3 Kroer. Salt i Sognet: Præstegaarden, 26 Tiendomme større end 1 Heelstave deriblant Neulandsøhof (87 Dagflet) og Hemhof, hvilken sidste tilveels hører til Husum Amt, 299 Heelstavn, 7 $\frac{3}{4}$ Stavn, 21 $\frac{1}{2}$ Stavn, 10 $\frac{1}{4}$ Stavn, 1 endnu mindre Stavn samt c. 160 Huse med Jord.

Indvaanere: 3007. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet, hiin fremherskende paa Gesten, denne i Marsken. 3 Süder- og Norderstapel sælges desforuden et stort Quantum Løv og Tagrør, saaledes indvindes der fra den ihjværlig for sidstnævnte By beliggende nu ud-tørrede 335 Demat store Sø aarlig c. 60,000 Schaaf Rør. Arveforpagtningssummen andrager aarlig 224 Rd. Navnlig af Beboerne i Süderstapel ernære sig ikke faa ved Skibsfart og Fiskeri, af hvilken sidste navnlig Størfangsten er indbringende. Endnu maa nævnes den ikke ulæthydelige Fabrikation af Straahatte i Süder- og Norderstapel. 3 Süderstapel afholdes aarlig 2 Kram- og Kvægmarkeder, resp. den 22de April og 6te October.

Sognet hører under Landstabet Stapelholms Jurisdiction (Süderstapel) ligesom under Landstabet Landsskriveri og Huusfogedri og Süderstapel Physicatdistrict.

Sognet danner Landstabet Stapelholms 37de første Lægder og udgjør 4 Bondesogeddistricter. Præstekalbet besættes umiddelbart af Kongen; dets Indtægter: 1750 Rd.

Den store og anseelige, forud til St. Catharine indviiede, med en halvbrund østlig Ekorflutning og med et høit Spiir over det runde Taarn forsynede Kirke ligger paa en Høide nær ovenfor Eideren og er opført af Kløvet Granit. Alle oprindelige Døre og Vinduer ere rundbuede, men de have for største Delen ved senere Udvidelser mistet deres oprindelige Charakter. Uden tvivl har en lignende Udvidelse og Omdannelse fundet Sted med Hensyn til Choruen, der nu har en spidsbuet Form. Indvendig har Kirken — paa den lille Afslidshvælving nær — Træløft. Foruden Hovedalteret var der her i den katolske Tid et Sidealter for Jomfru Maria. Den ottelanteede, af sort Marmor udbugne Døbefont har paa Rummen under den øverste Gesims fire fremspringende Hoveder. Alteret er fra 1609, Prædikestolen med Relieffer af den hellige Historie og to hertugelige Baadene fra 1616, og Orgelet fra 1800. Tidligere har Kirken havt et Stab med gamle Dokumenter, samt flere Epitaphier og Billeder. — Hvad der især gjør denne Kirke mærkelig, er det mægtige runde Taarn, der, saavidt man kan skjønne, er samtidig med den øvrige Bygning, og som ved sin Beliggenhed og hele Charakter — ligesaavel som de i flere Henseender meget overensstemmende runde Kirketæerne i Doversø og Kosel — synes at være beregnet paa Forsvar imod Fiender*). Dets Indre, hvis Diameter udgjør c. 8 Alen, staaer ved en 4 Alen lang og ligesaa bred Gang i Forbindelse med Kirkens Stib. Taarnets Muurtykkelse udgjør forneden henimod 4

*) Denne Antagelse bekræftes derved, at Kirken i Delve paa den modsatte Eiderbred tidligere har havt et lignende rundt Taarn, samt ved den Eiterreining, at Ditmarskerne 1402 have sukket Sid paa Süderstapel Kirke. Inde i denne Kirke selv ses indenfor Stibens sydlige Indgang flere kirkerende Huler i Muren til Anbringelsen af et Trækræ, hvormed Døren kunde stænges til. — Ogsaa ved den gamle Kirke i Webbingstedt i Ditmarsken har det forud været et saadant rundt Taarn.

Ålen, men ved høert af de 4 Bjælkeløfter, hvis indbyrdes Afstand udgjør c. 6 Ålen, aftager den opsefter. De saa oprindelige Eysaabninger ere flaknede, smaa og smalle ubefter, men bredere indadtil. I Taarnet er Kirkens Uhr anbragt, hvortilmod Klokkerne hænge i et særskilt Tømmershuus paa Kirkegaarden.

Sognets Bestdeel bestaaer af Markstrækninger, af hvilke Milde-Rog angives at være inddiget 1436, Dusefeld c. 1458, Ulde-Rog 1494 og Skild-Rog 1540. De vare i ældre Tid stærkt befolkede, udgjorde Sognene St. Johannes eller Redete og Dornebüll, hørte til Svabsted Retsdistrict og bleve ødelagte ved en Vandflod, hvorpaa Beboerne anlagde Byerne Seeth og Drage paa Landryggens Bestdele. Drage var forhen meget velhavende, men har lidt meget ved Digebrud, især d. 7de Octbr. 1756.

Reulandsbøf, der regnes blandt Cancelligobserne, var forðum Landfogdens Bopal. I Nærheden heraf paa et Sted kaldet Kirkehof stod den fornævnte St. Johannes Sogns Kirke.

Ervde Sogn, omgivet af Hohn, Børgenhufen og Süderstapel (fra hvilke tvende sidste den skilles ved Sorgen) Sogne samt af Eiderfloden, der gjør Grændsen mod Hertugdømmet Holsteen. Kirken ligger midt i Sognet, $3\frac{1}{2}$ Miil s. v. for Eiesvig og $2\frac{1}{4}$ Miil s. o. for Frederiksstad. Arealen, c. 8407 Tdr. Land, danner Landstabet Stapelholms sydlige Deel. Den Geestaas, der danner Sognets Kjerne som i Syd paa tvende Steder strækker sig lige til Eideren er forøvrigt omkredset af Marst-Enger og Mosestrækninger, nemlig: Rampmoor, Børgen-Marsh, Schepernmoor, Palhorn-Marst (alle besthætte af Diger) og Talkmoor langs Eideren (den sidstnævnte af meget bethdelig Omfang, egentlig i Hjørnet mellem Eideren og Sorgens østlige Udløb i denne), Espeland, Darren og Ervde Enge samt Maienmoor nordlig i Sognet og nærmest hørende til Sorgens Flogebet. Hvideryggen er sandet men dog temmelig frugtbar. Rendsborg-Frederiksstad Landevei passerer Sognet.

I Sognet: Landstabets største Landsbø Ervde med Kirke, Præstegaard, Skole, 3 Kroer, 2 Windmøller, 1 Teglværk og flere Pottemagerier; Tielens med Skole og Kro, Børgen med Skole og 2 Kroer, Schepern og Edel. Ialt i Sognet: 1 Præstegaard, 4 større Stavn, nemlig det nedlagte Domainegods Palhorns Parceller, resp. 128, 128, 69 og 67 Stattetønder, 79 Heelstavn, 2 $\frac{3}{4}$ Stavn, 37 $\frac{1}{2}$ Stavn, 7 $\frac{1}{4}$ Stavn, 1 mindre Stave samt c. 200 Huse med Jord.

Indvaanerne: 2,275. Ihvorel Jordbrug og navnlig Kvægavl danner Hovederhvervet drives dog ogsaa endeel Skibsfart, navnlig i Børgen og Tielens, alene i sidstnævnte By tidligere med 30 Skibe, hvis Antal dog i den senere Tid har bethdelig aftaget. Derhos er Løveproductionen og Affætningen af denne Artikel en ikke uvæsentlig Indtægtskilde.

Sognet hører under Stapelholm Landfogderies Jurisdiction og Landstabets Landstriveri og Husefogderi og Süderstapel Pphsicaldistrikt (samtlige i Süderstapel). Kun Husene ved Sandtschleuse høre til Krop og Weggerdorf Herred. Det danner Landstabet Stapelholms 48—58 Løgd; 4 Bondesogedistricter. 3 Gaarde i Tielenshemme paa hiin Side af Eideren hører i geistlig Henseende til Ervde Sogn. Pastoratet er et Valgkalb; dets Indtægter: 1286 Rb.

Kirken har intet Taarn, men kun i Midten et lille Spilr. Dens ældre Deel er bygget af Kampsteen, den nyere 1682 tilbyggede Deel af Muursteen. Kirken har fladt Loft, i sammes Bygningskiil er den runde Bue fremherskende. Ved en 1790 eller 92 foretagen Reparation fik Kirken et Orgel.

Ervde, tidligere Kræve, er Landstabets største By. Tilgangen til Byen og

det høie Affnit, hvorpaa den ligger, er fra Ost, Passet ved Sandhusen, paa Beien fra Rendsborg, og fra Vest Passene ved „Neue-Schlote“ og ved Steenhusen, ad Erøder-Dæmning. Disse Afdange vare tidligere befæstede. Sorger Standsen, nord for Sandhusen, og saaledes beliggende udenfor Landskabets egentlige Grænse, paa Byen Meggerdorfs Grund, anlaagdes i 1627 til Børn imod de Keiserlige, erobrede og fæstede 1644 af de Danke, opbyggede paany af Hertugen 1696, og deelle senere Skjæbnen med Holmer Stands, see Bergenhusen Sogn.

I Aarene 1698 og 1768 hjemløstes Byen af store Ijdebrande.

Den lille Maen- eller Magen-S., c. 22 Demat, en Domaine, er for Tiden aldeles tilgroet med Rør og mod en aarlig Canon overladt Byen i Arveforpagtning.

Landshyen Zielen ved Eibereus Bred, laae tidligere længere mod Ost og var i sin Tid en Klætte, der hørte til det forhenværende fæste Slot Zielenborg. Denne Borg var andragt mod Ditmarskerne paa en Ø i Eiberen forstørbøden den nuværende Zielenhemme Rog. Over den nordre smalle Flodarm førte en Bro til ovennævnte Flekke. Naar Borgen og Klækten Zielen ere anlagte, er usikkert, de nævnes første Gang 1397.

Paa Zielenborg boede Landskabets Høvdinger, og Stapelholm kaldtes derefter undertiden Zielen-Hogderi, ja Dandwerth bruger endog ved at nævne Districterne, der ved Landsdelingen 1490 tilfald Hertug Friedrich, Zielenburg og Stapelholm som Sponnonmer. I Aaret 1500, snart efter Slaget ved Hemmingsted, erobrede og odelagdes Borgen tilligemed Klækten Zielen af Ditmarskerne. Den Syd for Borgen flydende Flodarms Mundinger tildæmmedes og Den gjordes saaledes landsfast med Ditmarsken. Borgen og dens Jorder skænktes til Hennsederne, som især havde udmærket sig ved Borgens Erobring. Saaledes afstiftes Zielenhemme fra Stapelholm. Sædet for Landskabets Vorighed forlagdes til Süderstapel og Stapelholm som for første Gang i Forbindelse med Gottorp Amt. Istedetfor den odelagte Klætte opbyggedes den nuværende Landsby Zielen. I 1610 tilkjøbte Hertug Johann sig atter et Stykke af Zielenhemme, nemlig Halvdelen af Pulsphemme, og henlagde det under Gottorp Amt og Erøde Sogn. Ihvovet disse Jorder 1721 atter kom til Posten, forbleve dens Beboere dog fremdeles ved Erøde Kirke.

Vest for Zielen laa den i ældre Tid befæstede adelige Gaard Falhorn, hvortil Øerne Borgen og Sæpern hørte. Den sidste Besidder skal have været en Abel-feld. 1550 blev Gaarden kongelig og dernæst 1773 nedlagt og parcelleret.

Bergenhusen Sogn, omgivet af Hohn, Krop, Hollingsted, Ostensfeld, Svabsted, Süderstapel og Erøde Sogne, strækker sig ud over Landstabet Stapelholms Grænser ind i Krop og Meggerdorf Herreder, Gottorp Amt. Fra Ostensfeld og Svabsted Sogne stilles det ved Trenen, fra Erøde Sogn og tildeels fra Hollingsted Sogn ved Sorgen. Kirken ligger midt i Sognet 2³/₄ M. sydvest for Slesvig og 2 M. øst for Frederiksstad. Arealet, c. 11,350 Tdr. Land. En tildeels bakket Høiberyg, Fortsættelse af den Gøestaa, der gjennemdrager Süderstapel Sogn, danner Sognets Midte, der imod Nord, Vest og Ost er omgiben af lave, flade Marst-, Mose- og Engstrækninger, nemlig: Bünge-Rog, Wolbe-Marst, Trene-Marst og Bergenhusen-Marst langs med Trenen, Kleinsee-Rog, Sorg-Rog, Megger-Rog, Meggerdorf Eng, Grossfort-Mose og Børn-Mose langs med Sorgen. Paa Høiberyggen ved Wolbe og Bergenhusen findes endnu nogen om end ikke meget værbifuld Skov (den store Wolbe Skov), der eies af disse Byers Beboere. Jordsmønnet er paa den høire Deel, Gesten, deels muldet med Leerunderlag deels mere sandet, men forstørstedelen af ret frugtbar Bestaffenhed. Vel findes her endnu nogle Høbestrækninger, men disse forvinde mere og mere. Den lave Deel bestaaer imod Vest af meget frugtbar Tørve Marst og imod Syd og Ost af høperlige Enge, der levere en stor Mæsse Hø navnlig Megger-Rog. Slesvig-Frederiksstad Landevei passerer Sognet.

I Sognet: 1) Hütten Amt: Øerne Bergenhusen med Kleinsee-

Rog, Brunsholm og Holzkathen med Kirke, Præstegaard, Skole, 4 Kroer, 1 Teglværk, 1 Bryggeri og Brænderi, Wolde med 2 Kroer, 1 Skole og 1 Vindmølle. Jalt: Præstegaard, 1 privilegeret Gaard, Fræhmehof, deelt i 2 Gaarde à 63 Skattetønder, 83 Heelstavn, 2³/₄ Stavn, 8 1¹/₂ Stavn, 4 1¹/₂ Stavn og c. 60 Huse med Jord.

2) Af Gottorp Amt: Byerne Wester-Bünge med Thiesburg, med Skole, 2 Kroer, Meggerdorf med Kro, Skole og 3 Teglværker og Megger-Rog med Vind- og Dampmølle, Skole og 1 do. i Fünsmühlen. Jalt: Gaarden Johannisberg hørende til Megger-Rog, men beliggende syd for denne paa Byen Meggerdorfs Mark, 914 Skattetønder, 1600 Demat à 216 □ W., 17 Heelgaarde, 2³/₄ Gaarde, 14¹/₂ Gaarde, 5¹/₄ Gaarde og 2 mindre Gaarde samt 12 Huse med Jord og 76 Huse uden Jord. Deraf udenfor Byerne 8 Gaarde og 75 Huse.

Indvaanere: 2,208. Jordbrug og Kvægavl er Hovederhvervet, Fiskeri og Skovarbejde give nogen Bisfortjeneste, men ere dog kun ubetydelige, ligesom Afstætningen af Tørv.

Den til Hütten Amt hørende Deel af Sognet hører under Stapelholm Landfogderies Jurisdiction (Süderstapel), Süderstapel Landstriveri og Huusfogeddistrikt (Süderstapel) og tilligemed Megger-Rog (Gottorp Amt) til Süderstapel Pphysicatdistrikt (Süderstapel). Den danner Landflabet Stapelholms 38de—47de incl. og 59de Læg.

Den til Gottorp Amt hørende Deel af Sognet hører under Krop og Meggerdorf Herreds Jurisdiction (Krop), Gottorp og Hütten Amters Amtstuebistrikt (Elesvig), Gottorp Huusfogeddistrikt (Elesvig) og med Undtagelse af Megger-Rog til Elesvig Pphysicatdistrikt (Elesvig), den danner Gottorp Amts 76de, 79de, 81de og 82de Læg.

Hver af Sognets Byer danner et saakaldt Bondelag og har sin egen Bondefoged, og saa de 2 Røge Kleinsee- og Megger-Rog have foruden en Inspection deres egen Bondefogder, ligesom hver By og hver Rog danner et særligt Fattigdistrikt. Præstekaldet besættes umiddelbart af Kongen. Dets Indtægter c. 1090 Rb.

Kirken, i gotisk Stil, blev opført 1712 istedetfor den ældre brøstfældige Kirke, efterat Midlerne dertil vare tilveiebragte ved Hjælp af et af Byen Hamburg bedilget Lotteri, og allerede i December s. A. indviedes Kirken. Indtil Binduerne er den bygget af Kampsteen, længere op ad af Murskeem. Den er forsynet med en Kuppel og har et Orgel. Sognets ældste Navn er Weveringhusen: Husene ved Weverengene. Bøtt for Byen ved Erenen findes endnu Spor af den gamle Erenskvad, der rimeligviis samtidig med Beveker eller St. Johannis Sogn i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede odelagdes ved en Overfømmelse.

Megger-Rog fik sin Tilværelse ved den omtrent 1650 af Hollanderne begyndte Udsættelse af Megger Sø og den forleenedes 1701 af Hertug Frederik IV. med de samme Privilegier, som Dörmer-Rog havde. En fornyet Decret fik Rogen d. 23de Juli 1737. Den anvendes i Særdeleshed til Høstet. Vandafledningen fleer til Sorgen og derfra gennem Steenslusen til Eiberen.

Kleinsee-Rog (Lüingen-Rog) er en udtømt Sø af 58 Dagsets Areal. Den erholdt Decret d. 12te Marts 1702.

Jungernhof og Blumenthal vare tidligere 2 adelige Gaarde.

Wolde har sit plattyske Navn fra de i Nærheden liggende, tidligere større Støve, der nu eies af denne By i Fællesskab med Bergenhufen.

Wester-Bünge ligger paa den nordligste Spids af Geskaafen der gennemdrager Sognet og som her begrændses af sine Egn, hvilket ofte overfømmes af Erenen, hvorfor Bünge-Dæmning er ført over disse. For at beherske denne strategisk vigtige Bei og dermed Afgangen til Landflabet Stapelholm anlagdes 1627 den

store Holmer Standse, der har spillet en vigtig Rolle i Stridighederne mellem det Kongelig danske og det gottorppe Huus. Ifølge Baggesen II. S. 220 erobredes denne Standse 1629 af de Danske under Oberst Mørgan, 1644 og 45 først af Torstensson og senere af Helm Wrangel, men blev forgjæves angreben af Gallas. Efter Krigen 1657—59, i hvilken den blev erobret først af de Danske og senere af de Slenke, blev den sløiset, men i 1674 opbygget paany af Hertug Friedrich III. Endsljndt atter sløiset i 1676, ifølge Rendsborger Forliget opbyggedes den igjen i 1696 og forstærkedes ved tvende smaa Redonter i og ved Bærner Sø, for at bevogte nogle Sideveie. I Juni 1697 erobredes derpaa denne nye og stærke Befæstning af en anseelig dansk Troppesstyrke, og sløisedes ganske. Endeligen lod Hertug Friedrich IV. Standsen paany opføre i 1699; men forinden den var ganske færdig, blev den i det paafølgende Aar indtaget af Kong Frederik IV.'s Tropper og sløiset paany.

Frederiksstad,

Hertugdømmets hngste Kjøbstad, ligger ved Trene-Flodens Udløb i Eideren, under $54^{\circ} 22' 43''$ n. Br. og $3^{\circ} 29' 25''$ v. L., c. 35 M. f. v. i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Landeveien 6 M. v. for Rendsborg, 5 M. f. v. for Slesvig, ad Chausseen 2 M. n. v. for Tønning, $1\frac{1}{2}$ M. f. for Husum og $\frac{1}{2}$ M. fra Büttel Station paa den sydslesvigste Jernbane. Byen er anlagt paa en Forhøining i Terrainet, der omgives og tildeels gjenemffjæres af saakaldte Sielug, som gjennem 2 Sluser føre Trene-Flodens Vand til Eideren. Den er bygget paa hollandsk Wiis i en næsten nsiagtig Fiirkant, med brede, lodret paa hverandre løbende Gader, med den største Deel af Husene med Gavlens vendte mod Gaden. 2 Hovedporte og 1 mindre Port banne Tilgangene til Byen, i hvis Midte der findes et stort, smukt, med Allee omgivet Torv. Byen omgives i vid Udstrækning af frugtbart Marckland, et høit Dige beskytter den imod Eiderens Oversvømmelse, og udenfor dette danner Trenens Hovedafløb udenfor sammes Udløb, den i 1854—55 opførte, saakaldte Skibsfartsfluse (Schiffartsschleufe), Byens Havn, der tilhører Staten. Den er en Vinterhavn af 4de Klasse (3—11'). I Eideren nær udenfor Byen er en god Sommerhavn af 3die Klasse (8—16'). En beqvem Trækfærge fører over Eideren, hvis Flodbredders Afstand her varierer mellem 270 og 450 Alen (Afstanden fra Dige til Dige 5—600 Alen).

Byen er inddeelt i 5 Qvarterer, har, som ovenanført, et stort, smukt Torv, samt 16 Gader og Stræder. Nye Gader ere i de senere Aar ikke anlagte, og der har i det Hele taget ingen Udbvidelse fundet Sted. Den søndre Deel af Byen kaldes „Vorberstadt“, den nordre „Hinterstadt“.

Byen har 532 brandforsikrede Grundbeieomme; 1 Gaard foran Frederiksstad, den saakaldte Spättingshof, nu efter dens Besidder Greveshof, der i visse Henseender regnes til Byen, hører med Hensyn til Thingpligtighed m. v. under Landsfogderiet i Süderstapel.

Under Byens Jurisdiction staae $22\frac{1}{2}$ Dagslet Land, der med en

Trediedeel tilhøre Byen og med to Trediedeels tilhøre Staten; endvidere er Giendomsretten paa samme Maade forbeelt over 4 Dagslet, der høre under Stapelholm. 18 Dagslet Land Byjorder høre under Stapelholm.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Den lutheriske Kirke, paabegyndt 1644 og, efterat være bleven forshnet med Alter og Prædikestol fra de forhenværende Kirker i Trindermarsch og Lith paa Nordstrand, indviet 1649 (1672 skal dog en stor Deel være ombygget). Den bestaaer af et meget bredt og kort Skib, et med femsided Slutning forshnet Chor samt af et Taarn med Spir foran Kirkens Bestende. Taarnet er ubvendig paa Syd- og Vestsiden beklædt med Granit, der er kløvet i Kvaderform, men er forøvrigt ligesom Kirken selv bygget af smaae gule Muursteen. Paa Hjørnerne af Choret saavel som i Indfatningen af de meget store tredeelte Vinduer er der dog ogsaa anvendt en bethdelig Deel Sandsteen. I det Indre har Kirken, der har Bjælkeloft, et smukt og venligt Udseende. Altertavlen er et værdifuldt, 1675 udført Maleri af Jurian Ovens, fremstillende Kvindernes Sorg og Syslen ved Frelserens af Korset nebtagne Legeme. Prædikestolen har Relieffer af Christi Historie, Orgelet er anbragt i Kirkens Bestende. Paa Kirlegaarden findes en Mindesteen af Granit, sat over 53 danske Krigere, som faldt i Dagene fra 29de Septbr. til 3die Octbr. 1850.

Den remonstrantisk-reformerte Kirke, først opført 1624—25, nedbrændte under Bombardementet 1850, igjen opbygget i 1852 i nyere Renaissancestil med et smukt gennembrudt Taarn.

Den mennonitiske Kirke, hvis Bygning oprindelig har været bestemt til en Nynt.

Den romersk-katholske Kirke, ødelagt under Bombardementet, ny opført 1854 og helliget St. Knud Konge.

Synagogen, oprindelig opført 1648, nedbrudt og ny opbygget 1847.

Kaadhuset. Det gamle Kaadhuus ødelagdes 1850 ved Bombardementet, et nyt i 2 Etager er siden opbygget paa Torvet.

Stadskolen, som forestaaes af en Rector. Denne Skole var oprindelig en Latinskole, oprettet 1772, men forvandledes den 2den Febr. 1827 til en almindelig Stadskole for alle Confessioner.

Den lutheriske Borgerkole med 2 Lærere.

Arbejds- og Fattighuset, fælles for den lutheriske Menighed, Remonstranterne og Mennoniterne. I denne Anstalt optages dog kun et indskrænket Antal Fattige, de som kun nyde en temporair eller ringere Understøttelse komme ikke derind.

Toldforvalterens Embedsbolig og det kongl. **Toldpathuus**, **Slusevogterboligen** og **Boligen** for Digopshnsmanden, 2 **Sluser**.

Indvaanernes Antal var i 1860: 2347 (hvoraf 1132 af Mandk. og 1215 af Kvindk.); i 1855: 2449; i 1845: 2467. De fremmede Troeskjænderes Antal udgjør 543 (289 Mdl., 254 Kv.).

Naar der spørges om Byen Frederiksstads Handel maa fornemlig sees hen til Exporten. Indførselen er kun Forbrugsartikler for Byen og dens Opland samt Raaproducter til Fabrikkerne.

Af de vigtigere Varer blev i Aaret 1862 fortoldet: 2822 Pund Bomulds-garn (i 1861 6484 Pund), 12,178 Pund Bomuldsmanufakturvarer (i 1861 15,185 Pund), 65,506 Pund Kaffe (i 1861 79,150 Pund), 262,925 Pund Stang- og Baandjern (i 1861 322,977 Pund), 59 $\frac{1}{2}$ Com.-Læster og 8736 Ebf. Trælast (i 1861 28 Com.-Læster og 2919 Ebf.), 26,913 Pund Rijengryn og Riismeel (i 1861 24,424 Pund), 447,841 Pund Steensalt (i 1861 427,923 Pund), 28 $\frac{1}{2}$ Tdr. og 57,538 Pund Salt (i 1861 25 $\frac{1}{2}$ Tdr. og 54,340 Pund), 371 Pund Silke og Silkevarer (i 1861 390 Pund), 5690 Tdr. Steentul (i 1861 7490 Tdr.), 8844 Pund. ufabr. Tobak (i 1861 32,073 Pund), 10,841 Pund Røg- og Straatobak (i 1861 8784 Pund), 10,193 Pund The (i 1861 11,854 Pund), 1443 $\frac{1}{2}$ Virtl. og 180 Boutl. Biin (i 1861 1595 Virtl. og 6 $\frac{1}{2}$ Boutl.), 7992 Pund Uldmanufakturvarer (i 1861 7909 Pund), 5720 Pund uraff. og 19,854 Pund raff. Sukker (i 1861 5714 Pund uraff. og 29,970 Pund raff.), 78,549 Pund Sirup (i 1861 64,831 Pund).

Til Udlandet udførtes i 1862: 2741 Tdr. Kornvarer (i 1861 4432 Tdr.), 7202 Tdr. Raps (i 1861 6163 Tdr.), 1060 Tdr. Hestebønner (i 1861 347 Tdr.), 59,886 Pund Stivelse (i 1861 37,619 Pund), 7190 Pund Skind og Huber (i 1861 6414 Pund), 503,875 Pund Olielager (i 1861 617,620 Pund), 145 Stk. Heste (i 1861 14 Stk.).

Disse Talstørrelser angive imidlertid kun de i Frederiksstads Havn indladebe til Udlandet bestemte Qvanta Kornvarer og Fabrikata, men ikke de, der pr. Aar er udført over andre Steder til Udlandet. Saaledes gaae t. Ex. ikke ubetydelige Qvantiteter, navnlig af Stivelse, deels med Fragtbogne og deels pr. Jernbane herfra over Hønsborg og Kiel til Vestindien samt over Hamborg til andre sydlige Lande, hvor denne Artikel forbruges i store Qvantiteter. Vigeledes udføres store Qvantiteter Korn ad indirecte Veie, ligesom der fra Tolbdistrictet i 1862 er udført idetmindste 3000 Stk. Hornqvæg over Tønning til England.

Skibsfarten var i 1862: i indenlandsk Fart, indgaaet 353 Fartøier af 2861 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed med 1733 Læsters Bestuvning, udgaaet 287 Fartøier af 2121 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed med 1734 Læsters Bestuvning; i udenlandsk Fart, indgaaet 53 Fartøier af 1299 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 874 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 64 Fartøier af 1309 $\frac{3}{4}$ Læsters Drægtighed med 512 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning.

Med Frederiksstad Tolbsted var i Januar 1863 hjemmehørende 67 Fartøier af 1274 Com.-Læsters Drægtighed.

Tolb- og Skibsafgifterne udgjorde i 1862 24,2888 Rd. 46 St., i 1861 25,560 Rd. 95 St., i 1860 25,532 Rd. 54 St.

Den industrielle Virksomhed er vel ikke stor, men den har dog i Forbindelse med Haandværksfliden formaaet endnu nogenlunde at vedligeholde en Slags Velstand i Byen. Der fandtes saaledes ved Udgangen af 1863: 1 Damp-Oliemølle, 5 Stibelsefabriker, 2 Sæbeslyderier, 3 Øksestøberier, 5 Garverier og Læderfabriker, 1 Tobakksfabrik, 2 Edbiksefabriker, 1 Saltshyderi, 1 Ølbryggeri, 2 Korn- og 1 Barkmølle. I Frederiksstad er siden 1802 et Bogtrykkeri, hvorfra udgives „Eiderstedter und Stapelholmer Wochenblatt“. I Byen findes 10 Manufacturhandlere, 10 Colonialhandlere, 1 Boghandler, 3 Wiinhandlere, 3 Galanterihandlere, 4 Product- og Kornhandlere, 1 Tømmerhandler, 2 Isekræm- og Jernvarehandlere, 1 Apotheker. En ikke uvigtig Indtægtskilde, navnlig for den mindre formuende Deel af Indbyggernes, danner Forfærdigelsen af Sivmaatter, hvortil Materialet, de saakaldte „Rinsen eller Boppeln“, stjaeres i Trenen. Disse Maatter sælges til Kiel, Hamborg o. s. v. Bekjendt er den her fabrikerede Senep. Fiskeriet i Eideren og Trenen er saa langt Byens Jurisdiction gaaer frit, og Storfangsten i Eideren samt Laxefangsten i Trenen ere ikke ubetydelige.

I Frederiksstad afholdes aarlig 3 Markeder: Fredag før Christi Himmelfartsdag, Fredag før Mariæ Fødsel og den 22de og 23de Juli. Desforuden er her hver Fredag Ugemarked.

Amtmanden over Gottorp og Hütten Amter er Overøvrighed (Overbirecteur) for Byen Frederiksstad. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Deputeretcollegium, der i Forening danne Bycollegiet. Magistraten, Byens Øvrighed, bestaaer af 1 Stadpræsident og første Borgermester, 1 anden Borgermester og 3 (tidligere 6) Raadmænd. Deputeretcollegiet bestaaer af 8 deputerede Borgere.

Andre communale Embedsmænd og Betjente ere: Stads- og Retssecretairen, tillige Stadspenningmester og Auctionarius, en Stads- og Retschout, 2 saakaldte „Stadtfabrikanten“ (Bygningsofficialer), 2 Rode-mestre, Bykassereren, o. s. v.

Særskilte Commissioner ere: Brandcommissionen, bestaaende af 2den Borgermester, 2 Raadmænd, 2 deputerede Borgere og 4 andre Borgere, Indbvarteringscommissionen, bestaaende af 2den Borgermester, 2 Raadmænd og 2 deputerede Borgere, Fattigcollegiet bestaaer af Samme og den lutherste Præst, Kirke- og Skolecollegiet, bestaaende af Stadspræsidenten, Præsten og 10 ansete Borgere, af hvilke sidste een stiftesviis paa 3 Aar fungerer som Kirke-Bygmester.

Kjøbstadens borgerlige Næringsdrift er reguleret ved Rescript af 24de Marts 1832.

For 1858—59 og 1860—61 opgives Communens Indtægter og Udgifter saaledes:

Indtægt.	18 ⁵⁸ / ₅₉ Rb.	18 ⁶⁰ / ₆₁ Rb.
Kassebeholdningen fra de foregaaende Aar	1,463	1,317
Marts- og Auguststat	1,611	1,568
Bægter- og Bygteskat	842	843
Brolægningskat	272	272
Forpagningsafgift af Byjorder	698	860
Canon af Veirmøllerne	500	500
Lombardafgift	90	180
Af Fællestassen Salairpenge	958	958
Overskud af Fællestassen	2,250	3,376
Godtgjørelse for Told af Statskassen	1,620	1,620
Renter af Laan	168	221
Afdrag paa Laan	350	2,350
Andre Indtægter	285	156
	11,107	14,221

Udgift.	18 ⁵⁸ / ₅₉ Rb.	18 ⁶⁰ / ₆₁ Rb.
Til Vandstabet Afgift af Byjorderne	140	116
Lønninger og Pensioner	2,562	2,305
Polititudgifter	1,367	1,490
Bygge- og Reparationsudgifter	35	89
Gadebelysning	275	239
Brolægning	154	23
Canalerne	415	249
Medicinalvæsenet	723	1,108
Indkvarterings- og Sessionsudgifter samt Marsch- penge	45	82
Til Fattigkassen Lombardafgift	90	180
Renter af Laan	693	615
Afdrag paa Laan	2,253	1,440
Ublaas	"	3,000
Til „Stadt- und Fährintradenkasse“	"	1,041
Andre Udgifter	317	260
	9,069	12,237

Overskud af Stabens Passiva over Activa 16,832 11,817

Til Kirke- og Skolevæsenet (det evangelisk lutheriske) blev i de nævnte Aar repareret paa Formue og Vællighed hensynsviis 2,600 Rb. og 2,702 Rb., til det almindelige Fattigvæsen 3,265 Rb. og 3,530 Rb.

Paa Grund af den Vden i 1850 ved Bombardementet overgaaede Ulykke er der ved allerh. Resolution af 7de Januar 1853 forundt samme Skattefrihed paa 10 Aar.

Frederiksstad har ingen Borgervæbning, men et Brandcorps, bestaaende af den 2den Borgermester som Directeur, 8 Brandmestre, 4 Sprøitemestre, 4 Assistent, 4 Straalemestre (Rohrführer) og 96 Brandsolk. Endvidere et Redningscorps, bestaaende af 20 Mand.

Frederiksstad har flere forskjellige Legater til beløbt Diemed, hvis Stiftelse med saa Undtagelser ere ubekendte (idetmindste ikke navngivne). Af disse fremhæves: det af lutherst Præst Gbde stiftede Legat, stort 2332 Rb. 32 St., Legatet staaer under Magistratens Administration, det Kenter skulle anvendes til Understøttelse af trængende lutherst Borgere og Borgere; endvidere følgende Legater:

1. Den lutherst Menighed 1000 Rb.
2. Den remonstrantist-reformerede Menighed:
 - a. Diaconikassen 33,090 Rb. 58 St. og a og b, tilsammen en 12 Dagslet Land Gaard i Landstabet Eidersted.
 - b. Kirkekassen
 - c. Vaisenhuuskassen 23,419 Rb. 25 St.
3. Mennoniter-Menigheden 1066 Rb. 32 St.
4. Den romerst-katholst Menighed 7946 Rb.

Den for de 3 protestantist Menigheder fælles Stad-Fattigkasse er besforuden en Gaard udenfor Byen, den saakaldte „Grosse Garten“, et Værtshuus med 9 Dagslet Land. Denne Eiendom stænledes Kassen Aaret 1778 af Fru Magaretha v. Ranzau, og nyder nogle Privilegier.

3 geistlig Henseende banner den lutherst Deel af Byen tillige med nogle udenfor samme beliggende Gaarde og Steber, der iblandt de foroven nævnte Spåtings- eller Greveshof og „Grosse Garten“, et Sogn, hvormod hvert af de andre Religionspartier banner en Menighed for sig. De 3 protestantist Menigheder have imidlertid en fælles Stad-Fattigkasse, medens de øvrige Religionspartier, hver for sig, underholde de dem vedkommende Fattige. Ligeledes har hvert Parti, med Undtagelse af Mennoniterne, en egen Skole. Præsten ved den lutherst Kirke besættes Allerhøist umiddelbart. Kalbets Indtægter 700 Rb. Præsten ved den remonst.-reform. Kirke ubnævnes af det remonst.-reform. Societet i Holland. Den mennonitist Sect fik 13de Februar 1623 fri Religionsøvelse og var indtil 1698 beelt i 2 Partier. Præsten kaldes og bestiktes af Kirkeraadet under Menighedens Samthste. Den katolst Præst ansættes af Bispen til Hildesheim og Paderborn, efter Forslag fra Conservatoriet for den nordst Mission i Münster. Katholikerne fik fri Religionsøvelse den 24de Februar 1825, dog kun indenfor Byens Grændser.

Byen hører til Süderstapel Pphysicatdistrict (Süderstapel), 1 Stabslæge, 1 Apotheker. Hütten Amts 60de Lægd.

Alt den slesvigst Stændersforsamling vælger Frederiksstad i Forening med Byen Husum og Flækten Bredsted 1 Deputeret for Rjbstædernes 6te Valgdistrict. De kongelige Statter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Frederiksstad Toldsted er ansat en Toldforvalter, en Told-controlleur og 3 Toldassistentter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Frederiksstad: en 1826 oprettet Spare- og Laanekasse hvori indstod ultimo December 1858; 12,428 Rb. 51 s., Kassens Formue 2,290 Rb. 56 s.; en Lombard, en Industriforening, et Skytte-gilde, 2 Begravelsesgilder, et Skippergilde. Hvert Aars 4de December høitideligholdes den saakaldte Nicolaus-Fest, som endnu forekommer i

Holland og ved Rhinen. I Almuesproget kaldes denne Fest Sünner-Klas.

Særlige Anlæg, Promenader o. s. v. findes ikke ved Frederiksstad, dog ere i selve Byen, som alt foroven bemærket, enkelte Gader og Torvet beplantede med Træer.

De religiøse Stridigheder mellem Gomarister og Arminianer, der danne en saa væsentlig Factor i Nederlandenes Historie i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, vare saaldne ud til Disfaveur for de Sidste. Hovedet for Arminianerne, — eller Remonstranterne, som de ogsaa kaldes efter en 1610 affattet remonstrantia, et Forsvarskrift, hvori de søgte at retfærdiggjøre deres Troesbelyndelse, — den saatskellige Odenbarneveldt, var tilligemed nogle af sine Tilhængere bleven henrettet, Dortrecht Synodens Beslutninger trykkede haardt disse Troesbelyndere og i Maaft forløbde de deres intolerante Fædreland for i fremmede Lande at søge et Tilflugtssted. En Deel af disse Udvandrere drog til vore Egne og anmodede Hertug Frederik III. af Gottorp om Tilladelse til i hans Land at anlægge en Coloni. Det var intet uheldig Sted, disse Colonister havde ubseet til deres nye Djem. Ved Eiderens Bred, paa Landsbyen Drages Mark, laae en fliserandagtig Terrainforhøining, i vild Udstrækning begrændset af frugtbart Markland og tildeels gienneflaaren af de Sielzug, der siden 1570 føre Irene-Flodens Vand til Eideren. Seebüll, eller efter Sluserne „auf dem neuen Werke“, kaldtes denne Plads, hvor der allerede fandtes nogle afspredte Bygninger, deriblandt et Færgehøus ved Eideren. Mindet har overleveret et gammelt Ritim, hvori Landskabet Stapelholms Beboere alt tidlig synes at have spaaet Grundlæggelsen af en By paa Seebüll:

Wenn up Seebüll en Stadt steit,
 An in de Olde-Kog de Gahn kreit,
 An in de Wohld de engelsche Crommel schleit,
 Wo et denn wol im Stapelholm togeit?

hedder det, og et under Die October 1613 paa derom steet Forestilling udfædt Re-gjeringsforbud om, at Skibe ikke maatte lægge til paa dette Sted for her at løfse og lade, vidner endbyrdligere om, at Seebüll maatte anses for at være en passende Plads for de driftige, vindstibelige og for stærkedelen formuende hollandske Colonister til at etablere en større Handelsplads og Fabrikstad. Allerede den 27de Septbr. 1619 gav Hertug Frederik nogle Remonstranter det første Frihedsbrev til Grundlæggelse af en By paa det omhandlede Sted, hvilket Brev den 17de Novbr. næstefter endnu blev forseglet med nogle Artiller^{*)}. Den egentlige Dctroi for Byen er af 21de October 1620. I 1621 begyndtes med Opbygningen. Som Hovedskifter nævnes Wilhelm van Hove, Herr. van der Wedde, og hans Sou Anton lagde den 24de September s. A. Grundstenen til det første Huus af den nye By. Endnn samme Aar begyndtes med Opførelsen af nogle andre Huse, navnlig paa det saakaldte „Vester Eiland“. Dog først i 1622 foretog de fornemste Remonstranter i Forening med Hertugen Byens egentlige Grundlæggelse, saaledes at allerede den 18de Mai næste Aar Gaderne bleve indrettede og tillagte Navne. Efter den syrkkelige Protector fik Byen, der snart talte 473 Huse, Navnet Frederiksstad. Imidlertid gik de Forhaabninger, der, begrundede paa det formeentlige heldig valgte Sted, Anlæggernes Driftighed og Formue samt de omfattende Privilegier, hvormed Hertug Frederik udrustede den unge By, næredes om denne, ikke i Opfyldelse. Allerede 1625 vendte endel af de rigeste Remonstranter tilbage til deres Fædreland, hvor imidlertid tolerantere Ideer havde faaet Indpas; de nyanlagte Fabrikker og industrielle Etablissemens havde at bestaae en haard Kamp med Udlandets Industri, en Concurrence i hvilken flere af disse Anlæg bukkede under og de øvrige kun formaade at bevare en spøgelig Eksistens, og Tænnings bedre Havn gjorde Frederiksstads Handel et søleligt Afbræk. Daanværlighed og Zubuflri samt nogle mindre Fabrikker vedligeholdt imidlertid nogenlunde Velstanden, indtil Aaret 1850 udfatte Byen for en Udælggelse, som den vil have Bankeilighed ved at forvinde. I det nævnte Aar var Byen besat af Insurgenterne indtil 7de August, da Oberst-

*) Brevet findes verbotenus i 4de Deel af G. Brandts „Historie der Reformation.“

Lieutenant Selgesen med 2 Batailloner og 6 Kanoner forjog Hjenden. Frederiksstad blev derefter stærkt forskanset og fik den tapre Selgesen til Commandant. Den 29de September aabnedes Hjenden et Bombardement, som fortsattes i de følgende 6 Dage og lagde derved en stor Deel af Byen i Ruiner*). Flere Gange forsøgte Hjenden under Bombardementet at indtage Byen med Storm, men blev stedse med stort Tab slaaet tilbage af dens tappe Forsvarere.

Frederiksstad har en egen Stadsret fra Aar 1633, efter Raadets Bemyndigelse affattet i det hollandske Sprog af Rector ved Stabstolen Marcus Gualther. Af denne er der en tydsk Oversættelse, men den hollandske Text gjælder som Original.

I Aaret 1796 opholdt Hertug Ludvig Philip af Orleans, senere de Franckes Konge, sig her i nogle Maaneder under det antagne Navn L. P. v. Fries.

„Nähere und ausführliche Beschreibung der Stadt Friedrichsstadt“, von Johann Laff aus Husum, 1756, i Camerers Nachrichten I. S. 77—136.

Eternførde.

Kjøbstad mellem Østersøens dybe Bugt, Eternførde-Fjord, og en Arm af denne, Vindeby-Køer, under 54° 28' 22" n. B. og 2° 44' 30" v. L., c. 29 M. i lige Linie s. v. for Kjøbenhavn, 4 M. ad Landeveien n. v. for Kiel, 3 M. v. s. v. for Slesvig og 3½ M. n. o. for Rendsborg. Byens største, søndre Deel er bygget paa en Landtunge mellem Fjorden og Koret, og var indtil for faa Aar siden forbunden med den nordre, mindre Deel ved en 146 Alen lang Træbro, istedetfor hvilken nu er anlagt en Dæmning**).

Eternførde er inddeelt i 4 Qvarterer, har 3 Torve og 9 Hovedgader samt et i Forhold til Byens Omfang stort Antal Stræder og Gyber. Byens Brandkataster indeholdt 1859: 446 forskjellige Nummere, til hvert enkelt af hvilke atter hørte efter Omstændighederne flere Tilbygninger, samtlige Bygninger asurerede for et Beløb af 1,144,200 Rd.

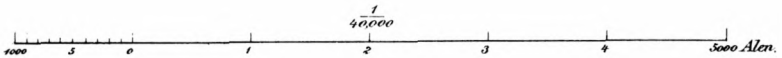
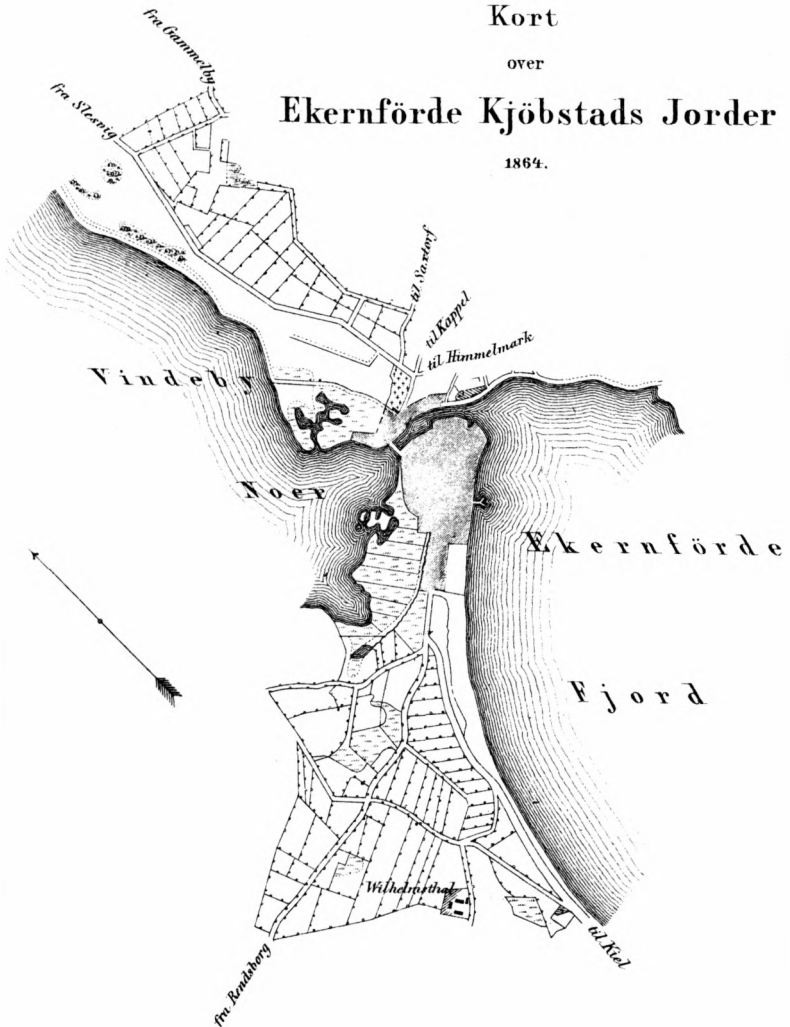
Byens Torde have et Areal af 517 Ddr. 5¼¹⁶ Skpr. (à Td. 320 □ B.) Markerne ere allerede udstykkede 1774 og deels henlagte som uafskillige Pertinentier til Husene, deels saakaldte Eiendomsjorder, over hvilke Besidderen har uindskrænket Dispositions- og Afhændelsesfrihed. Til Contribution er Bycommunen som Heelhed ansat til 40 Flobe.

*) J. M. Schmidt beretter i sin Topographi af Slesvig S. 349: „Af Byens 506 Huse lagdes ialt i Aare 158 og 9 flere Huse sønder og sammen, 33 bleve aldreis nebrændte, 264 mere eller mindre ødelagte, og kun 36 bleve, blandt bestaaende, i behøelig Stand. Dets Brandskaden udgjorde 415,591 M., den ved Redbygning opstaaende Stads: 98,852 M., Staden ifølge Militærordeninger: 13,050 M., ialt 527,497 M. Courant foruden et lignende Tab paa Indbo og Været, mere endnu paa Koring og Handel.“

***) Koret's Afskaf skal i ældre Tider have gaaet søndenom Byen, hvor nu Casernen ligger.

Kort
over
Ekernförde Kjøbstads Jorder

1864.

Al offentlig Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, der har været indviet til St. Nicolaus, og hvilken endnu ind i det 14de Aarhundrede omtales blot som et Capel, er en kort, men meget bred*), trekket Muursteensbygning, hvis meget lavere og smallere Chor slutter med en lige Muur imod Ost. Af et anseeligt Taarn, som Kirken havde, indtil det 1612 ødelagdes af Ijnild, er endnu Underdelen bevaret, og heri hænge Kirkens tvende Klokker. Men da det Tiloversblevne deraf, i Forbindelse med de paa begge Sider værende vestlige Forlængelser af Sidskibene, er indordnet under det store Tag, der under Et dækker alle Kirketibets tre Gange, kommer det gamle Taarn slet ikke til at fremtræde i Bygningens Jdre. Nær ved bennes vestre Ende hæver der sig derimod et langt kobbertækket Træspir op over Taget. Det er sandsynligt, at Kirken i sine væsentlige Dele hidrører fra Midten af det 14de Aarhundrede, ved hvilken Tid (1359) den ogsaa omtales paa en saadan Maade i et Testamente, at den synes da at have været under Opsørelse. Dens Vinduer og Døre, Choret's Hvalvinger og Skillebuerne, der, baarne af opmurede Rundstøiler, afgrænske Sidskibene fra Hovedskibet, have udprægede gothiske Former. Skjøndt det viser sig tydeligt, at det har været Hensigten at give Sidskibene Steenhvalvinger, have de dog kun faaet Bjælkelofter. Ogsaa Hovedskibet havde slet Træloft, indtil Cancelliraad F. W. Otte for omtrent 100 Aar siden, ved samme Tid, som han forærede Kirken et nyt Orgel (1762), lod det nævnte Parti forsynes med en Træhvalving. Over Taarnets underste Stokværk findes der endnu en Steenhvalving.

Denne Kirkes Jndre udmærker sig ved en usædvanlig Rigdom af Epitaphier, Rigestene, siirligt udstaarne Stolestader o. s. v., hidrørende for en meget stor Deel fra det 16de og 17de Aarhundrede og tilhørende forskjellige adelige Familier, saasom Ahleseldter, Rangauer, Sehesteder, v. b. Wijscher o. fl. a. Derimod ere de Malerier, der ifølge „Danste Atlas“ fandtes paa Hvalvingerne i Choret i Forbindelse med Rabnene „Paul og Beate Rangow“ og Karstallet 1578, nu ikke mere at see der. Kirkens store rigt udstaarne Altertable, med en Fremstilling af Kvinderne ved Kor et samt mange andre hellige og allegoriske Figurer, er 1640 foræret af Fru Magdalene Meinstorff. Foruden dette fandtes her endnu i forrige Aarhundrede 3 gamle Altene bevarede fra den katholicke Tid. Døbefonten er af Metal og ifølge den derpaa værende Indskrift støbt 1588 som en Gave til Kirken fra den to Aar iforveien afdøde Jomfru Sophie Krumbid. Denne Daab, der bæres af siddende Løver, er rundt omkring prydet med Relieffer af den hellige Historie, og paa den vises en Alen over Gulvet et Mærke, der angiver den Høide, hvortil Vandet steg i Kirken ved Oversvømmelsen 1694.

Goschenhof, et af Gottschall (Gosche) v. Ahleseldt til Gelting 1526 for 12 Præbendister stiftet Hospital med et Capel. Hermed forenedes 1541 Mariauer-Capellet i Haderslev og sammes Fæsteunderhørigs, de saakaldte „Geltinger-Lansten“ (see foran Haderslev S. 21). Fra selve

*) Kirkens Hovedbygning, foruden Choret, angives at være 103 Fod lang og 83 Fod bred.

Byen optages ingen Fattige i Hospitalet, over hvilket Aplefeldterne endnu have Patronatretten.

„**Stadrtarmehaus**“, stiftet 1431 af Biskop Nicolaus Wulf. Et særligt Regulativ for denne Stiftelse eksisterer ikke, og sammes Pengemidler ere kun ringe. Disse bestaaer navnlig i forskjellige Capitaler, ialt til Vælsø af 5,818 Rd. Nærmest indeholder dette Fattighuus nogle Værelser for gamle Koner, som tillige nyde en ringe Pengepræbende, der event. suppleres af Byens Fattigkasse. Bygningen er høist maadelig, og man er betænkt paa at tilveiebringe Midler til en ny Bygning. Byens Borgermester og Hovedpræsten fungere som saakaldte Provisorer. Regnskabsvæsenet besørger Fattigvæsenets Regnskabsfører.

Det **Ottefle Fattighuus**, stiftet i Aaret 1739 af den fortjenstfulde Cancelliraad Otte for 9 Fattige. Det ældste Medlem af Stiftens Familie besørger Administrationen. Borgermesteren og Hovedpræsten fungere ifølge Fundationsacten som saakaldte Inspectorer. Hvert Fattiglem beboer et venligt Værelse og nyder en maanedlig Pengepræbende af 4 Rd., foruden Brændsel. Stiftelsen er saa riig, at desforuden endnu 8—9 værdige Trængende i Byen nyde af sammes Midler en Understøttelse af resp. 25 og 50 Rd. aarlig.

Det saakaldte **nye Fattighuus**, (i daglig Tale kaldet „**Brasilien**“), oprindeligt, o: for c. 40 Aar siden stiftet ved frivillige Bidrag, nærmest ved en Forening af Damer, er bestemt til Frivoliger for Fattige, i hvilken Henseende Fattigcollegiet har Dispositionsretten, uden at være bundet ved særlig Norm.

Naadhuset ligger paa Byens Torv.

Stadstolen, hvis Oprindelse allerede maa søges i Midten af det 16de Aarhundrede, har i Tidens Løb været underkastet mange Forandringer. For Tiden bestaaer Lærerpersonalet af en Rector og 8 Lærere.

Casernen (med Locale for en Infanteribataillon), ved Byens sydlige Indgang, indtil 1854 benyttet af en Forsørgelsesanstalt for gamle Soldater og deres Enter, forbunden med en Opdragelsesanstalt for Soldaterbørn. Denne Stiftelse, der er bekendt under Navnet **Christians Pleiehuus**, skulde sin første Oprindelse til Kong Frederik V. men traadte ikke i Virksomhed før under Kong Christian VII. og fik efter ham sit Navn. Landgrev Carl af Hessen havde store Fortjenester af Stiftelsen og han stænkede den 1785 de betydelige Bygninger som den benyttede*), og bidrog derved til at den flyttedes fra Kjøbenhavn, hvor den først var grundet, til Eternsørde. Som foranført neblagdes Stiftelsen i Aaret 1854, men indtil 1864 havde dog nogle Pleiehuuslemmer

*) Bygningerne havde Landgreven købt efter Cancelliraad Otte, der her havde haft store Fabrikker. Den bekendte Grev Saint Germain, der da opholdt sig hos Landgreven, antages at have projecteret Fortsættelsen og Udvidelsen af Fabrikkerne, hvilket, som Alt hvad denne Eventyrer bragte frem, ganske mislykkes. Om Christians Pleiehuus see J. S. N. Panum, „Beschreibung des Königl. Christians Pflegehauses bei Eternsørde. Schleswig 1833.“ Sanct Germain boede i Eternsørde.

Ophold i Bygningen. Den var i sin Tid beregnet paa en for Størstedelen hvervet Armee og havde efter Hvervingens Ophør en stedse aftagende Tilgang af gamle Underofficerer og Menige; Underofficersklassens forbedrede Raar og større Dannelse gjorde ogsaa Attraaen efter at komme der mindre. Dertil kom at Børneopdragelsen ikke svarede til Forventningerne m. m.

Det tydste Skolelærer-Seminarium for Hertugdømmet Slesvig, oprettet 1857 med 3 Lærere, første Lærer er tillige Forstander, c. 40 Elever.

Indvaanernes Antal var i 1860: 4,325 (hvoraf 2,292 af af Mdtj. og 2,033 af Dvindejt.); i 1855: 3,931; i 1845: 3,817; i 1803: 2,921, og i 1769: 2,091.

Enblijndt Byens Belligenhed ved den brede og dybe Eternsforde-Fjord synes at tilbyde gunstige Betingelser for Handelsvirksomheden, er denne dog ikke af stor Betydning. Grunden hertil maa fornemmelig søges i at Byen ikke har tilstrækkeligt Opland og ikke engang er Markedsplads for de omliggende store Gøbjer, idet visse søge til Kiel, Rendsborg og Slesvig. De nebenstaaende Tal give imidlertid et langt fra tro Billede af Omsætningen, da Størstedelen af de vigtigste Varer, saasom Kaffe, Sukker, Riis, Tobak etc., indføres fortløbende fra Kiel, Rendsborg eller Slesvig og saaledes ikke optages paa Indførselslisterne.

Af de vigtigste Varer blev i Aaret 1862 her fortløbet: 18,320 Pb. Bomuldsmanufacturvarer (i 1861: 19,908 Pb.), 1,760 Vtl. Druebrændevin, 71,659 Pb. Kaffe (i 1861: 77,229 Pb.), 246,398 Pb. Stang- og Vaandjern (i 1861: 226,944 Pb.), 435 Com.-Kæster og 33,005 Ebf. Træløst (i 1861: 176 Com.-Kæster og 61,415 Ebf.), 51,501 Pb. Riis (i 1861: 61,062 Pb.), 371,340' Pb. Steenfalt (i 1861: 420,192 Pb.), 172 Tdr. raff. Salt, 803 Pb. Silkevarer (i 1861: 758 Pb.), 11,726 Tdr. Steenful, 12,978 Pb. usabr. Tobak (i 1861: 26,064 Pb.), 2,347 Pb. Thee (i 1861: 3,069 Pb.), 2,570 Vtl. og 1,064 Bout. Viin (i 1861: 2,852 Vtl. og 893 Bout.), 9,875 Pb. Ulbmanufacturvarer (i 1861: 11,019 Pb.), 5,412 Pb. uraff. og raff. Sukker (i 1861: 13,618 Pb.), 46,212 Pb. Sirup (i 1861: 38,837 Pb.).

Til Udlandet udførtes i 1862 af de vigtigere Varer: 2,225 Tdr. Kornvarer (i 1861: 8,961 Tdr.), 926 Tdr. Raps (i 1861 Intet), 1,355 Tdr. Smør (i 1861: 1,477 Tdr.), 12,329 Pb. Skind og Huder (i 1861: 13,735 Pb.), 46,967 Pb. Kreaturbeen (i 1861: 99,510 Pb.), 79,400 Pb. Olielager (i 1861: 73,440 Pb.).

Af den søværts Udførsel til Indlandet nævnes: 124,950 Pb. Ost, 1,040 Tdr. formalede og uformalede Kornvarer, 294 Tdr. Hørfrø, 1,430 Tdr. Raps. Da den landværts Udførsel af indenlandske Producter ikke er underkastet nogen Control kan sammes Omfang ikke nøiagtig angives. Dog bemærkes at der i 1862 landværts er udført over Kiel og Altona til Hamborg c. 4000 Stkr. Sviin og c. 3000 Tdr Smør.

Skibsfarten var i 1862: i indenlandsk Fart, indgaaet 165 Fartøier af 1,481³/₄ Com.-Kæsters Drægtighed med 826¹/₄ Kæsters Be-

ftuvning, udgaaet 190 Fartøier af 1,917 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 524 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning; i udenrigsk Fart, indgaaet 61 Fartøier af 1,754 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 1,468 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 34 Fartøier af 1,344 Læsters Drægtighed med 295 Læsters Bestuvning.

Ved Toldstedet var i Januar 1863 hjemmehørende 13 Fartøier af 189 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgiften udgjorde i 1862: 33,404 Rd. 74 β , i 1861: 34,164 Rd. 10 β , i 1860: 41,549 Rd. 45 β .

Om den industrielle Virksomhed foreligger ikke tilstrækkelige Oplysninger. Som det vigtigste Anlæg maa nævnes en i 1859 anlagt Saugmølle til Aftøring af Rundtræ, der indforstreges fra Posen, og i Forbindelse hermed en Damp-Høvlemaskine. Denne Fabrik beskæftiger 12 Arbeider. Fremdeles et Olie- og Sæbespinderi, der i 1862 har produceret 104,000 Pbd. Røolie, 1,225 Tdr. grøn Sæbe og 6000 Pbd. hvib Cocusæbe; et Saltraffinaderi, til hvilket i 1862 er indført 371,340 Pbd. Steensalt.

I Forbindelse med den industrielle Virksomhed maa nævnes Fiskeri, der er af meget stor Betydning, idet samme beskæftiger 80 Fiskere med 124 Vaade. Udbytet af Fangsten er Gjenstand for Handel i det Store og sendes over Kiel pr. Jernbane til Udlandet, beels daglig i ferst, beels i røget Tilstand. Foruden det egentlige Fiskeri beskæftiger denne Næringsgren ogsaa Andre, saasom Indkjøbere, Røgere m. fl., saa at det kan antages at Fiskeriet giver c. 120 Familier deres Underhold. Fangsten bestaaer i Torst, Flynder, Makrel, Lax, Aal, Hornstfild og Silb.

I Eternførde afholdes aarlig 4 Markeder: ved Fastelavnstid, i Juni og ved Mortenstid 3 Dage hver Gang med Kram, Heste og Kvæg, i Slutningen af April 1 Dag med Kvæg.

Amtmanden over Gottorp og Hütten Auster er Stadens Over-
 øvrighed. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og
 et Deputeretcollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og be-
 staaer af en Borgmester, som tillige er Politimester og Stadsecretair,
 og 3 Raadmænd eller Senatorer. Deputeretcollegiet bestaaer af 8 Med-
 lemmer, som vælges paa 8 Aar udaf Borgernes Midte, dog kun for-
 saavidt disse ere Huuseiere. Hvert Aars St. Hansdag træder 1 De-
 puteret ud, og samtidigt vælges en ny. Som Norm for Communalbestyrelsen
 gjælder, ved Eiden af andre almindelige eller locale Bestemmelse, By-
 reglementet af 21de April 1832.

Andre kommunale Embedsmænd eller Officialer ere:
 Bykassereren, som tillige er Kirkebørge, Brostriveren, Fattighusenets
 Regnskabsfører samt Havne- og Profogden. Endvidere kunne hertil reg-
 nes: Politibetjenten og 4 Vægtene, der tillige ere Underpolitibetjente,
 samt 2 Extravægtene.

Særskilte Commissioner ere: Bygningscommissionen, Havne-
 commissionen, Kirkecollegiet, Fattigcollegiet, Skolecollegiet.

For Aarene 1858-59 og 1860-61 have Byens Indtægter og Udgifter stillet sig saaledes:

Indtægt:	1858/59 Rb.	1860/61 Rb.
Kassebeholdning fra forrige Aar	"	10,835
Hundscontribution og overordentlig Stat	3,388	3,346
Næringsstat	5,233	3,772
Faastaaende Landcontribution	159	159
Politistat	1,818	2,475
Indquarteringspenge	2,345	869
Forpagningsafgift og Jorbleie	555	1,406
Lombardafgift	48	48
Den lange Bro (Dæmningen)	720	"
Overskud af Havne- og Brokassen	700	250
Renter af Laan	192	192
Optagne Laan (til Gasværket)	"	28,000
Refusion af Brolægningssubg	442	"
Driftsoverskud af Gasanstalten	"	1,766
Andre Indtægter af Gasanstalten	"	3,111
Indkomne Restancer	101	71
Andre Indtægter	220	118
	15,921	56,418

Udgift:	1858/59 Rb.	1860/61 Rb.
Underbalance fra det forrige Aar	493	"
Ordinar Contribution af 40 Pl.	1,536	1,536
Recognitioner, Forbedelsespenge og Ballastpenge	58	58
Lønninger og Pensioner	762	750
Polititudgifter	1,258	1,244
Criminalomkostninger	757	700
Bygge- og Reparationsubg.	336	766
Den lange Bro	222	600
Banledning	57	82
Gasbeløsning	303	572
Brolægning og Veiarbejder	845	38
Bro- og Havnevæsenet	"	1,200
Medicinalubg.	66	307
Indquarterings- og Cessionsvæsen	2,914	3,273
Renter af Laan	2,020	2,506
Afdrag paa Laan	1,800	8,700
Udgifter ved Anlæg af Gasanstalten	"	35,043
Andre Udgifter	506	564
	13,933	57,409

Byens Gjæld ved Udgangen af 1861 var 90,655 Rb., Activerne beløb sig til 4,800 Rb. Foruden disse eier Byen forskellige, nærmest Kirke- og fattigvæsenet tilhørende Bygninger med en Brandtaxations- værbi af c. 80,000 Rb. samt 30-40 Tdr. Land, desuden Gasværket

og en Brotold. Regjeringen har i 1858 overladt Communen Eiendomsretten til Vindeby Nor, med Tilladelse til at lægge det tørt.

De særskilte Udgifter til Skolevæsenet vare i 1860—61: 4,161 Rd., hvoraf 3,196 Rd. ere blevne dækkede ved Skolestatten; til Fattigvæsenet: 5,013 Rd., hvoraf 3,578 indkom ved Fattigstatten.

Eternførde By har ingen Borgerbevægning og heller intet egentlig Politis- og Brandcorps.

Eternførde Havn ligger nord for Byen og er bekendt indrettet med Holværter og Pæle; her kunne ligge Skibe med indtil 14 Fods Dybgaende og selv de største Skibe kunne ankre i en kort Afstand fra Byen; dog kunne ifkun 10 Fod dybgaende Skibe ligge umiddelbart op til Stibsbroen. Havne- og Brovæsenet er ordnet ved en særlig local Forordning af 7de Febr. 1841, og under 21de Novbr. 1854 er af det Kgl. Ministerium for Hertugdømmet Slesvig approberet en ny Havne- og Brotagt. Siden 1841 har Havne- og Brovæsenet ingen særlige Fonds, idet Udgifterne, forsaavidt de ikke kunne dækkes ved Indtægterne, afholdes af Byens Kasse, hvilken da ogsaa Overtskudet tilfalder; og særskilt Regnskabsføring finder dog Sted, Havnevæsenets særlige Bestyrelse paahviler Havnecommissionen under Bycollegiets Overtsyn. Ved aarlige Mudderarbejder holdes Havnens Dybde vedlige og indvindes tillige den fornødne Ballast.

I geistlig Henseende danner Byen Eternførde i dens Heelhed, i Forbindelse med en Deel af Gøbset Altenhof (Eternførde Landsogn, see Eternførde Herred) samt Parcelterne Ravenshorst og Friedenshorst (Hütten Amt og Herred) et Sogn. En Deel af Byens nordlige Deel, den saakaldte „Vogelsang“ og 6 ved den yderste Ende af „der Steindamm“ beliggende Huse høre i Kirke- og Skolesager til Borreby. Byen har ligesom Gøbset Altenhof sit eget Skole- og Fattigvæsen; Ravenshorst og Friedenshorst høre i Skoleanliggender til Gøsfeld, abl. Gøds Marienthal. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Hovedpastoratet besettes Allerhøist umiddelbart, dets Indtægter anlæaes til 930 Rd. Diaconatet er et Valgkalb, hvortil Magistraten præsenterer. Kalbets Indtægter 550 Rd. Sognet hører til Hütten Probsti.

Byen hører til Eternførde Phisicatdistrict (Phisicus boer i Byen). 1 Apotheker.

Til den slesvigste Stænderforsamling vælger Eternførde med Flækkerne Kappel og Arnæs 1 Deputeret: Kjøbstædernes 9de Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen; de kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Eternførde Toldsted er ansat 1 Toldinspecteur, 1 Toldkasserer, 1 Toldcontrollleur og 4 Toldassistentter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester. Commissairen i Dänischwohld og Soansen abelige Gødsdistricter, ligesom Herredsfogden og Retsfriveren for Eternførde Herred boe i Byen.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Eternførde: Siden 1838 en Spare- og Laanekasse, hvori indstod Juni 1859 t: 240,000 Rd., Kassens egne Fond bestod af c. 15,400 Rd. Det saakaldte Harmoniselskab, bestaaende af et ikke syn-derlig stort Antal Medlemmer fra selve Byen og sammes Omegn. Den saakaldte Borgerforening og en Forening af unge Folk til selskabelige

Sammenkomster, forbundne med Dveller i Sangforedrag, kaldet „Alliance“.

Af Anlæg, offentlige Promenader m. m. findes ved Eternsørde: den saakaldte „Jungfernstieg“, en Vindeallee langs Byens østre Udfant ved Strandbredden; den saakaldte „Keiserbahñ“ (Reberbane), en lignende Allee langs Byens vestre Side, ved „Bleicherhof“ og Vindeby Noer, samt en Spadserevei langs Havnens nordre Side til Badeanstalten ved Borrebh. Endnu kan nævnes den nye Kirkegaard ved Byens nordre Udfant.

Eternsørde er vistnok efterhaanden anlagt under Beskyttelse af den paa den høje Fiordbred mod Nord ved Borrebh Kirke liggende Eternborg (i Baldemar II.'s Jordebog 1231 „Hlarnburg“, „Hlarnaburg“), hvor Pennitus Molide 1319 var Lehnsmænd og udstedte et Diplom (Suhms Danm. Hist. XI. S. 846). Naar denne gamle Borg er gaet tilgrunde er uvist. Forskelligt beretra er et andet Beskæftningsværk, den saakaldte Burgwall (Borgvolb), der antages at være Levninger af Forfædningerne, som Eric af Pommern anlagde paa en lille Holm omtrent 100 Strid vest for Eternborg for at beherske Indløbet til Noret og forsikre Dvergangen desbedre*). Fiskere paa det høje Sandrev, hvor nu Frau-Clarenstræde er, skulde have været Byens første Beboere. Oprindeligt havde denne By intet bestemt Navn; den skal længe i Angel tun være kaldt „den nye Stad“ i Modsetning til Slesvig; 1288 forekommer først det nuværende Navn i et Brev af Dronning Mechtild, Kong Abels Enke, hvori hun befalede Dymændene („oppidani“) i sin Ret („judicium“) „Eterneorde“, at de heretter skulde aflyde hendes Broder, den holsteenske Greve Gerhard, hvem hun havde overladt al sin Arv imellem Slien og Eiberen. Allerede i Begyndelsen af det 14de Aarhundrede betjente Eternsørde sig af den slesvigiske Stadsret. 1325 pantsatte Hertug Baldemar V. Eternsørde tilligemed sin Andeel i Landet mellem Slien og Eiberen til den holsteenske Greve Johan. 1417 blev Eternsørde indtaget og opbrændt af Eric af Pommerns Krigsfolk, hvorved alle Documenter vedkommende Byen og dens Privilegier bleve tilintetgjorte. 1431 pantsatte de holsteenske Grever Adolf og Gerhard Eternsørde m. m. til Otto Pogwisch for 1700 Mk., og 1465 blev Byen pantsat af Kong Christiern I. til Sievert Broddorf for 1300 Mk. Ved Hertugdømmernes første Deling 1490 kom Eternsørde til den gottorpiske Deel under Hertug Frederik (senere Kong Frederik I.), ligesom ogsaa ved den anden Deling 1544 under Hertug Adolf og hans Efterkommere. I det 17de Aarhundrede leed Eternsørde meget: 1627—28 i den keiserlige Krig, 1629 af Pesten, som tun skal have lednet 39 Borgere, 1659, da den blev plyndret af Polakkerne, og 1694 ved en Oversvømmelse. Mange Bygninger, af hvilke især „Blomenburg“ var anseelig, riedes her af omboende Adelige i det 16de og 17de Aarhundrede, og bære endnu tildeels deres Navne og Waaben. Havnen er fortræffelig, saa at endog Linieskibe kunne komme Byen ganske nær; men desuagtet har Eternsørde aldrig kunnet høre sig til nogen betydelig Handelsby; navnlig er den siden Eibercanalens Anlæggelse 1777 og de følgende Aar i den Reining gaaet tilbage, ligesom ogsaa Riels Karved skeds har været den til Stæde. Indtil 1679 stod Kjøbshaven i Markfællesskab med den tilstødende Landsby Børrebh, til hvis Kirke den ogsaa i den ældre Tid hørte; Eternsørde Kirke nævnes første Gang 1359. En vigtig Indtægtskilde for Eternsørde var i en Række af Aar Christians Pleiehuus.

Eternsørde har vundet en sørgelig Navntundighed i Danmarks nyeste Krigshistorie. Kort efter Krigsurolighedernes Begyndelse blev Byen besat af danske Tropper fra Sønden d. 12de April 1848, men gik snare efter tabt ved Eybarnes Indtrængen i Hertugdømmet. Da Krigen, efterat den første Waabenstilstand var ubløben, igjen begyndte i April 1849, fik en Eskadre, bestaaende af Linieskibet „Christian VIII.“, Fregatten „Gefion“ og to Dampskibe („Pella“ og „Geiser“), under Anførelse af Commandeureapitain Paluban Ordre til at allarmere Byen og om muligt tage de stændelige Batterier paa begge Sider af Byen. Skerstofdrag Morges d. 5te

*) See Annaler for nord. Oldtyndighed og Historie 1859 S. 33 ff.

April løb Skibene ind i Fjorden, men fik strax ved Ankomsten en uheldig Stilling, og Landbatteriernes derved fremkaldte Overbægt over dem i den snevre Fjord i Forbindelse med et sjældent Sammentræf af Uheld bevirkede at Angrebet aldeles mislykkedes. „Gefion“ faldt efter en haardnakket Modstand i Fjendens Hænder og har siden under forandret Navn været et preussisk Krigsskib, „Christian VIII.“ blev skudt i Stamb og sprang i Luften, og kun de to Dampskibe kunde, ilde medtagne, trække sig ud af Fjorden. 100 Mand faldt eller sprang i Luften, over 50 saaredes, de Dørrige (900) bleve Krigsfanger; Fjenden mistede kun en Snees Mand. 1830 blev Edernförde efter Slaget ved Fåed besat d. 28 Juli; Besætningen retirerede under Insurgenternes Angreb paa Ridsunde d. 12te Septbr. til Kappel, men indtog nogle Dage senere igjen sin Stilling foran Byen, der i Mellemtiden havde været forsvaret fra de i Fjorden liggende danske Krigsskibe.

„Beschreibung der Stadt Edernförde“, Provinzialb., 1818, S. 117. ff. og S. 241 ff.
 „Kurze Beschreibung von Edernförde“, Provinzialb., 1829, S. 429 ff.
 E. S. Hansen, „Versuch einer Chronik von Edernförde“, Kiel 1833.

De adelige Godser

i Hertugdømmet Slesvig ere forbeelte over hele Landet; dog ligger deres Hovedgruppe i Landets sydførlige Deel, hvor de danne en stor sammenhængende Strækning, der omfatter det østlige Angel, Landskabet Svansen mellem Elien og Eternsørde-Fjord samt Landskabet Dänischwold mellem Eternsørde-Fjord, Kieler-Fjord og Eidercanalen. Det er alt foranført, at af disse Godser ere følgende henlagte under de resp. Amtmænd, som Kongelige Commissairer til Udsørelse af den forrige Slesvig-holsteenske Provindsialregjerings Functioner, og findes de saaledes bestrevne:

Gram og Njebøl under Haderslev Amt;

Lillehorn, Høgelund, Fresenhavn, Gaarde, Døversteb, Bølsbøl, Klæggsbøl, Kjærherred, Toftum og Stoltelund under Lønder Amt;

Mirebøl under Bredsted Amt;

Søherstwort under Landskabet Eidersted;

Kartoft, Grøngrøft, Labegaard, Skovbølgaard og Søgaard under Abenraa Amt;

Grevskabet Reventlow, Vallegaard og Bøgslov under Sønderborg Amt;

Freienwillen, Grønholt, Lundsgaard, Nørregaard, Njebøl, Svendsbøl, Søndensø, Undevad og Vesebøl under Flensborg Amt;

Bølskovbøl, Dollersøb, Farensted og Klarupgaard under Gottorp Amt.

Det samlede Adelsgods i Landets sydførlige Hjørne er dertilmod ikke henlagt under noget Amt, men den forrige Slesvig-holsteenske Provindsialregjerings Functioner, med Undtagelse af Kirke- og Skolesager, ere overdragne til en Kongelig Commissair, der boer i Eternsørde, og Godserne ere i juridictionel Henseende henlagte under 2 Herreder, nemlig Eternsørde Herred for samtlige Godser i

Svanfen og Dänischwold (Svanfen og Dänischwold Godsbisdracter) og Kappel Herred for Godserne beliggende i et sluttet District i det østlige Angel, nemlig: Brunsholm, Bulhaven, Dyttebøl, Gjelting, Nisvraagaard, Prisholt, Runtoft, Røst, Sandbæk, Tøstrup, Udmark, Ø med Haselbjerg og Østergaard. Af disse ere Brunsholm, Nisvraagaard, Runtoft og Udmark efter deres Sognebeliggenhed ommeldte under Eskris Sogn S. 501—4, og Tøstrup under Tøstrup Sogn S. 532—34. Godset Dollerød, der er henlagt under Amtmanden for Gottorp Amt som Overøvrighed og efter sin Sognebeliggenhed findes beskrevet under Ravnkjer Sogn S. 531—32, henhører ogsaa under Kappel Herred. For hvert af de tvende Herreder er der foruden Herredsfogden ansat en Retsfribber. De adelige Godser ere forøvrigt inddeelte i 4 Districter, nemlig 1ste Angelste District, 2det Angelste District, Svanfen District og Dänischwold District. Hvert af disse Districter har en Districtsdeputeret. Endnu i forrige Aarhundrede vare de Districtsdeputerede Godsbesiddernes Privatfuldmægtige, men lidt efter lidt ere de blevne virkelige Øvrigheder. De ere Deputerede paa Sessionerne, og kunne i visse Oppebørselsager bevirke Execution og foranstalte Bekjendtgjørelsen af de Kongelige Forordninger i deres Districter m. m. Paa de enkelte Godser har Godsbesidderen eller hans Befuldmægtige Udøvelse af Øvrighedsmyndigheden og Forvaltningen af det executive Politi. Godserne danne i Reglen egne Communer og have deres eget Fattigvæsen (see dog, hvad der er bemærket om de enkelte Godser i 2det Angelste District og i Almindelighed om Godserne under Flensborg Amt). Godsbesidderne besørge Skatteoppebørselen og indbetale Beløbene directe til Centralkassen i Flensborg. Samtlige Godser i de angelste Districter ere ubstiftede og de Underhørigte enten Tiere eller Arvesætere; i Svanfen District ere paa de fleste Godser og i Dänischwold District næsten paa alle Godser de Underhørigte Tidsætere.

Samtlige adelige Godseres Areal er c. 18 □ M. med 51,331 Indvaanere. Omtrent en Fjerdepart af disse Godser eies eller besiddes af Familier, der henhøre til det slesvig-holsteenske Ridderstab. Til en Oversigt gives her en Fortegnelse over samtlige adelige Godser med Angivelse af deres Beliggenhed efter Sogne, deres Areal i Tdr. Land à 260 □ B., deres Plov-tal, deres Skattetaxationsværdi og deres Folkemængde i 1860.

Første Angelste District.

Godsernes Navne.	I hvilke Sogne beliggende.	Areal i Tdr. Land.	Plov-tal.	Statte-værdi i Rd.	Folke-mængde 1860.
Bølløbby	Bøl, Nørre-Brarup	304	1	46,480	187
Brunsholm	Ekfriis, Tøstrup, Sterup	520	4	59,460	351
Bulhavn	Kappel, Gjelting	1,798	16	243,520	562
Dollersød	Ravnkær	1,224	10	169,800	966
Dyttébøl	Gjelting	2,461	23	365,420	814
Farensted	Farensted	721	4	91,300	384
Flarupgaard	Nørre-Brarup	73	5	10,080	15
Friemvillen	Grumtofte	308	3	32,560	197
Gjelting	Gjelting	4,333	40	498,289	1,440
Grønholt	Sterup	240	1 ¹ / ₂	31,880	52
Lundsgaard	Grumtofte, Husby ..	1,665	13	194,860	498
Nisvraagaard	Ekfriis	145	1	20,960	22
Nørregaard	Stenbjerg, Kvern	720	4	96,854	460
Nybol	Kvern, Grumtofte	2,287	20	335,165	842
Prisholt	Gjelting	1,016	10	146,720	298
Røst	Kappel	2,192	27	299,040	988
Runtøft	Ekfriis, Tøstrup, Nørre-Brarup, Sterup, St. Solt	5,844	41	742,840	1,945
Sandbøl	Kappel	292	6	42,240	80
Evendsby	Sorup, Ekfriis	1,101	9	147,840	530
Sønderås	Sorup, Ekfriis	664	6	69,420	295
Tøstrup	Tøstrup	870	5	110,200	416
Udmark	Ekfriis, Stenbjerg, Kvern	1,290	12	184,900	630
Undevad	Grumtofte, Brodersby	565	3	79,600	329
Vesby	Syrup	101	1	11,200	10
W med Haselbjerg	Gjelting	2,326	19	267,200	1,156
Østergaard	Stenbjerg, Ekfriis ..	773	6	121,120	285

Andet Angelste District.

Ballegaard og Bøgstov	Ullerup, Tottrup, Varnæs, Nødbøl	2,840	33	433,100	1212
Boversted	Kaldelund, Lø	642	7 ¹ / ₂	27,840	89
Bølsbøl	Lø	87	1	5,600	13
Fresenhavn	Lø, Enge	1,564	16	106,440	360
Gaarde	Lø, Enge	994	3 ¹ / ₂	50,670	102
Gram og Nybøl	Gram, Føl, Høgum, Østerlinnet, Rødding, Rustrup	19,341	39	532,560	3261
Grøngroft	Følsted	1,174	15 ¹ / ₂	150,760	366
Høgelund	Lø	262	1 ¹ / ₂	21,840	23

Godsernes Navne.	I hvilke Sogne beliggende.	Areal i Tdr. Land.	Mov- tal.	Statte- vardi i Rb.	Folke- mængde 1860.
Høherstworth	Oldenstworth	c. 200	3	40,560	10
Kjærherred	Lel m. fl. S.	817	8	71,180	228
Klægsbøl	Lel m. fl. S.	689	10	56,820	366
Ladegaard	Kvers, Felsked	2,838	17	16,720	1,053
Pillehorn	Lel m. fl. S.	2,041	15	191,420	603
Mirebøl	Bredsted m. fl. S.	981	12	47,580	346
Grevskabet Reventlow ..	Sottrup, Dybbøl	3,497	30	527,555	1,370
Ekovsøgaard	Feldsted	1,094	5	152,700	415
Stottelund	Tinglev, Bov	2,284	12 $\frac{1}{2}$	74,105	407
Søgaard og Kartoffl..	Kliplev, Kvers, Holbøl, Felsked, Uge, Ravsted, Bjolderup, Bylderup, Tinglev	17,900	63	307,600	2,376
Tostum	Emmelbøl	283	4 $\frac{1}{2}$	26,700	20

Svanen Distrikt.

Binebøl	Eiseby	783	6	106,600	223
Buchenau	Eiseby	268	2	34,240	50
Bystorp	Risby, Rosel	1,651	14	196,480	300
Carlsborg	Evans	2,276	26	316,400	1,032
Damp	Evans, Eiseby, Vabs ..	2,388	17	355,360	620
Dorphof	Evans	1,008	8	140,280	361
Estildsmark	Rosel	1,156	28	108,920	355
Grønholt	Evans, Eiseby	2,497	23	365,440	623
Gimmelmark med Loui- senberg	Borreby	1,710	17	213,440	529
Hohenstein	Borreby	542	—	78,240	109
Kaemart	Risby	503	—	71,520	49
Kriseby	Eiseby	661	8	87,480	239
Leitmark m. Espenæs ..	Borreby	1,157	5	156,640	369
Ludvigsburg med Ros- thensande	Vabs	5,850	30	822,240	1,243
Louisenlund	Rosel	710	4	73,344	205
Naaslev	Eiseby	3,926	30	560,840	1,397
Marienhof	Eiseby	188	2	30,080	33
Moorberg med Sophien- ruhe	Borreby	483	10	100,320	126
Nøsthorst	Rosel	366	—	19,280	41
Olpenæs	Evans	1,996	25	243,480	594
Ornum	Rosel	135	12	135,840	262
Røgen	Borreby	1,640	10	155,540	292
Saxtorf	Risby	4,097	40	559,540	1,246
Schönhagen	Evans	1,375	14	200,800	346
Stavn	Eiseby	609	4	85,260	184
Stubbe	Risby	900	7	86,940	144

Dänischwold District.

Gobsernes Navne.	I hvilke Sogne beliggende.	Areal i Tdr. Land.	Hovs- tal.	Statte- værdi i Rd.	Folke- mængde 1860.
Altenhof med Bornstein	Eternsørde	2,215	12	242,840	508
Åflov	Gettorf	4—500	1	39,900	118
Augustenhof	Gettorf	455	3	64,540	73
Berensbrook m. Rothen- stein	Gettorf	1,826	11	266,880	428
Birkenmoor	Dänischenhagen	1,643	11 ¹ / ₂	235,640	350
Borghorst	Gettorf	2,121	13	265,340	678
Alt-Büll	Dänischenhagen...	1,130	9 ¹ / ₂	170,720	151
Neu-Büll	Dänischenhagen...	1,169	4	72,800	96
Elhof	Dänischenhagen...	1,515	10	226,420	796
Friedensthal	Borreby	465	4	57,260	129
Grünhorst	Sehested	506	—	72,000	82
Harzhof	Sehested	1,080	6	132,640	167
Hoffnungsthal	Borreby	400	3	61,760	48
Hohenhain	Krusendorf	627	4	80,860	96
Hohenlied m. Hohenholm	Sehested	2,332	20	269,140	498
Hütten (forh. t. Wolfs- hagen)	Gettorf	1,354	10	147,720	711
Hütten (fh. t. Borghorst)	Gettorf	628	4	87,360	129
Kaltenhof	Dänischenhagen, Gettorf	3,138	21 ¹ / ₂	322,609	808
Knoop	Dänischenhagen	2,662	13 ¹ / ₂	270,740	572
Groß Königsförde med Gettorf	Gettorf	2,456	17	215,200	768
Kindau med Nevensdorf	Gettorf	2,889	15	289,000	664
Marienthal	Borreby	1,406	10	180,740	343
Dänisch Rienhof	Krusendorf, Dänischens- hagen	1,696	11 ¹ / ₂	21,1320	503
Noer og Grünwald	Krusendorf, Gettorf	3,796	22	51,2160	731
Rathmansdorf	Dänischenhagen, Gettorf	1,520	8 ¹ / ₂	16,9200	426
Rosenkranz	Gettorf	1,528	4	20,4340	582
Schirnau	Bünstorf	609	6	84,440	122
Seekamp	Dänischenhagen	2,781	16	368,280	950
Sehested	Sehested	2,296	19 ¹ / ₂	270,100	485
Steinvade	Bünstorf	302	3 ¹ / ₂	44,480	51
Uhlenhorst	Dänischenhagen	558	3	81,960	122
Vindeby	Borreby	2,610	10	20,8840	465
Warleberg	Gettorf	4,455	11	27,3860	825
Wolfschagen	Gettorf	1,162	7	13,3600	297

Efter lange Stridigheder lykkedes det Hertugerne af Abels Slægt ved Freds- slutningen i Dorfens den 9de August 1313 at opnaae Besiddelsen af det Kronen til- hørende Gods, som laae indenfor Sønderjyllands Grænser. Kong Valdemars Jordebog af 1231 viser, hvor betydeligt dette Gods var. Især var det saakaldte Konungies (udbrøede tilbeels fædgroede Strækninger, som i en ældre Tid vare til-

egnede Kronen) meget betydelige i den ydste Halvøes sydlige Deel. Dertil hørte „Klippølef“ en (Deel af Lungøst Herred), „Gyæltling“ (hele det østlige Hjørne af Landstabet Angeln), „Jarnwih“ (fra 1325 benævnt Dänischwold) og „Kamp“, hvilke tyvende skibe tilligemed Fordebogens „Fræjlet“ (c: den frie, skovløse Stette) med „Hjernæburgh“, og „Swans“ sandsynligviis omfattede det hele Land imellem Slien, Eideren og Treenen, som indtil Slutningen af det 12te Aarhundrede synes at have henligget næsten ubebøet, og hvoraf endnu 1231 en Deel var uopdyrket. I det Tidrum, som kom efter Freden til Horsens og indtil Abels Stamme uddøde, især efter Hertug Eriks Død 1325, besad de holsteenske Grever en stor Indflydelse i Slesvig, og stadigt havde de for Digt at skaffe sig selv dette Hertugdømme. Det kunde derfor ikke undgaae den kloge Grev Geerts Dyrmarksomhed, at et mægtigt, men velorganiseret Ridderstab, omtrent som det holsteenske dengang var, med Pengivenhed for det schauenborgske Huus, vilde være det virksomste Middel til at skaffe dette Huus Herredømmet over Slesvig, hvis de danske Konger skulde ville inddrage dette Hertugdømme efter Kong Abels Stammes forventede Afgang. Men den indfødte Slesvigiske Adel*) har Greven formodentlig ikke fundet sig til at overtage denne Rolle. Dens danske Sympathier og mangfoldige Forbindelser med Danmark have maaskee hindrydt ham Mistro. For at binde den holsteenske Adel til Slesvig gavede nu Greverne dem Forbegods og navnlig af det gamle Konunglef. De Riddergodter, som oprindeligt danne de nuværende adelige Districter, ere næsten alle oprettede Tidrummet fra 1313 til 1459. De Godser, der have en yngre Oprindelse, ere for Størstedelen kun Parceller af ældre. De første Gæere, som kendes, ere abeles overveidende holsteenske Adelsmænd. Det fra Venberne erobrede, svagt befolkede Bagriens tidligere Udydning mellem holsteenske Adelsmænd var maaskee det forbillige, Grev Geert og hans Sønner ved denne Leilighed fulgte. Landet vandt derved paa den ene Side den Fordeel, at betydelige forhen udyrkede Strækninger nu bleve bebyggede; men de tyske Colonister, hvormed de holsteenske Adelsmænd tildeels besatte deres udyrkede Godser, vare det første betydelige sachske Element, som indbrængtes blandt den sønderjydske Landbefolkning, der indtil den Tid havde været temmelig ublandet dansk, unbtagen paa Vestkanten, hvor Friserne boede fra gammel Tid. Med de tyske Colonister trængte tillige Livgenstabet fra de holsteenske Adelsgodter ind i det Slesvigiske. hvor det dog ei udbredte sig videre end den tyske Colonisation (i Dänischwold, Swansen og det sydførlige Angel), men paalagdes tillige den ældre danske Befolkning paa de Godter, hvor det fik Indpas. De holsteenske adelige Godseiere fik i Slesvig ubentvivt strax, saavel for deres Personer som for deres Eiendomme, samme Rettigheder, som den holsteenske Adel udsøvede; disse vare dog betydelig større end de, som den indfødte slesvigiske Adel dengang var i Besiddelse af. Navnlig havde den holsteenske Adel Patrimonialjurisdiction eller Virkeret over sine Bønder og Tjenere, som neppe nogen indfødte slesvigsk Hærmand endnu havde faaet, men som saa meget lettere kunde tilstaaes de nye slesvigiske Riddergodters Gæere, som det gamle danske Konunglef allerede tidligere, som det synes, ikke havde hørt under Herredstingene. Den indbrængte holsteenske Adel blev saaledes i Slesvig en høiere privilegeret Adel.

Ved denne Fremgangsmaade gjorde vistnok Schauenburgerne sig den indfødte slesvigiske Adel til fjende, men den opgav Kampen, og udvandrede for Størstedelen til Danmark, hvor Adelsens Magt imidlertid havde været i Fremgang. Det nordlige Slesvig, navnlig Haderslev Amt, har endnu en Deel saakaldte Frigaarde, som have været i de gamle danske Familiers Besiddelse og som endnu have beholdt adskillige Friheder, netop saadanne, som hine Frelsmænd forudm havde. Om mange andre Gaarde ved man, at de forhen have været adelige Herresæder og privilegerede Eiendomme, men have mistet deres Friheder, idet Hærkerne nægtede at fornye dem, formodentlig fordi de tidlig gik over i ufrie Familiers Eie.

Parcelleringen begyndte paa det glücksborgske Gods Nørregaard allerede 1633, og paa Udmark gav Pennina Rumøhr 1769 det første Exempel blandt Adelen paa Parcellering og Dyvævelse af Livgenstabet, et Exempel som alle Godter i Angel, nogle i Swansen og enkelte i Dänischwold fulgte. For de andre ophævedes Livgenstabet (men ingenlunde Høveriet) først ved Forordningen af 17de Juli 1805.

*) Hos Arild Hvitfeldt S. 381-85 nævnes en stor Mængde slesvigiske Adelige, der „søffuede for Hertugen af Wolden til Kong Eriks, for den Fred som gjordes til Rydsrigg“ (1315). Deriblandt forekomme Navnene: Kleisamp, Blaanes, Bernide, Hjort, Grubbe, Stram, Sekebe, Juel, Frijs, Pors, Wag, Lyde, Rab, Smalsted, Dosenrode, Mule, Sønstrop, Povik.

Efterat mange Godser, især i Haderslev Amt, vare efterhaanden indgaaede, oprettedes 1806 endnu 35 nye af mindre afhændede Dele af de ældre. Ved Patent af 3die Juni 1853 ophævedes de adelige Godseres Patrimonialjurisdiction, og Godserne henlægtes, hvad den af den slesvig-holstænske Regjering udøvede Myndighed angaaer, under Kongelige Commissairer, hvortil deels beskikkedes de respective Amtmænd, i hvis Amter Godserne laae, deels en egen Commissair for det samlede Godsdistrikt det østlige Angel, Svansen og Dänischwold. Den dæmmende Myndighed overdroges de nærmeste Herredsfogder, og tvende nye Herreder oprettedes for det samlede Godsdistrikt, i Kappel for Angel og i Ekernørde for Svansen og Dänischwold. „Bemærkninger angaaende det slesvigke Ridderflaabs Oprindelse“, af S. M. Belsow, i Nyt historisk Tidsskrift II. S. 259.

Kappel Herred

omfatter, som foransført, de adelige Godser Brunsholm, Bukhavn, Dollerød, Dyttebøl, Gjelting, Nisvraagaard, Prisholt, Runtoft, Røst, Sandbæk, Tøstrup, Udmark, Ø med Hasselbjerg og Østergaard, af hvilke Brunsholm, Nisvraagaard, Runtoft og Udmark efter deres Sognebeliggenhed alt ere ommeldte under Eskriis Sogn, Tøstrup under Tøstrup Sogn og Dollerød under Ravnkær Sogn. De øvrige Godser ligge i Gjelting Sogn og Kappel Landsogn. Herredet udgjør Landskabet Angels østlige Deel med et Areal af 2 $\frac{1}{2}$ □ M. og 9983 Indvaanere.

Herredet danner, som foransført, et eget Jurisdictionsdistrict (Herredsfogden er tillige Flækkefoged i Flækken Kappel); det danner en Deel af Kappel Pshficatdistrict; det hører til 2det slesvigke Udskrivningsdistrict. Gjelting og Eskriis Sogne høre under Flensborg Provsti, Tøstrup og Ravnkær Sogne under Gottorp Provsti. Af Valgdistricterne til den slesvigke Provinzialstænderssamling for de mindre Landeendomsbesiddere udgjør Kappel Herred det 17de.

Gjelting Sogn, omgivet af Eskriis, Tøstrup og Kappel Sogne samt af Østersøen med Gjelting-Bugt og Slien. Kirken nordvestligt i Sognet, 4 M. o. s. o. for Flensborg og 1 $\frac{1}{2}$ M. n. v. for Kappel. Areal, c. 11,289 Tdr. Land, er i det Hele taget mere fladt end det øvrige Angel; af de forhen store Skove ere nu kun ubetydelige Restere tilbage, hvoraf Nordskov og Holmkjærskov høre til Godset Gjelting. Jordsmønnet er i det Hele taget af god muldet og leermuldet Bestaffenhed, flere fra Havet indbundne Strækninger mod Nord og paa den mellem Havet og Slien udflydende Ø ere mindre gode, tildeels flette Jorder, nogle sandede andre sumpeede og ubfatte for Overjømmelse. Flere mindre Bække gjenløbe Sognet i nordlig Ret-

ning og falde i Gjeltingnor og Udmarkhav. Gjeltingbugten, hvis inderste Deel kaldes Udmarkhav, indsfærer, imellem Halvøerne Rvisnæs og Bøversø, det lille Gjeltingnor, der har faaet sin nuværende Form ved at Bøversøen ved en Dæmning er forbunden med Fastlandet. Bøversøen var alt tidligere ved en Dæmning bleven forbunden med Landstrimlen Birk; det herved indbundne Areal er for en Deel lagt tørt; ved den sydlige Ende af Sognet har ligeledes været foretaget et større Inddæmningsarbejde, idet Den Ø ved Dæmninger forbandtes med Fastlandet (1835 odelagdes dette dog igjen forenbeel ved Havets Gjennembrud). Den paa Den Ø beliggende og til Godset Ø hørende Skipperby Mæseholm hører til Rappøl Sogn, hvorimod den lille i Eliens Munding beliggende Ø Mindholm hører til Gjelting Sogn. Sognets Nordspidse kaldes Birknakke og et i Østersøen fremspringende Punkt Albuen.

3 Sognet: de adelige Godser Gjelting, Dyttebøl, Prisholt, Ø og en Deel af Godset Bukhavn; til Gjelting Gods hører Hovedgaarden Gjelting, 444 Skattetdr. med et Areal af 1,320 Tdr. Land à 260 □ B., Bjerne Gjelting med Kirke, Diaconatbolig, Skole, Kro og Vindmølle, Sønderballe med Præstegaard, Fattighuus og Vindmølle, Lebæk, Stenderup samt den afsprebt liggende Bakerballe og paa Bøversø Meierigaard, Vindmølle og Teglværk, ialt 137 G. og 37 H.; til Godset Dyttebøl hører Hovedgaarden Dyttebøl, 354½ Skattetdr. med et Areal af 387 Tdr. Land à 260 □ B., de større Bønderstæder Goldmaas, Børsh, Nydam og Gammeldam paa resp. 129, 120, 106 og 94 Skattetdr., Bjerne Pommerby med Skole, Kro, Fattighuus og Pommerby-Meierigaard, 216 Skattetdr. med et Areal af 222 Tdr. Land à 260 □ B., Nyby med Kro og et større Bøndestæd paa 120 Skattetdr., Kronsgaard med Skole og Kro, Dyttebøl Vindmølle, ialt 73 G. og 8 H.; til Godset Prisholt hører Hovedgaarden Prisholt, 328 Skattetdr. med et Areal af 375 Tdr. Land à 260 □ B., Prisholt Vindmølle, Bjen Ravnholt med Skole, Kro og 3 Fattighuse, samt det større Bøndestæd Gammelsk, 56 Skattetdr. med et Areal af 84 Tdr. Land à 260 □ B., ialt 40 G. og 10 H.; til Godset Ø hører Hovedgaarden Ø med 301 Skattetdr., Bjerne Vormshoved med 2 Vindmøller og 4 Kroer, Gundseshj med Skole, Fattighuus og Kro samt et større Bøndestæd paa 78 Skattetdr., Hæselbjerg 2 G. og de afsprebt liggende Steber Ribholm med et større Bøndestæd paa 207 Skattetdr., ialt 53 G. og 62 H.; af Godset Bukhavn hører hertil Sognet Bjerne Store- og Lille-Svaktorp med Skole og Kro, ialt 30 G. og 7 H. Ialt er beliggende i Sognet 4 Hovedgaarde, 2 Præstegaarde, 9 G. større end en Heelgaard, 13 Heelgaarde, 12 ³/₄ G., 37 ¹/₂ G., 67 ¹/₄ G. og 181 endnu mindre G. samt 36 H. med og 88 H. uden Jord og 7 Vindmøller.

Indbaanere: 3,409. Landbrug er Hovederhvervet. Fiskeriet ubetydeligt.

Den Besidderen af Godset Gjelting tillagte Patronatsret til Kirken er under 25de April 1857 midlertidig ophævet og udsøes nu af Kongen. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Compastor; begge disse Præsteskald ere Valgkald, hvortil Menigheden vælger. Præsteskaldenes Indtægter kunne anslaaes til resp. 1621 og 727 Rd. Kirkesproget er blandet.

Kirken, der er en af de største i Angel, er opført af Muursteen i den senere Tid af Middelalderen. Af de oprindelige spidsbuede Binduer have kun et Par endnu beholdt deres gamle Form. I det Hele er Kirken i høi Grad bleven forandret og moderniseret ved en stor Restauration, som fandt Sted her 1793, og som medtog over 4.000 Daler Cour. af dens Kapital. Som det ved den Tid iværksattes ogsaa ved andre Kirker i Angel, blev Choret dengang nedbrudt og gjenopført som en umiddelbar Fortsættelse af Stibet. Den omtrent 60 Alen lange Kirke har derved i hele sin Længde faaet den betydelige indre Brede af 17½ (danske) Alen. Imdens den vestlige Ende af Kirken i sit Indre har beholdt et temmeligt tarvelig og gammel-dags Udseende, tager derimod den nye Deel af Kirken sig fin og moderne ud, da Bæggene ere forzirede med joniske Pilastre, Loftet lagt i Svælvingensform og gipset, og selv af den gamle Altertavle fra Middelalderen er den udskaarne Fremstilling af Korsfæstelsen bleven overhyddet og omgivet af store romerske Søiler og Pilastre, besatte med Forgyltning o. s. v. Apsidens fra Alterets Kloie have faaet deres Plads i Galleriet hen foran det ovenover Alteret anbragte Orgel. Kirkens Døbefont er forfærdiget af Træ og bærer Aarsallet 1653. Omtrent fra samme Tid hidrører Prædikestolen, der som sædvanlig er smykket med Relieffer af Freskerens Historie. En interessant gammel Liigsteen med Portrætsfigurer af Claus Ahlesfeldt († 1531) og hans Hustru Drude født Ranpau († 1554) er indmuret ved Døgangen til Orgelet. Stenens Kanter bevare Resten af en endnu meget ældre Gravskrift. Fire luffede adelige Hverfaldsskole ere anbragte tilveirs inde i Kirken. Kirken har intet Taarn; men et Par symmetriske kapelagtige Bygninger, der ved Ombygningen af Kirkens Østende bleve anlagte mod Nord og Syd ved denne, have Taget anordnet saaledes, at de tage sig ud som smaae Taarne. Kirkens 3 Klofter hænge i et paa Kirtegaarden af Træ opført Klokkerhuus.

I de vestlige angelske Sogue har man det Udtryk „Ind i Gjelling“. Dette er endnu en Erindring om gamle Tider, da Gjelling betegnede et langt større District end nu. Efterat saaledes i Baldemars Jordebog 8 forskellige Navne ere nævnte foruden Gjelling, tilføies „omnia ista vocamus Gyælling“. Sagnet Gjellings Historie er meddeelt af Pastor F. N. A. Jensen i Michélsens og Asmusens Archiv III. S. 1—98. Der findes desuden en meget udførligere Beskrivelse af Sagnet af samme Forfatter, der i mange Aar var Stebets Sognepræst. Den opbevares i Haandskrift i Kiøls Bibliothek.

Bakerballe, Parceller af Gøbset Gjelling, var forhen en By, der nævnes som Kongsgøds i Jordebogen 1231 („Bakærhøl“). Pastor F. N. A. Jensen fortæller i sin Beskrivelse af Angel S. 157: at i Angel, naar Nogen praler og siger at han vil dette eller hiint som han dog ikke kan, saa pleier man at sige: „Ja æ herr ingen Li, æ skal a Bakerballe, sei æ Trold.“ Omtrent ligesom Haven sagde i Fablen om Druerne, at de vare sure.

Gjelling nævnes som Kongsgøds i Jordebogen („Gyælling“, „Gyælling“, „Gælling“). Naar det er kommet fra Kronen i Adeliges Hænder, derom haves ingen bestemte Efterretninger; 1428 og endnu 1448 tilhørte det Claus v. d. Wisch, Fader til den ved Kunststift omtalte Wulf v. d. Wisch; men det kom siden igjen i Kongens Besiddelse. Kong Hans gav 1494 Gjelling i Mageliste for Tørring til Ridder Hans v. Ahlesfeldt, der saldt 1500 i Ditmarskertrigen, hvor han førte Danmarks gamle Rigsbanner Danebreg. Af hans Søner eiede Benedict v. Ahlesfeldt baade Buthavn og Gjellings det sidste, som var meget forgjæbdet, maatte hans Enke 1519 sælge for 15,500 Mark lybht til Amtmanden i Paderslev Claus v. Ahlesfeldt fra Borgbøst, Stifter af Gjelling-Linien af denne Slægt, der i henved 200 Aar var i Besiddelse af Gøbset. Ved denne Leilighed blev Byen Lebæk lagt fra Buthavn til Gjelling. Claus v. Ahlesfeldt døde 1533 (hans Frue Drude, en Søster til den berømte Feltherre Johan Ranpau, 1554; over begge findes, som alt anført, en Liigsteen med deres udbugne Billede i Gjelling Kirke); og Gøbset gik derefter i Arv fra Fader til Søn igennem følgende Slægtled: Bendix († 1586), Claus, Amtmand i Hønsborg († 1616), Claus, Claus, kongelig dansk Oberstlieutenant († 1674), Joachim, Amtmand i Eismar († 1698), og Claus, Amtmand i Norrkøbenhavn, som 1705 overlod Gøbset til sin Døder, den gottorpske Kammerjunker Joachim v. Ahlesfeldt for 14,300 Rb. Species. Formedelt en Anviisning, som den statstrædende Eier havde gjort Geheimeraadspresidenten Magnus v. Wedderkop, og som saldt i Hænderne paa hans fjerde Baron Gørh, efterat denne havde styret Wedderkop, blev Joachim v. Ahlesfeldt søgt ved Retten og kunde ikke have Besiddelsen af Gøbset, men maatte gjøre Dpub. 1717 kjøbte Hans

Noblf v. Ahlesfeldt til Buthavn Gjelling for 80,000 Rbd. Kroner, og overlod det igjen 1724 for samme Sum til Kammerherre Gottfried v. Wedderlop, en Søn af Præsidenten; men Arvingerne efter Baron Gørh, der imidlertid var bleven benrættet i Søerrig 1719, gjorde deres formeentlige Fordringer gjældende, og begyndte en vidtløftig Proces, som Regjeringen synes at have benyttet sig af til selv at komme i Besiddelse af Godset. 1736 sluttede Wedderlop en Ovreenskomst med Rentekammeret om at overlade det Gjelling for 73,750 Rbd.; dette Gods blev saaledes for tredje Gang kongeligt og tillet under Amtmanden paa Gottorp. Men 1757 fandt Regjeringen Leilighed til at sælge hele Godset, det Seneca Inggerfen (egentlig Sønke Ingwersen, født 1715 i Langhorn ved Bredsted), der 1734 var reist til Ostindien og paa Java havde erhvervet sig store Rigdomme, vendte tilbage til sit Fædreland og besluttede at sætte sig fast her ved Kjøb. Han sit Godset for 85,000 Rbd. dansk Cour., blev den 9de Novbr. 1759 opkøbt af Abelstanden og sit Titlen Baron af Gelling, som derefter er gaaet i Arv til de følgende fra ham nedstammende Eiere; 1777 blev han ogsaa af Keiseren optaget i den tydske Friherrestand. Gjelling havede sig nu af sit Forsalb; 1770 opførtes den med høie Vøbe og en bred Grav omgivne Borg i hollandsk Stil (med Theater, Samlinger af Malerier, Caritæter o. s. v.), og der herkedde næsten fyrstelig Pragt ved „Høffet i Angel“ saavel under den første Baron som under hans Søn, saalænge denne kunde gennemføre det. Førstnævnte døde paa en Reise i Haag den 29de December 1786, efterat han kort isoreveien havde gjort Godset til et Fideicommiss for sine Efterkommere; det gik i Arv til hans Søn Chr. Fred. Rub. Baron af Gelling. Denne døde uden Børn i Prüssel den 21de Februar 1820, hvorpaa Godset tilfaldt hans Søstersøn Ritmester Levin Ludv. Chr. Leop. o. Hobe som den tredje Baron af Gelling; han aftraadte det igjen i Februar 1842 til sin Søn Siegfried Lambert Curt v. Hobe Baron af Gelling, den nuværende Besidder. Den 1ste Mai 1789 blev Godset parcelleret og Livgenfabet ophævet. Gjelling Gods er ligesom de øvrige Godter i Angel udparcelleret, dog hører Aulsgaarden Bøvers med Teglværk og Bindmølle til Hovedgaarden. De Underhørige betale en Canon af 1 Rbd. 2 Mk. til 2 Rbd. 22 Sk. pr. Tde. Land. Blandt de udskiftede Parceller mærkes Grahlenstein (saaledes talbet efter en senest Besidder Dr. Grabl) tidligere Norrblov, der eiedes af den fortiente Justitsraad Jaspersen. En Runesteen (Arild Stenen, om hvilken see Thorsen: „De danske Runemindesmærker“ l. S. 295 fig.) skal være indmuret i Ladebygningen.

Prisholt har sin Oprindelse fra en i Slutningen af det 16de Aarhundrede neblagt Landsby Prisholt og var Aulsgaard under Gjelling, hvorfra den solgtes 1710 af Joach v. Ahlesfeldt; samme Aar og 1724 blev det nye Gods forsgget med Rabnholt (Rabenholt). 1736 kjøbte Hans Rumohr til Køst Prisholt, som efter hans Død 1745 kom til hans Søn Kammerherre Hans Noblf Rumohr, der, efterat han havde arvet Køst, 1794 solgte Prisholt til Joh. Henr. Laage og Poul Buhtenshøn. Eierne verlede derefter hurtigt: v. Hirschfeld, fr. Richter, Brandes, derpaa igjen Laage, 1813 Capitain Joach. Fred. Carl v. Bülow († 1822), hvis Enke 1838 solgte Godset til den hidtilværende Forpagter paa samme, Marcus Stephan Gabriel Dreper, for 65,000 Rbd. Til Mai 1796 opførte Livgenfabet og Godset blev parcelleret.

Dyttebøl er dannet af en Deel af Gelling Stov, der hørte under Runtoft, og hvor der senere fremstod Byerne Dyttebøl, Pommerby, og Solby (isebetor den sidste i det 15de Aarhundrede Nyby). 1540 var Henneke Rumohr til Køst i Besiddelse af Byen Dyttebøl; han neblagde den og oprettede Godset af samme Navn, som forblev i denne Families Eie indtil 1727. Efter Henneke Rumohrs Død 1569 tilfaldt Dyttebøl hans Søn Schack Rumohr, og, da denne døde uden Børn 1585, Broderen Asmus Rumohr til Køst og Runtoft. Ved Delingen efter hans Død imellem hans Søner 1593 sit Ditt. Rumohr Dyttebøl († 1609). Dennes Søner Joachim, Asmus og Schack forsgede Godset 1614 ved Kjøbet af Kronsgaard, som hidtil havde hørt til Buthavn, og som Wulf Pogowich overlod Brodrene Rumohr for 15,000 Rbd. Species. 1615 frede Brodrene til Deling; Schack sit de mod Vest liggende Besiddelser, hvorfra Godset Udmark bandedes (Gaarden skal være opført af Kronsgaards afbrudte Bygninger, ifr. Eskriis Eogn), og Asmus Dyttebøl, efter ham hans Søn Asmus († 1650), dennes Søn Ditlev († 1708), hans Søn Asmus, dennes Moder Ida Emerentia født v. Ahlesfeldt, som 1727 solgte det for 50,000 Rbd. Species til Kammerherre Erik Joach. v. Rheden i Hannover. Dennes Søn Kammerherre Christoffer Ludv. v. Rheden afskændede 1757 Godset

til sin Inspecteur og Forvalter Aug. Phil. Ahlmann, som her havde erhvervet sig en betydelig Formue († 1775); denne testamenterede det til sin Datterføn Aug. Phil. Ahlmann Ericius, og fra ham kom det til Faderen Overretsråd Moritz Christian Ericius, hvorpaa det deels endnu i dennes Levetid 1783, deels sraar efter hans Død 1785 blev parcelleret. Stangaarden købteasmus Thomsen, som ved sin Død 1813 efterlod den til sin Søn Krigsråd og Lieutenant Thomas Thomsen; derefter blev den købt 1822 af Georg. Henr. Fred. Stüve fra Osabrück († 1837), 1839 af Joh. Erik Vank, 1844 af Louis v. Buchwald og 1847 af C. Meyer. Nu eies Dyttedal af det Grandjeanste, med Stamhuset Bennerstlund paa Falkster forenede Fidecommis, hvis Besidder er Kammerjunker E. W. Grandjean.

D (fortydfket Dehe) har Navn af sin Beliggenhed paa en D; den forekommer ogsaa blandt Deerne i Baldemar II.s Fordebog 1231 under Navnet „Gaß“, hvor der jagedes Hjorte. Bjørne og Vilsvain (1463 kreves dens Navn „Gode“). Senere blev den laabfast mod Nord, men den smalle Landstrimmel tæt ved Gaarden D blev giennemkøbt 1835; siden 1798 er den dog ved en Dæmning med Vest hen til Bormshoved sat i Forbindelse med Fasklandet. 1339 blev Den „Gaath“ tilligemed Buthavn, $\frac{1}{6}$ af Gjelting Skov, Byen Lebak m. m. pantfæt af Hertug Baldemar V. til En af hans Raader Siegfried Sehested, og hørte derpaa til Buthavn (Kappel Sogn), indtil Delingen 1561 (see Buthavn) gjorde D til et selvstændigt Gods under Wulf Vogwisch, der i Documenter fra de følgende Aar kaldes „Herr uß der Dehe“. Ved samme Tid er Gaarden rimeligviis opført. Efter mange Stridigheder mellem Wulf Vogwisch og hans Brødre kom det 1583 til en ny Deling ved Lovtræning, ifølge hvilken D tilfaldt Hans Vogwisch eller rettere hans Panthaber Johan v. d. Wisch, hvem han 1588 overlod det til Arv og Eie for en Pengesum, der kun med 300 Rb. oversteeg Pantefummen og Panthaberens øvrige Fordringer. Familien v. d. Wisch eiede D til 1656, nemlig efter Johan hans Broderføn Jørgen († 1629), dennes Broder Johan, som 1639 affødte det til sin Søn Wulf. Denne folgte det 1656 for 39,500 Rb. til Henr. v. Ahlesfeldt til Damp († 1678), efter hvem hans Enke Margrete Hedv. v. Ahlesfeldt eiede det, og derpaa hendes Broderføn Kammerjunker Joach. v. Ahlesfeldt, der 1696 overlodt Godsset for 53,400 Rb. til Hertug Frederik IV. af Holsten-Gottorp. Hertugen folgte det igjen for 50,000 Rb. danske Kroner til Generalmajor Grev Gers. v. Dernath, som endnu i samme Aar afhændede det til Domprovt Joh. Ludv. Vincier Baron v. Königstein for samme Sum († 1730), efter hvem hans Søn Conferentråd Carl Ludv. Vincier v. Königstein eiede det († 1746). 1748 kom D til Henning Kumobr (af Kuntoster-Linien), der ogsaa eiede Admark og 1773 folgte begge Godsfer til Cancelliraad Hans Ludv. Hansen, tidligere Amtsforvalter i Pfløn. Han døde 1780 og efterlod D til sin Datter, der var gift med Regimentsquartiermester Christian Sarsen, som parcellerede Godsset (tildeels selvstændigt 1790), og 1796 folgte Gaarden til Professor Dr. phil. og med. Gadsb Coopmans fra Franeker i Friesland. Denne Eier kaldte flere af sine Landsmænd herover, ved hvem han lod D-Nor inddige og ovennævnte Dæmning anlægge 1798; senere vendte han tilbage til sit Fædreland efter at have solgt Godsset 1807 til Kammerherre og Landraad Ernst Carl v. Ahlesfeldt. 1852 blev D kjøbt af sin nuværende Eier G. E. Böhme. Den nuværende Foredbygning med et lille Taarn er opført af den ældre Baron v. Königstein, som en latinff Indskrift beretter. 1629 laabede Kong Christian IV. ved D med sin Flaade og tog Dphold paa Gaarden.

Paa Bassborrehsi skal efter Sagnet have faaet en Drog.

Kappel Landsogn, der har Kirke tilfælles med Flækken Kappel (see denne), er omgivet af Ravntjer, Tøstrup og Gjelting Sogne samt Elien. Areallet, c. 3,714 Tdr. Land, bestaaer af gode lerede Jorder, med flere dog mindre betydelige Skovstrækninger. Sandbæk løber gennem Sognet ud i Elien. Skipper- og Fiskerbyen Maesholm der hører til Sognet, ligger adskilt fra det øvrige Sogn paa „D“.

Sognet omfatter de adelige Godsfer Røst, Sandbæk, Buthavn, (dette dog kun tildeels, det Øvrige i Gjelting Sogn) samt Skipper og Fiskerbyen Maesholm af Godsset D; Byerne Melbh med Skole, Vandmølle og Kro, Graamark med et Teglværk, Grimsnæs med Skole, Studeshøl med Kro og Fattighuus, Sandbæk (3 Guarde

større end en Heelgaard samt 2 Heelgaarde, af hvilke Byen foruden nogle Huse bestaaer, danne det adelige Gods Sandbæk, der ikke har nogen Hovedgaard), Rabøl med Skole og Kro; mindre Samlinger af Beboelser ere Kappelholt, Harmark, Rabølfund med Bindmølle. Hovedgaarden Røst (c. 320 Tdr. Land) med Meierigaarden Dotmark (c. 200 Tdr. Land), Hovedgaarden Bukhavn (c. 560 Tdr. Land) med Meierigaarden Rokrog (c. 280 Tdr. Land). Maesholm har omtrent 100 Huse, Skole, Toldoppebørselscontrolsted med en Toldoppebørselscontrolleur. 3 Sognet er ialt 7 Gaarde større end en Heelgaard, 2 Heelg., 2 $\frac{3}{4}$ G., 14 $\frac{1}{2}$ G., 15 $\frac{1}{4}$ G., 76 G. mindre end $\frac{1}{4}$ G., 50 H. med Jord og 77 H. uden Jord.

Indbaanere: 1933, hvoraf omtrent 8—900 i Skipper- og Fiskerbyen Maesholm. Medens i det øvrige Sogn Landbrug er Hovederhvervet, er Maesholms Hovednæring Søfart, Fiskeri og Handel med Fødevarer. Fiskeriet leverer et meget væsentligt Bidrag til Underholdning for den herværende Befolkning, endstjendt Silbefiskeriet er i Hænderne paa Godsbesidderne og Fiskere i Byen Slesvig. Alesfiskeriet er af største Bigtighed, og kan det aarlige Udbytte anslaaes til c. 50,000 Pbd., der finder let Afsetning til gode Priser, navnlig til Holsteen. Indførselen er ikke af nogen Betydning, idet Skipperne — der findes i Flækken 41 af disse — efter tilendebragt Rejse i Reglen vende ballastede tilbage. Udførselen er derimod betydelig; i 1862 udførtes bl. A. 556,000 Pbd. Ost, 45,000 Pbd. saakaldet Sundhedsost, 536 Tdr. Smør, 47,000 Pbd. Pølse, 16,000 Pbd. røget Kjød og Flæsk, 1400 Tdr. Bryn og Meel, 1,700 Dl røgede Silb. Størstedelen af disse Varer affættes til Kongeriget og navnlig til Kjøbenhavn. Skibsfarten var i 1862: i indenrigst Fart indgaaet 146 Fartøier af 648 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 203 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 154 Fartøier af 680 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtigheds med 306 Læsters Bestuvning; i udenrigst Fart indgaaet 1 Fartøi af 14 Com.-Læsters Drægtighed i Ballast, udgaaet 4 Fartøier af 56 Com.-Læsters Drægtighed med 14 Læsters Bestuvning. Ved Maesholm Toldsted var ved Ugangen af Aaret 1862 hjemme hørende 42 Fartøier af 192 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed. Toldafgifter oppebæres ikke her; derimod have Skibsfigterne i 1862 udgjort 88 Rb. 61 St., i 1861 71 Rb. 34 St. Af industrielle eller Fabrik anlæg findes ingen her; derimod fortjener at nævnes Fabrikationen af den saakaldte Sundhedsost, der for Aaret 1862 anslaaes til ikke mindre end 70,000 Pbd.

Røst, Dotmark, Melby, Graamark, Grimsnæs, Studeshøl og Kappelholt høre til Røst Gods, Sandbæk til Sandbæk Gods, Bukhavn, Rokrog, Rabøl, Harmark og Rabølfund til Bukhavn Gods, og Maesholm, som anført, til D Gods. 1ste Angler adelige Godsdistricts 7de og 32te—41de Lægd. Som foranført er Landsognet forenet med Flækken Kappel til eet Pastorat (see Kappel).

Li Godsjet Bukhavn (tydsk Buchagen) hører den større Halvdeel til Kappel Sogn. Det var vistnok fra først af en By, hvilket ogsaa Bysted Stov tydeligt for Gaarden antyder, og skriver sig fra Aaret 1339, da Hertug Valdemar V. pantsatte „Buchauen“ med Møllen, den tilhørende Stetterdeel af Gjelting Stov, Den Gath m. m. til Ridder Siegfried Sehestedt, som han var 2000 Mark løbdt Sølv og 600 Mark løbste Penninge skyldig. Pantet blev ikke igjen indløst, og den

Cekehedsfste Familie blev længe i Besiddelse af Buthavn. Formodentlig har allerede den første Eier anlagt en befaestet Borg, hvis Sted paavises tæt syd for den nuværende Gaard; den høsliggende By blev senere nedlagt, og sin Vandmøllen blev tilbage til ind i dette Aarhundrede. Af Familien Cekeheds nævnes derefter følgende som Besiddere af Buthavn: Siegfried (den yngre), Reimer, Ridder (1410), hans Søn Schack, dennes Søn Reimer, hans Enke Metta og Søn Otto (1476), som endnu forekommer 1493; men 1498 nævnes Otto Stafe til Buthavn, uden at man veed, hvorledes enten han eller Benedict v. Ahlefeldt, der eiede det i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede tilligemed Gjælling, er kommen til det. Sidstnævntes Enke Sophie Gyldenstjerne solgte først 1519 Godset Gjælling, hvortil hun lagde Landsbyen Lebak, som hidtil havde hørt til Buthavn, men forbeholdt sig derimod det indtil da til Gjælling hørende Svattetorp for Buthavn, hvorved dette Gods blev bedre afrundet; 1529 solgte hun ogsaa sidstnævnte Gods med alle tilliggende Landsbyer til Kong Frederik I. Men i Begyndelsen af sin Regjering maatte Kong Christian III. paa Grund af Pengemangel sælge dette anseelige Gods til Ridder Wulf Pogwisch, Amtmand i Segeberg og Lehnsmænd paa Troiborg-Slot ved Tønder, for 12,000 Mark lybsk. Han døde 1554 og ligger begravet i Vordeholm-Kloster, for hvilket Pogwischerne vare Stytsfogder; hans Enke Christine Munk levede paa Kronsgaard til 1579 og ligger begravet i Gjælling Kirke, hvor hendes Ligsteen endnu er at see foran Alteret. Imellem Sønerne, Wulf, Hans og Bertram, opkom der Strid om Arven; 1561 kom det til et forlig imellem de to første, ifølge hvilket Wulf fik D og Hans Buthavn, som han formeget Gjæld 1567 maatte overlade i Pant for 48,000 Mark til Johan v. d. Wisch paa Dibenæs for 20 Aar, med det Tilfald, at hvis Godset ikke imidlertid blev indløst, skulde denne beholde det arveligt. Men Striden forfattes i mange Aar imellem de tre Brødre. 1583 kom der en kongelig Commission til Buthavn, som foranstaltede en ny Deling ved Lottrækning: Bertram, som trak først, fik Buthavn, Wulf Kronsgaard, og D blev saaledes tilbage for Hans Pogwisch, det vil sige for hans Pantnaver Joh. v. d. Wisch, der imidlertid var uillstreds hermed og ikke vilde fratæde Buthavn, som forøvrigt Bertram Pogwisch ikke heller kunde faae, da hans Brødre, ifær Wulf, igjen havde Pantret i hans Deel. Endelig maatte Joh. v. d. Wisch 1585 salde tilføie, og Wulf Pogwisch kom i Besiddelse af Godset. Efter ham eiede hans Søn, den yngre Wulf Pogwisch, Godset indtil 1622, da han solgte det for 33,960 Rd. til Hans Pogwisch (af en anden Linie af Familien), der dog allerede 1624 igjen solgte Godset med Byerne Svattetorp og Rabøl for 36,037 Rd. til sin Svoger Joachim Rumohr fra Dyttebøl. Med dennes eneste Datter kom Buthavn til Geert Philip v. Ahlefeldt af Søgaard-Linien (c. 1639), som efterlod det til sin Søn Joachim v. Ahlefeldt, der først var Regjeringspræsident i Hertugen af Gottorps Tjeneste (hvorfor ogsaa Kong Christian V. i Aarene 1684—89, da de hertugelige Lande bleve sequestrerede, overlod hans Godser til Overammerjunker v. Knuth), men 1694 traadte i Kongens Tjeneste og 1700 blev Vicestatthalder i Hertugdømmerne. 1712 nedlagde han sine Embeder og trak sig tilbage til Buthavn, hvor han døde d. 9de Septbr. 1717. Han fulgtes af sin Søn Hans Adolf v. Ahlefeldt, der ogsaa i nogen Tid eiede Gjælling. Da denne gjorde Dydbud, købte 1736 hans Svoger Conferents- og Landraad Hans Rumohr til Røst og Prisholt Buthavn med Avlsgaarden Rokrog og Byerne Svattetorp og Rabøl for 42,500 Rd. Af hans Søner fik efter hans Død 1745 Ritmester Joachim Rumohr († 1793) Buthavn, som efter ham tilfaldt hans Datter Adelheid Benedicta, gift med Baron E. A. G. v. Gørß. Hun solgte 1799 Godset til Major og Landbygmester Joh. Perm. v. Moos, af hvem igjen Stattholderen i Hertugdømmerne Landgreve Carl af Hessen købte det 1813 († 1836). Efter Landgrevens Død udgjorde Buthavn en Deel af det for hans Datterisøn Hertug Carl af Glücksborg stiftede Fideicommiss; men i dets Sted er nu traadt Godset Grønholt i Svansen og Buthavn er i 1863 solgt til Consul Schiller fra Hamborg. Livegenfabet blev ophævet og Godset parcelleret 1799. Gaardens Bygninger ere gamle; Dovebygningen i to Etager med to Fjæie, omgivet af en Grav, hvorover forhen førte Vindebroer. Til Godset høre 3 Sildegærder (Heringszåune) i Slien.

En Deel af Godset Buthavn, navnlig Byen Svattetorp, hører til Gjælling Sogn. Angaaende Godsets Fordeling imellem Kappel og Gjælling Sogne bemærker Dr. Jensen i sin Beskrivelse af Angel S. 214: „Hvor den egentlige gamle Sognegrænse var, lod sig allerede 1676 ikke længer afgjøre. Dengang firede Præsterne derom; megen Byjord var nemlig gjort til Herregaardsjord. Ikke alene var den gamle By Buthavn for længe siden forsvunden, men af de to Byer Sammel- og

Ry-Kapel, som tilsammen havde havt 15 Gaarde, eksisterede allerede 1624 kun den ene, og af denne var 1676 over Halvdelen nedlagt. Herkaberne havde afværende holdt sig til Kappel og Gjelting i kirkelig Henseende, ligesom der ogsaa endnu findes Herkabsstole i begge Kirker. Joachim Numohr havde vendt sig til Kappel, hvortil Pastor Schwöder i Gjelting ansøgte følgende Grund: Hr. Joach. Numohr var af Huset Dyttebøl; Dyttebøl og Gjelting levede i beslanbig Strid, saa at ikke alene Dyrigheden var hinanden imod, men ogsaa de Undergivne gik til Kirke med Vær og Spyd og ofte overfaldt hverandre og sloges paa Kirkegaarden; men da sal. Hr. Joach. Numohr var en from og fredelystende Herre, der ikke kunde finde sig i saadan Forargelse, har han forladt Gjelting og holdt sin Gudstjeneste i Kappel. Geert Phil. v. Ahlefeldt havde igjen vendt sig til Gjelting, fordi Præsten i Kappel var reist bort paa længere Tid og Ferremanden havde maattet vente paa ham i 18 Uger, og Joach. v. Ahlefeldt, skriver Pastor Zwerg i Kappel, vilde igjen holde sig til Kappel, naar Pastor Schwöder i Gjelting var død". Der ansøgte flere Exemplar paa, at Godsets Beboere saaledes have holdt sig til Gjelting Kirke.

Røst er et af de ældste Godser i Angel, skøndt man ikke bestemt kan angive, hvem der har grundet det, efterat det havde ophørt at høre til det store Krøngods Gjelting, hvoraf det, som Baldemar II.s Jordebog 1231 viser, udgjorde en Deel. I det 14de Aarhundrede tilhørte det vistnok den mægtige Familie Uimbel og i det næste den højstse Familie Split, navnlig Otto Split, Amtmand i Klensborg og Gøttrup og Hertug Nibols Raad (1451). Hans Søn Siegfried Split folgte 1498 Røst til Schack Numohr, hvilken Familie derpaa eiede det i 299 Aar, lige til 1797. Schack Numohr saldt 1500 i Slaget ved Pemmingsted, hvor saamange stedvigtige og højstse Adelssmænd tilfattede Livet. Hans Søn Henneke Numohr ægtede Eyde Sehestedt fra Runtost, hvorved Grunden blev lagt til, at ogsaa dette Gods senere kom til hans Efterkommere. Paa hans Tid indtraf Reformationen, og han benyttede sig heraf som saa mange af hans Standsfæller til at berige sig paa Geistlighedens Befolkning. Med den daværende Kirkeherre i Kappel, Domherre Petr. Vogwitsch, sluttede han 1533 en Overenskomst, ifølge hvilken denne affød ham Dyen Kappel med Tilbehør for 30 Mark aarlig Rente; men Hertug Christian forbød paa Domcapitlets Anmodning Byens Beboere at holde sig til Numohr; og tabte Herrene til Røst ikke derfor Kappel af Sigte. Da Henneke Numohr 1562 havde afstaaet Røst til sin Søn Asmus Numohr og begivet sig til Dyttebøl, hvor han havde bygget sig en Gaard, og hvor han døde 1569, søgte ligeledes denne nye Eier at erhverve sig Rettigheder over Kappel; han indsatte og afsatte Præster der efter Godtbefindende, og en vidtløftig Proces, som Domcapitlet i den Anledning begyndte imod ham, lod Røst forblive i Besiddelse af Kappel, da Domcapitlet ikke kunde tilvelebringe de fornødne Beviser for sin Ret til samme, eftersom Asmus Numohr havde ladet Arkivet ved Kirken opbryde og alle Documenter borttage. Sagen saldt den 1600, efterat Asmus Numohr allerede var død 1590. Han havde formeret sine Eiendomme overordentlig; navnlig havde han tilligemed sin Broder Schack, efterat deres Morbroder Jasper Sehestedt til Runtosts Enke var død 1580, ogsaa erholdt dette Gods, og da ligeledes Broderen døde uden Børn 1585, arvet saavel dennes Andeel af Runtost som Dyttebøl; han eiede ikke mindre end 110 Gaarde i Angel og mange paa Als. Men efter hans Død opløstes den store Godsmaasse ved Deling imellem hans Sønnen 1593. Den ældste, Ditlev, fik Dyttebøl med den Deel, hvoraf Godset Umark dannedes, Henrik Godserne paa Als (hvor hans Sæde var Numohrsgaard) tilligemed Strøggodser i Angel og i Marken, Cai fik Røst tilligemed noget Strøggods, som oprindelig havde hørt til Runtost, og den yngste af Brødrene, Henneke, Runtost. Efter Moderens Død tilfaldt ogsaa Tostrup, som hun havde hørt til Entesæde, Cai Numohr 1600, ligesom, da en af Brødrene, Henrik, var død uden at efterlade sig Børn 1599, en Deel af Arven efter denne; han døde c. 1625. Hans Søn Petr. Numohr, er bekendt for sin Strengbed, hvorfor Kappels Beboere flagede over ham 1630, saa at Regjeringen under Straf befalede ham at afholde sig fra al Voldsomhed; 1632 og 1641 har han ladet Høe brænde, men dette regnedes vel ikke under den Kategori, eftersom Regjeringen selv gjorde det Samme. Efter hans Død 1653 bestyrede hans Enke Ida født v. Broddorf Godserne, indtil hendes ældste Søn Dill. Numohr 1666 tiltraadte Røst; han forlangte af Kappelerne, at de skulde aflægge ham Eed som hans Undergivne og vilde behandle dem som Livqæne, hvorfor en stor Deel Familier udvandrede til Arnæs. Han var Generalmajor og Gouverneur paa Nyen, hvor han ogsaa saldt i en Erøsning under den skaanste Krig 1678. Røst gik i Arv til hans Broder Sehestederaad og Ridder Cai

Rumohr, der ogsaa eiede Panerau i Holsteen og Godser i Sachsen, og efter dennes Død tilfaldt det en tredje Broder, Frederik Rumohr, der hidtil havde eiet Løstrup. Denne døde 1722, efterat han allerede 1719 havde overladt Løstrup til sin Søn Frederik, men Røst fik en anden Søn, Conferens- og Landraad Hans Rumohr, som 1736 ogsaa kjøbte Buthavn og Prisholt. Han kunde altsaa ved sin Død 1745 efterlade hver af sine tre Sønner et Gods, og Røst fik den ældste, Cai Rumohr, efter hvies Død d. 4de Decbr. 1771 det tilfaldt hans Broder Kammerherre Hans Adolf Rumohr til Prisholt. Denne folgte Røst 1797 for 282,000 Rb. til Statholderen i Hertugdømmet Landgreve Carl af Hessen (+ 17de Aug. 1836); han erigerede Godset tilligemed flere andre Eiendomme (see Buthavn, Carlsburg og Grønholst) til et Fideicommiss for hans Datterisøn Hertug Carl af Glücksborg, der er den nuværende Besidder af Røst. Imidlertid var Rappel, som ovenfor anført, kommet fra Røst 1807. Godset var fra først af kun af ringe Omfang; to Byer laae tæt ved Gaarden, af hvilke den ene skal have hebt Tarup (nogle Jorder kaldes endnu Tarupmarkt), hvilken tidlig maa være forbuunden, efterom den ikke nævnes i Købepbrevet af 1498; den anden, der nævnes i dette Document, heeb Rastelby eller Rasselby („Rastelbuy“) i Ravnhjær Sogn. Senere blev det et af de betydeligste Godser i Angel. Livegenstabet ophævedes og Godset parcelleredes den 1ste Mai 1799. Gaarden er omgivet med Grave; Hovedbygningen er efter en Indskrift over Døren opført afasmus Rumohr 1590.

Ogsaa Byen Sandbæl hører til de 26 adelige Godser, der udgjøre det 1ste Angler adelige Godsdistrict, skjøndt her aldrig har været nogen Gaard. I Slutningen af det 15de Aarhundrede tilhørte den Otto Ranskan, som 1497 bortkøbte den til to Vicarier i det stedligste Domcapitel (St. Katharine og St. Paul). Ved Reformationen bleve begge Vicarier tillagte Præsterne ved Domkirken, og da Magistraten i Slesvig var Medpatron for Domkirken, bleve Byens 6 Nove 1652 frafrevne Domcapitlet og tillagte Byen Slesvig. Beboerne ere derfor contributionspligtige til Præsterne ved Domkirken.

Det nærfomste Skipper- og Fiskerleie Maesholm hører til Godset D (i Gjelting Sogn) og ligger paa den inderste (sydvestlige) Spids af den D, paa hvies Nordspids Gaarden D ligger. Det antages at være det i Jordebogen 1231 nævnte „Wynnæsby“, senere kaldet „Norder-Schleimünde“ paa den sydførlige Side af Den ved Eliens Munding; efter Vandfloden 1625 blev det forlagt til Pladsen „die Maas“ (nu „die alte Maas“), og, da ogsaa denne c. 1700 undermineredes af Vandet, flytted til sit nuværende høiere liggende Sted („die neue Maas“). Saavel deres første som deres sidste Reise, til Daab og som Ligg, gjøre Maesholmerne eller Macfingerne, som man ogsaa kalder dem, tilføjes til Rappel.

Eternførde Herred

omfatter de tvende adelige Godsdistricter 1) Svansen District med Sognene Svans, Siseby, Risby og Babs samt Dele af Borreby og Rosel Sogne*), 2) Dänischwold District med Sognene Gettorf,

*) Paa Halsøen Svansen („Svansø“ i Jordebogen), der ind mod det faste Land, mellem Vindeby-Nor og Eliens Store-Bredning, i hvilken falder Østervold, afgrændses ved en forhenværende Vold (Østervolden, see Danewirke), af hvilken endnu findes Spor mellem Bækken og Koret, laae i ældre Tid saavel Krongods som geistligt Gods) Bispen eiede den nordlige Hjerdepart og Egnen ved Stubbe m. m., Domcapitlet Espenæs m. m.) og abeligt Gods, medens her ogsaa gaves frie Bønder, for hvilke Thing holdtes nærved Risby (Benævnelsen Risby Herred forekommer ogsaa). Nu henhører Halsøen heelt under adelige Godser.

Dänisshøgen og Krusendorf, Størstedelen af Sehested Sogn samt Dele af Eternførde Landsogn, Borrebh og Bünstorf Sogne*). Svansen Godsdistrikt har et Areal af c. 4 □ M. med 10,952 Indv., Dänischwold et Areal af c. 5½ □ M. med 13,772 Indv.

Herredet danner, som foranført, et eget Jurisdiktionsdistrikt. Hele Dänischwold adelige Godsdistrikt hører til Eternførde Pfyfficatdistrikt, hvorhen ogsaa høre følgende Godsfer af Svansen adelige Godsdistrikt: Buchenau, Bystorp, Estildsmark, Himmelmark med Louisenberg, Hohenstein, Rasmark, Kriesebh, Ludvigsborg med Rothensande, Louisenlund, Marienhof, Moorberg med Sophienruhe, Mählhorst, Ornum og Saxtorf. De øvrige Godsfer i Distriktet høre under Kappel Pfyfficatdistrikt. Herredet hører under Hütten Provsti, 2det Slesvigste Udskrivningsdistrikt (Svansen Distrikt 1ste—50de Læg, Dänischwold Distrikt 1ste—56de Læg). Bünstorf, Sehested, Gettorf, Dänisshøgen, Krusendorf, Eternførde Landsogn, Borrebh, Rosel, Risbh, Vabs, Sisebh og Svans bane det 15de Valgdistrict for mindre Landeieendomsbesiddere til den slesvigste Provindsialstænderforsamling.

Svans Sogn, der indtager Halvøen Svansens eller Svansøes nordlige Deel Svansort, er omgivet af Elien og Østersøen samt Vabs og Sisebh Sogne. Til Sognet hører den Øyen Slesvig tilhørende Kobø, som afstilles fra det øvrige Sogn ved den nære Eliemunding (Eliemünde), gravet i Arene 1794—96. Kirken ligger omtrent midt i Sognet, 2½ M. n. o. for Eternførde og ¾ M. s. o. for Kappel. Areal, c. 12,171 Tdr. Land, er af god leermuldet Bestaffenhed, en ufrugtbar Strækning findes dog langs med Havet, med Ubløb i samme og kun adskilt ved en Landstrimmel ligger Indsøen Svans-Sø; nogle Skove findes i Sognet, deriblandt den betydelige Carlsborg Skov; Eternførde-Kappel Landevei passerer Sognet.

I Sognet ligger følgende Hovedgaarde, henhørende til de adelige Godsfer af samme Navn: Carlsborg (636 Skattetdr.) med Meierigaarden Charlottenhof (105 Skattetdr.), Vistmark (683 Tdr. Land af 240 □ B.), Olpenæs (459 Skattetdr.) med Meierigaarden Nybølgaard (146 Skattetdr.), Schønshøgen (718 Skattetdr.), Grønholt (864 Skattetdr.) med Meierigaarden Grøndal (545 Skattetdr.), Damp (1045 Skattetdr.) med Meierigaarden Dorthenthal (290 Skattetdr.), den i 5 Parceller parcellerede Hovedgaard Dorphof med Meierigaarden Svandal; Øerne Karbh (3: Kirkebh) med Svans Kirke, Præstegaard, Skole og 2 Kroer, Vindemark med Skole,

*) Sehested regner Dankwerth endnu til Berg eller Hütten Herred og anvender Benævnelsen Dänischwold, der første Gang forekommer 1325, kun paa de 3 Sogne Gettorf, Dänisshøgen og Krusendorf. Hvorvidt den danske Skov (sylva Danica) i gamle Tider har strakt sig, kan ikke bestemt angives, da der aldrig har været noget bestemt Administrationsdistrikt af dette Navn.

Ellerød, Carlsborghebe, Sondag med Gereby Vindmølle og Færge til Arnæs, Hestemøde, Jægermøde, Emers, Møllestov med Kro, Bøgholt, Carlsborgskov, Ellebjerg med Ellebjergskov og Espenæs (Stamparcel af et adeligt Gods) med Skole, Vindmølle, Færgeluus, Kro og Fattigarbeidshuus, Olpenæs med Skole, Rødersby med Skole, 2 kroer og Vindmølle, Høgsmark med Kro og Fattighuus, Carlberg, Skobby med Skole, Kro, Vindmølle og Teglværk, Nyby med Skole, Damp Fattigstiftelse. Ialt i Sognet Præstegaarden, 11 større Gaarde, 19 Heelg., 8 $\frac{3}{4}$ G., 56 $\frac{1}{2}$ G., 23 $\frac{1}{4}$ G., 49 endnu mindre G., 130 H. med og 151 H. uden Jord *).

Indvaanere: 3505. Jordbrug er Hovederhvervet. Lidt Fiskeri drives. Paa Løbsøen i Elsen, der, som foranført, hører i geistlig Henseende under Sognet, medens den i juridictionel Henseende hører under Byen Slesvig, hør Elseløerne.

De adelige Godsers Besiddere danne Compatronatet for Kirken og de præsentere til Valget af Præsten. Præstekaldets Indtægter anslaaes til 15—1600 Rd. aarlig.

Evans Kirke (opført af Muursteen, hvælvet med et flumpet Taarn, med Orgel) kaldes ogsaa Karby Kirke af sin Veliggenhed i Byen Karby (for den „Karkbu“, „Kirkbu“ d. e. Kirkeby), som er yngre end Kirken. Byen blev 1539 tilligemed Gereby (nu Carlsborg) solgt af Biskop Godtke Hlesfeldt til Cai Ramkau. Af Kongsgods nævnes i Jordebogen „Slæsmønnæ“, som Raaket betegnede, ved Sliens Munding, med en vigtig Befæstning Gammelborg (Oldenburg), hvoraf der endnu indtil for nogle Aar siden laaes Levninger i et rundt Taarn. Denne formodes at have været det „Ostii Slesvicensis ergastulum“, hvor efter Saro Christiernus Svendsøn (Erkebiskop Erik's Fader), der under Borgerkrigen mellem Kong Niels og Erik Emun havde taget Sibinavates Parti, blev henfat efter at være tagen tilfange 1132. Ved samme laae rimeligviis det i Jordebogen under Nyherred nævnte „Mynnæsby“ med Kirke, hvor Kirkegaard med Kirker af Egetre opdagedes 1802 paa Paabunden ved lav Vandstand. Byen siges at være odelagt af Bandet, og Taarnlevningen laae ogsaa halvt i samme. Borgpladsen vedblev længe at være i Landsherrens Eie. Nord om Vorgen var en Indfæstning, og her findes Plante-rester af de Skibe, hvormed Dronning Margrete lod den tilfloppe. $\frac{1}{4}$ Mil nordligere laae Senimod „das alte Minnloch“ et Blokhuus paa den Lange, der blev en D (Løbs-Den, tilhørende Byen Slesvig), da en ny, med lofbar Dæmning forsynet Canal gravedes 1794—96, eftersom hiint Indløb var tilfandet. Paa Løbsøen og ligeoverfor ved D laae 1634 to Fiskerleier, Rorder- og Süder-Schliesmünde (sfr. J. N. Schmidt: „Slesvigs Land og Folk“ S. 365).

Olpenæs nævnes 1285 som Kongsgods („Ulpanæs“) tilligemed det vestligere og til samme hørende „Ronæs“ (Suhms Danm. Hist. S. 1024), der endnu 1649

*) Ved Besvarelsen af de paa de omsendte Schemata fremsatte Spørgsmaal har Districtsdeputationen for Svansen Godsdistrict gjort følgende Bemærkninger, der ogsaa ville finde Anvendelse paa de øvrige adelige Godsdistricter, navnlig Dänischwold: 1) at Begrebet Vylag (Dorfschaft) i Svansen er meget svag, idet paa den ene Side mange Byer høre til forskjellige Godser, og paa den anden Side Vylaget meer eller mindre fuldtommen gaar op i Godscommunen; 2) at der i Svansen gives mange Gaarde (Höfe) og lignende Grundstykker, som ikke staae i Forbindelse med noget Vylag, ei heller nogenfinde have staaet i Forbindelse med et saadant; 3) at i dette District Begrebet Høelgaard (Bollhufe) ikke kan opstilles som Basis, idet Grundstykkerne, der ere større end en saadan, for Størstedelen ikke, som andetheds i Slesvig, ere opstaaede ved sammenlagte Gaarde. Det bemærkes endvidere, at affect fra Hovedgaarde og Hovedgaardsparceller (Höfen med Hoffeldsparcellen) gives der i Svansen adelige Godsdistrict: Gaarde (Hufen), Raad (Rathen, her hyppigt kaldet Wirthsitzerstellen) og Indskibterkaad (Inskentathen eller Inskentellen 3: Huse uden Jord).

forekommer som By. Som Gods nævnes Olpenæs („curia Olpenise“) allerede i Lib. cens. episc. Slesv. 1436 (Scr. rer. Dan. VII. p. 493). Det var tidligere betydelig større og stod i Landsmatriklen til 44 Plove, indtil 1711 Avlsgaarden Schönhausen med 14 Plove og 5 Plove i Kobberby, som nu høre til Godset Løitmarkt, blev afslagte derfra. De ældste bekendte Eiere vare Luder Schinkel og Jørgen Sehestedt; 1496 kom det til Familien v. d. Wisch, af hvilke Georg v. d. Wisch 1537 købte Brodersby, Høgsmark og Rübbel af Biskop Godske Ahlefeldt, 1640 til Familien Rumohr, 1662 til Buchwald; siden 1689 tilhører det Familien Ahlefeldt. Til Godset hører Byen Olpenæs og Halvdelen af Brodersby (med Fattighuus, stiftet 1683 af Godske v. Buchwald); en Parcel Rübbelgaard minder om den forsvundne By Rübbel. Godsets Underhørigte ere for Størstedelen Selveiere.

Schönhausen var en Avlsgaard under Olpenæs indtil 1711, da den blev skilt derfra og solgt til v. Schack, der igjen 1712 solgte den til v. Demis, som ogsaa eiede Løitmarkt, hvorpaa den længe betragtedes som Avlsgaard til dette Gods. 1756 tilhørte Schönhausen Grev Otto Mandrup Ranzau, 1766 Major Bernt Hartvig v. Leveskow, 1793 Lorenzen, derpaa v. Hammerstein, 1804 v. Rumohr, 1810 Müller, 1817 P. P. Penningsten; den nuværende Eier er Kammerherre F. F. v. Leveskow. Først 1806 blev det optaget blandt de adelige Godser. Til Godset hører Byen Høgsmark og Halvdelen af Brodersby.

Løitmarkt forekommer i Lib. cens. episc. Slesv. som en By („Lodmarkt“) med tun 3 Beboere. Som dets Eiere nævnes Moritz v. Ahlefeldt, der solgte Løitmarkt til Hertug Frederik, 1655 v. Roepstorff, 1691 Vice-Statthalder Joach. v. Ahlefeldt til Olpenæs og Buchhain, hvis Søn Hans Adolf v. Ahlefeldt til Gjelling og Buchhain 1719 solgte det til Oberst Joach. Dider. v. Demis, dennes Søn Major Frantz Joach. v. Demis, senere v. Warnstedt, 1840 Hertug Carl af Glücksborg, som endnu eier det. Til Godset hører Byen Ellebjerg ved Slien ligesoverfor Rappell, hvortil der gaaer en Færge; den blev 1450 solgt af B. Pogwisch til P. v. d. Wisch, og senere af Bævernen Luder Rumohr tilskjødet Hertug Adolf, hvorpaa den hørte til Slesk Herred, indtil Hertug Christian Albrecht 1689 skænkede den til Joach. v. Ahlefeldt til Buchhain. Med Løitmarkt er siden 1720 forenet det lille Gods Espenæs (i Landsmatriklen tun ansat med 1 Plov), der 1352 tilhørte det festsigste Domcapitel, 1566 blev solgt af Domcapitlet til H. v. Ranzau, i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede tilhørte Familien Ahlefeldt, 1641 Pogwisch, 1652 atter Ahlefeldt, 1656 Schack, 1661 Claus Buchwald, 1662 Wonsfleth, 1672 Kruse, 1675 Buchwald, 1677 Wolgast, fra 1720 v. Demis og de følgende Eiere af Løitmarkt. Gaarden er for nogle Aar siden afbrudt. Ogsaa ved Espenæs gaaer en Færge over Slien. Til Godset hører Ellebjerg og en Deel af Kobberby. 2 Parcellister ere Arvesøffere, næsten alle de øvrige Underhørigte Tidssøffere.

Carlsborg herd tidligere Gærebys og var oprindelig en By, der hørte til det festsigste Bispegods, men 1539 blev solgt af Biskop Godske Ahlefeldt tilligemed Karby, Kobberby m. m. for 7000 Mark lybst til Cai Ranzau, som neblagde Byen og deraf oprettede et Gods. 1565 tilhørte det D. v. Ranzau; 1569 blev det af Kong Frederik II. skænket Brødrene D. og M. v. Ranzau; senere tilhørte det Familien Ahlefeldt, 1598 Rathlow, 1670 dennes Sviger søn Hans Brømsen, 1720 Hebe mann, 1727 atter Familien Brømsen, 1785 Landgrev Carl af Hessen, der gav Godset dets nuværende Navn, og efter Landgrevens Død 1836 hans Dattersøn Hertug Carl af Glücksborg som Fidecommisbesidder. Til Godset høre Byerne Karby, Bindemark og en Deel af Kobberby (Nesten til Løitmarkt). Godset blev i Landgrevens Tid parcelleret (oprindelig 26 Parceller); en af disse Parceller, Buchholz, var indtil 1790 en Avlsgaard. En By ved Slien, Rinkenæs, der havde tilhørt det festsigste Domcapitel og 1604 blev solgt til Rathlow, er forsvunden. Ved Slien laae ogsaa i Erik af Pommerns Tid Schwonsborg, hvorfra endnu sees Spor. Godsets Underhørigte ere Eiere af deres Steder.

Dorpbøf (Dorpbøf) har sin Oprindelse fra enforhøvedende By Dorp („Tyorp“), der hørte til det festsigste Bispegods. Som dets Eiere nævnes 1616 Wensien, 1620 Pogwisch, 1651 Wonsfleth, 1657 v. d. Wisch, 1675 Schack, 1723 Neuentlow, 1771 Ahlefeldt; senere kom det til det adelige Convent i Preetz, som det endnu tilhører. Godset har ingen Hovedgaard, men det er deelt i 5 store Parceller. Som føre det fælles Navn Dorpbøf, hvortil kompter Avlsgaarden Svandal (Schwonthal) og Byen Carlberg. De Underhørigte ere Eiere af deres Steder.

Grünholt (Grünholt) „i Svansen“, hvilket man tilføier for at adskille det fra det mindre Gods af samme Navn i Angel, er et gammelt Gods, hvis ældste be-

hjendte Eiere vare af Familien Pogwisch, nemlig 1470 Bendix Pogwisch, Hartvig Pogwisch (+ 1500), Bulf Pogwisch, som 1517 folgte det til Hertug Frederik (senere Kong Frederik I.); 1523 tilhørte det Familien v. d. Wisch, i det 17de Aarhundrede atter Familien Pogwisch, 1723 v. Thienen, i sidste Halvdeel af forrige Aarhundrede Familien v. Plessen, derpaa v. Buchwald, 1817 Grev Scheel-Plessen, 1834 Grev Magnus Roltte, nu Hertug Carl af Glücksborg. Gaarden, opført 1749, i 2 Etager med hvælvede Kiebere, er solid og smuk, og nærved samme er en 6 Fod dyb Mose med en Rangsdele omslyttede Fyrretræer. Til Godsset høre Aulsgaarden Grøn-dal (Grüntal) og Byen Sofvby (Schuby) i dette Sogn samt Borntved med Fuglesang i Siseby Sogn. De Underhørigte ere alle Lidsfætere.

Damp er efterhaanden opkøbt af sammenkjøbte Steber, som forhen tilhørte Domsapillet. Selve Gaarden Damp var i det 15de Aarhundrede kun en Bønde-gaard; 1517 hørte den til Grønholt, som derpaa med dette Gods til Familien v. d. Wisch 1523, derefter til Familien Pogwisch, 1626 til Otto Rangau, derpaa atter v. d. Wisch, 1656 Familien Ablefeldt; siden 1794 er Damp et Fideicommiss for Familien v. Dualen. Gaarden er omgivet med en Borggrav, over hvilken der fører to Broer. Vest for Gaarden ligger den 1706 funderede Stiftelse for 12 fattige med et 1742 opført Capel, hvor der hver anden Onsdag holdes Gudstjeneste verel-viis af Præsterne i Svans, Siseby og Babs. Til Godsset hører Aulsgaarden Dorothæenthal samt Byerne Nyby, Svartstrøm og Pommerby, de to sidste i Siseby Sogn. Med Undtagelse af Dorothæenthal og nogle enkelte mindre Steber ere alle Gaarde og Huse i Lidsfætte.

Siseby Sogn er omgivet af Elisen og Sognene Svans, Babs og Risby. Kirken ligger nordvestlig i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. n. n. o. for Eternførde og $1\frac{1}{4}$ M. s. v. for Kappel. Areal, 8680 Tdr. Land, er af leermuldet Bestaffenhed; kun enkelte mindre Støve findes i Sognet. I Sognet findes den lille Søby-Sø. Voksen-Aa, der løber i Østersøen og optager Knuppelbæk, gjør paa en Strækning Grændsen mod Babs Sogn; Krisby-Aa, i Sognets sydøstlige Deel, har Udløb i Elisen. Eternførde-Kappel Landevei passerer Sognet.

I Sognet ligger Hovedgaardene til følgende adelige Gods af samme Navn: Vinebet (468 Skattetdr.), hvorunder Parcellerne Borgryde og Stavnerhütten, Stavn (317 Skattetdr.), Marienhof (188 Skattetdr.), Maaslev (442 Skattetdr.), hvorunder de større Parceller Hoheluft, Neuteich, Sinkethal og 4 paa Boshymark, Krisby (387 Skattetdr.), Buchenau (214 Skattetdr.); Meierigaarden Sug-gelsby (242 Skattetdr.) hører under Godsset Stubbe i Risby Sogn; Byerne Siseby med Kirke, Præstegaard, 2 Skoler, 2 Fattighuse og Kro, Vinebet Vindmølle, Sønsby med Kro, Søby med Skole, Holstoft, Maaslev Parcelldistrict (ingen egentlig By med adspredt liggende Parceller af Godsset) med Skole, Kro, Fattighus, Vindmølle og Teglværk, Simmert med Skole og Kro, Boholm, Borntved med Skole, Svartstrøm med Skole og Vindmølle, Pommerby med Fuglesang Kro. De to sidstnævnte Byer høre under det adelige Gods Damp i Svans Sogn og Borntved under Grønholt Gods i samme Sogn. Ialt i Sognet Præstegaarden, 17 større Gaarde, 9 Heel., 11 $\frac{3}{4}$ G., 65 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G., 4 endnu mindre G., 97 H. med og 64 H. uden Jord.

Indvaanere: 2616. Jordbrug er Hovederhvervet.

Til Valget af en Præst i Siseby præsenterer Eieren af Vinebet 2 Candidater og Eieren af Stavn 1 Candidat. Der vælges med 93 Stemmer, hvoraf 50 for Godsbesidderne og 43 for de Godsunderhørigte. Præstefaldets Indtægter ere c. 1200 Rd. aarlig

Kirken er en gammel hvælvet Bygning med buttet Taarn, renoveret 1546 og atter 1820, da den fik et godt Orgel; mærkværdigt gammelt Alterblad. Ved Restaurationen 1820 fandtes i Alterbordet en Blykapsel med en Linneokslud, nogle Beensplinter og et Hævreform samt en Pergamentsfrimmel med Ordene „decem milium militum martyrum“.

Sognets Navn stredes tidligere „Tjzbebu“. 1267 skjødde efter „D. Atl.“ Titubus Barksfeld sit Gods i Siseby og en nu nedlagt By Jngerøby til Provsten i Slesvig; i det 14de Aarhundrede bleve disse Byer af Biskop Helimbert pantsatte til Siegr. Sehestedt, og af denne Familie 1351 skænkede til St. Johannes-Kloster i Slesvig, fra hvilket de dog senere igjen bleve skilte. I Lib. cens. episc. Slesv. 1436 (Scr. rer. Dan. VII. p. 493 ff.) opregnes i dette Sogn 15 Byer: „Tjzbebu“, „Bunnebef“, og et andet „Binebef“, „Sonsbul“, „Lumbu“, „Borvet“, „Pommerbu“, „Swartstrøm“, „Hatemard“, „Hugemard“, „Sobu“, „Holstoft“, „Sumerde“, „Vosebu“, og „Guggesbu“, samt 3 Gaarde: „Grønholt“, „Manfleue“ og „Risbu“.

Godset Binebef ved Slien har sin Oprindelse fra to Byer af samme Navn (see ovenfor), hvilke endnu eksisterede 1483. Det tilhørte 1543–98 Familien v. d. Wisch, 1626 Pogwisch, 1634 Raßau, 1670 Fred. Ablefeldt, 1673 Reventlow, 1708 v. Thienen, 1727 v. Dualen, 1730 Richter, 1754 Cancelliraad Joh. Ric. Ditte, 1780 Kramm, 1801 v. Wasmer, 1839 den nuværende Eier G. A. Schäfer fra dette Gods ere de to følgende Godser afslagne. Noget over Halvdelen af Siseby med nogle enkelte andre Steder høre til Godset; de Underhørigere ere Tidsskætere.

Godset Stavn var en Avlsgaard under Binebef indtil 1774, da det blev solgt til Regimentsquartiermester Uriel; 1791 tilhørte det Lammerø, 1813 Voigt, 1834 Scherdtffeger, 1841 Følkers, 1842 Major v. Rohden, nu P. Fedderien. Det blev 1806 optaget blandt de adelige Godser. Gaardens Bygninger ere ny opførte efter en Jbebrand 1841. Til Godset hører Sønsby samt en Deel af Siseby. De Underhørigere ere deels Selveiere, deels Tidsskætere.

Godset Marienhof, der ogsaa forhen var en Avlsgaard under Binebef, blev 1803 solgt til Kramm, 1830 til C. F. Voigt, hvis Familie endnu eier det. Ogsaa dette Gods blev 1806 optaget blandt de adelige Godser.

Maaslev er et gammelt Gods, hvis ældste bekjendte Besiddere vare af Familien Pogwisch, saaledes 1440 Bulf Pogwisch; senere har det tilhørt 1630 Ahlesfeldt, 1663 Meinstorf, 1664–1786 Familien v. Thienen, 1787 v. d. Schulenburg, 1792 Ahlesfeldt, 1803 Numohr, 1810 Buchwald, 1818 Baron B. v. d. Schulenburg, 1852 J. D. Koopmann, nu A. Dieck. 1794 afslagdes 52 Parceller, af hvilke Sønsbyfeld, Lumbu, Halemart, Hymarkfeld og Vossbyfeld minde om nogle af de ovennævnte Byer. Til Godset høre Byerne Søby og Holstoft samt Maaslev Parcellidistrict. De Underhørigere (Parcellister, Gaardmænd, Husfæter og Raadner) ere alle Eiere af deres Steder.

Ogsaa Risby er et gammelt Gods, der 1448 tilhørte Bartholomæus Breydese, derpaa Familien Sehestedt, af hvilke Otto Sehestedt 1495 solgte det til Biskop Petrik v. d. Wisch, 1564 Wonsfleth, 1722 Twestreng, 1734 Krüger, 1758 Cancelliraad Joh. Ric. Ditte, -der ogsaa eiede Binebef, 1771 Ahlesfeldt, 1773 Numohr, 1805 Harward, 1807 v. Eggers, 1815 Kruse, siden 1848 H. Rühl. Til dette Gods hører Byen Simmert (det ovennævnte „Sumerde“) med Boholm. De Underhørigere ere næsten alle Tidsskætere. Fra Risby afslagdes 1804 som et eget Gods

Buchenu, der indtil da var en Avlsgaard under sidstnævnte, og 1806 blev optaget blandt de adelige Godser. Dets Eiere have været 1804 Brandt, 1823 Spethmann, 1836 Adler, 1843 F. H. Höber, nu J. A. A. Mend.

Avlsgaarden Guggesby ved Slien, oprettet 1798 af en By af samme Navn (ovennævnte „Guggesbu“) hører til Godset Stubbe i Risby Sogn; Byerne Borntved med Hugesang (Vogelsang), Pommerby og Swartstrøm (Schwastrum) høre til Godserne Grønholt og Damp i Evans Sogn.

Risby Sogn er omgivet af Siseby, Babs, Vorby og Rosel Sogne samt Slien. Kirken ligger midt i Sognet, 1 M. n. for Eternsørde og 2½ M. o. n. o. for Slesvig. Arealet, 7754 Tdr. Land, er af leermuldet Bestaaffenhed; mod Vest betydelige Moser; mindre Stovstrækninger findes spredte over hele Sognet. Eternsørde-Kappel Landevei passerer Sognet.

3 Sognet efternævnte Hovedgaarde til de adelige Godser af samme Navn: Saxtorf (642 Skattetdr.) med Meierigaarderne Erikshof (283 Skattetdr.), Charlottenhof (329 Skattetdr.), Østerhof (250 Skattetdr.), Fleved (165 Skattetdr.), Hørst (385 Skattetdr.) og Patermis (260 Skattetdr.), Vhstorp (724 Skattetdr.) med Meierigaarden Sønderbyhof (352 Skattetdr.), Kasmark (447 Skattetdr.), Stubbe (452 Skattetdr.); Bjerne Riisby med Kirke, Skole, Fattighuus og Kro, Nordby med Præstegaarden og Fattighuus, Vostorp med Vindmølle, Løse med Skole, Kro, Fattighuus og Garveri, Sønderby med Kro, Stubbe Vandmølle og Kro. Teglværk ved Saxtorf. Salt i Sognet 1 Præstegaard, 11 større Gaarde, 19 Heelg., 2 $\frac{3}{4}$ G., 10 $\frac{1}{2}$ G., 4 $\frac{1}{4}$ G., 31 mindre G. samt 40 H. med og 98 H. uden Jord.

Indtaanere: 1673. Jordbrug er Hovederhvervet.

Ved Valget af en Sognepræst for Sognet præsenterer Besidderne af de tre Godser Saxtorf, Vhstorp og Stubbe som Compatroner hver en Candidat. Menighedens Landbesiddere vælger; dog have Gaardene Saxtorf og Vhstorp endeel saakaldte døde Stemmer. Præstefaldets Indtægter ere opgivne til 1460 Rd. aarlig.

Den med en halvund østlig Chorflutning forsynede Kirke er i Rundbuestilens Slutningstid opført af store røde Muursteen, og udmærker sig, trods den fuldstændige Overlaskning og flere andre i dens Ydre og Indre stedrunde uheldige Forandringer, dog endnu ved sine smukke Forhold og Former, saavel hvad Bygningens Heelhed som dens Entfeltbeid angaaer. Af de paa Skibets Nord- og Sydside værende smukke rundbuede Portaler er det ene tilmuret, det andet tildeels forstyrret, og samme Skibene have ogsaa Kirkens gamle Vinduer havt. Vedre bevarer et derimod den rigt formede Soffel ligesom ogsaa den sammenslyngede dobbelte Rundbuefrise, hvormed Murens Ydre for største Deelen ere prydede foroven. Foran Skibets vestre Ende befinder sig et af Temmerværk opført Klokketaarn med et spaanatt Spir umiddelbart forbundet med Kirkebygningen*). Indvendig har baade Choret og Skibet, den betydelige Væde af 15 (danske) Aalen, senere indsatte Hvælvinger. Det stærke Sidetryk, som disse have udøvet, har gjort det nødvendigt i nyere Tid at opføre flere Støttepiller til Ydersiden af Skibets nordre Muur. Endnu mærkeligere end Kirken selv er det gamle Antependium eller Jodskifte foran Alterbordet, som her findes bevaret. Dette er 2 Al. 20 Tom. langt, 1 Al. 13 Tom. høit og bestaaer af en Eratable, der er prydet med Temperamalerier paa Gulvgrund og med ublaarne, i en tidlig gothisk Stiil udførte Jnbsatninger. Det hele tilhører uidentvilt det 13de Aarhundrede. Desværre ere de med for Finhed udførte Malerier lun for en ringe Deel bevarede 3 Midten sidder Frelseren, med den høire Haand hævet til Bølgnesse og omgivet af en afgang Glorie (Aureola), oven- og nedenfor hvilken de 4 Evangelistens Attributer ere bragte. Paa begge Sider staae — eller rettere have staaet — de 12 Apostle i tvende Rækker. Af Figurerne selv er, navnlig af dem i den nederste Række, kun lidet bevaret, hvortimod Navnene endnu staae tydeligt ved de fleste, og ligeledes Et og Andet endnu laaber sig læse paa de Skriftebæler, Enhver af dem har holdt i Haanden. Disles Jndhold er ikke, som man har meent, de 3 Troesartikler; paa den Seddel, Thomas holder, staaer f. Ex. denne Apostels Ord (Joh. 20, 28) „Dominus meus, Deus meus“. Over af Figurerne har staaet i sin særskilte, smukt ublaarne spidsbuede Jnbsatning**). —

*) Da denne Kirke i andre Henseender har saa megen Overensstemmelse med Kirkerne i Brestlum og Broager, fortlæner det at bemærkes, at Skibets Bestenbe bærer Spor af her foregaaede Forandringer, saa at det fra denne Side meget vel lod sig tænke, at ogsaa Riisby Kirke forudtinde have havt et med den øvrige Bygning sammenhørende Taarn af Steen.

**) J. „Berichte der Königl. schles.-holl.-laueb. Gesellschaft für vaterland. Alterthümer“ om „tales beste Antependium af den berømte Konstjænder G. F. v. Rumohr som „det altsie bestjende Kirkemaleri i vor Land“ (Ber. IV. 1839, S. 45 f.). Sammenlæs (Ber. XI. 1847, S. 42) meddeles, at Antependiet fra først ifte skal have tilhørt denne Kirke, men være brennet foræret dertil af Cai v. Ansefeldt c. 1550. — Det er anbragt c. 1 Al. foran Forsiden af det gamle Steen-Alterbord. —

Allertavlen, med et Maleri af Rebtagesliden af Korset, er fra 1669, Præbiteskolen fra 1649. Døbefonten er af Granit med temmelig raat udfor et Løvornament. Paa Kirkegulvet findes en Liggsteen med Portrætskulpturer af Jürgen v. Anesfelde (+ 1549) og hans Hustru Anna v. Anesfelde (+ 1573).

Godset Sartorf har tilhørt Familien Ahlefeldt fra Slutningen af det 15de Aarhundrede (1494 tilhørte den Godse v. Ahlefeldt) og lige til nu, dog med to Afbrydelser, af Rankau og Brodby. Det har forhen været større; men 1795 frafaldtes Aulsgaarden Jleved, 1798 Aulsgaardene Hørst, Holzkoppel, Patermis (oprettet af en nedlagt By med et Capel, hvoraf Navnet) og Dstterhof, og 1805 Høgen i Borreby Sogn. Til Godset høre Byerne Løse, Bostorp og Nordby. Gaarden afbrændte 1847 og blev i det næste Aar ny opbygget. Foruden Hovedgaarden tilhøre Meierigaardene Erikshof og Charlottenhof Godsbeskæft, de øvrige under Godset liggende Grundstykker ere dels Eienoms- dels Arveskæftede.

Godset Kasmark har sin Oprindelse fra en nedlagt By Katesmark, og blev senere en Aulsgaard under Sartorf, men 1792 solgt derfra som et eget Gods til Martens. De følgende Eiere have været Schalburg, 1803 Lorenzen, 1818 Jesen, 1829 Berendsen, derpaa F. Buchholz, nu E. Kirken.

Godset Bystorp ved Slien var oprindelig en By og hørte til det slesvigke Bispegods, som Biskop Godse Ahlefeldt solgte 1539. I Aaret 1649 bestod Byen af 10 Gaarde; den daværende Eier Bendir Fogwisch til Stubbe solgte den til Hartvig Schack, som nedlagde den og oprettede en Gaard deraf. Eierne have været 1671 v. Numohr, 1693 v. Ahlefeldt, derpaa Præsident v. Stemann, 1696—1791 Familien Ahlefeldt, 1791 E. F. L. Hederich, hvis Familie endnu eier det. Til Godset hører Byen Sønderby og Aulsgaarden Sønderbyhof. Baaningshuset, paa 2 Etager, er opført 1775. Med Undtagelse af 2 Halvgaarde og 2 Inderfæstede er Godsherren Eier af hele Godsets Grund.

Godset Stubbe, ligeledes ved Slien hørte ogsaa i Middeldalderen til Bispegodset; her havde den slesvigke Biskop et befættet Slot af samme Navn, som i den langvarige slesvigke Krig under Kong Erik af Pommern to Gange blev indtaget og belagt af Polakkerne, 1410 og 1417, da Biskoppen, Johan Sconbelet, første Gang havde overladt det til Dronning Margrete og anden Gang til Kongen. Borgen blev dog atter opbygget. Fæstningsværkerne gjenopførte, og de følgende Biskopper forbleve i rolig Besiddelse deraf, indtil den sidste af de katolske Biskopper, Godse Ahlefeldt, der formodentlig den Siistet paahvilende Gjærd eiterhaanden afskændte flere Godser fra Bispestolen, 1539 ogsaa solgte Stubbe. Godset har derefter tilhørt 1646 Familien Ahlefeldt, derpaa Fogwisch, 1651 Schack, 1698 Ahlefeldt, 1714 Wonsketh, derpaa atter Ahlefeldt, saa v. Blome og Pauly i Fællesskab, 1723 Geheimeraad Dietl. Reventlow, 1735 v. Gøffel, 1789 Klüver, hvis Familie endnu eier det. Til Godset hører Aulsgaarden Suggelsby i Siseby Sogn.

Vabs Sogn er paa den ene Side omgivet af Eternørde Fjord, paa den anden af Sognene Svans, Siseby og Borreby. Areal, 6089 Tdr. Land, er af leermuldet Vestfæstehed. Sognet har kun enkelte mindre Skovstrækninger. Tæt ved Havet og med Udløb i samme ligger den lille Aas-Sø. Aschenberg vest for Byen Lille-Vabs naaer 186 Fod.

Hele Sognet med Undtagelse af 2 Huse, der ligge under Godset Damp, hører til det adelige Gods Ludvigsborg, nemlig Hovedgaarden Ludvigsborg (749 Skattetdr.), Meierigaarden Carlsminde (562 Skattetdr.), Sophienhof (441 Skattetdr.), Lehmborg (480 Skattetdr.), Vabs Hof (436 Skattetdr.), Høgholt (411 Skattetdr.), Rothensande (371 Skattetdr.), Hülshain (261 Skattetdr.), Brkenæs (216 Skattetdr.); Byerne Lille-Vabs med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Fattigstiftelser, 2 Windmøller og 1 Kro, Store-Vabs med Skole, Langholt med Skole. Ialt i Sognet 1 Præstegaard, 9 større Gaarde, 18 Heelg., 13 $\frac{1}{2}$ G., 8 $\frac{1}{4}$ G., 1 endnu mindre Gaard samt 74 H. med og 59 H. uden Jord.

Indbuanere: 1251. Jordbrug er Hovederhvervet.

Til Præstefaldet har Besidderen af Ludvigsborg Præsentationsret. Ved Valget har Godsbesidderen 6 Stemmer, hver af Parcellerne 2 Stemmer og Menigheden 21 Stemmer. Præstefaldets Indtægter anslaaes til 1200 Rb. aarlig.

Kirken er opført af Ramesteen, hvælvet, med et buttet Taarn, Orgel; ved Nordsiden en Familiebegravelse for Ahlesfeldterne.

I Kirkebyen Lille-Babs er der to fattighjstelser, den Sehedstidste fra 1566 med 4 og den Dehnste fra 1730 med 6 Stuer og Bedesal. Stoven Bokenæs („Bokenæs“) med Engene hiiisides Svartstrøm nævnes som Kongsgods 1285 (Subms Danm. Hist. X. S. 1024).

Ludvigsborg heed tidligere Kobøvede (i Scrip. rer. dan. VII. S. 493 Kofebøvede) og var i ældre Tid et Bispelehn, men blev senere et af de største Godser i Hertugdømmet; først i den nyeste Tid ere næsten alle Aulsgaardene fllite derfra og folgte til forskjellige. I det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarhundrede tilhørte Kobøvede Familien Sehested, af hvilken D. Atl. nævner Siegfried Sehested, hans Enke Catharine 1467, Otto Sehested 1476, Poul Sehested († 1500), Vendix Sehested 1530, Otto Sehested, der 1554 eiede Blomenburg i Eternsørde; derpaa Poul Rangau († 1579), hans Søn Bertram Rangau 1616—21, Poul Rangau til Botstump 1636—51, Fred. v. Ahlesfeldt, som 1670 folgte Godset til Fred. Christ. v. Kielmannsd., der igjen folgte det 1690 til Adrian v. Lemming for 75,000 Rb. Species; i forrige Aarhundrede tilhørte det Baron Fred. Ludv. v. Dehn, efter hvem det 1768 fik sit nuværende Navn, og senere en Green af Familien Ahlesfeldt, som 1783 fik Tilladelse til at føre Navnet Ahlesfeldt-Dehn, og som, efterat Hovedgaarden Ludvigsborg med de 6 Aulsgaarde Rothensande, Carlsminde, Lehmborg, Sophienhof, Pøgholt og Store-Babs var solgt 1823, oprettede det Ahlesfeldt-Dehnske Fideicommiss, som indbefatter Bjerne Store-Babs, Lille-Babs og Langholt (Bønderne ere Tidsskætere), Glassholt samt de nybyggede Aulsgaarde Bokenæs og Hülsestein. Ludvigsborg og Rothensande bleve folgte til Ahlesfeldt til Saxtorf og tilhøre nu Kammerherre P. C. L. F. v. Ahlesfeldts Arvinger. Gaarden, paa 3 Etager, er opført i første Halvdeel af det 18de Aarhundrede af Baron v. Dehn og rundt omkring omgivet med Vand.

Borreby Sogn, der deels hører til Hütten Amt og Herred, deels til Eternsørde Herred, Dänischwold og Svansen Godsdistricter, er omgivet af Babs, Risby, Rosel, Hütten, Bünstorf og Sehested Sogne samt af Bjerne Eternsørde, Eternsørde Landsogn og Eternsørde Fjord. Kirken ligger umiddelbart nord for Bjerne Eternsørde. Arealet, c. 11,988 Tdr. Land; Bestaffenheden af Jordbunden er deels leermuldet deels sandmuldet; Skove findes paa flere Steder. Himmelmark-Sø og Snap-Sø ligger i Sognet, der ogsaa for Størstedelen omslutter Vindeby Noer og begrænses mod Ost af Voos-Sø. Slesvig-Eternsørde og Eternsørde-Kiel Chausseer samt Landeveiene fra Eternsørde til Rendsborg og Mjunde passere Borreby Sogn.

I Sognet Hovedgaardene til følgende adelige Godser af samme Navn: Himmelmark (546 Skattetdr.) med de frastilte men under sammes Administrativdistricter endnu henliggende Meierigaarde Louisenberg (229 Skattetdr.), Ny-Barfelsby (195 Skattetdr.) og Aufkamp (160 Skattetdr.), Moorberg (455 Skattetdr.) med Meierigaarden Sophienruhe (172 Skattetdr.), Hohenstein (550 Skattetdr.), Røgen (470 Skattetdr.) med Meierigaardene Eichthal (226 Skattetdr.) og Birkenfee (209 Skattetdr.), Marienthal (537 Skattetdr.) med Meierigaarden Wilhelmsthal (89 Skattetdr.), Friedensthal (397 Skattetdr.), Hoffnungsthal (334 Skattetdr.), Vindeby (615 Skattetdr.) med Meierigaardene Westertal (453 Skattetdr.) og Haidhof (453 Skattetdr.); Bjerne Borreby, der ligger umiddelbart nord for Etern-

førde paa en Høide, med Kirke, Præstegaard, 1 Stole, 3 Møller, 1 Sæbeshyeri og flere Kroer, Søbabet Wilhelminenbad, c. 60 Beboelser, Himmelmark, Barkelsby med Stole og Fattighuus, Gammelby med Stole og Kro, Gosefeld med Stole og Kro, Kofkendorf med Stole og Kro; Louisenberg Vindmølle, Ny-Barkelsby Garveri og Teglværk, Moorberg Vindmølle og Kro, Grasholt Kro, Sandkro, Vindeby Vindmølle. Ialt i Sognet: 1 Præstegaard, 18 større Gaarde, 28 Heelgaarde, 21 $\frac{1}{2}$ G., 2 $\frac{1}{4}$ G., 19 mindre G., 122 H. med og 61 H. uden Jord.

Indvaanere: 2542. Jordbrug er Hovederhverv. I Borreby boe nogle Skippere og Fiskere. Denne By har ogsaa nogen Indtægt af det herværende Søbåd.

Det er kun den mindre Deel af Sognet (Byen Borreby med Kirke) der hører under Hütten Amt og Herred. De adelige Godser, der omfatte den øvrige Deel i Nord og Syd for Kirkebyen, høre under Eternsførde Herred og henhynsviis til Svansen og Dänischwold adelige Godsdistricter. Hele Sognet hører under Eternsførde Pphyiscatdistrikt (Eternsførde). Den under Hütten Amt og Herred hørende Deel indbetaler Skatter til Gottorp og Hütten Amters Amtstue og danner Gottorp Amts 1ste Lægd. Nogle Huse, Bogelsang kaldede, samt 6 Huse af „Steindamm“, hvilke samtlige Huse forøvrigt regnes til Eternsførde, ere i geistlig Henseende henhørende til Borreby Sogn. Præstefaldet er Valgkald, Kirkevisitatoriet for Hütten Amt præsentere; dets Indtægter anslaaes til 2000 Rd. aarlig.

Kirken, der ligger paa den høie Brint nordlig for Eternsførde, har en halv-rund sklig Ghorflutning og er i sine oprindelige Partier opført af utilshugne Kampesteen. Som den nu staaer, er den en taarnløs og meget langstrakt Bygning. Tidligere har den derimod havt et anseeligt Taarn af lamme Brede som Kirkestibet selv, men 1808 blev dets Overdeel nedbrudt og dets Underdeel, hvori Kirkekloften endnu hænger, bragt under eet Tag med Stibet. Den oprindelige Kirkebygnings smaa rundbuede Binduer findes endnu bevarede paa Nord siden. En gammel rundbuet Sæileportal paa Stibets sydlige Side har paa den halvrunde Steen over Døren et meget fladt og svagt udført Relief, fremstillende en Bisop med et Lam ved Siden. I det Indre har Stibet Gibsloft, men Choret en senere indsat Kryptsvælvning. Altertavlen, med snoede Sæiler og et Maleri af Korsfæstelsen, er foræret til Kirken 1686; mærkelig gammel Døbefont, der har Ligbed med den, der findes i Sørup Kirke i Angel. Ved Nord siden af Kirkens Ghor findes et af Muursteen opført Begravelsescapel.

Borreby har vistnok sit Naavn af Eternborg, der laae paa Ballastbjerget nær ved Kirken, men nu er sporløs forsvunden. Siden 1452 eiede Helligaandshuset i Slesvig 3 Gaarde i Borreby, hvilke Domherreterne som Stiftelsens Forstændere 1518 solgte til Hertug Frederik (Kong Frederik I.), der indlemmede dem i Hütten Amt. Eternsførdes Indbyggere stode i Markfalleskab med Landsbyen; efter mange Stridigheder bleve Jorderne 1771 afstede imellem denne og Kjøbstaden. 1339 pantsatte Hertug Baldemar V. sine Eiendomme i Gammelby til Siegf. v. Sebestedt, og 1470 pantsatte Kong Christian I. 5 Steder i denne By til Claus v. Ahlefeldt. En By Retstebek, der eksisterede 1609, er for længe siden forsvunden.

Af de 8 adelige Godser i dette Sogn, som nedenfor ommeldes, ligge de 4 førstnævnte i Svansen, de 4 sidstnævnte i Dänischwold.

De altske bestjendte Eiere af Himmelmark, der endnu 1609 forekommer tillige som By, vare af Familien Sebestedt til Koghvæde (det nuværende Ludvigsbuurg). Saaad Sebestedt forbrød det 1527 til Kong Frederik I.; men Otto Sebestedt kom snart igjen i Besiddelse deraf, og ved hans Datter kom det 1540 til Poul Rangau til Botkamp (+ 1579). Dennes Søn Otto Rangau solgte 1590 Himmelmark til Ditlev Broddorf til Vindeby. Senere tilførte det fra 1675 Henning v. Reventlov (+ 1705), 1712 Oberst v. Leuenburg, 1734 v. Hesperen, 1750 Landraad v.

Hedemann, 1796 Kammerherre v. Pahn, 1798 Schalburg, 1817 Breuß, nu C. A. W. v. Wasmser. Godset har tidligere været langt større; men allerede i Midten af forrige Aarhundrede blev Møhlhorst i Kosel Sogn skilt derfra, 1754 Pöbenstein, 1806 Moorberg med Sophienrupe, 1817 Louisenberg, der dog nu igjen har samme Eier som Himmelmark, og Aulamp, og 1820 Ny-Barkelsby. Under Himmelmark hører Byen Barkelsby, hvis Beboere dog selv eie deres Jord.

Söbenstein var tidligere en Avlsgaard under Himmelmark, men blev 1754 frafulgt dette Gods af Landraad v. Hedemann; dets Eiere have været Dr. Bøsch, 1764 v. Ahlefeldt til Sartorf, 1798 Dittmer, 1802 Cordes, nu Th. Wiltberg. 1806 blev det optaget blandt de adelige Godser, ligesom

Moorberg, der ogsaa indtil da var en Avlsgaard under Himmelmark, med dets Avlsgaard Sophienrupe. Dets Eiere have været 1506 Baur, 1817 Kruse, 1837 S. Pauly, 1853 Baron v. Lübe.

Rögen var tidligere en Avlsgaard under Godset Sartorf i Risby Sogn, men blev 1805 som selvstændig Gods solgt til Reiche, 1812 kom det til Familien Ahlefeldt, som endnu eier det. Under Rögen hører, foruden Meierigaarden, Byen Gammelby, hvis Beboere for Størstedelen dog ere Selveiere.

Bindeby var oprindelig, som Navnet betegner, en By, der dog allerede 1609 ifte længere eksisterede. Dette Gods tilhørte først Familien Brodors, saaledes 1469 Sievert Brodors; den sidste Eier af denne Familie var Theodosius Brodors c. 1760. Derpaa kom Bindeby til Familien v. Qualen, hos hvilken det forblev til 1798, da S. C. v. Lowjow kjøbte det; denne solgte det igjen 1800 til Grev Christian v. Stolberg, efter hvis Død 1821 det 1823 blev solgt til Senator Schmidt i Tønnning. Godset, under hvilket hører Landsbyen Roffendorf, var imidlertid blevet betydeligt formindsket ved Salget af efterfølgende Avlsgaarde som selvstændige Godser.

Friedensthal var forhen en Avlsgaard under Bindeby; 1806 blev det optaget blandt de adelige Godser. Det tilhørte 1823 Mylord, 1828 Puppe; nu har det igjen Eier tilfælles med Bindeby.

Marienthal, hvortil hører Byen Gosefeld, var ogsaa en Avlsgaard under Bindeby, som 1793 blev aflagt derfra og 1806 optaget blandt de adelige Godser. Dets Eiere vare 1793 J. G. Lübbs, 1836 E. F. T. Lanzius, nu dennes Arvinger. Herfra aflagdes Avlsgaardene Hoffnungsthal 1802 og Wilhelmsthal 1835.

Hoffnungsthal var, som ansætt, en Avlsgaard under Marienthal indtil 1802, da det blev solgt af Lübbs til J. Beuf som et eget Gods. 1804 kom det til Willint, 1811 til v. d. Goltz og endnu s. A. til Landgrev Carl af Hessen-Cassel, hvorpaa det 1814 blev optaget blandt de adelige Godser; efter Landgrevens Død kom det til Familien Reventlow.

Kosel Sogn, der hører deels til Hütten Herred og deels til Eternsførde Herred, Svansen adelige Godsdistrikt, er omgivet af Risby, Borreby, Hütten og Haddeby Sogne samt af Elten. Kirken, østlig i Sognet, $1\frac{3}{4}$ M. ø. for Elesvig, $\frac{3}{4}$ M. n. v. for Eternsførde. Areal, 8,891 Tdr. Land, er for den større Deel leermuldet Jord, nogle Strækninger mod Syd og Vest (ved Mhsunde) ere sandede. Flere Skovstrækninger, af hvilke nogle tilhørende Staten, findes i Sognet; Noelsbæk og Østerbæk begge med Udløb i Store-Brebning og Kosel-Åa med Udløb tæt øst for Mhsunde, have Løb gennem samme; her findes ogsaa de mindre Indsøer Langsø og Bulsø m. fl. Elesvig-Eternsførde Chausee og Mhsunde-Eternsførde Landevei paa flere Sognet.

I Sognet følgende Bher, beliggende i Hütten Herred: Kosel ved Kosel-Åa med Kirke, Præstegaard, Skole, Kro og Fattighuus, Bessby, Gøteby med Teglværk, Arresthuus og Fattighuus, Flekkeby med Bolig for Herredsfogden, Skole, Kro, Teglværk og Fattighuus, Holm med Bind- og Vandmølle, Hummelfeld med Skole, Kro og Fattighuus, en Deel af Volkskrug med Skole og Skovfogedbolig; endvidere i Sognet følgende adelige Hovedgaarde henhørende til Godserne af samme Navn, Eskildsmark med Meierigaarden Lundsbof (tilsammen 535 Skattetdr.), Ornum (587 Skattetdr.), Møhlhorst (199 Skattetdr.),

Louisenlund med Meierigaarden Carlshof (tillsammen 478 Skattetdr.) samt Byerne Bonert med Skole og Kro, Nyhunde med Skole og Kro (Færgestedet af samme Navn i Brodersby Sogn), Dyrvad med Kro, Arensberg med Skole, Ornum Bind- og Vandmølle. Talt i Sognet: 1 Præstegaard, 7 større Gaarde, 35 Heelgaarde, 6 $\frac{3}{4}$ G., 31 $\frac{1}{2}$ G., 18 $\frac{1}{4}$ G., 4 mindre G., 100 H. med og 46 H. uden Jord.

Indvaanere: 2318. Jordbrug er Hovederhverv.

Byerne Kosel, Beshby, Gøteby, Flekkeby, Holm, Hummelfeld og en Deel af Volkskrug høre under Hütten Herredes Jurisdiction (Flekkby) og Huusfogeddistrict (Alt-Büdelisdorf), Gottorp og Hütten Amters Amtstue (Slesvig); de udgjøre Hütten Amts 6te og 16de Lægd. Den øvrige Deel af Sognet hører under Ekernsørde Herred, Svansen adelige Gødsdistrict. Hele Sognet hører under Ekernsørde Pphiscatdistrict. Præstekalbet bliver besat umiddelbart af Kongen; dets Indtægter anslaaes til 1540 Rd. aarlig.

Kirken, der har været indviet til St. Laurentius, ligger paa en lille Høitæt udenfor Byen og er mærkelig ved sit sættningsagtige runde Taarn. Den er ligesom de tvende andre slesvigke Kirker, hvorved saadanne Taarne findes (Døris og Süderkapel), opført af kløvede Kampsteen. Ifølge Formen af Chorbuen, samt af Døre og Binduer, forsaavidt som de ere forblevne uforandrede, synes den nærmest at maatte henføres til Rumbuekilens Slutningsstil (13de Aarhundrede). Den sydlige Indgangsdør til Kirkens Skib har en uføddanlig Størrelse (4 Al. høi og $2\frac{1}{2}$ Al. bred) og Form, idet dens Kamme er flæt og ret firkantet; men uden al Tvivl er dette ikke denne Dørs oprindelige Skikkelse. Indvendig har Kirken Erøloft i Skibet, men i Choret, der i en senere Tid er bleven forlænget, for største Deelen med Brug af Muursteen, og som, nu i det Mindste, har en lige Månuur, findes et større og et mindre (smallere) Svælvingsfag. Kirkens gamle af Granit udhugne og med Poveder og Lovornamenter smykkede Døbefont har faaet den høist aparte Anvendelse at tjene som Fod for Prædikestolen, der ligesom er skillet ovenpaa den (!). I dens Sted benyttes nu en Daab, som er opmuret af Muursteen. Orgelet er tilligemed en Perstabsstol anbragt i Choret. 3 Skibet hængte flere Malerier, deriblandt et med Portraiter af Stedets 8 første protestantiske Præster. Paa Kirkegulvet ligge 3 gamle Lighene med Ridderfigurer fra det 16de Aarhundrede. Taarnet er vistnok anlagt samtidigt med den egentlige Kirke, med hvilken dets Indre har faaet i Forbindelse ved en med hugne Steen indfattet, rundbuet Dør. Den nuværende Dør paa Taarnets Sydside er derimod senere anbragt. Muurpikkelsen udgjør i Taarnet over 3 Al., og dets Indre — der imidlertid ikke som i de tvende andre ovennævnte runde Kirketaarne danner en fuld Rundkreds, idet nemlig Skibets Endemuur bliver paa nogle Alen synlig herinde — har et Evermaal af c. 9 Al. Af det gamle Taarn selv staaer nu dog kun Underdelen i en Høide af 5—6 Al. i uforandret Tilstand; alt det Øvrige er fornyet med Benyttelse af Muursteen. Taarnet naaer nu op til Nøgningen af Skibets Tag, og det slutter foroven med et lavt tegleformigt Tag.

Sognets Bestanddele opregnes i Lib. cens. episc. Slesvic. 1436 (Scr. rer. Dan. VII. p. 492), nemlig „Cosleue“ (Kosel) med 15 Gaarde, „Mofunde“ (Mysunde) med 13 Gaarde, „Besbu“ (Beshby) med 4 Gaarde, „Holm et Fleckebufroh“ (Flekkby) med 6 Gaarde, „Hummelveld“ (Hummelfeld) med 12 Gaarde, „Ornum“ med 6 Gaarde, „Pricwal et Eschelmarc“ (Eskildsmark) med 9 Gaarde og „Bonert“ (Bonert) med 12 Gaarde. I ældre Tid var Byen Kosel et biskoppeligt Lehn, som den adelige Slægt v. Rorland (den samme som v. d. Wisch, havde; senere tilhørte den Familien Valktorp og blev 1465 af Otto v. Valktorp til Sønderby tilligemed Byen Beshby og den nærliggende, nu forbundne By Kiel solgt til det slesvigke Domcapitel; i Kiel er der 1470 og 1476 sluttet et Par Forlig angaaende Grændsfejler imellem disse Byer. Mysunde (egentlig Mofunde): et snevert Sund, i Knytlinga Saga siges saaledes, at Knud Lavard lod anlægge Casteller hvor Slien var „mjøst“: (snevret) er blevet mærkeligt af, at her blev Kong Eric Ploppenning Ratten til den 10de August 1250 paa sin Broder Abels Foranstaltning

ynkelig ombragt af to af sine Fiender, Lauge Gubmundsøn og Henrik Kartwerder, og Lige nedskænt i Slien, hvor det blev fundet af nogle Fiskere. Mysunde er ogsaa mærkelig af Træningens den 12te Septbr. 1850 imellem den danske Hær og de slesvigholsteenske Infanterier samt af de preussiske Troppers frugteløse Besormning af de danske Standsr den 2den Februar 1864: begge høist hæderlige Kampdage for det danske Vaaben. Byen ligger ligeoverfor Færgegaarden af samme Navn i Brodersby Sogn i Angel.

Louisenlund heed tidligere Ziegehof eller Zegeihave (Zeglgård) og var et til Haddedy Sogn hørende Teglbærk. 1543 nævnes Bertram Sebestedt „thom Tegelhøve“; senere tilhørte det Hertugerne af Gottorp og blev ved den gottorfske Deels Inddragelse under Kronen kongelig Domaine, indtil Kong Christian VII. 1770 skænkede det til sin Søster Louise, efter hvem det fik Navn; hun var gift med Landgrev Carl af Hessen-Cassel, der var Stattholder i Hertugdømmerne, og Louisenlund blev derefter Sommeropholdssted, hvorfor der tilbyggedes flere Bygninger. Landgrev Carl døde paa Louisenlund den 17de August 1836; det tilhører nu det nævnte Høgtepars yngste Datter Enkehertuginde Louise Caroline af Glücksborg.

Louisenlund har sin største Mærkværdighed i de tvende interessante Runestene, som Landgrev Carl har ladet bringe derhen og opreise i Slotslunden. Den ene af disse Runestene, „Hedeby Runestenen“ fandtes 1796 tæt ved Bedelshang i Haddedy Sogn, 5 Fod fra en Høi, som kaldes Krusbjerg eller Krusberg. Dens Indskrift er udtydet saaledes: Tholf reiste Steen denne, Hjemfælle Svens, efter Erik Staldbroder sin, der blev død (døde), da Heltte sade om (beleirede) Hedeby, men han var Styrermand, en Helt saare god. Den anden Runesteen er fundet Aaret efter ved Haddedy Moor, kun et Lidet Stykke Wei fra den fornævnte Hedeby. Dens Indskrift er fortolket paa følgende Maade: Asfred gjorde Mindesmærker disse efter Sutrig Søn sin paa Helligdoms-Høien (det viede høiiliggende Sted, i Runestriften Bi-Knub, muligvis det samme Sted der senere er kaldet Korsbjerg nu Krusbjerg). Atter tæt ved disse tvende Runestenes Hedebyer er i 1857 fremkommet en tredje Runesteen, „Kong Svends Runesteen“. Den fandtes, og er igjen opfat, ved Døbjærg 475 Skridt fra Dannevirke og afgiver ved sin ældgamle Indskrift (fra Kong Svend Evesfjærg) Vidnesbyrd om, „at man der“ — hvad en Mand paa Stedet netop tyttede ved Gjenopstillingen — „boer paa dansk Grund“. Paa Nutidens Dansk er dens Indskrift lige efter Ordene: Sven Konge satte Steen efter sin Hjemfælle, som var saare vesterpaa men nu blev død i Hedeby. Om disse tre nye mærkelige Runestene see forøvrigt „De danske Runemindesmærker, forklarede af P. G. Thorsen“, I. S. 39—189.

Godset Drnum har sin Oprindelse fra den ovennævnte neblagte By (Drnum*) og var tidligere (allerede før 1608) forbundet med Godset Eskildsmark som sammes Avlsgaard, indtil det 1783 blev skilt derfra. Som dets Eiere nævnes 1533 og 1543 Marquard v. Sebestedt († 1552), derpaa v. Høten, 1635 v. Ahlefeldt, derefter v. Rangau, 1790 v. Liliencron, 1798 v. Thiene, derpaa Koch, 1807 Paulsen, 1830 Langheim, 1835 J. C. Mylord og nu dennes Arvinger. Til Godset hører den ovennævnte By Munde og en lille Deel af Byen Bonert samt Drnum Mølle; denne er i Arveforpagtning, Gaardene og Husene i Lidsæfte.

Godset Eskildsmark har sin Oprindelse fra den ovennævnte neblagte By af samme Navn, hvor Geert Wonsketh ved den Tid eiede 3 Gaarde. Det tilhørte 1512 og endnu 1533 Balsomar Wonsketh, 1543 Henr. Rangau († 1561), hvis Søn Hans Rangau ved Giftermaal ogsaa fik Sartorf, og Eskildsmark havde nu længe været Eier med Sartorf af Familierne Rangau og Ahlefeldt, indtil Sartorf 1691 blev solgt, men Eskildsmark forblev i Ahlefeldternes Besiddelse indtil efter 1780. Derpaa tilhørte det Landraad Fred. Aug. v. Dvalen til 1794, Geheimeraad v. Münster-Meinhöfel, Agent Bruyn, fra 1798 Justitsraad v. Klöcker, derpaa C. F. G. v. Ahlefeldt; den nuværende Eier er C. v. Hillebrandt. Til Eskildsmark hører Lundsøhof og Størstedelen af den ovennævnte By Bonert, dog ikke som Eieendom, men alene administrativt. Best for denne By sees ved Sliens Bred Boldene af „Köningsborgeren“, der bane en mod N. og S. tredobbelt, mod W. og B. dobbelt Hjørntant, med dybe Grave omkring Boldene, i en Omkreds af 1030 Al.; den var opført 1415 af Erik af Pommern og blev beleiret af Polkenerne 1417, men ikke indtaget. 3 Klæbden af samme, ved Buburg-Høi, ligeledes ved Slien, laae Balsartscapellet „zum finstern Stern“, som synes at være bygget til

*) Navnet Drnum betegner et fra Markfællesskabet udfondret Stykke Jord.

Sone for Kong Eriks Nord, og hvis Materialier senere tjente til at udbedre Rishby Kirke.

Godset Møhlhorst ved Osterbækken, benævnet efter en forhenbærende Vandmølle, hørte tidligere til Godset Himmelmark i Borreby Sogn, men blev skilt derfra i Midten af forrige Aarhundrede og 1806 optaget blandt de abelige Godser. Dets Eier havde været 1750 Pøhne, 1771 v. Ahlefeldt, 1779 v. Møß, 1799 v. Wämer, 1804 Linde, 1817 Møllerd; den nuværende Eier er J. E. Leisching.

Eternførde Landsogn omgives af Borby, Sehested og Gettorf Sogne samt Eternførde-Fjord. Arealen er 1824 Tdr. Land, hvoraf en ikke rings Deel er Skov (Schnelmark Skov). Gøss-Sø ligger mellem Borreby Sogn og Eternførde Landsogn. Eternførde-Kiel Chaussee passerer Sognet.

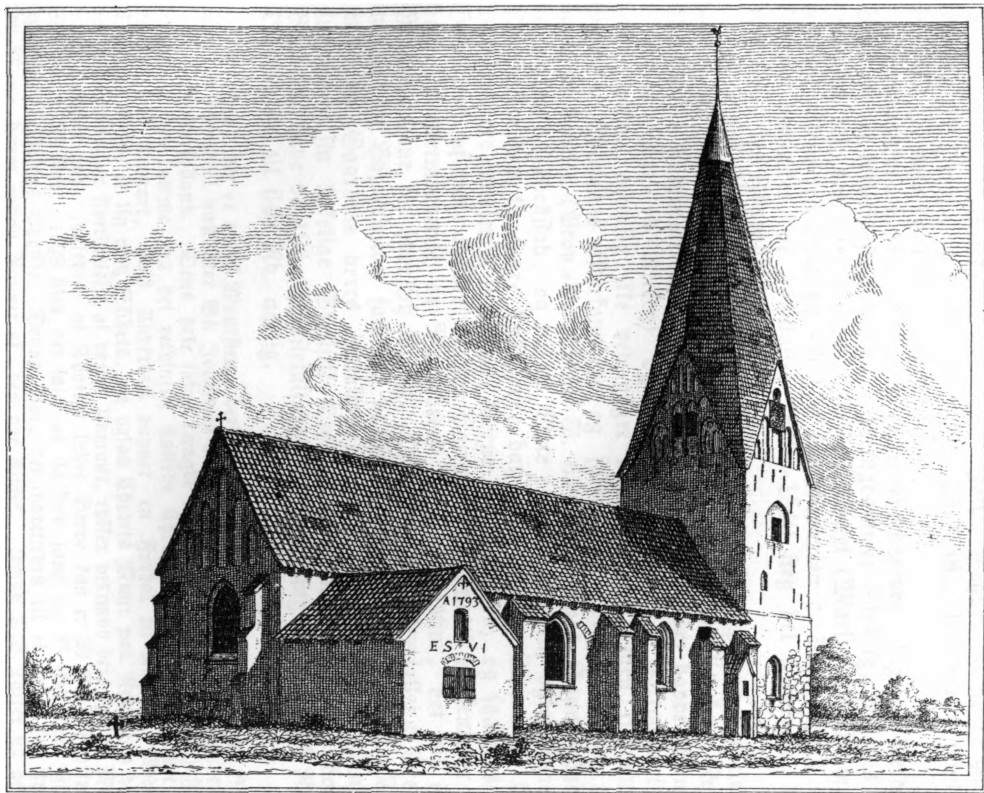
I Sognet ligger en Deel af det adelige Gods Altenhof med Hovedgaarden (950 Skattetønder) og endeel dertil hørende Steder samt en Skole og Kroen Grünejäger.

Indvaanernes Antal: 159.

Altenhof tilhørte fra 1587 til 1692 Familien Brockdorf; siden 1692 tilhører det Familien Reventlow, og var tilligemed Godset Askov i Gettorf Sogn (see dette) indtil 1812 et Fideicommissgods for den grevelige Reventlow'ske Familie. Til Godset hører Byen Bornstein i Gettorf Sogn samt flere enkelte Steder og Skove, blandt hvilke den store Schnelmark Skov.

Gettorf Sogn, et af de største Landsogne i Hertugdømmet Slesvig, naaer fra Eternførde-Fjord til Canalen mellem Slesvig og Holsten. Sehested, Eternførde, Krusenborn og Dänisshøgen Sogne danne forsvigt Grændsen. Kirken ligger midt i Sognet, 1½ M. s. v. for Eternførde. Arealen, 21,890 Tdr. Land, er god leermuldet Jord med endeel Skov. Eternførde-Kiel Chaussee gennemflæjer med 2 Miles Længde Sognet.

I Sognet de adelige Hovedgaarde til Godserne af samme Navne: Rönigsfærde (866 Skattetdr.) med Gettorf Meierigaard (141 Skattetdr.), Hütten, aflagt fra Wolfshagen (506 Skattetdr.), Lindau (897 Skattetdr.) med Meierigaardene Henerode (284 Skattetdr.) og Rüdelsbör (158 Skattetdr.), Askov (331 Skattetdr.), Berensbrook (742 Skattetdr.) med Meierigaarden Rothenstein (470 Skattetdr.), Augustenhof (455 Skattetdr.), Borghorst (797 Skattetdr.), Hütten, aflagt fra Borghorst (546 Skattetdr.) med Meierigaardene Lindhof (272 Skattetdr.) og Hohenkamp (204 Skattetdr.), Wolfshagen (658 Skattetdr.), Warleberg (548 Skattetdr.) med Meierigaardene Holland (78 Skattetdr.) og Kronshörn (83 Skattetdr.) samt Warleberg Vandmølle (92 Skattetdr.), Rosenkranz (205 Skattetdr.); Byerne (af de efternævnte Byer hører Lindhøvd til Godset Noer i Krusenborn Sogn, Felm til Godset Althenhof i Dänisshøgen Sogn, Felmholz med Lankenamp og Alt-Wittenbek med Fahrenhorst til Godset Rathmansdorf i Dänisshøgen Sogn), Gettorf høit beliggende ved Chausseen, med Kirke, Præstegaard, Diaconatbellig, Volsig for to Væger, Skole, Apothek, Fattighuus, flere Kroer, c. 120 Gaarde og Huse, Rönigsfærde, hvorved Bro og Sluse over Eideren, med Skole, Kro og Teglværk, Revensborn med Skole, Kro og Vandmølle, Lindau Vandmølle, Bornstein med Skole, Kro og Vandmølle, Schnelmark med Skole, Niendorf med Skole og Kro, Ostorf med Skole og Kro, Borghorst Vandmølle, en Deel af Stubbenborn (Resten til Krusenborn)

Ho. nr. Kannen dal, H. Jensen hdt.

Ern. Barrentzen & Co hdt. Invt.

GETTORF KIRKE

sendorf Sogn), en Deel af Buchholz (Resten til Dänishøbenhavn Sogn), Lindhøvd med Skole, Felm med Skole, Felmerholz med Langenkamp med Skole, Alt-Wittenbek med Fahrenhorst med Lebensaus Windmølle og Brænderi, hvorved Bro over Eideren, Blicksted med Skole og Kro, Neu-Wittenbek med Skole og Kro, Warlebergmoor med Speckmoor, Landwehr med Bro over Eideren og Kro, Tüttendorf med Skole og Kro, Schinkel med Skole, Kro og Vandmølle, Schinkeler Hütten. Ialt i Sognet 20 større Eien-domme, 97 Heelg., 4 $\frac{3}{4}$ G., 47 $\frac{1}{2}$ G., 55 $\frac{1}{4}$ G., 104 endnu mindre G., 309 H. med og 176 H. uden Jord.

Indvaanere: 6,414. Jordbrug er Hovederhvervet. Ligesom Gottorf Sogn er det folkerigeste Landsogn i Hertugdømmet Slesvig, saaledes er det ogsaa det, der viser den hurtigste Folketilvæxt (Marstal her ikke medregnet). Alene fra 1845 til 1860 er Folketilvæksten c. 1000, og J. N. Schmidt bemærker, at Folketallet 1800—1840 steg det Dobbelte, og siden 1700 det Fiirdobbelte.

I ældre Tider har Besidderen af Noer som Inspector politicus paa en vis Maade været Kirkens Patron, men 1460 skænkede Kong Christian I. Patronatretten til Gosche v. Ahlesfeldt (som havde skænket 2 Hufen Land til Kirken) og dennes Arvinger. Patronatretten hæfter altsaa egentlig ikke ved noget bestemt Gods, men tilkommer Gosche v. Ahlesfeldts Efterkommere og falder efter disses Udbøen tilbage til Kongen (Prov.-Ver. 1818 S. 630). Gosches Sønner havde det derfor i Fællesskab, og da en Linie opstod i Hütten, ogsaa denne. Da Hütten kom til andre Besiddere, har dette opført; Lindau og Rönigsfærde ere imidlertid indtil nu blevne hos Familien, og saaledes er Besidderen af disse tvende Godser Patron. Patronatet præsenterer til begge Præsteembederne, og Menigheden vælger curiatim, det vil sige Gaardmændene for hver By for sig. Den, som har Fleertallet af Stemmerne i en By, beholder samtlige de Byen tilkommende Stemmer. Til sidst give Gaardene deres saakaldte døde Stemmer. H. N. Jensen angiver i sin kirkelige Statistik Stemmernes Antal til 164, hvoraf Bønderne have de 120. Præstefaldets Indtægter angives til 1600 Rd., Diaconatets til 640 Rd. aarlig.

Kirken, der er en af Muursteen, beelt igjennem i Spidsbuestil opført Bygning, er ubestvovl næst efter St. Johannes-Kirken paa Før den største Landsbykirke i Sønderjylland. Dens hele indre Længde angives til 166 (sævoigke) Fod, hvoraf 32 Fod komme paa det retvinklede sluttede Chor, 105 Fod paa Skibet og 28 Fod paa Taarnet, hvis Underdeel danner en Forhal til Kirken. Medens Taarnets Brede er lig med Skibets, og ogsaa Choret's Muur paa Nord siden danner en umiddelbar Fortsættelse af dets Admuur, rykker derimod dets sydlige Muur noget længere ind, saaledes at Choret's indre Brede kun er 29 Fod, hvorimod Skibets er 32 Fod. 1509 blev der søiet en 34 Fod lang og 27 Fod bred Fløibygning til Kirkens Sydside. Denne Fløi, der indrettedes til et Capel for Jomfru Marie, bærer endnu Navnet af „den nye Kirke“. Imod Vest slutter sig hertil Ahlesfeldternes Begravelsescapel, medens det Villencronerne tilhørende Gravcapel befinder sig ved Nord siden af Choret. Deruden findes der ogsaa adelige Begravelser under Kirkens Gulv. Kirkens Taarn angives at være blevet paabegyndt 1438, men først fuldenbt 1494. De fire Gable, hvorved dets Mure slutte foroven, ere prydede med gotiske Blindinger, og ovenover dem hæver et meget anseeligt ottekantet Spir sig iveiret til en Høide af 220 Fod. Dette Spir, som ofte er blevet ramt af Lynild, har nu Spaantag, efterat Svensterne 1645 berøvede det dets Kobbertag. Den lavere Deel af Taarnet er for Størskibelen udvendigt beklædt med

Nøvet Granit. Paa et ikke ringe Antal af de uregelmæssigt tilvandede Granitblokke, som findes hieft oppe paa Syd siden, er fremstillet endel forskjelligformede, ved Hjælp af fordybede Omridslinier udførte Figurer, hvilke, uagtet deres paaafalende Størrelse og Bestaffenheden af de libet omhyggeligt tilvandede Stene, hvorpaa de findes, have Lighed med de paa mange middelalderlige Bygninger forekommende Steenhuggertegn. Et over Kirkens Chor 1491 opført lille Spiir blev 1645 for Kobberets Stybt, hvormed det var beklædt, ganske nedhugget af Sveskterne, hvilke ved samme Leilighed nedtog Kobbertaget, hvormed „den nye Kirke“ var dækket. Choret havde Blytag indtil 1668; nu har hele Kirken Tegtag. Kirkens Indre er baade i Chor og Skib saabelform under Taarnet forsynet med gotiske Krødsbuevinger. Det gamle, af Træ udkaarne, malede og forgyldte Høialter har som Hovedfigur Jomfru Maria med Barnet, indfattet af en stor Straalekrands og omgivet af Evangelisternes Attributer samt af Engle, der bære Skjolde med Herrens gjennemskutne Haand, Jod o. s. v. Den meget smukt udkaarne Prædikestol er 1598 foræret Kirken af dens tre Patroner Peter, Ulf og Goffe v. Ahlefeldt. Nærværende Indgangen staaer Døbefonten, der er støbt af Metal og smykket med temmelig raat udførte Relieffer, ordnede i 12 Felter. Et Orgel havde Kirken allerede 1490; det nuværende blev saa godt som gjort af Nyt 1728. Ved Kirkens Vægge ere 7 opbeviede, luftede Herkabsstole anbragte.

Stkøndt Kirken i Gettorf selv skal have været indviet til St. Jørgen (St. Georg), var det dog ikke denne selv, men derimod det særskilt til den, vestligt paa Kirkegaarden beliggende St. Jørgens Capel, der var Hovedstedet for Anraabelsen af den i den katolske Tid saa høit anseete „Sanct Jørgen i Gettorf“. Naar dette Capel var anlagt, vides ikke; det nævnes 1463, fik 1500 et Positiv, blev 1502 malet, og 1513 fuldvendtes dets med Kobbertag forsynede Taarn. I Capellet fandtes et Sølvbillede af den ridderlige Helgen, som havde kostet 383 Mk. De rigelige Gaver, som de vidtomkring fra tilstrømmende Andægtige, deels i rede Penge nedlagde i den i Capellet værende „Sanct Jørgens Blot“, deels bragte i alle Slags Huusdyr og Huusgeraadsgjenstande, Korn, Humle, Bør, Uld, Pør o. s. v., gjøre det let forklarligt, hvorfor Miblerne kom til den forud som saa rige Udfyrelse baade af den store Kirke og af Capellet. Dette sidste stod endnu til c. 1620; men da nedbrødes det, „fordi det ikke mere var til nogen Nytte“, og Stenene anvendtes til Iskandsættelse af Kirken og dens Taarn.

Landwehr har Navn efter den aldgamle Grændsevold mellem Flemhuber-Sø og Levensau, af hvilken nu alt Spor er forsvunden. Den antages at have været yngre end Danevirke, og henføres til Knud Lavard eller Margrethe Sprenghest. See Annaler for nordist Oldkyndighed 1859, S. 118. Levensau har Navn efter det gamle Grændseløb mellem Sønderjylland og Holsteen. Det er nu ganske optaget af Canalen

Lindau, kaldet Deutsch-Lindau til Adskillelse fra Lindaa eller Dänisch-Lindau i Borne Sogn (Sles Herred), er et gammelt Gods, der allerede i Midten af det 15de Aarhundrede tilhørte Godse v. Ahlefeldt og hedsse forblevet i Familien Ahlefeldts Besiddelse. Den nuværende Eier er Hofjægermester S. D. v. Ahlefeldt til Königsförde. Til Lindau hører Byen Revensbork.

Oglaa Godset Gros-Königsförde har hedsse tilhørt Familien Ahlefeldt og oprindelig udgjort en Deel af Lindau. Efter Henrik v. Ahlefeldts Død arvede 1515 hans Søn Peter Godset Lindau og Godse Godset Königsförde, som ved denne Leilighed særk blev aflagt fra Forhævnede; men de have nu igjen fælles Eier. Til dette Gods hører en Deel af Kirkebyen Gettorf med en deri værende Aulsgaard samt Byen Königsförde. Stoven ved Gr. Königsförde er bekendt for sine skønne Træer. Der findes saaledes en Væg af 27 Fods Omfang og en Ceg af 32 Fods.

Berensbrook var en Aulsgaard under Lindau indtil 1705, da den blev skilt derfra, var senere forbunden med Borghorst og blev 1806 optaget blandt de adelige Godser. Dets Eiere have været 1737 v. Dualen, 1802 Steinborff, 1816 v. Rangau, siden 1847 Prinds Frederik af Augustenborg, som oglaa eier Koor. Godset falder i tre Afdelinger: Hovedgaarden, Aulsgaarden Kothenstein og Byen Riensbork.

Borghorst var forhen en By; som Gods har det tilhørt 1450 Familien Rangau, 1500 Familien Ahlefeldt, 1564 atter Rangau, 1593 Numohr, 1671 v. Thienen, 1723 v. Blome, 1742 Geheimeraad Jofas v. Dualen, som i dette Aar opbyggede Gaarden, 1800 Ahlefeldt, 1815 atter Familien v. Dualen, siden 1823 Pammann. Godset bestaaer nu, efterat Augustenhof og Pütten ere skilte derfra, af Hoved-

gaarden, Byerne Dstorf og Stubbenдорf samt flere udskyttede Gaarde og Ste-
der. Gaardmandene ere Arveforpagtere.

Augustenhof var en Avlsgaard under Borgdorff, der 1803 blev skilt derfra
og 1806 optaget blandt de adelige Godset. Dets Eiere have været 1803 Winkelman,
1809 Laufen, 1816 Senator Jenisch i Hamborg.

Borgdorffter-Hütten var ogsaa en Avlsgaard under Borgdorff, der før
Storfedelens var oprettet af en 1630 neblagt By Roggendorp (Kafendorf), blev
1803 solgt af Ahlefeldterne til Mariens og 1806 optaget blandt de adelige Godset.
Dets senere Eiere have været 1825 M. Stodffeth, 1829 Gäbe, derpaa v. Labiges,
Edwards, nu Premierlieutenant A. F. v. Labiges.

Afkov, smukt beliggende ved Eternsørde-Fjord, var i ældre Tid en By og
blev aflagt som Gaard fra Godset Noer. Det tilhørte fra 1554 til 1593 Familien
Ahlefeldt, 1626 v. Blome, 1630 v. Schack, 1650 Wonsketh, 1662 atter Ahlefeldt,
1674 Kruse, 1681 v. Pogwisch, derpaa Ahlefeldt til 1758, da det kom til Dr. Wilh.
Guhle i Hamborg, siden 1782 Familien Reventlow til Aitenhof. Afkov var et fidei-
commisgods for den grevelige Reventlow'ske Familie indtil 1812, da der istedetfor
dette Gods og Godset Aitenhof i Eternsørde Landfognd substitueredes en Capital
paa 80,000 Spec. Til Godset hører Schnellmark Kro.

Wolfsbhagener-Hütten blev skilt fra Königsförde i Midten af det 16de Aarhun-
drede ved en Arvedeling i den Ahlefeldtske Familie, idet Henrik v. Ahlefeldt fik Königs-
förde og Jørgen v. Ahlefeldt Byen Blissted, 10 $\frac{1}{2}$ Gaard i Gettorf m. m.; han byggede
nu Gaarden Hütten, som længe forblev i Familiens Besiddelse. Senere tilhørte den
1654 Henr. v. Thienen, 1670 Magdalene v. Thienen, 1681 Grev v. Königsmark,
1694 Geheimeraad, Baron Andreas Poul v. Liliencron, som i Begyndelsen af det
18de Aarhundrede byggede Avlsgaarden Wolfsbhagen, 1787 B. v. Dualen, 1790 Ber-
dermann, 1796 v. Neergaard, 1802 Dittmer, 1805 v. Neergaard, 1827 Welfers,
1830 Rowohl, 1838 v. Ahlefeldt-Dehn, 1846 v. Labes, 1853 D. S. Reimers, nu
E. C. F. Ruhlmann. Til Hütten hører Storfedelens af Byen Gettorf og 3 Arve-
forpagtningsheber Hüttenwohld.

Wolfsbhagen hørte først som Avlsgaard til Hütten (see ovenfor), men blev
1790 frasolgt dette Gods. Det tilhører Familien v. Dualen. Til Wolfsbhagen
hører Byen Blissted.

Rosenkrantz heed forhen Schinkel. Allerede i det 13de og 14de Aarhun-
drede nævnes Nicolaus af Schinkel 1284, Luder og Ditto af Schinkel 1357, hvilke
uden Tvivl have været Eiere af dette Gods; 1512 tilhørte det Familien Breide,
1564 Rangau, 1626 Ahlefeldt, derefter Bertram Pogwisch (+ 1672), 1684 v. Thie-
nen, 1758 Henr. Fred. Broddorf, 1783 Rangau, 1786 blev det parcelleret og kom
til en borgerlig Eier Jensen, 1787 Bruyn, 1811 v. Klöder, siden 1828 Hofjäger-
mester Dr. jur. K. Baron Weber. 1829 fik Godset sit nye Navn Rosenkrantz (Ester
Dr. Webers Pusstrue sødt Rosenkrands, hvis fideicommiss blev raderet i Gaarden).
Hovedgaarden ligger ved Ebercanalen nærved Flembuder-Sø. Til dette Gods høre
Byerne Schinkel og Schinkler-Hütten.

Warleberg var i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede en By i Kieler-Amt
og senere en Avlsgaard til Kiels Slot, hvortil de tre Byer Lüttendorf, Alt- og
Neu-Wittenbet hørte. 1661 blev denne Avlsgaard solgt til v. Rolffe, 1675 til v.
Wittorf; det var i lang Tid forenet med Rathmannsdorf (i Dänischenhagen Sogn).
1684 tilhørte det v. Thienen, i forrige Aarhundrede Geheimerconferentsraad Job.
Henr. Desmercieres siden 1713, og det blev et fideicommiss for hans Arving, Hyr-
sten af Neus, istedetfor hvilket dog 1810 substitueredes en Capital. 1811 tilhørte det
v. Neergaard, 1827 Cancelliraad Raddbruch, nu G. C. Raddbruch. Til Godset høre
Byerne Lüttendorf og Neu-Wittenbet.

Dänischenhagen Sogn, det østligste Sogn i Dänischwohld adelige
Godsdistrikt, er omgivet af Gettorf og Krusendorf Sogne, Frederiksdorfs
Gebet samt Hertugdømmet Holsteen, fra hvilket det stilles ved Eber-
canalen, Østersøen og Kieler-Fjord. Kirken ligger midt i Sagnet, 2 $\frac{3}{4}$
M. o. s. o. for Eternsørde. Arealet, 14,310 Tdr. Land, er god leer-
mulbet Jord med nogle mindre Skovstrækninger.

3 Sognet ligge de adelige Hovedgaarde til Godserne af samme
Navn: Ekhof (497 Skattetdr.), Uhlendorf (521 Skattetdr.), Ruop
(530 Skattetdr.) med Meierigaardene Friedrichshof, Postkamp og

Rumwigberg, Rathmansdorf (578 Skattebr.), Kaltenhof (1069 Skattebr.), Birkenmoor (473 Skattebr.) med Meierigaarden Sprengerhof, Neu-Bülk (469 Skattebr.), Alt-Bülk (1067 Skattebr.), endvidere Hovedgaarden Stift (321 Skattebr.) i Godset Seekamp og Parcelgaarden Seekamp (352 Skattebr.) under samme Gods; Bjerne (af de efternævnte Bjer hører Stohl under Godset Däniskenhof i Krusendorf Sogn) Däniskenhagen med Kirke, Præstegaard, Skole, 2 Møller, 3 Kroer, Scharenhagen med Kro, Frejedorf med Skole, Strand, Schillsee, Pries med Skole og Kro, Holtenuau smukt beliggende ved Eibercanalens østlige Munding med Toldsted, Havn, Holig for 2 Toldbeholdsmænd, Pakhuus, Skole, 2 Kroer, Klausdorf, Sturenhagen med Vind- og Dampmølle, Spreng med Skole, Teglværk og Vindmølle, Mariensfeld Lehmkathen. Bülkerhul hvorved Bülk Fyrtaarn, Stohl, Karlsberg, Ravensdorf. Ialt i Sognet 1 Præstegaard, 16 større G., 36 Heelg., 24 $\frac{1}{2}$ G., 24 $\frac{1}{4}$ G., 4 endnu mindre G., 88 H. med og 142 H. uden Jord. De i Holtenuau ved Eibercanalens Munding liggende Toldbygninger samt 2 Kroer høre under Hütten Amt og Herred.

Indvaanere: 3829; Jordbrug er Hovederhvervet.

Kirkens Patroner ere Besidderne af de adelige Godser Alt-Bülk og Seekamp. Hver af disse præsenterer en Valgandibat og begge tilfammen en tredie. Blandt disse vælge Menigheden curiatim. Der er 18 Stemmer, hvoraf nogle saakaldte døde.

Om nogen egentlig Handel paa Holtenuau Toldsted kan der ikke være Tale; de faa Artiller Beboerne af Omegnen forbruge hentes fra Kiel, ligesom Kornvarerne afsættes der.

Der indførtes i 1862 fra Udlandet: 4,842 Com.-Kæster og 205,264 Ebsd. Trælast (i 1861: 3,338 Com.-Kæster og 145,364 Ebsd.) og 451 Tdr. Steenkul (i 1861: 1,745 Tdr.), og Marsagen til at disse til Rendsborg og til Tømmerhandlen ved Eideren bestemte Varer bleve løsfede ved Holtenuau var alene Fartøiernes Døbhgaende. Varerne bleve førte videre i Letterfartøier til deres forskjellige Bestemmelsessteder.

Til Udlandet ufsortes i 1862: 32 Kæster Afstetræ, 680 Tdr. Væler og 600 Tdr. Røefrø.

Skibsfarten var i 1862: i indenlandsk Fart indgaaet 506 Fartøier af 6,348 $\frac{1}{2}$ Com.-Kæsters Drægtighed med 1,390 $\frac{1}{2}$ Kæsters Bestuvning (fordelmeste Kalksteen, Løv og Muursteen for Regning af de i Provstiet boende Emaahandlere, hvorhen Varerne senere transporteres med Baade), udgaaet 539 Fartøier af 6,365 $\frac{3}{4}$ Kæsters Drægtighed med 5,459 $\frac{1}{2}$ Kæsters Bestuvning (næsten udelukkende med den her fra større Skibe løsfede Trælast og med Steen til Digebygningen paa Slesvigs Vestkyst); i udenlandsk Fart: indgaaet 88 Fartøier af 5,641 $\frac{3}{4}$ Com.-Kæsters Drægtighed med 5,520 $\frac{1}{4}$ Kæsters Bestuvning (hovedsagelig Trælast fra Sverrig og Finland), udgaaet 86 Fartøier af 5,722 Com.-Kæsters Drægtighed med 84 $\frac{1}{2}$ Kæsters Bestuvning.

Ved Holtenuau Toldsted var i Januar 1863 hjemmehørende 1 Fartøi af 3 $\frac{1}{4}$ Com.-Kæsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1862: 27,036 Rd. 73 sk. i 1861: 18,143 Rd. 75 sk. i 1860: 19,966 Rd. 79 sk.

Kirken er i sin ældste Deel endnu af Kampsteen, men senere betydelig udvidet mod Vest ved en Tilbygning af Muursteen; denne Tilbygning er 24 Alen, det ældre

Bispeborgen i Svabsted (S. 246-47) efter en gammel Tegning i Geh. Archivet

Arlevad (S. 238)

Bulk (S. 661)

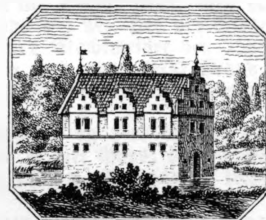
Eskidsmark (S. 655)

Gruntofte (S. 225)

Knoop (S. 661)

Kohøvede (S. 651)

Saxtorf (S. 650)

Schinikel (S. 659)

Søgård (S. 357)

Seckamp (S. 662)

Solviq (S. 156)

Østenholm (S. 405)

Gamle Bygninger udenfor Kjøbstæderne i Slesviq.

(se alle nedrevne.)

De 10 første af de mindre Afbildninger ere gjengivne saaledes som de findes i Heringses Genealogia, Solviq efter Braunus, Østenholm er Copie af en gammel Tegning.

Stykke 33 Alen langt, den hele Kirke altsaa 57 Alen lang. Bredden 16½ Alen. Tilføiede ere forskjellige adelige Begravelser og paa Taget er anbragt et Trataarn. Orgel. Prædikestolen er over Alteret.

Sognet heed tidligere Slabbenhagen; 1403 nævnes efter D. Atl. „Hermannus rector ecclesie in Slabbenhagen“. Andre Navne paa det have været Rönigshagen og Christianshagen.

Birkenmoor var en Avlsgaard under Dänisch-Nienhof (i Krusendorf Sogn) indtil 1793, da den blev solgt derfra og 1806 optaget blandt de adelige Godser. Tiene have været 1793 Martens, 1825 v. Cronstern, senere Senator Adams, nu P. Behnde. Til Birkenmoor hører Byen Sprengel, Gaardene Sprengelhof og Pilzkrug og flere enkelte Steder.

Kaltenhof var forenet med Dänisch-Nienhof indtil 1756; siden 1780 tilhører det Familien Reventlow. Til dette Gods høre Byerne Sturenhagen, Fresenhagen og Helm (den sidste i Gattorf Sogn) samt flere enkelte Steder.

Alt-Büll forekommer allerede ved Midten af det 14de Aarhundrede, da det skal have tilhørt Familien Reventlow og derefter Fogtisch; 1414 tilhørte det Familien Rangau, som ogsaa eiede det i det 16de Aarhundrede, 1598 Krummebøge, 1616 Buchwald, 1626 Ahlesfeldt; 1632 blev det tilligemed flere Godser kjøbt af Kong Christian IV. i Anledning af Fæstningen Christianspris's (Frederiksborg) Anlæggelse, men da denne var skiftet 1648, blev det igjen solgt til Claus v. Buchwald; i første halvdeel af det 18de Aarhundrede tilhørte det Familien v. Thienen, 1757 Baron Chr. Albr. v. Liliencron, 1795 v. Neergaard, siden 1829 Rodde. Gaarden er ny opbygget 1833. Syd for Büll i en Dal i Nærheden af Estranden sees Spor af et gammelt Slot; vest for dette Sted i Nærheden af Ekhof er den saakaldte „Störtebeker-Insel“ eller en med Grave omgiven Skovbevoret Vasse, hvor Søroveren Störtebøl skal have havt et Bagtaarn; mod Øst haaer ved Kielerfjordens Indløb Büllhuk eller Büllhoved fyrtaarn, hvis Grund 1806 af Godset blev overladt Regjeringen. Fyrtaarnet blev ødelagt af Lynild den 6te Decbr. 1843, men er paany opført. Det er et fast Lindsfyr af 5te Kl., Lyshvidde 2¼ M. Her ved Slesvigs værste Skyndt maatte den svenske Schoutbynacht Grev Wachtmeister den 25de April 1715 sætte sine Skibe paa Grund og overgive sig med over 1800 Mand, efterat den danske Schoutbynacht Gabel Dagen i forveien havde bundet en glimrende Seir paa Colbergheide over den ssendillige Flaade.

Neu-Büll var oprindeligen en Avlsgaard under Alt-Büll og heed Ravensbek, bygget af Kammerherre v. Thienen, men blev senere et eget Gods, hvis Tiene have været Leisching, Scheel, v. Rosenkranz, 1805 Wulf, 1807 v. Neergaard, 1829 H. F. Jansen, nu Margrethe Jansen.

Ekhof hørte ogsaa forhen under Godset Alt-Büll, men blev senere skilt derfra; det tilhørte i Midten af forrige Aarhundrede J. Kranz, som 1753 solgte det til Hilmers; derpaa hørte det til de Plessenkeinstes Godser, som 1774 til Grev Høld, der opførte en ny Hovedbygning og 1786 ophævede Livegenslaget, 1790 til J. P. v. Neergaard; 1828 blev det kjøbt af Kammerherreinde v. Neergaard. Til Godset høre Kirkebyen Däniskenhagen, Byen Scharnhagen og flere enkelte Steder.

Knoop, beliggende ved Eiderkanalen, et meget gammelt Gods: 1330 nævnes Marquard af Knoop og 1340 Ditto af Knoop; fra 1356 tilhørte det Familien v. d. Bisch og senere Familien Rangau. 1632 blev det i Anledning af Fæstningen Christianspris's Anlæggelse kjøbt af Kong Christian IV., men ved dens Demolering 1648 igjen solgt til Fr. v. Buchwald; 1690 eiede Familien Rangau det og indtil 1750, siden hvilken Tid det tilhører den grevelige Familie Haudislin. Gaarden, der er opført af sidnævnte Familie, udmærker sig baade ved Bygningsstilen og ved sin skønne Beliggenhed ved Canalen, som i Nærheden har en Guse. Til Knoop hører Avlsgaarden Friedrichshof og Byen Klausdorf med Altenholz, hvor der er et Teglværk.

Uhlenhorst, beliggende ved Kirkebyen, var en Avlsgaard under Knoop indtil 1803, da den blev solgt derfra og 1806 optaget blandt de adelige Godser. Dets Tiene have været 1803 Dittmer, 1819 Friderici, hvilken Familie endnu eier det. Til dette Gods hører Daglierbyen Lehmkathen.

Rathmannsdorf var forhen en By, Rathersdorf, efter hvilken en Green af Familien v. d. Bisch kaldte sig, hørte senere til Godset Knoop og blev tilligemed dette 1632 kjøbt af Kong Christian IV. 1648 kom Rathmannsdorf til Ditto Rangau, af hvem rimeligviis Byen er bleven neblagt og Godset oprettet; senere kom det til Tiene af Warleberg (i Gattorf Sogn), med hvilket Gods det var forenet indtil

1807, da det blev solgt til Martens; siden 1845 tilhører det Hoffjægermester Dr. jur. Baron R. Weber til Rosenkrantz. Gaarden er bygget 1718. Til Godset hører Byen Alt-Wittenbek (i Gøtterf Sogn), Rathmannsdorf-Slusen m. m.

Seekamp har rimeligviis allerede i det 14de Aarhundrede hørt til Knoop og dengang været i Familien v. d. Bischs Besiddelse, senere i Familien Rangau. 1632 blev det kjøbt af Kong Christian IV. til Fæstningen Christianspris's Anlæg; efterat denne var demoleret 1648, blev det tilligemed Knoop solgt til Fred. v. Buchwald, som efter D. Alt. endnu eiede det 1661. Seekamp maa dog snart være kommet tilbage til Kongen, thi 1679 blev det af Christian V. skænket til hans Indling Geheimeraad og Overjægermester Vincens Joachim Hahn (+ 25de Januar 1680). Siden 1758 tilhører det den grevelige Familie v. Schack til Schackenborg. Det nu forvundne, i sin Tid stærkt befæstede Slot laae i en Dal og var omgivet med en dyb Grav, over hvilken der førte en Vindebro. Godset blev parcelleret 1791, hvorved Hovedgaarden blev en Parcel, Avlsaaers Stift berimod Hovedgaard. Deril høre Byerne Schillsee, Pries, paa hvis Grund Frederiksort er anlagt, og Holtenu, der forhen var en adelig Gaard, som tilhørte Familien v. Buchwald.

Til Dänisshøgen Sogn, men ikke til det adelige Godsdistrikt, hører Frederiksort, luftet Søbatteri, 1¼ M. nord for Kiel, ved Indløbet til Kieler-Fjord og Havn. Batteriets af Vandgrave omgivne 5 Bastioner indeslutte den forhenværende Commandantbolig, hvori en liden Kirke, et Tøihuus, et Krudttaarn, et Provianthuus og nogle Baracker. 3 og ved Frederiksort ere 2 faste Fyr med Speilapparat af 6te Orden. Indvaanerne, hvis Antal er 71, bestaae fornemmelig af den lille Besætning og dennes Familier.

Før at befæste det smalle Indløb til Kielerfjord anlagde Kong Christian IV. 1632 og de følgende Aar, efter at have kjøbt de omliggende Godser Bütt, Knoop, Seekamp og Holtenu, en lille Fæstning paa Landtungen Pries-Dri ved Byen Pries under Seekamp Gods, som han efter sig og Stedet kaldte Christianspris, 400 Skridt fra det Sted, hvor nu Frederiksort ligger. Men dette første Fæstningsanlæg havde kun en kort Tilværelse. Den 18de December 1643 blev Fæstningen, som kun var besat af 60 Mand, erobret af Dorsenson efter et overvældende Angreb baade fra Land- og Søiden og et tappert Forsvar (ved Stormen blev Commandanten, den berømte Ingenieur Axel Urup, som ogsaa havde foreslaaet dens Anlæggelse, tagen tilfange paa Bolden), og inden 5 Aars Forsløb lod Kong Frederik III. den sløise fort efter sin Tronbestigelse, paa den holsten-gøttorpste Hertugs Begjæring, hvem dette Anlæg altid havde været en Torn i Diet, men Kongen fik snart Grund til at fortryde det, da den svenske Konge Carl Gustaf 1657 oversvømmede Hertugdømmerne og Hertugen som sædvanlig var i Ledtog med Sjæden. Samme Konge lod derfor irar efter Freden i Aarene 1661—63 en ny Fæstning opføre i nogen Afstand fra den ældre og kaldte den Frederiksort med den Bestemmelse at den skulde stift Navn efter Kongerne og afverlende kaldes Frederiksort og Christianspris; siden Frederik V. har den dog sjeldt ført det første Navn. Den 17de December 1813 blev Frederiksort indsluttet af de Svenske og capituulerede den 19de December med 250 Mand. Som Fæstning havde den ingen stor Betydning og blev derfor opgivet som saadan af Kong Christian VIII. 1843, fra hvilken Tid den kaldes et Søbatteri.

Krusendorf Sogn, det nordligste i Dänisshøld, er omgivet af Gøtterf og Dänisshøgen Sogne samt af Eternsørde-Fjord. Kirken ligger midt i Sognet, omtrent 2 M. ø. for Eternsørde. Areal, 5214 Tdr. Land, er af leermuldet Bestaaffenhed med flere Skovstræninger.

3 Sognet ligger de adelige Hovedgaarde til Godserne af samme Navn: Noer (1200 Tdr. Land à 240 □ B.) med Vandmølle og Kro, Grünwald (740 Tdr. Land à 240 □ B.), Dänisch-Nienhof (703 Tdr. Land à 240 □ B.) og Høhenhain (368 Tdr. Land à 240 □ B.);

Byerne Krusendorf med Skole og Kro, Surendorf med Skole, Haschendorf, en Deel af Stubbenhof og en Deel af Buchholz (Resten af disse Byer, der høre til de adelige Godser Borghorst og Borghorst-Hütten, ligge ligesom disse i Gettorf Sogn). Ialt i Sognet Præstegaarden, 4 større Gaarde, 14 Heelg., 1 $\frac{1}{2}$ G., 11 $\frac{1}{4}$ G., 1 endnu mindre G., 45 H. med og 57 H. uden Jord.

Indvaanere: 1077. Jordbrug er Hovederhvervet.

Besidderen af Noer er Kirkens Patron og stiller ved Vacance i Præstefaldet 3 til Valg. Valget steer curiatim af Gaardmændene 1) under Noer og Grünwald, 2) under Dänisch-Nienhof og Hohenhain, 3) under Borghorst. Præstefaldets Indtægter anslaaes til 1000 Rd. aarlig.

Sognets ældre Kirke, indviet til St. Katharine, laae paa Marten paa en Bante ved Stranden ved Jellenbæk, med hvis Vand Byerne bleve døbte, hvilket man troede gjorde dem stærke og gamle. Den nuværende Kirke, en fast og smukt hvælvet Bygning med kobberlakt Taarn, et godt Orgel og smukt faaaret Alterblad, er bygget i Aarene 1735—37 af Geheimconferentsraad Joachim Brodthof til Noer, som ogsaa staaende Kirken en anseelig Capital; hans og hans Frues Marmorligger staae i et tilbygget Capel.

Noer tilhørte i det 15de og 16de Aarhundrede Familien Ablefeldt, af hvilken D. Atl. nævner Brødrene Bendix og Claus v. Anevelde 1463, Adam v. Ablefeldt 1546; han solgte Gaarden til Moritz Ranskau, der 1626 efterlod den til sin Søn Freide Ranskau, som 1639 ogsaa fik Grünwald, hvilket Gods ligeledes tidligere havde tilhørt Ablefeldterne, og som siden steds har været forenet med Noer. Begge Godser have derefter tilhørt Gerhard Ranskau 1665, hvis Arvinger 1675 solgte dem til Bisk. Rumohr, som igjen 1680 overlod dem til sin Svigerføn Geheimeraad Wulf v. Brodthof, der eiede dem i 40 Aar, og hvis Søn, Geheimconferentsraad Joachim Brodthof, som ovenfor anført, byggede Krusendorf Kirke († 1763). De følgende Eiere have været Grev Adam Gottlob Moltke, 1772 hans Søn Generalmajor Grev Christian Magnus Fred. Moltke, v. Dualen, 1832 Hertuginde Louise Augusta af Augustenborg, efter hvis Død 1843 hendes yngre Søn Prinds Frederik af Augustenborg arvede de forenede Godser. Hovedgaarden paa Noer udmærker sig ved sin Størrelse og Skønhed og har en smuk Have; den ligger tæt ved Eternsørde = Fjord. Til Noer hører foruden endel enkelte Steder Byen Lindhøvd i Gettorf Sogn; til Grünwald Kirkebyen Krusendorf med det udflyttede Lisendorf.

Dänisch-Nienhof (saaledes kaldet til Adskillde fra Deutsch-Nienhof i Holsten) tilhørte allerede 1486 Familien v. d. Bisch tilligemed Kalkenhof (i Dänischenbagen Sogn), hvorfra det 1736 stilles ved Salg. 1544 nævnes efter D. Atl. Gopik Ranskau „thom Nienhau“, 1572 Sivert Ranskau; i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede tilhørte det Familien Sehestedt, 1630 Ditto Blome, 1661 Bendix Blome, 1669 Geheimeraad Thomas Valthasar Jessen, 1750 v. Derp, 1753 Kammerjunker Christian Dittl. v. Revenfeld, derpaa v. Wibel og Hasche, i Begyndelsen af dette Aarhundrede Grev Chr. Ranskau, nu Senator Adams i Bremen. Hovedgaarden har en høi og meget smuk Veliggenhed tæt ved Møttersøen, hvorfra den er adskilt ved den saakaldte „Ziegelhölzung“, som er gjennemstaaren af en Allee og forhen indeholdt Pavilloner, Grotter og Vandfald. Til Godset høre Byerne Surendorf og Stohl, det sidste i Dänischenbagen Sogn.

Hohenhain hørte til Dänisch-Nienhof indtil Slutningen af forrige Aarhundrede, da sidnævnte Gods blev kjøbt af v. Wibel og Joachim Hasche, hvorpaa Hasche frafandt de Grundstykker, hvoraf Hohenhain bestaar, som han kaldte Merkauf, og opbyggede Gaarden 1801. Nogle tilhørende Udstykker blev benævnes efter ham Haschendorf. 1806 blev Hohenhain optaget blandt de adelige Godser. Efter Hasche kom det atter i Forbindelse med Nienhof, som da eiedes af Grev Christian Ranskau, og har siden havt fælles Eier med dette Gods.

Sehested Sogn er omgivet af Bünstorf, Borby og Gettorf Sogne, Eternsørde Landsogn samt Hertugdømmet Holsten, fra hvilket det stilles ved Eiderkanalen og det gamle Eiderløb. Kirke: ; Sognet, 1 $\frac{3}{4}$ M. syd for Eternsørde og 1 $\frac{1}{2}$ M. n. o. for Neudsborg. Den store

Witten-Sø ligger paa Grændsen med Hünstorf Sogn. Arealen er 7,997 Tdr. Land. Flere temmelig bethydelige Skovstrækninger findes i Sognet. Den Deel af Sognet der ligger nordost for Witten-Sø er bakket og her findes det 208 Fod høie Tamerode Bjerg. Her og flere Steder findes sandede Jorder, de leerholdige Jorder ere dog overveiende i Sognet.

I Sognet følgende Hovedgaarde, henhørende til Gøbserne af samme Navn: Sehested (783 Skattetdr.), de under sammes Administrationsdistrict hørende frasolgte Meierigaarde Freiberg (265 Skattetdr.) og Hohenfelde (260 Skattetdr.), Grünhorst (369 Skattetdr.) med Meierigaarden Langenburg (71 Skattetdr.), Hohenlieb (836 Skattetdr.) med Meierigaarden Hohenholm (433 Skattetdr.), Harzhoff (688 Skattetdr.) Byerne: Sehested med Kirken, Præstegaarden, Stolen, Kro og Fattighuus, Wentorf ved Witten-Sø med 2 Fattighuse, Harse med Teglværk ved Hohenlieb, Holtsee med Skole, Kro, Vindmølle, Harzhof Teglværk, Lehmsief med Kro, Habb med Skole og Kro. Ialt i Sognet: 1 Præstegaard, 1 Større Gaard, 18 Heelgaarde, 1 $\frac{3}{4}$ G., 20 $\frac{1}{2}$ G., 24 $\frac{1}{4}$ G., 4 mindre G., 57 H. med og 33 H. uden Jord. Indbaanere: 1,517. Jordbrug er Hovederhverv.

Habb med omtrent 300 Indbaanere hører under Hütten Amt og Herred og udgjør dette Amts 2det og 3die Lægd. Til Præstekaldet præsenterer Gieren af det abelige Gøds Sehested, Sognets Indbaanere vælge efter Ploual. Kaldets Indtægter anslaaes til 1,025 Rd. aarlig.

Kirken, fornemmelig af Kampesleen, uden Svælvinger, med et libet Tårn, smukt malet Alterblad, Orgel. Kirkebyen har et 1822 opreist og paa Baldemarsdagen den 28de Juni høitidelig indviet Mindesmærke i Anledning af den danske Hærs hæderlige Kamp den 10de December 1813, da den paa sin Retraite fra Lybel under Prinds Frederik af Hessens Ansærfel stormede Byen, som holdtes besat af General Wallmödens Tropper, kastede disse tilbage over Elberen og saaledes banede sig Vej til Rendsborg.

Gødslet Sehested, hvis Hovedgaard ligger tæt nord for Kirken, var forhen betydelig større og contribuere med det dertil hørende Gøds Hohenlieb for 55 Plov; senere blev det reduceret til 29, og efterat de nuværende Gødsler Schirnau, Steinrade og Grünhorst ere aflagte derfra, staaer det nu kun for 19 $\frac{1}{2}$ Plov. Det tilhørte endnu ved Overgangen fra det 15de til det 16de Aarhundrede den forud i Slesvig magtige Familie Sehestedt, hvoraf nu kun en Gren eksisterer i Kongeriget, senere familierne v. Damme, Ahlefeldt, Rangau, Reventlau (1734), 1754 Grev Guff. Fred. v. Isenburg, 1766 v. Liliencron, 1788 v. Levefew, 1793 v. Rumohr, 1813 E. v. Ahlefeldt, nu F. Trummer. Gaarden er paa 2 Etager; Portuset har et Tårn og et Uhr. Til Gødslet Byerne Sehested og Wentorf, den sidste ved Sydenden af Witten-Sø.

Hohenlieb blev 1543 frasolgt Sehested og tilhørte derefter til 1648 Familien v. Damme, derpaa Henrik Rumohr og hans Søn Generalmajor Ditlev Rumohr († 1678), 1681 v. Buchwald, 1695 v. Broghdorff, 1751 v. Brømsen, som 1765 oprettede et Capel paa Gaarden og forskjonnede den meget, 1769 Piper, 1791 Dreier og Pløn, 1801 Boof, 1834 Schley, nu Familien Gylbendfeldt. Til Gødslet hører en Deel af Byen Holtsee og flere enkelte Steder.

Harzhof var en Aulsgaard under Hohenlieb indtil 1768, da den blev solgt derfra af Kammerherre Brømsen til Kammerjunker Freder. Carl v. Gudmann, hvis Enke igjen 1774 solgte den til Cancelliraad Fred. Bi'g. Roloff; de følgende Giere have været 1767 v. Thienen, 1795 Butenschön, 1796 Lange, 1808 Benßen, 1817 Schley, nu Ch. Schrøder. 1806 blev Harzhof optaget blandt de adelige Gødsler. Til dette Gøds hører Byen Lehmsief og en Deel af Holtsee.

Grünhorst var en Aulsgaard under Sehested, der 1765 frasolgtes dette Gøds af Grevinde v. Isenburg; dets Giere have været v. Brømsen, 1768 Hansen, derpaa v. Liliencron, 1788 Dresler, 1799 v. Bernstorff, 1823 Agent Paap, nu L. Bøbs.

Femern Amt

med Kjøbstaden Burg.

Femern ligger mellem $54^{\circ} 24' 30''$ og $54^{\circ} 32' 30''$ n. B. og $1^{\circ} 6'$ og $1^{\circ} 34'$ v. L., adskilt fra Holsteen ved det kun $\frac{1}{4}$ Miil brede og grundede Femernsund. Den største Brede mellem Markelsdorfer-Hut og Femernsund er 2 Miil, den største Længde fra Vest til Øst $2\frac{1}{2}$ Miil. Dens Fladeindhold udgjør $3 \square$ Miil. Dens Omkreds er c. 7 Miil.

Femern danner en næsten ganske jevn Flade, som nogle Steder gennemskjæres af lavere Engstrækninger. Mod Syd og Øst hæver Landet sig henimod Kysten jævnt op til en lav Bakke. Strækningerne ved flere Byer (som Putgarden, Presen, Westermarkelsdorf o. s. v.) ere udsatte for Oversvømmelser, og der findes ved den flade vestlige og nordlige Kyst tvende af lange smalle Landstrimler fra Havet adskilte Strækninger, der ligne Laguner, hvis Udbunstninger ikke have nogen heldig sanitair Virkning. Den er omgivet af lave Grunde, og fra Vest-siden strækker Grunden Flügge sig $1\frac{1}{2}$ Miil ud i Havet.

Femern har en tung, marstagtig Jordbund, humusagtig Leergrund, der samler og fastholder Vandet. Under hele Dens Overflade findes rige Mergellag, og ved at trænge noget ned i Jorden er man ogsaa stødt paa reen hvid Kalkjord, dog ikke i synderlig Mængde. Af Kuller-stene findes en Mængde paa Den. Den savner Bække, men ikke Rilbe-vand.

Klimaet er temmelig raat, med stormfulde Efteraar, kolde Foraarsnætter og sneerige Vintre, men dets uheldige Indflydelse paa Vegetationen er dog i tidligere Beskrivelser overdreven skildret.

Den mangler aldeles Skov, naar man undtager to mindre Lunde i det sydvestlige og sydsøstlige Hjørne af Den ved Flügge og Staberhut*). Heller ikke af Lørvejord findes der megen paa Den, saa at

*) Sandhullsgviis har Jordens Dyrtning i tidligere Tider foranlediget Skovenes succesfulde Udryddelse; thi endnu i Aaret 1641 omtales Staberstoven som temmelig betydelig, medens en Undersøgelsercommissiön, som i Aaret 1727

næsten alt Brændselmateriale maa tilføres, deels Steenkul fra England og deels Brænde og Tørv fra Fastlandet; de Fattige brænde Hertestraa og Møg.

Af Søer findes der flere mindre, saasom Bojenborfer-, Sarensborfer- og Kopenborfer-Sø, der tilsammen indtage et Areal af henimod 600 Tdr. Land.

Femerns Production er, som i det øvrige danske Monarchi, hovedsagentlig indskrænket til Producterne af Agerbruget. Af Kornvarerne er Hvede her den overveiende; man dyrker ogsaa Byg og de øvrige Kornsorter til Dens egen Forsyning. Paa Rapsdyrkingen er i de senere Aar mere og mere lagt Vind. Af samtlige i Aaret 1861 udførte 43,891 Tdr. Kornvarer udgjorde saaledes Hvede alene 42,062 Tdr. og af 60,172 Tdr. i 1860: 58,072 Tdr. Af Fedevarer udføres især Smør; Udsørfelen heraf var i 1861: 253½ Tdr. og i 1860: 176 Tdr.

Kvæg- og Faareavlen er tarvelig og neppe tilstrækkelig til Dens eget Forbrug (hvilket ogsaa er Tilfældet med Hensyn til tamme Gjæs); derimod er Svineavlen temmelig betydelig og tillader nogen Affætning til Fastlandet.

Af Fjerkræ er især Andetillæget fremherskende. Af Vilbt findes især Agerhøns, Wender, Gjæs og Harer. Duer findes i Mængde, men ere dog, til Lykke for Agerbruget, aftagne i Sammenligning med Fortiden, da de paa Grund af deres uhyre Antal anrettede stor Skade paa dette, fordi Jagten saavel paa disse, som paa vilbt Fjerkræ var forbudt.

Fiskeriet saavel i Indsøerne som ved Kysten er uden Betydning og trænger til Opmuntring, navnlig med Hensyn til Anskaffelsen af tidsvarende Fiskeredstaber, som endnu ikke kendes paa Den. De Fisk, der især findes i Mængde i Søerne og omkring Den, ere Aborrer, Karubjer, Torst, Silb, Flyndere, flere Slags Lax, Aal og Makrel.

Den sidste Folketælling, d. 1ste Febr. 1860 viste et Indvaanertal paa Femern af 9,594, hvoraf 4,780 Mandfolk og 4,814 Fruentimmer. Deraf faldt 2,314 Indvaanere paa Kjøbstaden Burg og Resten, 7,280, paa Landet.

Agerbrug, Handel, Skibsfart og Haandværksdrift afgive Indvaaner-

kom til Femern, indberettede, at især Staberstoven var meget indbundet siden Aaret 1713. Uagtet samme Commission andreg paa Stovens Conservation, er dog ogsaa denne Stov, som alt ovenfor berørt, nu indbundet til en ubetydelig Lund, der tjener til Lykkestov om Sommeren, især for Kjøbstaden Burgs Beboere.

nes væsentligste Erhverv. Af Fabrikker eller større industrielle Anlæg findes saagodtsom ingen paa Den, og Fiskeriet er, som allerede omtalt, endnu uden nogen Betydning for Erhvervet. Handelen og Skibsfarten have i de senere Aar været i Tilvæxt paa Grund af det tiltagende Forbrug; Handelen indskrænker sig nemlig til Dens egen Forsyning og Udførsel.

Femern har sin egen Amtmand, der tillige er Oversøbrighed for Kjøbstaden Burg.

I geistlig administrativ Henseende henhører Femern under Slesvigs Biskop og udgjør et eget Provsti med 4 Kirkesogne med 4 Sognepræster, 1 Compastor samt 2 Diaconer. Disse Geistlige ere fordeelte saaledes: i Burg en Sognepræst, der for Tiden tillige er Provst og en Compastor, i Bannesdorf en Sognepræst, i Landkirchen en Sognepræst og en Diaconus og i Petersdorf en Sognepræst og en Diaconus I verdslig administrativ Henseende udgjør Femern et Amt, et Amtstuedistrict, et Pshyficatdistrict og et Tolbdistrict.

Det er eiendommeligt for Femerns communa le Forhold saavel som for Retsvæsenet, at Den endnu fra gammel Tid har bibeholdt de saakaldte Sogneretter. (Kun i Landskabet Eidersted eksisterer ogsaa endnu en noget lignende Rets- og Communalforvaltning for Landet.) Disse Sogneretter bestaae af en saakaldet Kæmmerer og 6 Dommere i hvert af Dens trede Sognedistricter, der med Hensyn til Sognets Communalforvaltning ere at sammenligne med Magistratspersonerne i en Kjøbstad. Ved Siden af disse staae udvalgte Hovedmænd (Hauptleute) for Kirkesognene og menige Mænd (Gemeinsleute) for Landsbyerne, hvilke kunne sammenlignes med de deputerede Borgere i Stæderne. Foruden at hvert Sogns Sogneret, i Fereining med Hoved- og menige Mænd, forestaaer Sognets communa le Forvaltning, kunne samtlige Landskabets Sogneretter samt Hoved- og menige Mænd sammenkalbes til Møder af den ordførende Kæmmerer (et Hvert, der veksler aarlig mellem de 3 Kæmmererer indbyrdes) for at drøfte og raadslaae om Landskabets almindelige Anliggender. En saadan Forsamling, der dog kun maa finde Steb efter forudgaaet Anmeldelse for Amtmanden, bestaaer da, naar den er fuldtal lig, af c. 120 Personer. Bestemmelserne om Forhandlingen o. s. v. beroe næsten blot paa Sædvane. Kæmmerererne og Dommerne, ialt 21, udnævnes af Amtmanden for Livstid og tages i Eed af Landskriveren. De maae være anseete Grundeiere i det Sogn, for hvilket de vælges, men kunne dog beholde deres Embede, om de end i den ældre Alder trække sig tilbage paa Aftægt. Den ældste Kirkesognsdommer er

eo ipso Kæmmerer, og imellem de tre Kæmmererer vexler aarlig Forsædet i Forsamlingerne; den næstældste Dommer i hvert Kirkefogd er Sognets Kasserer, og en af de 3 Sognekasserere er stiftedviis tillige Landstabskasserer paa 1 Aar. De derpaa følgende 2 ældste Dommere kaldes respective „Sicht“ og „Ammann“. Hovedmændene og de menige Mænd, der repræsenterer Kirkefogdene og Landsbøerne, vælges nu af Kæmmererne, Deres Function er livsvarig, med mindre de efter eget Ønske eller af særlige Grunde afaaa. Kæmmereren og de 6 Dommere i Sognet danne desuden det underordnede Politis under Amtmandens Overtilsyn.

I juridictionel og retslig Henseende omfatter Femerns Amt 2 Hovedjuridictioner, nemlig 1 for Kjøbstaden Burg og 1 for Landstabet. Medens Juridictionen for Kjøbstaden kun forestaaes af en Bøfoged, under Amtmandens Overtilsyn, dannes Juridictionen for Landstabet af Amtmanden som Formand samt de 3 Sogneretter, hver bestaaende af Kæmmereren og de 6 ovenomtalte Dommere. Disse Sogneretter, forenede til een Ret, under Amtmandens Forsæde, dømme i 1ste Instantis i alle criminelle Sager, hvorimod hver af Sogneretterne, uden Amtmandens Forsæde, danner en egen Bijurisdiction for det paagjældende Sogn, idet de dømme som 1ste Instantis i alle Ciendomsfager. For disse Sagers Vedkommende kan der appelleres til en Eedborne-Ret (das Macht der Geschwornen), som holdes eengang aarlig i hvert Kirkefogd og som bestaaer foruden af Amtmanden, der har Forsædet, af Kæmmereren og de 6 Dommere i det Sogn, hvor Retten holdes, samt af begge Kæmmererne og 2 tilfornede Dommere for hver af de 2 andre Sogneretter. Saavel i criminelle som i Ciendomsfager føres Protocollen af den Kongelige Landstaber, der er en juridiskdannet Embedsmand, som i de Retter, i hvilke Amtmanden ikke har Forsædet, tillige gjør Udkaft til Dommen, som den fældes af Sogneretten, og i det Hele hder Sogneretterne den juridiske Vistand, som deres Medlemmer som Ikke-Jurister maatte behøve. Landstabereren fører tillige Landstabets Skyld- og Panteprotocoller og er i det Hele Sogneretternes Actuar. Til at føre Sagerne for Retterne er der paa Femern bestiftet 2 Advocater, der begge boe i Burg, og af hvilke den ene tillige er Notar.

For de directe Skatters Oppebørsel er ansat en Amtsforvalter, for Toldoppebørselen en Toldforvalter (see forøbrigt Burg). Femern hører under Hertugdømmet Slesvigs 2det Udskrivningsdistrict, og er deelt i 47 Lægd. For Branddirecteurforretningerne er en egen Branddirecteur ansat. Postvæsenet bestyres af en Postmester for hele Den. Femern har kun eet Apothek, nemlig Burge.

Femern Amt danuer med Hensyn til Valget til Provincial-

stænderne for Hertugbømmet Slesvig et selvstændigt District, nemlig 2det Valgdistrict for Valg af Indboauerne i de blandede Valgdistricter. Valgstedet er Burg.

Kirke-, Skole- og Retsproget er tydsk, Folkesproget plattysk.

I tidligere Tid bestod paa Den Femern eienommelige Forbindelser under Navn af Fætterklaber, der formenes at være forplantede til Den fra Ditmarsken. Deres Hovedsformaal var gjensidig Beskyttelse og Bistand. Senere indskrænkede disse Forbindelsers Formaal sig til Understøttelse af trængende Fætttere, gjensidig Hjælp til Begravelse og Rettigheder til en sælles Formue. Fortiden findes kun eet saadant Fætterklub paa Femern, nemlig det Witten-Mackprangskle. Samme besidder en Formue af c. 4,500 Rd., af hvilken enkelte trængende Medlemmer blive understøttede og skulle Fættterne paa Forlangende besørge de Afbødes Begravelse. Fætterklubben har derhos en betinget Arveret til Foreningens Medlemmer. Den Fætterklubben tilkommende Arvedeel kaldes „der Harnisch“ og denne bestaaer i en Afgift af 5 Procent af en uden Livsarvinger død Fættters Gods, hvilket dog er nærmere bestemt saaledes, at Afgiften kun erlægges af hvad han i sin Levetid har arvet og forsaavidt det endnu forefindes*).

*) De femernske Fætterklaber omtales første Gang, efterat deres offentlige Magt var brudt, i et Dokument, dateret „Burg 1486“, angaaende Forordningen af Indkomsterne af Fattigagrene. Endnu for noget over hundrede Aar siden bestode følgende Fætterklaber, der senere ere opløste, det Marquard-Pinrichsen-Bullskle, det Lorenz-Kahlskle og det Wolberske, hvilke, tilligemed det langt senere ophævede Kaueriskle, alle nævnes i Opkrævningsregisteret af 1721 over den i Aaret 1713 paabudne Krigs- og Formuesskat, der ogsaa blev paalagt Corporationens Formuer. Disse vare just ikke betydelige for Fætterklubben's Vedkommende, thi de opgaves dengang kun til resp. 175 Thlr., 106½ Thlr., 133¼ Thlr. og 391 Thlr. Alle de nævnte Fætterklaber maae ifølge hiint Dokument have betragtet Burg som deres Sæde, endssjøndt de enkelte Fætttere boede adspredt over hele Den. Det Witten-Mackprangskle Fætterklub omtales ikke ved denne Leilighed, fordi det havde og endnu har sit Sæde i Landkirken.

For Liden eksisterer der som anført kun eet Fætterklub, nemlig det Witten-Mackprangskle, af hvilket sidste ogsaa Familierne Stücken og Ehleren tidligere vare Medlemmer, men udtraadte i Slutningen af det 17de Aarhundrede. Bitterne, som oprindeligt med Kaueretern udgjorde eet Fætterklub, skilte sig senere fra disse og sluttede sig, som alt bemærket, til det Mackprangskle.

Femern er ansat til 225 ordinaire og til 231³/₄ ekstraordinaire Plove. Udskytningen af Landeiendommene er fri. Noget Jubbeling efter Gaarde er der, tildeels som en Følge heraf, ikke paa Den. Større og mindre Landeiendomme (Landstellen), Inderstestebær (Instenstellen) med og uden Jord ere de sædvanlige Benævnelser.

Paa Femern regnes efter Drømbtsfaat à 12 Scheffelsfaat (hvis Størrelse varierer mellem 28 og 43, men i Gjennemsnit beregnes til 36 Qvadratroder) à 4 Fassfaat; i Gjennemsnit er altsaa 1 Drømbtsfaat = 432 Qvadratroder à 256 Qvadratfod.

Femerns Navn uledes af det Slaviske ve-morje (i Havet), ligesom Pomern af po-morje (ved Havet). Det nævnes første Gang af Adam af Bremen, der kalder den Imbre eller Fembre. Den beboedes af Vender, der, ligesom de øvrige Vender, dreve Søroveri. Da Seiladsen til Haddeby derved var uafgjort, erobredes Ven af de danske Konger, og Indbyggjerne kristnedes. Naar dette er sket, kan ikke oplyses, men siden Midten af de 11te Aarhundrede har Femern været forenet med det danske Rige. At Ven er kristnet fra Danmark, fremgaaer deraf, at den hørte til Hvens Stift, medens den, hvis den var bleven kristnet af sachsiske Missionærer, vilde, ligesom det ligesoverfor liggende Land, være bleven lagt ind under Stiftet Oldenburg (Lübeck). I det 13de Aarhundrede vare endel af Femerns Beboere Vender, en anden Deel Danske*) og kun færre af dem Lydfere. I Baldemars Fordebog forekommer 370 (eller 374) unci (Haken) — saaledes benævnedes de Slaviske Gaarde — ved Siden af 258 danske mansi (Boel). Femern opføres som henhørende til Konungalef 2: Krondomainerne; den gav Kongen en aarlig Indtægt af 500 Mark i Lybste Penninge. I Krigen mellem Erik Plovenning og hans Brødre (1246—48), hvori de hollænske Grever deltog, havde de Sidske en kort Tid Femern i Besiddelse, men Kong Erik fratog dem Ven og forlehnede sin Broder Christoffer med den; denne holdt her sit Bryllup med den pommerke Prindsesse Margrete Sambiria. Hertug Baldemar af Sønderjylland lod sig som Rigsforstander under Erik Menveds Mindreaarigbed tilkjende Femern ligesom Als og Wrs, men da Kongen var bleven myndig, tvang denne ham 1296 til at afslaae den ligesom Als og Wrs til den danske Krone. Fra den sidste Deel af det 13de eller fra Begyndelsen af det 14de Aarhundrede skriver sig den ældste femernske Landret, af hvilken det tydelig fremgaaer, at Ven stod under den danske Konge. Erik Menved påntsatte Indtæcterne af Femern til Hertug Henrik af Mecklenborg og til Niels Oluffsen Markk. Da Christoffer II. vilde sætte sit Valg til Konge igjennem, lovede han sin Halvbroder Grev Johan den Milde Femern som arveligt Lehn, men han brød sit Løfte, hvilket gav Anledning til Grevens senere Optræden imod ham. Grevens Hjalp til at sætte Hertug Baldemar paa Thronen, og lod sig forlegne med Femern paa Rigsdagen i Nyborg 1326, hvorpaa han strax gav Femernerne en ny Landret; Forlehnningen gjentoges 1328 af Kong Christoffer. I denne Forlehnning laae det, at Ven var et dansk Kronlehn, men det varede næsten 400 Aar, inden den danske Krone atter fik den i umiddelbar Besiddelse. Baldemar Altdag maatte ved sin Thronbestielse stadfæste Lehnsbrevet, men erobrede Ven 1357 efter en blodig Kamp; den sakte Borg Glambek overgav sig dog uden Sværdslag. Det følgende Aar satte Grev Johan sig atter i Besiddelse af Ven, og hans Søn Adolph VII. fik i 1364 Confirmation paa Forlehnningen. Ved Delingen efter hans Død

*) Om endel af Femernernes Nedstamning fra Danske erindres isstaae Dr. G. Danskens historisk-statistiske Darstellung der Insel Femern: 1) Navnet paa Landbyen Dänshenboerf, 2) Dret Py, der findes i flere Sammenfættninger isærlig for Dori, saaledes Scendebfeld isærlig for Sa-rendborfersfeld o. s. v. 3) enlig den Burske Gadeungboms Feregnelse af Beboerne af Bester-foguet: „die Westerdänen mit die Schefen Lännen“.

Kort
over
Burg Kjøbstads Jorder.

med en skizeret Angivelse af Byens Gader.

tilfaldt Den Grev Gerhard VI., efter hvis Død der opstod Strid imellem hans Broder Bisshop Henrik af Osnabrück og Enkehertuginde om Femern. Hun henvendte sig til Kong Erik, der vilde gjenerhverve Femern, som det øvrige Slesvig, for Danmark. Han erobrede Femern 1416, lod sig hylde og tog Gidsler, men endnu samme Aar erobrede Holstenerne Den tilbage, uagtet Glambet holdt sig i 8 Uger. I Aaret 1419 angreb Kong Erik atter Femern, som han erobrede, efterat have mistet næsten 1600 Mand; i sin Brede anrettede han et stort Blodbad paa Den. 1424 bemægtigede Hertug Abolf sig Femern og indfaldte nu de bortflygtede Femeranere samt Fremmede; de Sidste kom især fra Ditmarsken og andre Marsslande — denne Indvandring fra Ditmarsken var imidlertid allerede begyndt tidligere og med denne var overført forskellige ditmarske Stikke, som Henslern, Fribed med Hensyn til Udskytning og Sammenlægning, den ditmarske Dragt o. s. v., hvormod Indvandrerne antog den vendiske Bygningsmaade af Byerne og Gaardene*). Efter Hertug Abolfs Død deelte Femern Skjæbne med det øvrige Slesvig. Ved Arvedelingen mellem Kong Hans og hans Broder tilfaldt Femern den Første, som indløste Den fra Lybekerne, til hvem Hertug Abolf havde pantsat den. Ved Delingen mellem Kong Christian III. og hans Brødre tilfaldt Femern Hertug Hans den Ældre, der gav Den en ny Landret. Ved Delingen mellem Kong Frederik II. og Hertug Abolf tilfaldt Femern den sidstnævnte Hvirf. Den forblev hos dennes Efterkommere og deelte Skjæbne med den gottorpiske Deel af Slesvig; den erobrede efter Tønning's Indtagelse af Kong Frederik IV., blev tilligemed det øvrige Slesvig indlemmet i den danske Krone og har siden ikke været fradrifket denne.

Femern leed meget under Christian IV.'s tydske Krig. Den blev 1627 befalt af 500 Keiserlige, men i Marts 1628 gjorde Kongen Landbaang og gjenerobrede Den. Under Krigen med Sverrig blev Femern erobret 1644 af Admiral Flemming. Efter Slaget paa Colberger-Heide befattede Kongen Femern, men Helm Wrangel erobrede den tilbage, og Svenskerne beholdt den indtil Brømsvedrofsreden.

Burg

ligger henimod en Mil fra Færgen ved Femernsund i Landstabsets spidlige Halvdeel under 54° 26' 10" n. B. og 1° 22' 56" v. L.

Byen er deelt i 4 Qvarterer, har 1 Torv, 7 Gader og 2 Stræder. Antallet af Huse er 326; udenfor Byen, men hørende til dens Jurisdiction, ligge 11 Huse paa den saakaldte Staaften, ved hvilken Byens Havn ligger (see nedenfor), endvidere 2 Møller og 2 Teglbrennerier. St. Jørgens-Stiftelse, der ligger udenfor Byen, hører ogsaa i visse Henseender til denne (see nedenfor). Byens Torv er have et Areal af 1139 Drømbts. 7²¹/₃₂ Sch. og er ansatte til 1755 Tønder (Stattetønder). Forderne ere nu ubstiftede.

Af offentligte Bygninger mærkes St. Nicolai-Kirke, som Byen eier i Forening med Østerfoguet. Kirken er en temmelig gammel og anseelig Bygning, over 80 Skridt lang og næsten 30 Skridt bred. Den havde tidligere et i Aaret 1513 bygget Taarn, som styrkede ned i en stærk Storm 1760, men blev gjenopbygget, dog langt lavere, 1763. — Hvor gammel Kirken er, vides ikke; efter en Indskrift i den

*) Byerne danne i Almindelighed en Retangel, som er indfædet med Steenbiger og gennem bløse føre kun 2 Weie ud til Marken; Husene ligge i en temmelig regelmæssig Række ved en af dem og af Steenbiger begrændset Gade; midt i Rækkebyen er en fri Plads med Ringkænen og Randskæbet.

blev Choret bygget 1485 og Sighuset 1486, ligesom Orgelet og Stolene da bleve forfærdigede. Kirken er hvalvet. Skibet har 2 Rækker Piller, 5 i hver Række. Tre Broderfab- eller Laug, Skipperlauget (die Segler=Compagnie, tidligere Heil-Leichnams Bruderschaft), Borgerlauget (die Bürger=Compagnie, forhen Johannes den Døbers Brøderfab) og Høifolslauget, (die Hohensuhls=Bruderschaft, der først oprettedes efter Reformationen) havde tidligere deres særskilte Stole-rækker i Kirken. I Kirken findes en Deel Epitaphier, saaledes over Borgemeister David Glöck, som døde 1646, 79 Aar gammel, efter i 54 Aar at have tjent Vben, over dennes Søn, over Magister Johan Conrad Sporinus, († 1684), over Borgemeister Claus Pries fra 1642, Frank Rauert († 1719) samt hans Hustru, Søn, og endelig over Dommer Carsten Kalof († 1651). Den af Kobber støbte Døbefont hviler paa 3 Løber og er et Mesterstykke i sin Slags; den er sekskantet og har Form af en Pære. I hver af sine sex Afdelinger har den en Helgens Billede, og paa Randen, der er 3 Linier bred, har staaet:

Anno milleno trecenteno nonageno
Primo non pleno fontem dedit hunc michi (?) Beno
Korp, Episcopus Arosiensis.

Beno Korp eller Korff var Biskop i Westeraas i Sverrig, men hvorledes Fonten er kommen til Femern, veed man ikke.

Af offentlige Bygninger mærkes endvidere: Raadhuset, Fattigstiftelsen, „zum heiligen Geist“, St. Jørgens Stiftelse og 2 Skoler.

Indvaanernes Antal beløb sig i 1860 til 2,314 (hvoraf 1,129 af Mandkj. og 1,185 af Kvkj), i 1855: 2,297; i 1845: 1,811; i 1803: 1,463; i 1,769: 1430.

Handelsomsætningen indskrænker sig ubelukkende til Vbens og Oplandets (d. e. Vens) Forbrug, og der er derfor ei bethdelige Forandringer i Indførselen fra Aar til Aar. Indførslerne af de vigtigere Varer til Burg — Tolbcontrolstedet Lemkenhafen er ei heri indbefattet — fra Udlandet udgjorde i Aaret 1861: af Bomuldsqaarn 3,575 Pbd. (i 1860 2,706 Pbd.); Bomuldsmanufacturvarer 9,486 Pbd. (i 1860 9,281 Pbd.); Brændeviin og Rom 567 $\frac{1}{2}$ Btl. og 5 Bout. (i 1860 469 $\frac{1}{2}$ Btl. og 3 Bout.); Kaffe 39,676 Pbd. (i 1860 41,776 Pbd.); Jern 101,976 Pbd. (i 1860 147,149 Pbd.); Fajance 8,371 Pbd. (i 1860 7,262 Pbd.); Træløst 116 $\frac{2}{3}$ Com.=Læster og 38,976 Efbod. (i 1860 180 $\frac{2}{3}$ Com.=Læster og 46,703 Efbod.); Risengryn og Riismeel 19,031 Pbd. (i 1860 15,128 Pbd.); Salt 54 $\frac{1}{2}$ Td. og 4,660 Pbd. (i 1860 23 $\frac{1}{4}$ Td. og 1,074 Pbd.); Steenful 23,450 Tdr. (i 1860 16,173 Tdr.); Tobak 523 Pbd. (i 1860 578 Pbd.); Thee 638 Pbd. (i 1860 551 Pbd.); Viin 774 Btl. og 763 Boutl. (i 1860 654 Btl. og 443 Bout.); Ulbmanufacturvarer 6,552 Pbd. (i 1860 6,656 Pbd.); Sukker 5,728 Pbd. (i 1860 12,353 Pbd.); Sirup 18,408 Pbd. (i 1860 18,130 Pbd.). Fra Hølstien indførtes desuden i 1861: Bomuldsvarer 11,077 Pbd.; Brændeviin og Rom 2,399 Btl.; Kaffe og Kaffeurogater 12,345 Pbd.; Salt 317 Tdr.; Tobak og Cigarer 25,685 Pbd.; Viin 341 Btl. og 6,736 Boutl.; Ulbmanufacturvarer 3,325 Pbd.; Sukker 65,726 Pbd. og Sirup 18,881 Pbd. Den samlede Udførsel af Kornvarer udgjorde i 1861: 43,891 Tdr., hvoraf 42,062 Tdr. Hvede og 1,225 Tdr. Byg, (i 1860 60,173

Tdr., hvoraf 58,072 Tdr. Hvede og 834 Tdr. Vhøj); af Raps udførtes 715 Tdr. (i 1860 1,433 Tdr.); af Smør 253 $\frac{1}{2}$ Td. (i 1860 176 $\frac{1}{2}$ Td.). Af Ubsørfjelen gik i 1861 29,904 Tdr. Hvede (i 1860 37,158 Tdr.) til England, 9,620 Tdr. Hvede (i 1860 16,770 Tdr.) til Belgien. I det Hele udførtes til Udlandet af Kornvarer i 1861 43,287 Tdr., i 1860 59,340 Tdr. Den ubetydelige Rest i 1861: 604 Tdr. (i 1860 833 Tdr.) gik til Inlandet.

Toldcontrolstedet Lemkenhafens (under Burgs Toldsted forterende) Deeltagelse i Omsætning af de nævnte vigtigste Indførselsartikler var desuden følgende i 1861: Bomulds garn 1,557 Pd. (i 1860 1,001 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 2,927 Pd. (i 1860 3,030 Pd.), Kaffe 20,282 Pd., (i 1860 20,373 Pd.), Risengryn og Riismeel 4,800 Pd. (i 1860 6,609 Pd.), Uldmanufacturvarer 911 Pd., Sukker 6,744 Pd. (i 1860 6,329 Pd.), Sirup 12,629 Pd. Af Kornvarer udførtes Intet fra dette Controlsted i 1861.

Told- og Skibsfartsafgifterne vare i 1861 efter Fradrag af Toldgjørelser for Burg 21,773 Rdl. (i 1860 21,272 Rdl.), for Lemkenhafsen 3,003 Rdl., (i 1860 3,040 Rdl.).

Burgs Skibsfart var i Aaret 1861 følgende:

I indenriggt Fart: Indgaaet 380 Fartøier af 3,139 Læsters Drægtighed med 1439 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 372 Fartøier af 2938 Læsters Drægtighed med 479 Læsters Bestuvning. I udenriggt Fart: Indgaaet 93 Fartøier af 2372 $\frac{1}{4}$ Læsters Drægtighed med 2000 $\frac{1}{4}$ Læsters Bestuvning, udgaaet 99 Fartøier af 2798 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 1515 Læsters Bestuvning. I 1860 indgik i indenriggt Fart: 377 Fartøier af 3235 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 1196 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning, og udgik 358 Fartøier af 2613 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 704 Læsters Bestuvning. I udenriggt Fart indgik 101 Fartøier af 2292 Læsters Drægtighed med 1789 $\frac{3}{4}$ Læsters Bestuvning, og udgik 128 Fartøier af 3465 $\frac{1}{2}$ Læsters Drægtighed med 2114 $\frac{1}{2}$ Læsters Bestuvning.

Det til Burgs Toldsted hørende Controlsted Lemkenhafens Skibsfart, der alene var indenriggt, var saaledes i Aaret 1861:

Indgaaet 164 Fartøier af 1233 Com.-Læsters Drægtighed med 587 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Bestuvning, udgaaet 151 Fartøier af 767 $\frac{3}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 166 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Bestuvning. I 1860 indgik 138 Fartøier af 1181 $\frac{1}{4}$ Com.-Læsters Drægtighed med 560 Com.-Læsters Bestuvning, og udgik 123 Fartøier af 699 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed med 136 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Bestuvning.

De i Burgs Tolddistrict hjemmehørende Skibe udgjorde i Aaret 1861: 82 Stkr. af 1704, Com.-Læsters Drægtighed (i 1860 82 Stkr. af 1641 $\frac{1}{2}$ Com.-Læsters Drægtighed).

Af industrielle Etablissementer havde Burg i Aaret 1861 kun 3 Brænderier, (heraf et Dampbrænderi), der gav et Eunct af ialt 29,800 Potter, 3 Teglbrænderier og 2 smaa Ralsbrænderier.

I Burg holdes følgende aarlige Markeder: i Slutningen af Juni een Dag med Skomagerarbejde, i Slutningen af samme Maaned og i Begyndelsen af Juli 3 Dage med Heste, i Begyndelsen af Februar og i Begyndelsen af November een Dag med Kvæg, i den sidste Halvdeel af October 4 Dage med Kram.

I Kjøbstaden Burg er den lybske Ret endnu gjældende. Byens Øvrighed bestaaer af Amtmanden, som Oberøvrighed og en Byfoged, der tillige er Bergemeester og Stadssecretair. Magistraten bestaaer foruden af Borgemeesteren af 2 Raadmænd, og Byens Deputeret-collegium af 8 Medlemmer. Desuden findes af Communalbetjente en Bykasserer og de underordnede Politibetjente, Krestforvarer, Fattigfogder m. fl.

Byens Udgifter vare i 1860—61: ordinair Contribution af 65 Rbl. 1889 Rdl., Afgifter til Amtstuen 210 Rdl., Lønninger 651 Rdl., Polititudgifter 351 Rdl., Criminaludgifter 337 Rdl., Bygge- og Reparationsudgifter 287 Rdl., til Vandforsyning 72 Rdl., Gadebelysning 176 Rdl., Brolægning og Veiarbejde 829 Rdl., Medicinalvæsenet 230 Rdl., Indkvarterings- og Sessionsudgifter samt Marschpenge 99 Rdl., Renter af Laan 1549 Rdl., Afdrag paa Laan 4568 Rdl., Ublaan 945 Rdl., Kjørsler 580 Rdl., „Kirchenanlaagegelder“ 1001 Rdl., Havneudgifter 350 Rdl., andre Udgifter 388 Rdl., Amortisationsfonden 623 Rdl., ialt 15,135 Rdl. Endvidere vare Udgifterne til Fattigvæsenet i 1860/61 2556 Rdl., til Skolevæsenet 2459 Rdl. Byen eier foruden de førnævnte offentlige Stiftelser (hvoraf dog St. Jørgens i Forening med Landsfabet) 6 Huse, der anvendes til Bolig for Kirkebetjente samt en Stadtvogtbolig, 119 Drømbis. Boder og i Capital 3577 Rdl. (1861); dens Gjæld beløb sig i 1861 til 52,398 Rdl.

Byens Havn, der ligger $\frac{1}{8}$ Mil fra denne paa den saakaldte Staaden ved Bugten Burgtiefe, er i de senere Aar udbidet og forbedret.

I geistlig Henseende danner Burg et Sogn, der har fælles Kirke med Østersognet (Burg Landsogn), med en Sognepræst og en Compastor. Byen har et Skolecollegium, et Fattigcollegium og i Forbindelse med Østersognet et Kirkepatronat.

Ved Lovdæsenet i Burg er, foruden Lovforvalteren for hele Femern, ansat en Lovcontrolleur og 4 Lovassistentter.

I Burg boe Embedsmændene for hele Den, nemlig Amtmanden, Provsten, Amtsforvalteren, Byhyssikus, Lovforvalteren og Postmesteren samt Dens tvende Advokater. Ogsaa Landsfrideren, der dog Intet har med Kjøbstaden at bestille, boer her. I Burg findes Femerns eneste Apothek. Byen har i Forening med Landsfabet en Spare- og Laanekasse, i hvilken der ved Udgangen af 1860 paa Interessenternes Konto indstod 103,035 Rdl.

En halv Mil sydost for Byen laae Borgen Glambet ved Burg-Øs, der stod i Forbindelse med Østersøen, men hvis Indløb efterhaanden er blevet tilstoppet af Sand. Glambet blev 1358 og 1420 erobret af de Danske, 1416 og 1427 af Hollænderne. Indtil 1632 var der kun et Stykke Muur tilbage af den forud stærkt befæstede Borg. 1842 fandtes endnu nogle Spor af den paa Staberderfermarken. Nu staaer der en Mølle paa dens Plads. Den ældre Borg, hvorefter Byen Burg har faaet sit Navn, synes at have ligget mere ind i Landet og at være falden sammen, efterat Glambet var blevet bygget. Allerede i et Document fra 1329 tales om consules i Forch (1320 „Burgdorp“, i Jordebogen castrum). I ældre Tid var Byen vefhavende ved Skibefart og Handel; den havde en god

Havn ved Burg-Sø, med hvilken den var forbunden ved en Canal, Sengergrav; men allerede i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede synes Havnen at have været forfloppet med Sand; der graves derfor en ny Munding (Ny Diep), som ud i Havet beskyttes ved Steendæmninger. Spor af disse mærkbare Anlæg skal efter Schröder endnu være at see. Som foranført har man nu bestræbt sig for at forbedre Byens Havn ved Slaaden, hvilket forventelig ogsaa vil vise Resultater for dens Handel og Skibsfart.

Femerns Landsfogne:

- 1) de i verbøilig Henseende combinerede Øster- og Nørre-Sogne,
- 2) Midtsfognet,
- 3) Vesterfognet.

Øster- og Nørrefognet (Burg Landsfogne og Bannesdorf Sogn). Østerfognet (das Øster-Kirchspiel), der har fælles Kirke samt Sognepræst og Compastor med Burg, ligger nord og øst for Kjøbstaden. Sognet bestaaer af Bjerne Niendorf med Skole og Fattigarbeidshuus, Østermarkelsdorf, Galendorf, Bitsdorf med Skole, Staberdorf med Skole, Meeschendorf med Skole og Sarensdorf. Af større Gaarde kan nævnes Cathrinehof ved Bitsdorf og Staberhof ved Staberdorf. Ved Sarensdorf findes en Samling af Huse samt en Bindmølle og en Kro, der kaldes „Die Tiefe“. I Sognet findes ialt 14 Landeieendomme paa over 100 Skattetønder, 7 imellem 100 og 80, 16 imellem 80 og 50, 9 imellem 50 og 25, 7 under 25, ialt 53, hvoraf kun 5 ligge udenfor Bjerne. Af Huse med Jord findes 77, hvoraf kun 5 udenfor Bjerne og af Huse uden Jord 14, hvoraf kun 2 udenfor Bjerne. Samtlige Huses Antal udgjør saaledes 91.

Nørre-Sogn (das Norder Kirchspiel) eller Bannesdorf-Sogn der som alt berørt i verbøilig Henseende er forbundet med Østerfognet, grændser mod Syd til dette og mod Vest til Landkirken, men er isøvrigt omgivet af Havet. Det danner et Pastorat for sig. I Sognet ligger Bjerne Bannesdorf med Kirken (St. Johannes, lille, af Rampesteen og Muursteen, uden Taarn, med Orgel) vestligt for Bjerne, Præstegaard, Skole, en Bindmølle og en Kro, Todenborf med Skole, Putgarden med Skole, 2 Kroer samt i Nærheden et Fyrtaarn, der kaldes „Marienleuchte“, Presen og Clausdorf med Skole. Af Gaarde af Betydning nævnes Krummensied og Steinborg, begge ved Putgarden. I Sognet findes ialt 10 Landeieendomme paa over 100 Skattetønder, 7 imellem 100 og 80, 9 imellem 80 og 50, 18 imellem 50 og 25 og 12 under 25, ialt 56, af hvilke kun 5 ligge udenfor Bjerne. Af Huse med Jord findes 87, hvoraf kun et udenfor Bjerne, og af Huse uden Jord 27, hvoraf ligeledes kun et udenfor Bjerne. Samtlige Huses Antal i Sognet udgjør saaledes 114.

Indbaaernes Antal i Øster- og Nørre-Sognet er 2,187. Jordbrug er Hovederhvervet; af nogle Enkelte drives Søfart og Fiskeri.

Fyrtaarnet Marienleuchte er opført 1832 og er et Blindefyr, som giver et Blint hver halve Minut; det er synligt til alle Sider, undtagen i Retningen mellem

S. 7° B. og S. 15° D., hvor Fyret stules af Landet, under Afstanden 1¼ Mil. Fyret har en Lysskive af 3 Mil. Ved Udgravningen til dets Anlæg fandtes Muurværk, der lader antage, at her mulig i gammel Tid har staaet en Borg.

Midt-Sognet (das mittelste Kirchspiel) eller **Landkirchen-Sogn**, strækker sig fra Nord til Syd midt igjennem Den og grændser mod Vest til Burg og Bannesdorf, mod Vest til Petersdorf. Sognet danner et Hovedpastorat og et Diafonat.

I Sognet ligger følgende Byer: Landkirchen, fornemmelig beboet af Haandværkere, med Kirken, Præstegaard, Diafonatbolig, Skole, Fattigarbeidshuus og 5 Kroer, Mummendorf med en Bindmølle, Blichendorf, Wulfen, Awendorf med Skole og Bindmølle, Struktamp med en Kro samt et Kongeligt Færgested, Albertsdorf med en Skole mellem Struktamp og Albertsdorf, Teschendorf, Lemkenhafen med Skole, et Toldcontrolsted, en Bindmølle og en Kro, Neufellingsdorf, Alt-Fellingsdorf Sartjendorf, Bisdorf med Skole og en Bindmølle, Vedersdorf med Skole, Gamendorf med Skole og et Teglbrenneri, Hinrichsdorf. Foruden disse Byer findes endnu i Sognet 3 mindre Samlinger af Huse med særegne Navne, nemlig Freimfelde ved Mummendorf, Holt ved Albertsdorf og Westerbergen ved Teschendorf. I Sognet findes ialt 15 Landeieendomme paa over 100 Skattetønder, 15 imellem 100 og 80, 25 imellem 80 og 50, 28 imellem 50 og 25 og 34 under 25, ialt 117, af hvilke kun 2 ligger udenfor Byerne. Af Huse med Jord findes 225, af hvilke kun 13 ligger udenfor Byerne, og af Huse uden Jord findes 43, hvoraf 12 udenfor Byerne. Det samlede Antal af Huse i Sognet er saaledes 268, hvoraf 25 ligger udenfor Byerne.

Indvaanernes Antal i 1860: 2,394. I Byen Lemkenhafen boer den ved dette Toldcontrolsted ansatte Oppebørselskontrolleur og en Toldassistent.

Agerdyrkning udgjør Hovederhvervet. I Sognet boe dog ogsaa ikke faa Søfarende, saavel som nogle Fiskere og Gartnere.

Kirken (St. Petri) har været Femerns Hovedkirke, og deraf har Byen Landkirchen formodentlig faaet sit Navn. Den er meget rummelig og har et lille Taarn, der rager op fra Midten af Kirketaget, og hvori hænger en Klokke, som benyttedes under Gudstjenesten. Kirken, der har Spidsbuer, er bygget i gotisk Stil og hviler paa 4 Muurstens-Piller. Ved Siden af Kirken staaer et af Træ opført Klokketønder med 3 Klokker, der af Almuen kaldes Taarnet. I Kirken, der nylig har faaet et godt Orgel, findes endeel Epitaphier over afdøde Medlemmer af Familien Witt, Mackprang, Wolber o. s. v. Tidligere forevistes her et mirakuløst Marienbillede, som skulde have svebt Blod over Kong Eriks Grufombed og et Par Arme, der skulde være vorede paa et Barns Grav, som havde pryglet sine Forældre.

Byd for Struktamp ligger et Færgeshus ved Femernsund, som er omgivet med gamle brede Grave, mellem hvilke der sandsynligvis tidligere har staaet en Borg. Sydost for Bisdorf ligger en Øi, Rugenborg, som er Femerns høieste Punkt.

Ved Lemkenhafen er en Sommerhavn af 5te Klasse (8¼'), ligeledes ved Holt (7'); fra begge Steder seer Kornudførsel.

Vester-Sognet (das Wester-Kirchspiel) eller **Petersdorf-Sogn** omgives i Nord og Syd af Havet, mod Vest grændser det til Landkirchen.

I Sognet ligger følgende Byer: Petersdorf, der har nogle Flække-rettigheder og c. 140 Gaarde og Huse, med Kirke, Præstegaard, Dia-

konatbolig, Skole, 2 Møller, 10 Kroer, Lemkendorf med Skole og Kro, Gollendorf med en Grynmølle, Orth med 2 Kroer samt en Grynmølle (herfra er der Overfart til Heiligenhafen i Holsteen); Sulsdorf med Skole, Putsee, Kopendorf, Bøiendorf med Skole, Schlagsdorf med Skole; Westermarkedorf med Skole; Wenzendorf med Skole, Dänshendorf med Skole og 2 Kroer (c. 120 G. og H.). Desuden findes der 2 smaae Samlinger af Huse med færegne Navne, nemlig Wasserburg ved Sulsdorf og Altentheil ved Dänshendorf. Af større Gaarde mærkes Neuhof og Mittelhof ved Lemkendorf, Bellevue ved Gollendorf, Flügge ved Putsee og Wilkenthailshof samt Dorotheenhof ved Dänshendorf. I Sognet findes ialt 9 Landeiendomme (Gaarde) paa over 100 Skattetønder, 21 imellem 100 og 80, 34 imellem 80 og 50, 28 imellem 50 og 25 og 29 under 25 Skattetønder, tilsammen saaledes 121 Landeiendomme, af hvilke 111 ligge i selve Landsbyerne og kun 10 udenfor samme. Af Huse med Jord findes 326, af hvilke kun 8 udenfor Byerne, og af Huse uden Jord findes 41, alle i Byerne. Samtlige Huses Antal er saaledes 367. Indvaanernes Antal er 2,699. Jordbrug er Hovederhvervet. I Orth boe endeel Sømænd og nogle Fiskere.

Sognets Kirke (St. Johannis) er en stor Bygning med et 200 Fod høit Taarn, som blev opbygget 1566 isæderfor det 1559 nedbrændte Taarn, foruden et mindre Taarn. Hovedtaarnets Ydermur er for Stortribelen af Kampesteen, medens Kirken forøvrigt er opført af Muursteen. Den er hvalvet og Buerne løbe spids opad. Opførelsen af en Tilbygning har medført, at Alteret ikke længere ligger lige for Hovedindgangen. Kirkens Indre er i de senere Aar blevet restaureret, og den er den smukkeste Kirke ikke blot paa Femern, men i en vid Omkreds. Altertavlen er ret smuk, men uden antiquesvarisk eller kunstnerisk Værdi. I Aaret 1858 har Kirken faaet et nyt kraitigt Orgel, forfærdiget af Markusen & Søn. Præbikestolen blev opført 1587 ved Hjælp af Bidrag fra Gilderne, af hvilke der fandtes 3: St. Oswalds Christi Kæmpe's Gilde (der heilige Leichnams G.); St. Nicolai G., stiftet 1399 og de Fattiges G. (der Elenden-G.), stiftet 1443, som skulde drage Omforg for Begravelsen af de Fattige og Drukne. De to sidnævnte Gilder forenede sig senere; de havde uden Tvivl havt hvert deres Alter i den katolske Tid. Der fortælles, at der i Petersdorf skal have været et Kloster — isølge Schröders Topographi søe nogle Huse Navn af Konvent — men dette er ikke sandsynligt.

Ved Putgarden ligger Jomfrubjerget, der skal have sit Navn efter det Blodbad, Erik af Pommern der skal have ladet foretage paa de femernske Jomfruer.

Flügge ligger paa en smal Halv. Den har tidligere været en adelig Gaard, der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede tilhørte Henning Pogowisch til Ostergaard efter ham hans Svigerføn Valentin Dalderf og efter denne igjen Sonnen Henning Dalderf, med hvis Datter det kom til Familien v. Gøssel.

Orth er at betragte som en Læbeplads. Den har en Sommerhavn af 5te Klasse (7½%), hvorfra Kornuberselsen ikke er ubetydelig. Dog maa Kornet indføres fra Ankerpladsen udenfor Landsbyen.

G. Hansen: Historisk-statistisk Darstellung der Insel Fehmarn, Altona 1832. Dtte: Statistisch-oeconomische Beschreibung der Landschaft Fehmarn, Schleswig 1799.

Kawert: Ueber die Vettertschaften auf Fehmarn, i Staatsb. Mag. IV. S. 250 ff.

Ueber die Gerichts- und Rechtsverfassung in der Landschaft Fehmern, i Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte VII. 1 S. 155—162.

Kortholt: Femaria desolata, Hamburg 1695.

Ueber die Communalverhältnisse Fehmarns, i Staatsbürgerliches Magazin X. S. 975.

Nachricht von der Flächeninhalt der Dörferzahl und Contributionssumme der Landschaft Fehmarn, i Prov. Ber. III. S. 359 ff.

Versuch einer geschichtlichen Darstellung des politischen Verhältnisses der Insel Fehmarn bis zum Jahre 1329, af Saraau. Neues Staatsb. Mag. II. S. 29, IV. S. 44.

De Lischow: Femerns historiske Forhold før 1326, Kjøbenhavn 1854.

J. M. G. (Gössel): Gründliche historische Nachricht von der in der Ostsee belegenen schlewigischen Inseln Fehmarn, i Dänische Bibliothek IX. S. 451—550.

Om Femerns Forhold til Bispeppen i Odense, i Staatsb. Mag. IX. S. 27.

Supplement og Rettelser.

Alm. Deel. S. 6, L. 5 f. n. slyd l. nord.

Sp. Deel. S. 1. Haderslev Amts Størrelse er efter nøiere Beregning 37,6 □ M., deri ogsaa beregnet de Arealer, der ere omgivne af nørrejydske Districter.

S. 6. Afsbøde Amtsforvalter L. Skau har under 9de Marts 1862 meddeelt, som en af ham foranlediget Feil, at de nedlagte Domainers Areal og Skatteværdi i Haderslev Østeramt er anført for høit, idet de kun ere 5,246 Skattetønder med en Taxationsværdi af 511,000 Rd.

S. 16, L. 9. 1596 l. 1591.

S. 17, L. 28. haves, l. naves.

S. 20, L. 6 f. n. kongerigste l. kongelige.

S. 24. Digteren A. C. Lindenhahn er født d. 17de Febr. 1774 i Haderslev. Om Haderslevhuus, Hansborg og Haderslev Havn see en Artikel af Dr. Marcus i Biernagts Volksbuch for 1848.

S. 25, L. 17 f. n. slydbestlige l. slydosllige, L. 8 f. n. „Himmeltoft“ udgaaer.

S. 26, L. 15. 27de Mai, l. 27de Juni.

S. 33. Thystrup Kirke er omblygget 1862—63 ved Prof. Winstrup i en Overgangsstiil mellem Rundbuen og Spidsbuen, Taarn, fladt Loft.

S. 51. Af en Meddelelse fra Hr. Matthiesen i Geheimearchivet sees at et Tingsvidne fra 1515 angaaende Bongsbæk Præstegods nævner 2 Præstefaldet dengang tilhørende Gaarde; den ene laae i Dhen Bæk, den anden heed Kersberggaard (formodentlig Kirsebærggaard) og var den egentlige Præstegaard. Derivationen af Korsbrødregaard synes altsaa at være urigtig.

S. 56, L. 41, tilføies: ligeledes den i 1864 afsbøde, begavede og bjærvede Forkjæmper for den danske Nationalitet i Slesvig, L. Skau, d. 22de Mai 1817.

S. 59. Dr. Jensen har givet Meddelelser om Tørningelehn i Michsens og Asmusens Archiv III. S. 373 flg.; af Dr. Marcus habes en Artikel om Tørning i Biernagts Volksbuch for 1847, S. 114 flg.

S. 59, L. 14 f. n. 1496, l. 1494.

S. 116. Efter nøiere Beregninger maa Areallet af Tønder Amt ansættes til 26,8 □ M., deri da ogsaa beregnet de Arealer, der ere omgivne af nørrejydske Districter.

§. 85. Høgsbrogaard. 7de October 1483 fik Lovvig Clavisen, Faber til Niels Lovvigsen (Rosenfrands), Lavhævd paa Høgsbrogaard. Christopher Rosenfrands's Creditorer folgte 1613 Høgsbro til Statholder Gert Ranzau for 7000 Rb.

§. 86. Vesterbæk. Som Besidder af Vesterbæk nævnes ved Begyndelsen af det 16de Aarhundrede Peder Ulf (Juul), som ifølge et Tingsvidne af 1512 havde „tilskiftet“ sig Gaarden for et Gods i Seest; derefter forekommer Jens Juul og Fru Ibe og senere Niels Juul til Kongensløfflund. Gert Ranzau kjøbte Gaarden for 7,200 Rb.

§. 100. Bemærkningen, at Stjærbæk Fogderi er fra Svabsted Amt kommet til Løgumkloster Amt, udgaaer som beroende paa en Feiltagelse, da alle til Fogderiet hørende Eiendomme allerede i det 14de og 15de Aarhundrede vare i Klosterets Besiddelse.

§. 149. Røgsbøl. Denne Gaard blev, ligesom Høgsbro, af Christopher Rosenfrands's Creditorer solgt til Gert Ranzau for 18,600 Rb. Denne gav Gaarden i Medgift til sin Datter Hebevig, Margrethe Elisabeth, som var gift med Feltmarskal Josias Ranzau til Bothkamp og denne overlod 1639 Røgsbøl til sin Svoger Christian Ranzau for 30,000 Rb.

§. 171. v. Andersen. Denne Familie er ikke, saaledes som her efter dansk Abelslexicon er anført, uddød 1665 med Jørgen v. Andersen til Ulsbund. Endnu 1667 forekommer „Hr. Detlef Andersen von Bockhüll“. See Afhandlingen „Die Familie Andersen in der Rarrharde“, af Appellationsretspræsident v. Stemann i Sl. Provinzialarchiv. Ny Række III. 4. 5.

§. 178. Toftum. Broder Frødbesen, Herredsfoged i Biding Herred, blev adlet d. 9de April 1480; hans Søn var Berend Frødsen i Husum.

De foranstaaende Bemærkninger §. 85—178 stykkes Hr. Appellationsretspræsident v. Stemann.

§. 87, L. 5. f. n. Gaaden, I. Gaarden.

§. 102, L. 21. Dette, I. Det.

§. 131. Den nye Interessent-Gudsbog anføres at være solgt 1643. Dette skal imidlertid alt være steet 1622, hvorom en Kjøbecontract-Copie endnu skal findes i Geheimearchivet.

§. 259. Arealet af Landskabet Eibersled maa sættes libet højere, nemlig 6,4 □ M.

§. 294. Hoyerewort. Christian Anton Cramer til Hoyerewort blev den 31te Decbr. 1686 optaget i den danske Abelsstand.

§. 298, L. 43. §. , I. §. 303.

§. 321, L. 7 f. n. Af, I. Af.

§. 341, L. 20 tilføies: Fra Rødekro til Flensborg gaar Jernbane, aabnet under den fjendtlige Occupation af Slesvig den 15de April 1864.

- §. 343. Om Bjolderup Stenen see nu Thorsen „De danske Runemindermærker“ I. S. 259 flg.
- §. 345. Om Haverslund Stenen see samme Skrift S. 3—38.
- §. 346. Om Goldbæk Stenen see f. Skr. S. 226.
- §. 368, L. 33 til, I. og til.
- §. 371, L. 14 f. n. Ragsøl, I. Ragesøl. L. 12 f. n. Dybbøl Mølle er afbrændt under begge de flensvigske Krige, d. 13de April 1849 og 10de April 1864.
- §. 372, L. 6. Dybbølstillingen har nu faaet sin største og sørge- lige Navnkundighed ved Preussernes Beleiring fra 15de Marts 1864 og Stormen d. 18de April derefter.
- §. 377, sidste Lin. tilføies: og døde her d. 16de Juni 1858.
- §. 382, L. 14. Efter Maibølgaard Labegaard tilføies Rege- næsgaard.
- §. 383. Af Sønderborgs over 500 Huse afbrændte 94 under Be- skydningen af Dybbølstillingen og Byens Bombardement i Marts og April 1864, 39 bleve totalt ødelagte, 87 stærkt bestadige og 98 min- dre bestadige.
- §. 384, L. 22. Raadhuset afbrændte ved Preusserne Bombarde- ment d. 3die April 1864.
- §. 396, L. 4 f. n. Rønhave afbrændte ved Preussernes Beskyd- ning d. 14de April 1864.
- §. 405, L. 32. Østergaard, I. Østerholm.
- §. 455. Blandt berømmelige Mænd fødte i Flensborg maa ogsaa nævnes Dr. Thomas Finke, Professor Mathematicæ, Eloquentiæ & Medicinæ ved Kjøbenhavns Universitet, født d. 6te Januar 1561, død 1656 i Kjøbenhavn.
- §. 471, sidste L. tilføies: Atter den 6te Februar 1864 udmærkede en Afdeling af den danske Hær, nemlig 1ste Infanteri-Regiment (Kjø- benhavnerne) og 11te (Nørrejylland), sig ved Oversø (Bilskov-Kro, Sankel- mark-Sø) i en heltmæssig Kamp mod Østerrigerne for at dække den øvrige Hærs Tilbagetog fra Danevirke.
- §. 506. Indvaanerantallet for Gottorp Amt rettes til 49,386.
- §. 526. Om Arrild Stenen, der opbagedes 1832 i N. Brarup Sogn, see Thorsen S. 235 flg.
- §. 537, L. 7 f. n. Lyrstovhede, I. Lyrstovshede. L. 5 f. n. man, I. men. L. 4. f. n. mn, I. man.
- §. 540. Jagel og Bustrup ere bekendte af Kampen med Øster- rigerne d. 3die Febr. 1864.
- §. 550, næstsidste L. 1569, I. 1568. Sidste L. Prinds, I. Hertug.
- §. 551, L. 15. Erik Plougpenning, I. Erik Plougpenning.

Q. 31. Hessene, I. Hessen. Sidste Q. Geneal.-statist., I. Geneal.-historiske.

S. 556, Q. 13. ved firkantet, I. ved en firkantet, Q. 22 et enefte I. en enefte.

S. 574, Q. 34. Flaade, I. en Flaade.

S. 575, Q. 7. alenebe, I. alene. Q. 6 f. n. have, I. har.

S. 577, Q. 12. nedbrændte, I. nedbrudte.

S. 578, Q. 4. Cysteriensernes, I. Cisterciensernes.

S. 579, Q. 29. 1425, I. 1325.

S. 580, Q. 4. Johan, I. Johan. Q. 12 f. n. 561, I. 562. Q. 10 f. n. tilføies: Kong Christian IX. er født paa Gottorp d. 8de April 1818.

S. 586, Q. 15. 1557, I. 1357.

S. 591, Q. 29. 1187, I. 1182.

S. 635, Q. 11. Belchow, I. Belschow. Q. 20. Indbaanerantallet rettes til 9,017.

S. 649, Q. 31. Skibet, den, I. Skibet, der har den.

S. 652. Om Portalen paa Vorby Kirke see Nordist Tidsskrift for Historie, Literatur og Kunst 12te Hefte S. 601, Anm.

S. 664. Sehested, Grünhorst. Beskrivelse over disse Godser findes i Provinzialberichte I. 2. S. 586—99. Om Indvielsen af Monumentet ved Sehested see Pvb. 1823. See og Digtet i Rendsburger Wochenblatt for den 10de Decbr. 1836 „Am Monumente zu Sehestedt“.

Sted-Register

iii

Statistisk-topographisk Beskrivelse af
Hertugdømmet Slesvig.

Registret er udbraget af Skriftets specielle Deel. De med større Skrift trykte Ord ere enten ældre Navne paa endnu eksisterende Steder eller Navne paa de Steder, som ikke findes mere.

Der er benyttet følgende forkortede Betegnelser: A. f. Amt; Gb. f. Gaard; H. f. Herred; Hgd. f. Hovedgaard; Lb. f. Landsby; M. f. Mølle; S. f. Sogn; Sb. f. Sogneby; St. f. Stov; Sl. f. Gammel; Dv. f. Dver; Ndr. f. Neder; St. f. Store, hvor dette findes efter Stednavnet, og Sanct, hvor det findes foran samme; L. f. Lille; R. f. Rørre; S. f. Sønder; B. f. Bæster; D. f. Døser.

Aabenraa Amt 9. 325.	Aarstald 49.	Agerstov Sogn og Sb. 3. 78. 80.
Aabenraa, Kjøbstad 325. 328.	Aarstund Færggaard 49.	Agess, Sø 351.
Aabenraa Landfogd 338.	Aasgaard 151.	Agterefing 319.
Aabenraahans, Slot 336.	Aastov 73.	Agterefingfog 319. 321.
Aabobuus Gb. 342.	Aastrup Bantke 2. 51.	Aglost 497.
Aabro 166.	Aastrup Sogn 51.	Agtrup, Lb. 26.
Aabat 340.	Aastrup, Dver- og Neder-, Lb. 52.	Agtrupstov, Gb. og Duse 26.
Aabøl, Birkal S. 159.	Aastrupgaard 52.	Ahlefeld, St. 596.
Aabol, Lb. Liiislund S. 82.	Aaved, Løgumkloster S. 101.	Ahlefeldshof 604.
Aabølling, B., Lb. 91.	Aaved, Lb., Bodder S. 89.	Ahlefeldt, Lb. 603. 604.
Aabølling, D., Lb. 85.	Abbyld 145.	Ahlefeldt-Dehnste Fideicom- mis 651.
Aabøllinger 157.	Abild Sogn og Sb. 144. 145.	Ahlefeldtske Gaard i Stes- vig 546.
Aagaard 470.	Abildgaard, Hgd. 89.	Aichelbergske Gaard 402.
Aageby, Lb., Borne S. 528. 529.	Abtkær, Lb. og Mose 60.	Aistrupgaard 587.
Aageby, Lb., Thorsked S. 525.	Abterp, Lb. 154.	Akeby, Børen 529.
Aaling, N. og S., Lb. 68. 69.	Achenbøl Kirke 250.	Akhtorpgrøth 27.
Aalkjær, Lb. 61.	Aamshavn 317. 324.	Aland, D. 259.
Aaneby, Lb. 497.	Aebøl, Lb. 213.	Aberstdorf, Lb. 676.
Aarlund 69.	Aelby Sogn og Kirke 477.	Album 159.
Aarstev, Lb., St. 341. 342.	Aelbylund, St. og L., Lb., Gb. 477.	Alby 478.
Aarstev Gods 342.	Aelinge Gæbster 629.	Albøl, Gb. 498.
Aarstoft, Gods og Hgd. 325. 349. 355. 357. 629. 632.	Aelvbød 157.	Aleng, Lb. 27.
Aarstoft, Lb. 355.	Aenbüllfog 290. 291.	Aller, Lb. 360.
Aarup, Hgd., Ensted S. 351.	Adolfsfog 247. 237. 290. 304. 306.	Allendorf, Lb. 604.
Aarup, Lb., Ensted S. 352.	Adolfsfogdige 225.	Allersum, Lb. 196.
Aarup, Lb., Strufforp S., 516.	Aebøl Sogn og Sb. 349. 363.	Aller-Na 2. 31.
Aarup-St. 351.	Aebøl, Lb. 502.	Aller Sogn og Sb. 31.
Aarupgaarde, Gram S. 74.	Allfergønt 527. 528.	Allerdorf Duse 309.
Aarupgaarde, Struffrup S. 516.	Agdrup, Lb. 163.	Allerup, Lb. 78.
Aars, D. og Lb. 1. 42. 49.	Agentoft 55.	Allminde 50.
	Agern, Lb. 171.	Almosedby 151.
		Allsted, Lb. 399.

Almstrup, Pb. 350.
 Almstrup-Vær 350.
 Almtorp, Pb. 214.
 Almtorp-Mærk 214.
 Alnor, Pb. 359. 360. 363.
 Als 9. 378.
 Als-Virt 246.
 Als-Slot 403.
 Alslev, Pb., Sjøriskær S. 342.
 Alslev, Pb., Kro, Svisteb S. 157.
 Alslev Mose 157.
 Alslev Fogderi 4.
 Alselevraa, Gd. 157.
 Alse 8.
 Alt, s. de dermed sammenfattede Stednavne.
 Alt Pump Kirck 169.
 Altbennebæk, Pb. 543.
 Alte-Sorge 594.
 Altenbeich 235.
 Altenhof Gods og Fgb. 633. 656.
 Altenholz, Pb. 661.
 Altentheil 677.
 Altkog, Breberikskog. Altkog 253. 254.
 Altmühl, Pb. 539.
 Altkneutog 290. 291.
 Altkabt 545.
 Alver f. Aller.
 Alverdensdige 587.
 Alverlum, St. og L. 295.
 Alwersum Sogn 268. 295.
 Am Norden 249.
 Am Opyden 249.
 Am Westen 249.
 Amby 497.
 Andel 316.
 Andersgaard 45.
 Anderup, Pb. 38.
 Anderupgaard 38.
 Andholm, Pb. 345.
 St. Andreas Kapel 336.
 Aneby 496. 498.
 Anebyled, Kro 496.
 Anebylund, 465.
 Anslod Sogn 143.
 Anholt 400.
 Annettenhøbe 537. 538.
 Anstet, St. og L. 31. 36.
 Anstethage 2. 36.
 Appelland 251. 252. 258.
 Arensfolde, Pb. 238. 239.
 Arensberg Pb. 654.
 Arenshøvt-Mærk 218.
 Arenshøvt, St. og L., Pb. 218.
 Arsum Pb. 188. 192.
 Arsl 239.

Arsl-Na 203. 206. 214. 217. 218. 221. 238.
 Arlevad Gods og Fgb. 206. 224. 238.
 Arlevad-Hebe 239.
 Arlevad-Mærk 238.
 Arlene 342.
 Armen-Sø 596. 607.
 Arnaa 117. 157. 158. 326.
 Arnbjerg 405.
 Arndrup, Pb. 347. 348.
 Arndrup Ml. 347.
 Arnholt, Pb. 537.
 Arnholt Sø 505. 537.
 Arntil 396.
 Arntil-Fred-St. 396.
 Arntil-Mai-St. 396.
 Arntilsøre 396.
 Arnkian, Gd. 489.
 Arnlund, Pb. 60.
 Arns Perred 506. 507.
 Arnsborg 95.
 Arnsbæk 505.
 Arnsholm, Gd. 95.
 Arnum, B. og D., Pb. 88.
 Arnæs Klække 507. 534.
 Arrild, Pb. 525. 533.
 Arrild-Na 94.
 Arrild Sogn og Eb. 3. 94.
 Arslæs 342.
 Arvede 610.
 Arshberg 603.
 Arshpel, Pb. 603. 604.
 Arsdal 74.
 Arstebro 217.
 Arstov, Gods og Fgb. 633. 656. 659.
 Arstevalle Sogn og Eb. 398. 399.
 Arstevallensov, N. og S., Pb. 399.
 Arstet, Gd. 101.
 Arstrup, Pb. 91. 92. 99.
 Arthorp 352.
 Arthsbøll 364.
 Augsborg-Kro 239.
 Augustenborg, Klække, Fgb. Slot, Sogn, 398.
 Augustenborg Fjord 378.
 Augustenborg-Nor 378.
 Augustenhof, Gods og Fgb. 633. 656. 659.
 Augustenhof, Gd. 402. 404.
 Augustentog, St. og Kr. 259. 261. 265. 314. 315. 324.
 Aulamp 651. 653.
 Aushulde 422.
 Avendorf, Pb. 676.
 Aventoft Sogn og Eb. 173. 174.

Aventoft Sø 118. 174. 175.
 Avnbøl, Pb., Gd. 372.
 Avnbøllund, Gd. 377.
 Avnbølsmærk 372.
 Avnbølsfæd, St. 372.
 Avne-Big 36. 50.
 Avns 50.
 Axendorf 297.
 Baadsager 396.
 Baadsbøl, Gd. 358.
 Baalsted 60.
 Baadslund 68.
 Badentog 284. 286.
 Baggestov 239.
 Bagthorp 361.
 Bagnæs med Hærgenæs 528.
 Bahrnbj 359.
 Baldersløf 343.
 Baldersløf 343.
 Balingstæt 476.
 Ballastbro 477.
 Balle, Eysabbild S. 393.
 Balle-Ml. Ullerup S. 372.
 Ballegaard og Gods 365. 366. 372. 373. 624. 631.
 Ballum Vird 153.
 Balum Kirke 251.
 Bamsted, Pb. 243.
 Bankiel-Dam 3. 48.
 Bannesdorf Sogn og Eb. 675.
 Barderup, Pb. 470.
 Barga, Pb. 610.
 Barga-Mærk 610.
 Barqum f. Bjerrum.
 Bartelsby 652.
 Bartelsby, Kr., Gd. 651. 652.
 Balthorn 543.
 Barmers-Sø 513.
 Barnekmoor Sogn 268.
 Barneklei 305.
 Barmemoor 304.
 Barsbøl, St. og L., Pb., Jels S., 55.
 Barsbøl, Pb., Stjærtsøl S. 93.
 Barsbøl-Mærk 11.
 Barsbøl-Slov 54.
 Barsbøi 341.
 Barslund 345.
 Barsmark 339. 340.
 Barsø 339.
 St. Bartholomei Kapel 250.
 Barwith Nyssel 8. 27.
 Bastborrhøi 639.
 Bastepuse 340.
 Bastlund, Pb. 157.

Bastrup, Lb. 77.
 Bastrup-Mose 55.
 Battrup 371.
 Bauernfeld 604. 605.
 Bavnegaard 72.
 Beenshøllig, S 250.
 Bejerholm, Gb. 48. 49.
 Bejerstro 159.
 Bøstруп, Lb. 160.
 Bellevue, Gb. 677.
 Belligmose 542.
 Beltring Herred 250. 251.
 Bembøl Sogn 268.
 Benborg 68.
 Bengaard 26. 27.
 Bennebæk 543.
 Bennebel, Alt-og-Nl. Lb. 543.
 Benninghusum 177.
 Berensbroof, Gods og Hgd. 633. 656. 658.
 Bergenhusen S. og Eb. 611.
 Bergenhusen-Marsk 611.
 Berkenmoor 305.
 Berningh 38.
 Berrishave, Lb. 502.
 Berritstoft 496.
 Bøstet Sogn og Eb. 9. 347.
 Bertoft Sogn og Eb. 81.
 Biellefte Palais 546.
 Biecent, Lb. 521. 522.
 Bierent, Ny-, Colonistby 522.
 Bierg 163.
 Bierge 210.
 Biergegaard 28.
 Biergemark 146.
 Biergegaard, Søttrup S. 376.
 Biergegaard, Svenstrup S. 406.
 Bierghov, Lb. 355.
 Bierndrupgaard 39.
 Bierndrupmark 355.
 Bierndrup-Åa 117. 160. 326. 355.
 Bierndrup, Lb., Kliplev S. 355. 357.
 Bierndrup, Lb., N. Lygum S. 115.
 Bierndrup, Lb., Steppinge S. 38.
 Biernet, Ny-, Colonistby 521.
 Bierning Sogn 37.
 Bierningrød, Gb. 37. 38.
 Biernobbe 392.
 Bierre, Lb. 494.
 Bierregaad 351.
 Bierregaarde 498.
 Bierremark 494. 500.
 Bierrum Sogn 210.
 Bierrum, B. og S., Lb. 210.

Bierrundige 210.
 Bierrumfog 207. 210.
 Bierrup, Lb. 217.
 Billeslund, Gb. 73.
 Billund, Lb. 58.
 Billøv, Lb. 470.
 Bilstide 348.
 Bilstum Kirke 251.
 Bimpel, Gb. 155.
 Binderup Bugt 25.
 Binderup, Lb. 26.
 Binderup-Mølleaa 25. 26. 30.
 Binderup Mølle 20.
 Binebæk, Gods og Hgd. 632. 647. 648.
 Binebæk Nl. 647.
 Binnelücke 422.
 Bjolderup Sogn og Eb. 342. 343.
 Birt, Gjelting Sogn 636.
 Birt, Lysabild Sogn 392.
 Birtelund 80.
 Birtlenmoor 633. 660. 661.
 Birtensee 651.
 Birtet 73.
 Birtkalle 636.
 Birtvang 468.
 Birrethøi, Gravhøi 341.
 Bisbørf, Lb. 676.
 Bispegaard 80.
 Bispen-Sø 594. 595. 603. 604.
 Bispensee, Lb. 604.
 Bistoft, Lb. 473.
 Bistoftslov, Lb. 473.
 Bjærkelev, Lb. 89.
 Bjært Sogn og Eb. 26.
 Bjært, S., f. Bjært Sogn.
 Bjærnemose 395.
 Bjørneflov, Kro 80.
 Bjørnholm 80.
 Bjørnhøve, Gb. 36. 37.
 Bjørnhøi 469.
 Blaas-Åa 360.
 Blaabjerg 325.
 Blaabæk 360.
 Blaagaard 56.
 Blaahøi, Løit S. 339.
 Blaahøi, Varnæs S. 360.
 Blaakrog-Åv. og Ådr. 360.
 Blaanaes, f. Blans.
 Blantenborg 523.
 Blantenhof 82.
 Blans, Lb. 372. 373.
 Blans Østermark 372.
 Blansgaard 372. 374.
 Bleg, Lb. 502.
 Blegbæk 397.
 Bliksfled, Lb. 657. 659.
 Bliinge 171.

Bliksfendorp, Lb. 676.
 Blomeskog 180. 184.
 Blomsgaard 159.
 Blommestobbel, St. 397.
 Blotflootog 184.
 Blumenvæl, abl. Gb. 612.
 Blæssbjerg 516.
 Blæssberg Mølle 397.
 Boldersmark, Hgd. 152.
 Bøghøj 646.
 Bødsbørn 313.
 Bødersbøl 170.
 Bødslov 45.
 Bøbum, Gb. 48.
 Bøbum, Lb. 340.
 Bøbum Møse 339.
 Bøgholm, Lb. 497.
 Bøgholmøvig 488.
 Bøgiund, Lb. 543.
 Bøgnæs, Færgegaard 528.
 Bøholm, Lb. 647. 648.
 Bøholt 516.
 Bøholt Åa 513. 520.
 Bøienbøl Sogn 250.
 Bøtom 502.
 Bøten-Åa 647.
 Bøtenæs, Gods 650.
 Bøtholm 489.
 Bøthøst 541.
 Bøtslund, Lb. 217.
 Bøkenæs 650.
 Bøderslev Lb. 342. 343.
 Bøderslev-St. 342.
 Bøstiffum, Lb. 196. 197.
 Bøstilde 406.
 Bøstjør 360.
 Bøsthus, Langhorn S. 211.
 Bøsthus, Lb. Risum S. 183.
 Bøstmark, Lb. 96.
 Bøtterslev Jøgdert 9.
 Bøllingskø 323.
 Bøllingskøb, Lb. 475. 476.
 Bøllingskøb-Åa 475.
 Bøllingskøb Jøgdert 506. 507. 508.
 Bøllingsværft 312.
 Bøstvig 391.
 Bøstøit, Lb. 496.
 Bøstøl 176. 177.
 Bømsøgaard 176.
 Bømhøff 529.
 Bømmelund, Egen S. 404.
 Bømmertund, Lb., Bøv S. 463.
 Bømskøb, Lb. 218.
 Bømskøb Åa 203. 214. 217. 218.
 Bømskøb-Mark 218.
 Bønde Åa 470. 473. 493. 516.
 Bøndebro 517.

- Bondehum, Lb. 217.
 Bondegaard 176.
 Bondegaard S 118. 175.
 Bondebøl, Gb. 512.
 Bondebølgaade 512.
 Bondebølgaard, D. 512.
 Bonert, Lb. 654.
 Bonsværft 184.
 Borrebj Sogn og Gb. 651.
 Bordehum-Hebe 213.
 Bordehum Sogn og Kirke 213.
 Bordehum-Siel 208.
 Bordehumfog 206. 213.
 Borg 175. 176.
 Borgen, Høi 324.
 Borggrube 647.
 Borgbørst, Gods og Hgd. 633. 656. 659.
 Borgbørst-Hütten 659.
 Borgsted, Lb. 604. 605.
 Borgvedel, Lb. 539.
 Borgvold 627.
 Borgvold 58.
 Borgvold 62.
 Borne Sogn og Gb. 528.
 Borne, L., Lb. 528.
 Bornemart 528.
 Bornstein, Lb. 633. 656.
 Bornved Lb. 647. 648.
 Borgsund 303.
 Borgbørst Lb. 656.
 Borrig, Lb. 154.
 Borrøberg 529.
 Borsbøl, Lb. 214.
 Borsbyhusen 310. 311.
 Borup, Lb. 360.
 Borup Bak 326. 360. 372.
 Boshypfeld 648.
 Boshymark 647.
 Bosbøl, Lb. 170. 171.
 Boskov 520.
 Bossebhøved 404.
 Bossebhøved 404.
 Bystorp, Lb. 649. 650.
 Botflotfog 180.
 Botflotbige 183.
 Botflot-Strøm 180.
 Botflot S 118. 180. 183.
 Bov Sogn og Gb. 463.
 Bov, B. Lb. 159.
 Boversted, Lb. 167.
 Boversted, Gods 136. 629. 631.
 Bovlund, Lb. 80.
 Bovkov, Gb. 159.
 Bovstrup 518.
 Braabæk, Lb. 31.
 Braatierup 56.
 Braderup, Lb. 188.
 Braderup f. Brarup.
- Bramdrup, Lb., Moltrup S. 53.
 Bramdrup, Lb., Dbis S. 40.
 Bramdrupgaard 40.
 Bramhale 53.
 Bramsted, Lb. 167.
 Bramstedhøi 167.
 Bramstedlund 167.
 Bramtorp 80.
 Brandenburg 239.
 Branderup S. og Gb. 3. 79.
 Brandsbøl, Lb. 405.
 Brandsborg, Lb. 239.
 Brandsbøl-Sf. 405.
 Brannslund Skov 165.
 Brannslund 165.
 Brannsvolt 165.
 Bransholt 406.
 Brantorp 80.
 Brarup, R., Sogn og Gb. 525.
 Brarup, S., Sogn og Gb. 529.
 Brarup Sogn og Gb. 169.
 Brarup-Mølle 169.
 Brarupholm, S. 529.
 Brarupmark, S. 529.
 Brarupskov, Lb. 525.
 Brattborg 374.
 Brægentorp 604.
 Bredaa 529.
 Bredbøl, St., Lb. 529.
 Bredbøl, L., Lb. 529.
 Bredbølgaard 530.
 Bredbølgaade f. Bredbølffov.
 Bredbølffov 529.
 Brede Aa 8. 79. 92. 94. 100.
 Brede Sogn og Gb. 154.
 Bredebjerg 478.
 Bredebro, Lb. 154.
 Bredraa, Gb. 44.
 Bredsted Amt 203. 246. 249. 251.
 Bredsted Sogn og Flække 207. 208.
 Bredsted Rog 208.
 Bredsteen 392.
 Bredvad, Lb., Kro 161.
 Bregling, Lb. 521.
 Bregninge Sogn og Gb. 410. 416.
 Bredendorf, Lb. 603. 604.
 Bredenkude, Brodersby S. 524.
 Bredenkude, Treia S. 542.
 Bredum Sogn og Gb. 214.
 Bredumfog 214.
 Brem, Lb. 64.
 Bremholm, Gb. 497.
 Bremhuse 64.
- Bremsborg, St. 239.
 Bremsborg, L. 239.
 Bremsbøl, Lb. 146.
 Bremsvad 528.
 Brendbjerg 49.
 Brendbige 527.
 Brendstrup, Lb. 64.
 Brenduhr, Gd. 39.
 Brethbøl 531.
 Bretheshøj 209.
 Bretebæk, Lb. 652.
 Bro, Lb. 397.
 Broager Sogn og Gb. 368.
 Broagermølle 368.
 Brohølle, Lb. 407.
 Brobøl 372.
 Brodersby, Svans Sogn 645. 646.
 Brodersby Sogn 524.
 Brodersby, St. og L., Lb. 523.
 Brodersbøl, Lb. 47.
 Brodersgaard 145.
 Brodersfog 174.
 Broderup, Lb. 160.
 Brof, Lb. 217.
 Brokær, Lb. 71.
 Bromølle, Kro 395. 397.
 Brovei, Lb., Lindholm S. 183.
 Brovei, Lb., Stedefand S. 172.
 Brücktriffel, Vandløsing 265.
 Brücktriffelse 302.
 Brundbjerg 325. 339. 340.
 Brunde, Lb. 341.
 Brundlund Lehn 328.
 Brundlund Skot 336.
 Brunsh Kirke 250.
 Brunsbøl, Lb. 496. 497. 498.
 Brunshøllund, Lb. 496.
 Brunsholm, Gods og Hgd. 502. 504. 612. 630. 631.
 Brunsoddefog 173. 174. 175.
 Brylle 163.
 Brystrup, Lb. 346.
 Brystrupsiene 346.
 Brytneræs 92.
 Brønøre, Lb. 39.
 Brønøre-Ml. 39.
 Brøbe 340.
 Brønd, Gb. 402.
 Brøndlund, Lb. 61.
 Brøns Aa 3. 89. 91. 92.
 Brøns Sogn og Gb. 2. 3. 90. 91.
 Brønshøi 194.
 Brønæs f. Brøns.

Brøstrup, Pb. 68.
 Brøsum 322.
 Brøsumfiel 265. 323.
 Buchenau, Gods og Fgd. 632. 647. 648.
 Buchholz, Pb. 657. 662.
 Buchhagen f. Buchhavn.
 Budelsberg, Alt: og Neu-, Pb. 607. 608.
Budelstørpe 608.
 Budeholm, N. og S. 157.
 Buchhavn, Gods og Fgd. 631. 636. 639. 640.
 Buchholm, Gd. 48.
 Bütt, Alt: 633. 660. 661.
 Bütt, Neu- 633. 660. 661.
 Bütt-fyr 660. 662.
 Büttboveb 661.
 Büttbut 661.
 Büttferbut, Pb. 660.
 Bundeis 378. 405. 407.
 Bunge 544.
 Bünge, Pb., Bünstorf S. 604.
 Bünge, W., Pb. Fergenhufen S. 612.
 Bungefiel 212.
 Bünstorf Sogn og Eb. 604.
Buphever Kirke 251. 257.
Bupse Kirke 251.
Bupsee Kirke 251.
 Burg, Kjøbstad 666. 671.
 Burg, Debsel S. 182.
 Burg Landfogd 675.
 Burgstall, Pb. 605.
 Burgwall 627.
 Burtal Sogn og Eb. 158. 159.
Burkarl 159.
 Burtog 318. 319.
 Bustemose, Gd. 359.
Bustorp, Pb. 245. 519.
 Bustrup, Pb. 539.
 Bustrup-Dam 538.
 Bustvel 258.
Buttkenvæller, Hallig 321.
 Bygbjerg, Grumtoste S. 483.
 Bygbjerg, Nustrup S. 52.
 Bylderup Sogn og Eb. 161.
Byltringheret 251.
Byltringheret 251.
 Bynderis 526.
 Bynge 514.
 Byngetog 611.
 Byngestøft 473.
 Byflov, Gd. 475.
 Byflov, Gods og Fgd. 632. 649. 650.

Byttel, Koldebyttel S. 284. 286.
 Byttel, Lating S. 319.
 Byttelfog 288.
 Byttelfiel 265.
 Byttelstuse 319.
 Byttebøl, Pb. 213.
Bylledrop, Pb. 343.
 Bæk, Pb., Hjortlund S. 71.
 Bæk, Pb. Nustrup S. 61.
 Bæk, Pb., Bønsbæk S. 50.
 Bækhuus 167.
 Bækken, Pb. 359.
 Bækting 29.
 Bærbaelgaard 167.
 Bærnemølle 406.
 Bæver 176.
 Bævertoft 176.
 Bævers 636.
 Bøel, St. Peter S. 322.
 Bøffelkobbel, St. 374.
 Bøgebjerg, Heils S. 29.
 Bøgebjerg, Drbal S. 407.
 Bøgebjerg, Ullerup S. 372.
 Bøgegaard, Pb. Ml. 374.
 Bøgehoveb 392.
 Bøgelund, Gd. 28.
 Bøgemose 537.
 Bøgestov, Pb. 33.
 Bøgestovstov, Pb. 363.
 Bøgethuse 166.
 Bøgholbt, Pb. 645.
 Bøghoveb, Borgplads 22.43.
 Bøglund, Pb. 513.
 Bøgstov, Gods og Fgd. 363. 365. 366. 372. 631.
 Bøglund, Pb. 166.
 Bøglund-Krat 166.
 Bøgvad, Pb. 157.
 Bøgendorf, Pb. 677.
 Bøfsnap 55.
 Bøking Herred 179. 180.
 Bøl, Hjerrum S. 210.
 Bøl Sogn og Eb. 518.
 Bøl-Ildegrav 518.
 Bøl-Bæstermark 518.
 Bøllinghørn 314.
 Bølsbøl, Gods 163. 629. 631.
 Bølsbøl, Pb. 163.
 Bølsbovy, Gods 505. 506. 518. 519. 629. 631.
 Bølsbovy, Gf. og Ny-Fgd. 518.
Bølse 519.
 Bønderby 9. 154.
 Bønstrup, Pb. 483.
 Børløse 49.
 Børm Møse 611.
 Børm, Pb. 541.

Børmertog 540. 541. 612.
 Børsby 636.
Calssøker 193. 194.
Callesby f. Kalleby.
 Capelshøien 525.
 Capellet, Høus 176.
Capelshøke 352.
 Carlberg, Pb. 645. 646.
 Carlberghebe, Pb. 645.
 Carlshørg, Gods og Fgd. 632. 644.
 Carlshørg, St. 644.
 Carlshørgstov, Pb. 645.
 Carlshøf, Gd., Sütten S. 604.
 Carlshøf, Gd., Rosel S. 654.
 Carlsminde, Gd. 650.
 Cathrinehof, Gd. 675.
 Cecilieby 338.
 Charlottenhof, Gd. 644.
 Charlottenhof, Fgd. 649.
 Christian-Albrechts Kog, Gf. og Ny- 178. 179. 180. 181. 182. 185.
 Christians Pleiehuus 627.
Christianshøg 352.
 Christiansbjerg 60.
 Christiansborg 208.
 Christiansbøls Fabrik 58. 59.
 Christiansfeld 6. 33. 34. 35.
 Christiansgave 357.
 Christianshagen f. Dänishshagen.
 Christianshallig 187.
 Christiansholm 606.
 Christiansholm 40.
 Christianslyst, Skovfogedgd. 529.
 Christiansminde, Gd. 36.
 Christiansminde-Leglværk 342.
Christianspris 622.
 Christiansværst 212.
 Christine Kirke f. Katharine.
 Christnero, Lyntælæg 34.
 Christkirken i Lønder 134.
 Clausdorf, Pb. 661. 675.
Clintnag 396.
Clippeløsheret 8. 349. 357.
Coelene 654.
 Cosmusgaard 399.
Croop f. Kroy.
Curia Kølsgarde 481.
Daahe 32.
 Dagebøl, D. 180.
 Dagebøl-Færgehuus 187.

Dagebøl-Rog og Kirke 179.
180. 186. 187.
Dal 376.
Dalager, Gd. Stenderup S.
25.
Dalager, Gd. Ulsnæs S.
527.
Dalagergaard, Svenstrup
S. 406.
Dalby Sogn og Eb., St.
28.
Dalby Mølle 28.
Dalbygaard 176.
Daler Sogn og Eb. 154.
Dalgaard, Jels S. 55.
Dalholt 340.
Dalholt Mølle 340.
Dalsgaard, Eb. 359.
Dam 175.
Dambøl 176.
Damborf, Eb. 603.
Damende 481.
Damgaard, Agerstov S. 80.
Damgaard, Rustrup S. 61.
Damgaard, Kro, Lygumtko-
ster S. 101.
Damgaard, P. Lygum S.
345.
Damholm, Eb. 512.
Dambusum 176.
Dambøbbel 392.
Damtog 225. 242. 284. 286.
288.
Damp, Gods og Hgd. 632.
644. 647.
Damp fattiganstalt 645.
Damsgaard, Drbøl S. 407.
Damswald, verdåstere-, St.
182.
Daneværtsvold 216. 587.
Dänisch-Nienhof, Hgd. 663.
Dänischhagen Sogn og Eb.
659. 660. 661.
Dänischwold 588. 601.
Dänischwold-District 643.
Danmarks-Grav 587.
Dänischendorp, Eb. 677.
Dannevirke 587.
Dannevirke, L., Eb. 539.
Dannevirke, St., Eb., 539.
Dannevirke, Spd- 592.
Danskeshov 588.
Darren 610.
Darrigbøl 225.
Darrigbøllfog 212. 288.
290.
Debsbøl Sogn og Eb.
182.
Debsbølsbjerg 182.
Defleet 538.
Deira, P. 408.

Dejlefog 608.
Delsgaard 157.
Desmercierstog 203. 207.
208. 219.
Desmercierste, Fideicommiss
249.
Diversbøl 177.
Dideriksværst 212.
Diekhufen 295.
Diekpoppenbøl 312.
Dingsbøllfog 234. 236. 288.
259.
Dirnæs, Eb. 44.
Doffog 224.
Dollersup, Eb. 483.
Dollersød Gods og Hgd. 505.
506. 508. 532. 629. 630.
631.
Dollersødstov Eb. 525. 529.
Dollersødmart 529.
Dollersødvad 532.
Dollrott f. Dollersød.
Dornbrook, St. 596.
Dørnehull 610.
Dorning Slot 59.
Dorotheenhof, Gd. 677.
Dorotheenthal, Gd. 644.
647.
Dorphyof, Gods og Hgd. 632.
644. 646.
Dotmart, Gd. 640.
Dovre, Eb. 69.
Dovrehøi 69.
Drage, Eb. 609.
Draget 391. 392. 408.
Draget, Munkbrarup S. 488.
Drannerstum 284. 286.
Draved Mose 100.
101.
Draved Stov 100. 157.
Dreierlandentog 318. 321.
Dreiet f. Draget.
Dreisprung 249.
Dreisprung, 225. 247.
Drellborg, Borg 542.
Drelebdorp f. Drelstorp.
Drederup 41.
Drederupgaard 40.
Drederup-Rygaard 40.
Drederup-Stov 40.
Drengsted, Eb. 153.
Driedevad, Gd. 39.
Drift 235.
Drøgetog f. Gammelstog.
Drøst, Gd. 533.
Drøst, L., 533.
Duborg, Eb., Hylberup S.
161.
Duborg, Eb., Sandved S.
421. 465.
Duntjær, Eb. 417.

Dunamine 268.
Duvensted, Eb. 606.
Duvensted, Neu- 604. 607.
Dybbøl Sogn og Eb. 371.
Dybbøl Bjerg 371.
Dybbøl Mølle 371.
Dybbølgaard, Tinglev S.
160.
Dybbøllund 371.
Dybbøl 58.
Dybbøllund, Jels S. 55.
Dybbøllund, Rustrup S. 61.
Dybbjær Kro 351.
Dybvad, Gd. 341.
Dybvighoved 340.
Dynt, Eb. 369.
Dyndved, Eb. 404.
Dynevistov 404.
Dyrbøl Ra 352. 360.
Dyrshaven 340.
Dyrhuus, Gd. 144.
Dyrvad, Eb. 654.
Dybsbjerg 497.
Dyshøi 69.
Dytinæs, Gd. 528.
Dyttebøl, Gods og Hgd.
631. 636. 638.
Dyttebøl Mølle 636.
Dyvig 378. 401.
Dyvig Gadeplads 402.
Dæffeg 537. 538.
Dørhøi, Eb. 607.
Dørpsted, Eb. 541.
Dørpum, Eb. 213.
Dørpum Hebe 213.
Dørpumhebe 213.
Døstrup, Eb. 153.
Døtgebøl 174.

Ebbesholm 39.
Ebbevi 191.
Ebening Eb. 347.
Ebensborg 315.
Ebol, Bordenum S. 213.
Ebol, Embøstøl S. 177.
Ebol, Eb. 610.
Edomsherred 250. 251. 305.
Efterstufte 319.
Egebjerg, Eb., Strufstrup
S. 516.
Egebjerg Ml., Rotmart S.
399.
Egebjerg Sø 515.
Egebøl, Eb. 160.
Egelund, Ralfbrønderi 341.
Egenby 404.
Egenmølle 404.
Egen-Næs 404.

Egenæs, Lb. 528.
 Egenævrist 212.
 Egernsjund, Lb. 369
 Egesbøll s. Eiebøll.
 Eggebøl, Sogn og S. 475.
 507.
 Egholm, St. 408.
 Eglorp 58.
 Egvad Sogn og Kirke 346.
 347.
 Egvad, Bov S. 464.
 Egherfog 269. 323.
 Eiebøl, Meierigaard 651.
 Eidersted, Landstæb, D. og
 B. 259.
 Eidersted Marst 260. 265.
 268.
 Eidersted Provst 263.
 Eidersted Diger 264.
 Eidersted Land 267.
 Eidersted Røge 269.
 Eiebøl, Lb. 42. 43.
 Eiebøl, S. 42.
 Eitum 192. 194.
 Eitum Kirke 192.
 Eternberg 627.
 Eternsørde Herred 629. 643.
 Eternsørde Landsogn 656.
 Eternsørde Røstvad 593.
 620.
 Ethernenorde 627.
 Etkof, Gods 633. 660. 661.
 Etkof, Lb. 217.
 Etkorf 405.
 Eihjemstte Enge 156.
 Eihjemsvold 156.
 Eihorn 301.
 Eilisebeth-Soppientog 248.
 Eilisebethsminde 331.
 Eilshov 663.
 Eiebjerg 646.
 Eiebjerggaard 345.
 Eiegaard 407. 463. 486.
 Eieholm 394. 395.
 Eiehoved, Lb. 168.
 Eiehuus 157.
 Eieksjær 520.
 Eiebøll, St., Lb., Drekum
 S. 214.
 Eiebøll L., Lb., Drekum
 S. 214.
 Eiebøl, St. og L., Lb.,
 Hattved S. 235. 237.
 Eieør, Lb. 645.
 Eieingsted, Lb. 541.
 Eium Syssel 8. 130
 Eium, Lb. 101.
 Eium, Lb. 465. 466.
 Eieholm 340
 Eiehov 665.
 Eiestræer 340.

Eiepark, Lb. 405.
 Eiestrup Lb. 404. 405.
 Eiestof 101.
 Eievortgaard 295. 296.
 Eiebøl, Sogn og S. 6.
 177.
 Eiebøllfog, L. 173. 174.
 177.
 Eiebrup, Lb. 84.
 Eiebrupstov, Stov og Lb.
 73. 74.
 Eiemers, Lb. 645.
 Eiemelsbøl, s. Eiebøl.
 Eiemerlev, Sogn og S. 6.
 145.
 Eiemerle, L. og St. 144.
 Eiegaard 406.
 Eiemark, St., Nabenraa
 Landsogn 338.
 Eiemarkgaard, Tostfund
 S. 78.
 Eiebro 475.
 Eiege, D. og D. 171.
 Eiege-Rog 162. 171.
 Eiege Sogn 171.
 Eiegholm 146.
 Eiegholms Kro 239.
 Eiegholmsby 477.
 Eiegholmsbøje 249.
 Eiegholmsbøje 55.
 Eiegholms, S. 358.
 Eiegholmsgaard 407.
 Eiegholms Sogn og Kirke 350.
 351.
 Eiegholms Kro 351.
 Eiegholms, Lb. 5 9.
 Eiegholms, Meierigaard 649.
 Eiegholms, Lb. 42.
 Eiegholms-Banke 42.
 Eiegholms, Lb. og District
 37. 38.
 Eiegholms 394.
 Eiegholmsstov 394.
 Eiegholms 318. 321. 323.
 Eiegholms Sogn og S. 610.
 Eiegholms, s. Eiegholms.
 Eiegholms 319.
 Eiegholms, Lb. 211.
 Eiegholms 518.
 Eiegholms, Gods og Hgd.
 653. 654.
 Eiegholms.
 Eiegholms 488.
 Eiegholms Sogn og Kirke 501.
 502.
 Eiegholms, Stovby, Lb. 502.
 Eiegholms, Lb. 516.
 Eiegholms 516.
 Eiegholms, Lb. 632. 645.
 Eiegholms 407.
 Eiegholms, Lb. 475.

Eie 319.
 Eiegholms, Vandløsning 265.
 Eiegholms 269. 323.
 Eiegholms 473.
 Eiegholms 465.
 Eiegholms, S. 399. 400.
 Eiegholms, store- og lille-
 Fredstov 399.
 Eiegholms Kirke 250. 251.
 Eiegholms Land 207.
 Eiegholms 58.
 Eiegholms Kirke 251.
 Eiegholms Land 8.
 Eiegholms 115.
 Eiegholms 80.
 Eiegholms Kro 345.
 Eiegholms, Lb. 67.
 Eiegholms, Lb. 528.
 Eiegholms, Lb. 350.
 Eiegholms, Lb. 657.
 Eiegholms 323.
 Eiegholms 537. 538.
 Eiegholms 610.
 Eiegholms 314. 321.
 Eiegholms 161. 587.
 Eiegholms 314.
 Eiegholms 314.
 Eiegholms 223. 268.
 Eiegholms Kirke 251.
 Eiegholms, Gods og Hgd.
 505. 506. 514. 629. 631.
 Eiegholms, N. og S., Lb.
 513.
 Eiegholms Sogn og Kirke
 513. 514.
 Eiegholms, D. 180.
 Eiegholms, N. og S.-Rog
 184.
 Eiegholms Sogn og Kirke 184.
 Eiegholms 40.
 Eiegholms 2. 64. 65. 68.
 70.
 Eiegholms 39.
 Eiegholms 55
 Eiegholms 3. 54. 65. 66.
 Eiegholms, Lb. 539.
 Eiegholms 191.
 Eiegholms, Lb. 77.
 Eiegholms, Lb. 95.
 Eiegholms, Sogn og Kirkeby
 77.
 Eiegholms 338.
 Eiegholms 82.
 Eiegholms 101.
 Eiegholms, Lb. 33.
 Eiegholms 33.
 Eiegholms 394.
 Eiegholms, Lb. 33.
 Eiegholms 251.

- Fedderrigsmanni Kapel** 250.
 Feddersbergro 235. 239.
 Feddersbøl l., St., S.,
 Gde. 176. 177.
 Feddershof 187.
 Feddersværit 212.
 Fegetasch 176.
 Feldschiede 543.
 Felbum, Pb. 50.
 Felm, Pb. 657. 661.
 Felmerholz, Pb. 657.
 Felbæk, Gd. 351.
 Felébøl-Mølle 353.
 Felsted Sogn og Sd. 352.
 Felsenrade, St. 596.
 Felstedflod, Pb. 352.
 Fell 74.
 Femern 8. 665.
 Femern Amt 665.
 Fempsi 60.
 Fesholm, Pb. 214.
 Fjalbothe 393.
 Fiesby 393.
 Fielumpoi, St., 2. 61. 62.
 Fielstrup Sogn og Sd. 36.
 Fielstruphave, Gd. 36.
 Fiersted, Pb. 87.
 Fienlendamm 247.
 Fienlenhaus 242.
Fjorde, D. 241.
 Fiolde Sogn og Kirke 217.
 Fiordholm 52.
 Fiordmose 404.
 Fiskerhuus 242.
 Fiskerhof, f. Fissergaard.
 Fiskholt.
 Fiskeläger.
 Fiskebøl 115.
 Fiskebøl, Gods og Hgd.
 363. 364.
 Fiskebøl-Na 363.
 Fiskebølflod, Pb. 363.
 Fiskens Teglværk 363.
 Fissergaard 422.
 Fissergaard Commune 486.
 Fisserhuse 174.
 Fiskholm, Pb. 94.
Fladrupgaard 526.
 Fladsaa 2. 68. 76. 326.
 Fladsby, Pb. 493.
 Fladsbyflod 494.
 Fladssteen 340.
 Flarup, Pb. 526.
 Flarupgaard, Gods og Hgd.
 506. 526. 629.
 Flensborg Amt 244. 459.
 Flensborg Kjøbstad 421.
Flersbøl Kirke 251.
 Flessborg 101.
 Fletthen 260.
 Flost, Pb. 49.
- Fly 170.
 Flugge, Gd. 666. 677.
 Flydsholm, Furfal S. 159.
 Flydsholm, Gd., Humtrup
 Sogn 168.
 Flakkeby 653.
 Flørdorf 288.
 Fløisbjerg 40.
 Fløillet 41.
 Fogstrup, Pb. og Kro 158.
Fogedbøl, Gd. 175.
 Fogedgaard 340.
 Følbel, Pb. 607. 608.
 Følbel-Na 595.
 Føl Sogn og Sd. 7. 76.
 Følbingbro 69.
 Føllebøl, St. 396.
 Føllevik, f. Døllermil.
 Følsted, Pb. 214.
 Forballum, Pb. 154.
 Forbøl 249.
Forstels Land 123.
 Forust, Pb. 532.
 Forustmark 532.
Fovllet 41.
 Fovlletgaard 40.
 Fovllethuus, Stovfogedgd.
 40.
 Fovlletflod 40.
 Frammenhof 612.
 Framshorn 323.
 Framsort 323.
 Fovsaa 3. 32. 38. 39. 40. 56.
Fraumettenhof 214.
 Fredensbjerg, Huus 156.
 Fredensborg, Gd. 27.
 Frederiks Kirke 28.
 Frederiksdal 500. 501.
 Frederiksfeld, Pb. 541.
 Frederiksfgaard 101.
 Frederiksgave, Coloni 145.
 Frederikshebe 468. 470.
 Frederikshof 399.
 Frederikshsi, Kro 33.
 Frederikstog 143. 152. 175.
 248. 249. 251. 261. 604.
 Frederikstog, S., 259. 266.
 292. 293. 295. 324.
 Frederikstog, N., 259. 261.
 265. 304. 305. 324.
 Frederikstert 662.
 Frederikstfad, Kjøbstad 593.
 613.
 Fredsted, Pb. 42.
 Friesemart, Gd. 174.
 Freiberg, Gd. 664.
Freiberg, Høi 319.
 Freiborf, Pb. 660.
 Freitmelede, Huse 676.
 Freilebel 369.
 Freinwillen, Gods 457.
474. 477. 484. 485. 629.
 631.
Fresendorf, Pb. 243.
Fresenhafen 192.
 Fresenhagen, Pb. 661.
 Fresenhavn, Gods 163. 164.
 629. 631.
 Fresenhof 218.
 Fresenhof 284.
Friedenshal, Palfsted Sogn
 235.
 Friedenshal, Gods og Hgd.,
 Borreby Sogn 635. 651.
 653.
 Friederichsanbau, Pb. 543.
 Friederichsaue, Pb. 537.
 Friederichsberg Sogn og
 Kirke 545. 557.
 Friederichsfeldt 537. 542.
 Friederichsgraben 606.
 Friederichshaide, Pb. 543.
 Friederichshof, Coloni 166.
 Friederichshof, Gd. 603. 604.
 660. 661.
 Friederichsholm 606.
 Friederichsneuland, Pb. 543.
Friedrichssteen, Gd. 604.
 Friedrichswiese, Pb. 543.
 Friesland, Nordre- 123.
 Frisfeld, Gd. 358.
 Frisfeldt, Kro 89.
 Frisbøl 516.
 Frilund 50.
 Frisenborg 515.
De Frisers Land 8.
 Fristmart 74.
 Frittenbøl 307.
 Fritviffe 163.
Frømhøe 27.
 Frørlund Sogn og Kirke i
 Saderslev 12. 20.
 Frørlund, Nordborg S. 402.
 Frørlund, Pb., N. Drarup
 Sogn 525.
 Frørfhof, Gd. 502.
 Frørlund, Pb., Abelby
 Sogn 477.
 Frørlundflod, 477.
Frørmærk, Gd. 358.
 Frydenborg 25.
 Frydenbøl 464.
 Frydenbal, Kro 115.
 Frydenbal, Kro 399.
Frøjet 588. 601.
 Frørup Sogn og Sd. 39.
 Frørup, Pb., Dversø Sogn
 470.
 Frørupgaard 470.
 Frørupflod 470.
 Frøst Herred 3. 4. 7. 62.
Frøshæret 8.

- Frøslev, Lb. 465.
Frøslev-Daller 465.
Fuglehøllig 175.
Fuglsang, Høptrup Sogn 44.
Fuglsang, Siseby Sogn 647.
Fuglsang, Gd., Hjelstrup
S. 36.
Fuglsang, Drevad Sogn 54.
Fuglsang, Løstrup Sogn
533.
Fuglsang Kro, Siseby Sogn
647.
Fugløv 532.
Fulbro, Lb. 481.
Fynshav 400.
Fyrstov 58.
Fyting Na 505. 522.
Fyting, Lb. 246. 522. 523.
Fyting Herred 506. 507.
Fædsted, Lb. 68.
Fædstedtoft 68.
Fægteborg 405.
Færgesulene 49.
Fæstjær 402.
Før, D- 195.
Før, Østerland- og Vester-
land 195.
Førden, Lb. 606.
Føringsled 191.
Førle 76.
- Gaansager, Lb. 80.
Gaarde, Gods 163. 177.
629. 631.
Gaardeby, Lb., Kro 160.
Gaardeværst 212.
Gaardtrog 93.
Gaardvang 528.
Gaasevig 391.
Gaastjær, Lb. 342.
Gaastjær Slot 61.
Gabet 378.
Gabrielsværst 184.
Gabel, Lb. 61.
Gade, Lb., Høier Sogn 147.
Gade, Lb., Rydøl Sogn
181.
Gaikehol Kirke 250.
Gaiendorf, Lb. 675.
Gallehøns, Kro 342.
Galmshol 180.
Galmshol-Høllig 180.
Galmsholfog, Ry- 180.
Galfed, Lb. 80.
Gaiendorf 676.
Gammelby, Borreby S. 652.
Gammelby, Hjelstrup S. 36.
Gammelby, Rodenæs S.
175.
Gammelby, Sorup S. 493.
- Gammelby, B., Emmerlev
S. 148.
Gammelbyggaard 494. 496.
Gammelbymose 494.
Gammelbyflov 494.
Gammeldam, Gjelting S.
636.
Gammeldam, Nordborg S.
401.
Gammelgaard, Halk S. 48.
Gammelgaard, Kettinge S.
397.
Gammelhaderelev f. Pa-
derslev.
Gammelgab, Lb. 369.
Gammellirke 254.
Gammelfog 306. 308.
Gammellund, Lb. 537.
Gammellund Sø 506. 537.
Gammelløf 636.
Gammelfog 293. 307. 308.
Gammelflov 80.
Gammel, f. forøvrigt be-
med sammensatte Sted-
navne.
Ganderup, Lb. 76.
Gangelstjæl 526.
Garding Kapel 312.
Garding Kjødskad 259. 261.
279.
Garding Kornfog 321.
Garding Landfog 261. 310.
Garding nye Fog 311.
Gasse, B. og D., Lb. 93.
Gassehøiene 5. 92. 94.
Gasthøfen, Kro 182.
Gasthusen, Kro 183.
Gastrupgaard 70. 71.
Gat f. Gade.
Gasthavn f. Gasthøfen.
Geel, Lb. 524.
Geelbyholt, Lb. 524.
Geestbante 260.
Geesten ved Evabsted 225.
Geestherderne 118
Geil 458.
Geil, D., Lb. 362.
Geilaa 117. 160. 326. 362.
463.
Geilaa, Lb. 362.
Geilbjerg, Agerstov S. 80.
Geilbjerg, Gd., Fystrup S.
39.
Geilvang 542.
Gelter, Lb. 539.
Geltinger Lansten 6.
Geltingshof 546.
Gerrebby 646.
Gerrebby-Molte 645.
Gerrebøl, Kro 160.
Gerrebølsgave, Gd. 77.
- Gerthingheret 267.
Gesing, Lb. 93.
Gestrup, Dver- og Neder-,
Lb. 80.
Gestruplund 80.
Getterfj Gods og Hgd. 633.
656.
Gettorf, Sogn og Gd. 656.
658. 654.
Giedsholm, Gd. 36.
Gielsaa 2. 3. 40. 61. 73.
76. 78. 82. 88. 326.
Gielsbro Kro og Ml. 73.
Gielsstof 74. 76.
Gielting Sogn og Gd. 635.
636.
Gielting Gods 631. 636.
Gieltingbugt 635.
Gieltingnor 636.
Gienner, Lb. 345.
Gienner-Na 326. 339. 344.
Gienner-Bugt 8.
Gierup, Lb. 154.
Gingtoft, Lb. 498.
Gingstoftgaard 499.
Glaerik 165.
Glaesholt 651.
Glogenberg 243.
Glücksberg, Kro 213.
Glücksborg f. Lyksborg.
Glücksborg Ladegaard 492.
Godbmergen, Lb. 465.
Goderuphøje, 40.
Gørsherred, M. 246.
Gølbæk 216.
Gølbæk, Lb. 217.
Gøldelund, Lb. 217.
Gøldmaas 636.
Gøllatspøf 299.
Gøllendorf, Lb. 677.
Gølt 676.
Gøltbøl, Lb., Agerstov S. 80.
Gøltbøl, Lb., Pøllevad S. 346
Gøltost, Lb. 524. 525.
Gørs-Sø 651. 656.
Gørresbøl Kirke 251.
Gørskenhoff Hospital 6. 621.
Gøsefeld 652.
Gøshørn 307.
Gøstrup 465.
Gøttesgave f. Gudsgave.
Gøttrup-Amt 505. 612.
Gøttrup-Slot 545.
Graum 74.
Graamark, Lb. 639.
Graasteen Fy 363.
Graasteen Dyrhøved 363.
Graasteen-Slot 363.
Graasteen Ladegaard 363.
Graasteen, Rife S. 417.
Grabsølvad 528.

Graffenhøg 318.
Gram Aa 3. 40. 57. 61.
 63. 68. 73. 76.
Gram-Gods og **Hgd.** 3. 4.
 7. 8. 9. 62. 73. 74. 629.
 631.
Gram-Perred 3. 7.
Gram-Kirkeby 73.
Gram-Stov 3. 73.
Gram-Slot 74.
Gram-Slotsby 73.
Gram Sogn 73.
Gramshoved 31.
Gramherret 8. 74.
Gram Sogn og **Sb.** 47.
Grarup Sø 48.
Grarupgaard 48. 50.
Grasholt Kro 652.
Gravencal 417.
Gravenshoved 2.
Gravlund Hjørn 347.
Gravlund, Gb., **Løstlund**
S. 78.
Gravlund, Lb., **Bested S.** 347.
Gravlund, Jørl S. 474.
Greisbjerg 402.
Greisbøl, Lb. 168.
Grenegaard 316.
Grimmerup, Lb. 481.
Grimsnæs, Lb. 639.
Grisgaard 502.
Grødum Kirke 251.
Grosgehege, St. 596.
Grolmeny 166.
Grønenhagen, Gb. 159.
Grøthusetog 259. 261. 300.
 301. 302. 321. 324.
Grøsfertog 253. 254.
Grøspær-Norbertog 253.
Grøstoppel 604. 605.
Grøsfort Mose 611.
Grøszreide, Lb. 543.
Grudentog 303. 312. 313.
 318. 321.
Grumbj, Gods 520. 521.
Grumsby 521.
Grumtøfte S. og Sb. 483.
Grundhof f. Grundtøft.
Grundhof f. Grøndoldt.
Grønhoj, Gb. 159.
Grønhoft Gods og Hgd.
 633. 664. 665.
Gruntal f. Grøndal.
Grünwald, Hgd. 663.
Grustule 517.
Grystgharde 503.
Græshøi 372.
Græstoppel, St. 399.
Grøde Hallig 251. 252.
Grøde Sogn og Kirke 251.
 258. 312.

Grøde-Land 303.
Grødebøl 45.
Grødesby, Lb. 532.
Grødesby, St., Lb. 532.
Grødesby-Nor 531.
Grøft 542.
Grønnaa 117. 155. 158. 160.
 161. 326.
Grønberg 483.
Grøndal, Gb. 644. 647.
Grøngaard, Burtal S. 159.
Grøngaard, Nustrup S. 61.
Grøngroft, Gods og Hgd.
 325. 352. 354. 629. 631.
Grønholt, Lb. 496. 502.
Grønholt, Gods og Hgd.
 457. 493. 497. 629. 631.
 644. 646.
Grønnebjerg 468.
Grønnebøl, Lb. 55.
Grønnebølgaard 345.
Grønnebart 392.
Grønninghoved, Lb. 30.
Grønsværft 212.
Grøthedøl 532.
Guderup, Lb. 404.
Guderød 528.
Guds gave Gods 419. 420.
Gudsøg 131. 162. 167. 170.
 175. 176. 177. 178. 180.
 181. 182.
Gudsøgdige 177.
Grøthørp 405.
Gugelsby, Gb. 647. 648. 650.
Gulde, Lb. 533.
Gulholm 521. 522.
Gulblaf 342.
Gulum 168.
Gunbeby 527.
Gundelsby 636.
Gundergaard 345.
Gundestrup Hgd. 397.
Gunnildbøl 406.
Gundbützel 591.
Gyby 539.
Gymse, Gb. 50. 51.
Gjalling 637.
Gøllinggaard 406.
Gørredmark, Gb. 144.
Gøsholdt 542.
Gøtbeby, Lb. 653.
Gøttrup, Lb. 82.

Gabel 252. 258.
Gabel, Kirkesogn 258.
Gabelde Kirke 251.
Gabel Hallig 251.
Gaberland 543. 607.
Gaborslund 345.

Gaby, Lb. 664.
Gadeby Sogn, 5. 539. 539.
Gadeby-Kro 539.
Gadeby-Teglværk 539.
Gadeby-Nor 538.
Gaderslev Amt 1. 3. 4. 6.
 7. 8. 9.
Gaderslev-Dam 2. 3. 11.
 22. 42.
Gaderslev Fjord 1. 11. 42.
Gaderslev Perred 3. 7. 42.
Gaderslev, Gammel-, Sogn
og Sb. 11. 20. 42.
Gaderslev, Kjøbst. 3. 6. 11.
Gaderslev Ladegaard 11. 52.
Gaderslev, Provsti 6. 7.
Gaderslev, Slot 9. 21.
Gaderslev Slotsvandmølle
 43.
Gaderslevhans Amt 9.
Gaderslevhans Lehn 8.
Gaderslevhans, Slot 8. 22.
 43.
Gaderslevnæs 42.
Gadelbjergmose 399.
Gagenbjerg 405.
Gagenbjerg Sogn og Sb.
 405.
Gagenbjerg Stov 405.
Gahnkamp 235.
Gaidhof, Gb. 651.
Gaienhøl 316.
Gaimoor, Lb. 225.
Gailmoortog 288. 289.
Gailmarf 618.
Gailenpof 642.
Gailkerup Stov 361.
Gailkeb, Gb. 468.
Gailkeb N., Sogn og Sb.
 469.
Gailkeb, S., Lb., Jørl S.
 474.
Gailkeb-Aa 117. 457. 469.
Gailbøl, Lb. 237.
Gailgenæs Kirke 250.
Gail Sogn og Sb. 48.
Gail-Hoved 45.
Gailkebø 90.
Gailig, St. og L., Der 183.
Gailigbige 284.
Gailmø 408.
Gailmaanedslusen (Gailber-
mond) 225.
Gail Sogn 248.
Gailborgerhallig 251. 252.
 254. 912.
Gaildorf, Gods 608.
Gaildorf, Lb. 606.
Gail Sogn 250.
Gail Stov 606.
Gailhørn, Kro 309.

Sammathorp 608.
 Sammelev Sogn og Kirke 58.
 Sammelevgaard 58.
 Samvei 224.
 Sandwith 466
 Sandborg 239.
 Sandovergaard 27.
 Sandborg 22.
 St. Sandmølle 477.
 Sandum Sogn 197.
 Sandved Sogn og Kirke 466.
 Sandved-Skov 465.
 Sandvedsholm 55.
 Sandvej, Banestation 291.
 Sandblekfog, Gl. og Ny: 290.
 293.
 Sandeshøj-Færgegaard 407.
 Sandeborg, Gd. 542.
 Sandevad 399.
 Sande, Lb. 664.
 Sandenhuus 56.
 Sandkærsgaard 43
 Sandmøllehallig 210.
 Sandmark 640.
 Sandrebj, Hvgum S. 68.
 Sandres, Lb., Brede S. 154.
 Sandrebj, Sorup S. 494.
 Sandreslev, Lb. 465.
 Sandtj 391.
 Sandtjyring, Gd. 406. 407.
 Sandtjyrug 407.
 Sandtjof, Gods og Hgd. 633.
 664.
 Sandbjerg, Gd. 169.
 Sandbjerg-Sø 168.
 Sandebord 664.
 Sandelhorst, St. 596.
 Sandelund, Lb. 206. 214.
 Sandelund, adl. Gods 218.
 Sandrendorf, Lb. 663.
 Sandrup, Bylberup S. 161.
 Sandrup, Lb., Hvrup S. 49.
 Sandrup-Kro 161.
 Sandrupgaard 161.
 Sandhørsøf, Gambla 21.
 Sandtersløf 21.
 Sandtersløfherret 8. 21.
 Sandlund, Lb. 500.
 Sandlund-Mose 500.
 Sandsted Birt 224.
 Sandsted-Rog 235.
 Sandsted-Mark 235. 238.
 Sandsted Sogn og Eb. 235.
 Sandsted, Hov- og Sted. 235.
 Sandstath Kongsgods 237.
 Sandtersbøl, Hallig 176. 175.
 Sandteshuus 517.
 Sandev, Lb. 90.
 Sandevad, Gd. 78.
 Sandernæs, Lb. 500. 501.

Sandevad, Lb. 91.
 Sandetofte Sogn og Eb. 512.
 Sandetofte, Hter. 512.
 Sandetofte-Løit, Lb. 512.
 Sandgaard 359.
 Sandgaard's Bind- og Vandmølle 345.
 Sandhanum 197.
 Sandholdt, Lb. 502.
 Sandrup, Lb. 465.
 Sandsted, Lb. 158.
 Sandeby-Munkeken 654.
 Sandehus 358.
 Sandegaard, Hjortlund S. 71.
 Sandegaard, Ladelund S. 167.
 Sandehuse, Tønder Landsogn 144.
 Sandehuse, Lb., Eng S. 171.
 Sandemølle 393.
 Sandevighof, Gd., Dagsbøl-fog 187.
 Sandevighof, Grumtofte S. 486.
 Sandvig, N. og S. 189.
 Sandv 161.
 Sandvgaard 161.
 Sandvholm 528.
 Sandvøse 25.
 Sandvænne 543.
 Sandveide 322.
 Sandvendschaft 82.
 Sandvring 541.
 Sandv Sogn og Eb. 29.
 Sandvminde Sø 3. 29. 30. 34.
 Sandvskøl, Vandmølle 217.
 Sandvager, Lb. 48.
 Sandveddal, Gd. 502.
 Sandvejs 401.
 Sandvejsgaard 402.
 Sandvejsbøve 402.
 Sandvet 340.
 Sandved Sogn og Eb. 9. 345. 346.
 Sandved, Bind- og Vandmølle 346.
 Sandvig Sø 30.
 Sandvigaands Kirke 427.
 Sandvigaands Kloster 430.
 Sandvigbøl, Lb. 513.
 Sandvigbøl 472. 475. 505. 513.
 Sandvigbøkke 352.
 Sandvigst 49.
 Sandvigtilde 74.
 Sandvighors Capel 256.
 Sandvighors Kirke 212.
 Sandvigmai 52.
 Sandvigst Capel 352.
 Sandvigstee 30.
 Sandvigsteb 312.
 Sandvidt, Gd. 405.

Sandvidt Lb. 399.
 Sandvof 244. 609.
 Sandvne, Lb. 148.
 Sandvne-Dige 291.
 Sandvneværkt 177.
 Sandvneferdam 55.
 Sandvnerobe Gd. 656.
 Sandverbal Kirke 250.
 Sandvstraa 316. 318.
 Sandv Perregaarden 46.
 Sandv Perregaardsold 39.
 Sandverfeg 180. 183.
 Sandverenhallig 248. 284.
 Sandverenhallig Rog 243.
 Sandverenhallig Vandløsnig 266.
 Sandverren-Sütten, f. Sütten.
 Sandverrefedgaard 78. 79.
 Sandverforphaneth 352.
 Sandverstum 235.
 Sandvest, N. og S. 176.
 Sandvest, Lb. 379.
 Sandvestgaard, Sandved S. 346.
 Sandvestgaard, Ullebøl S. 396.
 Sandvæs 402.
 Sandvesel, Lb., Ravsted S. 158.
 Sandvestbjerg, Gd. Gjelting S. 631. 636.
 Sandvestbjerg, W. Løgum S. 344. 345.
 Sandvestgaard, Solbøl S. 362.
 Sandvestmark, N. og S. 338.
 Sandvestmølle 527.
 Sandvestmølle, Lb. 645.
 Sandvesthaven 396.
 Sandvesterberg-Gade 545.
 Sandvestof, Lb. 527.
 Sandvever 248.
 Sandveverader 319.
 Sandveverdam Kirke 251.
 Sandveverdybet 315.
 Sandveverfog 312 314. 315. 318.
 Sandveverstrøm 268.
 Sandveverstrøm 319.
 Sandvezel, f. Sandvest.
 Sandvi, Lb. 472.
 Sandvi, N., Lb. 81.
 Sandvibrolund 82.
 Sandvirup, Lb. 341.
 Sandvirup, N., Lb. 344.
 Sandviruplund 345.
 Sandviem 338.
 Sandviemvraa Skov 58.
 Sandviemsted, Lb. 93.
 Sandviendrup, Sogn og Kirke 35. 36.
 Sandviendrup, B. og W., Lb. 36.

- Hjerndrupgaard 36.
 Hjersted Sogn og Eb. 150.
 Hjertering Sogn og Eb. 70.
 Hillerup, Eb. 77.
 Hillingslåde 352.
 Himmart, Eb. 406.
 Himmelmark, Eb. 652.
 Himmelmark, Gods og Hgd. 632. 651.
 Himmelstoft 25.
 Himmersøi 487.
 Hindballe 73.
 Hinderup, Eb. 346.
 Hingstnes Kirke 251.
 Hingstved 676.
 Hinderhødt 613.
 Hjolbelund (Joldelund) Sogn og Eb. 216.
 Hjolderup 342.
 Hjortbro, Eb. 81.
 Hjortholm 392.
 Hjortholt 55.
 Hjortfær Sogn og Eb. 341. 343.
 Hjortlund Sogn og Eb. 71.
 Hjortlund, Agerstov S. 80.
 Hjortteker 342.
 Hjortspring, f. Hartspring.
 Hjortvad, Eb. 72.
 Hjortvad Aa 2. 66. 68. 69. 70. 72.
 Hjørholm, f. Hjortholm.
 Hjørbanke 321.
 St. Hjølgers Kirke 355.
 Hjørnegård 406.
 Hjøsbom, Eb. 299.
 Hjøsbredskel 291.
 Hjøsdorf 319.
 Hjøshorn 304. 316.
 Hjødboldige 177.
 Hjøderup Eb. 481.
 Hoffnungsthal, Gods og Hgd. 633. 651.
 Hoffnungsthal, Kro 213.
 Høge-Hallig 251. 252. 257.
 Høge Kirke 251. 257.
 Høgelund 217.
 Høbeluft Parcel 647.
 Høbeluft, f. Høienstoft.
 Højenfelde, Eb. 664.
 Højenhain, Gods og Hgd. 633. 664.
 Højenhain 662.
 Højenholm, Eb. 633. 664.
 Højenhorn, Kro 218.
 Højenkamp, Eb. 656.
 Højenlied Gods 633. 664. 665.
 Højenstein 653
 Højenstein, Gods og Hgd. 632. 651. 653.
- Høhlegrasde i Hufum 225.
 Høhn Herred 596.
 Høhn Sogn og Eb. 605.
 Høhn Færgested 606.
 Høhner Skovdistrikt 596.
 Høhner-Sø 596. 605.
 Høhnerfog 605.
 Høkenbøl Eb. 237.
 Høkensbjerg.
 Høkerup Skov 361.
 Høkerup, Eb. 362.
 Høksrup, Eb. 217.
 Hølager 239.
 Hølballe 394
 Hølbli Kro 362.
 Hølbæk, Aldbøl S. 363.
 Hølbæk, Bødder Sogn 89.
 Hølbæk, Eb., Sommerfeld S. 56.
 Hølbæk, Eb., Bødder S. 90.
 Hølbækvad 163.
 Hølbøl Sogn og Eb. 361. 362.
 Hølbølhuse, Eb. 243.
 Hølbvld 494.
 Høldnæs 456. 488. 489.
 Høldrust 537.
 Hølland, Eb. 656.
 Høllingsted Sogn og Eb. 540 541.
 Hølmgaard, Hvgum Sogn 68. 69.
 Hølmgaard, Brøns Sogn 91.
 Hølm, Morsum S. 188.
 Hølm, Løit S. 340.
 Hølm, S. Brarup S. 529.
 Hølm, Eb., Kliplev S. 355.
 Hølm, Eb., Brarup S. 169.
 Hølm, Eb., Høstfeld S. 157.
 Hølm, Eb., Rosel S. 653.
 Hølm, Eb., Nordborg S. 402.
 Hølm Mose 354. 401.
 Hølm Ø 267. 319.
 Hølmbo Herred 319.
 Høimboheret 267.
 Høimen 182.
 Hølmer Skands 613.
 Hølmholt, Eb. 542.
 Hølmning, Eb. 512.
 Hølmfær Skov 635.
 Hølmteg 312. 314. 318. 321.
 Hølmølle, Eb., Ml. 513. 516.
 Hølmshuse 36.
 Hølsby 513.
 Hølstoft, Eb. 648.
 Hølt, Eb. 166.
 Høltager, Eb. 171.
- Høstenau, Eb., Lødbsted 660. 662.
 Høtsee, Eb. 664. 665.
 Høtkathen, Eb. 612.
 Høtkobbel, Eb. 650.
 Høtverthuium 177.
 Høtvesthuse 40.
 Høtvsø 401.
 Høtvsø-Rose 401.
 Høptrup Sogn 44.
 Høptrup-Kirkeby 44. 45.
 Hørne 211.
 Hørnse, Eb. 158.
 Hørnstov, Eb., 470.
 Hørrøby 177.
 Hørsby, Eb. 347.
 Hørsby 177.
 Hørsbøl 166.
 Hørsbøl Sogn 177.
 Hørsbøl, Gl. og Ny-, Eb. 177.
 Hørsbøl, Hgd. 174.
 Hørskobbel 500.
 Hørsled, Eb. 235.
 Hørsrup 156.
 Hørsrup, 352.
 Høstfeld Bæk 360.
 Høstfeld 360.
 Høstrupstov, Høvetofte S. 512.
 Høstrup-Skov 351.
 Høstrup Sø 325. 351. 354.
 Høstrup, Eb., Egvad S. 347.
 Høstrup, Eb., Ensted S. 351.
 Høstrup, Eb., Høvetofte S. 512.
 Høstrup Mose 351.
 Høstrup Sogn og Eb. 155.
 Høstrupstov, Ensted S. 351.
 Høstruptræt 351.
 Høuert 319.
 Høvehus 360.
 Høvggaard, Høptrup S. 44. 45.
 Høvggaard, Ende S. 64.
 Høvggaard, Ringenæs S. 359. 360.
 Høvggaard, Lørdi- 29.
 Høvggaardlund 74.
 Høvsund, Eb. 344.
 Høvt 45.
 Høyeremort adl. Gods 259. 265 290. 291. 293. 629. 632.
 Høysmarkt 646.
 Hude, Eb., Høhu S. 606.
 Hude, Eb., Svastfeld S. 243.
 Humbæk Vandmølle 393.
 Humbækten 393.
 Humblehave, Eb. 145.

Sumlevig 393.
 Summelfeld, Lb. 653.
 Sumtrup Sogn og Eb. 168.
 Sundebøl, Lb. 64.
 Sundebøllfog 172.
 Sundegade, Kro 93.
 Sundevad, Gd. 50. 51.
 Sundørp 310. 312.
 Svingerborg, Lb. 174.
 Sunnøi 340.
 Sunnetog 252. 254.
 Sunsløv, Lb. 399.
 Susby 481.
 Susby, St. Michaelis Land-
 sogn 537.
 Susby Sogn 481.
 Susby, Gd. 537.
 Susby Herred 458. 477.
 Susbymark 537.
 Susbystov, Lb. 481.
 Suscoba 537.
 Susem 233.
 Susen 233.
 Susum, Vandmølle 233.
 Susum, Nord-, Lb. 227. 242.
 Susum, Vester, Lb. 233.
 Susum, Øster, Lb. 227. 233.
 242.
 Susum Na 225. 238. 241.
 Susum Amt 220.
 Susum Davn 227. 232.
 Susum, Kjøbstad og Kro
 220. 226.
 Susum-Marsk 224.
 Susum-Nalkebam 241.
 Susum-Slot 227. 228. 234.
 242.
 Suvold, adf. Gods 26.
 Sütten Amt 593.
 Sütten Gd. 603.
 Sütten Herred 596.
 Sütten Sogn og Kirke 603.
 Süttenør Djerge 593. 603.
 604.
 Süttenhof Gd. 603.
 Süttenmølsb 659.
 Süttertoppel Skov og Skov-
 fogedsted 60.
 Süttnershäuser 545.
 Suvlvei, N. og S., Lb. 478.
 Sveler 260.
 Svibbjerg 340.
 Svibing Herred 3. 7. 9. 83.
 Svibing Sogn og Kirke 84.
 Svibildbe, Lb. 533.
 Svilberg Kro 474.
 Svilbjerg Mose 89.
 Svindrup, Lb. 33.
 Svirlaa 117. 155. 157. 158.
 161. 326.
 Svornøi 350.

Svornhjør 483.
 Svitnageret 8. 85.
 Swela 258.
 Sydevad, Lb. 346.
 Sygum Sogn og Kirke 3.
 67. 68.
 Syholt 352.
 Sykk Kirke 304.
 Syllt, Bollerwit Sogn 302.
 Syllt, Østerherver Sogn 314.
 Syllkenbøi 310. 311.
 Syllnerup, Lb. 465.
 Syllsenhain, Gd. 650.
 Sylltoft 176.
 Syrnmarkfeld 648.
 Synding, Lb. 158.
 Syndingholm 158.
 Synning-Bro 475.
 Syrup, Lb., Vesttoft Sogn
 51.
 Syrup, Lb., Østby Sogn 49.
 Syrup-Væf 81. 82.
 Syrup Rog 480.
 Syrup Stov 490.
 Syrup Sogn og Eb. 480.
 Syrupdalgaard 49.
 Syrsø 523.
 Syttkærto 60.
 Systra G 267. 317. 319.
 Sytthertis 30.
 Sytle 339.
 Sytbjerg s. Øbjerg.
 Sytthætte 157.
 Syttelberg Teglværk 351.
 Sytbjerg, Øst Sogn 339.
 340.
 Sytbjerg, Åserballe Sogn
 378. 398.
 Sytbjerg, Sterup Sogn
 497.
 Sytel, Lb. 214.
 Sytelund, Lb., Vedsted
 Sogn.
 Sytelund Gods og Hgd.
 163. 629. 731.
 Syttholdt Gd. 650. 651.
 Sytbro, Lb. 84.
 Sytbrogaard 84. 85.
 Syttholt 153.
 Sytgelund, Lb. 145.
 Sytømark, Lb. 645.
 Sytbjerg 2. 38.
 Sytbjerg Huse 94.
 Syttenloft 521.
 Syter Herred 143.
 Syter Kanal 117.
 Syter Sogn 146.
 Syter, Klætte 146. 147. 148.
 Sytgaard, Dalby S. 28.
 Sytgaard, Albet S. 31.

Sytgaard 340.
 Syrup, Lb. 39.
 Syrup Stov 38.
 Syrup Sogn og Eb. 88.
 89.
 Sytstamling 2. 30. 31.
 Sytst f. Sytsted.
 Sytsted Sogn 157.
 Sytsted, D. og B., Lb. 157.
 Sytelsbjerg, Lb. 31. 32. 33.
 Sytensbjerg.
 Sytsgaard 32.
 Sytstov 82.
 Sytlund Kro 95.
 Sytneborg, Gd. 94.
 Sytlys 341.
 Sytning, Lb. 94.
 Sytø, Gd. 92.
 Sytsagger, Gd. 66.
 Sytsnap, Lb. 362.
 Sytsnapstov 361.
 Sytstøtte, Syrup Sogn 395.
 Sytstøtte, Strypstrup Sogn
 62.
 Sytsum Odde 188.
 Sytregaard 43.
 Sytst Gd. 649. 650.
 Sytstoft 360.
 Sytø, Lb. 469.
 Sytø Sogn 395.
 Sytø-Rederby, Lb. 395.
 Sytø-Dverby, Lb. 395.
 Sytøhav 378. 395.
 Sytøpris 395.
 Sytthæret 8.
 Sytthær 148.
 Sytst 157.
 Tabtentog 318. 319.
 Jacobsgaard 58. 340.
 St. Jacobi kirke 345.
 Jacobshellig 208. 210.
 Jacobstog see Tabtentog.
 Jacobsværrer 176.
 Jagel, Lb. 539.
 Jalfæ 55.
 Jalfæi 55.
 Janneby 474.
 Jarle Na 3. 8. 326.
 Jarlens G 55.
 Jarlund, Lb. 166.
 Jarlund-Mose 166.
 Jarls Sogn s. Jels.
 Jarmith 587. 634.
 Jaruplund, Lb. 470.
 Jbland 542
 Jedsed, Lb. 77.
 Jegerup Sogn og Eb. 57.
 Jellinghave 61.

- Jellingsdorp, Alt- og Neu-,
 B. 676.
 Jels Sogn og Eb. 54. 55.
 Jelsgaard 55.
 Jenning 73.
 Jernskoven 588.
 Jernved, St. 601.
 Jerrisbæk 468. 474.
 Jernby, B. 58.
 Jerrisbøi, B. 475.
 Jerrisbøi-Stov 475.
 Jersbæk, B. 474.
 Jersdal, Dver- og Neder-,
 B. 60. 81.
 Jesta, B. 155. 156.
 Jestrup, Dver- og Neder-
 394.
 Jestrupgaard 394. 395.
 Jesu Plaklein 165.
 Jeshorp 58.
 Jgebjerg 406.
 Jgen Sogn 404.
 Jgeflouggaard 374.
 Jlobjerg 520. 250.
 Jldgrof Kirke 257.
 Jleved, B. 649.
 Jler, B. 363. 369.
 Jllerhuus 33.
 Jmmingsled, B. 239.
 Jmmingsled Stov (Bester-
 stov) 238.
 Jmmervad Aa 3. 60. 325.
 344.
 Jmmervad Hebe 60.
 Jmmervad Kro 60.
 Jmminghusen Kirke 251.
 Jngebøl, B. 342.
 Jngersby, B. 648.
 Jngvershorn 288.
 Jnteresent Rog 178.
 Johann Adolfs Rog 288.
 290.
 Johann Feinreichs Rog 253.
 254.
 Johannesbøile 55.
 Johannesminde 350.
 St. Johannes Kapel 250.
 St. Johannes Kirke i Jleus-
 borg 426.
 St. Johannes Kloster i
 Slesvig 445. 557.
 Johannes Sogn 610.
 St. Johannes Sogn og
 Kirke paa Før 195. 196.
 199.
 Johannsberg, B. 612.
 Johannesfog, f. Kirkefog.
 Jolbulund, f. Jjoldelund.
 Jomsrubjerget 677.
 Jomiruled, Kro 36.
 Jordel, f. Jørl.
- Jordkirke 342.
 Jordtjør, f. Jjorttjør.
 Jorelsand D. 151.
 Jpersted, B. 242.
 Jralthe Bysæl 8. 206.
 Jred, B. 537. 538.
 Jredpasset 538.
 Jred-Kro 537.
 Jred-Stov 537.
 Jred-Sø 505. 537.
 Jucia 8.
 Jul Sø 325.
 Julianeberg 155.
 Julianenebene 606.
 Juliane Marie Rog 179.
 180. 186. 187.
 Julstov, B. 470.
 Jungerhof, adf. Gods 612.
 Junkenfog 309.
 Juntkenhof 299.
 Juntersbop 312.
 Jurne, B. 96.
 Jvenbøl Kirke 251.
 Jveneth Sogn 315.
 Jversager 163.
 Jversbøllfog 312. 313.
 Jverslund 494.
 Jybbæk, B. 537.
 Jybbæk 505.
 Jybbæk 475.
 Jyndevad, St. og L. 159.
 Jyndevad Møllestrøm 158.
 Jynglsjøholm 341.
 Jægertro, St. Michaelis
 Sogn 537.
 Jægertro, Trelstov Sogn
 218.
 Jægertro, B. 645.
 Jærnwith Skov 601.
 Jørble, B. 542.
 St. Jørgen, N. og S. 479.
 St. Jørgen Forstad 537.
 St. Jørgen, B. 545.
 St. Jørgens Hospital i
 Sønderborg 384.
 St. Jørgens Kapel i Aben-
 ra 337.
 St. Jørgens Kapel i Gøt-
 torf 658.
 Jørgensby 80.
 St. Jørgens Stiftelse i Børg
 St. Jørgensby, N., Adelby
 S. 417.
 Jørgensgaard 338. 339. 344.
 Jørgensgaard-Stov 338.
 Jørgensgaard, B. 477. 478.
 Jørl-Page 50.
 Jørl Sogn 474. 507.
 Jørl, N., Læf S. 163.
 Jørl, St. og L., B. 474.
 Jørlhe 55.
- Raalmart 517.
 Rabbstrup, B. 37.
 Ragebøl, B. 93.
 Rohl, f. Rølltørn.
 Ralendorp, f. Roggendorp.
 Raleby S. 118.
 Ralebøl, B. 168.
 Ralebøl S. 175.
 Ralslund 73.
 Ralhavedgaard 54.
 Ralleby Skole 522.
 Ralleby, B., Steensbjerg S.
 500.
 Ralleby Sogn og Eb. 522.
 Rallebygaard 523.
 Rallebøve 163.
 Ralslund Herred 3. 7. 8.
 62.
 Ralslund Sogn og Kirke 72.
 Raltenborn, f. Rølhørn.
 Raltenhof, B. 633. 660. 661.
 Ralvslund, f. Ralslund.
 Ralvtost, B. 528.
 Ralvs 1. 44. 45. 53.
 Rambjerg 216.
 Ramp 601. 634.
 Rampen, B. 188.
 Rampen Sogn 606. 608.
 Ramperhof Herst 301.
 Rampmoor 608. 610.
 Ramtrup, B. 68.
 Ramtrup Mose 68.
 Rappel, Flække 505. 506.
 508. 582.
 Rappel Herred 635.
 Rappel Landfog 639.
 Rappelholt 640.
 Rarby Kirke 645.
 Rarby, B. 644. 645. 646.
 Rarlsberg, B. 660.
 Rarharde 170. 171.
 Rarlsbütte 607.
 Rarlstro 238.
 Rarlstroa 161.
 Rarlum Aa 117. 165. 167.
 169.
 Rarlum Mose 165.
 Rarlum Sogn og Eb. 165.
 Rarstov 532.
 Rasmart Gods og Hgd.
 632. 649. 650.
 Raspergaard, Præstegd. 50.
 51.
 Rastbjerg 69.
 Rastbjergled 69.
 Rasfeldy 532.
 Rastby 532.
 Rastrup, B. 73.
 Rastroa 350.
 Rastroa, B. 56.
 Rast, B. 342. 346.

- Kathbjerg 483.
 Katesmark, Eb. 650.
 Katbøl, Eb. 513.
 Katen 300.
 Katharine Kirke 251.
 Kathale 170.
 Katholm, D. 404.
 Kathrinefod 537.
 Kathrinegaard 520.
 Kathrineherd Kapel 309.
 Kathrineherd Sogn og R. 261. 309.
 Kating Sogn og Kirke 261. 299.
 Kating Gluse 302.
 Kating Vandløsnings 266.
 Katingsfel 299. 302.
 Katry, Eb. 399.
 Katrød, f. Katry.
 Katsbjørne 177.
 Katsbøi 29.
 Kavslund, Eb. 477.
 Regenæs Sogn og Kirke 391.
 Regenæs-Ende 391.
 Regenæs-Fyr 392.
 Regenæs Færgeshus 392.
 Regenæsgaard 393. 394.
 Kehlet, Eb. 37.
 Keikum Sogn og R. 188. 193.
 Keikum 192.
 Keikum, Eb. 188.
 Kerle Stov 542.
 Ketselby, Eb. 528.
 Ketting 397.
 Kettinge Sogn og Eb. 396.
 Kettingestov, Eb. 399.
 Kibholm 636.
 Kibing, Eb. 352. 354.
 Kibstelund, Eb. 463.
 Kiebul 249.
 Kiebet, Eb. 36. 37.
 Kieftro 239.
 Kieftstrup, Eb. og St. 362.
 Kieftstrup, Eb. 45.
 Kieftstrup-Plantage 361.
 Kieftstrupfod 361.
 Kiemsgaard 68.
 Kiepslund, Eb. 93.
 Kierborg 587.
 Kierulfsminde, Eb. 36.
 Kiettinge-Nor 378.
 Kiettinghof, Eb. 187.
 Kils-Na 470. 473. 480. 481.
 Kilseng 477.
 Kilsgaard, Eb. 480.
 Kisthof 610.
 Kirchhoffelle 169.
 Kirkenfog f. Kirkefog.
 Kirkebjerg 82.
 Kirkefog eller St. Johannes Rog 306. 310. 312. 313.
 Kirkefjæne 94.
 Kirkefros 346.
 Kirkelei 321.
 Kirkelund 81.
 Kirkefod 527.
 Kirkeværst 187. 212.
 Kisby Eb. 528.
 Kismushuse 404.
 Kius, Eb. 527.
 Kius-Stov 527.
 Kiusballe, Eb. 525.
 Kirbøl 175.
 Kjøbingsmark 402.
 Kjældbøl, Eb. 475.
 Kjør, Eb. 396.
 Kjør Big 378.
 Kjør Mølle 29.
 Kjør-Herred 162.
 Kjørager 468.
 Kjørborg, Duus 156.
 Kjørbøl, Eb. 77.
 Kjørbølling, Eb. 90.
 Kjørgaard, Ågerstov Sogn 80.
 Kjørgaard, Tofslund S. 78.
 Kjørgaard, Sommersted S. 1. 56.
 Kjørgaard, Emmerbo S. 148. 149.
 Kjørherred, Gods og Fgd. 170. 629. 632.
 Kjørherred-Gudsstogsstrøm 118. 168. 169. 170.
 Kjørstrup, Eb., Jegerup S. 57.
 Kjørstrup, Dver og Heber, Eb., Poptrup S. 44.
 Kjøbenhoved, Eb., St. 66.
 Kjøbingshof 415.
 Kjøbingemark 402.
 Kjøling, Eb. 352.
 Kjølsmark 163.
 Kjøbing 402.
 Kjaaborg 38.
 Kjaabøst 515.
 Klandsager 396.
 Klangsøel Sogn 176.
 Klappage 171.
 Klappjerne 188.
 Klappholdt, Eb. 512.
 Klappholdtete 512.
 Klausdorf, Eb. 660.
 Kleblatt 299.
 Kleihørn 297.
 Kleinbennebøl, Eb. 543.
 Kleinberg Kro 61.
 Kleinberg 157.
 Kleinfog 253. 254.
 Kleinreide, Eb. 543.
 Kleinsee-Rog 593. 611. 612.
 Klensby 523.
 Klensbøl 312.
 Kleve 148.
 Klingsbjerg, Enge S. 171.
 Klingsbjerg, Eb., Everskrup S. 406.
 Klingsborg Kro 145.
 Klint, Ladelund S. 167.
 Klint, Rendsborg Christkir-les Landfog 607.
 Klintinge, Eb. 396.
 Klintum 163. 165.
 Kliplev Sogn og Eb. 354. 355.
 Klippeløf 634.
 Kliplev-Årelanten 325.
 Klirbøl 171.
 Klockehus 160.
 Klotris, Eb. 182. 183.
 Kloster 314.
 Klosterro 539.
 Klosterfod 477.
 Klov 148.
 Klove 541.
 Klovtoft, Jels S. 55.
 Klovtoft, Eb., Pøllevad S. 346.
 Klus 464. 465.
 Klusris 464.
 Klusris Stov 463.
 Klægende 177.
 Klægsbøl, Gods og Fgd. 170. 629. 632.
 Klægsbøl, R. og S., Eb. 170.
 Klægsbøl Sogn 170.
 Klægsbøldige 170. 182.
 Klægsbølrog 162. 170.
 Klægsfog 179. 180. 182. 183. 185. 187.
 Kløjning, Eb. 115.
 Kløveres Kro 346.
 Knagled 60.
 Knappen 340.
 Knappesfeldt 527.
 Knasterholmstro 214.
 Knibstrøm 117.
 Knium Kirke 251.
 Knivebjerg 325. 344. 345.
 Knivrig, E. og St. 158.
 Knobberdam 528.
 Knoop, Gods og Fgd. 633. 659. 661.
 Knorborg, Sugum Sogn 68.
 Knorborg, Enge Sogn 171.
 Knud, Eb. 36.
 St. Annas Kirke 336.
 Knuds-herred 36. 339.
 Knudborg, Gammelhaberslev Sogn 43.

- Kobbelhave 27.
 Kobbelled, Pb. 502.
 Kobbellund 55.
 Kobbelst 488.
 Kobbestov 27.
 Kobberby 646.
 Kobberholt 340.
 Kobberholm 363.
 Kobbermølle-Stov 463.
 Kobbersted 31.
 Kobbertoft 393.
 Kobbjerg 2. 38.
 Kogang 338.
 Koggenderf, Pb. 659.
 Kogebøl, abl. Gods 149. 156.
 Kogebøl-Ladegaard 148.
 Kogebøl Møse 148.
 Kogebøl Mølle 148.
 Koblshøstenberg 603.
 Kogholt 529.
 Koghøi 145.
 Koghovede 651.
 Koghøve, Gb. 358.
 Koghølm 27.
 Koghjør 33.
 Kogteberg, Gb. 94.
 Kogtedal 163.
 Kogtendorf 652.
 Kogstøl 474.
 Kogtdam 183.
 Kogtdamstog, L. 183. 207.
 Kogtdamstog, St. 182. 183.
 Kogtdby 150.
 Kogdenbützel Sogn 261.
 Kogdingaa 27.
 Kogdthjerggaard 528.
 Kogdub, Pb. 115.
 Kogdendam 180.
 Kogdebe 217.
 Kogdhørn 307.
 Koglerup, Pb. 473.
 Koglerup-Stov 473.
 Koglund, Pb., Døvs S. 463.
 Koglund, Pb., Hjolde S. 217.
 Koglund-Vesterhov 463.
 Kogmossegaard 407.
 Kogsnap, Pb. 61.
 Kogsnaplund 61.
 Kogstrup, Pb. 38.
 Kogstrup 338. 339.
 Kogstrup Fogderi 246.
 Kogtost, Pb. 516.
 Kongeaen 3. 66. 67. 69.
 71. 72.
 Kongehuus 27.
 Kongens Pavn 187.
 Kongens-Høi 362.
 Kongesager 167.
 Kongshjerg, Pb. 145.
 Kongshoved 392.
 Kongsmart, Pb. 96.
- Kongsteen 532.
 Konningsbøl Kirke 251.
 Kopendorf, Pb. 677.
 Koppeshøi, Borgplads 294.
 Koppshallig 175.
 Koppsholt 345.
 Kopperstøjt 31.
 Kornbøl 399.
 Kornfog 179. 300. 302 310.
 311.
 Kornmaas 235.
 Kornvede 144.
 Kors, Pb. 477.
 Korsbjerg, Gb., Toflund
 Sogn 78.
 Korsbjerg, Tyrstrup Sogn
 33.
 Korsbrødregaard 51.
 Korsveitro 157.
 Korup, Pb. 158.
 Kosel-Aa 594.
 Kosel Sogn og Eb. 653.
 Kostebøl 299.
 Kostum 300.
 Køsenbøl, Sogn og Kirke
 261. 296.
 Kothum 300.
 Kragdal 58.
 Kragelund, Gb., Bønsbøl
 Sogn 50. 51.
 Kragelund, Pb., Hjolde Sogn
 417.
 Kragelund, Tøstrup Sogn
 533.
 Kragelund, abl. Gods 218.
 Kragelund 468.
 Kraguæs Pb., 419.
 Kragsgaard 340.
 Kragstøl, Pb. 168.
 Kragelundsmart 463.
 Krammart 369.
 Krandsbjerg 40.
 Kravlund, Pb. 160.
 Kreif, St. 52.
 Krempehuus, Pb. 182. 183.
 Kreuz, Pb. 478.
 Kriaby Gods og Hgd. 647.
 648.
 Kriaby-Aa 647.
 Krikelhøi 517.
 Krittensborg 472.
 Krochris 466.
 Krog 527. 542. 543.
 Krogstrup, Pb. 66.
 Kronborg, Regenæs S. 392.
 Kronborg, Løt S. 163.
 Kronenburg 235.
 Kronsgaard, Pb. 636. 638.
 Kronshørn, Gb.
 Kroy Sogn og Eb. 543.
 544.
- Kroy Perred 506. 508.
 Kroppebe 544. 588.
 Kropperausbau, Pb. 543.
 Kropperbusch, Kro 543.
 Krumpshum 175.
 Krummenort, Pb. 607. 608.
 Krumsnes, Gb. 675.
 Krummersgaard, f. Steen-
 bjerggaard.
 Krumsølden 589.
 Krus-Aa 463.
 Krus-Ml. 353.
 Krusaa Kobbermølle 463.
 465.
 Krusaa, Pb. 463.
 Krusaagaard 463.
 Krusendorf Sogn og Eb.
 663.
 Kuffehuus 345.
 Kuldemose, Gb. 362.
 Kuldris Stov 463.
 Kumerlev, Pb. 154.
 Kung Hies Høi 540.
 Kurberg, Pb. 539.
 Kurgraven 587.
 Kurvirke 587.
 Kuvigberg, Gb. 660.
 Kvastrup, Gb. 513.
 Kvers Sogn og Eb. 358.
 Kversballe 358.
 Kverstøtte 358.
 Kvienæs, Palsø, 636.
 Kvistrup, Pb. 49.
 Kvægmat 497.
 Kværn Sogn 499.
 Kværn, St. og L., Pb. 500.
 Kværstorp, Pb. 46.
 Kværstøret 8.
 Kæmpedemningen 589.
 Kønholt, Pb. 515. 518.
 Kønigs Kapel 308.
 Kønigsbad 606.
 Kønigsberg 606.
 Kønigsørde, Gb., Gods
 og Hgd. 633. 656. 658.
 Kønigsørde, Pb. 656. 658.
 Kønigshagen 661.
 Kønigshøgel 606.
 Kønigstein, Gb. 187.
 Kønigsvillø 537.
- Laagmabe 369.
 Laasleb, Pb. 64.
 Ladegaard, Naftrup S. 52.
 Ladegaard, Gods og Hgd.,
 Kvers S., 325. 358. 629.
 632.
 Ladegaard, Hgd., Ulkebøl
 S. 396.

- Ladegaard, *Gl.*, *Hammelev*
S., *Lb.* 58.
 Ladegaard *Dyrehave* 358.
 Ladegaardslund 58.
 Ladegaards-Parceller 52.
 Ladegaards *Hierkov* 37, 51.
 Ladegaardskroghuse 358, 363.
 Ladelund *Sogn* og *Sb.* 167.
 Ladelund *Bjerg* 167.
 Ladelund *Mølle* 167.
 Lagedige 226.
 Lambjerg, *Lb.* 395.
 Lambjerg, *St.* 395.
 Lambjerg-*Indtægt*, *St.* 395.
 Lammehorn 307.
 Lammetsbjerg 339. 340.
 Landeby 115.
 Landkirken *Sogn* og *Sb.*
 676.
 Landsig, *Gd.* 79.
 Landsvoold 39.
 Landwehr, *Lb.* 657.
 De *Landwehr* 592.
 Langballe, *Lb.* 483.
 Langballe-Na 483.
 Langballeaa, *Lb.* 483.
 Langballeflov, *Lb.* 483.
 Langberg, *Krop S.* 543.
 Langbjerg 116. 163. 171.
 Langbjerg, *Wdis S.* 40.
 Langbjerg, *Lb.*, *Hammel S.*
 465.
 Langbjerg, *St.*, *Nabenraa*
Landf. 338.
 Langbjerg-Ml., *Enge S.* 171.
 Langehemme 291.
 Langehøje 238.
 Langelund 80.
 Langenburg, *Gd.* 664.
 Langenkamp, *Lb.* 651.
 Langenæs *Pallig* 251. 252.
 257.
 Langenæs *Kirke* 251. 258.
 Langesho 406.
 Langesøby 405. 406.
 Langetved, *Lb.* 66.
 Langetved-Stov 66.
 Langgarding 311.
 Langholm 408.
 Langholt 651.
 Langhorn, *Lb.* 44.
 Langhorn *Sogn* 210.
 Langhorn, *B. og M.*, *Lb.*
 211.
 Langhorn-Gammelhog 206.
 211. 212.
 Langhorn-Nyfog 207. 211.
 Langhornheide 211.
 Langhøvi, *St.* 239.
 Langkjærgaard, *Benfild S.*
 27.
 Langkjærgaarde, *Gammel-*
høberslev S. 43.
 Langmose, *Rotmark S.* 399.
 Langmose, *Gd.*, *Halt S.*
 48. 49.
 Langsted, *Lb.* 475. 476.
 Langstedgaard 82.
 Langstoft, *Lb.* 181.
 Langlundfog 181.
 Langlundstoft 181.
 Langhø 506. 520. 537.
 Langvad 166.
 Lauensby i *Langesøby*.
 St. *Laurentii Kirke* 467.
 St. *Laurentii Sogn* 195.
 Lavesgaard 45.
 Lavrup, *Lb.* 153.
 Lavrup, *Lb.* 155. 350.
 Lar Mølle og *Teglvært* 351.
 Laygaard 359.
 Leby 416.
 Lebat, *Lb.* 636.
 Lebat, *Lb.* 394.
 Lebat, *Ml.* 394.
 Lebatgaard 394.
 Lebatstætte, *Lb.* 394.
 Lebat 164.
 Leerhuus 164.
 Leerflov, *Lb.* 345.
 Leer, *Lb.* 56.
 Leer, *St.* 38.
 Leer, *Øvre* 56.
 Legaard 350.
 Legbe, *Lb.* 183.
 Legesee 310.
 Legelicheit 225.
 Legelicheitfog 287. 290.
 Lehmbærg, *Gd.* 650. 651.
 Lehmbel, *Lb.* 604. 605.
 Lehmslet, *Lb.*, *Sebested S.*
 664.
 Lehmslet, *Lb.*, *Svabsted S.*
 243. 244.
 Lehmslet, *St.* 243.
 Leierflov, *Gd.*, *M.-Logum*
Sogn 345.
 Leirflov, *Ågerflov Sogn* 80.
 Leierflov *Plantage* 344.
 Lemtenborf, *Lb.* 677.
 Lemtenhafsen, *Lb.* 676.
 Lenshallig 178.
 Lenhardshog 286.
 Levdal 82.
 Levensau-Mølle 657.
 Lervænge 666.
 Lichtenesse 340.
 Liden 371.
 Lie-Koppel, *Gravhøi* 341.
 Lieleben 175.
 Lies, *Kung-, Høi-* 540.
 Lieutenantshof 304.
 Lilholt, *Halt Sogn* 48. 49.
 Lilholt, *Strydstrup S.* 62.
 Lillehorn, *Gods* 163. 629.
 632.
 Lillejensvært 184.
 Lilleobbel 392.
 Lillemølle, *Dybbøl S.* 371.
 Lillemølle, *Rotmark Sogn*
 399.
 Lillestrøm 167.
 Lind-Na 467.
 Lind-Na 117. 216.
 Lindaa, *Gods* 528. 529.
 Lindaa *N. og M.*, *Lb.* 169.
 Lindaa, *Lb.* 217.
 Lindaa-Nor 528. 529.
 Lindaa, *Stamparcel* 528.
 Lindaaasnes 528.
 Lindau, *Gods* og *Hgd.* 633.
 656.
 Lindau *Ml.* 656.
 Lindbjerg, *Lb.* 513.
 Lindbjergflov 514.
 Lindegaard, *Dalby S.* 28.
 Lindegaard, *Egen S.* 404.
 Lindholt *Kirke* 62.
 Linderum, *Holm* 49.
 Lindet, *B., Lb.*, *Øram S.* 73.
 74.
 Lindet, *M.*, *Sogn* og *Sb.* 63.
 Lindetgaard 94.
 Lindetgaardz 94.
 Lindet-Povgaard 64.
 Lindet-Stov 3. 88.
 Lindetmose 88.
 Lindeved, *Gods* og *Hoved-*
parcel 206. 224. 467.
 Lindeved-Stov 467.
 Lindhof 656.
 Lindholm *Sogn* 182.
 Lindholm, *Lb.*, *Loflund*
Sogn 78.
 Lindholm, *N. og S.*, *Lb.*
Lindholm S. 182.
 Lindhøvd, *Lb.* 657.
 Lindrogghuse 26.
 Linnert, *Kro* 71.
 Linttrup *Sogn* og *Sb.* 69.
 Lirrup *Na* 496. 498. 500.
 501.
 Lipping, *Lb.* 502.
 List, *Lb.* 188.
 List *Kirke* 192.
 List *Sogn* 250.
 Listeryd 192.
 Listland 188.
 Listfeld 393.
 Lochtorp 155. 350.
 Lochtorphæret 8.
 Loflund 467.
 Logumhøi 56.

Lohe, Lb. 606.
 Lohede, Krop S. 544.
 Lohede, Lb., Langholm S. 211.
 Lotbøl Sogn 197.
 Lotius 545.
 Lotsted, Lb. 539.
 Lofe, Lb. 649. 650.
 Lottorf, Lb. 539.
 Louise-Neusentog 203. 207.
 211. 219.
 Louiseberg, Gods og Hgd.
 632. 651.
 Louiseberg-Ml. 652.
 Louisebene, Coloni 165.
 168. 169.
 Louiselund, Gods og Hgd.
 632. 654.
 Lovhøi 343.
 Luchte Sogn 340.
 Luchst, Lb. 503.
 Luddigsberg, Gods og Hgd.
 632. 650.
 Lulleb 50.
 Lund, Gd., Bistrup S. 46.
 Lund, Lb., Bursk S. 159.
 Lund, Lb. Stobøl S. 237.
 Lund, L., Vedsted S. 60.
 Lundsæl 160.
 Lundsæl-Na 158. 161. 326.
 Lundegaard, Skrave S. 56.
 Lunden, Lb. 405.
 Lundenberg Herred 224. 225.
 247. 250.
 Lundenberg Sogn 247. 250.
 Lundsbergste Diger 226.
 Lunderup, Lb. 341.
 Lundegaard, Døby S. 49.
 Lunding, Lb. 47.
 Lundsbjerg Kro 351.
 Lundsæl 61.
 Lundsgaard, Gods og Hgd.
 457. 477. 484. 485. 629. 631.
 Lundsgaard, N. Løgum 115.
 Lundsgaard, Sommersted
 Sogn 56.
 Lundsgaard, Ullerup S. 372.
 374.
 Lundsgaard, W. Løgum 345.
 Lundsgaard-Mølle 67.
 Lundsgaarde, Høstet S. 157.
 Lundsøhof 653. 654.
 Lundsøhei 60.
 Lundsømark 84.
 Lundsøst, Lb. 355.
 Lundsøst Herred 326. 349.
 Lundsøst 116. 165.
 Lundsøst Herred 250.
 Lurichau f. Lyrskov.
 Lurup 242.
 Lütgen-Høg 612.
 Lühhdød 483

Lurborg 214.
 Lundersholm, Lb. 159.
 Luddigsgaard 101.
 Luffensgaard, Gram S. 74.
 Luffensgaard, Stenberup S.
 25.
 Luffensgaard, Weistrup S.
 30.
 Lylsberg Flække og Sogn
 489.
 Lylsberg Slot 490.
 Lynge, Lynet 407.
 Lyngraa, Lb. 467.
 Lyrholm f. Lundersholm.
 Lyrskov, Lb. 537.
 Lyrskovhede 537.
 Lysabild Sogn og Sb. 392.
 393.
 Lysabild-Sø 393.
 Lysabildskov 393.
 Lysemose 396.
 Lysholm 404.
 Lysøhei, Lb. 481. 483.
 Lysøigaard 407.
 Lysøholm, Lb. 206. 214.
 216.
 Lykkesønder 140.
 Lytmøbr f. Nordstrandbiskop-
 moor.
 Lyttendborg 524.
 Lys Landingssted 397.
 Lyngstøtharet 357.
 Lyng 148.
 Lys-Na 117. 163. 164. 166.
 167. 172. 182. 183.
 Lys Sogn og Sb. 163.
 Lyshuus 164.
 Lysgaard, Lb. 165.
 Lysdemark, Lb., Kro 161.
 Lysdørborg 40.
 Lys Herred 153.
 Lysdørborg 78.
 Lysdørborg 25. 26.
 Lysdørborg S.
 Lysdørborg-Ml. 502.
 Lysdørborg, N., Sogn og S.
 10. 114. 115.
 Lysdørborg, S., Sogn og Sb.
 167. 168.
 Lysdørborg, W., Sogn og Sb.
 341.
 Lysdørborg, Lb. 115.
 Lysdørborg Amt 6. 8. 97.
 Lysdørborg, Flække, Sogn
 og Kirke 10. 100. 101.
 102.
 Lysdørborg 505. 520. 523. 525.
 531. 532.
 Lysdørborg Sogn og Sb., Naben-
 raa Amt 339. 340.
 Lysdørborg Sogn og Sb., Got-

torp Amt 531.
 Lysdørborg Gd. 531.
 Lysdørborg 529.
 Lysdørborg 531.
 Lysdørborg, Gods og Hgd.
 632. 644. 646.
 Lysdørborg, Lb. 115.
 Lysdørborg, Høstet Sogn
 346.
 Lysdørborg, Bursk Sogn
 159.
 Lysdørborg 402.
 Lysdørborg, Lb. 47.
 Lysdørborg, Lb. 494.
 Lysdørborg 295. 314.
 Lysdørborg 25.
 Lysdørborg, Lb. 217.
 Maarbøl, Lb. 347.
 Maarbøl-Hjør 347.
 Maarbøl 518.
 Maarbøl Herred 506. 507.
 Maarbøl, Hjør, Bøstørborg
 518.
 Maas, Milsted S. 242.
 Maasbøl, Lb., Risum S.
 183
 Maasbøl, Lb., Rysk S.
 479.
 Maasbølgaard 479.
 Maasbølløg 180. 181. 207.
 Maasbøl Gods og Hgd.
 632. 647. 648.
 Maasbøl, Lb. 647.
 Maasbøl 395.
 Maasbøl, Lb. 636. 639.
 643.
 Magdalenenruhe, Lb. 531.
 Magen-Sø f. Malen Sø.
 Magerkø 517.
 Magerkø Sogn og Sb. 57.
 Malen-Sø 611.
 Malbøl, Lb., Hørup S. 395.
 Malbøl, Lb., W. Lindet S.
 64.
 Malbølgaard, Hgd. 395.
 Malbølløkke 395.
 Malbro 405.
 Malled 395.
 Mandbjerg, Gd. 79.
 Mandrup Sogn 250.
 Margrethedige 161.
 Margretheløg 225. 242.
 Margrethevold 587. 591.
 Maria Sogn og Kirke i
 Sønderstev 7. 12. 20.
 Maria-Elisabeths Rog 248.
 246. 251.
 St. Marie Kirke i Høst-
 borg 243.

- St. Marie Kirke, Pavetofte Sogn 512.
 St. Marie Kirke, Drbøl S. 408. 512.
 Mariegaard, Jels Sogn 55.
 Mariegaard, Grumtofte Sogn 483.
 Marielirken i Sønderborg 384.
 Mariefog 179. 180. 181. 182. 185. 186. 187.
 Mariensfeld, Eb. 660.
 Marienhof, Gods og Fgd. 632. 647. 648.
 Marienleukste, Fyrtaarn 675.
 Marienmoor 610.
 Marienstift 607. 608.
 Marienthal, Gods og Fgd. 633. 651. 653.
 Mark 177.
 Markbøl 359.
 Markbækfunde 74.
 Markrup, Eb. 481.
 Markruphede 481.
 Marktorp 483.
 Markhuse 175.
 Markfort 306.
 Marne 310.
 Marne Sogn 268.
 Marketog 310. 311. 318. 321.
 Marksherderne 113.
 Markstog 306. 308. 312.
 Marktal Sogn og Handelsplads 418.
 Marktal, Eb. 419.
 Marktal Landsogn 410.
 Markstrup, N. og S., Eb. 44.
 Mathbun 166.
 Mathelbøit 166.
 Mattendorf 319.
 Maugstrup s. Magstrup.
 Martorp 57.
 Medehophog 313. 321.
 Medehop, E. og St. 319.
 Medelby Sogn og Eb. 165. 166.
 Medelby, Stjærhøi, S. 93.
 Medelby Eng 166.
 Meden, Eb. 244. 468.
 Medenaa 117. 465. 468.
 Medballig 208. 210.
 Medsted, Gd. 48. 49.
 Meesendorff, Eb. 675.
 Megger-Sø 594. 612.
 Meggerdorf, Eb. 612.
 Meggerdorf-Eng 611.
 Meggerdorf-Perreb 506. 508.
 Meggerfog 505. 506. 611. 612.
 Meierhof 242.
 Meierholm, Cancelligods 134.
 Meiervig 477. 488.
 Meisberg 544.
 Meisby 69.
 Melby 639.
 Melstel, Teglbrænberi 539.
 Mellerup, Eb., Kai S. 76.
 Mellerup, Eb., Ugerflov S. 80.
 Mellerup, Eb., Bjolderup, S. 342.
 Melletgaard 407.
 Mels, Eb. 407.
 Mels-Sø 378. 401.
 Melsgaard 407. 408.
 Melsvig 378. 401.
 Melwithgaard 407.
 Meng, Eb. 31.
 Menggaard 31.
 Merlingmark 174.
 Mettenvarre 175.
 Mialles 408.
 Miang, Eb. 395.
 Mianghøi 395.
 Miangis 378. 395. 397.
 Michaelis Kirke i Eless. Kjøbst. 555.
 St. Michaelis Kirke, Lindholm S. 183.
 St. Michaelis Landsogn 536.
 Middelborg St., Svabsted S. 244.
 Middelborg, E., Svabsted S. 244.
 Middelborg, Huus, Høisted S. 157.
 Middelbige 177.
 Midlum, Eb. 191.
 Midt, Jels-, Sø 55.
 Midt-Sognet 676.
 Midtby, Heils- 29.
 Midteobbe. 392.
 Midtflor 25.
 Mielberg 543.
 Mikkelsbjerg 235.
 Mikkelsdam 360.
 Milde 304.
 Milde Kirke 237.
 Milveaa 242.
 Mildeborg 243.
 Milstog 608. 610.
 Milsteb Sogn og Kirke 233. 241.
 Milsted Mark 225.
 Milstedhof, Gods 242.
 Mimhusentog 312. 313. 314. 315.
 Mindgab 517.
 Mindholm, D 636.
 Mintebjerg, Eb. 395.
 Mintebjergbav 395.
 Mjolen Sogn og Eb. 154.
 Mirebøl, Gods 203. 206. 214. 216. 629. 632.
 Misthusum 93.
 Mittelshamm, St. 596.
 Mittelhof, Gd. 677.
 Mittelstefog 253. 254.
 Mjols, Eb. 341.
 Mobbøl, Eb. 64.
 Mobbøl 64.
 Moppehøi 243. 249.
 Moppehøihøi 248.
 Moppehøi Kirke s. Maarkær og N.
 Molenved, Sogn og Eb. 523.
 Moltrup Sogn og Eb. 52.
 Mømenskog 173.
 Rommarf Høreggaard 393.
 Rommar, E. 393.
 Rommar, St. 393.
 Moor, Eb. 604.
 Moorbjerg Gods og Fgd. 632. 651. 653.
 Moorbjerg Ml. og Kro 652.
 Moordam 253.
 Moorthøi 288. 291.
 Morgenstern, Kro, Trelstorp S. 18.
 Morgenstern, Kro, Pøllingsted S. 541.
 Morke 519.
 Morsum Gods 250.
 Morsum Kist 188.
 Morsum Sogn og Kirke 188. 194. 237. 250.
 Morsum, E., Eb. 188.
 Morsum, St., Eb. 188.
 Rosebøl, Eb. Stjærhøi S. 93. 94.
 Rosebøl, Høister S. 157.
 Rosestrøg 260.
 Rosehuse 182.
 Rosehuus 25.
 Rosen 404.
 Rosevad 494.
 Rosvig Bugt 25.
 Rühlenshaus 543.
 Rühlentog 302.
 Rummendorf, Eb. 676.
 Munkbrarup Perreb 458. 486.
 Munkbrarup Sogn og Eb. 487.
 Munk Ml. 359.
 Munkebro, Kro 212.
 Munkebøls Jorber 192.
 Munkebøl, Eb. 211.
 Munkmar, Eb. 188.

Munkmark-Ml. 192.
 Munkboistrup, Eb. 470.
 Munkboistrup Kloster 472.
 Muspyt, Pøllevad S. 346.
 Muspyt, Eb. Agerstov S. 80.
 Nælde 246.
 Nøsfund, Kro og Færgested,
 Brodersby S. 524. 525.
 Nøsfunde, Eb., Kofel S. 654.
 Nøgelballe 73.
 Nøgelbjerg 214.
 Nøgelmark 495.
 Nøgeltønder Birk 153.
 Nøgeltønder Sogn 154.
 Nøghørst Gods og Fgd.
 632. 653. 656.
 Nøby 396.
 Nølle-Ml. 340.
 Nølleaa 338.
 Nølleby, Spandet S. 87.
 Nølleby ved Sønderborg
 383.
 Nøllebæk 531.
 Nøllebam, Munkbrarup S.
 487.
 Nøllebam ved Pusum 227.
 Nøllebige 177.
 Nøllegaard, Løit S. 340.
 Nøllegaard, D. Lygum S.
 345.
 Nøllehuus, Kro 146.
 Nøllehøi 360.
 Nøllekrø 338.
 Nøllekov, Borne S. 528.
 Nøllekov, Eb., Svans S.
 645.
 Nølmart, Broager S. 369.
 Nølmart, Eb., Sørup S.
 494.
 Nølfkov, Eb., Sørup S. 493.
 Nølfkovgaard 39.
 Nørkholm 25.
 Nørvig 477.
 Nørfingehjørne 182.

Nøffet 16.
 Nørholt 516.
 Nørhørn 323.
 Nørtdang 360.
 Nørtnadebro 363.
 Nørtnose, Eb. 399.
 Nørrup, Ob. 49.
 Nørr-Sø, Jels- 55.
 Nørrby 359.
 Nørrhjørne, St. 363.
 Nørrvad 542.
 Nørr Nølle 369.
 Nørrørm, Eb. 541.
 Nørrstaden 492.
 Nørrstov, Ob. 677.

Nørrfog 226. 247. 248. 249.
 251.
 Nørrfog 313.
 Nørrlandsbøf 609. 610.
 Nørrteich 647.
 Nørr-, i. forøvrigt de ber-
 med sammenfattede Sted-
 navne.
 Nørrblum, Eb. 196.
 St. Nicolai Kirke i Nørr-
 raa 329. 336.
 St. Nicolai Kirke i Burg
 671.
 St. Nicolai Kirke i Høns-
 borg 425.
 St. Nicolai Sogn og Kirke
 paa Fær 195. 197.
 Nørrhøi Sogn 181.
 Nørrdam Kirke 250.
 Nørrdorf, Eb. 656. 659.
 Nørrhof, Dänisch- 633.
 663.
 Nørrhof, Eb. 675.
 Nørrhørrgaard 504.
 Nørrhørrvej 312.
 Nørrhørr 2. 40. 73. 76. 326.
 Nørrhørrgaard Kro 69.
 Nørrhørr, Eb. 502.
 Nørrhørrgaard 502. 504. 630.
 631.
 Nørrhørr 80.
 Nørrhørr 288.
 Nørrhørr 342.
 Nørrhørr 594. 603.
 Nørr, Fgd. 663.
 Nørr, Eb. 159.
 Nørr 645
 Nørrballe, Eb., Høllsted S.
 352.
 Nørrballe, Eb., Grumtofte
 Sogn 488.
 Nørrbjerg 352.
 Nørrbjerg Amt 365. 379. 382.
 Nørrborg, Flække 401.
 Nørrborg Sogn 401.
 Nørrborg Ladegaard 404.
 Nørrborg Slot 403.
 Nørrborg Sø 378. 401. 405.
 Nørrby, Kro S. 543.
 Nørrby, Riisby S. 649.
 650.
 Nørrdeider 225. 268. 288.
 Am Nørrden 249.
 Nørrdenbe Rog 288. 289.
 Nørrdenbaadst 266.
 Nørrdenberg 208.
 Nørrdøl Kirke 251.
 Nørrdølle 284.
 Nørrdølsten 249.
 Nørrdølstov 323.
 Nørrdøl 313.

Nørrdøl, Or. og Ml. 253.
 254.
 Nørrdøl Hallig 252.
 Nørrdølmark 309. 310.
 Nørrdøl 252.
 Nørrdøl Kirke, Eb. 609.
 Nørrdøl Kirke-Mark 608.
 Nørrdøl Kirke-Sø 596. 603.
 Nørrdøl Kirke 251.
 Nørrdøl 218.
 Nørrdøl 608.
 Nørrdøl Kirke 251.
 Nørrdøl 176.
 Nørrdøl 224.
 Nørrdøl, Sidersted S. 472.
 Nørrdøl, Spandet S. 86.
 Nørrdøl 235.
 Nørrdøl, Eb. 483.
 Nørrdøl, Kirke og Hallig
 251.
 Nørrdøl 176.
 Nørrdøl, Eb. 473.
 Nørrdøl 635.
 Nørrdøl, Eb. 217.
 Nørrdøl, M. 224. 248.
 Nørrdøl, Nørrdøl 250.
 Nørrdøl, Nørrdøl Hallig
 248. 251. 252.
 Nørrdøl 163.
 Nørrdøl 212.
 Nørrdøl, Borne S. 528.
 Nørrdøl, Munkbrarup S. 487.
 Nørrdøl 206.
 Nørrdøl, Eb. 91.
 Nørrdøl, Ob. 529.
 Nørrdøl, Sogn og Eb.
 399. 400.
 Nørrdøl, Eb. 607. 608.
 Nørrdøl, Eb. 609.
 Nørrdøl, Eb. 608.
 Nørrdøl 307.
 Nørrdøl, S. og St., Eb. 61.
 Nørrdøl Sogn 6. 7. 60.
 Nørrdøl 531.
 Nørrdøl 458. 493.
 Nørrdøl 307. 390.
 Nørrdøl 101.
 Nørrdøl, Kro 144.
 Nørrdøl, Gjelling S. 636.
 Nørrdøl, Nørrdøl S. 492.
 Nørrdøl, Nørrdøl S. 175.
 Nørrdøl, Sifsbjerg S. 647.
 Nørrdøl, Svans S. 645.
 Nørrdøl, Eb., Nørrdøl S.
 342.
 Nørrdøl, Gods og Fgd. 3.
 4. 7. 8. 9. 62. 73. 74.
 180. 185. 457. 500. 501.
 629. 631.
 Nørrdøl-Sø 366.
 Nørrdøl Nor 369.

Nybel Stov 342.
 Nybel Sogn og Eb. 181.
 Nybel Sogn og Eb. 521.
 Nybel Sogn og Eb. 374.
 Nybel, N. og S., Eb. 181.
 Nybel, W., Kro 73.
 Nybelgaard 644.
 Nybølund 521.
 Nybølmark 500.
 Nybølner 325.
 Nydam 636.
 Nydam, Eb. 176.
 Nydamfå 397.
 Nyfeld 529.
 Nygaard, Aastrup S. 52.
 Nygaard, Bjolderup Sogn 342.
 Nygaard, Estris S. 504.
 Nygaard, Regenes S. 392.
 Nygaard, Løit S. 340.
 Nygaard, D. Lindet S. 64.
 Nygaard, St. 51.
 Nygaard, Stovridergaard, Egen S. 404.
 Nyhave, Eb. 415. 416.
 Nyhuus, Eb. 463.
 Nyhuus Sø 463.
 Nyhæret 493.
 Nyherby 176.
 Nykirke Sogn 175. 176.
 Nykirke Sogn og Eb. 492.
 Nyhøjbing 415.
 Nytro, Eb. 479.
 Nytro, Egdab Sogn 347.
 Nytro, Hjøle Sogn 217.
 Nytro, St. Mikaelis Land- sogn 537.
 Nyland, Emmerlev Sogn 148.
 Nyland, S. Esrum Sogn 168.
 Nyland Ml. 148.
 Nyled 404.
 Nymark, Regenes Sogn 392.
 Nymark Kro, Adventof Sogn 174.
 Nymølle, Abenraa Land- sogn 338.
 Nymølle, Sølberup Sogn 161.
 Nyttaben 227.
 Nyvært 342.
 Ny, f. forøvrigt de ber- med sammensatte Steds- navne.
 Nørgaard 115.
 Nørliste 402.
 Nørre Sogn 675.
 Nørre-Øg Hallig 251.
 Nørre Ra 3. 40. 57. 61. 63.

Nørre Ml., Cotttrup Sogn 376.
 Nørre Ml., Rotmark Sogn 400.
 Nørre Herred 382.
 Nørre-Huulvei 421.
 Nørrebaafart-Kanal 295.
 Nørreby Kro 340.
 Nørreby Møse 339.
 Nørrebige 175. 212.
 Nørregaard, Gram S. 74.
 Nørregaard, Moltrup S. 53.
 Nørregaard, Bonfild Sogn 27.
 Nørregaard, Gods 457. 498. 629. 631.
 Nørregaardskov, Eb. 406. 498.
 Nørrehaftet Sogn 469.
 Nørrehuus 145.
 Nørremark, Paderslev. 11.
 Nørremark, Ringenæs S. 359.
 Nørreport 433.
 Nørrestjæl, Eb. 473.
 Nørrestov, Abenraa Land- sogn 338. 339.
 Nørrestov, Rotmark og Egen Sogne 399. 404.
 Nørrestov, Spenderup S. 25.
 Nørrestov, Varnæs S. 360.
 Nørrestovgaard 44.
 Nørrestognet 671.
 Nørrestrom 117.
 Nørreværre, Eb. 147.
 Nørregashæret 206.
 Nørstøfte, Eb. 154.
 Obbenskog 225. 247. 287. 290.
 Obejær, Eb. 76.
 Obligggaard 27.
 Occogross Kirke 251.
 Odholm 213.
 Odholm Kirke 251.
 Odslæff 173.
 Odder 89.
 Oddebøl Kirke 248. 250. 251.
 Odensbæk 51.
 Odensmøse 46.
 Odinsbjerg 208.
 Odinsgholde 28.
 Oede f. W.
 Offenbüllfog, W. og B. 290.
 Offenbüll Sogn 268. 293.
 Og-Hallig, S. 251.
 Opa 606.

Ohlsiedt, St. 596.
 Ohrsfeld.
 Ohholm Sogn og Eb. 211. 212.
 Ohholm, W. 207.
 Oiaf-Ryes Minde, Beir- mølle 43.
 Oland Hallig og Kirke 252. 258. 259.
 Oldorp 211.
 Olbe, Eb. 417.
 Olbe-Møllebakke 409.
 Olbefeldtog 288. 289. 608. 610.
 Oldenburg 589.
 Oldehøst Bærst 291.
 Olde-Wester Rog 302.
 Oldefog 608. 610.
 Oldemorstoft 464.
 Oldenor 378. 401.
 Oldenhøve 291.
 Oldenswort Sogn 261. 290.
 Oldenswort Bandløsning 266.
 Olderbæk, Eb. 242.
 Olderup Sogn og Eb. 224. 238.
 Olderup-Møse 238.
 Oldsbæk 372.
 Oldstøbel, St. 399.
 Oldsumum 177.
 Oldersbige 587.
 Oldmesusid 161.
 Oldersbige 161.
 Oldpenæs, Pgd. 632. 644.
 Oldpenæs, Eb. 645.
 Olddorf 322.
 Olduf-Puse 309.
 Oldustjær, Eb. 47.
 Oldversum f. Aldersum. Dmmel, Eb. 419.
 Oldmøstøved 419.
 Oldnasten, Eb. 465.
 Oldrupgaard 517. 518.
 Oldbrugsgade 516.
 Oldsumum, Eb. Dordelum S. 213.
 Oldsumum, Eb. Drarup S. 169.
 Oldsumum, Eb. Rodenæs S. 175.
 Oldsumum, adl. Gods 206. 214.
 Oldust, Eb. 339.
 Oldpener, Eb. 339.
 Oldratoriet 248.
 Oldring Sogn og Kirke 261. 323.
 Oldring tom Nord 323.
 Oldring tom Syd 323.

Ørdingbugt 318.
 Ørdingbiger 324.
 Ørmerhusen 180.
 Ørntofte 396.
 Ørnum Gods og Hgd. 632.
 651.
 Ørth, Lb. 677.
 Ørs 49.
 Øsbøt 477.
 Øskedal 211.
 Østenskild Sogn og Eb. 238.
 Østenskild 241.
 Østenskild 241.
 Østerr-Kirchspiel 675.
 Østerrfeldslog 253. 608.
 Østerrhamm, St. 605. 607.
 Østerrhof, Eb. 650.
 Østerrkild 253.
 Østerrk, Lb. 656. 659.
 Østvald 180.
 Østhusum 176.
 Øtter 89.
 Øttering Kapel 319.
 Øttersbøl, Lb. 154.
 Øttesgaard, Poptrup S. 44.
 Øttesgaard, Vest S. 340.
 Øver, Fels., S. 55.
 Øverballe, Eb. 358.
 Øverby, Østtrup S. 153.
 Øverby, Heils. 29.
 Øverby, Ringenæs S. 359.
 Øvermarstet Kirke 250.
 Øverfløv 369.
 Øverfljernen, St. 363.
 Øversø Sogn og Eb. 470.
 Øvstslag 543.
 Ørager, Lb. 481.
 Øragerbro 516.
 Øragerfløv 481.
 Ørbøt 505. 518. 525. 531.
 Ørbøl, Lb., Gammelhaderv-
 lev S. 42.
 Ørbøl, Lb., Munkbrarup S.
 487.
 Ørbøl Sogn og Eb. 407.
 408.
 Ørffær, Lb. 362.
 Ørfføbel 516.
 Ørebåd Sogn og Eb. 54.
 Ørebåd Fede 54.
 Øreser 362.
 Øregaard 80.
 Ørholm 174.
 Ørthjærgaard 40.
 Ørlev, Lb. 543.
 Ørlev, S. 543. 595.
 Ørlund, Lb. 467.

Ørdeboerg 502.
 Ørdelak Hellig 247.

Ørdelak Sogn og Kirke 224.
 247. 248. 250.
 Ørdelak nye Løg f. Ceten-
 kog.
 Ørdholm, Notmark S. 399.
 Ørdholm, Eb., Bonfild S.
 27.
 Øgers f. Vaversø.
 Øghorn, abl. Eb. 611.
 Øghorn, Marff 610.
 Øghul, Eb. 44.
 Øghul Stov 44. 58.
 Øghul S. 44.
 Øhaner 299.
 Øhansbørn, B. og D. 244.
 Øharbisgaard 395.
 Øharlament 253.
 Øharphia Jordsteth 315.
 Øharmis, Hgd. 649. 650.
 Øh. Paulus Kirke 30.
 Øhavens Kapel 62.
 Øhavørø 528.
 Øhebørsmark 159.
 Øhebørstov Sogn og Eb.
 676
 Øelworm, Landflab 252.
 253.
 Øelworm, D. 251. 252.
 317.
 Øelworm, Diger 254.
 Øelworm Herred 250. 254
 Øerbøl, Kliplev S. 355.
 Øerbøl, Lb., Bjølberup S.
 342.
 Øerbøl, Lb., Enge S. 171.
 Øeter Hansens Kapel 251.
 Øeter Peter-Straat (Gade)
 322.
 Øeter Peter Sogn og Kirke
 246. 321.
 Øetersborg, Eb., D. Lindel
 S. 64.
 Øetersborg, Eb. Ml., Uge
 S. 350.
 Øetersborg, Kro, Enge S.
 171.
 Øetersborg, Kro, Serup S.
 494
 Øetersborg, Kro, Strufftrup
 S. 516.
 Øetersborg, Ml., Trelstorp
 S. 218.
 Øetersborg Ml., Øbis S.
 40.
 Øetersfeldt 525.
 Øetersflog 225. 284. 286.
 Øetersflog Vandløsnig 266.
 Øeterslund 338.
 Øetersværft 212.
 Øeteri Kapel i Perningh
 38.

Øeteri Kirke, Midt S.
 676.
 Øeterus Kirke 30.
 Øhilsborg 372. 374.
 Øhilsbøl 501.
 Øhilsbøl 489.
 Øhilsbøl 314.
 Øhilsbøl 352.
 Øhilsbøl 394.
 Øhilsbøl 49.
 Øhilsbøl 661.
 Øhilsbøl 288.
 Øhilsbøl, Lb. 531.
 Øhilsbøl, Lb. 531.
 Øhilsbøl, Lb. 217.
 Øhilsbøl 217.
 Øhilsbøl 248. 250.
 Øhilsbøl 520.
 Øhilsbøl Eb. 636.
 Øhilsbøl Eb., Østling S.
 636.
 Øhilsbøl, Lb., Svans S.
 647. 648.
 Øhilsbøl 393.
 Øhilsbøl 528.
 Øhilsbøl, Lb. 72.
 Øhilsbøl, Lb., Øster S. 147.
 Øhilsbøl Sogn og Kirke
 261. 312.
 Øhilsbøl Kapel 312.
 Øhilsbøl Duse 304.
 Øhilsbøl 224. 237.
 Øhilsbøl 350.
 Øhilsbøl 338.
 Øhilsbøl 607.
 Øhilsbøl 660.
 Øhilsbøl 289.
 Øhilsbøl 2. 60.
 Øhilsbøl 58.
 Øhilsbøl 53.
 Øhilsbøl 355.
 Øhilsbøl 374.
 Øhilsbøl, Lb. 675.
 Øhilsbøl, Lb. 660. 662.
 Øhilsbøl 662.
 Øhilsbøl, Lb. 606.
 Øhilsbøl, Gods og Hgd.
 631. 636.
 Øhilsbøl-Ml. 636.
 Øhilsbøl 16.
 Øhilsbøl S. 61.
 Øhilsbøl 316.
 Øhilsbøl 82.
 Øhilsbøl 54.
 Øhilsbøl 27.
 Øhilsbøl 78.
 Øhilsbøl, Eb. 358.
 Øhilsbøl, St. og Hgd. 487.
 Øhilsbøl 537.
 Øhilsbøl 537.

Putgarden, Pb. 675.
 Pultee, Pb. 677.
 Pulwærnhæret 251.
 Pypuse 371.
 Pøleværk 394.
 Pøl, Pb. 402.
 Pøl, Ry og Ø. 393.
 Pølhøgn, St. 537.

Qv. f. Rv.
 Qvørnholt 159.

Maadager f. Roager.
 Maadagger 86.
 Maade, Pb. 49.
 Maadhuusbjerg 465.
 Maadhuusgade 421.
 Maahauge 376.
 Maatjør f. Reiljør.
 Maarup 526.
 Maaruplund 526.
 Rabenhøj f. Ravnholt.
 Rabentårnen f. Ravnthjør.
 Rabøl 640.
 Rabølfund 640.
 Raastorp 81.
 Raasthorphæret 8. 344.
 Ragbøl, Pb. 371.
 Rammedige 161. 587.
 Randerogaard 371.
 Randerup Sogn og Eb.
 154.
 Randsbjerg 394.
 Randsfjeldbjerg 171.
 Rangstrup, Pb., SØ. 81. 344.
 Rangstrup, R., Herred 7.
 78.
 Rangstrup, S. Herred 3.
 325. 344.
 Rangstrupsgaarde 80.
 Rangtang, Øst 2. 73.
 Ranmark, Pb. 487.
 Rantrum, Pb. 242.
 Rantrum Mark 225.
 Rantrumdige 284.
 Rantrumhæret 344.
 Rantum, Pb. 189. 192.
 Rathmansdorf 633. 660.
 662.
 Rathmansdorf-Cluse 662.
 Rathersdorf, Pb. 662.
 Ravendorf, Pb. 660.
 Ravensbek, Pb. 661.
 Ravnbjerg 55.
 Ravnegaard 55.
 Ravnholt, Pb., Østling S.
 636.

Ravnholt, Pb., Struffrup
 S. 516.
 Ravnholt-Sø 506. 520.
 Ravnning 72.
 Ravnkilde 516.
 Ravnthjør Sogn og Eb.
 531 532.
 Ravnthjørstov 532.
 Ravnstobbel 371.
 Ravsted Sogn og Eb. 158.
 Ravved, Pb. 342.
 Rebbjerggaard, Ry- og Ø.
 517. 518.
 Rebbjerggade 516.
 Rebbjergstov 516.
 Rebbøl, Øb. 342.
 Rebøl 27. 28.
 Rebøl, Pb. 28.
 Rede-Na 589.
 Redke 610.
 Redetog 608.
 Redwertmanns Kapel 251.
 Refsgaard 32.
 Refshøj 56.
 Refsv, Domainegods 56.
 Refsv-Stov 55.
 Refsvogaard 56.
 Regelsrød 502.
 Reiche-Reiche 307
 Reibe-Na 8. 505. 543.
 Reiljøsværst 212.
 Reimersbude, Båndløsning
 266. 288.
 Reinsbøl 307.
 Reinsbølstog 306. 308.
 Reishøj-Na 3. 90.
 Reishøj Sogn og Eb. 90.
 Reisholm 159.
 Remonstrantsgaard 309.
 Remp, Øb. 165.
 Remstebuff, St. 37.
 Renbjerg, Øb., Dornes 528.
 Rends, Pb. 159.
 Rendsborg Kristkirkes Land-
 sogn 607.
 Renneberg, Teglværk, Broa-
 ger S. 369.
 Rentoft Sogn 174.
 Reppel 543.
 Reusfoge 203. 207. 208.
 211 219.
 Revensdorf 656. 658.
 Reventlov, Grenskab 365.
 366. 377. 629. 632.
 Ribe Na 2. 40. 73. 76.
 326.
 Ribe-Domkirkes Landfognd
 95.
 Ribe Stift 6.
 Riberski 191.
 Richardsværst 184.

Ridelsby 496.
 Ridderup, Pb. 214.
 Riep, Dildensvort Sogn
 291.
 Riep, Øb., Lønning Land-
 sogn 295.
 Riessbølstog 284. 286. 288.
 289.
 Riglandsby 40.
 Riisby, Pb. 513.
 Riiselsbøl, Rating S. 299.
 Riiselsbøl, Rodenæs Sogn
 175.
 Riiselsbøl Sogn 174.
 Riisfert, Pb. 606.
 Riisbøl f. Riiselsbøl.
 Rimmelsbjerg 474.
 Ringenæs Sogn og Eb.
 359.
 Ringenæs Mark 359.
 Ringmose 399.
 Ringsbjerg, Pb. 487.
 Ringsværre 174.
 Ringved, Pb. 57.
 Rinckenis, Pb. 646.
 Rinne Na 596. 605.
 Ris Sogn og Eb. 341.
 Ris-Perred 320. 338.
 Ris Stov 341.
 Riisbrig, Pb. 469.
 Riisby Sogn og Eb. 645.
 649.
 Riis Sogn 410. 417.
 Riisgaard 341.
 Riis, St. og L., Pb. 369.
 417.
 Rifum Sogn og Eb. 183.
 Rifum Rose 179. 181. 182.
 183.
 Riisshæret 8. 341.
 Roager Sogn og Eb. 3.
 85.
 Rode 369.
 Roden, St. 363.
 Rodenspieler 291.
 Rodenæs Sogn og Kirke
 175.
 Rodenæs M. 175.
 Rodpebe, Pb. 84.
 Rokrog, Øb. 640.
 Rollum Stove 342.
 Roosthager 86.
 Rosager 542.
 Rosbøl 177.
 Rosgaard 489.
 Rosgaarde, Pb. 487.
 Rosenborger-Deep 290.
 Rosenbøl, Pb. 242.
 Rosenkrands, Pb. 174.
 Rosenkranz, Gods og Øgd.
 633. 656. 659.

- Rost, Lb. 94. 95.
 Rostlund, Gb. 94.
 Roste-Haubarg Marksgaard
 288. 290.
 Rostehaus f. Arlevad.
 Rostelau, Gb. 299.
 Rostentrug, Kro 539.
 Rostenlands Gods og Hgd.
 632. 650. 651.
 Rostenstein, Gb. 656. 659.
 Rott, Lb. 240.
 Rovstrup, Lb. 53.
 Rubj 489.
 Rubøl 489.
 Rubøl-Skov 474.
 Rubølsgaard 474.
 Rubølled, Kro 487.
 Rudestøbr, Gb. 656.
 Rudebøl 60.
 Rudebøl, Lb. 147.
 Rudebøl-Vro 117.
 Rudebøllag 143. 152. 174. 175.
 Rude-Port i Silkeborg 433.
 Rudebøl 3. 325. 344.
 Rudevad 53.
 Rugsbjerg, Abild S. 145.
 Rugsbjerg, Gb., Arrild S. 94.
 Rugsbjerg, Lb., D. Lygum S.
 344.
 Rugenborg Høi 676.
 Ruglobbel 517.
 Rugløkke 402.
 Rugebro 537. 538.
 Rulstov f. Rylstov.
 Rumohrsgaard, Hgd. og
 Dyrehave 399.
 Rundenælle, St. og L. 340.
 399.
 Rundtoft, f. Runtoft.
 Rungholt 310.
 Rungholt, Lb. Kirke 250.
 Runmarkt, Lb. 479.
 Runstorf, Lb. 543.
 Runtoft, Gods 502. 503.
 630. 631.
 Rurup, Lb. 79.
 Rusgaard 489.
 Rutensteens Pallig 225.
 226.
 Rybde, Lb., Munkbrarup S.
 487.
 Rybde, Lb. } Sattrup S.
 Rybde, L. } 516. 517.
 Rydebøl 479. 481. 487.
 Rydegade 517.
 Rydbestov 516.
 Ryde 395.
 Rye Kloster 490.
 Ryggjergs 60.
 Rygge, Lb. 525.
 Ryggenstab 170.
- Rylstov Sogn og Gb. 479.
 Rylthing 65.
 Røvelberg 80.
 Røvelsjar 345.
 Røvelslund, Gb. 79.
 Røbbjerg 502.
 Rødeaa 117. 326. 344. 346.
 347.
 Røbbing Sogn og Gb. 64.
 65.
 Røbbing-Høstfale 65.
 Røbbing - Østermark, Lb.
 64.
 Røbbinggaard 65.
 Rødebøl, Kro 160.
 Rødehuus 488.
 Rødeliff 188. 194.
 Rødetro 341.
 Rødemis, Lb. 225. 227.
 242. 246.
 Rødemis Fogderi 224. 242.
 Rødemis Markt 225.
 Rødemishof, Cancelligods
 242.
 Røgen, Gods og Hgd. 632.
 650. 651. 653.
 Røi 395.
 Røisøl, Lb. 64.
 Røiem 524.
 Røisjar 500.
 Røllum, Lb. 351.
 Røllum-Rose 351.
 Røm f. Røms.
 Rømet, Lb. 78.
 Rømmland 541.
 Rømmæl, Lb. 513.
 Røms D og Sogn 1. 96.
 Rønbøl 404.
 Rønhave, Hgd. 396.
 Rønshof f. Rønhave.
 Rønshøigaard 32.
 Rønshdam, Fattighuus 464.
 Rønshoved 362.
 Rørback Kirke 251.
 Rørkær, Lb., Bjerning S. 37.
 Rørkær, Lb., Postrup S. 155.
 156.
 Rørrose 502.
 Røst, Hgd. 631. 640.
- Saaterup, Gb. 38.
 Saitje 177.
 Sandager, Lb., Løt S. 163.
 Sandager, Lb., Ringenæs
 359.
 Sandbjerg, Gb. 376. 379.
 Sandbjerg, Dybbøl S. 371.
 Sandbjerg, Sottrup S. 376.
 Sandbøl, Gods og Hgd.
 631. 639.
 Sandbøl, Lb. 640. 643.
- Sande, Bünksorf S. 604.
 Sandet, Lb., Enge S. 171.
 Sandet, Gb., Arrild S. 94.
 Sandet, Rylstov S. 175.
 Sandhaat 288.
 Sandhof, Gb. 295.
 Sandkro, Dorneby S. 652.
 Sandkro, Wigsmort S. 288.
 Sandkro, D. Lygum S. 345.
 Sandlule, St. 58.
 der Sandwall 195.
 Sandvig 488.
 Sandvig Bugt 48. 378.
 Sankelmarkt 470.
 Sankelmarkt 470.
 Sarensdors, Lb. 675.
 Sarsgaard 407.
 Sarsjendors, Lb. 676.
 Sarup 393.
 Sattrup Sogn og Gb. 516.
 517.
 Sattrup Herred 506. 507.
 Sattrup Møllestov 516.
 Sattrup-Sø 493. 516.
 Sattrupholm, Gods 517.
 Sattrupstykke 516.
 Sattrupsmøllestov 516.
 Sæverup 525.
 Særborg, Kro 159.
 Særbøf 310.
 Særtorf, Gods og Hgd. 632.
 649. 650.
 Sænzge 316. 318.
 Sænzgebüll, Gb. f. Sænz-
 bøl.
 Sænzehagen, Lb. 660. 661.
 Sænzthal 242.
 Sænzke Gb. 546.
 Sænzpern, Lb. 610.
 Sænzpern-Moor 610.
 Sænztenbøl 314.
 Sænztfæe, Lb. 660. 662.
 Sænzthörn 299.
 Sænztel, Lb. 657. 659.
 Sænztkler-Pütten 657. 659.
 Sænzirnaa, Na 595.
 Sænzirnau, Hgd. og Gods
 604. 605. 633.
 Sænzirnau M. og Kro 604.
 605.
 Sænzlagdors, Lb. 677.
 Sænzliffog 608. 610.
 Sænzlote, Neue 595.
 Sænzlote, Grosse 595.
 Sænzmerthörn 253.
 Sænzvedelund, Gb. 377.
 Sænzvelmarkt, Lb. 656.
 Sænzvelmarkt Kro 659.
 Sænzvelmarkt-St. 656.
 Sænzvedebøllag 312. 314. 315.
 Sænzangen see Sænzanken.

Skræpenbøl 295.
 Skreiershul 301.
 Skreisborsort 176.
 Skubby 647.
 Schulendam 604.
 Skusburg 235.
 Schwabstedt Svabsted.
 Schwansen 588.
 Schwakrum 647.
 Schweinsgaarde 312.
 Schwenkfog 284.
 Schwonsborgen 646.
 Schwonthal 646.
 Schytting 253.
 Schønhaagen Gods og Hgd. 632. 644. 646.
 Schraghe 66.
 Sebelaa 246.
 St. Sebastian's Kirke 184.
 Sebelev, Pb. 397. 398.
 Sebelev-St. 397.
 Sebelev-Nor 378. 397.
 Seegaard, Gods 253. 257.
 Seelamp, Gods og Gd. 633. 660. 662.
 Seem Sogn og Eb. 7. 95. 96.
 Seest f. Seft.
 Seeth Pb. 609.
 Segarden 357.
 Segelsbøl, Gd. 176.
 Segegarden 357.
 Seggart 357.
 Sehested Sogn og Eb. 664.
 Sehested, Gods og Hgd. 633. 664.
 Sehested, Pb. 664. 665.
 Seiersbøl 117. 146. 148.
 Seierslev, N. og S., Pb. 148.
 Seivesgaard 55.
 Selt, Neber., Pb. 539.
 Selt, Over., Pb. 539.
 Seljumsbøve 25.
 Seltjærgaarde 58.
 Selt Sogn 9. 26. 28.
 St. Severins Sogn 11. 20.
 Sielbøl 310. 311.
 Siel 176.
 Siellerup, Pb. 404.
 Sigeling, Pb. 33.
 Sijum 488.
 Siltmose 494.
 Silb, D 187.
 Silb, Landskab 188.
 Sillepul 340.
 Sillerup, Pb., Hjelstrup S. 36.
 Sillerupbøl 36. 37.
 Sillerup, Pb., St., Si S. 467.

Simersled, Pb. 36. 57.
 Simmert, Pb. 647. 648.
 Simonsberg Sogn og Eb. 224. 225. 226. 247. 248. 250.
 Simonsberg Bugt 225. 226.
 Simonsberg Rog 247. 250.
 Sindet 80.
 Sinkethal, Parcel 647.
 Sirlessen, Gd. 176.
 Siseby Sogn og Eb. 647. 648.
 Siverland 502.
 Sivers Løbært 315.
 Siversbøl 316.
 Siversflet 307. 316.
 Siversfletfog 307. 308.
 Siversled Sogn og Eb. 472.
 Sivro, Pb. 347.
 Sjøgaard, f. Søgaard.
 Sjølund, Pb. 30.
 Sjørofte 395.
 Stabborg 406.
 Stadsgaard 152.
 Staslund, Pb. 166.
 Stastefjær Skov 76.
 Stallenberg 397.
 Staleby, Pb. 522. 523.
 Staleby Sø 521. 522.
 Stallebøl 42.
 Stamningsbanken 2. 30.
 Starbøl, Gd. 172.
 Starbøl, Pb. 171.
 Starbelund 498.
 Starrebøve 26.
 Starretved, Pb. 26.
 Stast Sogn og Kro 151.
 Skastath 152.
 Stast-Rose 151.
 Stedebjerg, Kalkbrænderi 341.
 Skaulinggaard 59.
 Stibelund, Stenderup S. 25.
 Stibelund, Pb., Rustrup S. 61.
 Stibskro 542.
 Stibenhulvei 488.
 Stielbøl 160. 338. 342. 351.
 Stielgaard 369.
 Stielhuus 53.
 Stielhær 345.
 Stielle, Pb. 369.
 Stiellinghjørne, Pb. 188.
 Stiffelmund, Huse 94.
 Shinkelborg, adl. Gods. 26.
 Shinkelborg Lehn 8. 25.
 Stivegaard 395.
 Stiolb 500.
 Stiolbager 73.

Skjoldnes 416.
 Skjæggerath 526.
 Skjærbøl Sogn og Eb. 2. 3. 4. 92.
 Skjærbøl, Gd., Hoptrup Sogn 44.
 Skjærbøl-Mølle, Eintrup Sogn 69.
 Skjærrev 340.
 Skjærvej 500.
 Skjærbjerg-Kro 500.
 Skjænderup, Pb. 534.
 Skjøl Sogn og Eb. 237.
 Skjøl-Hjerg 237.
 Skjøbjerg 61.
 Skjøborg, Læt S. 163.
 Skjøborg-Na 3. 67.
 Skjøborg Sogn og Eb. 6. 7. 66. 67.
 Skjøborghus, Boldsted 67.
 Skjøbøl, Pb. 366. 369.
 Skjøbøl, Gd. 369.
 Skjølberup, Pb. 520.
 Skjøby, Bregninge S. 416.
 Skjøby, Lysabbild S. 393.
 Skjøby, Løit S. 339. 340.
 Skjøby, Sørup S. 493. 495.
 Skjøby, Svans S. 645. 647.
 Skjøby, Vebsted S. 60.
 Skjøby, N. og S., St. Michaelis S. 537.
 Skjøby-Skov 60.
 Skjøbygaard, Ørarup Sogn 48.
 Skjøbøl, St. Vi S. 467.
 Skjøbøl, Øranderup S. Pb. 80.
 Skjøbøl, Gd., Pb., Feldsted S. 352.
 Skjøbøl, Np, Pb., Feldsted S. 352.
 Skjøbølgaard, Gods og Hgd. 325. 352. 354. 629. 632.
 Skjøbølgaardmark 352.
 Skjøbølhuse 467.
 Skjøbølling, Pb. 37.
 Skjøven 392.
 Skjøverup, Pb. 32.
 Skjøgaard, Gram S. 74.
 Skjøgaard, Hammelev S. 58.
 Skjøgaard, Ris S. 341.
 Skjøgaard, Sommerfeld 156.
 Skjøgaard, N., Wdis S. 40.
 Skjøgaard, S., Wdis S. 40.
 Skjøhuus, Hjølderup S. 342.

- Stovhuus, Sommersted S. 56.
 Stovhuus, Burtal S., Kro 159.
 Stovhuse, Heils Sogn 29.
 Stovhuse, Pb., Aller S. 31.
 Stovtro, Hænved S. 465.
 Stovtro, Siversted S. 472.
 Stovland, Ob. Arrild S. 94.
 Stovlund, see Skastund.
 Stovlund, Pb., N. Paffted Sogn 469.
 Stovlund-Na 117. 469.
 Stovlundgaard, Rolstrup Sogn 53.
 Stovrød, Ob. 31.
 Stovshjerg, Ob. 78.
 Stovsønde, Pb. 487.
 Stovsø 360.
 Stranken 433.
 Strave Sogn og Kirke 66.
 Strave, Pb. 66.
 Stravegaard 66.
 Strædstrup 518.
 Strædstrup Gade 518.
 Strivergaard 404.
 Strup, Huus 156.
 Strøbyrup Sogn og Eb. 6. 7. 62.
 Stræderklint, Holm 92.
 Stubstrup, Pb. 67.
 Strøthorp 534.
 Stæferhøllig D 183.
 Stæggerød, Pb. 526.
 Stæsholt 33.
 Støttøminde 42.
 Slabbenhagen 661.
 Slaphørn, Ob. 295.
 Slatterat 314.
 Slavgaard 56.
 Sles Land 8.
 Slesvig, Rjødskad 505. 506. 545.
 Slesvig-Domkirke 546.
 Slesvig-Domskole 560.
 Slesvig-Visepegaard 246.
 Slethuus 43.
 Slevad, Pb. 56.
 Slevadbro 56.
 Slien 8.
 Sles Herred 506. 507.
 Sles Herredsfogeds Sa-
 lairgaard 528.
 Sliu-S. 2. 3 44. 45.
 Sliuugaarde 44.
 Slogs Herred 155.
 Slogsa 48. 158. 161. 326.
 Sletsmølle 338.
 Sletsherrit 155.
 Sletstetter, Kro, Orarup S. 48.
- Sletstetter, Vedsted S. 60.
 Sletten-Gab og Lædeplads 29. 30.
 Slyngeheer 352.
 Smedager, Pb. 342.
 Smedeby, N. 463.
 Smedeby S. 472.
 Smedebøl 79. 115.
 Smedegaard 345.
 Smedetro 474.
 Smøl, Pb. 369.
 Smørholm 163.
 Snarup, Pb. 515.
 Snattebøl, B., D. og Midt 163. 172.
 Snattebølløg 162. 163.
 Snattebølløge B. 172.
 Snave, Pb. 496.
 Snedige 175.
 Snekled 360.
 Snogbøl, D. og B. 376. 377.
 Snogholm, Pb. 502.
 Snoghøj 372.
 Snurom 399.
 Snurom, Ob. 358.
 Snurom, Kro 358.
 Sob, Pb. 48.
 Soberupbøl 326.
 Sogn Sogn 115.
 Solbjerggaard 406.
 Solbro, Kro 474.
 Solberup, Pb. 155.
 Solitude 477.
 Soltkær 48.
 Solkerup, Pb. 474.
 Solkerup Vandmølle 474.
 Solvingvraa 161.
 Solt, L., Sogn og Eb. 473. 474.
 Solt, St., Sogn og Eb. 472. 473.
 Soltbro 473.
 Soltflø, L. 474.
 Soltflø, St. 473.
 Solvøb, Pb. 217.
 Solvig, adl. Gods 156.
 Solviggaard 155.
 Solvigsmølle 155. 156.
 Sommersted Sogn og Eb. 55. 56.
 Sønder-Huusvei, Pb. 477.
 Soppindal, Esønisby 160.
 Soppiegaard 346.
 Sophie-Magdalene-Rog 203. 207. 208 219.
 Soppienhamm 606.
 Soppienhof, Ob. 650. 651.
 Soppienhøj 54.
 Soppienruhe, Gods og Dg. 632. 651. 653.
- Sorg, Ny- 596.
 Sorgbrød 606.
 Sorgen 594.
 Sorgkøb 594. 605.
 Sorgkro 594. 611.
 Sorgmold, Pb. 543.
 Sortehøj 533.
 Sortehjerg 235.
 Sottrup, Pb., Hylberup S. 161.
 Sottrup Bøl 161.
 Sottrup Sogn 376.
 Sottrup, D. og B., Pb. 376.
 Spanbet Sogn og Eb. 86. 87.
 Spanbelgaard 86. 87.
 Spandel, Gods 9.
 Spandmith 87.
 Spang Kro 396.
 Spang, Ob. 358.
 Sparlund, Ob. 49.
 Spedmoor, Pb. 657.
 Spending, Pb. 519.
 Spinkelsbøl, adl. Gods 180. 206. 218.
 Spinkebøl, Pb. 217.
 Spittfel Vanløsnig 266.
 Spragebøl, Pb. 183.
 Spramhuse 340.
 Spreng, Pb. 660. 661.
 Sprengerhof, Ob. 660. 661.
 Spølbøl 469.
 Staalbit Kro 481.
 Staatshof, Keldensbyttel S. 284.
 Staatshof, Fedenbøl S. 307.
 Stabbel 494.
 Stabel, L. og St. 372.
 Staberdorf, Pb. 675.
 Staberhof, Ob. 675.
 Stabe, Ob., Døbby S. 513.
 Stade, Pb., Burtal S. 159.
 Stadthof 234.
 Stabum, Pb. 163. 165.
 Stadumgaard 165.
 Stagehøj 463.
 Stampen 398.
 Stampenmølle 76.
 Stangelhørn 9.
 Stangled, Pb., Eskriis S. 502.
 Stangled, Barnæs S. 360.
 Stangmøseled 27.
 Stapelholm, Landskab 246. 593. 596. 601.
 Starup Sogn og Kirke 46. 47.
 Starup (Søgumkloster) 101.
 Stavensbøl, Pb. 246. 398.

Staverled 40.
 Stavgard 371.
 Stavskov, Ob. 85. 86.
 Stavn, Gods og Pgd. 632.
 647. 648.
 Stavnager, Ob. 95.
 Stavnerhøtten, Parcel 647.
 Stavnsbjerg 29.
 Stavnsmark, Eb. 502.
 Stedefand Sogn og Eb. 172.
 Stefferløit 531.
 Stegholt, Eb. 49.
 Stegshoved 401.
 Stegshuus 407.
 Stegsvig 378. 401.
 Steinberg 218.
 Steinborg, Ob. 675.
 Steinrade, Gods og Pgd.
 604. 605. 633.
 Steinfel, Eb. 543.
 Steinwarf 604. 605.
 Stedvig, Eb. 539.
 Stemmisb, Eb. 189.
 Stenbjerg Sogn og Eb.
 498.
 Stenbjerg, Pøi 325.
 Stenbjerg-Kro 171.
 Stenbjerg-Mølle 340.
 Stenbjerggaard 499.
 Stenbjerghave 498.
 Stenbjergflod, Eb. 498.
 Stenbølggaard 402.
 Stenderup, Eb., Gjelting
 Sogn 636.
 Stenderup, Eb., Orarup
 Sogn 48.
 Stenderup, Eb., Nybøl S.
 374.
 Stenderup, Eb., Siversted
 Sogn 472.
 Stenderup, Eb., Lofsilund
 Sogn 78.
 Stenderup, Eb., Pter-Lindet
 Sogn 64.
 Stenderup Sogn og Eb. 25.
 Stenderup-Fede 472.
 Stenderuphage 25. 26.
 Stenderupaa Kro 472.
 Stenderupbust Kro 472.
 Stenderupstrand, Stovri-
 dergaard 25.
 Stendetgaard 52.
 Stendwith 44.
 Stenfelt, Eb. 527.
 Stengaard 371.
 Stenerodde Skov 363.
 Stenholm 206.
 Stenholt 396.
 Stenholt Skov 475.
 Stenhøj 344.
 Stenovnen, Dittøminde 37.

Stens, Eb. 71.
 Stensbøl, Eb. 88.
 Stensbjerggaard 44.
 Stensgaard, Drbøl Sogn
 407.
 Stensgaard, Landstet S.
 394. 395.
 Stenshjør, Ob., Steppinge
 Sogn 38.
 Stenshjør, Teglværk, Jæsteb
 Sogn 352. 353.
 Stenskrø 33.
 Stensvang 352.
 Stenten Vandmølle 604.
 Stentoft 340.
 Steppinge Sogn og Eb. 38.
 Sterdebøl, Pøsteb S. 235.
 Sterdebøl, Eb., Vorbølum
 213.
 Sterdebølsfog 212. 213.
 Sterdebøl, -Gamletog 207.
 213.
 Sterdebøl-Nyfog 203. 213.
 219.
 Sterup Sogn og Eb. 496. 497.
 Sterupbøl, Eb. 496.
 Sterupgaard 496.
 Stevelt, Eb. 49.
 Stevning, Eb. 406.
 Stevning-Dam 57.
 Stevning-Damsø 58.
 Stevning-Mose 401.
 Stevning-Nor 378. 406.
 Stevning-Næs 406.
 Stift, Ob. 660. 662.
 Stiglund, Eb. 474.
 Stillebein, Ob. 604.
 Stinteboel Kirke 250.
 Stissholt 516.
 Stobbum, Eb. 31.
 Stofferløit, f. Stefferløit.
 Støbt, Eb. 660. 664.
 Støllebro, Eb. 154.
 Stølleby 417.
 Støkkerhoved 42.
 Stølbjerg, Vorbølum Sogn.
 213.
 Stølbjerg, Karlum Sogn
 165.
 Stølbjerg Bindmølle 213.
 Støbro, Eb. 404.
 Støllige, Eb. 513.
 Støll, Dvøre-, Nebre-, Eb.
 513. 514.
 Støllebøl 533. 534.
 Støllebøgegaard 402.
 Støllelund Gods og Pgd.
 155. 160. 629. 632.
 Støllit, Løit Sogn 340.
 Støllit, Nebre-, Eb., Faren-
 fed Sogn 513.

Støllit, Dvøre-, Eb., Faren-
 fed Sogn 513.
 Støllitgaard 340.
 Støllit 513.
 Størde, Eb. 153.
 Størehalling 175. 176.
 Størehøt 165.
 Størekirken 254.
 Stormsgaard 158.
 Stoumgård 32.
 Straagaard 339.
 Straaarup, Eb. 28. 29.
 Strand, Landskab 250.
 Strand, Eb. 660.
 Stranbelshjørne, Eb. 81.
 Strandør, Eb. 359.
 Strandskov, 30.
 Struffkamp, Eb. 676.
 Struffskøl 168.
 Struffrup Herred 506.
 Struffrup Sogn og Eb. 516.
 Strulum, N. og S., Eb. 214.
 Strygsmølle, Eb. 483.
 Strølbjerg 404.
 Strøsand 166.
 Strøsand, f. Stedefand.
 Stubbe Gods og Pgd. 632.
 649. 650.
 Stubbe, Eb., Slot 246.
 Stubben 352.
 Stubbe Vandmølle 649.
 Stubbenborn, Eb. 656. 659.
 663.
 Strubrupgaard 32.
 Stubbøl, Eb. 351.
 Stubbøl-Mose 352.
 Stubdrup, Eb. 502.
 Stubøl, Eb. 640.
 Stubøl Plantage 54. 55.
 Stufhusen 316.
 Sturenhøgen, Eb. 660. 661.
 Styding, Eb. 58.
 Stydingdam 58.
 Styrtom, Enked S. 351.
 Styrtom, Løit S. 340.
 Styrtom, M. Lygum S. 345.
 Stængerodde, Sf. og Lade-
 plads 363.
 Stævnhøi 57.
 Størtvært 173.
 Størtværtfog, Of. og Ny
 172. 180. 207.
 Am Siden 249.
 Süderbotfarth Kanal 310.
 Süderbøl Kirke 251.
 Südermoor 608.
 Süderkapel Sogn og Eb.
 608. 609.
 Süderkapel-Moor 608.
 Süderwisch Kirke 251.
 Sudthorp 342.

Sulsdorf, Lb. 677.
 Sunbager, Lb. 645.
 Sundevad 366.
 Sundsbjerg 239.
 Sundsmark 396.
 Sundwich 8. 361.
 Surendorf, Lb. 663. 664.
 Surløkke 371.
 Susbæk 117. 326. 346.
 Suuovind 80.
Svabsted Bispberg 246.
 Svabsted Fogderi 244. 246.
 Svabsted (Schwabstedt),
 Sogn og Eb. 243. 246.
 Svabsted Besterfog 225. 243.
 Svabsted-Østertog 243.
 Svabsted-Mark 220.
 Svabstedhof 244.
 Svafletorp, L. 636.
 Svafletorp, St. 636.
 Svandal, Øb. 644. 646.
 Svanemose 27. 40.
 Svanemosehave 27.
Svandsen, adl. Godsdist. 643.
Svanss 246. 601.
 Svandrup, Lb. 154.
 Svans Sogn og Kirke 644.
 Svansø, Halsø 5-8.
 Svartfrø, Lb. 647.
 Svejlund, Øb. 346.
 Svejlund, Lb. 346.
 Svejrup, Lb. 352.
 Svejs, Forsyftelsessted 338.
 Svendsaa 487. 488.
 Svendsby, Gods og Hgd.
 457. 493. 494. 496. 629.
 631.
 Svendsby, Lb. 493.
 Svends Vandmøller 394.
Svens Kapel 251.
 Svenneby, Lb. 350.
 Svenstrup Sogn og Eb. 406.
 Sverdrup, Lb. 49.
 Svefing Sogn og Eb. 238.
Svesum 239.
 Svinkorg, St. og L. 157.
 Svinevad 210.
Synderherer Kapel 319.
 Synderheretog 318.
 Synderholt Herregd. 239.
 Synderhoved Sogn 268. 322.
 Synderhoved, St. Peter S.
 322.
 Synderhøvt, Lb., Svabsted
 Sogn 243.
 Synderfog 253. 254. 314.
Syndermark Kirke 251.
 Syndermark 221. 225. 242.
 309. 310. 311.
 Syndermark Vandløsning
 265.

Syndermarkhogene 225.
 Synderog 252. 254.
 Synderog-Pallig 254.
Synderstrand 268. 323.
 Syd-fall-Pallig 252. 254.
 Sydhørntog 321.
 Sydvesthjørne 177.
 Sydvesthjørne Toldcontrol-
 sted 178.
 Sydværst 212.
 Sylsted, Lb. 145.
 Sylsted, Lb. 542. 543.
Synderborg Alfte 389.
Synderhærrt 382.
 Sæb, Lb. 146.
Sæbs 400.
 Søby, Siseby S. 647. 648.
 Søby Kro 405.
 Søby Sogn og Eb. 410. 415.
 Søbygaard 415. 416.
 Søbygaardsmark 415.
 Søderup, Lb. 342.
 Sønde 494.
 Søgaard, Gods og Hgd.
 355. 357. 632.
 Søgaard, Huseby S. 481.
 483.
 Søgaard, Løgumfl. Sogn
 101.
 Søgaard-Kro, Klipleb S.
 355.
 Søgaard-Sø 325. 354.
 Søgaard-Teglværk 355.
 Søgaard-Beirmølle 355.
 Søgaard, Drevad S. 54.
 Søgaardshede 358.
 Søgaardsmark 355.
 Søholm, Lb. 171.
 Søholm, N. 171.
 Søholm Na 8. 117. 166. 171.
 172. 203. 210. 212. 214.
 469.
 Søholmbro, Lb. 210.
 Søkrug 48.
 Sølyst Kro og Vabested 46.
 47.
 Søndensø, Lb. 493.
 Sønder St. Jorgen 479.
Sønder Skads 152.
 Sønderaa 3. 40. 61. 81.
 82. 117. 155. 158. 168.
 326.
 Sønderbaadfart, Kanal 279.
 302.
 Sønderballe Herred 44.
 Sønderballe, Lb., Høptrup
 S. 44.
 Sønderballe, Lb. Gjelting
 S.
 Sønderballe, Lb., Grum-
 tofte S. 483.

Sønderborg, Kjøbstad 365.
 383.
 Sønderborg Amt 365. 379.
 382.
 Sønderborg Slot 383. 389.
Sønderby, Løit S. 341.
 Sønderby, Nisby Sogn.
 Sønderby, Lb., Kegenæs S.
 391. 392. 649.
 Sønderbyhof, Øb. 649. 650.
 Sønderbige 176. 177. 212.
 Sønderende, Nybøl S. 181.
 Sønderende, Vesterland S.
 189.
 Søndergaard, Pammenlev
 S. 58.
 Søndergaard, Løf S. 163.
 Søndergaard, Rustrup S.
 61.
 Søndergaard, Emmerlev
 Sogn 148.
Søndergaes Herred 224.
Søndergaeshærrt 224.
 Sønderhave, Lb. 362.
 Sønderherred 220.
 Sønderhjørne 176.
 Sønderholm 68.
 Sønderhuse 217.
 Sønderhuulveien 421. 478.
 Sønderhøi 409.
 Sønderhøbel 392.
 Sønderlund 406.
Søndermark, Paderslev-
 11.
 Søndermark, Ringenæs S.
 359.
 Søndernæs, Lb. 91.
 Sønderstov, Løit Sogn 339.
 Sønderstov, Stenderup S.
 25.
 Sønderstov, Bonfild Sogn
 27.
 Sønderstov-Stovridergaard
 395. 396.
 Sønderstov (Pytterkobbel)
 60.
 Sønderstov-Kro, f. Skovkro.
 Sønderstovgaard, Bonfild
 Sogn 27.
 Sønderstovgaard, Færøp
 S. 39.
 Sønderstø, Lb. 493.
 Sønderstø Gods og Hgd.
 457. 493. 494. 629. 631.
 Søndertrange 392.
 Sønderup, Lb. 477.
 Sønderupgaard, Øb. 477.
 Sønneshøi, Lb. 214.
 Sønnendværst 212.
 Sønsby, Lb. 647. 648.
 Sønsbyfeld 648.

Sorup Sogn og Eb. 493.
 Sorup Mølle 494.
 Sorupmark 493. 494.
 Sorupkov, Eb. 493.
 Søst, Eb. 341.
 Søst Stov 341.
 Søvang, Løst S. 163.
 Søvang, Eb., Høstved S. 157.
 Søvang, Eb. Nordborg S.
 Søvangager 163.

Taabdrup, Gd. 38. 39.
 Tagtjør, Tjørstrup S. 33.
 Tagtjør, Vdis S. 40.
 Tamdrup, Eb. 49.
 Tamdruphøi 2.
 Tandfelle 394.
 Tandsgaard 394. 395.
 Tandshede 394.
 Tandsholm 394.
 Tandstet Sogn og Eb. 394.
 Tandstet, Eb. 394.
 Tangsholm 402.
 Taps Sogn og Kirke 32.
 Taps-Na 2. 31. 32.
 Tapsfore, Eb. 32.
 Tarp, Eb. 470.
 Tarp, Eb. 477.
 Tasselund 393.
 Tassebjerg 352.
 Tassehøi 339. 340.
 Tating Sogn og Eb. 261.
 317. 318.
 Tatinghen Kapel 319.
 Tating Koge 318. 321.
 Tebehol 235.
 Tegsgaard, Øredsted S. 208.
 Tegsgaard, Bornbøl S. 50.
 Tegsgaard, Nørre Løgum
 Sogn 115.
 Tegshøst, Stov 58.
 Teghmark, Teglværk 174.
 Telstros 101.
 Teptoft 159.
 Terteleshøi, Eb. 160.
 Terteleshøi Na 160. 161.
 Tertelestoft, Eb. 493.
 Tery, B., Eb., N. Løgum S.
 115.
 Tery, D., Eb., Einbet
 Sogn 64.
 Tery Bantke 347.
 Teshendorf, Eb. 676.
 Tetensbøl Sogn og Kirke 261.
 306.
 Tetensbøl, Np- 308.
 Tetensbøl, Sammel-268. 308.
 Tetensbøl Capel 307.

Tetenbøl Vandløsnings 265.
 291. 306.
 Tetensbølspieker 307.
 Tetensbølspiekerhavn 306.
 Tetenshusen 543.
 Tetenshusen Na 594.
 Tetensskog 290.
 Tetensskag eller Padelak npe
 Kog 225.
 Theresia Kirke eller det fan-
 seniske Capel 248.
 Die Thiefe 675.
 Thiergarten, St. 537.
 Thirsburg 612.
 Thinggaard, Egen S. 404.
 Thinghøi, Ørnhøi 29.
 Thinghøiene 92.
 Thinglev Søer 355.
 Thinglovhede 32.
 Thingvad 61.
 Thologs 521.
 Thoreshave, Steensætning
 27.
 Thorsballe, Eb. 512.
 Thorsballenørrestov 512.
 Thorsballeøstestov 512.
 Thorsbavn 394.
 Thorskjeld 512.
 Thorskov, Steensætning 27.
 Thorsled Sogn og Eb. 525.
 Thwet 521.
 Thygesminde 25.
 Thynningheret 278.
 Thyrup 646.
 Thyraborgen 589.
 Thyrsholm, Hgd. 57.
 Thyrstrup Herred 25.
 Thyrstrapheret 8.
 Tidsholm 155.
 Tielen, Eb. 610. 611.
 Tielenborg Slot 611.
 Tielenhemme, Kog 611.
 Tielsund Sogn og Eb. 82.
 Tillig 253.
 Timmerholm, Gd. 256.
 Timmerfig, Eb. 465.
 Tinggaard, Løgumfloster S.
 101.
 Tinglev Sogn og Eb. 159.
 160.
 Tinglev Sø 160.
 Tinnebøl Kirke 251.
 Tingkov 494. 500.
 Tingvad 515.
 Tinningsted, Eb. 165.
 Tinnum, Borgplads 192.
 Tinnum, Eb. 188.
 Tirhelsmark Hgd. 151.
 Tiset, Eb. 73. 74.
 Tobendorf, Eb. 675.
 Tobensværd 212.

Tobshøi, Eb. 342.
 Toite, Eb. 144.
 Tostende 177.
 Tosting 291.
 Tostlund Sogn og Eb. 3.
 78. 79.
 Tostum, Embeshøi S. 177.
 Tostum, Eb., Roms S. 96.
 Tostum Gods og Hgd. 173.
 174. 177. 629. 632.
 Togerup, Gd. 38. 39.
 Tophale, Eb. 154.
 Tolbhus 467.
 Tolbhus Beirsmølle 467.
 Tolendorp 319.
 Tolfaerlene 503.
 Tolgaard 503.
 Tolk Sogn og Eb. 519.
 520. 521.
 Tolk Møse 519.
 Tolk Sø 520. 521.
 Tolkstovby Gods 520. 521.
 Tolkstovbygaard, St. 520.
 Tolkstovbygaard Ny 520.
 Tolkvad, Eb. 522.
 Tolsbøi 82.
 Tolslev, Eb. 502.
 Tosting 521.
 Tolsgaardh 503.
 Tomhave 395.
 Tontoft Høi 402.
 Tontoft Kirke 402.
 Tontoft Rafte 401.
 Tornbjerg 407.
 Torning, Eb. 33.
 Torningmøller 33.
 Tornskov, Eggebøl S. 475.
 Tornskov, Eb., N. Løgum S.
 115.
 Tornum 69.
 Tornumgaard 69. 70.
 Torp, Eb., Ensted S. 351.
 Torsholt Herred. 56.
 Torshoved 392.
 Torup, Eb. 406.
 Tøbbjerg 60.
 Tostrup, Eb. 477.
 Tostrup (Vise) 477.
 Toushov, Herred. 56.
 Traalstov 363.
 Tranbøl, Eb. 503.
 Tranerup Sogn og Eb.
 410. 416.
 Tranebøl 502.
 Tranerodde 406.
 Tranholm 517.
 Trappedal 29.
 Trappen, B. 359.
 Trashed, Eb. 352.
 Travsted, Eb. 145.
 Třebjerg 529.

- Trehæred Gudstogs Strøm 117. 169. 174.
 Treia Herred 506. 507.
 Treia Sogn 246. 542.
 Treia, B. og D., Kb. 542.
 Trelandstog 310. 311.
 Trelstorp Sogn og Sb. 218.
 Trendermarstog 248. 249. 251.
 Trene Mark 243. 608. 611.
 Trenehof 284.
 Trene Hød 8. 239. 243. 472. 474. 475. 505.
 Trene Sø 470.
 Trefspring 175.
 Trinabild 340.
 Trosdentog, see Gammeltog.
 Trodsborg 40.
 Troelsby 477.
 Troilborg, Fgd. 58.
 Troilborg 397.
 Troldbøl, Kb. 172.
 Troldfjer 483.
 Troldhjørnuse 55.
 Trunbro-Kro 372.
 Trympelyng 404.
 Trøholm 157.
 Trølborg, Kb. 154.
 Trældige 161. 187.
 Træs 470. 473. 474.
 Tumba 648.
 Tumbby Sogn og Sb. 515.
 Tumbbyholm 515.
 Tumbøl, Kb. 352.
 Tunningehæret 267.
 Tvede-Na 2. 6. 8. 72.
 Tved, Dalby Sogn 28.
 Tved, Sb., Øster Lindet S. 64.
 Tvede, Kb., Adelby Sogn 477.
 Tvede, Kb., Lønder Land-
 sogn 144.
 Tveds Høngaard 28.
 Tvedstov, Kb. 477.
 Tvedmark, Kb. og Ml. 96.
 Tvedmark, N., Kb. 96.
 Tverby 416.
 Tverbygaard 416.
 Tvingen 371.
 Tvingholm, Sb. 358.
 Tydal 475.
 Tydensværft 184.
 Tyng 646.
 Tytkov, Kb. 145.
 Tyremosegaard 406.
 Tyrsolm 345.
 Tyrsbøl, Kb. 358.
 Tyrslund, see Tiislund.
 Tyrsrup Herred 3. 7.
- Tyrstrup Sogn og Sb. 32.
 33.
 Tyrstrupgaard 33. 34.
 Tyrstrupmark 33.
 Tystendorf, Kb. 657. 659.
 Tøtvang 163.
 Tømmerhuus, Kro. 37.
 Tønde, K., Kro, Bursfal
 Sogn 159.
 Tønder, St., Sb., Postrup
 Sogn 155. 156.
 Tønder Amt 6. 9. 116.
 Tønder Herred 143.
 Tønder Slot 140. 141.
 Tønder Landsogn 144.
 Tønder, Rjødskab 10. 133.
 Tønning, Rjødskab 259. 261.
 270.
 Tønning Herred 278.
 Tønning Hundelag (Bursfal)
 295.
 Tønning Fæstning 278.
 Tønning Kirke 271.
 Tønning Landsogn 261. 295.
 Tønning Slot 278.
 Tønning Vandløsing 266.
 310.
 Tørring Na 11. 58.
 Tørring Amt 9.
 Tørring Slot 8. 59.
 Tørringgaard 58.
 Tørring Lehn 8. 9.
 Tørring Mølle og Kro 58.
 Tørringleds Provsti 6. 7.
 Tøstrup, Gods og Fgd. 533.
 630. 631.
 Tøstrup Sogn og Sb. 532.
 533.
 Tøstrupstov 533.
- Ubbendorp 630. 631.
 Udbjerg Sogn og Sb. 146.
 Udmark, Sb. 502. 504.
 Udmarkhav 502. 636.
 Udstrup, Kb. 60.
 Ulsby 513.
 Ulettermarker Rog 253. 254.
 Uge Sogn 343. 350.
 Uge Døl 350.
 Ugle Herred 458. 470.
 Ughenport, Gods og Fgd.
 633. 659. 661.
 Uthal, Kb. 62.
 Uthallund 62.
 Uthshus, Stovriderbølig 37.
 Uthbøl Sogn og Sb. 395.
 396.
 Uthbøl-Nørremark 396.
 Uthbøl-Vestermark 396.
 Uthbøls 396.
- Uthbøl, Kb. 181.
 Ullerup Sogn og Sb. 372.
 Ullerup, Skjærbøl Sogn 93.
 Ulleruplund 93. 94.
 Ullsbj 513.
 Ullumbjerg 168.
 Ullmølle, Kro 96.
 Ullpenæs 645.
 Ullstobjerg, Sb. 36.
 Ullby 513.
 Ullsnæs Sogn og Sb. 527.
 Ullstorp Sogn 322.
 Ullstrup, Kb., N.-Løgum
 Sogn 115.
 Ullstrup, Kb., Munfbrarup
 Sogn 487.
 Ulltang 48.
 Ullvegrav, Kb. 502.
 Ullvulke 528.
 Ullvose 160.
 Ullvesbøl 304.
 Ullvesbøl Røge 306.
 Ullvesbøl Sogn og Kirke
 261. 304.
 Ullvshus 27.
 Ullsnæs Stov 363.
 Umleitungsbeich 543.
 Undeud, Kb. 362.
 Undevad, Kb. 483.
 Undevad Gods 457. 464.
 485. 629. 631.
 Undevadstov 483.
 Unten Serge 594.
 Untjehørn 253.
 Upphusum 212.
 Upprher, Sb. 49.
 Ustermarketh Kirke 250.
 Utland 8. 322.
 Utholm Lund 267.
- Vabs, K. og St., Kb. 650.
 651.
 Vabs Sogn 650.
 Vadsstjærled 56.
 Vaigaard Dige 183.
 Vaigaardstog 183. 207.
 Vaigaard, S., Kb. 183.
 Vaigaard, N., Kb. 183.
 Vaigaardstog 180. 183.
 Vaigat 180.
 Valfersballe, Kb. 636.
 Valfersbøl 527.
 Valdemarstoft 374.
 Valdemarstov 69.
 Valsbøl 117. 166.
 Valsbøl, Børnæs S. 360.
 Valsbøl, Kb. Vrestlum S.
 214.
 Valsbøl Sogn og Sb. 462.

Balsbøl, Lb. Nebelby S. 166.
 Balsbølkog 214. 224. 284. 286. 288. 289.
 Bamstrup Sogn 77.
 Baudbjerghuse 91.
 Bandenggaard 80.
 Banderup Sogn og Eb. 468.
 Bandholm Stov 363.
 Bandling, Lb. 47.
 Bandlinggaard 47.
 Bandløse 477.
 Bandpyt 517.
 Bange 177.
 Bargaard 29. 30.
 Bargaard Bandmølle 29.
 Bargaard Stov 29.
 Bargaardlund, Skovfogedsted 29.
 Barming, Lb. 95.
 Barnæs Vird 326. 349. 368.
 Barnæs Sogn og Eb., 360. 361.
 Barnæsøstø 360.
 Bartenberg 60.
 Bashedro 480. 481.
 Bedbøl, Gb. 157.
 Bedbøl, Lb. 60.
 Bedbøl, F. 60.
 Bedbøl-Sø 60.
 Bedding, Lb. 465.
 Bedebøl 505. 513. 515. 518. 520.
 Bedelsvang, Farensted og Løst S. 514. 520.
 Bedelsvang, Lb., Hvideby S. 539.
 Bedelsvang Mølle 515.
 Bedersdørf, Lb. 676.
 Bedsted Sogn og Kirke 60.
 Bedsted, L., Sogn og Eb. 95.
 Bedsted, D., Lb. 95.
 Beiager 183.
 Beibøl, Lb. 463.
 Beinæs Nasse 408.
 Beirgab, Lb. 47.
 Beistrup Sogn og Kirke 30.
 Beistruprød, Lb. 30.
 Bellerup, Lb. 80.
 Benemose, Lb. 145.
 Benesø, f. Binderad.
 Benninghø 192.
 Benningsted, Lb. 188.
 Bentorf, Lb. 664. 665.
 Bes, Lb., Munkbrarup S. 487.
 Besøby, Sypur S. 480.
 Besøby, Gods 457. 480. 481. 629. 631.
 Besby, Lb., Rosel S. 653.

Bestriss 487.
 Bestby, Lb. 166.
 Bested, Bester, Sogn og Eb. 95.
 Bestenstov, Lyrstrup S. 33.
 Bester Sogn 676.
 Bester-Heide 368.
 Besterborg 208.
 Besterby 392.
 Besterbøl, Bov S. 464.
 Besterbøl, Lb. Roager S. 85.
 Besterbøh Gods 9.
 Besterbøh 301.
 Besterfold 251.
 Bestergaard, Arrild Sogn 94.
 Bestergaard Mølstrup S. 53.
 Bestergaard, Møby S. 49. 50.
 Bestergaard, Bursal S. 159.
 Bestergaard 355.
 Besterhever, D 317.
 Besterhever Sogn og Kirke 261. 265. 316.
 Besterhever Kapel 318.
 Besterhever-Østerg 316.
 Besterheverfog 316.
 Besterholm, Lb. 500.
 Besterholt 239.
 Besterhjør 50.
 Besterkobbøl 392.
 Besterkog 226. 247. 253. 254. 315. 608.
 Besterkroen 541.
 Besterland Sogn og Eb. 188. 189. 194.
 Besterlund, Gb., Nabentraa Landsf. 338.
 Besterlund, Parcel, Nordborg S. 402.
 Bestermark, Nabentraa Landsfogn 338.
 Bestermark, Rjør 396.
 Bestermark St. Peter S. 322.
 Bestermark, Regenæs S. 392.
 Bestermark, St. Peter S. 322.
 Bestermark, Barnæs S. 360.
 Bestermarkskeldorf 677.
 Bestermøhlen, Lb. 603.
 Bestermølle, Løguntkloster S. 101.
 Bestermølle, Søby S. 414.
 Bestermøllehus Kro 178.
 Besterstov Eggebøl S. 475.
 Besterstov, Frørup S. 39. 475.
 Besterstov, Høsum Amt 258.
 Besterstov, Raarkjær Sogn 518.

Besterstov, f. Jmningsted Stov.
 Besterstov, Lb. Grumtøstie S. 483.
 Besterstov, Markal S. 419.
 Besterstov, Barnæs S. 360.
 Bester, Lb. 167.
 Bester-Møller 402.
 Besterhø 116. 171.
 Bi, St. og L. Lb. 467.
 Bi, St. Sogn 466.
 Bi-Kro 467.
 Bibehtjør 360.
 Bibøl 458. 467.
 Bibøl Møller 393.
 Bibege 393.
 Bidaa 117. 133. 138. 144. 146. 155. 174. 326.
 Biding Ferred 118. 173. 180.
 Biding Ferreds Rog og Gods Rog 173. 175. 176. 177.
 Biding Ferreds Nørredige 175.
 Biding Ferreds Østredige 176.
 Biglets Lør 588.
 Bilfang, Gb. 50.
 Bilhelminenbad, Søbad paa Lør 195.
 Bilhelminsthal, Gb. 651. 652.
 Bille-St. 487.
 Billebølle, Lb. 72.
 Bilsbøl, Lb. 362.
 Bilslev Sogn 63. 77.
 Bilstrup Sogn og Eb. 45. 46.
 Bilstrup, Veibøl 46.
 Bilstrupgaard 45.
 Bimersbøl, Lb. 168.
 Bimstrup 69.
 Bindeballe, Lb. 416.
 Bindeby, Gb. og Sgd. 633. 651. 653.
 Bindeby, Mølle 652.
 Bindemark, Lb. 644. 646.
 Bindert 214.
 Binderad, Lb. 493.
 Binderad-Sø 458. 493.
 Bindedier 606.
 Bindedier 606.
 Binding, Cancelligods 523.
 Bindved 168.
 Binum, Lb. 153.
 Bippel, Lb. 100. 160.
 Bippetorp, Lb. 502.
 Bippetorp Gods 503.
 Birisks Herred 250. 251.
 Birkelyst Kro 61.
 Bis Ferred 244. 438. 463.

Niisbjerg, Lb. 115.
 Niisby Sogn 1154.
 Niisgaard 160.
 Niss, Lb. 176.
 Niismarklund 58.
 Niisbørd, Lb. 675.
 Niisegaard 157.
 Niisecapel 318.
 Niiseshog 225.
 Niisbønbøl, Lb. 235. 237.
 Niisbørd Sogn og Eb. 3.
 89.
 Niisdrup 416. 417.
 Niisefang, f. Niisefang.
 Niisemansborg 318.
 Niiseshoi, 114.
 Niiseshøb, Lb. 526.
 Niisens, L. 58.
 Niisensgaard 58. 80.
 Niisenslund 58.
Niiseld, Vester og Øster Kirke
 251.
 Niiseld, Vester og Øster, Lb.
 188.
 Niiseld 360.
 Niiseld 521.
Niiseld, Herresæde 55.
 Niiseldraa 483.
 Niiseshøb, Ød. 307. 308.
 Niisestrug, Lb. 653.
Niiseshøb Kirke 251.
 Niiseshøbskøb 314.
 Niislerup, Lb., Niislerup S.
 342. 343.
 Niislerup, Lb., Niiseshøb S.
 396.
 Niislerwit Sogn og Kirke
 302.
 Niislinggaard 53.
 Niislum, N. og S., Lb. 153.
 154.
 Niisballe, Lb. 359.
 Niisstrup L., Lb. 474.
 Niisstrup-St. 474.
 Niiseshøst 97. 114.
Niiseshøst 464.
 Niiseshøst, f. Niiseshøst-
 toft.
 Niiseshøb 498.
 Niiseshøgård 50.
 Niiseshøb Sogn og Eb. 50.
 Niiseshøgård Sogn og Eb. 27.
 Niiseshøgård 27.
 Niiseshøse 45. 46.
 Niiseshøg 344.
 Niiseshøgst 613.
 Niiseshøg 416.
 Niiseshøgmark 416.
 Niiseshøg, Lb. 25.
Niiseshøg 483.
 Niiseshøgebø, Lb. 636.

Niiseshøg 492.
 Niiseshøg 242.
 Niiseshøg 242.
 Niiseshøg 344.
 Niiseshøg, Lb., Niiseshøg S. 81.
 Niiseshøg, Niiseshøg S. 61.
 Niiseshøg, Niiseshøg S. 355.
 Niiseshøg, Ød., Niiseshøg Sogn
 89.
 Niiseshøg, Niiseshøg Sogn
 159. 170. 171.
 Niiseshøg, Niiseshøg S.
 170.
 Niiseshøg 148.
 Niiseshøg 360.
 Niiseshøg 177.
 Niiseshøg, Lb. 196.
Niiseshøg 197.
 Niiseshøg, Flække 195. 197.
Niiseshøg 251. 253.
Niiseshøg 343.
 Niiseshøg 214. 224. 284.
 286. 288.
Niiseshøg Kirke 474.
 Niiseshøg 633. 656.
 Niiseshøgmoor, Lb. 657.
 Niiseshøgmoose 656.
 Niiseshøg 317.
 Niiseshøg 465.
 Niiseshøg 677.
Niiseshøg Kirke 237.
 Niiseshøg 307. 303.
 Niiseshøg 310. 311. 318. 321.
 Niiseshøg Kro 225. 247.
 261.
 Niiseshøg Sogn og Eb. 300.
 301.
 Niiseshøg 677.
 Niiseshøg 397. 399.
 Niiseshøg 249. 284. 286.
 Niiseshøg 676.
 Niiseshøg 284. 286.
 Niiseshøg 511. 602.
 Niiseshøg, Ød. 651.
 Niiseshøg 249.
 Niiseshøgmoor, Lb. 677.
Niiseshøg 393.
Niiseshøg 290.
 Niiseshøg Kro 543.
Niiseshøg 503.
 Niiseshøgmoor, Niiseshøg S.
 652.
 Niiseshøgmoor 163. 167.
 Niiseshøgmoor 319. 321.
 Niiseshøgmoor, Ød. 651.
 Niiseshøgmoor, Ød. 677.
Niiseshøg, Lb. 46.

Niiseshøg, Lb. 240.
Niiseshøgmoor, Lb. 247.
 Niiseshøg 176. 187.
 Niiseshøg, Lb. 243. 251.
 Niiseshøg, Gode 221. 243.
 247.
Niiseshøg, Kirke 30.
 Niiseshøg, Lb. 239.
Niiseshøg (Niiseshøg) Hallig
 318.
 Niiseshøg, Lb. 675.
Niiseshøg Sogn og Gade
 287. 288.
 Niiseshøgmoor 260. 288.
 Niiseshøg, Grov- og Klein-,
 Lb. 604.
 Niiseshøgmoor 604.
 Niiseshøgmoor 322.
 Niiseshøg, Alt- og Neu-,
 Lb. 657. 661.
 Niiseshøgmoor Sogn 250.
 Niiseshøg Sogn 595. 603. 604.
 664.
 Niiseshøgmoor, Lb. 290.
Niiseshøg 362.
Niiseshøg 467.
 Niiseshøg, Lb. 58.
 Niiseshøgmoor 28.
 Niiseshøg, Lb. 612.
 Niiseshøgmoor 611.
 Niiseshøgmoor 611.
 Niiseshøgmoor Hütten 659.
 Niiseshøgmoor, Gode og Gd.
 633. 656. 659.
 Niiseshøgmoor 539.
 Niiseshøg, Lb. 58.
 Niiseshøg, Lb. 676.
 Niiseshøgmoor 503.
Niiseshøg 503.
Niiseshøg 251.
 Niiseshøgmoor 168.
 Niiseshøg 467.
 Niiseshøgmoor 28.
Niiseshøg, Lb. 512.
Niiseshøg 341.
Niiseshøg 627.
 Niiseshøg S.
 Niiseshøg Kro 537.
 Niiseshøg 655.
 Niiseshøg 341.
 Niiseshøg 542.
Niiseshøg 396.
Niiseshøg 211.
 Niiseshøg S. 411.

Ørs 9. 365. 362. 403.
 Ørsøstjebing Kjøbstad og
 Sogn 365. 410. 412.
 Ørsøehøle 418.

Ø, Gods 630. 631. 636.
 639. 643.
 Øbening, Lb. 347.
 Øbjerg, Lb. 94.
 Øbis Sogn og Eb. 39.
 40.
 Øland Hallig, f. Dland.
 Ølsby Sogn og Kirke 512.
 513.
 Ølsbyflov 513.
 Ønlev, Nørre, Kalkbran-
 deri 341.
 Ønlev, Sønder-, Sogn 342.
 Ørby, Lb. 50.
 Ørbyhage 2. 50.
 Ørderup, Lb. 78.
 Ørnumgaard 360.
 Ørnum Bind- og Vandmølle
 654.
 Ørsbjerg, Lb. 533
 Ørstev, Lb. 346.
 Ørsted, Lb. 54.

Ørsted (Ørsted), D. og B.,
 Lb. 238. 239.
 Øsby Sogn og Eb. 49.
 Østena 217.
 Østenaagaard 217.
 Øster-Sognet 675.
 Østerby 154. 392.
 Østerby, Lb. 391.
 Østerby, Lb. 166.
 Østerby, Hütten Sogn, 603.
 Østerby Eng 166.
 Østerbygaard 9. 41.
 Østerbæk 464.
 Østerbæk 594. 643. 693.
 Østerdige 176. 177.
 Østerende, Lb. 188.
 Østerende 291.
 Østerende 319.
 Østersjølde 241.
 Østergaard, Gods 498. 499.
 630. 631.
 Østergaard, Agerstov Sogn
 80.
 Østergaard, Bevtost S. 82.
 Østergaard, Krørup S. 39.
 Østergaard, Løit S. 340.
 Østergaard, Rustrup S. 61.
 Østergaard, Stenderup S.
 25.

Østergaard, Øbis S. 40.
 Østergaard, D. Løgum S.
 345.
 Østergaard-Bandmølle 44.
 Østerhanum, Stov 596.
 Østerhever Sogn og Kirke
 261. 314.
 Østerhevertog 314.
 Østerhever Capel 315.
 Østerholm, Gl. 404.
 Østerholm 159.
 Østerholm, Lb. 496. 497.
 Østertog, f. Marie Elisabeth
 Kog.
 Østertog 226. 247. 306. 308.
 Østertroen 541.
 Østerland-Fær, f. For-
 Østerland 402.
 Østerlebe, Ød. 539.
 Østermark, Rødding, Lb.
 64.
 Østermarksbørg, Lb. 675.
 Østermark 235.
 Østerstov, St., Ladegaards-
 37. 52.
 Østerstov, Lb. 483.
 Østervold 587. 643.
 Øvelgønne 319.
 Øvennum, Lb. 196.